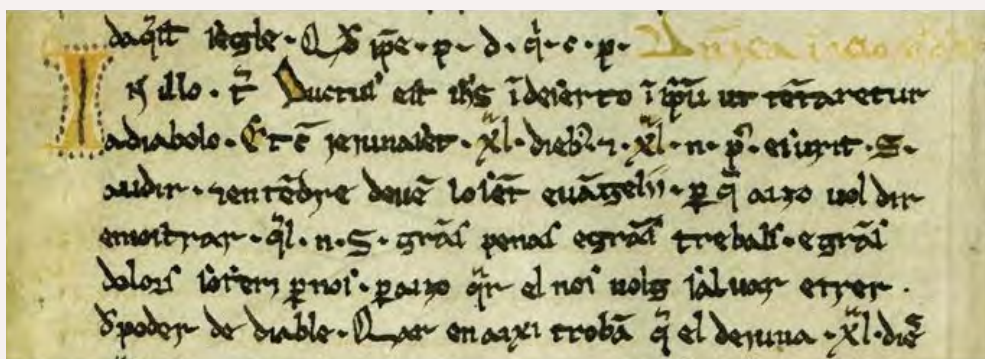

Fonètica històrica del català

DANIEL RECASENS I VIVES

Fonètica històrica del català

BIBLIOTECA FILOLÒGICA, LXXX

Fonètica històrica del català

DANIEL RECASENS I VIVES

Barcelona, 2017

Institut
d'Estudis
Catalans

SECCIÓ
FILOLÒGICA

Biblioteca de Catalunya. Dades CIP

Recasens, Daniel, 1954- autor

Fonètica històrica del català. – (Biblioteca Filològica ; 80)

Bibliografia. – Índexs

ISBN 9788499653501

I. Institut d'Estudis Catalans. Secció Filològica II. Títol

III. Col·lecció: Biblioteca Filològica (Institut d'Estudis Catalans) ; 80

1. Català – Fonètica – Història

811.134.1'342(091)

L'edició d'aquesta obra
ha estat a cura de Nicolau Dols i Salas,
membre de l'Institut d'Estudis Catalans

La publicació d'aquest llibre ha estat possible gràcies a projectes finançats
per la Institució Catalana de Recerca i Estudis Avançats (ICREA)
i el Grup de Recerca Consolidat 2014SGR61 de la Generalitat de Catalunya

Aquesta publicació compta amb el suport de l'Obra Social "la Caixa"

© Daniel Recasens i Vives

© 2017, Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició

Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: març del 2017

Text revisat lingüísticament per la Unitat de Correcció del Servei Editorial de l'IEC

Disseny de la coberta: Azcunce | Ventura

Compost per fotocomposició gama, s. l.

Imprès a Service Point FML, SA

ISBN: 978-84-9965-350-1

Dipòsit Legal: B 5915-2017

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del *copyright*, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

Taula

ABREVIACIONS	7
I. INTRODUCCIÓ	9
1. Objectius i continguts	9
2. Breu aproximació històrica	10
3. Transcripció fonètica i terminologia	12
4. Agraïments	13
II. VOCALISME	15
1. Gènesi del sistema vocàlic	15
2. Inflexió de les vocals mitjanes tòniques	18
3. Tancament de A	39
4. Epèntesi i elisió de vocals àtones	52
5. Reestructuració del vocalisme anterior i baix	66
6. Reestructuració del vocalisme posterior	98
7. Canvis vocàlics de factura moderna	114
8. Altres canvis relatius al vocalisme àton	127
III. CONSONANTISME	169
1. Obstruents	169
2. Nasals	296
3. Laterals	310
4. Ròtiques	336
5. Aproximants	348
6. Altres consonants	357
7. Altres canvis consonàntics	357
IV. PROSÒDIA	405
1. Desplaçament accentual	405
2. Absència de reducció vocàlica	409

V. EVOLUCIÓ FONÈTICA, CRONOLOGIA I DIVERSITAT DIALECTAL	411
1. Període anterior a la conquesta dels nous territoris	411
2. Període posterior a la conquesta dels nous territoris	413
BIBLIOGRAFIA	425
ÍNDIX DE TERMES	443
ÍNDIX GENERAL	447

Abreviacions

#	frontera de mot
A.	Alt, Alta
adj.	adjectiu
AFI	alfabet fonètic internacional
ALD	<i>Atlant linguistich dl ladin dolomitich y di dialec vejins</i>
ALDC	<i>Atles lingüístic del domini català</i>
ALDT	<i>Atles lingüístic de la diòcesi de Tortosa</i>
ALF	<i>Atlas linguistique de la France</i>
ALG	<i>Atlas linguistique de la Gascogne</i>
alg.	alguerès
ALPI	<i>Atlas lingüístico de la Península Ibérica</i>
ALPO	<i>Atlas linguistique des Pyrénées Orientales</i>
ang.	anglès
ant.	antic
àr.	àrab
arag.	aragonès
B.	Baix, Baixa
BDLC	<i>Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana</i>
C	consonant
cast.	castellà
cat.	català
cèlt.	cèltic
centr.	central
centromer.	centromeridional
centrosept.	centroseptentrional
coll.	colloquial
DCELC	<i>Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana</i>
DCVB	<i>Diccionari català-valencià-balear</i>
DECat	<i>Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana</i>

dial.	dialectal
<i>e. g.</i>	<i>exempli gratia</i> ('per exemple')
ed.	edició; editor
eiv.	eivissenc
esp.	espanyol
<i>et al.</i>	<i>et alii</i> ('i d'altres')
F	formant
f.	femení
fr.	francès
gasc.	gascó
germ.	germànic
gòt.	gòtic
gral.	general
Hz	hertz
<i>i. e.</i>	<i>id est</i> ('és a dir')
IPA	<i>International Phonetic Alphabet</i>
it.	italià
m.	masculí
mall.	mallorquí
men.	menorquí
mer.	meridional
n. occ.	nord-occidental
núm.	número
occ.	occità
OnCat	<i>Onomasticon Cataloniae</i>
or.	oriental
p.	pàgina
part.	particularment
pop.	popular
port.	portuguès
Princ.	Principat
ross.	rossellonès
s.	segle
s/d	sense data
SACAZE	<i>Atlas linguistique «Sacaze» des confins catalano-languedociens</i>
sept.	septentrional
subst.	substantiu
top.	topònim
tort.	tortosí
V	vocal
v.	volums
val.	valencià
vol.	volum
<i>vs.</i>	<i>versus</i> ('en contraposició a')

I. Introducció

1. OBJECTIUS I CONTINGUTS

El llibre que el lector té entre les mans és un estudi cronològic i interpretatiu dels principals desenvolupaments fonètics relatius al vocalisme i al consonantisme del català des dels orígens de la llengua fins avui. Disposem sortosament d'un nombre considerable de treballs de síntesi sobre la fonètica històrica del català. En primer lloc, les gramàtiques històriques d'Antoni Maria Badia i de Francesc de Borja Moll del principi de la dècada de 1950, basades en els criteris establerts per Ramon Menéndez Pidal sobretot al seu *Manual de gramática histórica del español*. Devem a Joan Coromines una revisió crítica d'aquestes dues obres en l'article «De gramàtica històrica catalana: a propòsit de dos llibres» (*Lleures i converses d'un filòleg*, 1974). Tenen un interès indubtable aquest darrer llibre i el recull d'articles també de Coromines *Entre dos llenguatges* (1976-1977), que tracten de diferents aspectes de fonètica evolutiva del català sempre amb dades de primera mà i hipòtesis teòriques incisives sobre els fets de canvi. L'any 1983 aparegué una *Gramàtica històrica del català* escrita per Duarte i Alsina, molt influenciada pel llibre de Carlos Pelegrín Otero *Evolución y revolución en romance* (1971-1976), en què els autors formulen els processos de canvi fonètic del català com a regles fonològiques de la gramàtica generativa ordenades cronològicament. Dues altres obres de fonètica diacrònica rellevants són els *Estudis sobre la fonologia del català preliterari* de Philip Rasico (1982) i el recull d'articles *Estudis de gramàtica històrica* de Joseph Gulsoy (1993). L'obra cabdal de la fonètica històrica catalana és, sens dubte, el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (DECat) de Joan Coromines (1980-1991), en què l'autor utilitza les entrades lèxiques del diccionari per a tractar amb profusió temes d'etimologia i evolució fonètica diversos.

En aquest estudi els nombrosos materials aportats en aquestes i altres obres són seleccionats, ordenats i avaluats críticament a partir dels coneixements actuals sobre la incidència dels fenòmens de producció i percepció fonètica en la implementació del canvi fonètic (vegeu, en aquest sentit, pel que fa al català, Recasens, 2014). També presentem amb més detall i avaluem des d'una perspectiva històrica tendències fonètiques dels dialectes catalans referides a Recasens (1996a).

El llibre conté dos grans capítols sobre vocalisme (II) i consonantisme (III), i un capítol breu que s'ocupa de les modificacions accentuals i d'algunes excepcions al procés de reducció vocàlica (IV). El capítol V resumeix les principals tendències evolutives analitzades en els tres capítols precedents. Els temes d'estudi tractats en els dos primers capítols estan ordenats cronològicament si bé cal dir que aquest ordre cronològic és aproximat per tal com els processos de canvi solen sobreposar-se en el temps i a causa del desconeixement que tenim encara sobre molts aspectes de fonètica evolutiva del català antic. Tenen un interès especial per a l'estudi de les regularitats del canvi fonètic les seccions II.8 i III.7, que s'ocupen de desenvolupaments de caràcter general que poden haver tingut lloc en qualsevol període històric.

Els materials dialectals exposats en el llibre han estat agrupats a partir de la classificació vigent en els dialectes central (que comprèn les províncies de Girona i Barcelona i la meitat oriental de la província de Tarragona, amb inclusió de les comarques del Camp de Tarragona i la Conca de Barberà), nord-occidental (que inclou la província de Lleida i la meitat occidental de la província de Tarragona), valencià, balear, rossellonès i alguerès. Amb tot, atès que abans de la conquesta de les illes Balears i el País Valencià el català només tenia dos dialectes, utilitzem els termes *oriental* i *occidental* en lloc de *central* i *nord-occidental* quan caracteritzem processos de canvi fonètic d'aquell període històric.

Voldríem en aquest punt fer dues constatacions. Per una banda, som conscients que un bon nombre de variants fonètiques dialectals recollides d'estudis publicats al llarg del segle passat ja no són vigents actualment. Per l'altra, l'estudi detallat dels processos de canvi fonètic que portem a terme en aquest llibre ens ha permès concloure que hi ha molts punts foscos que caldrà investigar en un futur.

2. BREU APROXIMACIÓ HISTÒRICA

El llibre no inclou una exposició sobre els fets històrics que han incidit sobre l'evolució del català i que el lector pot trobar en la majoria de tractats monogràfics que s'ocupen de la història de la llengua (Sanchis Guarner, 1992; Nadal i Prats, 1982-1996). Convé, amb tot, resumir breument les principals fites històri-

ques per tal de situar els canvis fonètics referits en el llibre en el marc històric adequat.

Durant els segles VII-IX el nord-est peninsular s'integrà en l'Imperi carolingi i restà sota la dominació dels francs. Més tard, entre els segles IX i X, els comtats que formaven part de la Marca Hispànica del susdit Imperi (Barcelona-Girona-Osona, Cerdanya, Besalú, Urgell, Empúries, Rosselló i Pallars-Ribagorça) s'independitzaren, i el comtat de Barcelona afermà la seva influència sobre els altres. L'expansió dels dominis de parla catalana tingué lloc sobretot durant el segle XII amb la conquesta per part de Ramon Berenguer IV de Tortosa, Lleida i Tarragona, que es trobaven sota dominació àrab (anys 1100-1150). No fou, però, fructífera en terres occitanes, on el rei Pere el Catòlic fou derrotat i mort a la batalla de Muret el 1213. Durant la primera meitat del s. XIII Jaume I conquerí les illes Balears amb contingents humans procedents sobretot de la zona oriental de Catalunya, del Rosselló i d'Occitània (1230-1235), i també el País Valencià amb participació de catalans oriünds sobretot de la Catalunya occidental i d'aragonesos (1230-1250). La conquesta de l'Alguer tingué lloc cap a mitjan segle XIV. En l'època moderna, el Rosselló fou separat de Catalunya al segle XVII, com a conseqüència del Tractat dels Pirineus signat el 1659 després de la derrota catalana a la Guerra dels Segadors. Al principi del s. XVIII, durant la Guerra de Successió (1701-1714), es derogaren els Furs del Regne de València i del Regne d'Aragó (1707) i posteriorment s'emeteren els Decrets de Nova Planta al Regne de València (1707), al Regne de Mallorca (1715) i al Principat de Catalunya (1716).

El lèxic català presenta aportacions diverses fruit de les vicissituds històriques i de la situació geogràfica dels territoris de parla catalana. Per una banda, germanismes que penetraren en la llengua sobretot en temps de la Marca Hispànica, i nombrosos arabismes com a conseqüència de la llarga convivència amb moriscos que parlaven àrab i romangueren a la Catalunya Nova fins al s. XII i al País Valencià fins al 1609. Tenen un interès especial les formes lèxiques usades suposadament en mossàrab o romanç parlat per cristians fortament arabitzats, que havien viscut amb els àrabs sota domini islàmic. També cal remarcar la influència exercida sobre el català per l'occità a Mallorca durant l'edat mitjana, per l'aragonès sobre el valencià i els territoris de la Franja, pel castellà al País Valencià sobretot a partir del s. XVII, i per l'occità i el francès al Rosselló.

Diversos textos documentals presos en consideració en aquest llibre forneixen informació de gran valor sobre l'estat de la llengua parlada des dels orígens: els documents feudals (s. XI-XII); les *Homilies d'Organyà* (s. XII-XIII; Coromines, 1976-1977, vol. 1, p. 127-153); les *Vides de Sants Rosselloneses* (s. XIII; Coromines, 1974, p. 276-362; Maneikis-Kniazzeh i Neugaard, 1977); el *Llibre del Fets del*

Rei en Jaume, les *Cròniques* de Desclot, Muntaner i Pere III, i l'obra de Ramon Llull (s. XIII-XIV); textos d'escriptors del s. XV com Bernat Metge, Vicent Ferrer i Jaume Roig.

3. TRANSCRIPCIÓ FONÈTICA I TERMINOLOGIA

Per a la transcripció fonètica dels sons del català utilitzem els símbols de l'al·fabet fonètic internacional. La terminologia de categories fonètiques difereix en alguns casos de la que figura en la carta de l'AFI (IPA, *International Phonetic Alphabet*, en anglès). Les diferències estan relacionades sobretot amb les consonants conegudes tradicionalment com a *palatals*, terme que nosaltres també utilitzem per a denominar de manera general les realitzacions [ʃ, ʒ, tʃ, dʒ, ɰ, ɲ, ɕ, ʝ, j]. En altres ocasions, anomenem *palatoalveolars* [ʃ] i [ʒ] i les africades [tʃ] i [dʒ] per tal com s'articulen en la meitat posterior de la zona alveolar i presenten una posició elevada del dors lingual. D'altra banda, podem referir-nos als sons [ɰ, ɲ, ɕ, ʝ, j] amb els termes corresponents a llur lloc d'articulació característic (Recasens, 2014): [ɰ] sempre es fa alveolopalatal o alveolar; [ɲ] es realitza alveolopalatal a tot el domini, tret del mallorquí on també pot fer-se dorsopalatal; els al·lòfons [ɕ, ʝ] de /k, g/ del mallorquí poden presentar els dos llocs d'articulació alveolopalatal o palatal; [j] és generalment dorsopalatal a tot el domini dialectal. Pel que fa al mode d'articulació consonàntic fem servir les denominacions *aproximant* o *gradual* per als sons [j] i [w] i només *aproximant* per als correlats [β, ð, γ]. Les consonants amb realització llarga poden ser transcrites amb el diacrític d'allargament o duplicant el símbol fonètic bàsic (e. g., [lː], [ll]): els casos d'allargament d'un fonema simple són sempre transcrits amb el diacrític d'allargament (*po[bːl]e* 'poble'), mentre que els casos de realització llarga de dos fonemes idèntics (*val la pena*), de dos fonemes diferents esdevinguts idèntics per assimilació (*set lots*) o d'una geminada subjacent (*tilla*) poden ser representats amb el diacrític o duplicant el símbol fonètic segons el cas.

Els símbols de transcripció fonètica són inclosos generalment entre claudàtors ([]). Apareixen, però, entre barres inclinades (/ /) quan corresponen a sons del llatí vulgar o protoromànic que es troben a l'inici d'un procés de canvi fonètic, o bé a unitats fonològiques o fonemes de la llengua catalana (vegeu, per exemple, la secció II.1.1 i el primer paràgraf de la secció III.1.6.6.1).

Per a l'accentuació dels mots occitans ens basem sobretot en Ronjat (1930-1941) en el cas dels termes dialectals, en Balaguer i Pojada (2005) i en el *Dictionari General Occitan Cantalansa* (2002) pel que fa als vocables de l'occità general, i en Grandgent (1905) pel que fa a les formes de l'occità antic.

4. AGRAÏMENTS

Faig constar el meu agraïment a la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans i a la seva presidenta, Maria Teresa Cabré, per l'interès i el suport que han mostrat envers la publicació d'aquest llibre. També agraeixo els comentaris sobre versions anteriors del manuscrit de part del curador, Nicolau Dols, i de Fernando Sánchez Miret, i la cura que el Servei Editorial de l'IEC ha posat en l'edició de l'obra. La publicació ha estat finançada per la Institució Catalana de Recerca i Estudis Avançats (ICREA) i el Grup de Recerca Consolidat 2014SGR61 de la Generalitat de Catalunya.

II. Vocalisme

Aquest capítol sobre l'evolució històrica del vocalisme s'ocupa de canvis fonètics diversos que afectaren les vocals tòniques i àtones del català: la diftongació i els tancaments condicionats contextualment de les vocals mitjanes tòniques, i el tancament també condicionat de /a/ tònica i de les vocals mitjanes en posició àtona (seccions II.2 i II.3); l'elisió de les vocals àtones medials i finals de mot (secció II.4); la reestructuració del sistema vocàlic ocasionada per desenvolupaments que afectaren les vocals mitjanes anteriors tòniques i /e, a/ àtones (secció II.5); modificacions tímbriques de les vocals posteriors labials, a saber, l'obertura de /o/ tònica en síl·laba inicial de mot, el tancament de les vocals mitjanes tòniques en els parlars septentrionals i el tancament de /o/ àtona en [u] (secció II.6); aspectes fonètics específics del balear i/o del valencià, com ara la realització especialment oberta de les vocals mitjanes tòniques i anterior de /a/, alguns processos d'harmonia vocàlica i l'afavoriment dels diftongs creixents (secció II.7); modificacions tímbriques i canvis que afecten la integritat segmental (elisions, insercions) de tipus contextual i posicional (secció II.8). En gran manera, les seccions II.2-II.7 segueixen un ordre cronològic i, per tant, van des de canvis anteriors a la conquesta i població de les illes Balears, del País Valencià i de l'Alguer fins a d'altres de més moderns i sovint específics de dialectes o subdialectes determinats.

1. GÈNESI DEL SISTEMA VOCÀLIC

1.1. *Vocals tòniques*

a) Les equivalències tímbriques esmentades seguidament indiquen que, durant el període de transició del llatí a les llengües romàniques, les diferències de durada relatives a les vocals tòniques altes i mitjanes llatines anaven unides a diferències de qualitat (Grandgent, 1991):

/i:/ (Ī) = /i/	/i/ (Ī) = /ɪ/
/e:/ (Ē) = /e/	/e/ (Ē) = /ɛ/
/o:/ (Ō) = /o/	/o/ (Ō) = /ɔ/
/u:/ (Ū) = /u/	/u/ (Ū) = /ʊ/

Sembla que l'oposició de quantitat entre les vocals llargues i breus fou eliminada primerament en posició inaccentuada i, més tard, en posició accentuada. En aquesta darrera posició, hi hagué identificació entre /ɪ/ i /e/ en /e/ i entre /ʊ/ i /o/ en /o/. D'altra banda, els diftongs llatins /oj/ OE (POENA 'pena') i /aj/ AE (CAELU 'cel', CAECU 'céc') es fusionaren amb les vocals /e/ i /ɛ/, respectivament. D'aquesta manera s'obtingué un sistema de set vocals:

/i/ (Ī)	/e/ (Ī, Ē, OE)	/ɛ/ (Ē, AE)
	/a/ (Ǽ, Ǿ)	
/ɔ/ (Ō)	/o/ (Ū, Ō)	/u/ (Ū)

Aquest sistema heptavocàlic prevalgué a la major part de la Romània, a saber, a la Itàlia septentrional, central i nord-meridional, i en dàlmata, istri, retoromànic, francès, occità, espanyol, portuguès i català (Lausberg, 1970, p. 210). Amb tot, és possible que la distinció de quantitat entre les vocals /u/ (Ū) i /o:/ (Ō) llatines perdurés durant més temps que l'existent entre /i/ (Ī) i /e:/ (Ē), i aquesta diferència cronològica relativa a la fusió entre les vocals altes i les vocals mitjanes altes de les sèries anterior i posterior podria explicar que /u/ i /o:/ hagin evolucionat de manera diferent en algunes zones de la Romània. Cal també remarcar l'existència d'excepcions lèxiques a l'obertura de Ī i Ū en /e/ i /o/, que poden ser justificades pel caràcter culte dels mots afectats i altres motius: *justícia* JUSTĪTIA, *vici* VĪTIU (cat. ant. *veu*; DECat, vol. 9, p. 271), *bisbe* EPĪSCOPU, *missa* MĪSSA, *túnica* TŪNICA. Altres mots d'ús comú canviaren la quantitat vocàlica ja en llatí (*conill* CUNĪCULU < CUNĬCULU, *llentia* LENTĪCULA < LENTĬCULA, i potser *curt* llatí CŪRTU; Batlle *et al.*, 2016).

b) Pel que fa als hellenismes arribats al català a través del llatí, la vocal alta posterior representada amb ípsilon en grec clàssic escrit fou assimilada a la Ū llatina (*porpra* PŪRPURA), o bé fou identificada amb /i/ per tal com havia passat a [y] en alguns dialectes grecs (*cim* CYMA, *guix* GYPSU). Per la seva banda, la vocal mitjana posterior òmicron fou assimilada a la Ō llatina (*cop* *CŌLUPU < CŌLAPHU).

c) Segons el context consonàntic en què es trobaven, els al·lòfons de les vocals tòniques /i, a, u/ de l'àrab podien ser adaptats mitjançant vocals diferents en català (Kiesler, 1995; Corriente, 1999). A /a/ podia correspondre-li la vocal mitjana e i fins i tot la vocal alta i en entorns consonàntics palatals i alveolars no faringalit-

zats, mentre que en contextos posteriors /i/ podia passar a fer-se *e* i /a/ i /u/ podien esdevenir *o*. Els exemples següents illustren aquests canvis, amb identificació de les característiques articulatòries de les consonants contextuals en cas que pertanyin a la sèrie posterior.

/i/ > e: [q] (*faneca*); [l], i [q] o fricativa uvular (*taleca*, *salefa*); ròtica precedida de fricativa glotal (*safareig*); ròtica, i dentoalveolar velaritzada (top. *Tamaret*); labial o labiodental, i dentoalveolar velaritzada (top. *Alfés*, men. *condesfes* potser provinent de *catifa*; DECat, vol. 2, p. 634).

/a/ > e: *atzabeja*, *sèquia*, *sénia*, *albufera*, *aldea*, top. *Alcolea*, *Elda*, *Suera*, *Dénia*, *Benissanet*, *Massalavés*, *Sanet*.

/a/ > o: [w] (*Monòver*); ròtica, i labial, velar o oclusiva uvular (*xarop*, *aronsar*, top. *Marroc*, *aladroc*); [l] i labial (*sicló*); [q] i [w] (top. *Alcoi*).

/u/ > o: ròtica (top. *Vinaròs*, *arròs*, *taronja*); [q] (*ancolla*, *albercoc*); fricativa uvular (*tafona*); labial o labiodental (*alfóndec*, *llimona*, *carxofa*); ròtica, i labial, fricativa uvular o glotal o bé oclusiva uvular (*arrop*, *borja*, top. *Safor* i *Alforja*, *corfa*, *algorfa/golfa*); [q], i dentoalveolar velaritzada o labial (*cotó*, *alcova*); dentoalveolar velaritzada, i fricativa uvular o labiodental (*tafona*, *tova*).

Hom ha fet constar la possibilitat que Ĩ tònica es realitzés [i] en mossàrab, a partir de topònims com *Confrides* germ. GUNDĪFRIDS?, *Xilxes* ŠĪLICES, *Lilla* ILĪCULA i *Fontxica* FONTE ŠĪCCA, i fins i tot de la forma lèxica *visc* VĪSCU ‘vesc’ (mall., val., B. Ebre, B. Camp; DECat, vol. 9, p. 181-183).

1.2. Vocals àtones

a) L'escurçament i reducció articulatòria propis dels segments fonètics en posició inaccentuada propiciaren que l'inventari vocàlic hi fos més reduït que en posició tònica en les llengües romàniques. Així, en aquesta posició accentual, les vocals llatines de la sèrie anterior /ɪ/ (Ī), /e/ (Ē) i /ɛ/ (Ĕ) s'unificaren en [e], i les de la sèrie posterior /u/ (Ū), [o] (Ō) i /ɔ/ (Ŏ) ho feren en [o], com a conseqüència dels canvis següents:

/ɪ/ > [e] (CĪRCARE, cat. <i>cercar</i>)	/ɛ/ > [e] (NĒPOTE, cat. <i>nebot</i>)
/u/ > [o] (CŪBARE, cat. <i>covar</i>)	/ɔ/ > [o] (DŎLORE, cat. <i>dolor</i>)

D'aquesta manera, el sistema vocàlic àton quedava reduït a les unitats /e/, /a/ i /o/. A més de promoure canvis de timbre, aquest procés de reducció vocàlica propicià que, ja des dels orígens, les vocals inaccentuades tendissin a elidir-se en

condicions contextuais i prosòdiques favorables (secció II.4.2). Anàlogament al que s'esdevenia en posició tònica, les formes sàvies poden no haver experimentat els canvis de qualitat vocàlica d'ordre general; així, *fidel*, *tribut* (cat. ant. *treüt*) i *minut* tenen *i* en català i *ī* en llatí.

b) També les vocals àtones /i, a, u/ dels arabismes podien modificar el seu timbre durant el procés d'adaptació al català. Així, /a/ podia tancar-se en *e* (*alqueria*, *atzerola*, *màrfega*, *alfàbega*, *albelló*, top. *Almenar* i *Senija*), /i/ podia obrir-se en *e* (*mesquí*, *albercoc*), i /u/ podia obrir-se en *o* sovint quan es trobava en contacte amb una consonant labial (*cotó*, *mostassà*, top. *Morvedre*, *alforí*).

2. INFLEXIÓ DE LES VOCALS MITJANES TÒNIQUES

Aquest capítol descriu una sèrie de processos de tancament que afectaren les vocals mitjanes tòniques i àtones en els primers estadis històrics de la llengua i, en el cas del vocalisme àton, també més tard en alguns dialectes. Altres processos de tancament de vocals àtones, sovint d'àmbit geogràfic més reduït, són tractats en la secció II.8. Els canvis d'interès han estat classificats segons els segments contextuais que els han promogut en consonants i vocals palatals (secció II.2.1), consonants nasals finals de síl·laba (II.2.2) i africades i fricatives alveolars (II.2.3). Les seccions II.2.4-II.2.6 s'ocupen d'altres casos de tancament vocàlic i del fenomen de diftongació espontània en ribagorça.

2.1. Context palatal

2.1.1. Vocals mitjanes baixes

2.1.1.1. DAVANT DE CONSONANT PALATAL

En català antic, i tal com s'exposa en els apartats *a-f*, les vocals mitjanes baixes /ɛ/ (Ē) i /ɔ/ (Ō) es tancaren, respectivament, en [i] i [u] quan es trobaven immediatament davant de les consonants alveolopalatals [ʎ] i [ɲ], de [j] quan forma grup amb [t, r] següents, i de les consonants palatoalveolars [(j)ʃ] i [(d)ʒ]. Pel que fa a la gènesi i realització fonètica d'aquestes consonants i seqüències [jC], vegeu les seccions corresponents al capítol III.

a) [ʎ] (L[j], C'L, L'Ge,i)

Exemples: *espill* SPĚCULU, *vull* *VŎLEO, *mulla* MÖLLIAT, *despulla* DESPŎLIAT, *jull* LÖLIU, *ull* ŌCLU < ŌCULU, *rull* *RŎCLU < RŎTULU, *escull* *SCŌCLU < SCŎPULU, *fulla* FŎLIA, *trull* *TRŎCLU < TŎRCULU, *cull* CŎLLIGIT; cat. ant. *mills* MĚLIUS, *tuyl* TÖLLIO.

Cal incloure-hi, també, la forma del català antic *vill VĚCLU < VĚTULU que apareix en els topònims *Castellví* i *Castellvill*, i en les variants no simplificades

[bjeʎ] del capcinès i ['bjeʎo] del benasquès (DECat, vol. 9, p. 87-88). Segons Coromines, en aquesta entrada del diccionari, la forma del català general *vell* VĚCLU no experimentà tancament en [i] a causa de la palatalització tardana de /l/ del grup CL i a diferència de la consonant lateral provinent de la seqüència llatina L[j] que tenia caràcter palatal des de més antic; a més a més, la forma *vell* reemplaçà *vill* perquè era més propera al vocable coetani *v[ε]dre* VĚTERE i potser pel fet que *vill* era considerat un mot pejoratiu. Hom ha atribuït també a la influència de *viedro* la presència del diftong creixent [je] en lloc de la solució esperada [e] al mot castellà *viejo* (*espejo* SPĚCULU, *medio* MĚDIU, *lecho* LĚCTU); en aquesta llengua, el diftong de *viedro* s'explica per diftongació espontània de /ε/ (Ě) davant de consonant no palatal (*bien* BĚNE, *siempre* SĚMPER) (Craddock, 1980; Gulsoy, 1997).

No hi ha hagut tancament vocàlic davant de [ʎ] provinent de G'L en el mot *rell* REGULA potser pel fet que aquest mot tenia originàriament Ē i no pas Ě (Lloyd, 1993, p. 317). A diferència de *rull* *RÖCLU < RÖTULU, la forma *rotlle* no presenta inflexió vocàlica per tal com prové directament de RÖTULU i el canvi T'L > [ʎ:] després de la síncope vocàlica fou relativament tardà en català (secció III.3.2.4).

b) [ɲ] (N[j], NG*e,i*)

Exemples: (*en*)giny (IN)GĚNIU, *Catalunya* CATALŌNIA, *lluny* LŌNGE.

c) [(d)ʒ] (J, D[j], Ge*i*)

Exemples: *mig* MĚDIU, *desig* *DESĚDIU, *enuig* INŌDIU, *puig* PŌDIU, *tremuja* TRIMŌDIA, *truja* TRŌIA, *avui*, cat. ant. (*h*)uy HŌDIE; cat. ant. *muig* MŌDIU; cat. ant. i dial. *llog* LĚGIT. Pel que fa al mot *pluja*, vegeu la secció II.2.1.2.1.1.

Els mots *boig* *BAUDIU i *goig* GAUDIU no presenten inflexió vocàlica segurament pel fet que el diftong AU encara no havia monoftongat en [ɔ] quan operà la inflexió de les vocals mitjanes baixes per la consonant palatal següent (Coromines, 1974, p. 248). Tampoc no hi ha hagut inflexió vocàlica en el cas de les formes cultes o semicultes *remei* REMĚDIU i *odi* ŌDIU.

d) [(j)ʃ] (SS[j], ST[j]), [ks] (X)

Exemples: *sis* SĚX, *cuixa* CŌXA, *gruix* *GRŌSSIU, *puix* PŌSTIUS; cat. ant. *pruxme* PRŌXIMU, *flix* FLĚXU; cat. ant., val. *ix* ĚXIT, *tix* TĚXIT.

L'absència d'inflexió vocàlica en el mot *coix* CŌXU ha estat explicada per mossarabisme (DECat, vol. 2, p. 811). La forma *seis* SĚX (també *seizè*) present en documents rossellonesos del s. XIV deu haver mantingut el diftong a causa de la condició proclítica del numeral (DECat, vol. 7, p. 941).

e) [jr] (GR, DR, R[j])

Exemples: *cadira* CATHĚDRA, *fira* FĚRIA, *monestir* MONISTĚRIU, *cuir(o)* CŌRIU; cat. ant. *fir* FĚRIO, *quir* QUAEREO, *mir* MĚREO, *muir* MŌRIO; cat. ant., ross. *entir* INTĚGRU.

No hi ha hagut inflexió vocàlica en vocables cultes com *matèria* MATĚRIA, *ministeri* MINISTĚRIU i *imperi* IMPĚRIU.

f) [jt] (CT)

Exemples: *llit* LĚCTU, *pit* PĚCTU, *profit* PROFĚCTU, *vit* VĚCTE, *delit* DELĚCTU, *pinta* *PĚNCTINE, *gita* *IĚCTAT, *cuit* CŎCTU, *buit* VŎCITU; *nit*, cat. ant. *nuit* NŎCTE; *vuit*, cat. ant. (h)*uyt* ŎCTO.

El pas de la forma [nujt] NŎCTE vigent fins al s. XIV a l'actual *nit* s'explica, segons Coromines (1974, p. 250), a partir d'una variant [nwt] generada per un desplaçament de l'accent cap a la dreta anàleg al que propicià les formes valencianes [wi] 'avui' i [wit] 'vuit'. La forma [nwt] elidí el gradual labiovelar a causa de la difícil transició articulatòria que comporta el pas de la consonant alveolar a [w] i el retorn immediat dels articuladors a la configuració lingual anterior no labial corresponent a la vocal [i] (vegeu la secció III.5.2.2.2 pel que fa a altres casos de simplificació de la seqüència [Cwi]).

2.1.1.2. METAFONIA

Els segments vocàlics alts anteriors [i] (Ī) i [j] podien inflexionar /ɛ/ (Ě) i /ɔ/ (Ŏ) per metafonia si es trobaven en la síl·laba següent a la vocal tònica. Aquesta acció a distància ha condicionat el canvi /ɛ/ > [i] a *ahir* HĚRĪ, *vine* VĚNĪ i *celístia* CAELĚSTIA, les formes del català antic *metíria* MATĚRIA i *eximpli* 'exemple' EXĚMPLU, i les pròpies del balear *círvi(a)* CĚRVIA i mallorquí *espici* SPĚCIE 'substància per a condimentar el menjar'. Pel que fa a la inflexió d'aquella vocal mitjana anterior en el cas de *nirvi* i *nyirvi* NĚRVIU, vegeu la secció II.2.1.2.2. Per la seva banda, l'acció metafònica d'interès propicià l'ascens de /ɔ/ a [u] en els vocables següents: *nuvi* NŎVIU; *fur*, cat. ant. *for* FŎRĪ?; cat. ant. *puc* PŎTUĪ, *respús* RESPŎNSI; cat. dial. *curna* < *cúrnia* CŎRNEA; top. *Banyuls* BALNEŎLĪS, *Úria* < *Òria* AUREA, *Llúria* < *Lòria* LAUREA (OnCat, vol. 5, p. 132).

2.1.1.3. ALTRES CASOS

La vocal tònica Ŏ no presenta diftongació condicionada per consonant palatal en possibles mossarabismes (top. *Poio* PŎDIU, *Foios* *FŎVEOS; Sanchis Guarner, 1992, p. 94). Per la seva banda, sembla que, a diferència de la solució catalana més evolucionada [i], el resultat de la diftongació condicionada de Ě en mossàrab fou [ej] o [je] almenys fins al s. XIII: *espe[j]lo*, cat. *espill* SPĚCULU; *me[j]los*, cat. ant. *mills* MĚLIUS; *meia*, cat. *mi(t)ja* MĚDIA; top. *lo Sepiello* SAEPĚTULU amb canvi de T'L en C'L (OnCat, vol. 6, p. 455; vol. 7, p. 134). Per aquest motiu els topònims *Pira* < *Piera* APIARIA i *Flix* < *Fleix* FLĚXU, així com

la variant *frix* ‘freixe’ FRAXINU (Terra Alta), han estat qualificats d’ultracorreccions desmossarabitzants (DECat, vol. 4, p. 185; vol. 9, p. 88).

Els topònims pallaresos i ribagorçans d’influència bascoromànica poden mostrar absència de diftongació condicionada de Ě i Ů davant de consonant palatal (*Peramea* PETRA MĚDIA, *el Poio* PŮDIU), o bé formació de diftong creixent sense monoftongació ulterior (*Sallieto* SALĚCTU, *lo Pueu* PŮDIU) (Coromines, 1965, p. 130; OnCat, vol. 6, p. 198).

2.1.1.4. INTERPRETACIÓ

Hom ha proposat dos mecanismes per a explicar els canvis /ɛ/ (Ě) > [i] i /ɔ/ (Ů) > [u] en català: diftongació condicionada (Kuen, 1932-1934, vol. 7, p. 75-81; Coromines, 1974, p. 248-249; Rasico, 1982, p. 47-59) i tancament directe sense diftongació prèvia (Badia, 1951, p. 134-137).

La implementació del procés de diftongació condicionada depèn de les accions articulatòries següents: en primer lloc, l’anticipació del gest d’elevació dorsal de la consonant palatal hauria promogut la bimatisació de /ɛ/ i /ɔ/ i tancament posterior de l’inici vocàlic (/ɛ/ > [ɛɛ] > [jɛ], /ɔ/ > [ɔɔ] > [wɔ]); després, el nucli vocàlic del diftong creixent hauria experimentat un doble tancament a causa de l’acció assimilatòria simultània de les dues consonants palatals precedent i següent si era /ɛ/ ([jɛ] > [je] > [i]), i de [w] precedent i del segment palatal següent si era /ɔ/ ([wɔ] > [wo] > [wu] > [u]). Cal remarcar que la consonant palatal que seguia el diftong creixent podia ser [j], amb la qual cosa es generava un triftong, o bé una de les alveolopalatals o palatoalveolars indicades en els apartats II.2.1.1.1 a-d, amb la qual cosa es generava un diftong creixent però no un triftong. L’evolució [wɔ] > [wo] > [wu] > [u] de /ɔ/ és preferible al desenvolupament [wɔ] > [wo] > [wɛ] > [u] proposat per alguns autors (Badia, 1951, p. 144; Moll, 1952, p. 85), per tal com les seqüències [wɛ] o [we] no solen experimentar tancament (gascó [wejɔ] ŌCTO, aragonès *fuella*, *pueyo*) mentre que [ɥe] pot fer-ho (occ. [ʰfɥe/ɛɔ], [hyɛ] FŌLIA, [vɥi], [vy] ŌCTO; fr. [nɥi] *nuit* NŌCTE, si bé [fœj] FŌLIA; Recasens, 2004; Ronjat, 1930-1941, vol. 1, p. 175-181).

Per la seva banda, el tancament directe comptaria només amb l’acció de la consonant palatal següent i, per tant, en l’avinentesa que la consonant en consideració fos [j], hauria procedit a través dels estadis [ɛj] > [ej] > [i] i [ɔj] > [oj] > [uj].

Ambdues hipòtesis explicatives presenten punts forts i punts febles, que referim seguidament en les seccions II.2.1.1.4.1 i II.2.1.1.4.2 abans d’arribar a unes conclusions sobre quina de les dues considerem més idònia.

2.1.1.4.1. *Diftongació condicionada*

a) Un problema important amb la hipòtesi del tancament per diftongació condicionada és que el català no presenta testimonis del suposat diftong o triftong ni en la llengua parlada, ni en la toponímia ni en les fonts documentals més antigues dels segles ix-x. Per aquest motiu hom ha proposat que el procés de diftongació condicionada hauria d'haver estat anterior al s. ix (Duarte i Alsina, 1984, p. 76; Rasico, 1982, p. 57) i, per tant, als processos de monoftongació AU > [ɔ] i A[j] > e i de tancament de /ɛ/ tònica en [e] en mots com *temps* TÈMPU (seccions II.3.1, II.3.2 i II.5.1.1).

b) En suport del procés de diftongació condicionada i tal com exemplifiquen les formes lèxiques següents amb diftong o triftong o amb vocal simple generada a partir d'aquelles realitzacions, hi ha el fet que aquest canvi ha tingut lloc en altres llengües i dialectes romànics, alguns dels quals com l'aragonès i l'occità són limítrofs amb el català (en francès i occità la diftongació també podia operar davant d'oclusiva velar i de [w]):

(francès) *vieil* VĚCLU; francès antic *mielz* MĚLIUS.

(occità antic) *siec* *SĚQUIT, *liegon* LĚGUNT; occità actual l[jɛj]t/[ljɛt] LĚCTU, s[jɛj]s/[sjɛs] SĚX, [mjɛj]/[mɛj] MĚDIU, *fueio* FÖLIA, *uou* ÖVU (Grandgent, 1905, p. 18-19 i 22; Ronjat, 1930-1941, vol. 1, p. 151-154, 163-165 i 172; Rohlf, 1970, p. 118).

(dialectes nord-italians) li[etʃ] LĚCTU, *viégio* VĚCLU, [nøtʃ] NÖCTE, [øʎ] ÖCLU (Rohlf, 1966, p. 114-119 i 139-147).

(romanx) ['kwɛʃa] CÖXA, [nwɛts] NÖCTE.

(aragonès) *viello* VĚCLU, *viengo* VĚNIO, *fuella* FÖLIA, *güello* ÖCLU, *güé* HÖDIE, *pueyo* PÖDIU, *nueit* NÖCTE, *lieto* LĚCTU (Menéndez Pidal, 1968, p. 58-59 i 63; Zamora Vicente, 1989, p. 218).

A més a més, les dues vocals tòniques presenten generalment versions plenes o reduïdes del triftong o diftong originari en les regions llenguadocianes Aude i Arieja, adjacents al domini dialectal català: *leit* LECTU, *sie(i)s* SEX, *cadiero* CATHEDRA, *entiero* INTEGRU, *neit* NOCTE, *beit* OCTO, *bei* HODIE, *f(u)ello* FOLIA, *l(u)en* LONGE, *(u)els* OCULOS, *c(u)eit* COCTU (ALPO, mapes 51 i 287; SACAZE, mapes 18 i 168; ALF, mapes 72, 222, 369, 468, 559, 703, 778, 780, 929, 932 i 1235). També tenim [je] (Ē) davant de consonant palatal i [jo] (Ö) davant de [w] a Vingrau, localitat situada a l'extrem septentrional del Rosselló (*cadiera*, *biou*; Guiter, 1953). D'altra banda, és possible que la solució capcinesa [ø] o [œ] corresponent a Ő tònica ([føʎəs] FÖLIAS, [ə'bøj] HÖDIE), així com el correlat [e] a Vingrau, provinguin d'un estadi intermedi [ɥe/ɛ] (vegeu la secció II.5.4.2.2

pel que fa al canvi /u/ (Ū) > [œ] en capcinès). També s'adiu amb la hipòtesi del tancament per diftongació induïda per consonant palatal el fet que, anàlogament al català, en occità i a parlars del nord d'Itàlia /ɛ, ɔ/ tòniques només hagin experimentat la formació de diftong creixent en aquest context consonàntic.

Un altre factor favorable a la hipòtesi que ens ocupa és l'observació que, tal com s'ha esdevingut en català, en altres llengües i dialectes romànics el diftong creixent generat pel procés de diftongació condicionada pot haver-se simplificat en una vocal alta. Aquesta simplificació ha tingut lloc en francès (*mi* MĚDIU, *six* SĚX, *nuît* NŎCTE, *cuisse* CŎXA) i romanx (*sis* SĚX, [litʃ] LĚCTU), i també en zones aquitanes de parla occitana (*vilh* VĚCLU, [yʌ] ŎCLU, [truʌ], [tryʌ] *TRŎCLU, antic [nyjt] NŎCTE; DECat, vol. 9, p. 88) amb inclusió de Biarritz, Soustons i altres poblacions on trobem variants lèxiques com *mige*, *entire* i *lhit* (Ronjat, 1930-1941, vol. 1, p. 154 i 177-178). Així mateix, l'aragonès té la forma *nuît* en documents del s. XVI i, al costat de *nueit*, vigent actualment o fins fa poc a la regió d'Hecho (Kuhn, 2008, p. 23).

Hom ha fet constar que el pretès parallelisme entre català i occità és problemàtic per tal com en la segona llengua la diftongació condicionada fou un canvi tardà i en qualsevol cas no anterior al s. XIII (Batlle, 1996). Cal indicar, però, que la presència en documents occitans de casos de diftongació condicionada de /ɛ, ɔ/ i fins i tot de tancament en vocal alta a mitjan segle XII permet suposar que el procés s'hauria pogut iniciar en data anterior, potser durant el s. XI: *mièlhs/mils* MĚLIUS, *milhor* MELIORE, *Dieu*, *uò/èlh*, *vieilla*, *miegz/mig*, *mija* MĚDIU, *cuisa* CŎXA, *pug* PŎDIU (Lafont, 1983, p. 29; Grafström, 1958, p. 57-76; Kalman, 1974, p. 35). És possible que les solucions catalanes no fossin gaire diferents de les exhibides per altres dialectes galloromànics que, tal com ocorregué en català, també experimentaren els processos de reducció vocàlica i d'elisió de les vocals àtones finals de mot (secció II.4.2), i que l'absència de traces de diftongació en català es degui a la posició perifèrica que aquesta llengua ocupà en el si de l'Imperi carolingi. No resulta gaire sorprenent que, a diferència del francès i de l'occità, el procés de diftongació operés exclusivament davant de consonant palatal i no pas davant de [w] i de consonant velar per tal com aquesta mateixa restricció contextual ha actuat també en altres dialectes de la Romània (sutsilvà, surmirà *bo(k)f* BŎVE, *o(k)f* ŎVU, *voit*, *veit*, *vit* VŎCITU, *il*, [i:ʌ] ŎCLU; Luzi, 1904; Lutta, 1923, p. 102-105).

c) Un aspecte qüestionable sobre la teoria de la diftongació condicionada és que, en el cas dels desenvolupaments /ɛ/ > [ɛɛ] > [jɛ] i /ɔ/ > [ɔɔ] > [wɔ], els efectes coarticulatoris anticipatoris exercits per la consonant palatal postvocàlica haurien pogut promoure canvis tímbrics a l'inici de la vocal tònica i no a la seva fi (Sánchez Miret, 1998). Efectivament, aquesta diftongació resulta més difícil de justificar fonèticament que dos altres processos de diftongació de vocal mitjana tònica ocorreguts en les llengües romàniques:

— La diftongació espontània de /ɛ/ i /ɔ/ davant de consonant no palatal, que ha estat atribuïda tradicionalment a la pronunciació enèrgica de la vocal situada sobretot en síl·laba oberta (esp. *bien* BĚNE, *bueno* BŎNU).

— La diftongació per inserció d'un segment gradual de caràcter transitori entre la vocal i la consonant adjacent, sigui a la fi de la vocal ([pjal] < [pe̞al] < [pe̞ɪ] < [peɪ] 'pèl' al Baix Aragó i a indrets del País Valencià) o a l'inici ([vi'cjɛri] 'vicari' en mallorquí) (secció II.7.1.2).

Cal indicar, però, que aquesta objecció no és definitiva per tal com la literatura presenta casos d'efectes coarticulatoris discontinus. Així, pot haver-hi efectes anticipatoris de V2 durant V1 en seqüències VCV que desapareixen durant tota o part d'una consonant palatal intervocàlica. En aquestes circumstàncies, hem de suposar que el parlant planifica la producció de la vocal postconsonàntica (V2) ja durant la vocal preconsonàntica (V1), i que els elevats requeriments articulatoris que comporta la formació d'una oclusió o constricció laminodorsal o dorsal poden impedir que els efectes de vocal a vocal en consideració es manifestin durant la consonant. Si bé és cert que no s'observen efectes discontinus d'aquestes característiques durant V1 (és a dir, els efectes anticipatoris de la consonant no són més grans a l'inici o punt mig de la vocal que a la seva fi), potser no cal esperar que el senyal acústic presenti tota la informació del procés cognitiu que ha promogut la diftongació creixent condicionada que ens ocupa.

A més a més, no podem passar per alt la possibilitat que la consonant que precedia la vocal pogués facilitar el procés de diftongació d'interès. Així, el canvi /ɔ/ > [wɔ] hauria pogut ser propiciat per l'acció conjunta de la consonant palatal següent i d'una consonant labial o velar precedent que, certament, podia generar un segment transitori [w] a l'inici de la vocal posterior labial següent en formes lèxiques provinents de PÖDIU, FÖLIA i CÖCTU en dialectes de les llengües romàniques. De la mateixa manera, el pas de /ɛ/ a [jɛ] podia resultar especialment factible quan la vocal anava precedida d'una consonant de lloc d'articulació palatal o d'una oclusiva dental.

d) Segons Coromines (1974, p. 248-250), també s'adiu amb el procés de diftongació condicionada el fet que, en posició inicial de mot, el segment gradual [w] generat pel canvi /ɔ/ (Ö) > [wɔ] pogués ser reforçat per la fricativa labiodental [v] després que la vocal es tanqués ([w] > [wo] > [wu] > [vu]). Aquest reforçament explica (a)vui HÖDIE i vuit ÖCTO, la forma del català medieval vull ÖCULU 'ull', així com les variants *Vulldemolins*, *Vulldecon*a i [bu]jastret/[bu]astret dels noms de lloc *Ulldemolins*, *Ulldecona* i *Ullastret*, respectivament (OnCat, vol. 7, p. 380). El català hauria optat per la pròtesi d'un segment de tipus labial, tal com s'esdevé en parlars occitans i a diferència d'altres territoris de la Romània on predomina la pròtesi de velar (dialectes italians, gascó; Rohlf, 1966, p. 475; 1970, p. 120-122).

En principi semblaria que cal rebutjar aquest plantejament, car hi ha mots catalans en els quals el segment fonètic reforçat mitjançant la fricativa [v] ha estat la vocal /o/ i no pas el gradual [w]: *vora* ÒRA, *volva* *ÛLVA, les formes mallorquines *vonzè* 'onzè' i *volivarda* 'olivarda' (DECat, vol. 9, p. 388), i potser la variant pallaresa *bursol* HORDEÖLU 'mussol' (DECat, vol. 8, p. 988). En tot cas no deixa de ser sorprenent que, a diferència dels casos de pròtesi davant de *o* esmentats, l'epètesi de labiodental hagi tingut lloc en els mateixos mots ÖCULU, ÖCTO i HÖDIE que també presenten pròtesi en gascó (*gouèy/goué, gouéyt, gouèlh*), aragonès (*giello, güeito/ueito, güél/guey*) i regions llenguadocianes adjacents a la Catalunya del Nord (*be[j]t < [w]eit* ÖCTO, *be[j] < [w]ei* HÖDIE; ALPO, mapes 51 i 287; SACAZE, mapa 18; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 446-447).

2.1.1.4.2. Tancament directe

a) La proposta de tancament directe presenta el problema que una única consonant tancadora emplaçada després de /ɛ/ i /ɔ/ no té prou força per a tancar la vocal mitjana baixa dos graus. Efectivament, segons hem pogut constatar (Recasens, 2004), el pas de /ɛ/ a [i] i de /ɔ/ a [u] en posició tònica en les llengües romàniques només pot tenir lloc en les circumstàncies següents:

— La vocal va precedida i seguida de consonant tancadora en seqüències com [jɛj] (fr. *six* SĚX, *gît* IACET) i [jɛʌ] (esp. *castillo* < *castiello* CASTĚLLU).

— La vocal pertany a un diftong creixent i per tant resta subjecta a la influència progressiva del segment gradual precedent, tal com exemplifiquen els canvis [jɛ] > [i] i [wɔ] > [u] dels mots del vegliota *pitra* PĚTRA i *nuf* NÖVU.

La constatació que el doble tancament pot operar en els diftongs creixents però no pas en els decreixents està en consonància amb la prominència especial que tenen els efectes coarticulatoris retardatoris exercits per consonants emeses amb una posició alta anterior del dors lingual sobre el segment fonètic següent. Així doncs, si el tancament de /ɛ/ i /ɔ/ davant de consonant palatal hagués operat de manera directa, sense diftongació prèvia, el resultat final hauria estat segurament [e] i [o], tal com s'ha esdevingut amb *pecho* i *noche* en espanyol. Efectivament, en aquesta llengua, /ɛ/ i /ɔ/ diftongaren en síl·laba oberta i travada però es tancaren en [e] i [o] quan anaven seguides d'una consonant palatal o davant d'un element vocàlic alt a distància ([ʌ] *espejo* SPĚCULU, *hoja* FÖLIA, [jt] *pecho* PĚCTU, *ocho* ÖCTO; *ven* VĚNĪ, *ayer* HĚRĪ).

En relació amb aquesta qüestió, convé puntualitzar que el canvi /a/ > [e] davant de [jC] (*fet* FACTU, *-er* -ARIU) no ha de ser tractat com un tancament condicionat de dos graus, atès que fou implementat a través de dos processos independents i successius /a/ > [ɛ] i /ɛ/ > [e]. En aquest cas, el segon tancament /ɛ/ > [e] fou possible per tal com [ɛ] provinent de /a/ s'identificà amb /ɛ/ provinent de Ě

i aquesta vocal mitjana baixa es tancà en [e] en català (vegeu la secció II.3.1). En gascó i en pallarès-ribagorçà, en què /ɛ/ (Ē) ha mantingut el seu timbre mitjà baix originari, /a/ s'ha tancat en [ɛ] i no pas en [e] (pallarès [ɛ]ra AREA, m[ɛ]s MAGIS, ll[ɛ](i)t LACTE, gascó ll[ɛ]it, ll[ɛ]t LACTE, *poumè* POMARIU; Coromines, 1976-1977, vol. 2, p. 34-35; Rohlf, 1970, p. 116).

b) Un altre argument en suport de la inflexió de /ɛ, ɔ/ per diftongació i no pas per tancament directe és que la formació de diftong en seqüències /ɛ, ɔ/ + consonant palatal ha operat pràcticament sense excepció en català i altres llengües romàniques. Aquest escenari contrasta amb el tancament condicionat de /e/, /a/ i /o/ tòniques que, tal com exposem a la secció II.2.1.2.1, presenta nombroses excepcions per tal com la seva aplicació depèn de les característiques articulatòries de la vocal tònica inflexionada i d'una sola consonant palatal situada després de la vocal. La sistematicitat del pas de /ɛ/ i /ɔ/ a una vocal alta suggereix que la inflexió d'aquestes vocals es deu a l'acció simultània dels segments consonàntics precedent i següent. Fixem-nos, a més a més, que, en l'avinentesa que hagués estat promogut només per la consonant següent i contràriament a l'evidència, el tancament vocàlic amb resultat [i, u] que ens ocupa hauria d'haver operat més sistemàticament sobre /e/ (Ī, Ē) i /o/ (Ū, Ō) que sobre /ɛ/ i /ɔ/ per tal com les primeres vocals són més altes i per tant articulatòriament més properes a les consonants palatals que les segones.

c) Hi ha encara una altra objecció al procés de tancament directe de /ɛ/ i /ɔ/ en [i] i [u] a saber, la possibilitat que aquest tancament hagués pogut afectar [e] i [o] provinents no només de /ɛ/ (Ē) i /ɔ/ (Ö) sinó també de les vocals originàries /e/ (Ī, Ē) i /o/ (Ū, Ō), amb la qual cosa DIRĒCTU i GENŪCULU haurien donat *drit* i *genull* en lloc de *dret* i *genoll* en català (Kuen, 1932-1934, vol. 7, p. 76). Com a resposta a aquest argument ha estat suggerit que, malgrat esdevenir molt similars acústicament, /ɛ/ i /e/, per una banda, i /ɔ/ i /o/, per l'altra, haurien pogut no confondre's del tot per tal com la proximitat tímbrica entre les vocals de cada parella només tenia lloc en condicions contextuais molt específiques i no havia de promoure necessàriament llur confusió absoluta tal com mostra l'existència de *near-mergers* vocàlics en altres llengües (Sánchez Miret, 1998, p. 235, i 2004, p. 173-176).

Hi ha alguns esdeveniments en suport de la hipòtesi que davant de consonant palatal la confluència entre /ɛ/ i /e/ i entre /ɔ/ i /o/ hauria d'haver estat completa. Per una banda, el fet que, en català, /a/ tònica davant de [jC] evolucionés fins a [e] després d'haver confluït amb /ɛ/ originària (Ē). També en francès, la identificació completa entre /o/ i /u/ tòniques etimològiques en [u] davant d'algunes consonants palatals permet d'explicar que les dues vocals originàries esdevinguessin [y] i que, per tant, mots com *muid* MÖDIU i *fruit* FRŪCTU es realitzin tots dos amb [qi]. Pel que fa a la qüestió dels *near-mergers* vocàlics, la qüestió fonamental és si els oients categoritzen com a pertanyents al mateix fonema o a

fonemes diferents realitzacions articulatòries molt properes de /e/ i /ɛ/ (i de /o/ i /ɔ/). L'evidència experimental mostra que els parlants solen ser incapaços de distingir perceptivament (i, per tant, consideren fonològicament idèntiques) vocals que presenten minses diferències espectrals i articulatòries; així doncs, poden fer alguna distinció entre vocals com /ɔ/ i /o/ en el pla de producció però no la perceben (Costa i Mattingly, 1981).

A la llum de tots aquests arguments pensem que la diftongació condicionada de /ɛ/ (Ě) i /ɔ/ (Ů) és una hipòtesi més plausible que el tancament directe.

2.1.2. Vocals mitjanes altes

2.1.2.1. DAVANT DE CONSONANT PALATAL

2.1.2.1.1. Processos

En alguns vocables, /o/ tònica provinent majoritàriament de Ů s'ha tancat en [u] davant de consonant palatal en les condicions indicades en els apartats *a-d*.

a) [ɲ] provinent de N[j], GN i NGe,i però no pas de ND[j] podia inflexionar Ů, mentre que Ō ha mantingut el timbre mitjà.

Exemples: (Ů, inflexió) *cuny* CŮNEU, *puny* PŮGNU, *juny* JŮNGIT, *muny* *MŮNGIT. (Ů, no inflexió) *vergonya* VERECŮNDIA. (Ō, no inflexió) *cigonya* CICŌNIA, *codony* COTŌNEU; mots de caràcter culte *dimoni* i *testimoni*.

b) [(d)ʒ] provinent de B[j]-V[j] i G[j] i sobretot de D[j] exercí un efecte vacil·lant sobre Ů.

Exemples: (Ů, inflexió) *pluja* PLŮVIA (PLŌIA?), *rebuig* REPŮDIU, *fujo* FŮGIO; ross. ant. *estuig* STŮDIU, *estujar* *STŮDIARE (DECat, vol. 3, p. 788). (Ů, no inflexió) *roig* RŮBEU (RUIU?), *estoig*, *estoja*.

c) [jt] (CT) i [jd] (G'T) presenten casos d'inflexió de Ō i Ů, mentre que [jr] (R[j]) té un comportament vacil·lant.

Exemples: (Ů, inflexió) *lluïta* LŮCTA, *truïta* TRŮCTA; top. *Múria* MŮRIA, *Aüira* A(U)GŮRIA. (Ů, no inflexió) *voltor* VULTŮRIU. (Ō, inflexió) *cuida* CŌGITAT; top. *Montuïri* MONTŌRIU, *Costur* CUSTŌRIA (OnCat, vol. 1, p. 210). (Ō, no inflexió) *tisores* TONSŌRIAS; top. *Formentor*, *Formentera* PROMONTŌRIU/A (OnCat, vol. 4, p. 257-258).

Una acció regressiva similar permet d'explicar el pas de /o'i/ a [uj] en mots en què el hiat experimentà retracció accentual (*buïna* < *boïna*, *cuïna* < *coïna*; secció IV.1.1).

d) [(j)f] (X, ST[j]) i [ɕ] (L[j], C'L) no inflexionaren Ů.

Exemples: *boix* BŮXU, *moix* MŮSTEU, *angoixa* ANGŮSTIA, *coscoll* CUSCŮLIU, *poll* PEDŮCULU, *genoll* GENŮCULU.

El tancament /o/ > [u] que ens ocupa deu haver estat més o menys coetani, si

bé s'aplicà menys sistemàticament, que el tancament en [i] i [u(j)] dels diftongs creixents generats per diftongació condicionada de /ɛ/ i /ɔ/ (secció II.2.1.1). És possible que en algunes de les formes lèxiques esmentades en els apartats *a-d* el resultat [u] no hagi estat promogut pel tancament de /o/ sinó que sigui reflex de la vocal llatina /u/ (Ū) mantinguda com a vocal alta posterior (secció II.1.1; Lloyd, 1993, p. 321).

El procés de tancament de /e/ provinent de Ī tònica davant de consonant palatal sembla haver operat només en el cas del mot *tinya* TĪNEA i això potser abans que /ɪ/ (Ī) es fusionés amb /e/ (Ē) (Sampson, 1999, p. 161). La resta de vocals susceptibles d'experimentar el canvi /e/ > [i] en el context d'interès presenten *e* en català: *llenya* LĪGNA, *consell* CONSĪLIU, *cella* CĪLIA, *dret* DIRĒCTU, *estret* STRĪCTU, *cervesa* CERVĒSIA, *peix* PĪSCE, *rei* RĒGE.

Les consonants palatals contextuais han promogut el tancament de *e* i *o* àtones en formes lèxiques del català general, tal com mostra l'ús de les grafies *i* i *u* per a representar aquelles vocals en documents del català antic: *lliçó* LĒCTIONE, *pitjor* PĒIORE, *vuitanta* ŌCTANTA < ŌCTAGINTA, *cunyat* CŌGNATU, *cuitar* *CŌCTARE, *mullar* MŌLLIARE, *despullar* DESPŌLIARE; *millor* MĒLIORE, forma posterior a la més antiga *mills* MĒLIUS (DECat, vol. 5, p. 687). En alguns d'aquests vocables l'ascens vocàlic deu haver estat afavorit per la influència analògica de mots primitius o de formes verbals rizotòniques amb vocal tònica inflexionada. La secció II.8.1 presenta un bon nombre de variants amb *e* àtona feta [i] en contextos d'aquestes característiques sobretot de caràcter dialectal (pel que fa a l'efecte progressiu de [ts] i [s] sobre el tancament de *e* àtona, vegeu també la secció II.2.3).

L'espanyol sol coincidir amb el català pel que fa als casos d'inflexió que ens ocupen. En aquesta llengua, /o/ s'ha fet [u] sobretot davant de [ɲ], [jt, jd] i B[j]-V[j], però no pas davant de [ʎ]: *puño* PŪGNU, *cuña* CŪNEA, *cuñado* CŌGNATU, *huyo* FŪGIO, *cuida* CŌGITAT, *lucha* LŪCTA, *trucha* TRŪCTA, *lluvia* PLŪVIA, *rubio* RŪBEU, si bé *escaloña* ASCALŌNIA, *coscojo* CUSCŪLIU, *piojo* PEDŪCULU, *hinojos* GENŪCULOS. No resta clar si la solució [we] en formes lèxiques com *agüero* AUGŪRIU, *salmuera* SALE MŪRIA, *vergüenza* VERECŪNDIA i *cigüeña* CICŌNIA fou o no precedida per una realització inflexionada [uj]. Per la seva banda, en aquesta mateixa llengua, /e/ només ha passat a [i] en algun cas quan anava seguida del grup consonant labial + [j]: *jibia* SĒPIA, si bé *sepia*, *estrecho* STRĪCTU, *cerveza* CERVĒSIA i *ceja* CĪLIA.

2.1.2.1.2. Interpretació

El fet que el tancament vocàlic exercit per part de consonant palatal següent hagi afectat les vocals mitjanes altes de la sèrie posterior més que no pas les de la

sèrie anterior suggereix que el procés fou afavorit per un increment del contrast acusticoperceptiu entre la vocal tònica i la consonant contextual (per a una explicació similar, vegeu Craddock, 1980). S'adiu amb aquesta possibilitat la presència de transicions vocàliques amb una extensió freqüencial molt superior en el cas de les seqüències [oɲ, oʎ] que de [eɲ, eʎ]. Les dades adduïdes en la secció II.2.1.2.1.1 deixen entreveure també que el tancament de /o/ operà especialment davant de consonants produïdes amb un grau màxim de contacte dorsopalatal, a saber, [ɲ] més que [ʎ] (la nasal sol articular-se en un indret menys anterior i amb més contacte dorsal que la lateral), i també davant de grups amb [j] preconsonàntica (l'aproximant sol articular-se amb una constricció dorsal estreta en la zona palatal estricta i forma diftong amb la vocal). Aquesta jerarquia de contextos s'adiu amb diferències de freqüència del segon formant (F2) durant la vocal preconsonàntica en la progressió [j] > [ɲ] > [ʎ], ha actuat també en altres llengües romàniques i és, en gran manera, aplicable als casos d'inflexió de la vocal /a/ (secció II.3). També, el fet que la inflexió de /o/ hagi tingut lloc més sovint davant de [jt, jd] que de [(j)ʃ, jr] pot deure's a l'existència d'un grau superior de contacte dorsopalatal durant la realització de [j] en les dues primeres seqüències que en les dues darreres.

S'ha suposat que la implementació dels processos d'inflexió de /ɛ, ɔ/ i /e, o/ (vegeu també la secció II.2.1.1) havia de dependre necessàriament de la presència del gradual [j] preposat a qualsevol consonant palatal que no fos [j] i que, després d'inflexionar la vocal precedent, aquest segment gradual fou absorbit per la consonant en consideració (Duarte i Alsina, 1984; Badia, 1951; Rasico, 1982; DECAt, vol. 8, p. 965). Hi ha, però, casos de manca d'inflexió de la vocal tònica que desautoritzen l'existència sistemàtica de [j] davant de les consonants d'interès en català antic. Així, per exemple, tal com indiquem en les seccions II.2.1.2.1.1 i II.3.1, el tancament de /o/ tònica en [u] es produí davant de [ɲ] i [(d)ʒ] però no pas davant de [ʎ] i [(j)ʃ] i, a diferència de [(j)ʃ], els sons [ɲ], [ʎ] i [(d)ʒ] no inflexionaren /a/ tònica. Atorguem rellevància a aquesta qüestió per emfasitzar el risc que comporta l'assignació de rol segmental a elements acusticoarticulatoris de tipus transitori per part de filòlegs i fonòlegs. No té gaire sentit preguntar-se per la presència o absència d'un apèndix [j] davant d'algunes consonants palatals, atès que aquest apèndix pot no correspondre a l'existència d'un segment programat independentment pels parlants sinó a la sensació auditiva que produeixen en els oïents les transicions acústiques entre la vocal i la consonant següent. Efectivament, la transformació de seqüències bifenemàtiques com [lj] (L[j]) i [nj] (N[j]) en [ʎ] i [ɲ] comporta la superposició temporal entre els gestos linguals anterior i dorsal de les dues consonants consecutives originàries i la mescla gestual entre l'un i l'altre en una consonant simple d'articulació generalment alveolopalatal, sense que durant aquest procés hi hagi cap element gradual preposat a la conso-

nant. Cal pensar, amb tot, que, en català antic, podia haver-hi un element gradual [j] preposat a [ʃ], tal com s'esdevé en els dialectes nord-occidental i valencià actuals i en consonància amb l'articulació més anterior i un grau inferior de contacte dorsopalatal de [ʃ] i [ʒ] en relació amb [ʎ] i [ɲ].

Una altra qüestió és la realització de les seqüències llatines D[j], G[j] i B[j]-V[j] en posició intervocàlica en català en el període en el qual tingué lloc la inflexió de les vocals mitjanes altes i baixes tòniques. Suposem que les seqüències en consideració ja presentaven una realització africada [dʒ] o fricativa [ʒ], generada a partir del producte fonètic inicial [j] i sense cap element gradual preposat. Amb tot, si hi hagué una relació entre la freqüència de casos d'inflexió vocàlica (vegeu la secció II.2.1.2.1.1) i el grau de contacte dorsopalatal de la consonant, hi ha possibilitats que el producte de D[j], G[j] i B[j]-V[j] fos [j] o africatat sonor més que no pas fricatiu sonor per tal com la consonant oclusiva alveolopalatal o palatal i en menys mesura l'africada palatoalveolar s'articulen amb més contacte dorsopalatal que les fricatives del mateix lloc d'articulació i les mateixes característiques de sonoritat.

2.1.2.2. SEGMENT VOCÀLIC ALT A DISTÀNCIA

a) Alguns vocables han tancat /e/ (Ī, Ē) tònica en [i] davant de Ī àtona o de [j], i ocasionalment davant de [w], en la síl·laba següent. És el cas de les formes lèxiques del català general *ciri* CĒREU, *vidre* VĪTREU, *macip* MANCĪPĪ, *grípia* fràncic *KRĪPPĪA, *camisa* CAMĪSIA, *albir* ARBĪTRIUI, *mi* MĪHI, *hi* ĪBI, *vídua* VĪDUA, *minva(r)* MĪNUARE i *vint* VIGĪNTĪ. Cal afegir altres formes lèxiques a la llista: alguns mots acabats en *-iri* -ĒRIU com els antics (a)*captiri* i *crestiri* (DECat, vol. 2, p. 538); l'adverbi *sovint* SUBĪNDE; formes antigues de la persona del pretèrit perfet com *vinc* VĒNUĪ, *tinc* TĒNUĪ, *fiu* FĒCĪ i *mis* MĪSSĪ (DECat, vol. 1, p. 86); els topònims *Sils* SĪLVĪS, *Carlit* CARDĒTĪ i *Castellfollit* CASTELLU FOLIĒTĪ. La consonant nasal final de síl·laba pot haver contribuït al tancament vocàlic a *sovint*, *vint*, *vinc* i *tinc* (secció II.2.2.1), i la presència del timbre alt anterior de Ī a *ofici* OFFĪCIU pot ser atribuït al caràcter culte d'aquest mot. Un bon nombre de formes inflexionades comparables es troben en altres llengües romàniques com l'occità (occ. ant. *fis* FĒCĪ, *pris* PRĒSĪ, *vint* VIGĪNTĪ, *vinc* VĒNUĪ; Grandgent, 1905, p. 17) i l'espanyol (*vendimia* VINDĒMIA, *vidrio* VĪTREU, *jibia* SĒPIA, *cirio* CĒREU, *hice* FĒCĪ).

La inflexió de /e/ tònica originària (Ī, Ē) per part d'un segment vocàlic alt anterior en posició posttònica ha tingut lloc en altres mots d'ús comú, i això força més sovint en català central, mallorquí i menorquí que en nord-occidental sobretot meridional, valencià i eivissenc. Es tracta de formes lèxiques que es realitzen o bé amb [i] o bé amb [e] en lloc de les solucions esperables [ɛ] en el dialecte central i [ə] en balear (secció II.5.2.1):

bístia BĚSTIA (cat. ant., men.; *bisti* mall.), *b[e]stia* (zones del centr.; *besti* eiv., [E] ross.);

sípia SĚPIA (ross., centr., alg., men.; *sipi* mall.), *s[e]pia* (centr., n. occ., val., eiv.);

síquia 'séquia' (centr., men.; *siqui* mall.), *s[e]quia* (n. occ., val., eiv.; [E] ross.);

sínia (centr., men.; *sini* ross., mall.), *s[e]nia* (n. occ., val., eiv.; *seni* ross.);

cementiri COEMETĚRIU (centr., n. occ. centrosept.), *cement[ε]ri* (n. occ. mer., val., mall., men.; [E] ross.);

església, *iglésia* ECCLĚSIA ([e] pertot, tret de [ə] en bal. i [ε] en centr. sept.).

Cal afegir-hi les variants dialectals *nirvi* (bal., ross.) i *nyirvi* (bal., n. occ.) provinents de NĚRVIU, en què la vocal alta deu remuntar-se a una realització [e] de /ε/ originària davant del grup *r* + consonant labial (secció II.5.1.1; DECat, vol. 5, p. 913).

b) Aquesta tendència al tancament vocàlic es veu contraposada per la tendència contrària a realitzar amb [ε] substantius amb /e/ tònica originària davant de segment vocàlic alt posttònic en català general: *comèdia*, *ministeri*, *platxèria*, *misteri*; dial. *nervi*, *cementeri* (vegeu més amunt); arabismes *séquia* i *sénia* a zones del tortosí; *paciència* i altres mots en -ència, que són emesos amb [e] a l'A. Empordà, a la Garrotxa, en gironí i a Elx. La mateixa tendència fa que *e* tònica es realitzi oberta en els adjectius cultes acabats en -i, -ic, -il i -ul (*eteri*, *escèptic*, *imbècil*, *incrèdul*). Segurament pel mateix motiu cal explicar el manteniment de /ε/ a *tebi* i *tèbia* TĚPIDU/A en el dialecte central (hi ha, però, [e] al Gironès, a l'Empordà i alg., [e]/[ε] en n. occ., i [ə] en bal.), així com a *prèssic* PĚRSICU en aquells indrets del dialecte nord-occidental en què aquesta forma és vigent. Una altra forma dissimilada és *tèrbol* *TŮRBULU < TURBĚDU, realitzada amb [ε] en central i amb [e] en els dialectes occidentals, balear i gironí (DECat, vol. 8, p. 576).

c) Històricament la inflexió de /o/ tònica per part de [i] (Ī) final o [j] ha estat força menys freqüent que la inflexió de /e/ (Ĭ, Ě) en els mateixos contextos. Com a casos de tancament d'aquestes característiques tenim *musti* *MŮSTĪDU i *gúbia* GŮBIA (DECat, vol. 5, p. 859), la forma de plural del català antic *tuit* TŌTTĪ, i topònims com *Múria* MŮRIA, *Font-rúbia* FONTE RŮBEA i segurament *Súria* *SŮBŮRĪSIA (OnCat, vol. 4, p. 252; vol. 7, p. 190).

2.1.2.3. CONSONANT PRECEDENT

El tancament d'una vocal mitjana pot haver estat condicionat per una consonant palatal precedent. En particular, hom ha remarcat l'existència en català de dos processos de tancament de vocal mitjana de tipus progressiu exercits per *Ge*, *i* i *J* inicials de mot. Pot suggerir-se que en ambdós casos el tancament vocàlic tin-

gué lloc abans que l'oclusiva sonora [ʃ] passés a fer-se palatoalveolar [(d)ʒ] (secció III.1.6.4) i això pel fet que, considerant les diferències de grau de contacte dorsopalatal entre ambdues consonants, la primera és més susceptible d'exercir un efecte assimilatori progressiu sobre la vocal següent que la segona.

a) Hi hagué tancament de *e* àtona en [i] després de *Ge,i* inicial de mot a *ginebre* *GENIPERU i *ginesta* GENESTA (occità *genèbre*, *genèsta*), i als topònims *Girona* GERUNDA i *Ginestar* GENESTARE (Rasico, 1993, p. 83-84). El procés no ha operat en altres vocables d'ús freqüent com *gemegar* *GEMICARE i *gençana* GENTIANA, ni tampoc a *germà* GERMANU potser a causa de l'acció obridora de la consonant ròtica ni a *geperut* i *gelar* potser per analogia dels primitius *gep* GIBBU i *gel* GELU.

b) La vocal *o* tònica o àtona es tancà en [u] després de [j] (J) llatina inicial de mot (Pensado, 1983).

La vocal tònica inflexionada prové de *Ū* i en tots els exemples el tancament vocàlic podria ser atribuït també a la influència d'una consonant nasal final de síl·laba (secció II.2.2): *junc* JŪNCU (n. occ., ross., val.; *jonc* centr., mall., men.), *junt* JŪNCTU, *jo/unça* JŪNCEA. No hi ha hagut tancament vocàlic en el vocable *jou* JŪGU (cast. *yugo*).

El tancament de *o* àtona disposa també d'alguns exemples: *jo/uglar* JOCU-LARE, vocable que ja apareix grafiat amb *u* en textos antics de procedència occidental (DECat, vol. 4, p. 895-896); *jugar* JOCARI, emès amb [u] a tot el domini dialectal inclosos els parlars del bloc occidental i el mallorquí; (*a*)*justar* JŪXTARE, forma lèxica que restaria exclosa del fenomen de canvi que ens ocupa en el cas que la vocal inflexionada provingués de *Ū* llatina (DECat, vol. 4, p. 932); *junyir* JŪNGERE (*jonyir* en alguns indrets dialectals; ALDC, mapa 881), en què la presència de [u] podria explicar-se per influència de *juny* JŪNGIT. Caldria incloure-hi també els noms de persona *Josep* JOSEPHUS, *Joan* JOHANNES i *Joaquim* JOACHIM emesos tots tres amb [u] a tot el domini lingüístic (Vený, 1993b, p. 169-170).

2.2. Davant de consonant nasal final de síl·laba

2.2.1. Vocals mitjanes altes

Malgrat no presentar vocals nasalitzades, el català ha experimentat canvis de timbre vocàlic atribuïbles a la nasalització. En algunes formes lèxiques pròpies del català general i dialectal exposades a continuació, consonants nasals finals de síl·laba dels diferents llocs d'articulació indicats han contribuït al tancament de *e* o *o* tòniques o àtones en [i] o [u], respectivament. En altres formes lèxiques de la relació adjunta, el tancament de *o* àtona ha tingut lloc en català antic i en aquells

parlars que mantenen [o] inaccentuada, i els casos de tancament de *a* pressuposen una realització [ə] o [e] de la vocal. Les vocals inflexionades apareixen en negreta en les formes lèxiques dialectals però no pas en les del català general i català antic.

a) Bilabial

[mC]. (Vocal tònica) cat. ant. *umbra* ‘ombra’ ŪMBRA (DECat, vol. 6, p. 61). (Vocal àtona) *cimbell* *CYMBELLU, *ambició*, *arramblar*, *demprés* ‘després’, *xamberga*, *complir*.

b) Labiodental

[ɱf/vC]. (Vocal àtona) *infern* ĬNFERNU, *enfronts*, *aconvidat*, *confit*; *infant* ĬNFANTE (cat. ant. *enfant*); *inflar* ĬNFLARE (n. occ. centr. i mer. *enflar*, [a]nflar).

c) Dentoalveolar (Recasens, 2014, p. 300-302)

[nt, nd]. (Vocal tònica) *sovint* SUBĬNDE (cat. ant. *sovèn*, i *sovent* en n. occ. sept. i eiv.; DECat, vol. 8, p. 126); *mnt* MÖNTE ‘muntanya’, i també *muntanya* i *damunt* (cat. ant. *munt/mont*); cat. ant. *gint* GĚNTE ‘gentilment’. (Vocal àtona) *intenció*, *cementiri*, *enteneva* ‘entenien’, *joventut*, *llentilla*, *mentida*, *sentir*; gallicisme *gendarme* (ross.).

[ntr, ndr]. (Vocal tònica) *dintre* DE ĬNTRO. (Vocal àtona) *indret* *ĬNDIRECTU, *contribució*; cat. ant. *intrar* ĬNTRARE, *mintrà* ‘mentirà’, *sintrà* ‘sentirà’.

d) Alveolar (vegeu Recasens, 2014, p. 289-292, i les seccions III.1.6.1 i III.1.6.2 pel que fa al lloc d’articulació de [ts, dz] provinents de T[j], C[j] i *Ce,i* en català antic)

[nts]. (Vocal tònica) *dins* DE ĬNTUS, *unça* ŬNCIA, *junça* JŬNCEA (són també vigents *onça*, *jonça*). (Vocal àtona) cat. ant. *acunçar* *COMPTIARE; top. *Vinça* VENCIANU (OnCat, vol. 8, p. 75); val. *agrunçar* ‘gronxar’ *CRONTIARE, *arrunçar* ‘arronsar’.

[ndz]. (Vocal àtona) *pinzell* PENĬĬLLU.

[ns]. (Vocal tònica) *sinse* SĬNES ‘sense’ en valencià, que Coromines no accepta com a forma lèxica autòctona (DECat, vol. 7, p. 798). (Vocal àtona) *cancell*, *encert*, *gençana*, *llençar*, *llençol*, *vencill*, *consum*.

[nr]. (Vocal àtona) *inrevés*, *penrà*.

e) Palatal

(Vocal àtona) *ganxet*, *marranxó*, *menjar*, *penjoll*.

f) Velar

(NC, NG). (Vocal tònica) *cingle* CĬNGULU, *ungla* ŬNGULA; *uncle* AVŬNCULU (ross., centr. i n. occ. sept.); *junc* JŬNCU (n. occ., val.); s. xvi *carbuncle* CARBŬNCULU ‘carboncle’; top. *Muncles* MANSIŬNCŬLAS (OnCat, vol. 5, p. 421). (Vocal àtona) *singló* ‘gotim’ SĬNGULU (DECat, vol. 7, p. 791), *ningú*, *aixangló*, *aixanguer*, *arengada*, *encara*, *enclusa*, *enquesta*, *esllanguit*, *gan-*

galla, margencar ‘magencar’, *renglera, sanglantana, sanglot, sangonera, senglar, trencat, xancarrat*; men. *sanquinirvi* ‘sang i nervi’; cat. ant. *enquirir*.

(NCT). (Vocal tònica) *junt* JÜNCTU, *pregunta* format sobre *PRAECŪNCTARE, *cinta* CĪNCTA, *punta, punt* PŪNCTA/U, *tint, tinta* TĪNCTU/A (ross. *tent*); *sint* SANCTU, com a *sint Joan* (n. occ. sept.; DECat, vol. 7, p. 665). (Vocal àtona) *pintar* *PĪNCTARE, *untar* ŪNCTARE, *esvinçar* *EXVĪNCTIARE, *remintolar* *REMĪNCTULARE.

Convé fer algunes precisions en relació amb les formes lèxiques exposades.

És possible que el tancament en [i] i [u] de les vocals mitjanes altes provinents de Ī i Ū etimològiques hagués tingut lloc quan aquestes vocals encara es realitzaven [ɪ] i [ʊ], respectivament (secció II.1). En suport d’aquesta possibilitat trobem formes inflexionades de les mateixes característiques en altres llengües romàniques: portuguès *lingua* LĪNGUA, *junco* IŪNCU, *nunca* NŪMQUAM (Williams, 1938, p. 35 i 39); occità *dens/dins* DE ĪNTUS, *unglo* ŪNGULA, i en particular gascó *unglo, punto* PŪNCTA (Ronjat, 1930-1941, vol. 1, p. 138 i 145; Rohlf, 1970, p. 123).

Entre les variants lèxiques presents en uns dialectes catalans però no en d’altres hi ha un nombre elevat de formes pròpies del dialecte nord-occidental (i en menys mesura del rossellonès), en què l’ascens de *e* àtona també té una certa freqüència en altres contextos consonàntics.

A més de l’efecte de la consonant nasal, el tancament vocàlic que ens ocupa pot ser atribuït a tota una sèrie de factors concomitants: la condició desaccentuada de la vocal en mots funcionals o d’ús freqüent (*dins/dintre, sovint, sinse, sint, munt, gint*, i també *simpre*, en què *i* prové de Ē); la presència d’una vocal alta a distància (*aconvidat, complir, confit, consum, contribució*); el caràcter tancador de la consonant nasal alveolopalatal o alveolar palatalitzada (*ganxet, marranxó, menjar, penjoll*). Per la seva banda, és possible que el tancament vocàlic davant de [ŋkt] NCT (*junt, punt*) es produís quan el grup de consonants encara es pronunciava [jnc], realització a partir de la qual s’arribà al resultat *nt* actual (secció II.3.1.4). També convé indicar que el resultat [i] de Ī etimològica davant de [ŋf] en vocables com *infant, infern* i *inflar* és explicable per allargament compensatori atès el matis evanescent que sol tenir una nasal final de síl·laba davant d’una consonant fricativa (cat. ant. *efant* ‘infant’; DECat, vol. 4, p. 849).

2.2.2. Vocal /ɔ/

La vocal /ɔ/ (Ö) tònica s’ha tancat en [o] davant de consonant nasal sovint final de síl·laba en mots del català general, sobretot si es trobava en síl·laba inicial de mot i anava precedida de [k].

[k] *compta* CÖMPUTAT, *compte* CÖMPUTU, *compra* *CÖMPERAT; *contra* CÖNTRA (sobretot en val.); *comte* CÖMITE ([ɔ] mall., men.; DCVB, vol. 3, p. 357); *conca* CÖNCHA ([ɔ] a Tremp i indrets del Pallars; DECAt, vol. 2, p. 866).

[Altres consonants] *espona* SPÖNDA ([ɔ] Osona); *llonga* LÖNGA ([ɔ] en topònims del Segre, Ter i Llobregat; DECAt, vol. 5, p. 247); *front* FRÖ/ÖNTE? ([ɔ] A. Ribagorça, A. Urgell, Bages, Berguedà, Urgell, Garrigues, Terra Alta, Ribera d'Ebre, B. Cinca, tortosí, Ports, Alcatén, Plana Alta; DECAt, vol. 4, p. 212); cat. ant. *mont* MÖNTE.

La presència de [k] prevocàlica a bona part de les formes lèxiques afectades suggereix que la consonant velar, d'articulació plenament velar i no pas postpalatal per tal com precedia una vocal posterior labial, pogué incidir en l'ascens vocàlic. En el cas de la preposició *contra*, el tancament vocàlic és atribuïble també al caràcter proclític del mot (DECAt, vol. 2, p. 893).

Segons Duarte i Alsina (1984, p. 94), el tancament de /ɔ/ davant de nasal final de síl·laba és anterior a la llei Coromines d'obertura de /o/ tònica en síl·laba inicial de mot (secció II.6.3). A la zona nord-oriental del domini lingüístic, devia afectar mots que es fan actualment amb [u] en rossellonès i amb [o] a la diòcesi de Girona, com ara *font* FÖNTE, *pont* PÖNTE i *bo* BÖNU, en consonància amb el caràcter especialment tancat que la vocal /ɔ/ devia tenir en aquelles contrades (secció II.6.2.1). El mateix procés /ɔ/ > [o] davant de nasal final de síl·laba ha actuat també en altres llengües romàniques (parlars nord-italians [boŋ, buŋ] BÖNU, [truŋ] postverbal de TÖNARE; Rohlf, 1966, p. 151).

2.2.3. Interpretació

Beddor (1983) ha demostrat la manca de validesa de la hipòtesi de Grammont (1971), segons la qual els canvis de timbre d'una vocal nasalitzada en relació amb el seu correlat oral tenen l'origen en modificacions articulatòries relatives a la configuració lingual. Segons Beddor, l'origen del canvi ha de ser cercat sobretot en alteracions espectrals que resulten de l'afegiment de formants nasals a l'espectre acústic de les vocals orals quan el passatge velofaríngi resta obert durant tota o part de la durada de les vocals en consideració. Aquests canvis de timbre afecten especialment el primer formant de l'escala de freqüències i, per tant, tenen incidència sobre l'altura vocàlica (F1 varia directament amb el grau d'obertura oral de la vocal). Efectivament, quan la vocal esdevé nasalitzada, l'oient no interpreta com a F1 vocàlic la freqüència del primer formant de la vocal oral sinó la freqüència del centroide que engloba els dos primers pics espectrals, a saber, F1 oral i F1 nasal. A més a més, els canvis de timbre associats amb la nasalització afecten les vocals altes i mitjanes altes més que no pas les vocals

mitjanes baixes i la vocal baixa segurament pel fet que la nasalització és percebuda més fàcilment quan se sobreposa a les primeres, que costen més de nasalitzar (Hajek i Maeda, 2000).

2.3. En contacte amb africada i fricativa alveolars

2.3.1. Africada

Coromines (1974, p. 195-197) fa referència a un bon nombre de vocables en els quals *e* àtona s'ha tancat en [i] en les seqüències CI, CE inicials de mot, fenomen que aquell lingüista associa amb la realització especialment palatalitzada que devia tenir l'africada [ts] en català antic (secció III.1.10.1.3).

[Català general] *cirera* CERASIA, *ciment* CAEMENTU, *cigonya* CĬCONIA (s. XIII *cegonya*), *cigró* CĬCERONE, *cimbori* CĬBORIU, *cistella* CĬSTELLA (cat. ant. *cestela*), *cisterna* CĬSTERNA, *civada* CĬBATA, *cigala* CĬCALA, *cimbell* *CYMBELLU.

[Català antic] *cinyir* CĬNGERE (DECat, vol. 2, p. 667).

[Català dialectal] *cip(r)ell* provinent de CĬPPU (mall., men.), *cibolla* CEPULLA (mall.).

Aquesta evolució, que també es troba en dialectes de l'occità, presenta excepcions, algunes de les quals cal atribuir al caràcter obridor de la consonant següent, com una ròtica final de síl·laba o bé una lateral alveolar: *cervell* CEREBELLU, *cervesa* CERVESIA, *cerfull* CAEREFOLIU, *cercar* CĬRCARE, top. *Cerdanya* CERETANIA, *Celoni* CELEDONIU i *Celrà* *CELERIANU. Tampoc no s'ha tancat la vocal a *senalla* CENACULA.

El canvi que ens ocupa és força antic car se'n troben exemples als segles X-XI (*civada*, *Cired* CERESIETU; Rasico, 2006, p. 305). Qui sap si hauria pogut operar en una etapa primitiva en què el producte de CI, CE encara era oclusiu palatal [c] i a partir del qual s'arribà a la solució medieval [ts].

2.3.2. Fricativa

El tancament de *e* àtona en [i] ha estat propiciat també per l'acció assimiladora regressiva i progressiva d'una fricativa alveolar en alguns vocables del català general i en molts d'altres de caràcter dialectal, en els quals la vocal mitjana alta restava emplaçada sobretot en síl·laba inicial. Marquem en negreta la vocal inflexionada d'aquests darrers.

[Acció regressiva] registre REGESTU, *tisores* TONSORIAS (cat. ant. *tesores*), *carnestoltes*, *decidir*, *desembre*, *desig*, *despesa*, *després*, *destral*, *destriar*, *destruir*, *estil*, *estiu*, *gespet* ‘géspet’, *llastó*, *llestat*, *pessebre*, *pestell*, *presó*, *resclosa*, *ressaga*, *trescolar*, *trespol*, *vestir*.

[Acció progressiva] *calcigar* *CALCĪCARE, [rata] *cellarda*, *celler*, *cementiri*/*cementiri*, *desseparar*, *ensenyar*, *rosegó*, *sageta*, *sajola*, *samaler*, *sanglot*, *sangone-
ra*, *sanquinirvi*, *sarment*, *savina*, *sebellí*, *secret*, *següent*, *seguit*, *segur*, *seixanta*, *se-
lló*, *seminari*, *senagiües* ‘enagiües’, *senglar*, *sentir*, *senyal*, *senyor*, *serà*, *serigot*, *se-
roll*, *sesir* fr. *saisir*, *setial*; *sanglantan/lla*, *sar/ngantalla* ‘sargantana’; top. *Rosselló*.

[Acció regressiva i progressiva] *Cecília*, *possessió*.

En un bon nombre d'aquestes formes lèxiques, l'ascens de *e* ha estat afavorit també per altres factors, a saber, la presència d'una vocal alta següent, d'una consonant palatal adjacent o d'una nasal final de síl·laba, i en variants com *disig* o *dispesa* per l'analogia de mots començats amb el prefix *dis-*.

Sobretot pel que fa als casos d'inflexió progressiva per part de [s] precedent, el tancament vocàlic *e* > [i] que ens ocupa ha estat especialment freqüent en l'àrea central del dialecte nord-occidental, en què podria guardar relació amb la realització especialment tancada que hi té /e/. En menys mesura, les variants lèxiques amb tancament vocàlic es troben en valencià potser més aviat septentrional, i també en balear, en rossellonès i al Camp de Tarragona, on la vocal inflexionada devia ser originàriament [ə].

En desacord amb l'afirmació que ens trobem davant d'un fenomen de factura moderna (Coromines, 1974, p. 197), cal adduir exemples d'ascens de *e* darrere de [s] en documents primerencs sobretot de procedència dialectal occidental: s. XI-XII *siran* (Baraut, 1980), *siria* (Russell-Gebbett, 1965, p. 28); s. XIII *siretz*, *sirvatz* (A. Urgell; Rasico, 1993, p. 147), *sigel*, *siynal* (Ponsoda, 1996, p. 163). L'acció palatalitzadora de la fricativa alveolar és també aparent en exemples extrets de l'espanyol (*vispera* VĚSPERA, *prisa* PRĚSSA, formes provinents segurament de *viéspera*, *priesa*; Menéndez Pidal, 1968, p. 56) i de l'occità antic (*sirven*, *simblar*; Grandgent, 1905, p. 27).

2.4. Seqüències vocàliques

Les vocals /e/ i /o/ tòniques originàries es tancaren quan formaven hiat amb A àtona següent en els vocables *dia* *DĪA, *sia* ‘sigui’ *SĪAT, *via* VĪA i *dues* DŪAS (cat. ant. *does*), en l'acabament d'imperfet *-ia* -ĒBAM, i en les formes del català antic *mia* MĒA, *tua* TŪA i *sua* SŪA. Cal incloure en aquesta relació *gúa* provinent de *goa* ‘mesura de llargada de les embarcacions’, el mot *cua* CŌDA documentat al s. xv i provinent de la forma *coa* que encara trobem en mallorquí, la

forma dialectal *escues* ‘escoes’ ABSCONSAS, i també *espia* gòtic SPEHA i les formes antigues *romia* ROMAEA i *juia* JUDAEA (DECat, vol. 3, p. 642). Bona part d’aquestes variants lèxiques inflexionades es troben també en altres llengües romàniques (esp. *día, mía, vía*, it. *via, due*; Menéndez Pidal, 1968, p. 59; Rohlfs, 1966, p. 92).

El procés de tancament ha afectat també *e, o* àtones davant de vocal tònica en vocables del català general (*criar* CREARE), dialectals (*real, greala* i els derivats de PEDE *pear, peal, peanya* i *peüc*) o exclusius del català antic (*niell* NĬGELLU, *sient* < *seent* SEDENTE; DECat, vol. 7, p. 890). Davant de vocal àtona, *e* àtona ha passat a *i* en l’acabament *-ea* d’adjectius paroxítons de gènere femení: *tèbia* < *tèbea* TEPĬDA, cat. ant. *sútzia* < *sútzea* SUCĬDA. Per la seva banda, el canvi de la conjunció àtona *e* ĒT a la variant *i*, esporàdic al s. XIII i molt estès durant el s. XV, devia originar-se quan la vocal es trobava formant hiat amb una vocal inicial del mot següent i obeeix a un procés de reducció vocàlica (DECat, vol. 4, p. 828). Casos de tancament de *e* àtona d’aquestes característiques estan ben documentats en occità (*rial, criar*; Grandgent, 1905, p. 27).

Un cas particular és el tancament de la vocal tònica de l’acabament *-osa* quan passà a formar hiat amb la vocal baixa següent després de l’elisió de la fricativa en topònims septentrionals del territori dialectal nord-occidental (*la Vedua* < *l’Avedosa*, *Salitua* < *Salitosa*, *la Boixeruga* < **la Boixerosa*; OnCat, vol. 2, p. 17 i 389).

2.5. Altres tancaments vocàlics

L’ascens de /o/ tònica a [u] en formes rizotòniques d’alguns verbs acabats en *-ir* (*bull* BŬLLIT, *tus* TŬSSIT, *gruny* GRŬNNIT, *muny* *MŬNGIT) és explicable per analogia del tancament de *o* àtona davant de [i] tònica en els infinitius dels mateixos verbs.

Davant de *l* preconsonàntica, les formes antigues *oltra* ŬLTRA i *colpa* CŬLPA esdevingueren *ultra* i *culpa*, potser a causa de llur caràcter culte i també en consonància amb el fet que la lateral alveolar fosca pot articular-se amb una constricció postdorsal a la zona velar o faríngia superior. La llengua antiga presentava variació dels timbres *o* i *u* en altres vocables (*porgar/purgar* PŬRGARE, *onda/unda* ŬNDA).

2.6. Diftongació ribagorçana

a) En benasquès i a part de la Ribagorça i la Llitera, en mots d’ús corrent, /ɛ/ (Ē) i /ɔ/ (Ō) han participat en un procés de diftongació espontània en [je] i [we], si bé no de manera sistemàtica: *pierna, siempre, dien* DĒNTE, *tiens* TĒNES, *viernes, diciembre, tierno*, acabament *-iello* -ĒLLU com a *castiello, rastiello* i *budiello*;

puen/puente, bueno, puerco, trueno. No han diftongat altres mots amb inclusió d'aquells que han mantingut el timbre mitjà baix [ɛ] de /ɛ/ originària (Ě) en català general: *fel, hivert* 'hivern', *peu, serra, ferri* 'ferro', *set, deu, mel, terra, pedra, llebre, pell, temps, neu; foc, ou, bou, dona, dijous, fort, pou, força, nou* NÖVE (Rafel, 1980, p. 612-613; Sistac, 1993; Saura, 1997).

Coromines ha volgut entreveure un parallelisme entre aquesta diftongació i la que trobem en gascó pirinenc en posició inicial de mot, i això a partir de la presència de vocables amb /ɛ/ (Ě) inicial diftongada en benasquès ([je]*rba* HĚRBA, [je]*dra* HĚDERA, [je]*gua* ĚQUA, [jes] ĚS) i de la forma pallaresa [dʒe]*dra* HĚDERA amb el gradual [j] reforçat en africada palatoalveolar (DECat, vol. 4, p. 776 i 788). En qualsevol cas, cal remarcar que també l'aragonès presenta diftongació espontània de Ě i Ō (*cién, piedra, bueno, rueda*) alhora que diftongació condicionada per consonant palatal (secció II.2.1.1.4.1).

Alguns topònims de les altes valls ribagorçanes i pallareses suggereixen que la diftongació espontània de /ɛ/ (Ě) en *ie, ia* en ribagorçà és força antiga (Coromines, 1965, p. 134-135): *Fontaniesa, Fontanyasa* FONTANELLA; *Sallieto, Salit* *SALECTU; *Sie/arra, Perissierra; Valiera, Valira* VALERIA; *TorreCIASa* TURRICELLA; *Castellvidre, Viedres* CASTELLU VETERE; *Cabadiàs* CAPITELLA.

b) En topònims de la Ribagorça i del Pallars la vocal tònica de l'acabament preromà -Ōi diftongà en [woj] i aquest triftong esdevingué posteriorment [i] o [e] a través dels desenvolupaments [woj] > [uj] > [wi] > [i] (*Ardanui, Casternui, Ronui, Beraní, Llavorsí, Roní*) i [woj] > [wej] > [we] > [e] (noms de lloc de la zona Benasc - les Paülles *Ardanué, Eresué, Renanué, Sesué, Ardoné*). L'elisió de [w] en els dos desenvolupaments és equiparable a la que generà *nit* a partir de [nwit] (secció II.2.1.1.1).

3. TANCAMENT DE A

3.1. Diftong /aj/

En català antic, el diftong decreixent tònic /aj/ (A[j]) passà a fer-se [ej] i posteriorment es tancà en [ej] al mateix temps que /ɛ/ tònica (Ě) esdevenia [e] en la major part de mots de la llengua (secció II.5.1.1); finalment, el diftong [ej] monoftongà en [e]. Tal com hem argumentat a la secció II.2.1.1.4, no és estrictament correcte, doncs, afirmar que /a/ tònica s'hagi tancat dos graus (en gascó, el tancament no ha passat de l'estadi [ɛ]).

Anàlogament a altres llengües romàniques, el tancament condicionat de /a/ operà davant de l'aproximant [j] sola o formant grup amb una altra consonant, amb inclusió de la seqüència [jʃ] que devia ser una realització possible de la fricativa palatoalveolar sorda en català antic (vegeu les seccions II.3.1.1-II.3.1.4). No

hi hagué, però, tancament vocàlic davant de [ʎ, ɲ, dʒ], consonants que no tenien [j] preposada (*palla* PALEA, *bany* BANEU < BALNEU, *faig* FAGEU, *assaig* EXAGIU). Aquesta jerarquia de contextos s'adiu amb més força assimilatòria per part de [j] que de [ʎ, ɲ, ʃ, dʒ] contextuals a causa de motius articulatoris referits en la secció II.2.1.2.1.2: en relació amb [ʎ, ɲ, ʃ, dʒ], [j] s'articula amb més contacte dorsopalatal i en conseqüència presenta una freqüència superior del segon formant (F2); [j] d'una seqüència [jC] pertany a la mateixa síl·laba que la vocal inflexionada mentre que aquest no és el cas de les altres quatre consonants.

D'altra banda, s'observen diferències cronològiques relatives al procés d'inflexió de la vocal baixa entre seqüències d'estructura [jC], la qual cosa fa aconsellable subdividir l'estudi del fenomen en diferents seccions segons la composició segmental del grup consonàntic: [j] sola o davant de ròtica o fricativa alveolar (secció II.3.1.1), [j] davant de [ʃ] (secció II.3.1.2), [j] davant de [t] (secció II.3.1.3).

3.1.1. Davant de [j], [jr], [jz], [js]

a) El tancament de /a/ davant de /j/ i monoftongació posterior del diftong es produí en els acabaments de la persona del present d'indicatiu del verb *haver* (*he* HA[j](O)) i dels temps futur i perfet (*prendré* PRENDERE + HA[j](O), cat. ant. *canté* CANTA(V)I). El canvi obrà també davant de [jr] provinent de R[j] (*carre-ra* CARRARIA, *era* AREA, *quer* *CARIU i els topònims relacionats *Queralbs* i *Queralt*) i de [jR] (àr. *albufera*, cat. ant. *trér* < *traire* TRAHERE), i davant de [jz] provinent de S[j] (*bes* BASIU, *cirera* CERASIA). Cal afegir a aquesta exposició de formes lèxiques l'adverbi *més* provinent de *mais* MAGIS. La inflexió vocàlica davant de R[j] i S[j] pressuposa un desenvolupament [aCʲ] > [ajCʲ] > [ajC] i, per tant, evolucions del tipus [rj] > [rʲ] > [jrʲ] > [jr] més que no pas una metàtesi categòrica del tipus [aCj] > [ajC] (seccions III.1.6.3 i III.4.4.1).

El tancament de /aj/ en [ej] i la monoftongació posterior de [ej] en [e] ocorregué en aquests contextos consonàntics abans que ho fes en els referits a les seccions II.3.1.2 i II.3.1.3, i sembla que també hi hagué diferències cronològiques pel que fa a l'aplicació d'aquells processos entre les condicions contextuals referides en aquesta secció II.3.1.1 (Coromines, 1976-1977, vol. 1, p. 85-108; Rasico, 1982, p. 59-75). Els canvis ja s'havien acomplert al s. x en el cas de l'acabament -ARIU (*primer* PRIMARIU, *trér* TRAHERE a les *Homilies d'Organyà*), tret de les anomenades *zones mossàrabs*, de què tractem a l'apartat b. La forma intermèdia *eira* AREA encara perviu en alguna àrea dialectal. Pel que fa als acabaments -A(V)I i -AI(O), operaren al llarg del s. XI i fins al final del s. XII al Rosselló i a territoris occidentals i meridionals. Efectivament, segons les grafies de textos dels segles XI-XII, els futurs en -AI(O) devien mantenir el diftong [aj] en els parlars occidentals septentrionals en aquest període històric (Andorra *aiustarai*, *departirai*; Ba-

raut, 1980, p. 20-21), i encara s'hi realitzaven amb *ei* al Rosselló i al nord-est del Principat sovint alternant amb formes amb *e* en aquest darrer territori (*dezebrei*, *tolrei*; Coromines, 1976-1977, p. 102-103). Pel que fa a MAGIS, *mais* fou vigent fins al s. XIII (però *jamés* IAM MAGIS apareix ja a les *Homilies d'Organyà*).

Convé fer referència a alguns casos particulars. El manteniment de /aj/ és explicable per fonètica provençalitzant o arcaica en la forma del català antic *vair* VARIU (DECat, vol. 9, p. 51), i ha de ser atribuït a l'efecte de [kw, gw] precedent en els vocables del català general *caire* QUADRU i *gaire* fràncic WAIGARO (dial. *guaire*). Tampoc no monoftongaren els diftongs generats per vocalització consonàntica en [j] en data tardana, com ara els dels vocables *flaire* FLAGRARE < FRAGRARE, en què el segment gradual prové d'una realització lenida de l'oclusiva velar, i *amainar*, *mainada* i l'antic *amaisnar* formats sobre MANSIO-NE, en què [j] prové de [z] (seccions III.1.4.2.1 i III.1.8.2.4). Segons Coromines, de manera poc convincent, l'existència d'una realització [j:] explicaria el manteniment de la vocal baixa a *amai(s)nar* i a partir de seqüències lèxiques com *mais no* també en el cas de l'adverbi *mai* MAGIS. Per la seva banda, la conjunció adversativa *mas* MAGIS que trobem en català antic hauria estat generada per simplificació d'una variant *ma[ɛ]s* de *ma[j]es* motivada per l'ús proclític del mot (DECat, vol. 5, p. 617-618).

La situació del català contrasta amb la de l'occità, llengua que ha mantingut el diftong sense inflexió vocàlica (*ai* HA[j]O, terminació de futur *-arai* HABERE + HA[j](O), *aira* AREA, *glaira* GLAREA, *bais* BASIU). Els acabaments verbals de 1a persona de present i de futur encara tenen el diftong [ej] a Vingrau, localitat rossellonesa septentrional propera al domini lingüístic occità (Guiter, 1953 i 1984).

b) Sobretot a l'àrea pallaresa i ribagorçana (també en gascó), /aj/ s'ha tancat un sol grau i, en conseqüència, es realitza [ɛ] en les condicions següents: en posició final absoluta de mot, en el cas de la forma verbal *sé* *SA[j]O (Pallars Sobirà) i de l'acabament *-ré* de futur format a partir de -HA[j](O) (Pallars Sobirà, Noguera); davant de bategant etimològica en el cas de l'acabament *-er(a)* -ARIU/A, del mot *era* AREA i de l'infinitiu *fer* *FAIRE < FACERE (Llitera, Maella, Pallars Sobirà i Jussà, Ribagorça, i punts d'Andorra, A. Urgell, Noguera, Segrià i potser fins i tot del valencià septentrional); davant de [s] al mot *més* MAGIS (Pallars Sobirà, A. Urgell). La solució [ɛ] del diftong /aj/ indica que, en l'àrea geogràfica que ens ocupa, aquesta vocal mantingué el seu timbre originari en lloc de participar de l'evolució /ɛ/ (Ē) > [e] pròpia de la resta del domini dialectal.

La solució [ɛ] es troba també, amb més o menys intensitat segons el mot i la zona, a comarques del català central de transició amb el dialecte nord-occidental: *més* (Cabra, Prades i Alcover al Camp de Tarragona, Priorat, Conca de Barberà, Guimerà i Verdú a l'Urgell, Solsona, Berguedà, Bages, Lluçanès, regió Urgellet-Cardener); *bes* (Camp de Tarragona, Conca de Barberà); forma verbal *sé* (Cabra

del Camp, Conca de Barberà); acabament de futur *-ré* (Solsona i Sant Llorenç de Morunys al Solsonès, Guimerà i Verdú, Priorat, Cabra del Camp, Conca de Barberà); acabament *-er(a)* -ARIU/A (Penedès, Pira, Guimerà i Verdú). La realització [ɛ] també apareix als vocables *fer*, *més* i *sé*, i als acabaments *-er(a)*, *-ré* de futur i *-és* d'imperfet de subjuntiu, a les poblacions la Riera i els Pallaresos del sud-est del Camp de Tarragona.

c) El diftong /aj/ provinent de -ARIU pervisqué en formes lèxiques sembla que de caràcter mossàrab com *fornair* 'forner' i *colombaire* 'colomer', i passà a *-ier* als vocables mallorquins *contier* i *cossier* (DECat, vol. 2, p. 889 i 997). En topònims de caràcter mossarabitzant, el diftong pot haver-se mantingut immodificat (*Llombai* LUMBARIU, *Patraix* PETRARIOS, *Moraira* MORARIA, *Carraira* CARRARIA), tancat en [ej] (*Caldentey* CREDENTARIU) o haver-se reduït a [a] (*Caro* *CARIU, *Jovara*) (Sanchis Guarner, 1992, p. 94; OnCat, vol. 3, p. 282; vol. 7, p. 293).

Topònims de l'àrea pallaresa mostren diftongació de -ARIU en *-iero*, afí al tractament del gascó (*Lassiero*, *Bassiero*; Coromines, 1965, p. 133)

3.1.2. Davant de [(j)ʃ]

a) El tancament de /a/ tònica en [e] també tingué lloc davant de [(j)ʃ] provinent de [ks] (X, PS) i de SS[j], SCE,i, SC[j]. Exemples: *freixe* FRAXINU, *madeixa* MATAXA, *teix* TAXU, *eix* AXE, *péixer* PASCERE, *feix* FASCE, *feixa* FASCIA, *greix* *GRASSEU, *xeixa* *SASSIA, *queix* *CAPSEU, *néixer* NASCERE. Com a exemple d'inflexió de a àtona tenim *deixar* < cat. ant. *lexar* LAXARE.

Si bé els documents dels segles x-xii ja presenten casos de vocal anterior davant de fricativa palatoalveolar sorda (*fexa*, *néxer*; Coromines, 1976-1977, p. 105), el tancament de la vocal en aquest context registra excepcions notables, la qual cosa indica una força assimiladora inferior per part de [(j)ʃ] que de [j, jr, jz, js]. Efectivament, han mantingut el timbre baix de la vocal algunes formes lèxiques pròpies del català general i del català dialectal, que classifiquem seguidament segons la procedència etimològica de la consonant contextual:

([(ks)]) *caixa* CAPSA, en què PS devia fer-se [ks] originàriament; *aix* AXE encara al s. xv (*haix*; Jaume Roig, *Spill*) i actualment al B. Ebre (DECat, vol. 3, p. 233); top. *Taix* TAXU prop de Vandellòs.

(SS[j]) *baix* *BASSIU i la forma antiga *bas* BASSU (DECat, vol. 1, p. 554); cat. ant. *graixa* *GRASSEA.

(SCE,i) *nàixer* NASCERE (n. occ. centr. i mer., val., alg.).

(SC[j]) *aixa* ASCIA, *faixa* FASCIA.

Cal, doncs, fer constar la presència de doblats lèxics de tipus dialectal generats a partir d'una mateixa forma etimològica (*faixa/feixa*, *nàixer/néixer* així com *naix/neix*), i d'altres que provenen de formes etimològiques amb gènere gramatical diferent (*faixa* FASCIA / *feix* FASCE, *graixa* *GRASSEA / *greix* *GRASSEU, *caixa* CAPSA / *queix* *CAPSEU). Pel que fa als primers doblats, cal esmentar que poden tenir significats diferents, com ara *faixa* que vol dir 'llenca de terra' a les Terres de l'Ebre i en ribagorçà i 'peça de vestir' en català general, i *feixa* que significa 'peça de vestir' en ribagorçà i 'llenca de terra' en català general. Ha estat argumentat que els doblats esmentats en segon terme es justifiquen segons una acció metafònica en virtut de la qual els mots acabats en *-a* haurien promogut el manteniment de /a/ tònica (FASCIA, *GRASSEA, CAPSA) i els acabats en les vocals més tancades *-e* i *-u* el canvi de /a/ tònica en [e] (FASCE, *GRASSEU, *CAPSEU) (Coromines, 1974, p. 250). Aquesta explicació resulta problemàtica per motius diversos: no explica formes com *madeixa*, *xeixa*, *baix* i, fins i tot, *deixa* LAXAT si considerem que la inflexió vocàlica en les formes rizo-tòniques d'aquest verb no s'originà en l'infinitiu *deixar*; suggereix que la presència de [a] en formes verbals com *nàixer* no és etimològica sinó analògica de formes amb [a] pretònica com *naixia* (DECat, vol. 5, p. 901). Segons Duarte i Alsina (1984, vol. 1, p. 80), cal cercar l'explicació dels doblats en consideració en diferències cronològiques relatives a l'evolució de les seqüències SC*e,i*, SC[j] i SS[j], per una banda, i [ks] (X), per l'altra: el fet que l'alternança de solucions vocàliques *a/e* tingui lloc sobretot davant de les primeres seqüències segmentals mentre que sol haver-hi *e* davant de [ks] es deuria al fet que [ks] encara es realitzava [js] quan SC*e,i*, SC[j] i SS[j] ja havien esdevingut [jʃ], i hi havia més possibilitats que [j] incidís sobre [a] si pertanyia a la seqüència [js] que a [jʃ] per tal com es trobava més diferenciada articulatòriament de C2 i en conseqüència resultava més perceptible. Aquesta hipòtesi rellevant presenta, però, excepcions, a saber, mots esmentats més amunt que mantingueren la vocal baixa davant de [ks] provinent de X i PS.

El manteniment del timbre baix de /a/ davant dels grups consonàntics d'interès ha tingut lloc generalment en occità, en què [js] es manté sense palatalitzar (*naisser* NASCERE, *ais* AXE), en una zona del gascó (*ach* AXE, *tach* TAXU; Rohlf, 1970, p. 116) i en aragonès (*frasno*, *fra*[ʃ] *in* FRAXINU; Alvar, 1953, p. 54 i 152).

b) Al Pallars Sobirà alternen pronúncies com ['fejʃa]/['fejʃa] i ['nejʃe]/['nejʃe] segons la localitat (Coromines, 1976-1977, vol. 2, p. 34), i hi ha només la solució [ejʃ] a la Llitera i Maella (*feix*, *freixe*). La seqüència *eix* també pot presentar la pronúncia [ejʃ] a les poblacions de la Riera i els Pallaresos del Camp de Tarragona (*néixer*, *eix*).

3.1.3. Davant de [jt]

Davant de la seqüència [jt] (CT), la vocal baixa experimentà l'evolució [ajt] > [ejt] > [ejt] > [et]. Exemples: *fet* FACTU, *llet* LACTE, *lletuga* LACTUCA, *tret* TRACTU, *guaret* VERACTU < VERVACTU, i també *plet* PLACITU, que segons Coromines deu provenir d'una forma *plaid* imitada del francès antic (DECat, vol. 6, p. 610). Han mantingut la vocal immodificada les formes rizotòniques dels verbs *empaitar* *IMPACTARE, *afaitar* *AFFECTARE < AFFECTARE i *guaitar* fràncic *WAHTARE, i les variants dialectals de factura moderna *caraite* 'caràcter' i *estraite* 'extracte' (val. mer.; Colomina, 1985a, p. 169).

Les dades diacròniques corresponents al grup ACT indiquen que el diftong *ei* es mantingué durant més temps davant de /t/ que davant de les consonants analitzades en les seccions II.3.1.1. i II.3.1.2. Així, la solució monoftongada *et* (*llet*, *plet*) no apareix documentada fins al s. XIII (Rasico, 1982, p. 69-70; Coromines, 1976-1977, vol. 1, p. 105). En el dialecte oriental, trobem *eit* o bé *eit* i *et* en textos d'aquest segle (*feyt*, *treit*, *fet*, *treta*, Rasico, 1993, p. 24; *retreys*, *feyta*, Martí i Castell, 2002, p. 7; *pleit/plet*, *treyt/tret*, Bruguera, 1991, p. 45), i alternança de solucions durant la primera meitat del s. XIV (Rasico, 1999, p. 208) i presència exclusiva de la seqüència *et* durant la segona meitat d'aquest mateix segle (Rasico, 1993, p. 218; Rabella, 1998, p. 179). Pel que fa al dialecte occidental, els textos mostren predomini de *eit* sobre *et* durant els segles XI-XIII (*Homilies d'Organyà*; Rasico, 1993, p. 115) i una vigència elevada de la primera seqüència encara durant la segona meitat del s. XIV (Veny, 1993a, p. 128-129) i en menys mesura durant els segles XV-XVI. També hi ha casos de *eit* en els textos valencians del s. XV. L'estadi anterior *ai* apareix documentat en textos primerencs dels segles XII-XIII (*fait* FACTU a les *Homilies d'Organyà* i al *Libre Jutge*; Bruguera, 1985, p. 92).

Actualment la seqüència *eit* encara apareix en els vocables *feit*, *pleit*, *guareit* i *lleit* (i en els derivats d'aquest darrer mot *lleituga*, *lleiteres* i *lleitada*), sobretot en capcinès, així com al Pallars Sobirà, Ribagorça, Llitera, Fraga i Maella, que tenen [ejt] en tots o alguns dels mots esmentats segons la zona. La realització [ejt] s'estén per altres territoris pertanyents sobretot al bloc dialectal occidental: *pleit* 'plet' (val., ross.); *guareit* (Noguera, Aiguaviva); *lleit* (Andorra, Noguera, Segrià, Ribera d'Ebre, Terra Alta, Aiguaviva, A. Maestrat, B. Maestrat, Ports); *distreit* i *treit* (Conca de Barberà). Cal remarcar a més a més la presència de [ejt] a Pira (*distreit*, *treit*) i [et] a la Riera i els Pallaresos al Camp de Tarragona (*llet*, *fet*, *distret*, *voret*). No sabem fins a quin punt el manteniment del diftong en aquests territoris fou afavorit per la influència mossàrab o àrab (pel que fa al manteniment de /aj/ en mossàrab, vegeu la secció II.3.1.1).

L'aragonès manté la solució *eit* i pot presentar alteracions del diftong de ca-

ràcter antic i/o dialectal (*feito, fito, feto* FACTU, *lley* LACTE, *peito*, aragonès ant. *peto* PECTU; Alvar, 1953, p. 152 i 190-191). Per la seva banda, en occità, la vocal baixa s'ha mantingut o s'ha tancat, i el grup [jt] pot haver-se mantingut o canviat en [t] o bé en [tʃ] a través del desenvolupament [jt] > [jc] > [tʃ] (occ. dial. *fait*, *f[ɛ]to*, *fach/tso* FACTA, gascó [hɛ(j)t] FACTU, [lɛ(j)t] LACTE; Bouvier, 1976, p. 103; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 171; Rohlf, 1970, p. 116). Segons Séguy (1954), en gascó dialectal, la vocal /a/ s'ha mantingut immo­dicada davant de [jʃ] i ha passat a *e* davant de [jt] a causa d'un grau superior de contacte dorsopalatal durant la consonant en la segona seqüència que en la primera. L'espanyol ha experimentat tancament vocàlic i el canvi [jt] > [tʃ] (*hecho* FACTU, *leche* LACTE; Menéndez Pidal, 1968, p. 143-144).

3.1.4. Altres casos

a) El procés de tancament de /a/ tònica per part de [j] següent i la monoftongació posterior del diftong han operat en altres seqüències.

Deu haver-hi hagut monoftongació del diftong tònic de la seqüència /ajk/ en el cas del vocable *llec* LAICU. Segons Coromines (DECat, vol. 7, p. 664-665), el fenomen també explica la forma *sent(a)* SANCTU pròpia sobretot de textos nord-occidentals antics (*Sent Evangeli*, *Senta Quaresma*; *Homilies d'Organyà*) i també del País Valencià on avui encara és vigent. En aquest cas, l'ascens vocàlic s'explicaria per escurçament i reducció articulatòria de la vocal baixa motivats pel caràcter proclític del mot, o bé després que [j] fos preposada a la nasal alveolopalatal generada per mescla gestual entre les oclusives velar i dental ([ŋkt] > [ŋc] > [jnt, jnt]). També deu haver-hi hagut monoftongació del diftong [aj] en el cas del vocable *menjar* MANDICARE, que es realitza [e] pertot tret del balear ([ə]), després que les transicions de F2 o segon formant acústic en la seqüència [aŋ] fossin integrades perceptivament com a /j/.

El pas de *maestre* MAGISTRU a *mestre* és explicable per mescla dels gestos linguals de les vocals baixa [a] i anterior [e] en una vocal de timbre intermedi [ɛ]. La realització [ɛ] es troba en els dialectes central, balear i alguerès, i [e] en valencià i nord-occidental amb inclusió del pallarès-ribagorçà on també pot haver-hi [ɛ] segons l'indret.

L'acció tancadora de [j] sobre /a/ precedent ha actuat en el diftong [aj] generat a partir de /a'i/ per desplaçament accentual (secció IV.1). Així, *raïm* RACĪMU devia evolucionar a [rem] (mall., men.) i [rəjm, rəm] (mall.) a través d'una variant intermèdia *[rej̯m], i *raïl* 'arrel' RADĪCE passava a fer-se [rel] a través de *[rɛjl] o bé de la variant antiga [rael]. Presenten un tractament anàleg substantius del català general com *eina*, *beina* i *feina* provinents de *aïna* (cat. ant., A. Ribagorça), *baïna* VAGĪNA (n. occ. mer., val.) i *faena* (tortosí, val., *faiena* palla-

rès), així com formes verbals com *queia* i *feia*, que es remunten a les més antigues *caia* i *faia*.

b) Els arabismes poden haver tancat o mantingut la vocal del diftong /aj/. Han mantingut el diftong originari *alcaid*, *talaia* i *atzagaia*, i mantingut o tancat la vocal els topònims *Albaida*, *Almudaina*, *Algaida*, *Alboraia*, *Aldea* i *Alcolea*.

3.1.5. Interpretació

Les diferències cronològiques relatives a la inflexió de /a/ per part de [jɾ]/[jz], [jʃ] i [jt] podrien deure's a les diferències de força assimilatòria entre uns grups consonàntics i els altres. Així, el grup de consonants hauria inflexionat la vocal baixa amb més facilitat a mesura que augmentava el grau d'independència articulatòria entre el gest lingual anterior de C2 i el gest dorsopalatal de [j]. Això podria explicar que la inflexió vocàlica hagi estat factible més aviat quan l'aproximant [j] es trobava davant d'una consonant apical o apicolaminal ([ɾ] i potser [s, z]; secció II.3.1.1) que d'una consonant laminal o laminopredorsal ([ʃ] i també [t], que devia poder arribar a fer-se fins i tot [c] en la seqüència [jt]; seccions II.3.1.2 i II.3.1.3).

Hi hauria, doncs, diversos components implicats en el procés d'inflexió de /a/ per part de consonant palatal. Per una banda i tal com hem esmentat a la secció II.3.1, /a/ inflexionà davant de [j] sola i quan formava grup amb una altra consonant però no pas davant de [ʎ, ɲ, dʒ] a causa de les diferències de grau de contacte dorsopalatal entre uns segments contextuais i els altres, i també del fet que [j] d'una seqüència [jC] però no pas les altres consonants pertanyia a la mateixa síl·laba que la vocal inflexionada. Per una altra banda, algunes seqüències d'estructura [jC] inflexionaren la vocal més que d'altres pel fet que presentaven una independència més gran entre els gestos linguals de les dues consonants consecutives.

3.2. Diftong /aw/

a) El diftong /aw/ tònic originari monoftongà en [ɔ] en català després que la vocal esdevingués mitjana posterior (/aw/ > [ɔw] > [ɔ]). Així doncs, /a/ s'assimilà al gradual labiovelar en [ɔ] i després [w] s'elidí en consonància amb la similitud articulatòria i acústica que tenia amb [ɔ] precedent. Exemples: *pobre* PAUPERE, *tesor* THESAURU, *goig* GAUDIU, *toro* TAURU, *or* AURU, *llosa* *LAUSA, *llor* LAURU, *poc* PAUCU, *oca* AUCA < AVICA?, *moca* *MAUKA, *cosa* CAUSA, *alosa* ALAUDA, *Pol* PAULU, *gosa* AUSAT, àr. *assot*, top. valencià *Toix*. Cal també incloure casos de monoftongació de diftongs originats per vocalització d'una consonant: *escon* SCAMNU, i les formes antigues *soma* < *sauma* SAGMA i *don*

DAMNU. El procés de monoftongació de /aw/ ha operat en altres llengües romàniques (fr. *chose, povre*; esp. *cosa, pobre*).

El diftong s'ha mantingut inalterat per cultisme (*causa*), o en mots com *taula* TABULA i *clau* CLAVE, en els quals el gradual [w] pot haver estat originat per vocalització o elisió de la consonant labial (secció III.1.8.2). Hi ha hagut també manteniment de /aw/ en alguns vocables en capcinès (*taure* TAURU i *rauc* RAUCU 'ronc', al costat de les formes monoftongades *oca, poc, probe, reposa* i *roba*; Coromines, 1974, p. 293) i a Vingrau (*llausa, pauc, rauba*, si bé *toro, pobre*; Guiter, 1970), en consonància amb la manca de monoftongació en occità tret del bearnès, en què el diftong pot monoftongar (*pauc, auco, causo*; Rohlf, 1970, p. 117). Trobem també clapes de la variant *taure* en rossellonès, i la forma *auca* 'oca' en ribagorçà i pallarès, en què és remissiu del gascó. Anàlogament a /aj/, el diftong /aw/ devia mantenir-se en mossàrab (OnCat, vol. 5, p. 430), tal com suggereix la presència de [ow] en el topònim valencià *Santa P[ow]la* SANCTA PAULA.

En català, el diftong /aw/ tònic ja apareix representat mitjançant la grafia *o* en documents del s. IX si bé alternant amb *au* fins al s. XIII: s. IX *some* SAGMA, s. XI *kols*, s. XII *poc* (Rasico, 1982, p. 70); s. XI top. *Tauri, Tor*, s. XIII *taur, tor* (OnCat, vol. 7, p. 293; DECat, vol. 8, p. 614-615); s. XII-XIII *pauc* (Russell-Gebbett, 1965, p. 27). La grafia *au* podria ser solució llatinitzant o d'influència occitana en determinats documents i autors d'aquest període i fins i tot de data més tardana: *pauc, rauben* *RAUBARE, *coses* (*Homilies d'Organyà*); *aur, pauch/poc* (s. XIII-XIV, Lull); *aur/or, claustrs/clostrs* (s. XIV, *Diàlegs de Sant Gregori*; Alegre, 2007, p. 42). En textos de procedència rossellonesa devia reflectir la tendència a mantenir el diftong tònic en aquest dialecte: s. XI *cauls* (Vallespir, DECat, vol. 2, p. 812); s. XIII *paubre, causa, taur* (*Vides de Sants Rosselloneses*, Coromines, 1974, p. 293).

b) En posició àtona, el diftong originari /aw/ ha monoftongat en vocables del català general com *robar* *RAUBARE, *gosar* AUSARE i *ocell* AUCELLU < AVICELLU, i s'ha mantingut en formes de caràcter dialectal com *pausar* (capcinès), *llauseta* ALAUDA (ross.) i *aucell* (ross., centr., mall., men.). El català antic presenta alternança entre manteniment i monoftongació del diftong àton en documents dels segles XII-XIII: *posà/pausad, odid/audí, laudors* (*Homilies d'Organyà*); *pausar/posa, raubar* (*Vides de Sants Rosselloneses*). La variant *llaurer* derivada de LAURU i pròpia del dialecte central és considerada d'influència provençal (DECat, vol. 5, p. 262), mentre que la forma *aurella* AURICULA (ross., Principat, men.) deu haver estat generada per diftongació de *o* àtona inicial absoluta de mot (secció II.8.7).

3.3. Acabaments verbals amb /a/ tònica

La vocal baixa dels acabaments verbals -AMUS i -ATIS esdevingué sobretot [ɛ] en el dialecte central i [e] en valencià, nord-occidental central i meridional i territoris del dialecte central fronterers amb el dialecte nord-occidental (tarragoní). La vocal originària s'ha mantingut en balear, capcinès i en territoris septentrionals sobretot de parla nord-occidental (ribagorçà, pallarès, A. Urgell, Andorra, A. Cerdanya). Durant el segle xx, han coexistit les realitzacions [a] i [e] en indrets septentrionals i meridionals del dialecte nord-occidental (Alcover, 1908, p. 208-210; Kuen, 1932-1934, vol. 7, p. 47-51). L'alguerès també s'ha mostrat conservador amb les solucions -em i -au. Per la seva banda, les terminacions conservadores d'imperfet de subjuntiu -às, -asses i següents són encara vigents en balear, al B. Maestrat i a la Ribagorça i la Llitera.

Hi ha exemples de tancament vocàlic en les desinències verbals que ens ocupen ja al llarg del s. XIII (Russell-Gebbett, 1965, p. 27). Hom ha suggerit que, en aquest cas, el tancament vocàlic és de tipus analògic (Coromines, 1976-1977, vol. 1, p. 87) i, per tant, no es deu a un matís especialment anterior de la vocal baixa que trobem encara avui dia en alguns dialectes catalans (Alarcos, 1983, p. 70; secció II.7.1.1).

3.4. Formes rizotòniques

El procés de neutralització de les vocals àtones /a, e/ en [ə] (secció II.5.3) provocà substitucions analògiques de /a/ tònica per e en formes rizotòniques verbals i en parlars del català central: *jeure* IACERE, *heure* HABERE, *néixer* NASCERE, *llença* LANCEARE, *avença* *ABANTIARE, *neda* NATARE, *xerra, reca, tenca*, així com *esguerra* i *escla* provinents dels substantius cèlt. *GARRA i ASCLA < ASSULA, i també *treure* TRAHERE ([e] centr. sept.; [ɛ] centr. centromeridional). Algunes formes rizotòniques amb e tenen una extensió geogràfica més reduïda en els parlars orientals (Coromines, 1976-1977, vol. 1, p. 87): en la delimitació nord-oriental del dialecte central hi ha *aixeta* 'deixata', *enseja* 'assaja', *quebre* 'caber' i *sebre* 'saber'; pel que fa al balear, en què trobem la majoria de formes amb e indicades per al dialecte central més amunt, tenim també *sebre* i *quebre* als tres subdialectes ([ə] mall., eiv., men. occidental; [ɛ] men. oriental), *sela* 'sala' en eivissenc (Torres, 1993, p. 50), i *esp[ə]nya* 'espatlla', *trev[ə]lla* 'treballa' *TRIPALIARE, *r[ə]sc* 'rasco' *RASICARE i *agr[ə]/[e]na* 'agraña' en mallorquí (DECat, vol. 3, p. 630).

Hi ha hagut manteniment de la vocal [a] originària en un bon nombre de formes rizotòniques com *xarro*, *naix*, *nado*, *llanço*, *traure*, *jaure* i *haure* en els parlars occidentals i, en menys mesura, en tarragoní (textos dialectals del s. XVII

també les documenten; Veny, 1993a, p. 230). Per la seva banda, el català central i el balear presenten la vocal baixa en algunes formes verbals no esmentades en la relació anterior com *arremang(o)*, *forad(o)* i *emparr(o)* provinents de MANICA, FORATU i gòtic *PARRA, respectivament.

El tancament vocàlic que ens ocupa ha provocat ultracorreccions amb pas de *e* tònica a *a* en balear (*pala* PĪLARE ‘pela’, *assanta* *ADSEDENTARE ‘assenta’, *ençata* INCĚPTARE ‘enceta’, *esvara* ‘esvera’ provinent de VARIU), en el dialecte central (*pantaixa* ‘panteixa’, *endanya* ‘endenya’ INDĪGNARI) i en altres indrets del domini lingüístic (*arro* < *erro* ERRARE a les Terres de l'Ebre i les Garrigues; DECat, vol. 3, p. 424).

3.5. /a/ posttònica

3.5.1. Formes nominals en singular

En català antic, /a/ posttònica travada per consonant final esdevingué [e] en la terminació -ANU de mots substantius quan encara pervivia la consonant postvocàlica i en altres acabaments que encara la mantenen actualment com -AC/GU, -AMU, -ATE i -ALE. Aquest canvi que, per tant, deu haver estat posterior a l'elisió de les vocals en posició final absoluta de mot féu que els acabaments en consideració s'unifiquessin amb aquells que tenien *e* etimològica (*mà nec* MANICU, *préstec* PRAESTITU).

(-ANU) *rave* RAPHANU, *orgue* ORGANU, *cove* COPHINU, *orfe* ORPHANU, *Esteve* STEPHANU, *argue* *ARGANU, *tave*, *tàvec* TABANU.

(-ARU) *cànter* CANTHARU, *Llàtzer* LAZARU, *àlber* ALBARU.

(-AC/GU) *espàrrec* ASPARAGU; *estómac* STOMACHU ‘estómac’ (cat. ant., n. occ., val.).

(-AMU) *cànem* CANNABE, *escàlem* *SCALAMU, *tàlem* THALAMU; *bàlsem* BALSAMU ‘bàlsam’ (cat. ant., val., tort.).

(-ATE) *ànet/c* ANATE, *galàpet* *CALAPPACU.

(-ALE/U) *sèguel* SECALE ‘sègol’ (n. occ. sept. i centr.; *ségal* Llaguarres, DECat, vol. 7, p. 737); top. ribagorçans *Arsèguel*, *Saltèguel*, *Estèguel*; cat. ant. *escàndel* SCANDALU ‘escàndol’.

El tancament vocàlic d'interès també podia afectar una vocal posttònica situada en síl·laba no final de mots femenins acabats en -a (s. xvi *màsquera*, arabismes *alfàbega*, *màrfega*, *monjàvena*, *almàssera*). Pel que fa a la presència de [i] en lloc de [e]/[ə] en aquests acabaments en alguns parlars, així com al canvi *e* > *o* davant de *l*, vegeu les seccions II.5.3.2 i II.8.3.2.

El tancament de /a/ àtona en [e] en síl·laba travada pressuposa l'aplicació d'un procés de reducció articulatòria amb escurçament de la vocal i assoliment d'una posició lingual menys extrema que la corresponent a la vocal baixa en posició tònica. Altres llengües romàniques registren el mateix canvi davant o darrere d'accent: francès *sevrer* SEPERARE < SEPARARE; italià *comperare* *COMPE-RARE < COMPARARE; dialectes nord-italians *stòmeg*, *cànef* 'canapa', *síleba*, *Stèven* 'Stefanu' (Menéndez Pidal, 1968, p. 73; Rohlf, 1966, p. 174).

3.5.2. Acabaments verbals i nominals en plural

a) L'ascens de /a/ posttònica tingué lloc també en els acabaments -AS, -AT i -ANT de formes verbals (e. g., *portes*, *porta*, *portava*, *portaria*, *porten*), i -AS de nombre plural de noms substantius i d'adjectius. Si bé sembla que menys regularment que en català, el tancament de /a/ en aquests acabaments ha operat també en parlars occitans, inclòs el gascó, i en asturleonès (Rasico, 1993, p. 15). No ho ha fet, però, en aragonès. El canvi pot ser resseguit en els parlars nord-occidentals i valencians, que fan amb [e] les terminacions de plural nominal -es i verbals -es i -en, i amb [e] (n. occ., val. sept.) la terminació -a de 3a persona del singular del present, imperfet i condicional dels verbs de la 1a conjugació.

Algunes zones dialectals han mantingut el timbre baix de la vocal originària: pel que fa als plurals nominals, hi ha -[as] sobretot a la meitat occidental de la Ribagorça i de la Llitera, així com a Colldejou al Camp de Tarragona; els acabaments verbals -AS i -ANT tenen -[as] i -[an] també en ribagorçà (Bonansa, Benabarri); l'acabament verbal -AT es fa -[a] en ribagorçà i Tortosa i també en valencià central i meridional, en què la vocal baixa final de mot pot presentar una realització anterior o posterior segons la zona (secció II.5.3.3; Alcover-Moll, 1929-1932, vol. 2, p. 81-82). Cal indicar que en valencià medieval -AT admetia una doble solució -e d'influència dialectal nord-occidental (*ere*, *tenie*) i -a d'influència aragonesa (*era*, *tenia*), i que la darrera solució prevalgué sobre la primera.

Per tal de completar aquesta exposició convé remarcar que -a de l'acabament -AM de 1a persona d'imperfet ((jo) *portava*), que no es trobava en síl·laba travada per consonant, es realitza [ε] en el dialecte nord-occidental i manté el timbre originari [a] en ribagorçà, tortosí i valencià general.

b) Ha estat suggerit que els tancaments en [e] de /a/ posttònica en síl·laba travada (-AS, -AT, -ANT) i en [ε] de /a/ final absoluta de mot en síl·laba oberta (-AM) devien ocórrer de manera més o menys simultània en català occidental (Rasico, 1993, p. 18). Així, segons Duarte i Alsina (1983, p. 108 i 117), els dos canvis obeeixen a un mateix procés /a/ > [ə] > [ε] > [e], i mentre que el canvi [ə] > [ε] fou anterior a l'aplicació dels processos de síncope-apòcope vocàlica (secció II.4.2) i de caiguda de -T, l'evolució [ε] > [e] operà després d'aquestes regles i

abans del procés de reducció vocàlica en el dialecte oriental (secció II.5.3). Al marge de problemes amb aquesta cronologia, no queda gens clar per quin motiu ambdós tancaments havien d'estar relacionats entre ells i això, pel fet que obeeixen a mecanismes articulatoris diferents, a saber, a un procés d'escurçament i reducció vocàlica en síl·laba travada, i a un procés d'allargament unit a una certa prominència articulatòria de la vocal en posició final absoluta de mot (Barnes, 2006). D'altra banda, la reconstrucció de Duarte i Alsina presenta dos altres problemes: [a] en síl·laba travada pot tancar-se directament en [e] sense passar per una estadi [ə] previ; la presència de la realització [e] de /a/ posttònica en vocables del mallorquí i de parlars del dialecte central fronterers amb el nord-occidental exposats en la secció II.3.5.1 indica que la regla de reducció vocàlica s'aplicà tard darrere d'accent (secció II.5.3.2).

En la nostra opinió, el fet que /a/ s'hagi tancat en *e* de manera quasi general al domini lingüístic en els plurals nominals i formes verbals acabades en -AT, -AS i -ANT demostra que el procés fou motivat per la pertinença de la vocal a síl·laba travada per consonant i que, per tant, és possible que l'elisió de [t] en l'acabament -AT s'esdevingués després d'aquell tancament. Cal recordar, amb tot, que l'elisió de l'oclusiva dental en aquest darrer acabament ocorregué ja en llatí vulgar en la majoria de llengües romàniques (Grandgent, 1991, p. 184; Lausberg, 1970, p. 435), per la qual cosa també cal considerar la possibilitat que el tancament -AT > -*e* operés per tal de defugir el sincretisme amb l'acabament -*a* de la 1a persona del singular de les formes de l'imperfet d'indicatiu (Massanell, 2016). En data posterior al tancament de /a/ en síl·laba travada, a part del dialecte nord-occidental, la vocal baixa final absoluta provinent de -A en noms i adjectius i de l'acabament verbal -AM després de l'elisió primerenca de la nasal bilabial devia tancar-se espontàniament en [ɛ] (secció II.5.3.3).

En suport d'aquesta hipòtesi explicativa hi ha la presència en documents dels segles XI-XII provinents de territoris septentrionals del domini dialectal occidental de formes amb *a* originària representada gràficament sobretot amb *e* si prové de -AS i -AT (*chases, forces, avie, valie*, si bé també *vegadas*) i amb *a* si pertany als acabaments -A de noms substantius i -AM de formes verbals de 1a persona (*esglesia, portava*). També s'adiu amb el tancament de la vocal baixa abans en síl·laba travada per consonant que en posició final absoluta la presència incipient de -*e* en lloc de -*a* en textos primerencs de procedència occidental (*pagine, monede*); en documents més tardans del mateix dialecte trobem l'ús freqüent o sistemàtic de la grafia *e* en acabaments verbals de 3a persona del singular (s. XIV, Veny, 1993a, p. 149; s. XV, Farreny, 1986, p. 164).

No queda clar si el procés de tancament de la vocal baixa en síl·laba travada s'esdevingué abans en els acabaments verbals -AT i -ANT que en el nominal -AS o viceversa. Alguns documents de l'època que ens ocupa suggereixen que el tan-

cament ocorregué abans en les formes verbals (Rasico, 1993, p. 71-74 i 115-116). Amb tot, a les *Homilies d'Organyà*, la terminació nominal -AS apareix representada molt majoritàriament amb -es, -A(T) d'imperfet ho és amb -e i en alguns casos amb -a (*parlave, anave, avie/avia*), i -ANT ho és amb -en i -an si correspon als temps present i imperfet i només amb -an si correspon al temps condicional (*porten, entran, anaven, avian, aurian, segirian*). Altres textos de la mateixa època de procedència occidental presenten la grafia *a* en el cas de l'acabament -A(T) d'imperfet i condicional i *e* en els plurals nominals i verbals (*faïa, veuria, era, dies, coses, erren; Homilies de Tortosa*, Moran, 1990, p. 182-183), o bé només *e* en totes aquelles terminacions (Rasico, 1993, p. 116).

4. EPÈNTESI I ELISIÓ DE VOCALS ÀTONES

4.1. *Epèntesi*

4.1.1. *Pròtesi*

La seqüència llatina inicial de mot /sC/- prengué una *e* protètica i per tant esdevingué *esC-* en la majoria de llengües romàniques. Així, tenim *escala* SCALA, *escriure* SCRIBERE, *espasa* *SPAĎA < SPATHA, *estar* STARE, *escena* SCAENA i *escut* SCUTU en català, i formes anàlogues en altres llengües (occità *escala* SCALA, *escriure* SCRIBERE, espanyol *espada* SPATHA, *estar* STARE, portuguès *escudo* SCUTU). La vocal protètica ha estat [i] en sard i zones dialectals d'Itàlia (sard *ispic/ga* 'espiga' SPICA, *iscala* 'escala'; Lausberg, 1970; Contini, 1983, p. 252).

Ha estat proposat que, en català, la pròtesi de *e* devia tenir lloc inicialment darrere de pausa o de consonant final del mot, però no pas darrere de vocal, en què la seqüència [sC]- es mantenia immodificada (Duarte i Alsina, 1984, p. 104-105). Les formes lèxiques sense vocal en dobles com *spatles/espates* SPATULA i *scrivans/escrivà* SCRIBANE en textos antics (Diéguez, 2001, p. 55) deuen ser reminiscents de l'absència de vocal en la forma llatina i s'adiuen també amb el fet que la vocal inicial d'un mot començat en *esC-* com *espatla* podia elidir-se darrere d'un altre mot acabat en vocal.

4.1.2. *Epítesi*

És possible que, en el romanç antic, els mots plans bisil·làbics llatins acabats en R inserissin una vocal del mateix timbre que la vocal àtona precedent després de la consonant ròtica i elidissin després la vocal immediatament posttònica (pel que fa a l'elisió de la vocal posttònica no final en mots proparoxítons, vegeu les seccions II.4.2.1 i II.4.2.3). Així doncs, SEMPER hauria pogut passar inicialment a **sempere* i després **sempere* hauria esdevingut *sempre* en català. El mateix pro-

cés s'hauria aplicat a *pare* PATER, *entre* INTER i *quatre* QUATTUOR i a l'arabisme *ambre* (cast. *àmbar*), i també devia operar en llengües com l'espanyol i l'italià (*padre, siempre, cuatro*). Creiem que aquesta hipòtesi és preferible a la proposta que SEMPER esdevingué *sempre* en virtut d'una metàtesi categòrica de la consonant ròtica (*semper > sempre*). El mot *pastre* PASTOR del nord-est català és de procedència occitana.

4.2. *Elisió o síncope vocàlica*

La reducció articulatòria de les vocals àtones interiors de mot precipità la seva elisió en les llengües romàniques. Aquest procés d'elisió, anomenat també *síncope vocàlica*, afectà sobretot les vocals /e/ i /o/ pretòniques medials (cat. *vergonya* VERECUNDIA, *solter* SOLITARIU), posttòniques medials (cat. *comte* COMITE, *merla* MERULA) i posttòniques finals (cat. *fam* FAME, *car* CARU). En termes generals, la freqüència d'aplicació del procés guardava relació inversa amb el grau de prominència de la vocal i, per tant, l'elisió resultava més factible en posició medial que en posició final i en aquesta darrera posició que en síl·laba inicial. Aquesta jerarquia posicional s'adiu amb el fet que els segments fonètics solen allargar-se si es troben en la darrera síl·laba del mot i es reforcen en la síl·laba inicial mitjançant un increment del grau de contacte lingual o labial en el cas de les consonants i un increment del grau d'obertura en el cas de les vocals (Fougeron, 1999).

El procés d'elisió vocàlica operà preferentment en aquells territoris de la Romania que estaven subjectes a influència germànica i, en conseqüència, la seva freqüència operativa variava en la progressió francès, retoromànic, dialectes nord-italians > català, occità > espanyol, portuguès > romanès, italià, sard (Lausberg, 1970, p. 294-295). Així, només alguns dialectes italians septentrionals i el francès presenten casos d'elisió de vocal àtona en síl·laba inicial de mot (nord-italià [ske] it. *secare*, [pka] it. *peccato*, francès modern *ch(e)val*, *d(e)ssus*; Rohlf, 1966, p. 160), i només el francès, el retoromànic, dialectes nord-italians, el català i l'occità han elidit amb profusió les vocals mitjanes en posició final absoluta de paraula.

Aquestes diferències relatives a la implementació del procés d'elisió entre llengües devien estar condicionades en més o menys mesura per la intensitat amb què eren emeses les vocals tòniques i pel grau de compressió segmental consegüent de les vocals àtones. S'adiu amb aquesta apreciació la correspondència estreta entre la freqüència d'elisions i el grau de reducció que experimentaren les vocals àtones. Així, en italià toscà i espanyol, en què les vocals àtones han mantingut en gran manera el seu timbre no reduït originari, la incidència del procés d'elisió vocàlica fou clarament inferior al francès i català, en què les vocals àtones

experimentaren un grau de reducció considerable i la presència de [ə] esdevingué més o menys sistemàtica en el sistema vocàlic àton. Abans d'elidir-se, les vocals àtones devien adoptar una centralització més gran sense perdre la seva qualitat originària, la qual cosa podria justificar la reticència a l'elisió per part de la vocal més llarga i oberta del sistema (/a/).

En català, el procés d'elisió de les vocals àtones ha estat datat al s. VII (Duarte i Alsina, 1984, p. 108), s. VIII-IX (Rasico, 1982, p. 114), s. IX (Gulsoy, 1982, p. 13) i abans del s. X (Coromines, 1974, p. 212). Aquest ball de dates suggereix que l'elisió devia durar segles, la qual cosa permetria de justificar que no hagin coincidit en el temps la pèrdua vocàlica en mots com *solter* SOLITARIU (en què [t] no sonoritza potser pel fet que l'elisió de la vocal precedent fou força antiga) i *bon-dat* BONITATE (en què [t] tingué temps de sonoritzar abans que desaparegués la vocal). La síncope vocàlica deu haver estat de la mateixa època en català i occità (Grandgent, 1905, p. 27 i 32), i en francès actuà al mateix temps que en aquelles dues llengües i en una segona onada d'elisions a partir del s. XIII (Pope, 1934, p. 111-119).

4.2.1. Posició medial

4.2.1.1. CONSIDERACIONS GENERALS

a) En català, l'elisió vocàlica en posició immediatament pretònica afectà /e/ i /o/ però no pas la vocal baixa /a/. Exemples: (I, E) cat. ant. *aesmar* AESTIMARE, *metzina* MEDICINA, *dubtar* DUBITARE, *blasmar* BLASTEMARE, *cervell* CEREBELLU; (O, U) *llaurar* LABORARE, *comptar* COMPUTARE, *matí* MATUTINU; (A) *hortalissa*, *caragol*.

El procés podia no actuar a causa de motius diversos: en el context de consonants específiques (secció II.4.2.1.2); si generava seqüències de consonants no existents o grups de difícil pronúncia (*avellana*, *voluntat*); si la vocal tenia correspondència tònica en formes lèxiques del mateix paradigma (en el cas de la /i/ de *moliner* MOLINARIU, si bé el català antic disposava de la forma sincopada *mol-ner*); per analogia o influència culta (*habitar* HABITARE).

b) En posició posttònica medial, el procés d'elisió afectà /e/ i /o/ en mots proparoxítons. Exemples: (I, E) *deute* DEBITU, *puça* PULICE, *cenra* CINERE, *hoste* HOSPITE, *lletra* LITTERA; (O, U) *arbre* ARBORE, *llebre* LEPORE, *poble* POPULU, *bisbe* EPISCPU. Tal com s'esdevenia davant d'accent, la formació de grups consonàntics complexos impedia l'elisió vocàlica (*àngel*, *apòstol*). La vocal /a/ posttònica no final es tancà en [e] en lloc d'elidir-se (*ànet* ANATE, *orgue* ORGANU; secció II.3.5). L'existència en català antic de dobles corresponents a una mateixa forma lèxica amb vocal originària mantinguda i elidida revela una certa

vacil·lació pel que fa a l'aplicació de la síncope vocàlica en aquell període històric (*canybe/cànem* CANNABE, *segle/sègol* SECALE, *net/nèdeu* NITIDU, *put/púdeu* PUTIDU). Sembla que el mossàrab també vacil·lava entre ambdues solucions (el topònim valencià *Càlig* CALICE ha mantingut la vocal; OnCat, vol. 3, p. 193).

4.2.1.2. EFECTE CONSONÀNTIC

El context consonàntic pogué propiciar o dificultar l'elisió de les vocals àtones. Aquesta secció s'ocupa precisament de l'efecte de consonants de diferents llocs i modes d'articulació sobre la integritat de les vocals àtones adjacents en el domini de mot en català (Wheeler, 2007; Recasens, 2011a).

4.2.1.2.1. Ròtica bategant alveolar

a) Dades del català dialectal poden servir per a reconstruir les condicions que propiciaren l'elisió de les vocals pretòniques en contacte amb consonant ròtica bategant en català antic (secció II.8.9.4). En aquest context consonàntic, l'elisió, sobretot de [ə] en els dialectes central i rossellonès, ha operat preferentment en les condicions següents: quan *r* pertany a la síl·laba tònica, pot elidir-se la vocal immediatament pretònica fins i tot si és el nucli de la síl·laba inicial de mot (*paret*, *berena*, *esporuc*); quan *r* pertany a la síl·laba immediatament pretònica, pot elidir-se la vocal següent o la vocal precedent (*xorívia*, *caragol*, *perelló*, *veritat*, *teranyina*). A més a més, la síncope vocàlica immediatament davant de *r* resulta força més freqüent quan la consonant que precedeix la vocal àtona és labial que quan és velar.

Els mots següents del català general proven que l'elisió de la vocal immediatament pretònica en contacte amb ròtica ja ve de molt antic, i que no es produïa després de vibrant (*correrà* CURRERE + HAT) i d'un grup consonant + líquida (*pedregós* PETRICOSU).

[CV'rV > 'CrV, C'rV] *entràmenes* INTERAMINA, *entranya* INTERANEA, *llaurar* LABORARE, *comprar* *COMPERARE; cat. ant. *membrar* MEMORARE, *colrar* COLORARE, *consiurar* CONSIDERARE.

[CVrV'CV > CVr'CV] *amargar* AMARICARE, *cervell* CEREBELLU, *vergonya* VERECUNDIA; cat. ant. *mermar* MINIMARE.

Un cas particular és la formació de vibrant a partir d'una seqüència de dues bategants generada per síncope vocàlica en formes del català antic com *parrà* PARERE + HAT 'apareixerà', *ferrà* FERIRE + HAT 'ferirà' (Batlle *et al.*, 2016, p. 137). L'elisió vocàlica en contacte amb *r* és freqüent en totes les llengües i els dialectes

romànics i ja actuava en llatí: italià dialectal *b(e)ranu*, *p(e)rigulu*, *vrità*, *dritto* DIRECTU (Rohlf, 1966, p. 169-170); portuguès *prigo* PERICULU, *lavar* LABORARE, *parcer* 'parecer', *vergonha* VERECUNDIA (Williams, 1938, p. 55 i 58).

b) En posició posttònica no final, l'elisió vocàlica en contacte amb bategant ha generat un bon nombre de formes lèxiques del català general. Exemples: *vespre* VESPERU, *coure* COCERE, *lliure* LIBERU, *erm* EREMU, *heura* HEDERA, *nombre* NUMERU, *vibra* VIPERA, *marbre* MARMORE, *arbre* ARBORE. Altres variants lèxiques són dialectals o toponímiques (*mascra* 'màscara', top. *Menargues* < *Merànegues* (VILLAS) MARIANICAS), o bé eren vigents en català antic i no ho són actualment (*barbre* BARBARU, *ferla* FERULA, *martre* MARTYRE, *tortra* TURTURE, *coczra* < *cólcedra* CULCITRA < CULCITA).

En la posició postaccentual d'interès, la vocal es mantingué per regla general si anava darrere de vibrant (*córrer*), així com darrere de grup consonàntic acabat en velar anterior (*tòrcer* *TORCERE < TORQUERE, *vèncer*; cat. ant. *vençre* VINCERE, *càrcer*, *carçre* CARCERE) o amb una altra composició segmental (*fàbrega* FABRICA, *càntir* CANTHARU, *bàrbar* BARBARU; cat. ant. *llàgrema* LACRIMA). Les formes verbals *fer* i *dir* no han estat generades per elisió vocàlica en època romànica, sinó que provenen directament de les formes reduïdes llatines FAIRE < FACERE i DIRE < DICERE (DECat, vol. 3, p. 141 i 954).

Cal adduir exemples anàlegs d'elisió de vocal posttònica en contacte amb ròtica en llatí (*verd* VIRIDE), i d'elisió i manteniment en occità modern (elisió: *arbre*, *ma(l)bre*; manteniment: *couse* CONSUERE, *pouvero* *PULVERA, *crèisse*), en occità antic (elisió: *clergue* CLERICU, *ponre* PONERE; manteniment: *maier* MAJORE, *molher* MULIERE, *s[ε]nher* SENIORE; Grandgent, 1905, p. 34) i en espanyol (elisió: *ancla* ANCORA; manteniment: *árbol*, *mármol*, *cántaro*, *cárcel*).

4.2.1.2.2. Lateral alveolar

a) L'elisió vocàlica en síl·laba immediatament pretònica ha tingut lloc sovint davant o darrere de consonant lateral alveolar. Exemples: *alzina* ILICINA, *cavalc* *CABALLICARE, *colgar* COLLOCARE, *espluga* *SPELUCA, *fiblar* FIBULARE, *roldor* *RORETURIU, *seglar* SAECULARE, *solter* SOLITARIU, top. *Poblet* POPULETU (hi ha manteniment vocàlic a *Poboleda*; OnCat, vol. 6, p. 243-244). Altres formes amb vocal pretònica elidida són pròpies del català antic (*castlà* CASTELLANU, *delgat* DELICATU) i del català dialectal (*g(a)làpet*).

Trobem variants lèxiques similars en occità (*delc/gat* DELICATU, *caslar* *CASTELLARE; Grandgent, 1905, p. 28; Ronjat, 1930-1941, vol. 1, p. 321), en espanyol (*colgar* COLLOCARE) i en portuguès (*humildoso*, *beldade* *BELLITATE; Williams, 1938, p. 55-57).

b) El procés d'elisió també pot afectar una vocal emplaçada en la síl·laba im-

mediatament posttònica, i seguida i sobretot precedida de [l]. Un bon nombre de mots experimentaren aquest procés en llatí vulgar i, per tant, passaren al català i a altres llengües romàniques sense vocal àtona.

(Darrere de lateral) *caldo* CALIDU, *calze* CALICE, *polze* POLLICE, *sou* SOLIDU, *cop* *CŎLUPU < CŎLAPHU, *pop* POLYPU; cat. ant. *pulça* PULICE.

(Davant de lateral) *ull* OCULU, *vell* VETULU, *orella* AURICULA, *espill* SPECULU, *taula* TABULA, *paraula* PARABOLA, *batlle* BAJULU, *nespla* NESPILA, *cercle* CIRCULU, *poble* POPULU, *illa* INSULA; cat. ant. *deble* DEBILE; cat. dial. *segle* SECALE.

Al costat dels casos d'elisió, la vocal posttònica pot haver-se mantingut davant de [l] en mots esdrúixols llatins, especialment si es trobava darrere de consonant bilabial o labiodental (secció II.8.3.2). Exemples: *ségo* SECALE, *brúfol* BUFALU, *espígo* SPICULU, *grèvol* ACRIFULU, *cèrcol* CIRCULU, *còdol* *COTULU, *pèsol* PISULU, *núvol* NUBILU, *escàndol* SCANDALU, *frèvol* FLEBILE, *dèbol* DEBILE, *pòbol* POPULU, top. *Campdevàdol*. Cal constatar la presència en català antic d'un bon nombre de dobles amb vocal elidida i mantinguda en aquestes condicions contextuais (*poble/pòbol*, *cercle/cèrcol*, *segle/sègo*, *deble/dèbol*, *feble/frèvol*). L'occità s'assembla al català pel que fa a la incidència lèxica dels casos de manteniment vocàlic (*séguel/sego(l)*, *còdol*, *píbo(u)*, *nívo(u)*) i d'elisió (*espanlo* SPATULA, *paraulo*, *poble*, *mesplo*, *baile* BAJULU, *isla*, *pèile* PESSULU).

4.2.1.2.3. Nasals

a) L'elisió de vocal immediatament pretònica pot haver tingut lloc després de consonant nasal (*bondat* BONITATE, *llindar* LIMITARE), tal com també s'ha esdevingut en altres llengües romàniques (esp. *vecindad* VICINITATE, *sendero* SEMITARIU). Sovint el procés no ha operat davant de [n] prevocàlica o preconsonàntica; així, han mantingut la vocal *esllenegar-se*, *penedir* PAENITERE, *nomenar* NOMINARE, *eixamenar* EXAMINARE i la forma antiga *volentat* VOLUNTATE, i l'han elidit *combregar* COMMUNICARE i *semmar* SEMINARE.

b) En posició posttònica, el procés d'elisió vocàlica en contacte amb nasal tenia lloc ja en llatí (*dona* DOMINA, *comte* COMITE). Davant de [n], cal remarcar la tendència en català al manteniment de la vocal especialment després de consonant labial, labiodental o velar, i a la seva elisió després de dental o alveolar. Davant de [m] predomina l'elisió vocàlica.

([n], elisió) *regnes* *RETINAS, *cotna* *CUTINA, *almoina* ELEEMOSYNA, cat. ant. *fembra*, *femna* FEMINA.

([n], manteniment) *tàvec* TABANU, *home* HOMINE, *víme(t)* VIMEN, *deuen* DEBENT, *cove* COPHINU, *rave* RAPHANU, *tòfena* ‘tòfona’ *TUFARA, *Esteve* STEPHANU, *jove* JUVENE, *ase* ASINU, *diaca* DIACONU, *imatge* IMAGINE, *calitja* CALIGINE, *plantatge* PLANTAGINE, top. *Isàvena* i *Malómena*.

([m], elisió) *quaresma* QUADRAGESIMA, *deume* DECIMU, *maresma* MARITIMA; cat. ant. *arma* ANIMA, *proxme* PROXIMU.

([m], manteniment) *dècim* DECIMU, *marítim* MARITIMU.

Tal com també s’esdevé en altres llengües romàniques, un grup consonàntic prevocàlic propicià sovint el manteniment de la vocal àtona següent, especialment si la primera consonant del grup era ròtica. Exemples: *terme* TERMINU, *orfe* ORPHANU, *marge* MARGINE, *verge* VIRGINE, *orgue* ORGANU, *freixe* FRAXINU, *llémena* LENDINE, *cànem* CANNABE, *bàlsam* BALSAMU, *pròxim* PROXIMU, *llàgrima* LACRIMA; cat. ant. *orde* ORDINE. Amb tot, hi ha casos d’elisió en aquesta condició contextual: *ordre* ORDINE, cat. ant. *fraxne* FRAXINU, cat. dial. *llelna* LENDINE (Marina Alta; Beltran Calvo, 2011, p. 49).

L’occità mostra casos d’elisió i manteniment vocàlics similars als del català si bé no sempre coincidents (elisió: *fe(n)no* FEMINA, *jouine*, *jo(i)ne* JUVENE, *armo*, *amne* ANIMA; manteniment: *ome*, *ase*, *plantage*). Per la seva banda, l’espanyol s’ha mostrat força més favorable a l’elisió vocàlica que el català (*asno*, *hembra*, *hombre*, *dueño*, *mimbre*, *llantén* PLANTAGINE).

4.2.1.2.4. Obstruents

a) Tal com ja s’esdevenia en llatí, la vocal pretònica podia elidir-se en contacte amb oclusiva i això especialment si l’oclusiva seguia la vocal i la fricativa *s* la precedia. Davant de velar, però, el català ha mantingut la vocal en un bon nombre de formes lèxiques.

(Elisió) *costum* CONSUETUDINE, *costura* *CONSUTURA, *cascar* *QUASSICARE, *rascar* *RASICARE, *matí* MATUTINU, *comptar* COMPUTARE, *farcell* *FARTICELLU.

(Manteniment) *mastegar* MASTICARE, *romeguera* *RUMICARIA, *carregar* CARRICARE, *mossegar* MORSICARE, *sossegar* *SESSICARE.

b) En posició posttònica, l’elisió de *Ĭ* ocorregué en llatí en el cas dels mots *fred* FRIGIDU, *net* NITIDU i *post* POSITU. Una relació de formes lèxiques del català indica que l’elisió de la vocal posttònica ha estat especialment freqüent davant d’oclusiva dental sorda llatina, sobretot quan la consonant que precedia la vocal era labial.

(C2 dental sorda, elisió) *sobte* SUBITU, *rebot* REPOSITU, *deute* DEBITU, *galta* GABATA?, *dissabte* DI(E) SABBATU, *comte* COMITE, *femta* *FEMITA, *compte* COMPUTU, *senda* SEMITA, *hoste* HOSPITE, *paborde* PRAEPOSITU, *lleuda* LICITA, *venda* VENDITA; *colze*, cat. ant. *coude* CUBITU; cat. ant. *coczra* CULCITRA.

(C2 dental sorda, manteniment) *buit* VOCITU.

(C2 dental sonora, manteniment) *ranci* RANCIDU, *càndid* CANDIDU; *tebi*, cat. ant. *tébeu* TEPIDU; cat. dial. *púdol* PUTIDU; cat. ant. *nèdeu* NITIDU, *sútzeu* SUCIDU, *cóbeu* CUPIDU.

Davant de dental sonora, l'espanyol ha exhibit un comportament similar al català (*limpio* LIMPIDU, *turbio* TURBIDU, *sucio*), mentre que l'occità ha aplicat en més mesura l'elisió (*tèdo* TEPIDU, *rege*, *reit*, *reide* RIGIDU, *cande* CANDIDU).

Davant d'oclusiva velar el català ha mantingut la vocal posttònica especialment si anava darrere de [n], de vibrant i de grup de consonants. Exemples: *àmec* *AMIDU, *estómac* STOMACHU, *càvec* *CAVICU, *ànec* ANATE, *màneg* MANICU i *mànega* MANICA, *monçònega* *MENTIONICA, *rènec* RICINU, *ròneg* ER-RONEU, *còrrec* CORRUGU, *càrrega*, *préssec* PERSICU, *espàrrec* ASPARAGU; top. *Tàrrega*; cat. ant. *fàbrega* FABRICA i elisió a *farga*. Pel que fa al desenvolupament dels grups -TICU, -DICU i -NICU en formes lèxiques com *formatge* FORMATICU, *metge* MEDICU i *diumenge* DI(E) DOMINICU, vegeu les seccions III.1.6.6.2 i III.1.6.7.2. En aquest cas, l'occità presenta exemples de manteniment i d'elisió de la vocal (*mànegue*, *margue*, *mancho* MANICA/U, *diménegue*, *dimenge*, *doumègue* (DIE) DOMINICU, *mensoûnega* *MENTIONICA).

4.2.1.2.5. Interpretació

Hi ha un paral·lisme clar entre els condicionaments consonàntics que intervingueren històricament en l'elisió o manteniment vocàlics en català antic, i els que ho feren en llatí i ho han fet de manera més o menys sistemàtica en altres llengües romàniques i en català dialectal. Fets articulatoris diversos relacionats amb la consonant postvocàlica com els referits en els apartats *a-f* podien afectar la integritat de la vocal.

a) Una certa freqüència d'elisions davant d'alveolar i especialment de bategant i [l] (seccions II.4.2.1.2.1-II.4.2.1.2.2) s'adiu amb el fet que la producció d'aquestes consonants comporta l'anticipació ràpida de l'àpex lingual durant la vocal precedent i, per tant, el seu escurçament. L'elisió de la vocal abans i després de consonant bategant en seqüències [CVrV] i [VrVC], respectivament, podria constituir un cas d'ultracorrecció propiciat per la falsa creença per part de l'oient

que la vocal en consideració havia estat inserida (l'epèntesi vocàlica és especialment freqüent en ambdues seqüències segmentals; secció II.8.9.5.1).

b) La possibilitat que el gest oclusiu o constrictiu d'una consonant labial se superposi al gest lingual de la vocal precedent pot afavorir-ne l'elisió.

c) L'elisió vocàlica en l'acabament -CŪLU ja en llatí (secció II.4.2.1.2.2) pot ser facilitada per l'afinitat articulatòria entre la vocal posterior labial, per una banda, i l'oclusiva velar precedent i potser la lateral següent en cas que sigui relativament fosca (i per tant s'articuli amb una constricció postdorsofaringia), per l'altra.

d) Una consonant dorsovelar i també /l/ fosca poden afavorir el manteniment de la vocal àtona precedent (*càvec*, *ségo*). En ambdós casos, el descens lent del predors i l'ascens i retracció lents del postdors en anticipació a la consonant poden comportar un allargament de la vocal (Fischer-Jorgensen, 1964). Això s'esdevé sobretot quan, com en el cas de la seqüència *ol*, la vocal i la consonant presenten característiques articulatòries similars. Almenys en altres llengües, hi ha hagut manteniment de la vocal més aviat davant d'obstruent velar sonora que d'obstruent velar sorda potser pel fet que les vocals solen ser més llargues en el primer context que en el segon (occ. *mànegue*, *manche* MANICA, esp. dial. *présego*, *prisco* PERSICU; Pensado, 1984, p. 307).

e) La nasalització vocàlica pot justificar el manteniment de la vocal davant de [n] per tal com les vocals nasalitzades són regularment més llargues que les vocals orals corresponents (*nomenar*, *verge* VIRGINE; Sampson, 1999, p. 10).

f) Una freqüència superior de casos de manteniment vocàlic davant de /d/ provinent de D que de /d/ provinent de T podria restar associada amb el fet que, en posicions afavoridores del procés de lenició com la posició intervocàlica, la primera consonant tendia a fer-se aproximant i la segona es realitzava oclusiva sonora (seccions III.1.3 i III.1.4). Dades experimentals indiquen, efectivament, que les vocals són especialment llargues davant de [β, ð, ɣ] (Recasens, 1986, p. 151).

Les dades sobre elisió vocàlica presentades en les seccions II.4.2.1.2.1-II.4.2.1.2.4 indiquen que la consonant prevocàlica té menys incidència en la integritat de la vocal que la consonant postvocàlica. Afavoreix el manteniment el fet que la vocal àtona es trobi després de vibrant o de grup consonàntic, i això a causa de la complexitat articulatòria que comporta la producció d'aquells segments contextuais (*càrrega*, *espàrrec*, *llàgrema*, *fàbrega*). Per la seva banda, les oclusives velars anteriors llatines, que devien fer-se oclusives alveolopalatals o africades palatoalveolars en el període en què actuà la síncope vocàlica, podien contribuir al manteniment d'una vocal anterior següent a causa de la prominència dels efectes coarticulatoris retardatoris associats amb les propietats mecanico-inercials del dors lingual (*càrcer*, *vèncer*; Recasens, 2014, p. 75-94).

4.2.2. Posició final

a) L'elisió de la vocal final de mot afectà /e/ i /o/ en català i altres llengües i dialectes de la Romània com l'occità, el francès, el sobreselvà, i també parlars nord-italians (*sol* 'sole', *gal* 'gallo') i sud-italians (*latt* 'latte', *fatt* 'fatto') (Rohlf, 1966, p. 180-183 i 186-187). Per la seva banda, /a/ final es mantingué en català i en les altres llengües romàniques tret d'aquelles que afavorien màximament el procés d'elisió (així, la vocal baixa podia elidir-se en mots plans en parlars de la Itàlia meridional: [leŋk] 'lingua', [vak:] 'vacca', [tʃir] 'cera'; Rohlf, 1966, p. 176). Les llengües romàniques més conservadores elidiren sobretot *e* final absoluta després de consonant dental i alveolar (vegeu Menéndez Pidal, 1968, p. 80, pel que fa a l'espanyol).

En català, el procés d'elisió vocàlica en posició final absoluta no ha operat en mots paroxítons després de consonant vibrant (*torre*, cat. ant. *ferre*) i de grup de consonants heterosil·làbic o tautosil·làbic (*espasme* SPASMU, *prompte*, *apte*, *caire* QUADRU, *mascle* MASCULU, *llibre* LIBRU, *nostre* NOSTRU, cat. ant. *cuire* CORIU). En el primer context el català antic podia presentar doblats amb vocal final i sense vocal, com ara *ferre/fer(r)* FERRU i *torre/tor(r)* TURRE (DECat, vol. 3, p. 979-980; vol. 8, p. 623).

b) El mossàrab mantenia /e/ i /o/ finals (top. *Cofrentes* CONFLUENTES, *Muro*, *Campos*) i tancava /e/ en [i] en posició final d'arrel de mots compostos (*Vallibona*) (Sanchis Guarner, 1992, p. 94). Amb tot, podia elidir -o en alguns sufixos (*Llombai* -ARIU) i la realització anterior -e de -A pròpia de l'àrab vulgar (top. *Moratall* < *Moratalla*; OnCat, vol. 5, p. 394).

Un altre cas de manteniment vocàlic són els topònims d'influència bascoide acabats en -o i -e de la zona pallaresa i ribagorçana (*Corronco*, *Broate*; Coromines, 1965, p. 121-123).

4.2.3. Ordre d'aplicació de l'elisió de vocals posttòniques

És controvertit l'ordre d'aplicació del procés d'elisió vocàlica en les posicions posttònica medial i final.

Segons Duarte i Alsina (1984, p. 110-111), l'elisió vocàlica presenta dos components ordenats disjuntivament: s'aplica a la vocal no final en els mots proparoxítons llatins (*rotlle* ROTULU, *hoste* HOSPITE, *calze* CALICE, *llinda* LIMITE, *clergue* CLERICU, *onze* UNDECE, *deute* DEBITU, *dissabte* DI(E) SABBATU) i a la vocal final /e, o/ en els mots paroxítons llatins inclosos els que havien elidit la vocal posttònica medial en llatí vulgar (*calç* CALCE, *llarg* LARGU, *verd* VIRIDE, *ull* OCULU, *post* POSITU). Una formulació potser més precisa del fenomen és que l'elisió de vocal posttònica operà en les immediacions de vocal tònica, sigui en posició medial en mots esdrúixols o en posició final en mots plans.

Wheeler (2007) fa dependre l'ordre d'aplicació del procés d'elisió vocàlica de restriccions segmentals: hi hauria hagut manteniment de la vocal posttònica medial si la vocal final llatina no era /a/ i s'elidí, i elisió per compensació de durades si la vocal final àtona era /a/ i es mantingué. La relació següent de formes lèxiques agrupades segons la consonant contextual indica que aquesta hipòtesi explicativa permet de justificar el tractament de la vocal àtona en algunes formes lèxiques però no en d'altres.

[l]. (Mots explicats, elisió vocàlica) *taula* TABULA, *illa* INSULA, *espatlla* SPATULA. (Mots explicats, manteniment vocàlic) *pèsol* PISULU, *còdol* *COTULU. (Mots no explicats, elisió vocàlica) *retaule* RETABULU, *batlle* BAJULU, cat. ant. *cabitle* CAPITULU.

[n]. (Mots explicats, elisió vocàlica) *llauna* LAMINA, *cotna* *CUTINA, cat. ant. *fembra* FEMINA. (Mots explicats, manteniment vocàlic) *home* HOMINE, *víme(t)* VIMEN. (Mots no explicats, manteniment vocàlic) *tòfona* *TUFARA, *llémena* LENDINE.

[r]. (Mots explicats, manteniment vocàlic) *vèncer* VINCERE, *nàixer* NASCERE, *plànyer* PLANGERE, cat. ant. *càrcer* CARCERE. (Mots no explicats, elisió vocàlica) *beure* BIBERE, *creure* CREDERE, *lliure* LIBERU, *nombre* NUMERU, *divendres* DI(E) VENERIS, cat. ant. *carçre* CARCERE.

[k, g]. (Mots explicats, manteniment vocàlic) *màneg* MANICU. (Mots no explicats, manteniment vocàlic) cat. ant. *mençonega* *MENTIONICA.

Wheeler proposa encara una altra interpretació dels fets. En primer lloc, la vocal posttònica medial s'hauria elidit de bona hora amb independència del timbre de la vocal final. En data posterior, haurien tingut lloc dos canvis: es mantingué la vocal final si era /a/ i vocalitzà la consonant final de síl·laba generada per elisió de la vocal medial (e. g., *neula* a partir de **nevla* < **nev[ə]la* NEBULA); s'elidí la vocal final si no era /a/ i després s'afegí una vocal per tal de reparar la consonant síl·lábica generada per elisió d'ambdues vocals medial i final (e. g., *frèvol* < **frevl* < **frevl[ə]* < **frev[ə]l[ə]* FLEBILE). Aquesta proposta suposa, però, l'existència de formes lèxiques amb consonant síl·lábica, com ara la lateral alveolar en el cas de **frevl*, en una llengua com el català que no en presenta actualment (no són síl·làbiques [l] i [r] dels grups finals tautosíl·làbics *pl* i *br* en formes verbals del mallorquí com *acopl* i *obr*; Recasens, 2014, p. 200-201). Només en parlars de la Gallaoromània, l'elisió de les vocals posttòniques ha provocat la presència de consonants finals d'aquestes característiques (indrets de l'italià septentrional *lavr* LABRU, *frasn* FRAXINU, retoromànic ladí *cribl* CRIBLU; Salvi, 1997, p. 288) així com la inserció d'una vocal de suport abans o després de la consonant sonant ([*negər*] NIGRU, friülès [*dopli*] DUPLU; Rohlf, 1966, p. 187; Vanelli, 1997, p. 281).

4.2.4. Labialització de la vocal final

a) En català, la vocal final *-e/* feta *-[e]* o *-[ə]* es labialitzà en *-o* en noms substantius i adjectius que tenien una vocal tònica posterior labial *o* o *u*, sobretot si anava després d'un grup consonàntic. Aquesta assimilació vocàlica operà en vocables vigents a tot el domini lingüístic: *suro* SUBERU, si bé *suire* en pallarès i a la Cerdanya; s. XIV *toro* TAURU, que devia substituir la forma més arcaica *tore* vigent al s. XIII juntament amb *taur* i *tor* (DECat, vol. 8, p. 615); *moro* MAURU, que reemplaçà *more*. La vocal final també es féu *-o* en altres mots en els parlars orientals i molt menys en els occidentals, en què encara perviuen moltes de les formes lèxiques acabades en *-e*: *nostre/nostro* NOSTRU, *oncle/onclo* AVUNCULU, *monge/monjo* MONICU < MONACHU, *molle, mogle/motllo* MODULU, *rogle/rotllo* ROTULU, *colze/colzo* CUBITU, *porxe* (s. XIII) / *porxo* PORTICU, *folrel/forro* gòtic FODR, *cuire/cuiro* CORIU, *llustre/llustro* LUSTRU (DECat, vol. 8, p. 147). Algunes variants lèxiques assimilades tenen una extensió limitada, com ara *covo* 'cove' COPHINU (mall., ross.), i *homo* 'home' HOMINE i *cotxo* 'cotxe' (mall., men.). En mallorquí del s. XIV ja eren habituals les formes acabades en *-o* (*moro, nostro, musclo*; Miralles, 1984, vol. 1, p. 158).

El canvi de *-e* a *-o* (i potser el manteniment de la vocal labial posterior etimològica en algun cas) operà també darrere de *[r]*, amb independència que la vocal tònica fos labial o no, la qual cosa s'adiu amb la naturalesa articulatòria posterior de la consonant vibrant. Aquest canvi fou d'aplicació vacil·lant i afectà preferentment mots masculins com CARRU (*carro*), FERRU (s. XIII *ferre, ferro*) i VERRE (s. XIII *verre*, s. XVI *verro*), però no d'altres que han mantingut la vocal final *-e* fins avui (*esquerre, torre* TURRE). Així mateix, segons Coromines (1974, p. 200-201), els mots acabats en RV i LV han tingut sempre *-o* sembla que a causa de l'acció coarticulatòria exercida per la consonant labial precedent (*cervo* 'cèrvol'; cat. ant. *servo* 'serf' SERVU, *salvo* 'salvat' SALVU).

b) El pas de *e* a *o* operà també en acabaments de plural nominal i desinències verbals (Coromines, 1974, p. 204-207 i 311-313).

Originàriament en català antic els plurals nominals l'arrel dels quals acabava en *[s]* o *[ts]* (*ç*) i en menys mesura *[ʃ]* afegien *e* davant del morfema *s* de plural (*diverses* 'diversos', *braces* 'braços', *peixes* 'peixos'), i no intercalaven cap vocal si l'arrel acabava en *[tʃ]* i *[st]* i en gran manera *[ʃ]* (*faigs, putxs, trists, composts, peixs, baixs, mateixs*). Els plurals en *-os* substituïren els més antics en *-es* (*mesos* < *meses* MENSE, *óssos* < *ósses* URSU) segurament per analogia de les formes de plural de noms masculins que tenien *o* tònica per tal com entre les primeres formes lèxiques que experimentaren aquella substitució n'hi havia que tenien vocal tònica mitjana posterior (*corsos* < *corses* 'cossos', *rossos* < *rosses* RUSSU, *orgullosos* < *orgulloses*). Inicialment hi hagué vacil·lació entre els plurals en *-es* i en *-os*,

amb un predomini clar de *-es* als segles XIII-XIV (Llull), possible predomini de *-es* encara al s. XIV (Miralles, 1984, vol. 1, p. 199; Veny, 1993a, p. 145) i predomini de la nova solució *-os* al s. XV.

Cap als segles XV-XVI, les formes de 1a persona del present d'indicatiu dels verbs de la 1a conjugació reemplaçaren la desinència *-e* per *-o* (*entro* < *entre*, *canto* < *cante*), tret del valencià, en què, llevat dels Ports i nord del Maestrat, s'ha mantingut la vocal *-e*. La mateixa substitució operà també en les persones 1a, 2a, 3a i 6a del present de subjuntiu en el dialecte occidental ((jo) *canto*, *cantos*, (ell/ella) *canto*, *canton*) que, juntament amb zones frontereres del dialecte central i el Maestrat, encara mantenen en gran manera les formes en *o* (Alcover i Moll, 1929-1932, vol. 2, p. 84). El canvi tímbric en aquestes formes verbals hauria pogut ser induït per verbs el radical dels quals tenia una vocal tònica posterior labial com *omplir*, *obrir* i *córrer*.

c) La vocal posterior mitjana labial final de mot apareix també en vocables d'altres característiques:

— Per arcaisme en topònims pallaressos i ribagorçans d'influència bascoide acabats originàriament en *-U* (*Pano*, *A(i)neto* ASINETU, *Recunco* format sobre CÖNCHA, *Bono*; Coromines, 1965, p. 121-123).

— En mossarabismes o aragonesismes del valencià i nord-occidental meridional com *lligallo*, *tomello*, *fardatxo* i *fondo* FUNDU, aquesta darrera forma ja vigent en autors valencians del s. XV (DECat, vol. 4, p. 95), i en topònims del mateix origen com els tortosins *Pàndols*, *Caro* i *Almos* i el mallorquí *Campos*.

— En castellanismes (*barco*, *tonto*), en mots catalans formats sobre el model castellà (*cego*, *calbo* i *llosco* que reemplaçaren les formes més antigues *cec*, *calb* i *llosc*; DECat, vol. 2, p. 652), i en mots arribats d'altres llengües (*guerxo* i l'adverbi *manco* provinents de l'italià).

— En vocables de formació moderna (*auto* 'automòbil', *foto*).

4.2.5. Vocalisme final a la frontera catalanoaragonesa

a) Poblacions de la frontera catalanoaragonesa presenten alguns mots amb /e/ final mantinguda, sigui per arcaisme o en manlleus aragonesos o castellans (Haensch, 2003, p. 66; Sistac, 1993, p. 72-80). Així, al costat de formes sense vocal final com *dent*, *gent*, *llet*, *llum*, *vint*, *verd*, *nit* i *pell*, n'hi ha d'altres d'acabades en *-e* com *fame* i *dote* (A. Ribagorça, Llitera). Pel que fa a la vocal /o/ final, les comarques de la Franja de Ponent presenten casos de manteniment i d'elisió segons la zona, el mot i el context consonàntic i solen elidir la vocal en els plurals (*mu[ð]o-muts*, *fillo-fills*, *plleno-pllens*, *soltero-soltés*, benasquès *tabonero-tabonés* 'talp'). A la Ribagorça i a la Llitera, hi ha diferents percentatges de manteniment i d'elisió de *-o* segons si la zona geogràfica és més propera al domini dialectal ara-

gonès o al català; així, l'elisió és força més freqüent a Calbera, Espés, Bonansa i Castanesa que a Benasc, Serradui, Renanué i Bissaürri (Haensch, 1974 i 2003).

En aragonès, *-e* es perd sobretot després de grup consonàntic acabat en oclusiva dental i es manté sovint darrere de *t* simple i *br*: (pèrdua) *chen* GENTE, *val* VALLE, *deván* DE-AB-ANTE, *fuen* FONTE, *part*, *nuet/nuei* NOCTE, *breu* BREVE, *clau* CLAVE; (manteniment) *parete*, *pebre* (Alvar, 1953, p. 153-154). També *-o* pot mantenir-se o elidir-se (*dreto* DIRECTU, *ruello* ROTULU, *pueyo* PODIU, *tabán* TABANU, *argent*, *quan*, *man*, *tot* TOTTU, *espícol* SPICULU), i ha esdevingut *e* de suport darrere d'alguns grups consonàntics (*vidre* VITRU, *porche* PORTICU). Els plurals es formen afegint *s* a una arrel acabada en vocal o consonant tret quan la consonant en qüestió és fricativa o africada (*fillo-fillos*, *muntó-muntons*, *bal-bals* 'vall-valls', *pex-pexes*, *fal*[θ]-*fal*[θ]es), i hi ha elisió de ròtica en els plurals de mots acabats en *-r* i *-ero* -ARIU (*flor-flós*, *muller-mullés*, *cordero-cordés*; Nagore, 1982, p. 30-32).

b) Té un interès especial analitzar els contextos consonàntics que han contribuït a mantenir o a elidir la vocal posterior labial final de mot en els territoris fronterers amb l'aragonès que ens ocupen. Disposem, en aquest sentit, d'informació bastant detallada sobre la situació a la Llitera (Giralt, 1997-1998; Sistac, 1993, p. 72-80), tant pel que fa a la zona d'influència aragonesa (Calassanç, Añanui) com a la zona d'influència catalana (Peralta, Tamarit). La primera zona elideix la vocal sovint darrere de labial, dental i lateral (*forat*, *sebrat*, *bullit*, *conill*, *ull*, *pèl*, *tel*), i la manté especialment després de l'entorn consonàntic següent: grup consonàntic (*aspro*, *rasclo*, *tendro* 'tendre', *ampllo* 'ample', *curto*, *cinco*, *palmo*, *ginebro* JUNIPERU, *cinglo* CINGULU, *espinalgo* SPINUS ALBUS, si bé *vesc*, *tort*); vibrant i bategant tret de l'acabament *-er*, en què predomina l'elisió (*maduro*, *caro*, *barber*, *ferrer*); palatals com [ɲ] i [tʃ] en mots sovint aragonesos o castellans; en menys mesura, després de [s, ʃ, k] i de les nasals [m, n] (*fluixo*, *fumo*, *molino*, *pleno*, si bé *boix*). La segona zona manté la vocal, amb timbre *-e* en lloc de *-o*, darrere de [ɲ, tʃ], vibrant, bategant (tret del sufix *-er*) i grup tautosil·làbic. El benasquès i els parlars d'altres indrets de l'Alta Ribagorça (Rafel, 1980, p. 604-606; Haensch, 1974 i 2003; Ferraz, 1934) presenten un tractament similar al de Calassanç i Añanui, amb, per exemple, manteniment vocàlic a *pulso*, *meligo*, *primo*, *dintro* i *radero*, elisió a *cervell*, *foc*, *nap*, *man*, *llit*, *dit* i *ches* GYPSU, i ambdues solucions en parelles de formes lèxiques com *coix/buixo* BUXU, *bras/braso* i *chinoll, pell/fillo*.

Segons aquestes dades, el manteniment de la vocal és afavorit per la presència d'un grup de consonants, d'una vibrant i, en bona part, de consonant palatal. Les altres consonants simples, emeses sovint amb la regió frontal flexible de la llengua, poden propiciar l'elisió de la vocal amb més freqüència. Cal constatar el paral·lelisme entre aquestes consonants contextuais i les que facilitaren o impediren l'elisió de les vocals àtones interiors i finals de mot en català antic (secció II.4.2).

5. REESTRUCTURACIÓ DEL VOCALISME ANTERIOR I BAIX

En època posterior als processos de tancament vocàlic condicionat contextualment i d'elisió de les vocals àtones medials i finals descrits en les seccions II.2, II.3 i II.4, el català antic conegué una reestructuració de les vocals mitjanes anteriors tòniques i un procés de reducció vocàlica en posició àtona que estudiem en aquesta secció.

5.1. Vocal /ɛ/ (Ě)

5.1.1. Tancament vocàlic i excepcions contextuais

5.1.1.1. DESCRIPCIÓ

La vocal tònica /ɛ/ originària (Ě) es tancà en [e] en els dialectes oriental i occidental tret del parlarès-ribagorçà (secció II.5.1.2), i això no només davant de consonants tancadores de lloc d'articulació labial i palatal i de mode nasal sinó també davant d'altres consonants. Exemples: *temps* TĚMPU, *bé* BĚNE, *pedra* PĚTRA, *egua* ĚQUA, *festa* FĚSTA, *Déu* DĚU, *céc* CAECU, *sega* postverbal de SĚCARE, *adés*, *bec*. El procés no afectà /ɛ/ (Ě) davant de les consonants obridores següents:

[l]. (Exemples) *mel* MĚL, *gel* GĚLU, *cel* CAELU, *fel* FĚL.

[r] prevocàlica. (Exemples) *ferro* FĚRRU, *verro* VĚRRE, *terra* TĚRRA.

r seguida de consonant no labial. (Exemples) ([ɛ]) *obert* APĚRTU, *despert* format sobre EXPĚRTU, *hivern* HIBĚRNU, *perd* PĚRDIT, *terç* TĚRTIU, *perxa* PĚRTICA, *merla* MĚRULA, *cisterna* CISTĚRNA. ([e]) *serp* SĚRPE, *herba* HĚRBA, *cervo* CĚRVU. ([e]/[ɛ]) *erm* ĚREMU.

[w] provinent de [ð] (D,T[j], Ce,i). (Exemples) *peu* PĚDE, *deu* DĚCE, *preu* PRĚTIU, *seure* SĚDERE (secció III.1.8.2.3).

N'R. (Exemples) *tendre* TĚNERU, *gendre* GĚNERU, *divendres* DI(E) VĚNERIS, *cerndre* CĚRNERE.

El timbre obert de la vocal s'ha mantingut també a [set] *set* SĚPTE, però no pas a [net] *net* NĚPTU que, amb tot, pot fer-se amb [ɛ] en català nord-occidental i valencià (també al Solsonès). El vocable *nervi* NĚRVIU, que presenta sobretot [ɛ] actualment, devia realitzar-se amb [e] en català antic, solució que encara trobem al nord-est del Principat (DECat, vol. 5, p. 913). S'expliquen per ús proclític les pronúncies de la forma verbal *és* ĚST amb [ɛ] (també amb [e]) en el dialecte central i amb [a] en balear (Alcover i Moll, 1929-1932, vol. 5, p. 32; Moll, 1932, p. 402). Vegeu altres excepcions lèxiques al procés de tancament de /ɛ/ en la secció II.5.1.2.b.

5.1.1.2. MOTIVACIÓ ARTICULATORIA

Convé argumentar els motius articulatoris que propiciaren el manteniment del timbre obert de /ɛ/ originària en determinats contextos consonàntics en català antic.

El manteniment tímbric de la vocal davant de /l/ fosca i de [r] prevocàlica està associat amb la configuració còncava i abaixada del predors i la retracció del postdors durant la producció d'ambdues consonants. Aquest mecanisme articulatori té com a finalitat l'assoliment d'una constricció velofaríngia, en el cas de la lateral, i la implementació d'una vibració apicoalveolar, en el cas de [r], i permet d'explicar canvis fonètics anàlegs en altres llengües romàniques: /ɛ/ > [a] davant de vibrant i de rC en cors (*tarra* TĚRRA, *arba* HĚRBA; Rohlf, 1966, p. 132) i en els mateixos contextos tret de r + consonant labial o labiodental a l'occità de Vinzelles (*far* FĚRRU, *ivar* HIBĚRNU, *ner* NĚRVU, [ʼørba] HĚRBA; Dauzat, 1897, p. 64-65). El tancament de /ɛ/ davant del grup rC amb consonant labial és atribuïble potser a l'anticipació del gest d'aproximació entre els dos llavis per a la producció de /p, b, m/ ja durant aquella vocal.

El manteniment del timbre obert de /ɛ/ etimològica davant de la seqüència N'R podria restar associat amb l'acció obridora de la consonant vibrant si assumim que la consonant nasal, que es fa postalveolar en aquest context, era poc perceptible en aquest cas. L'acció obridora no operà quan /ɛ/ es trobava davant de ND'R en mots com *encendre* INCĚNDERE, *entendre* INTĚNDERE i *estendre* EXTĚNDERE, en què l'efecte tancador de la nasal devia prevaldre segurament pel fet que la ròtica no es realitzava vibrant (pel que fa a la realització [ɛ] de /ɛ/ etimològica d'aquests mots en indrets del domini occidental, vegeu la secció II.5.1.2).

L'alternança de timbres que comportava l'ús tònic i pretònic dels numerals permet d'explicar, segons Coromines (DECat, vol. 7, p. 868 i 943), que /ɛ/ hagi mantingut el timbre vocàlic obert a *set* (també *disset*) i que hagi pogut tancar-lo a *setze* SĚDECE ([ɛ] centr., bal.; [e]/([ɛ]) n. occ.; [e] val., indrets del dialecte central fronterers amb el nord-occidental). Aquesta justificació serveix també per a explicar l'alternança tímbrica de la vocal posterior en la parella lèxica *dos* ([o], [ɔ]) / *dotze* ([o]) (secció II.6.3.2.3).

La manca de tancament de /ɛ/ davant de [ð] (D, T[j], Ce,i) ha estat atribuïda a dues característiques articulatòries compatibles amb el producte [w] del procés de vocalització de la consonant: un fort grau de labialització, que feia que [ð] tendís a fer-se [β] abans de vocalitzar (Kuen, 1932-1934, vol. 7, p. 95; DECat, vol. 6, p. 806); un fort grau de velarització (Gulsoy, 1993, p. 154). Les dades experimentals demostren que la segona possibilitat explicativa és preferible a la primera (Recasens, 2014, p. 65). A més a més, hem de suposar que, en cas que [ð] s'hagués transformat en [β] abans de fer-se [w], aquesta realització consonàntica bilabial no hauria im-

perdit el tancament de /ɛ/ en [e], tal com prova el timbre tancat de la vocal originària en els mots *lleu* LĚVE, *lleua* LĚVAT, *llebre* LĚPORE i *febre* FĚBRE.

5.1.2. Pallarès, ribagorçà i altres zones dialectals

a) Tal com mostra la taula 1, el pallarès i el ribagorçà han mantingut el timbre obert de /ɛ/ tònica originària davant d'un bon nombre de consonants i grups consonàntics, i no únicament d'aquells que promogueren el manteniment del timbre obert de la vocal en català general (secció II.5.1.1). També /ɛ/ provinent de A[j] ha mantingut el timbre vocàlic obert en aquesta delimitació dialectal (secció II.3.1). Les dades de la taula corresponen al Pallars Sobirà (Tor, Àreu, Esterri de Cardós, Farrera, Tavascan i Estaon; Coromines, 1976-1977, vol. 1, p. 29-

TAULA 1
Tractament de /ɛ/ (Ě) en pallarès i ribagorçà

	Pallars Sobirà	Llitera	Maella
_rV ¹	[ɛ]	[ɛ]	[ɛ]
_r + labial ²	[ɛ] ([e] davant de <i>rm</i>)	[ɛ]	[ɛ]
_d ³	[ɛ]	[ɛ]	[ɛ]
_nasal ⁴	[e]	[e]	[e]
_s ⁵	[ɛ] ([e])	[ɛ]	[ɛ]
_ʎ (< LL) ⁶	[e] ([ɛ])	[ɛ]	[ɛ]
_k, g ⁷	[e]/[ɛ]	[e]	[ɛ]
_p, b ⁸	[e]	[e]/[ɛ]	[ɛ]
_w (< labial) ⁹	[e] ([ɛ])	[ɛ]	[ɛ]

1. *era* ĚRAM.

2. *erm* ĚREMU, *terme* TĚRMINU, *serp* SĚRPE, *herba* HĚRBA.

3. *pedra* PĚTRA.

4. *temps* TĚMPU, *fem* FĚMUS, *té* TĚNET, *bé* BĚNE, *dent* DĚNTE, *dolent*, i formes lèxiques amb N'R i ND'R (*divendres* DI(E) VĚNERIS, *gendre* GĚNERU, *tendre* TĚNERU, *encendre* INCĚNDERE, *estendre* EXTĚNDERE). Al costat de la realització majoritària [e], alguns d'aquests mots presenten la realització [ɛ] a indrets determinats: *bé* (Açanui de Llitera); *té* (localitats del Pallars Sobirà); *tendre* i *divendres* (indrets del Pallars Sobirà, Peralta, Gavasa, Maella); *encendre* (Maella).

5. *festa* FĚSTA, *finestra* FENĚSTRA, *adés*, *pressa* PRĚSSA; *v[ɛ]spra* (Peralta, Gavasa), *av[e]spra* VĚSPA (Maella, Açanui).

6. *pell* PĚLLE, *martell* MARTĚLLU. El mot *vell* VĚCLU es fa amb [ɛ] a les tres delimitacions.

7. *rec*, *bec* BĚCCU, *sega* SĚGAT, *egua* ĚQUA, *dimecres* DI(E) MĚRCORIS (*dim[ɛ]cres* a la Llitera).

8. *llebre* LĚPORE, *lleua* LĚVAT. Pot haver-hi [ɛ] a *llebre* i *febre* en pallarès (Beà Pons, 2016, p. 66-67).

9. *neu* *NĚVE, *meu* MĚU.

FONT: Elaboració pròpia.

67), la Llitera (Sistac, 1993) i Maella al Matarranya (Bondia, 1965), i les de la resta de la secció han estat extretes d'aquestes fonts bibliogràfiques i d'altres com Kuen (1932-1934) i Haensch (2003).

La Ribagorça i, en menys mesura, el Pallars Jussà presenten un escenari similar, amb casos de [ɛ] alternant sovint amb la realització [e]. A la Ribagorça tenen vocal oberta *préssec, festa, herba, serp, pedra, dimecres, llebre, febre, neu*, l'acabament *-ell(a)* i el mot *vell*, i en el context consonàntic nasal els mots *bé, temps, divendres, dent* i *té* però no pas *cent* ni *encendre* que es fan amb [e]. Al Pallars Jussà hi ha vocal oberta a *vell, egua* i *divendres*. També a la localitat Saidí del B. Cinca presenta realització [ɛ] la vocal /ɛ/ originària d'un bon nombre de formes lèxiques (Moret i Sasot, 1996, p. 12-14).

Aquestes dades mostren dues tendències contextuais contraposades en la zona dialectal que ens ocupa. Per una banda, hi ha manteniment del timbre originari /ɛ/ davant de consonants obridores, a saber, bategant alveolar a més de [l] i vibrant prevocàlica i preconsonàntica que també han promogut la solució [ɛ] en català general. Predomina també el timbre obert amb més o menys vigència davant de consonant dental, velar i fricativa alveolar. Per l'altra, hi ha tancament /ɛ/ > [e] davant de consonant tancadora, a saber, davant de labial o labiovelar i de lateral alveolopalatal a causa de l'acció assimilatòria exercida per l'aproximació entre els dos llavis i l'elevació del dors, i també davant de nasal en consonància amb el fet que la nasalització introdueix modificacions en l'espectre de les vocals orals que poden comportar canvis d'altura vocàlica (secció II.2.2.3). El tancament de /ɛ/ en [e] davant de nasal final de síl·laba ha tingut lloc també en llengües en què aquesta vocal originària sol mantenir-se oberta, a saber, en portuguès (*dente, tempos*; Williams, 1938, p. 32), gascó (*vendre, yendre, tems*; Rohlf, 1970, p. 117), occità antic (*bé, té, cent, dent*; Ronjat, 1930-1941, vol. 1, p. 155) i dialectes nord-italians (Rohlf, 1966, p. 123).

b) Altres zones del dialecte nord-occidental i àrees frontereres del dialecte central mantenen el timbre obert de /ɛ/ (Ě) en mots en què la vocal s'ha tancat en català general, la qual cosa suggereix que, en altre temps, la realització mitjana baixa originària devia tenir una extensió superior a l'actual. Hi ha casos de [ɛ] en lloc de [e] en les delimitacions següents: Andorra (*peça, finestra, adès*; Riera, 1992, p. 50); indrets de la Noguera (*dimecres, vell, meu, neu*, i altres mots en què [ɛ] apareix davant de nasal en règim d'alternança amb [e]); indrets del Segrià (*vell, té, serp, bec, nét, festa, avespa, llebre, neu, meu*, acabament *-ell*); Guimerà i Verdú i altres indrets de la comarca de l'Urgell (*estendre, entendre, encendre, rec, vell*); el B. Cinca a més de Saidí (*llebre, terme, meu, neu, té, vell*); la Ribera d'Ebre i el Priorat (*encendre*); el Bages occidental i Bagà al Berguedà (*estendre, entendre*; Alegre, 1986, p. 84); l'àrea occidental del Camp de Tarragona (*estendre, entendre, encendre, llèpol, nét*); la Conca de Barberà (*encendre, penja, renec*).

Com a cas particular tenim les poblacions de la Riera i els Pallaresos al Camp de Tarragona, que comparteixen amb el pallarès i ribagorçà la manca de tancament de /ɛ/ (Ē) davant de les consonants següents (Recasens, 1985): ròtica, fins i tot si va seguida de consonant labial (*era*, *potser*, *herba*, *terme*); dental (*pedra*, *nét* NĚPTU); nasal final de síl·laba (*temps*, *bé*, *ve*, *té*, *dent*, *setembre*, terminació *-ment*); [ʎ] (acabament *-ell(a)*); s (*préssec*, *vespa* VĚSPA, *finestra*); velar (*rec*, *céc*, *dimecres*); labial, [w] (*llebre*, *gebre*, possessiu *seu*). També els parlants de Pira a la Conca de Barberà fan [ɛ] en condicions contextuais anàlogues a les esmentades en formes lèxiques com *era*, *enrere*, *rec*, *tenen*, *desembre*, *sempre*, *pedra*, *revés*, *escudella*, *herba*, *vespre* i *vespa* (Plaza, 1996).

Les excepcions lèxiques al procés de tancament de /ɛ/ tenen menys incidència a altres indrets del domini dialectal. En el dialecte central, han mantingut el timbre obert de /ɛ/ tònica originària els vocables *heura* HĚDERA i *erm* ĚREMU (que també presenten la pronúncia [e]), *esma* postverbal de ADAESTIMARE (que es fa amb [e] a comarques septentrionals del dialecte), *remei* REMĚDIU, i l'infinitiu *ser* només a l'A. Empordà i altres àrees del gironí. En balear, tenen [ɛ] *pesta* (mall.) i *finestra* (part de Mallorca i Menorca). En valencià, la realització mitjana baixa de la vocal originària es troba als mots *tempesta*, *pesta* i *vesta* (Sanchis Guarner, 1950, p. 70), i en valencià meridional també a *pedra*, *ventre*, *cent*, *finestra*, *vespre*, *avespa*, *herba*, *serp* i *febre*.

5.1.3. Formes rizotòniques i cultismes

En un bon nombre de formes rizotòniques i de caràcter culte, la vocal mitjana anterior provinent de Ě presenta variació de pronúncies tancada [e] i oberta [ɛ] sobretot en el dialecte central. Aquest és el cas d'alguns mots en els quals la vocal va seguida de [s] (*interès*, *progrés*, *confessa*, *protesta*, *contesta*, *detesta*, *incest*, *celest*), de consonant nasal (*berena*, *defensa*, *esmena*, *tema*, si bé *ofendre* i *ofrena* es fan únicament amb [ɛ]), de [w] en què el manteniment de la realització [ɛ] podria explicar-se per dissimilació (*jueu*, *Mateu*, *hebreu*, *galileu*, *abreuja*; Fabra, 1906, p. 16), d'oclusiva (*prega*, *peca*, *retre*, i també *enceta* que presenta [e] a zones fronteres amb el n. occ. i a l'A. Empordà), o de la vocal *a* en posició final de mot (*menysprea*, *crea*). En valencià predomina la pronúncia [e] en mots acabats en *-és*, *-essa*, *-eca*, *-ega*, *-ema* i *-ena*.

Mereixen una atenció especial les terminacions *-epte/a* (*recepta*, *concepte*, *accepta*) i *-ecte/a* (*insecte*, *infecte*, *perfecte*, *injecta*, *afecte*, *efecte*, *defecte*): la primera es fa amb [ɛ] en valencià, [e] en central i [e]/[ɛ] en balear, nord-occidental, al Camp de Tarragona i al Solsonès; la segona presenta [ɛ] en valencià, nord-occidental, al Camp de Tarragona, al Solsonès i en balear, [e]/[ɛ] en central i [e] a l'A. Empordà.

5.2. Vocal /e/ (Ī, Ē)

5.2.1. Evolució general

a) Tal com mostra la realització de la vocal tònica dels mots *cadena* CATĒNA i *pera* PĪRA, la solució fonètica corresponent a /e/ originària (Ī, Ē) varia segons el dialecte de la manera següent: hi ha [e] en nord-occidental, valencià i alguerès, [ɛ] en central, [E] (vocal mitjana anterior ni alta ni baixa) en rossellonès i [ə] en balear.

Cal fer algunes precisions sobre l'origen d'aquests timbres vocàlics. Mentre que els dialectes nord-occidental i valencià han mantingut el timbre originari de la vocal, s'accepta que les solucions [ɛ] del dialecte central i [E] del rossellonès provenen d'una realització [ə] existent en català oriental a l'edat mitjana, que trobem avui en balear i ha estat vigent fins al segle xx a part del dialecte rossellonès (Alcover, 1908, p. 217; Fouché, 1924a, p. xxii; Gulsoy, 1993, p. 72). El canvi [ə] > [ɛ] també ha actuat modernament a petites localitats de l'illa de Mallorca (Binissalem, Alaró, Lloseta), a l'est de Menorca i a ponent de l'illa d'Eivissa (Veny, 1983, p. 83). Per la seva banda, la vocal [e] de l'alguerès pot correspondre a /e/ originària o bé provenir d'aquella realització antiga [ə] per influència del sard (Kuen, 1932-1934, vol. 7, p. 112; Ballone, 2013, p. 44).

Alguns mots tenen un timbre atípic a tot el domini dialectal potser pel fet que llur vocal tònica no prové de Ī, Ē sinó de Ĕ ([e] *neu* NĪVE/*NĒVE, *fems* FĪMUS/FĒMUS), a causa de la influència del llatí eclesiàstic ([ɛ] *seu* SĒDE, [e] *pena* POENA) o altres motius ([e] *ret* RĒTE, *tretze* TRĒDECIM) (DECat, vol. 5, p. 919; vol. 6, p. 406; vol. 7, p. 287, 868 i 899).

El prestigi del dialecte central ha fet que la vocal mitjana alta anterior d'alguns mots d'ús freqüent com *ceba* i *dret* hagi passat a fer-se [ɛ] a localitats de parla nord-occidental sovint properes a la frontera dialectal (vegeu les dades de l'*Atles lingüístic de Catalunya* reproduïdes a Kuen, 1932-1934, vol. 7, p. 100).

b) En nord-occidental i valencià, i en part en balear, /e/ originària (Ī, Ē) presenta el timbre [ɛ] en lloc de l'habitual [e] o [ə] davant d'essencialment les mateixes consonants obridores que propiciaren el manteniment de /ɛ/ (Ĕ) (secció II.5.1.1.1).

[l]. (Exemples) *pèl* PĪLU, *vel* VĒLU, *vela* VĒLA, *tela* TĒLA i *estel* STĒLA < STELLA ([ɛ] n. occ., val., [ə] bal.).

[r], rC. (Exemples) *verd* VĪRIDE ([ɛ] n. occ., val., [ə] bal.); *verge* VĪRGINE ([ɛ] n. occ., val., bal.); *cerro*.

N'R. (Exemples) *cendra* CĪNERE ([ɛ] n. occ., val., men., c[e]/[ɛ] *nra* Pallars, mall., c[e] *nra* A. Ribagorça; DECat, vol. 2, p. 664; Haensch, 2003, p. 61).

Davant de [w] provinent de [ð] (D,T[j], Ce,i) i a diferència de les solucions estables [e] en valencià i [ə] en balear, el dialecte nord-occidental presenta una situació bastant variable: *creure* CRĒDERE s'hi fa amb [e]; en el cas del mot *veure* VĪDERE (també *vere*) hi ha variació entre [e] i [ɛ], amb inclusió del pallarès, i la realització [ɛ] en ribagorçà; el vocable *hereu* HERĒDE es realitza generalment amb [e], si bé amb [e] i [ɛ] en pallarès i al B. Aragó i amb [ɛ] a la Llitera.

Algunes formes lèxiques de l'occità han experimentat el mateix canvi /e/ > [ɛ] en contextos consonàntics similars (Ronjat, 1930-1941, vol. 1, p. 135-136; Anglade, 1977, p. 54-58): davant de *l, r* (*candèla*, *espèr* SPERO, *verd* VĪRIDE, occ. ant. *cru[ze]l* CRUDĒLE), [w] (*deu* DĒBET, *seu* SĒBU, *nèu* NĪVE? *NĒVE?), [j] (*rei*, *lei*), i nasal final de síl·laba (*cendre* CĪNERE, *sèmblo* SĪMILAT). L'acció obridora d'algunes d'aquestes consonants també ha actuat en altres llengües i dialectes romànics (fr. *cerne* CĪRCINE, fr. ant. dial. *aus* ĪLLOS; Pope, 1934, p. 186 i 189).

5.2.2. Relació amb la frontera divisòria del vocalisme àton

La frontera dialectal entre els dominis de realització [ɛ] (centr.) i [e] (n. occ.) de /e/ tònica originària (Ī, Ē) s'estén més cap a l'oest que la que separa els dominis de neutralització de /e/ i /a/ àtones en [ə] (secció II.5.3.1). Efectivament, hi ha zones que distingeixen /e/ i /a/ inaccentuades en què /e/ tònica originària es fa [ɛ], si bé no sempre sistemàticament (Alcover, 1908, p. 202-206; OnCat, vol. 2, p. 174 i 204-205; Russell-Gebbett, 1961-1962): la comarca del Priorat; alguns pobles occidentals extrems del Camp de Tarragona, a saber, Vandellòs i Pratdip i, a més a més, Prades i Colldejou, que presenten distinció entre /e/ i /a/ en posició posttònica; un bon grapat de localitats de la Conca de Barberà, on /e/ i /a/ es distingeixen també només després d'accent (Plaza, 1996); poblacions de la meitat nord-occidental del Solsonès com Odèn, on /e/ i /a/ contrasten després d'accent, i altres pobles del mateix municipi, on les dues vocals àtones contrasten en qualsevol posició; la zona sud-oriental de l'A. Urgell i, en particular, Josa i Tuixén, que distingeixen /e/ i /a/ després d'accent, i la Vansa i Fòrnols, on el contrast també opera en posició pretònica.

5.2.3. Excepcions contextuais

5.2.3.1. NORD-OCCIDENTAL I VALENCIÀ

En el cas d'algunes formes lèxiques i essencialment davant de les consonants esmentades a la secció II.5.1.2.a), /e/ originària es realitza [ɛ] en lloc de mantenir-se tancada a indrets del bloc dialectal occidental. Els contextos d'interès i les delimitacions dialectals poden agrupar-se de la manera següent:

[s]. (Exemples) *mes* MĒNSE (pallarsès-ribagorçà); *veça* (val.; Sanchis Guarner, 1950, p. 70).

Labial o labiovelar. (Exemples) *esteva*, *pessebre* i *teula* (Llitera; Sistac, 1993, p. 50).

Bategant prevocàlica. (Exemples) *pera*, *primavera*, *cementeri* i *cera* (pallarsès, Maella); *cementeri* (tortosí, val.); *zero* i *clero* (val.).

Nasal final de síl·laba. (Exemples) *llenç*, *Vicent* i *Llorenç* (val.).

[ʎ] i altres consonants palatals. (Exemples) *esquella*, *ametlla*, *parell*, *estrella*, *abella*, *consell*, *diumenge*, *conèixer* i *fetge* (Llitera, B. Cinca i n. occ. central, segons una distribució geogràfica que depèn del mot i la població); *peix*, *mateix* (pallarsès).

[j]. (Exemples) *lleï* (Maella); *rei* (ribagorçà, sector oriental del Pallars, Llitera, Urgell; DECat, vol. 7, p. 212).

També a la Riera i els Pallaresos, /e/ originària pot obrir-se en [ɛ] en mots com *rei* i *gebre*, a més del vocable *cella*, que es realitza amb [e] a tot el Camp de Tarragona.

5.2.3.2. CENTRAL I BALEAR

En català central i balear, en lloc de realitzar-se amb [ɛ] (central) i [ə] (balear), un bon nombre de mots amb /e/ tònica originària presenten alternança entre les solucions [e] i [ɛ] o només la solució tancada [e]. Tal com indiquem en les seccions II.5.2.3.2.1-II.5.2.3.2.3, aquesta casuística fonètica té sovint una justificació contextual.

5.2.3.2.1. En contacte amb consonant palatal

a) Darrere de [(d)ʝ], presenten [e] a tota o bona part dels dialectes central i balear els mots *gep* ĠİBBU, *gebre* i *gingebre* ZINGĠBERE. D'altra banda, en balear, algunes formes lèxiques tenen [e], de manera exclusiva o alternant amb [ə], després de consonant palatal inclòs l'allòfon [c] de /k/: *esquella* gòtic *SKĪLLA, *llesca*, *llenya* LĪGNA, *lleu* del verb *lleure* LĪCERE (mall., men., eiv.; DECat, vol. 5, p. 192); *aquest* ECCU ĪSTE, *aqueix* ECCU ĪPSE i *aquell* ECCU ĪLLE (mall., eiv.), en què la manca d'obertura vocàlica pot guardar relació amb el caràcter proclític del mot; *lletra* LĪTTERA (mall.). La realització [e] de /ə/ tònica o àtona després de consonant palatal és sistemàtica a Sineu (*piqueta*, *pipelles*, *peixet*, *trugeta*; Biliboni, 1983, p. 95).

b) Davant de consonant palatal o entre palatals, el català central presenta la realització [e] en lloc de [ɛ] en un bon nombre de vocables (*lleï*, *rei*, *llenya*, *arrepinja*, *penja*, *venja*, *ell*, *aixella*, *tegell*, *peix*, *mateix*, *fetge*, *diumenge*, *donzella*, *crèi-*

xer). En balear, també hi ha [e] en lloc de [ə] a bona part d'aquests mots (*rei, llenya, ell, aixella, peix, mateix, fetge, créixer, venja*), mentre que altres formes lèxiques poden fer-se amb [e] o amb [ə] segons la zona: *lleï* ([ə] mall., [e] men.); *donzella, estrella, clenxa* ([ə] mall., men., [e] eiv.; *venja* [ə], [e] mall.). Factors no contextuals poden haver contribuït a la solució vocàlica tancada: la possibilitat que la vocal provingui de Ē etimològica en el cas de *fetge* (DECat, vol. 3, p. 992); el caràcter proclític de *mateix, ell, aqueix* i *aquell*; l'elevada freqüència d'ús de l'acabament *-ell(a)* a *aixella, donzella, estrella* i *ventrell*; la influència de *néixer* i *péixer* en el cas de *créixer* (DECat, vol. 2, p. 1037).

El manteniment del timbre tancat de /e/ (Ē, Ī) davant de consonant palatal és especialment freqüent a comarques del dialecte central que limiten amb comarques de parla nord-occidental (i en gran manera també al Priorat, on /e/ originària ha passat a [ɛ]), i això en règim d'alternança amb [ɛ] segons la localitat o l'àrea comarcal (Recasens, 1985; Plaza, 1996; Alegre, 1986; Barniol, 1981). En un bon nombre de vocables, la realització [e] pot aparèixer davant de [j] (*s'asseia, treia, veia, feia, remei, servei*), [ɲ] o [n] palatalitzada (*saramenya, seny, estreny, renya, ensenya, clenxa, empényer*), [ʎ] (*cella, estrella, abella, cabell, rovell, consell, parell, orella, vermell, ovella, rella, aquell, vetlla, esquella*), i africada o fricativa palatoalveolar (*aqueix, enveja, merèixer, conèixer, corretja*, i mots acabats en *-eig*). Moltes d'aquestes formes lèxiques solen fer-se amb [ɛ] en català central (*ovella, parell, orella, estrella, cabell*), mentre que d'altres presenten doble solució [e]/[ɛ] a Barcelona i altres indrets del dialecte (*consell, rovell, cella, estrella, esquella, aquell, rella, pèixer, donzella, vetlla*).

c) A les comarques septentrionals del dialecte central i sobretot a l'Empordà i altres territoris del bisbat de Girona, algunes de les formes lèxiques referides a l'apartat b) i d'altres són emeses únicament o de manera predominant amb [ɛ] d'acord amb la llei d'obertura de /e/ etimològica en el dialecte central: *cella, estrella, esquella, ell, aquell, rella, meravella, clovell, rovell, llenya, diumenge, rei, llei* (Luna, 1995). Amb tot, aquesta zona dialectal té [e] a *vetlla* i [e]/[ɛ] al vocable *ovella* sovint realitzat [ˈwe/ɛʎə] (DECat, vol. 6, p. 144-145). El mot *mateix* *METTÍPSE presenta la realització [ɛ] a la Cerdanya i al Berguedà (DECat, vol. 5, p. 539).

5.2.3.2.2. Davant de consonant nasal no alveolopalatal

a) Davant de nasal velar, /e/ tònica etimològica es manté [e] en la pronúncia del mot *llengua* LĪNGUA a àrees del català central frontereres amb comarques de parla nord-occidental i en balear, mentre que la realització [ɛ] de la vocal tònica d'aquest vocable és característica sobretot de comarques centroseptentrionals del dialecte central incloent-hi Osona. També tenen [e] les formes verbals *trenca* i

arrenca a la major part del Camp de Tarragona. La manca d'obertura vocàlica davant de nasal final de síl·laba pot ser atribuïda a la nasalització i és anàloga a la presència de timbre alt en el cas de les vocals provinents de Ī, Ū llatines en el mateix context (secció II.2.2.1; Sampson, 1999, p. 161).

b) En lloc de la pronúncia [ɛ] pròpia del dialecte central, alguns mots registren únicament [e], o bé alternen [e] i [ɛ] davant de [m, n] en territoris propers al dialecte nord-occidental: *espenta*, *arena*, *verema*, *sem*, i les formes rizotòniques *comença*, *pensa* i *sembla*. També solen fer-se amb vocal tancada en aquestes contrades i en d'altres del dialecte central *entre* i la forma verbal *entra* ([ɛ] bisbat de Girona; [ə] bal.) i *sense* ([e]/[ɛ] Barcelona; [ɛ] bisbat de Girona; [ə] bal.), segurament a causa de la posició proclítica en el cas de les dues preposicions.

En català central alguns mots de caràcter culte solen tenir [e] tònica en lloc de la solució esperada [ɛ] en el mateix context consonàntic: *extrem* EXTĒMU i *sistema* SYSTĒMA ([ɛ] al bisbat de Girona); *immens* ([ɛ] val.; Renat, 1943, p. 359); *evident*, *adjacent*. També hi ha [e] de manera majoritària en la pronúncia d'algunes formes rizotòniques: *ordena* ORDĪNAT, *condemna* COMDĒMNAT; *sembra* SĒMINAT ([ɛ] Priorat, Camp de Tarragona, Conca de Barberà, zona pirinenca; [e] mall.); *rema* ([ɛ] bisbat de Girona, [ə]/[e] mall.); *tem* TĪMET (*tembre* 'témer' bisbat de Girona, [ə]/[e] bal.; DECat, vol. 8, p. 383). La forma verbal *comença* *COMĪNĪTIAT es fa amb [ɛ] en central i balear i amb [e] al bisbat de Girona, i *vèncer* VĪNCERE presenta [ɛ] en central i [e]/[ɛ] en mallorquí (DECat, vol. 4, p. 855).

5.2.3.2.3. Altres contextos

a) Davant de ròtica alveolar el català central té sobretot [e] a *primavera* (també en bal.), la forma rizotònica *espero* ([ɛ] al bisbat de Girona) i el vocable culte *auster*, potser per analogia de la vocal de mots acabats en -ARIA/U. Els mots *cércol* i *sencer* poden fer-se amb [e] a comarques del català central frontereres amb el català occidental (*cércol* també en mall. i eiv.), i *cementeri* presenta [ɛ] en lloc de [ə] en mallorquí i menorquí.

b) Pel que fa al context fricatiu alveolar, formes rizotòniques com *avesa*, *pesa*, *bressa*, *desa*, *cessa*, i *dreça* i els derivats *adreça* i *endreça*, es realitzen amb [e] en català central potser per analogia (DECat, vol. 1, p. 108), i amb [ɛ] al Gironès, i a part de l'Empordà, del Camp de Tarragona i de la Conca de Barberà. Per la seva banda, els mots acabats en -est -ĒSTU poden presentar [e] (*modest*, *manifesta*) o [ɛ] (*protesta*). Hi ha [ɛ] en lloc de [ə] a *veça* en balear (Moll, 1952, p. 75) i a *bresca* en eivissenc (DECat, vol. 2, p. 213), i [e] a *pesa* i *cessa* en mallorquí.

Comarques de parla central frontereres amb el dialecte nord-occidental poden fer amb [e] el mot *res* (també a Vic, a Manresa i a la Cerdanya), que Coromi-

nes proposa derivar d'un acusatiu RĚM diferent del nominatiu RĚS, que ha generat la variant amb [ɛ] característica del dialecte central (DECat, vol. 7, p. 272). Pel que fa al mot *mes* MĚNSE, mentre que aquestes comarques frontereres comparteixen la solució [ɛ] amb el dialecte central i els subdialectes mallorquí i menorquí, al bisbat de Girona, Vic i la Conca de Barberà hi ha la realització [ɛ]. Altres vocables poden fer-se amb [ɛ] en la zona de transició dialectal que ens ocupa: *bres*, *pesca*, acabament *-és(a)* -ĚSSU/A de participi; *llesca* (també en bal.); *cresta* (també en eiv. i a la Cerdanya); *béstia* (també a la diòcesi de Girona, de Vic i de la Cerdanya; secció II.2.1.2.2).

c) Davant de consonant oclusiva sorda i sonora, el dialecte central fa sobretot amb [ɛ] els cultismes i formes rizotòniques acabats en *-et(a)* i *-eda* (*quiet*, *complet*, *discret*, *concret*, *esplet*, *enreda*), i amb [ɛ] o [ɛ]/[ɛ] *concebre* i *percebre* i les formes rizotòniques amb velar potser per analogia d'altres amb Ě com ara *sega* i *nega* (*aixeca*, *combrega*, *delega*, *rega*, *gemega*, *panxega* i *pega*, aquesta darrera i d'altres de la llista també emeses amb [ɛ] en bal.; DECat, vol. 1, p. 108; vol. 6, p. 372). En la zona fronterera amb el dialecte nord-occidental solen presentar [ɛ] els vocables *rebre*, *esteva* i *ségol*.

Per la seva banda, *ginebre* JUNĚPERU es fa amb [ɛ] en central, nord-occidental i eivissenc i amb [ɛ] en pallarès-ribagorçà (*ginebro/ginebre*; DECat, vol. 4, p. 497), i *Josep* amb [ɛ] a l'A. Empordà i a la Garrotxa. Formes lèxiques com *respecte*, *aspecte* i *collecta* tenen la mateixa distribució dialectal de realitzacions [ɛ] i [ɛ] que hem apuntat en relació amb els mots cultes amb Ě tònica acabats en *-ecte/a* (secció II.5.1.3).

d) En el dialecte central, /e/ tònica formant hiat amb *-[ə]* es realitza amb [ɛ]/[ɛ] a *conrea* i amb [ɛ] als mots cultes *panacea* i *idea*. L'acabament *-ea* d'imperfet pot mantenir el timbre originari [ɛ] a zones del dialecte central frontereres amb el nord-occidental (Baix Camp).

5.3. Vocals /e/ i /a/ àtones

Aquesta secció s'ocupa de la realització de /e/ i /a/ àtones originàries en els dialectes catalans i especialment del procés de reducció vocàlica i de la realització d'aquelles vocals àtones en posició final de mot.

5.3.1. Procés de reducció vocàlica

Els dialectes difereixen pel que fa a la realització de /e/ i /a/ àtones originàries: mantenen el timbre d'aquestes dues vocals el dialecte nord-occidental i el valencià (anàlogament a l'occità), i neutralitzen el contrast en [ə] els dialectes central, balear i rossellonès i en [a] el dialecte alguerès. Una realització de tipus

[a] també té lloc en barceloní i altres concentracions urbanes per influència castellana, sovint en boca dels mateixos parlants que tanquen els fonemes /ɛ/ i /ɔ/ o neutralitzen en /E/ i /O/ el contrast entre les vocals tòniques mitjanes altes i baixes de les sèries anterior i posterior.

La frontera divisòria entre els dominis de distinció entre /e/ i /a/ i els que tenen [ə] parteix el Principat en dues zones ben definides (Alcover, 1908, p. 202-206; Alegre, Güell i Rofes, 1980). Els dominis de distinció inclouen Andorra i l'A. Urgell, la Segarra (tret de Talavera i de l'agregat Sant Guim que són de parla oriental), l'Urgell, les Garrigues i el Priorat (tret d'Arbolí i Pradell). La solució [ə] és pròpia de les comarques de l'A. i la B. Cerdanya, l'Anoia (tret de Castellfollit de Riubregós, que és poble de parla occidental), la Conca de Barberà a l'entorn de Montblanc i Santa Coloma (a la major part d'aquesta comarca /e/ i /a/ contrasten darrere d'accent) i el Camp de Tarragona (tret de les localitats de parla occidental Vandellòs i Pratdip, i de Colldejou i Prades, que distingeixen les dues vocals àtones en posició posttònica). La comarca del Solsonès resta escindida en dues meitats per la frontera en consideració: distingeixen /e/ i /a/ els municipis de ponent Odèn, Lladurs, Castellar de Ribera, Pinell, Llobera i Pinós (sobretot darrere d'accent, almenys en el cas d'Odèn); neutralitzen aquestes vocals en [ə] els municipis de la franja oriental la Coma i la Pedra, Sant Llorenç de Morunys, Guixers, Olius, Solsona, Navès, Riner i Clariana. Pel que fa a l'estat del contrast entre /e/ i /a/ finals de mot a localitats del dialecte central limítrofes amb el dialecte nord-occidental, vegeu la secció II.5.4.2.1.

5.3.2. /e/

a) Poblacions emplaçades en una franja estreta que recorre la frontera entre els dialectes central i nord-occidental des de l'Alt Urgell fins a la Conca de Barberà (anomenada també *subdialecte xipella*) mostren una realització especialment tancada de tipus [i] de /e/ àtona situada en posició final absoluta de noms substantius i infinitius i en síl·laba final travada per consonant en els plurals nominals i acabaments verbals (*menja, menges, diuen*). Aquesta realització permet de mantenir amb seguretat l'oposició entre els fonemes /e/ i /a/ responsable de la distinció de gènere en formes nominals i de persona-nombre en les formes verbals, i experimenta actualment un retrocés clar que sembla afectar en darrer lloc els mots amb /i/ tònica (Russell-Gebbett, 1956, p. 404). El capcinès també tanca -e i les formes de plural corresponents (*homi, mestri* 'mestre', *sempri, riquis, lladris*; SACAZE, mapes 117, 150, 157, 213, 220, 242 i 270).

La realització especialment tancada de /e/ àtona final de mot també ocorre, si bé força menys sistemàticament, a les zones septentrional i central del dialecte nord-occidental fins a l'eix Garrigues-Segrià-Baix Cinca. És possible que aquesta

realització hagi estat afavorida per assimilació a una vocal tònica tancada (*pinti* < *pinte* ‘pinta’, *tribi* ‘tribe’) alhora que per dissimilació en mots amb una vocal tònica oberta (*tardi*, *frari*, *p[ɛ]rxi* ‘perxe’, *f[ɛ]rri* < *ferre* ‘ferro’, *b[ɛ]ri* ‘veure’; DECat, vol. 9, p. 232). Ocasionalment apareix a comarques meridionals del dialecte nord-occidental (*flari*, *ascarpi* ‘escarpre’, *màrgins* ‘marges’, *ràvins* ‘raves’, *vimi* ‘vímet’, *asi* ‘ase’, *aubi*, *albi* ‘àlber’) i, en menys mesura, al Camp de Tarragona i a la Conca de Barberà (*asi*, *aubi*), i també a zones del valencià (*argui* ‘argue’, *orgui* ‘orgue’, *trauri* ‘traure’, *p[ɔ]rxi* ‘porxe’).

Pot haver contribuït al canvi /e/ > [i] que ens ocupa la possibilitat que la vocal mitjana alta anterior sigui especialment tancada en el dialecte nord-occidental (vegeu Veny, 1983, p. 138 pel que fa al pallarès). El tancament de /e/ final també pot guardar relació amb un procés de reducció vocàlica que, anàlogament a la transformació de /o/ àtona en [u] en català central, té com a finalitat incrementar el contrast entre les vocals àtones (Crosswhite, 2004). No s’adiu amb aquesta possibilitat, però, el fet que les vocals solen ser més llargues i menys reduïdes en posició prepausal que en posició medial (Barnes, 2006, p. 97-98).

El tancament /e/ > [i] en posició àtona està documentat en posició final i davant d’accent en altres llengües romàniques: lleonès *nueiti*, *padri*, sard i sud-italià *cani* ‘cane’, *fami*, portuguès *dipois*, italià *minore*, *virtù* (Zamora Vicente, 1989, p. 111; Rohlf, 1966, p. 162 i 183; Leite de Vasconcellos, 1987, p. 87).

b) En un domini dialectal més ampli que el referit en l’apartat precedent, /e/ posttònica s’ha tancat en [i] en els acabaments *-ec* i *-ega* (*ràvic*, *càvic*, *mànic*, *espàrric*, *escòrric*, *prèssic*, *màrfiga*, *aixàviga*, *ràfic*, *aufàbriga* ‘alfabrega’) i, en menys mesura, *-et* (*vímit*, *àmit*, *tríbit*), *-em* (*cànim*, *vínim* VIMÍNE ‘vímet’, *escàlim*), *-el* (*àngil*, *sèguil* < *sèguel* ‘sègol’) i *-ena* (*jàssina* ‘jàssera’, *llémina*). Aquestes variants lèxiques amb [i] s’estenen per tot el dialecte nord-occidental i molt especialment per aquells territoris on encara és vigent el tancament /e/ > [i] en posició àtona final absoluta de mot. També es troben a zones frontereres del català central com el Camp de Tarragona (sobretot en pobles propers a la Conca i al Priorat) i la Conca de Barberà, a Mallorca (on *mànic*, *càvic*, *màrfiga*, *espàrric*, *càrric* i *ràvic* alternen amb les variants corresponents amb [ə] o [e]; Bibiloni, 1983, p. 102) i, en menys mesura, en menorquí i a comarques septentrionals del domini català. Són pròpies del català general *llàgrima* (ant. *llàgrema*), *màniga* (ant. *mànega*) i *càntir* (ant. *cànter* CANTHARU). En valencià, aquelles formes lèxiques tenen una certa presència pertot: Ports (*ànic*, *cànim*, *jòniga*); Plana Baixa (*aufàbriga*); Maestrat (*càvic*, *cànim*); Alcalatén (*mànic*, *ràfic*); Horta (*aixàviga*, *ànic*, *cànim*); B. Vinalopó (*espàrric*, *mànic*, *màrfiga* i *alfàbiga*, al costat de les variants amb [e] *xàvega*, *jàssena* i *canyem*; Segura, 1998, p. 35).

El tancament de /e/ posttònica en [i] sobretot en síl·laba travada és remissiu del procés de tancament /a/ > [e] esdevingut en la mateixa posició (secció

II.3.5), i s'adiu amb la precisió que el procés de reducció vocàlica /e, a/ > [ə] en català oriental antic actuà posteriorment en posició posttònica que en posició pretònica.

c) El mallorquí presenta excepcions al procés de reducció vocàlica en posició pretònica en formes rizotòniques (*pegar, deixar*) i de caràcter culte (*meditar, especial*), i en diminutius (*peixet*). Ha estat remarcat que la realització [e] de *e* pretònica en aquests vocables podria ser recent (del s. XIX, segons Veny, 1983, p. 80-82) o que, anàlogament a les variants amb /e/ posttònica no reduïda esmentades a l'apartat b), devia tenir ja una certa vigència en català medieval (Colomina, 1999, p. 133). L'alguerès presenta exemples de les mateixes característiques (*gentil, veritat*).

5.3.3. /a/ final

La realització fonètica de /a/ àtona final absoluta de mot presenta gran diversitat geogràfica en territoris que oposen els fonemes /a/ i /e/ en posició inaccentuada (vegeu per a aquesta qüestió Recasens, 1996a, p. 94-98). Aquesta diversitat hauria pogut ser condicionada d'una manera o altra per l'allargament que les vocals experimenten en posició final de mot (secció II.5.3.2.a). En aquesta secció portem a terme una descripció dels timbres [a], [a], [ɛ] i [ə] d'aquesta vocal amb dades recollides al llarg del s. XX.

a) A la comarca pirinenca del Pallars Sobirà és majoritària la solució [a], en règim d'alternança amb la variant més anterior [a] a les localitats més septentrionals; amb tot, els indrets meridionals de la comarca tenen sobretot [a] i la realització més característica de Sort és [ɛ] (no hi és absent [ə]). Al Pallars Jussà, la vocal baixa presenta diferents realitzacions segons la zona: sobretot [a] alternant amb [a] al nord; [a] i [ɛ] més cap al sud, amb inclusió de Tremp; [ɛ], sembla que coexistint amb [ə], a Isona i altres indrets. Ambdues variants posterior i anterior de /a/ alternen a Andorra. A l'Alt Urgell, hi ha [a] sobretot a pobles perifèrics orientals i meridionals (Organyà, Alàs, Bassella i València d'Àneu, segons l'ALPI), i aquesta realització sembla haver passat a [ə], sigui directament o a través de [a] anterior a localitats com Oliana; per la seva banda, la Seu d'Urgell i altres poblacions com Peramola i també Organyà tenen el timbre [ɛ], que pot evolucionar fins a [ə]. Les comarques més occidentals A. Ribagorça i B. Ribagorça presenten la realització anterior [a] que pot haver passat a [ɛ] (Noales, Bonansa, Castanesa), així com la realització posterior [a] (Pont de Suert, Sopeira, Castigaleu).

A les comarques centrals de la Noguera, el Segrià, l'Urgell, les Garrigues i el Priorat predomina la realització [ɛ] i apareix de manera minoritària una variant baixa amb matis central o posterior. Heus aquí una relació més precisa d'aquest escenari: a la Noguera, [ɛ] és la solució més estesa i [a] també s'hi troba als in-

drets més occidentals; el Segrià també és domini característic de [ɛ], amb inclusió de Lleida on [ə] guanya terreny, i presenta variant baixa en alguns pobles sud-occidentals en règim d'alternança amb [ɛ]; a les Garrigues i l'Urgell predomina [ɛ] amb clapes de realització baixa de vegades posterior (Arbeca); al Priorat, hi ha [ɛ] a Falset, vestigis de [ɑ] a indrets diversos (Poboleda, el Masroig), i [ə] als pobles més propers a la frontera amb el dialecte central (Capçanes, la Torre de Fontaubella). A la Segarra hi ha alternança entre les realitzacions [a] i [ɑ]. També la Llitera i el Baix Cinca presenten sobretot realització baixa de la vocal amb diversos matisos: anterior de tipus [a] a la Llitera i Mequinensa; [ɛ] a Fraga, Torrent de Cinca, Sant Esteve i Maella; posterior de tipus [ɑ] a Gavasa i Peralta i en altre temps a Tamarit, i també a Saidí només en el cas de mots que tenen /ɔ/ tònica. A Acanui, /a/ final absoluta es realitza [ə] tret dels mots amb /ɛ/ tònica en els quals la vocal final manté la realització més antiga [ɛ] (Sistac, 1993, p. 76).

A les comarques meridionals del dialecte nord-occidental, predomina [a] al Montsià, el Baix Ebre, la Terra Alta (Arnes, Pobla de Massaluça), la Ribera d'Ebre (Rasquera, la Torre de l'Espanyol) i el Matarranya, i hi ha casos esparsos però representatius de la realització posterior [ɑ] a localitats de les tres darreres delimitacions comarcals com la Torre de l'Espanyol, Garcia, Miravet, Tivissa, Prat de Compte, Arnes, Faió, Favara i Nonasp. A poblacions sovint importants la realització baixa ha evolucionat fins a [ɛ]: Ulldecona, la Sénia (Montsià); Gandesa, Batea, Bot, Corbera, Pinell, Vilalba (Terra Alta; Navarro, 1996, p. 46); Benifallet, el Perelló (Baix Ebre); Móra d'Ebre, Móra la Nova, la Palma d'Ebre, Ginestar, Benissanet (Ribera d'Ebre; Cubells, 2005, p. 53). La realització [ɛ] pot haver experimentat canvi ulterior a [ə] (Gandesa).

b) La vocal baixa final de mot es fa [ɑ] a poblacions del dialecte central fronteres amb el dialecte nord-occidental que oposen /e/ i /a/ àtones en aquella posició: Odèn i altres municipis del Solsonès (Sant Llorenç de Morunys, Llobera); Solivella, Barberà i altres pobles de la Conca de Barberà; Prades i Colldejou al Camp de Tarragona. L'ALPI també recull -[ɑ] a Bolvir (B. Cerdanya).

c) Les comarques del valencià septentrional dels Ports, el B. Maestrat, l'A. Maestrat, la Plana Alta, l'Alcalatén i la Plana Baixa mantenen la realització [a] per norma general. Sembla que aquesta variant té un matis especialment anterior en les comarques més septentrionals dels Ports i l'Alt i Baix Maestrat, i arriba a fer-se [ɛ] de manera exclusiva a localitats d'aquesta darrera comarca (Vinaròs, Sant Mateu). Les comarques més meridionals de la delimitació que ens ocupa coneixen ambdues variants [a] i [ɑ]: a l'Alcalatén hi ha [a] a Lluçena del Cid i [ɑ] a Vistabella del Maestrat, a la Plana Alta tenim [a] a Castelló i [a] i [ɑ] a Orpesa, i a la Plana Baixa hi ha ambdues realitzacions [a] i [ɑ] a Aín i Moncofa.

A les comarques del valencià central del Camp de Morvedre, l'Horta de València, la Ribera Baixa i la Ribera Alta predomina la variant baixa amb possible

matís [a] o [ɑ] (a l'Horta de València) i [ɑ] o [ɛ] (a la Ribera Baixa, on les localitats rellevants Sueca, Cullera i Riola tenen la realització mitjana baixa anterior).

Les comarques meridionals del domini valencià la Safor, la Costera, la Vall d'Albaida, el Comtat, la Marina Alta i Baixa, l'Alacantí, les Valls del Vinalopó i el Baix Vinalopó presenten [a] amb matís posterior. Més específicament, aquesta variant ha estat recollida a Xàtiva (Costera), Ontinyent (Vall d'Albaida), Gandia (Safor), Vilajoiosa (Marina Baixa), Alacant i Xixona (Alacantí), Dènia (Marina Alta), Monòver (Valls del Vinalopó), Cocentaina (Comtat) i Santa Pola (Baix Vinalopó). La realització [ɛ] és freqüent a localitats sovint importants més aviat costaneres com Oliva (Safor), Alcoi (Alcoià), Sant Joan d'Alacant (Alacantí), Calp, Senija, Orba, Teulada, Benitaxell (Marina Alta) i Elx (Baix Vinalopó). Altres possibilitats fonètiques d'aquest sector meridional són una realització baixa de matís anterior potser d'influència castellana a Benilloba, el Pinós, Cocentaina i Alcoi, i [ə] a Palmera (Safor) i a Vilajoiosa i altres indrets de la Marina com Gata i Pedreguer.

5.3.4. /ə/ final

També /ə/ final absoluta pot presentar matisos de realització més anterior o més posterior segons l'indret en els dialectes central, rossellonès i balear. A les comarques septentrionals i meridionals del català central i en rossellonès, /ə/ final té sovint una realització mitjana de timbre indecís amb predomini dels matisos [e] o [ɛ]; la realització baixa posterior [ɑ] hi és ocasional i només vigent en indrets relativament aïllats, sovint en règim d'alternança amb [ə]. A Mallorca, hi ha [ɑ] sovint nasalitzada a la zona central i a la serra de Tramuntana, tret d'alguns indrets com Sóller i Bunyola on predomina [ə]; per la seva banda, la realització [ɛ] és vigent a algunes localitats de l'illa (Alcúdia, Sineu). En menorquí, hi ha [ɛ] juntament amb [ə] a la regió oriental de Maó i [ə] a l'occidental de Ciutadella. En eivissenc, la realització [ɛ] de /ə/ ha estat recollida al barri de la Penya d'Eivissa.

Els matisos tímbrics de /ə/ final estan determinats en bona part per les característiques articulatòries de la vocal tònica i de la consonant precedent. Així, transcripcions del DCVB fetes a Girona, Bagà i/o Berga donen [e] a *boixa* i *caure*, [ɛ] a *barba* i [ə] a *beure*, *cabra*, *cella* i *cambra*. En territoris on la vocal final té un timbre vacillant com el Camp de Tarragona, la realització [e] (més antiga) apareix preferentment en mots amb vocal tònica alta o mitjana alta anterior (*pila*, *metge*) i les solucions més modernes i prestigioses [ɛ] i [ə] en mots amb vocal tònica oberta (*casa*, *mare*, *bona*) (Recasens, 2011b).

5.4. Interpretació dels canvis

En aquest capítol ens ocupem de les hipòtesis que han estat proposades per explicar l'ordre d'aplicació dels processos de canvi del català antic /ɛ/ > [e] i /e/ > [ə] en posició tònica i /e, a/ > [ə] en posició àtona. A la secció II.5.4.1.1 exposem i analitzem la teoria de Gulsoy, i a la secció II.5.4.1.2 fem referència a alguns dels aspectes problemàtics que presenta. La secció II.5.4.2 esbossa una nova interpretació dels canvis vocàlics esmentats a la llum de les dades aportades en les seccions II.5.1-II.5.3 i de les hipòtesis de Kuen (1932-1934) i Walsh (1986 i 1987).

5.4.1. Teoria de Gulsoy

5.4.1.1. PRINCIPIS GENERALS DE LA TEORIA

a) Segons Gulsoy (1993, p. 67-103), els canvis del vocalisme tònic /ɛ/ (Ē) > [e] i /e/ (Ī, Ē) > [ə] en català antic s'inscriuen en una tendència general al tancament vocàlic compartida per altres evolucions de la mateixa època com ara /ɛ/ (Ē) > [je] > [i] i /ɔ/ (Ö) > [wo] > [u] davant de consonant palatal en posició tònica i CE- > ci- en posició àtona (seccions II.2.1.1 i II.2.3.1).

El canvi /ɛ/ (Ē) > [e] s'hauria iniciat en els dialectes oriental i occidental antics cap al s. XI abans que /e/ tònica esdevingués [ə] i que /a, e/ àtones es fessin [ə] en el dialecte oriental, i en gran manera fou motivat per l'acció tancadora del gradual del diftong tònic originari /aj/ existent en mots com AREA, FASCE, BASIAT i FACTU, que devia realitzar-se [ɛj] en el període en què /ɛ/ (Ē) passà a [e] (secció II.3.1). El pallarès es comportà de manera excepcional per tal com participà només parcialment d'aquest tancament.

La centralització de /e/ (Ī, Ē) tònica en [ə] operà només en el dialecte oriental en data posterior (també cap al s. XI), i s'explica com a reacció envers el canvi /ɛ/ > [e] per tal de mantenir la distinció entre els fonemes /e/ i /ɛ/. La centralització de /e/ tònica devia ser motivada per l'acció de consonants palatals contextuais, tal com suggereix el fet que /e/ es realitzi [ə] davant de consonant d'aquestes característiques en portuguès lisboeta ([lɐj] LĒGE, ['tɐɫɐ] TĒGULA, ['vɐɲu] VĒNIO; Mateus i Andrade, 2000, p. 17-19).

Com a conseqüència dels dos canvis /ɛ/ > [e] i /e/ > [ə], el dialecte oriental passava a tenir els vuit fonemes /i, e, ɛ, a, ɔ, o, u, ə/ i aquest fou precisament el sistema vocàlic exportat a les illes Balears durant el s. XIII. Després de la conquesta dels nous territoris, /ə/ s'obrí en [ɛ] en el dialecte central, amb la qual cosa el sistema quedava reduït a set fonemes un altre cop.

En el dialecte occidental, un vocalisme més tancat i menys enfosquit impedí la centralització de /e/ (Ī, Ē), amb la qual cosa aquesta vocal i /ɛ/ (Ē) confluïren en [e] (tret del pallarès, en què el canvi /ɛ/ > [e] no havia tingut lloc). El manteni-

ment de /e/ originària en aquest dialecte podria guardar relació amb la influència del substrat bascoide en la zona septentrional, del substrat ibèric en la zona central i de pobladors de procedència septentrional en la zona centromeridional. D'altra banda, /e/ s'hi obrí en [ɛ] en mots com *vela* i *verd* després del canvi /ɛ/ > [e] (Gulsoy, 1993, p. 52-53). El vocalisme tònic del dialecte occidental del Principat fou exportat al País Valencià durant la conquesta del s. XIII en la qual predominaren pobladors de parla occidental o occidentalitzant i aragonesos (vegeu també Alarcos, 1983, p. 75; Ferrando, 1989, p. 404-405 i 410).

La vocal /ɔ/ (Ö) tònica no es tancà en [o] en català antic per tal com estava exposada a efectes consonàntics contextuais de menys rellevància que els que incidiren sobre el tancament de /ɛ/ (Ē) (Gulsoy, 1993, p. 91). Efectivament, a diferència del paper que el diftong /aj/ devia jugar en el procés /ɛ/ > [e], la vocal /ɔ/ no restava subjecta a la influència tancadora del diftong /aw/, que havia monofongat en [ɔ] molt d'hora quan provenia directament del llatí (*or* AURU) si bé no ho havia fet si era de data romànica (*taula* TABULA).

b) La centralització de /a, e/ àtones en [ə] en català oriental operà després dels canvis relatius al vocalisme tònic /ɛ/ > [e] i /e/ > [ə] i de la conquesta de Mallorca. Aquest procés de reducció vocàlica s'explica per assimilació a /ə/ tònica, devia afectar abans /a/ que /e/, i ocorregué en posició pretònica al final del s. XIII ([pa'rət] > [pə'rət]) i en posició posttònica en data posterior ([pəra] > [pərə]) (per a una proposta similar vegeu Veny, 1999a, p. 54). El català occidental no experimentà aquest procés de reducció pel fet que no disposava de /ə/ tònica i en consonància amb el timbre fix que hi tenien les vocals. La manca de reducció de /e, a/ a [ə] en posició àtona en valencià pot ser atribuïda a la composició dels pobladors del País Valencià (vegeu més amunt).

5.4.1.2. ASPECTES PROBLEMÀTICS

Al nostre entendre, la teoria de Gulsoy presenta diversos aspectes problemàtics sobretot pel que fa a l'ordre cronològic dels canvis /ɛ/ > [e] i /e/ > [ə] en posició tònica i /a, e/ > [ə] en posició àtona, que comentem tot seguit.

a) Una primera objecció ha estat formulada per Walsh (1987, p. 317), que ha recollit una observació anterior de Kuen (1932-1934, vol. 7, p. 106). Segons Walsh, a diferència del que s'ha esdevingut en la realitat, ambdues vocals /e/ i /ɛ/ tòniques s'haurien centralitzat en [ə] si, tal com proposa Gulsoy, el canvi /e/ > [ə] hagués estat posterior al tancament en [e] de /ɛ/ (Ē) i de [ɛ] provinent de /a/ davant de [j]. Pel que fa a altres casos de confluència fonemàtica i evolució comuna posterior de dos fonemes originaris, vegeu la secció II.2.1.1.4.2.

b) Es fa difícil postular que la presència de [ə] devia ser posterior en posició àtona que en posició tònica atès que, en la gran majoria de llengües del món,

mentre que la presència de [ə] accentuada comporta la presència de [ə] inaccentuada, la presència de [ə] en la segona posició accentual no pressuposa necessàriament l'existència de [ə] en la primera (per a un raonament similar vegeu Walsh, 1987, p. 310). En les llengües romàniques, a més del català balear, la vocal mitjana central tònica provinent de /e/ (Ī, Ē) apareix en els dialectes següents:

— A l'Alvèrnia septentrional en síl·laba lliure, i també en el dialecte marítim de les Landes anomenat *gascó negre* i en algun altre indret sud-oriental del domini gascó, on la vocal central presenta una certa labialització (Ronjat, 1930-1941, vol. 1, p. 133; Rohlf, 1970, p. 119; ALG, vol. 6, mapa 2210).

— En piemontès, en síl·laba travada i en les condicions prosòdiques i contextuals següents que afavoreixen l'escurçament segmental: en mots acabats en -[a] ([ˈsək:a] SĪCCA); en mots proparoquítons ([ˈvəsku] 'vescovo'); davant de consonant nasal final de síl·laba ([kən] 'cane') (Parry, 1997, p. 239; Rohlf, 1966, p. 81).

— En el sobreselva de Disentis en alguns contextos ([nəjf] NĪVE; Lutta, 1923, p. 71-73), i en el ladí de Livinallongo davant de nasal intervocàlica però no final de síl·laba ([ˈvəna] VĒNA, [ˈpəna] PĪNNA; Sampson, 1999, p. 230). En síl·laba oberta i travada, en ladí badiot, en què la vocal és transcrita [ɐ] i [ä] ([aˈʒɐj] ACĒTU, [sək] SĪCCU), i en ladí gardanès, en què els símbols de transcripció utilitzats han estat [ë], [ä] i [ə] ([drät] DIRĒCTU, [ˈtäjlä] TĒLA) (Kuen, 1932-1934, vol. 7, p. 109; Gartner, 1910, p. 143-145; Guarnerio, 1918, p. 139 i 150-151; Salvi, 1997, p. 287).

— En portuguès lisboeta, davant de consonant palatal (secció II.5.4.1.1).

També hi ha [ə] tònica provinent de /i/ (Ī) originària en síl·laba oberta i travada en el cantó del Vaud i altres àrees del francoprovençal ([ˈvəla] VĪLLA, [ˈfəʎə] FĪLIA; Guarnerio, 1918, p. 200), i de /a/ en contacte amb nasal en calabrès (Sampson, 1999, p. 244). En romanès, aquella vocal i el correlat alt [i] tenen un origen clarament contextual: hi ha resultat central de /i, e/ darrere de vibrant, de /e/ darrere de labial sobretot en cas que hi hagi una vocal no anterior en la síl·laba següent, i de /a/ davant de nasal intervocàlica o preconsonàntica ([riw] RĪVU, [pər] PĪLU, [kimp] CAMPU; Lausberg, 1970, p. 268-269 i 275). Fora del domini romànic [ə] tònica és vigent, entre altres llengües, en anglès britànic estàndard i dialectes de l'anglès americà, estonià, luxemburguès, búlgar, macedoni, squamish, margi, txeremís, javanès, balinès, dialectes tibetans, kurd, tagàlog, baixkir i pashto (Maddieson, 1984, i altres fonts).

Tal com s'esdevé en balear, en la majoria de les llengües i dels dialectes esmentats la vocal mitjana central apareix simultàniament en les posicions tònica i àtona, com ara en piemontès, ladí badiot, parlars francoprovençals, romanès i romanx de Disentis entre les llengües romàniques, i anglès, squamish, búlgar, javanès i balinès entre les no romàniques.

c) Sembla més natural pensar que, en un mateix mot, [ə] tònica provinent de /e/ (Ī, Ē) havia de coexistir amb [ə] més que no pas amb [e] i [a] en posició àtona. Sembla provat que, durant els primers períodes d'existència de [ə] tònica en català antic, [ə] àtona només es trobava en posició pretònica però no pas després d'accent, en què [e] apareixia en posició posttònica medial i [e] i [a] contrastaven en posició final absoluta. En consonància amb aquesta hipòtesi, dades adduïdes a l'apartat b) indiquen que [ə] tònica pot coocórrer amb [a] àtona final de mot en piemontès i parlars ladins.

Una possible objecció a la presència anterior de [ə] en posició àtona que en posició tònica és que les assimilacions entre vocals en el domini de mot no solen actuar des d'una vocal àtona a la vocal tònica sinó a la inversa (vegeu, en aquest sentit, les dades exposades a la secció II.8.6.1). Pensem, però, que el cas que ens ocupa és especial pel fet que la transformació d'una vocal perifèrica a una vocal central en el triangle vocàlic és resultat d'un procés fonètic de reducció articulatòria com a conseqüència del qual les vocals s'escurcen i no assoleixen la seva configuració articulatòria prototípica quan es realitzen en posició àtona i ritme ràpid de parla. Així, per tant, atès que era natural que [ə] aparegués en posició àtona abans que ho fes en posició tònica, també és plausible que [ə] àtona promogués el canvi de /e/ a [ə] en posició tònica i no a la inversa.

d) La manca de tancament de /ε/ (Ĕ) tònica en [e] en parlarès no pot ser considerada una mera anomalia, atès que afectà un nombre considerable de mots a altres zones septentrionals i centrals del dialecte nord-occidental i, fins i tot, a zones del dialecte oriental frontereres amb el nord-occidental. Aquesta dada permet de suposar que, en català antic, la zona de manteniment del timbre [ε] de /ε/ originària tenia una extensió geogràfica superior a l'actual. Aquest escenari dialectal referma la hipòtesi de Kuen (1932-1934, vol. 7, p. 94) que el pas de /ε/ tònica a [e] es propagà d'est a oest en època relativament tardana i, per tant, permet de suposar que el tancament /ε/ > [e] en posició tònica no es troba a l'origen dels canvis /e/ (Ī, Ē) > [ə] en posició tònica i /e, a/ > [ə] en posició àtona.

5.4.2. Hipòtesi alternativa

En aquesta secció exposem la nostra hipòtesi sobre l'evolució de /e, ε/ tòniques i /e, a/ àtones en català antic. Els apartats de la secció han estat ordenats segons la cronologia dels canvis vocàlics d'interès: /e, a/ àtones > [ə] (II.5.4.2.1); /ε/ tònica > [ə] (II.5.4.2.2); /ε/ tònica > [e] (II.5.4.2.3); /e/ tònica > [ε] en català occidental (II.5.4.2.4); /ə/ tònica > [e] en català oriental (II.5.4.2.5). La secció també presenta un assaig d'interpretació d'altres canvis relatius a la qualitat vocàlica ocorreguts en els dialectes catalans.

5.4.2.1. CENTRALITZACIÓ DE /e, a/ ÀTONES EN [ə]

5.4.2.1.1. Aspectes generals del procés de centralització

Tal com s'esdevingué en francès, retoromànic i dialectes nord-italians, la presència de [ə] inaccentuada en català oriental degué ser propiciada per escurçament i reducció articulatòria de les vocals àtones en un període en què les síl·labes tòniques s'intensificaven. Aquest procés hauria pogut ser d'influència frànica o de caràcter autòcton, i explica l'elisió de /e, o/ àtones finals i medials (secció II.4.2). Anàlogament al que s'esdevé avui en anglès, les vocals àtones devien experimentar inicialment un procés de centralització més o menys marcat segons les condicions prosòdiques i el ritme de parla. Més tard, aquestes realitzacions centralitzades foren integrades de manera categòrica com a /ə/ i, per tant, independentment del ritme de parla i de les diferències de grau d'intensitat entre les síl·labes tònica i àtones.

El procés de reducció articulatòria que ens ocupa devia ser menys considerable en aquelles llengües i en aquells dialectes que no generaren la vocal [ə] i elidiren les vocals àtones amb menys profusió. Aquest pot haver estat el cas del català occidental i de l'occità, que contrasten /e/ i /a/ en posició àtona actualment (en algunes zones occitanes, la vocal baixa pot realitzar-se *o* en posició final de mot i també davant d'accent).

La transformació /e, a/ > [ə] en posició àtona devia iniciar-se davant d'accent abans que tinguessin lloc els canvis que afectaren les vocals tòniques mitjanes anteriors, a saber, /ɛ/ > [e] i /e/ > [ə]. Així doncs, la presència de [ə] àtona hauria estat anterior a la de [ə] tònica en el dialecte oriental. En consonància amb aquesta possibilitat i a partir d'un cert estat de confusió entre les grafies *a* i *e*, Coromines apunta que la confusió entre /e/ i /a/ pretòniques devia haver-se consumat ja cap al s. XI (OnCat, vol. 3, p. 49 i 389; vol. 5, p. 271). Heus ací alguns exemples d'aquesta confusió, en els quals la vocal en negreta no correspon al timbre de la vocal etimològica: s. x top. *Marolla* *MERAULA (OnCat, vol. 5, p. 262); s. XII *lassarà/leissa*, *enar* AMNARE (Moran, 1984, p. 27-28; Russell-Gebbett, 1965, p. 28); s. XIII *dessabut*, *abetut*, *lansols* (Rasico, 1993, p. 25), *omanatge*, *sagel*, *even-gelis*, *emics* (Martí i Castell, 2002, p. 17).

En posició posttònica no final, la presència de la grafia *e* en textos de territoris de parla oriental suggereix que [e] hi era el timbre habitual. D'altra banda, l'ús d'aquesta mateixa grafia per a representar /a/ final de mot podria indicar que ja s'havia produït la irrupció de [ə] després d'accent (s. XIII *anave*, *terre*, *albe*; Rasico, 1993, p. 26), si bé la grafia en consideració també podria correspondre a una realització [e] en síl·laba travada originària (secció II.3.5.2) o fins i tot a una vocal mitjana de timbre indefinit en posició final absoluta de mot. No fou fins al s. XIV que el procés de reducció afectà de manera definitiva les vocals posttòniques, tal

com prova la presència de *a* en lloc de *e* en aquesta posició en textos d'aquest segle (mall. *dissabta*, *metja*, *delma*; Miralles, 1984, p. 152-158) o posteriors (centr. *orda*, *obras*, *templa* 'temple').

Duarte i Alsina (1984, p. 108 i 124) i Walsh (1987) han formulat hipòtesis que permeten de relacionar la síncope i reducció de les vocals àtones abans de la conquesta de les Illes i del País Valencià. Duarte i Alsina postulen dos processos de transformació de /a/ i /e/ en [ə] cronològicament distants, a saber, un primer procés que precipità la síncope vocàlica en els dos dialectes oriental i occidental, i un segon procés més tardà que s'inicià devers el s. x, operà només en el dialecte oriental i afectà les vocals que no havien reduït amb anterioritat o s'havien tancat en *e* després d'accent. Per la seva banda, Walsh defensa un desenvolupament fonètic amb tres estadis successius:

1) En els dialectes oriental i occidental, /e/ àtona es féu [ə] tret quan es trobava en síl·laba inicial de mot, en què la prominència prosòdica inherent als segments situats en aquesta posició hauria impedit l'aplicació del procés de reducció vocàlica.

2) La nova vocal [ə] s'elidí en condicions prosòdiques i contextuals favorables també en els dos dialectes.

3) El difícil contrast fonètic entre [e] en síl·laba inicial de mot i [ə] en la resta de posicions fou resolt mitjançant la generalització a totes les posicions de [ə] en el dialecte oriental (tal com s'esdevingué en francès) i de [e] en el dialecte occidental (tal com s'esdevingué en occità). En bona mesura, degué contribuir a aquest canvi la presència freqüent de /e/ tònica en català occidental i el desplaçament accentual sobre [ə] àtona en verbs acabats en -ĬNAT i -ĬCAT en català oriental (*anomena* ADNÓMINAT, *mastega* MÁSTICAT; Moll, 1952, p. 100).

En la nostra opinió i tal com hem suggerit més amunt, la síncope vocàlica devia afectar vocals àtones centralitzades que no presentaven necessàriament el timbre [ə] (el portuguès actual pot elidir [i] però no pas [ə]; Mateus i Andrade, 2000, p. 18). La centralització vacil·lant dels inicis devia esdevenir més marcada en uns dialectes que en d'altres, i en aquest estadi evolutiu les realitzacions centralitzades corresponents a les vocals mitjanes anteriors i a /a/ s'unificaren en [ə] en unes zones (dialecte oriental) i mantingueren el seu timbre originari en d'altres (dialecte occidental). En la parla dels nous territoris s'imposà el patró occidental sense [ə] en valencià i l'oriental amb [ə] en balear (Ferrando, 1989; Casanova, 2001, p. 142-143).

5.4.2.1.2. Aspectes específics del procés de centralització

La substitució progressiva de /e, a/ inaccentuades per [ə] en localitats del català central de frontera amb el dialecte nord-occidental constitueix un veritable procés gradual de neutralització vocàlica en curs, les etapes cronològiques del qual podrien coincidir amb les que s'esdevingueren en català oriental antic. La data tardana d'aquella transformació en posició posttònica suggereix que, d'acord amb Gulsoy, [ə] tònica i no només [ə] pretònica devia contribuir al procés de reducció vocàlica de /e, a/ posttòniques. Així, una realització com ['pəra] PÍRA podia passar a ['pərə], i a partir de mots d'aquestes característiques la realització [ə] després d'accent devia estendre's a formes lèxiques amb vocals tòniques diferents de [ə].

La taula 2 presenta l'estat fonètic de /e, a/ àtones en parlars de transició del dialecte central que poden mantenir la distinció fonològica entre les dues vocals en posició posttònica però no davant d'accent. Les dades de la taula procedeixen de les localitats següents: (1a) Josa, Tuixén, (1b) Ossera, (1c) Odèn (Russell-Gebbett, 1961-1962); (2a) Solivella, Espluga, Barberà, (2b) Vallclara, Sarra, Rocafort, Montbrí, Llorac, (2c) Pira, Blancafort, Savallà, (2d) Senan, Forès, (2e) Santa Coloma, Biure, les Piles (Plaza, 1996, p. 76-88); (3a) Colldejou, (3b) Prades (Recasens, 1985).

TAULA 2
Realització fonètica de /e/ i /a/ àtones en parlars de transició del dialecte central

	Inicial absoluta		Pretònica medial		Final no absoluta		Final absoluta	
	/a/	/e/	/a/	/e/	/a/	/e/	/a/	/e/
(1a)	ə	ə	ə	ə	is	is	ə	i
(1b)	ə	ə	ə	ə	es	es	a	e
(1c)	ə	ə	ə	ə	əs	əs	ɑ	e
(2a)	ə	ə	ə	ə	is/es	is/es	ɑ/a	i/e
(2b)	ə	ə	ə	ə	es	es	ɑ/a	e
(2c)	ə	ə	ə	ə	is/es	is/es	ɑ/a/ɛ	i/e
(2d)	ə	ə	ə	ə	is/es	is/es	ɛ	i/e
(2e)	ə	ə	ə	ə	is/es	is/es	ɛ	i/e/ɛ
(3a)	ə	ə	ə	ə	as	es	a	e
(3b)	ə	ə	ə	ə	es	es	ɑ	e

FONT: Elaboració pròpia.

Una primera conclusió extreta d'aquestes dades és que, en les localitats de transició dialectal d'interès, la solució [ə] té una extensió geogràfica pràcticament general en posició pretònica però no pas en posició posttònica. Aquesta diferència posicional s'adiu amb la possibilitat que [ə] aparegués abans davant d'accent que darrere d'accent en català oriental antic (vegeu la secció II.5.4.2.1.1).

Les dades d'algunes poblacions de la taula (Josa i Tuixén si bé no Colldejou) indiquen també una preferència clara per l'evolució /a/ > [ə] sobre el canvi /e/ > [ə] en posició posttònica, sembla que pel fet que [ə] és més afí a la vocal baixa que a la vocal mitjana anterior. De manera anàloga, al principi del s. xx, el prestigi de la fonètica del català central promovia un increment progressiu de l'extensió geogràfica de la realització [ə] del fonema /a/ (però no pas del fonema /e/) en el dialecte nord-occidental, i això sobretot en posició no final de mot. Efectivament, [ə] podia reemplaçar [a] a Andorra, Tremp (Pallars), Balaguer (Noguera), Lleida (Segrià), la Seu d'Urgell (A. Urgell), Sant Martí de Maldà i Tàrraga (Urgell), Faltset (Priorat), Cervera (Segarra), Fullea (Garrigues), Gandesà (Terra Alta) i Vandellòs i Pratdip (Camp de Tarragona) (Schädel, 1909; Alcover, 1908, p. 226). Aquestes dades suggereixen que, en consonància amb llengües i dialectes diversos com el rus, el búlgar, el portuguès brasiler i el romanès, en què només /a/ pot passar a realitzar-se [ə] en posició àtona (Crosswhite, 2004, p. 210 i 222-223), també en català antic la vocal baixa pogué esdevenir [ə] abans que ho fes la vocal mitjana anterior.

Les dades dels parlars centrals de transició de la taula resulten també útils per tal d'entendre com s'eliminà la distinció entre /e/ i /a/ en posició final absoluta de mot en català oriental medieval. Tal com ha estat esmentat, la neutralització de l'oposició vocàlica devia originar-se en la vocal baixa ([a] > [ɛ] > [ə] o bé [a] > [ə]) i posteriorment afectà la vocal mitjana anterior ([e] > [ɛ] > [ə] o bé [e] > [ə]). Pel que fa a -/a/, l'evolució complexa [a] > [ɛ] > [ə] deu haver estat anterior a la substitució directa [a] > [ə]: el primer procés ha tingut lloc a poblacions especialment permeables a la influència del català central com ara Montblanc, on /a/ ha passat a fer-se [ɛ] i [ə] (2*d* i 2*e* a la taula 2), i també altres indrets que, a més de [ɛ] i [ə], encara presenten les realitzacions [a] i [ɑ] (2*c*); el segon procés ha operat a localitats comarcals geogràficament pròximes als territoris de parla nord-occidental, en què -/a/ pot realitzar-se [a]/[ɑ] i també [ə] però no pas [ɛ] (2*a* i 2*b*). Pel que fa a -/e/, l'evolució [e] > [ɛ] > [ə] sembla haver estat també anterior al canvi directe [e] > [ə]; així, -/e/ presenta les realitzacions [e]/([i]), [ɛ] i [ə] a pobles significats com Montblanc i Santa Coloma de Queralt i [e]/([i] i [ə] a altres localitats comarcals. La manca de distinció fonològica definitiva entre -/e/ i -/a/ ha tingut lloc ja a Montblanc i a Santa Coloma, on ambdós fonemes solen realitzar-se [ɛ] o [ə] en posició final absoluta de mot.

També la presència a poblacions de l'Alt Camp i del Baix Camp properes a la

Conca de Barberà, i a altres comarques del català central més septentrionals, de les realitzacions [e] (més antiga) i [ɛ] (més recent) de *-ə/* podria correspondre a un estadi antic, en què devia ser vigent la distinció fonològica entre *-a/* i *-e/* (Recasens, 1985) i, més concretament, a diferents estadis de l'evolució [e] > [ɛ] > [ə] del fonema *-e/* que hem caracteritzat més amunt en el cas de pobles de la Conca de Barberà. A més a més, sembla que aquest canvi pot haver estat condicionat per un procés d'harmonia vocàlica exercit per la vocal tònica; en aquesta avinentesa, la variant [ɛ] de */e/* originària s'hauria propagat inicialment a aquells mots que no tenien vocal tònica tancada anterior i en els quals la vocal final no anava precedida ni de consonant palatal ni de grup consonàntic (Recasens, 2011b).

Les dades dels parlars de transició que hem comentat suggereixen que, anàlogament a aquests parlars, també en català oriental antic la neutralització entre *-e/* i *-a/* hauria pogut operar a través dels canvis [e] (> [ɛ]) > [ə] (*/e/*) i [a] > [a] (> [ɛ]) > [ə] (*/a/*).

5.4.2.1.3. *Altres dialectes*

a) Les realitzacions no centrals de *-ə/* en mallorquí i menorquí, a saber, [ɑ] al nord-oest de Mallorca, [ɛ], [e] al nord-est i centre de Mallorca i [ɛ] a la zona oriental de Menorca, poden haver tingut un origen similar a les corresponents a *-ə/* en català oriental (secció II.5.4.2.1.2). És possible que inicialment la solució predominant fos [e] o [ɛ] en el cas del fonema *-e/* i [ɑ] en el cas del fonema *-a/*, i que ambdues realitzacions mitjana anterior i baixa més o menys posterior fossin vigents en la pronúncia dels dos fonemes posttònics no neutralitzats per part dels catalans que poblaren les Balears. Una explicació alternativa és que les realitzacions [ɔ] i [ɑ] del fonema *-ə/* en mallorquí actual no provenen directament de *-A* originària sinó de realitzacions especialment labialitzades de *-[ə]* originades després que la neutralització entre */e/* i */a/* s'hagués consumat en posició posttònica (Montoya, 1995, p. 173-176).

b) Les dades dialectals exposades en la secció II.5.3.3 permeten de formular algunes hipòtesis sobre l'evolució de */a/* final absoluta de mot en català occidental antic. És molt possible que, sobretot en la zona pirinenca, aquella vocal tingués inicialment una realització predominant de tipus [ɑ] que també devia ser vigent en parlars occitans i hi és majoritària avui (provençal ['pwarto, 'pworto] PORTA; Bouvier, 1976, p. 409). Sabem efectivament que l'occità tenia una realització de */a/* final de tipus [ɑ], [ɔ] o bé [o] des d'almenys el s. XIV, la qual cosa no implica que no hi fos present abans d'aquesta data (Lafont, 1983, p. 12).

Una primera modificació fou l'anteriorització [ɑ] > [a] condicionada potser pel timbre de la vocal tònica i/o la fonètica de mots en contacte. S'adiu amb la

segona possibilitat el fet que, en pallarès, Schädel (1909) pugui utilitzar el símbol fonètic [a] per a transcriure /a/ final de mot però no de frase i el símbol [ɑ] per a /a/ final de mot i de frase (Alòs d'Isil [una bɔna 'nɔβɑ]). Un cop esdevinguda [a], /a/ devia passar a realitzar-se [ɛ], i això amb una intensitat especial en la zona central del dialecte potser més pel prestigi que hi tenia la vocal [ə] del dialecte oriental que pel matís tancat de la vocal baixa. Fonts documentals del s. XI de procedència occidental ja presenten la grafia *e* en mots acabats en -A llatina (*pagine*, *uelade* VILLATA; Rasico, 1982, p. 93), i aquest és també el cas de documents lleidatans més tardans del s. XV (*malincolie*, *are*, *scrivanie*, *barre*; Farreny, 1986, p. 133). La solució [ɛ] podia imposar-se després que la vocal baixa es tanqués en un so indecís interpretable com a [e] o com a [ɛ] segons el timbre de la vocal tònica i del context consonàntic precedent, tal com suggereix el fet que, al principi del s. XX, al costat de la realització habitual [ɛ] (*cassola*, *ascla*, *cirera*), /a/ podia realitzar-se [e] a mots com *boca* i *arna* a Organyà i Fraga i *boira* a Balaguer (DCVB, vol. 1, p. 874; vol. 2, p. 535 i 549). Els canvis successius del desenvolupament -[ɑ] > -[a] > -[ɛ] > -[ə] en el dialecte occidental semblen haver-se propagat a partir de caps de comarca d'aquesta delimitació dialectal i de zones frontereres amb el dialecte central, i no s'han imposat a localitats mal comunicades on encara és vigent la realització antiga [ɑ]. Actualment i tal com també s'esdevé a poblacions frontereres, qualsevol de les vocals de timbre baix o mitjà en posició final absoluta de mot pot canviar-se directament en [ə] sense passar per estadis fonètics intermedis (vegeu la secció II.5.4.2.1.2).

La vocal baixa àtona final de mot devia tenir ja des de bon començament un matís especialment anterior a les comarques més occidentals i meridionals del dialecte potser a causa de la influència de l'aragonès. La pràctica inexistència de la realització [ɑ] a les comarques meridionals del dialecte nord-occidental fa suposar que aquesta variant vocàlica no hi ha arrelat mai. A més a més, el fet que [a] hi hagi perviscut amb plena vigència suggereix que aquesta zona s'ha mantingut força refractària al prestigi de la variant [ə] del català oriental. El timbre especialment anterior de -/a/ pot explicar l'evolució d'aquesta vocal fins a [ɛ] en indrets de la zona que ens ocupa.

El valencià presenta una veritable transició de realitzacions de la vocal baixa en direcció nord-sud, des d'una variant preferiblement anterior a les comarques del nord a una variant sobretot posterior a les comarques del sud. La vigència de les solucions [ɛ] i [ɑ] en aquest dialecte ens porta a considerar la possibilitat que, a l'edat mitjana, els pobladors del dialecte occidental i potser fins i tot els del dialecte oriental del Principat presentessin una o l'altra realització de -/a/ segons la procedència. La realització [ɛ] també és explicable per evolució espontània d'una variant especialment anterior de /a/ final, si més no en les comarques del nord del País Valencià. Finalment, la realització [ə] en indrets del dialecte valencià pot

ser autòctona i provenir de [ɛ] o de [a] segons la zona, o bé un reducte de la parla de pobladors del Principat de procedència oriental o de pobladors mallorquins en àrees determinades com la Marina.

c) En alguerès, la realització actual [a] de /e/ i /a/ originàries deu provenir d'una variant [ə]. Aquesta evolució és atribuïble a la influència del sard, que també pot haver incidit en la substitució de [ə] per [e] en posició tònica (secció II.5.4.2.5). La presència de la vocal baixa com a realització d'una antiga [ə] àtona pot ser indicativa del fet que l'alguerès antic tenia la mateixa vocal central en posició tònica (Kuen, 1932-1934, vol. 7, p. 112). Textos moderns d'aquest dialecte mostren confusió entre les grafies *a* i *e* en posició àtona sovint en benefici de *a* (Blasco, 1989, p. 268; Caria, 1990, p. 39).

5.4.2.2. CENTRALITZACIÓ DE /e/ TÒNICA

a) La vocal /e/ (Ī, Ē) tònica se centralitzà en [ə] en català oriental i, tal com proposa Walsh (1987), aquest canvi hauria pogut ser ocasionat per la presència de [ə] àtona que havia reemplaçat /e, a/ en data anterior. És possible que la vocal mitjana central àtona només fos vigent davant d'accent en el moment en què /e/ tònica esdevingué [ə] (secció II.5.4.1.2).

En català occidental, d'altra banda, /e/ tònica devia mantenir el timbre originari en lloc de passar a [ə] i després regressar al timbre originari [e]. El valencià presenta també la solució [e] de /e/ originària en consonància amb el pes específic de pobladors que parlaven català occidental i aragonesos i segurament també amb el vocalisme dels habitants oriünds del País Valencià abans de la conquesta (Gulsoy, 1993, p. 64).

b) Cal també considerar la possibilitat que, tal com ha succeït en rètic gardanès (Kuen, 1932-1934, vol. 7, p. 109), la centralització de /e/ tònica generés una vocal de timbre mitjà alt posterior no labial [ɤ] més que no pas la vocal central més baixa [ə]. En aquesta avinentesa i en atenció a la diferència tímbrica entre [ɤ] i [ə], els canvis /e, a/ > [ə] en posició àtona i /e/ > [ɤ] en posició tònica haurien pogut actuar amb una certa independència l'un de l'altre. Hi ha arguments a favor del resultat [ɤ] del procés de centralització de /e/ tònica en català. Per una banda, el fet que els textos medievals representin la vocal accentuada d'interès regularment amb la grafia *e* i només rarament amb *a* i *o*, i el correlat mitjà central àton força més sovint amb *a* que amb *e*. Per l'altra, si assumim que /e/ tònica etimològica i /e, a/ àtones presentaven una realització central en alguerès medieval, el fet que les dues vocals hagin tingut resultats evolutius diferents en aquest dialecte: /e/ tònica es féu [e] a través de [ɤ] o [ə] intermèdies; /e, a/ han esdevingut [a] a través de [ə] intermèdia (seccions II.5.2.1 i II.5.4.2.1.3).

El canvi de /e/ tònica a [ɤ] o [ə] hauria pogut ser conseqüència d'un escurça-

ment propiciat per contextos consonàntics i condicions posicionals anàlegs als que han intervingut en altres llengües. Per aquest motiu, Walsh creu que el canvi que ens ocupa s'hauria pogut iniciar en síl·laba travada, de manera similar a /e/ > [ɛ] en francès (*mettre* MÍTTERE) i a /e/ > [ɛ, a] en dialectes italians ([vert] 'verde', ['paska] 'pesca'; Rohlf, 1966, p. 81). Una objecció a aquesta hipòtesi és que, a diferència d'altres llengües i dialectes romànics on /e/ tònica ha passat a [ə] (secció II.5.4.1.2), la presència de /ə/ tònica en balear actual no està subjecta a restriccions contextuais ni posicionals.

c) Hi ha arguments favorables a la hipòtesi que /e/ tònica esdevingué [ə] o [ɤ] en català oriental abans que passés a fer-se [ɛ] (*p[e]ra* PĪRA > *p[ə]ra* > *p[ɛ]ra*).

Per una banda, la presència de [ə] tònica en balear i durant el s. xx a indrets del dialecte rossellonès fa suposar que aquesta vocal existia en català oriental i en rossellonès abans de la conquesta de les Illes. La vocal d'interès era present fins fa poc a pobles situats a la meitat nord del domini rossellonès i, més en concret, a la comarca de la Salanca i a la riba baixa del riu Tet (Cornellà de la Ribera, Millars, Nefiac, Pesillà de la Ribera, Vilanova de la Ribera, Sant Feliu d'Amunt i d'Avall, el Soler, Bompàs, Pià, Baixàs) i també a Elna (Fouché, 1924a, p. xxii; Gulsoy, 1993, p. 72). A més a més, Ū tònica esdevingué [ø]/[œ] o una vocal neutra labialitzada en una àrea que comprèn Vingrau al Rosselló septentrional, la Tor de França, Cassanyes, Bellestar, Montalbà i Trevillac a la Fenolleda, i Matamala, Puigbalador, Real, Font-rabiosa, Formiguera i els Angles al Capcir ([ˈbrœmə] BRŪMA, [ˈkrœzə] CRŪDA; Guiter, 1953).

Per una altra banda, en textos del català oriental medieval del s. XIII i del s. XIV, la vocal mitjana central tònica d'interès pot aparèixer representada mitjançant les grafies *a* i també *o* (la grafia *o* sobretot davant de segment fonètic labial; secció II.8.3.2). Exemples: *fóu* FĒCIT, *dou* DĒBET, *vou* VĪDET, *antra* ĪNTRAT, *prase* PRĒNSA (Rasico, 1993, p. 22-23 i 217); *malâsa* MALĪTIA, *mâs* MĪSSIT, *aquâla*, *avâts* HABĒTIS (*Vides de Sants Rosselloneses*; Maneikis-Kniaz-zeh i Neugaard, 1977, vol. 1, p. 5); *tramaten* TRANSMITTUNT, *esquelata* diminutiu de gòtic *SKILLA, *boure* BIBERE, *avoy(l)es* OVICULAS (*Diàlegs de Sant Gregori*; Alegre, 2007, p. 35-36).

Coromines apunta que l'existència de [ə] tònica en català oriental és segura al s. XIV a la llum del testimoniatge de poetes medievals que separen els timbres [o], [ɔ], [e] i [ɛ] entre ells i de [ə] tònica (Bernat Metge; DECAT, vol. 7, p. 272). També és possible que la substitució de l'acabament *-èvol* per *-òvol* en vocables com els següents tingués lloc quan /e/ tònica originària encara es feia [ə] atesa la similitud acústica existent entre [ə] davant de /l/ fosca i [o]/[ɔ] (DECAT, vol. 1, p. 774-775): *poixòvol* *POSCĪBILE, *bertrol* < *bertòvol VERTĪBULU, i top. *Ardòvol*, *Manol* < *Manòvol* MALEVOLU.

d) Cal no passar per alt la possibilitat que els catalans que poblaren les Ba-

lears presentessin diferents realitzacions de /e/ (Ī, Ē) tònica segons la zona dialectal d'on provenien, a saber, [ə], [e] i qui sap si fins i tot [ɛ]. En aquesta avinentesa, la realització [ə] hauria pogut ser característica només o sobretot de la zona septentrional del català oriental atès que les grafies *a* i *o* usades per a representar aquest so són exclusives de documentació dels bisbats de Girona i Elna. Resulta interessant, en aquest sentit, que /e/ originària sigui representada mitjançant grafies diferents en documents mallorquins d'aquesta primera època: al *Llibre de Cort Reial* de Montuïri, del segle XIV, la grafia *e* predomina sobre la grafia *a* en el cas de tres escrivans, mentre que *a* predomina sobre *e* en el cas d'un quart escrivà (Miralles, 1984). Altres textos mallorquins coetanis fan servir la grafia *a* per a representar la vocal mitjana central tònica (Veny i Massip, 2013).

La hipòtesi que el focus geogràfic d'irradiació de la nova vocal tònica [ə] o [ɣ] fos l'àrea nord-oriental podria guardar relació amb la presència en aquesta zona de mots amb [ɛ] provinent de /e/ tònica etimològica davant de consonant palatal i de consonant nasal, que es realitzen amb [e] a la resta del dialecte central (secció II.5.2.3.2). Aquesta dada suggereix que la vocal tònica mitjana central podia tenir una incidència superior en la zona en consideració que en altres delimitacions del domini dialectal i que el descens /ə/ > [ɛ] s'originà també al nord-est del dialecte oriental.

D'altra banda, el fet que alguns vocables d'ús regular es facin amb [e] en lloc de [ɛ] en contextos consonàntics tancadors en comarques del dialecte central frontereres amb el dialecte nord-occidental (*cella, aqueix, rovell, consell*) suggereix que, en català medieval, aquests contextos impediren la centralització de /e/ tònica en aquestes contrades. Cal remarcar també que en comarques de transició tarragonines (Recasens, 1985, p. 65; Plaza, 1996, p. 59-61) i barcelonines (Alegre, 1986), les isoglosses que separen els dominis dels resultats [e] i [ɛ] de Ī, Ē tòniques en aquelles formes lèxiques s'estenen en la direcció est-oest i no pas en la direcció nord-sud. Aquesta orientació de les isoglosses pot ser indicativa d'una substitució directa i progressiva de variants lèxiques amb realització [e] de /e/ tònica originària per variants amb [ɛ] a causa de la influència del dialecte central.

5.4.2.3. ASCENS DE /ɛ/ TÒNICA

a) Un avantatge de considerar que el tancament /ɛ/ (Ĕ) > [e] fou posterior a la centralització de /e/ tònica (Ī, Ē) en [ə] és que les dues vocals mitjanes tòniques originàries no conflüïren fonèticament. Després que /e/ tònica se centralitzés, la vocal /ɛ/ podia ampliar el seu camp de dispersió i esdevenir [e] (vegeu en aquest sentit Walsh, 1987, i també Kuen, 1932-1934, vol. 7, p. 109, pel que fa al rètic gaudanès). El canvi no actuà davant de consonants obridores, i és possible que s'iniciés en contextos favorables com ara davant de consonant palatal i també davant

de consonant nasal final de síl·laba tal com ho ha fet puntualment en portuguès, occità i dialectes nord-italians (secció II.5.1.2). Una altra possibilitat és que el pas de /ɛ/ a [e] fos condicionat per una realització especialment anterior de /a/, de manera similar al que s'ha esdevingut modernament en felanitxer, en què /e/ i /ɛ/ s'han neutralitzat en un únic fonema mitjà anterior /E/, mentre que el contrast entre /o/ i /ɔ/ encara es manté (vegeu la secció II.7.1.1).

Segons Walsh (1987), el tancament /ɛ/ > [e] fou condicionat per l'estructura síl·lábica: actuà en síl·laba oberta, així com en síl·laba travada per consonant tancadora palatal, [w], [s] o nasal (*anell*, *jueu* JUDAEU, *vespre*, *dent*), però no pas per consonant obridora. Aquesta hipòtesi està en consonància amb tancaments vocàlics que ocorren en síl·laba oberta en altres llengües, com ara /a/ > e en nord-italià ([fɛ] 'fare', [nɛs] 'naso'; Rohlf, 1966, p. 39-42) i en francès antic (*mer* MARE, *aile* ALA, *chanter* CANTARE), i també /ɛ/ > [e] en cors meridional ([e] *mele* MĚL, *pede* PĚDE, [ɛ] *feſta* FĚSTA; Rohlf, 1966, p. 132). No s'adiu, però, amb l'observació que, en contrast amb llengües i dialectes de la família gal·lo-romànica, els canvis vocàlics del català no han estat condicionats regularment per l'estructura síl·lábica.

b) En opinió de Gulsoy, el fet que el català occidental tanqués /ɛ/ en la mateixa mesura que ho féu el català oriental provaria que el canvi és molt antic. Aquesta hipòtesi es basa, però, en una anàlisi incompleta de l'àmbit geogràfic on ha perviscut /ɛ/ originària. Tal com hem indicat en la secció II.5.1.2, l'extensió de la realització oberta de la vocal /ɛ/ en el dialecte occidental devia excedir el parlarès-ribagorçà actual. Aquesta possibilitat suggereix que, d'acord amb Kuen (1932-1934), el tancament de /ɛ/ s'expandí d'est a oest, no arribà a imposar-se o només ho féu parcialment a territoris més o menys allunyats del dialecte oriental, i per tant no deu ser tan antic com suposa Gulsoy. La presència actual en zones del dialecte central frontereres amb el dialecte nord-occidental de vocables amb realització oberta de /ɛ/ (Ě) sembla confirmar que la substitució de [ɛ] per [e] progressà des del dialecte oriental fins a l'occidental.

Com a cas particular tenim l'escenari d'alguns pobles del Camp de Tarragona i del Penedès que comparteixen en més o menys mesura la manca de tancament de /ɛ/ (Ě) amb el parlarès-ribagorçà (Recasens, 1985, p. 78-81). Aquesta casuística podria ser un reducte d'una situació força més general en el temps, o bé resultat del poblament d'aquestes regions per catalans provinents de l'àrea septentrional del dialecte occidental. També sembla inscriure's en aquest escenari la regió Sitges-Vilanova, que presenta vocals mitjanes baixes de timbre especialment tancat i sovint no diferenciables fonològicament de /e/ i /o/ (secció II.7.2).

La reticència inicial al tancament de /ɛ/ (Ě) en català occidental podria deure's al fet que, en aquest dialecte, /e/ tònica originària no s'havia centralitzat i, en conseqüència, no havia deixat cap casella buida en l'espai vocàlic. Aquesta pro-

posta sembla més encertada que la hipòtesi de Duarte i Alsina (1984, p. 85) que el tancament de /ε/ s'hauria produït simultàniament i en els mateixos contextos en els dialectes oriental i occidental (tret quan la vocal anava seguida de [ð] provinent de D, T[j], *Ce,i*; vegeu la secció II.5.4.2.4), i això pel fet que aquesta hipòtesi no explica la manca de tancament de la vocal en *allarès-ribagorça*.

5.4.2.4. DESCENS DE /e/ TÒNICA

Han estat formulades diverses hipòtesis per tal d'explicar l'obertura de /e/ tònica en [ɛ] en català occidental (*pèl, vela, tela, verd*).

Segons Hilty (1980), el canvi d'interès fou posterior a les evolucions /e/ > [ə] i /ε/ > [e] i només devia actuar en el dialecte occidental. Durant el període en què catalans de procedència oriental poblaren la zona Lleida-Tarragona-Tortosa, els mossàrabs que hi habitaven i els nouvinguts devien presentar sistemes vocàlics força diferents: els primers havien mantingut les vocals mitjanes anteriors originàries sense canvis i, per tant, disposaven dels fonemes /ε/ (Ē) i /e/ (Ī, Ē); els segons tenien un fonema /ə/ provinent de /e/ (Ī, Ē) i un fonema /E/ provinent de /ε/ (Ē) amb dos al·lòfons [ɛ] i [e] segons la distribució contextual indicada en la secció II.5.1.1.1. El contacte entre uns parlants i els altres provocà els fenòmens següents:

- a) la desaparició de /ə/;
- b) la prevalença d'un sol fonema mitjà anterior /E/ amb els al·lòfons contextuals [ɛ] i [e];
- c) l'assignació a l'al·lòfon [ɛ] del fonema /E/ d'aquelles ocurrences de /e/ (Ī, Ē) que es trobaven en els mateixos contextos en què s'havia mantingut la realització [ɛ] de /ε/ (Ē) en la llengua dels nous pobladors: davant de [l], vibrant intervocàlica, rC, N'R i [ð] provinent de D, T[j], *Ce,i* (*vela, pèl, cerro, verd, cendra, veure*).

Quan, cap al s. XII, la consonant [ð] final de síl·laba esdevingué [w] (secció III.1.8.2.3), la formació de nous parells mínims com *Déu* DĒU / *deu* DĒCE i *lleu* LĒVE / *lleu* LĪCET possibilità que les realitzacions [ɛ] i [e] de les dues vocals llatines originàries /e/ i /ε/ fossin identificades com a al·lòfons de fonemes diferents.

Walsh (1987) i de manera menys explícita Alarcos (1983, p. 66-67) formulen una hipòtesi explicativa similar. Pensen que els casos d'obertura de /e/ tònica en català occidental foren originats per hipercorrecció: després que /ε/ s'identifiqués amb /e/, els parlants occidentals generaren una regla que estipulava que hi havia una única vocal mitjana anterior de tipus [e] tret de quan anava seguida de consonant obridora i l'aplicaren no només als mots amb /ε/ originària sinó també als mots amb /e/ etimològica. S'adiu amb aquesta possibilitat el fet que en *allarès-ribagorça*, en què /ε/ s'ha mantingut oberta, /e/ (Ī, Ē) s'hagi obert en [ɛ] en

un bon nombre de mots i ho hagi fet parcialment davant de [ð] (D, T[j], Ce,i) i N'R en vocables com *hereu*, *creure* i *cendra* (seccions II.5.2.1 i II.5.2.3.1). En termes generals, el procés d'obertura que ens ocupa no devia afectar el fonema /ə/ tònic davant de consonant obridora en el dialecte oriental per tal com el balear ha mantingut el fonema mitjà central en contextos que han propiciat l'obertura /e/ > [ɛ] en català occidental, a saber, davant de [l] ([ə] *tela*, *vela*) i de [w] provinent de [ð] ([ə] *hereu*, *veure*, *creure*) i parcialment davant de ròtica ([ə] *verd*; [ɛ] *verge*, *cendra*). No fou fins després de la conquesta de les Illes que /ə/ tònica s'obrí en [ɛ] en català central de manera sistemàtica i independentment del context.

Duarte i Alsina (1984, p. 84-88) proposen una explicació complexa. Segons aquests autors, l'obertura de /e/ (Ī, Ē) en contextos obridors en el dialecte occidental fou posterior als processos /ɛ/ (Ĕ) > [e] i /e/ (Ī, Ē) > [ə] (devia tenir lloc cap al s. x) i no és atribuïble a una actitud ultracorrectora. En un primer estadi, /ɛ/ es tancà en [e] en ambdós dialectes oriental i occidental, fins i tot davant de consonant obridora en mots com *cel*, *terra*, *obert* i *gendre*, si bé no pas davant de [ð] provinent de D, T[j], Ce,i (secció II.5.4.2.3). En data posterior, el producte [e] de /ɛ/ s'obrí davant de consonant obridora també en els dos dialectes, i també ho féu /e/ etimològica només en el dialecte occidental en els mateixos contextos obridors, tret de quan es trobava davant de [ð] provinent de D, T[j], Ce,i (*pèl*, *verd* vs. *hereu*). En virtut d'aquest procés d'obertura, la realització [ɛ] esdevingué al·lòfon contextual del fonema /e/ i, després que [ð] final de síl·laba vocalitzés, adquirí rang fonològic per tal com participava de parells mínims com *D[e]u* DÉU / *d[ɛ]u* DÉCE i *s[e]t* SĪTE / *s[ɛ]t* SĒPTE. Un problema greu amb aquesta formulació està a postular que /ɛ/ etimològica podia tancar-se davant de consonants obridores però no davant de [ð], que té menys força obridora que /l/ fosca o [r]. També sembla innecessari proposar un doble canvi /ɛ/ (Ĕ) > [e] (a través de contextos) > [ɛ] (en contextos obridors) en lloc de suposar que /ɛ/ mantingué el seu timbre originari davant de consonants obridores.

5.4.2.5. DESCENS DE /ə/ TÒNICA

a) El català oriental conegué el canvi /ə/ (o bé /ʌ/) > [ɛ] en posició tònica després de la conquesta de les Balears i de l'Alguer, possiblement al final del s. XIV. Pel que fa al possible origen del canvi en l'àrea septentrional del dialecte central, vegeu la secció II.5.4.2.2. La innovació /ə/ > [ɛ] penetrà parcialment en les comarques del català occidental frontereres amb el dialecte central i això podria explicar que /e/ etimològica es realitzi [ɛ] i no pas [e] al Priorat.

Hom ha atribuït el procés d'obertura en consideració a una acció dissimilatòria que podia actuar entre les vocals centrals tònica i àtona presents en un mateix mot ([ˈpəɾə] > [ˈpɛɾə] *pera* PĪRA; Gulsoy, 1993, p. 86-87). Tot establint

una relació entre aquest procés i el que s'ha esdevingut no abans del s. XIX en localitats de les tres illes balears (secció II.5.2.1), Veny (1978, p. 33-34 i 83) pensa que el pas de /ə/ tònica a [ɛ] fou motivat pel baix rendiment de l'oposició entre els fonemes /ə/ i /ɛ/, a saber, pel fet que hi havia menys parells mínims integrats pels fonemes /ə/ i /ɛ/ (forma verbal *deu* - número *deu*) que pels fonemes /ə/ i /e/ (*pera-Pere*).

En suport d'explicacions no estrictament fonètiques del canvi /e/ > [ɛ] que ens ocupa, cal adduir la realització fosca amb un F2 o segon formant acústic cap als 1.200 Hz, i per tant relativament propera a /ɔ/, de la vocal central tònica /ə/ (Mascaró, 1990; Montoya, 1998; Recasens, 2014, p. 27). Tal com suggereix Montoya, per tal que evolucionés a [ɛ], la vocal central havia de tenir un timbre més anterior en el dialecte oriental antic i en menorquí oriental en època moderna.

b) En rossellonès antic devien coexistir /ə/ (*cadena*), /e/ (*temps*) i /ɛ/ (*cel, terra*). És possible que, tal com devia ocórrer en el dialecte oriental, /ə/ es transformés en [ɛ] si bé no a tota la Catalunya del Nord a la llum de la presència de /ə/ tònica en alguns indrets d'aquesta delimitació fins fa poc, i que els fonemes /e/ i /ɛ/ deixessin d'oposar-se fonològicament en data posterior. Una opció alternativa proposada per Duarte i Alsina (1984, p. 90) és que els tres fonemes /ə/, /e/ i /ɛ/ s'unificaren en un únic fonema /E/ cap als segles XIX-XX i, per tant, en data tardana.

c) El resultat [e] i no pas [ɛ] de /e/ (Ī, Ē) a l'Alguer pot explicar-se assumint que la realització [e] prevalgué entre la població algueresa des de l'inici de la conquesta d'aquella població, o bé que una realització originària [ə] o [ɤ] de la vocal esdevingué [e] per influència del sard (secció II.5.4.2.1.3).

6. REESTRUCTURACIÓ DEL VOCALISME POSTERIOR

6.1. Descens de /u/

En català antic, /u/ (Ū) en posició tònica s'obrí en [o] davant de [m] en alguns mots en virtut d'un procés dissimilatori entre segments labials i en consonància amb la possibilitat que la vocal fos més o menys nasalitzada en aquest context (vegeu Beddor, 1983, pel que fa als canvis de timbre que poden experimentar les vocals nasalitzades). El descens vocàlic operà en el vocable *broma* BRŪMA, i també en la forma *ploma* PLŪMA que apareix documentada al s. XIII i s'estén per tot el domini dialectal al costat de *pluma*, que és pròpia del dialecte nord-occidental, el rossellonès i la comarca de l'Empordà (DCVB, vol. 8, p. 670). Altres variants lèxiques generades pel descens de /u/ en català antic no són vients en els dialectes actuals: *flom, flum* FLŪMEN, *hom* HŪMIDU, *gómene* GŪMENA.

Hi ha exemples de descens de /u/ tònica i àtona en *o* davant de nasal en el lèxic de zones de parla francoprovençal (Meyer-Lübke, 1974, p. 80), del nord-italià (*furtona*, *legome*; Rohlfs, 1966, p. 61) i del portuguès (*ontar* ‘untar’; Leite de Vasconcellos, 1987, p. 89).

6.2. Català septentrional

6.2.1. Tancament vocàlic

6.2.1.1. CASUÍSTICA DIALECTAL

a) El contrast fonètic entre /ɔ/ (Ö) i /o/ (Ö, Ü) tòniques és menys marcat en català central septentrional de transició que a territoris més meridionals del dialecte, com a antesala de la neutralització entre ambdós fonemes en el dialecte rossellonès, que té /E/ i /O/, i en el parlar gironí, que distingeix /e/ i /ɛ/ però no pas /o/ i /ɔ/. Cal constatar, en aquest sentit, l’existència d’un procés gradual de tancament sobretot de /ɔ/ i en menys mesura de /o/ al llarg de les comarques meridionals d’aquesta zona nord-oriental, i la possibilitat que parlants d’aquestes contrades, que no distingeixen perceptivament /ɔ/ i /o/, puguin fer-ho al nivell de producció.

Segons diverses fonts bibliogràfiques, la realització especialment tancada de /ɔ/ es troba a l’Alt i al Baix Empordà, a l’Alta i a la Baixa Cerdanya, a la Garrotxa, al Gironès, a la Selva, al Berguedà i a indrets del Maresme (també en alguerès; Ballone, 2013), mentre que la corresponent a /o/ és cosa de l’Alt Empordà, del Ripollès i de l’Alta i de la Baixa Cerdanya. Cal constatar també la possible realització tancada d’ambdues vocals a poblacions de la Conca de Barberà (Vimbodí, Santa Coloma de Queralt; ALPI, mapes 36 *caragol*, 40 *cassola*, 60 *cove*) i de l’Alt Camp (Cabra, el Pont d’Armentera, el Pla de Cabra; Recasens, 1985, p. 74). El fet que els territoris on /ɔ/ és especialment tancada s’estenguin més cap al sud que aquells on ho és /o/ suggereix que la neutralització de l’oposició entre /ɔ/ i /o/ en /O/ en gironí s’inicià a partir del tancament de /ɔ/ etimològica. Aquest mateix procés de tancament de la vocal mitjana baixa devia propiciar la presència de /O/ en rossellonès antic després que /o/ etimològica s’hi tanqués en [u].

La presència de realitzacions especialment tancades de /o/ en les comarques septentrionals del dialecte central planteja la qüestió de l’emplaçament de la frontera geogràfica entre aquell dialecte i el rossellonès pel que fa a la distinció fonològica entre /o/ i /u/. Cal notar, en aquest sentit, la discrepància entre, per una banda, les dades de l’ALPI, d’Alcover (1908, p. 222-223) i de Costa (1977) i, per l’altra, les de Coromines (DECat) i Guiter (1970 i 1984):

— L’ALPI (mapes 26 *boca*, 71 *dotze*) transcriu una realització molt tancada de /o/ diferent de [u] a localitats de l’A. Cerdanya, el Vallespir, el Capcir i el Con-

fient si bé ja [u] al Rosselló. Per la seva banda, Alcover i Costa indiquen la presència de [o] a pobles del Rosselló i Conflent meridionals i al B. Vallespir.

— Segons Coromines i Guiter, la línia de separació entre /o/ i /u/, i per tant la frontera dels dominis de distinció - no distinció, es troba localitzada més cap al sud: passa per la línia Odelló-Bolquera-Eina (A. Cerdanya) - Arles del Tec (A. Vallespir), de manera que no distingeixen ambdós fonemes vocàlics el Rosselló, el Conflent, el Capcir i el B. Vallespir i ho fan l'A. Cerdanya i l'A. Vallespir. També segons l'atles Sacaze hi ha [o] sobretot a l'Alta Cerdanya i [u] a la resta del domini dialectal rossellonès (mapes 227, 233 i 243).

b) La situació del català nord-occidental s'assembla a la referida per al català central en el fet que /ɔ/ i /o/ esdevenen especialment tancades en les comarques pirinenques i septentrionals del primer dialecte. Així mateix, la realització tancada de /ɔ/ sembla que té una extensió superior a la de /o/ al llarg de l'eix nord-sud. La realització tancada de /ɔ/ s'estén pel Pallars Sobirà i l'A. Urgell segons Schädel (Sort, la Seu d'Urgell; Schädel, 1909), i pel Pallars Sobirà i Jussà, l'A. Urgell, l'A. i la B. Ribagorça i la Llitera segons l'ALPI (entre altres indrets, mostren aquesta realització vocàlica València d'Àneu, la Guàrdia d'Ares, Senterada, Organyà, Bassella, el Pont de Suert, Benavarri i Sant Esteve; mots *caragol* i *cassola*, ALPI, mapes 36 i 40). Hi ha, així mateix, un matís tancat de /ɔ/ en punts esparsos més meridionals com Aiguaviva, Falset, Aspa, Ascó i Bot (*caragol*, ALPI, mapa 36), i als Ports (Cintorres; ALPI) i al B. Maestrat (Canet lo Roig; DECAt, vol. 7, p. 874). La realització especialment tancada de /o/ ha estat atribuïda al pallarès, l'Alta Ribagorça i l'Alt Urgell i, més concretament, a poblacions com València d'Àneu, el Pont de Suert i Alàs (ALPI, mapes 26 *boca* i 71 *dotze*; Coromines, 1976-1977, vol. 2, p. 40).

c) Anàlogament al que s'esdevé amb /ɔ/, el fonema /ɛ/ sembla presentar una realització especialment tancada en les comarques més septentrionals del domini dialectal (també en alguerès; Kuen, 1932-1934, vol. 5, p. 138; Ballone, 2013). Les notícies relatives a aquest fenomen són més minses en el dialecte central que en el dialecte nord-occidental, en què el matís tancat de la vocal ha estat posat de manifest en pallarès (Coromines, 1976-1977, vol. 2, p. 36).

6.2.1.2. INCIDÈNCIA LÈXICA

La realització tancada de /ɔ/ (Ö) i /o/ (Ȯ, Ȫ) en català septentrional ha promogut el tancament de les dues vocals etimològiques en una sèrie de mots. El fet que aquests processos de tancament estiguin sovint condicionats contextualment i per les característiques gramaticals i de freqüència d'ús dels vocables afectats s'adiu amb la teoria de la difusió lèxica dels canvis fonològics, segons la qual la substitució d'un fonema per un altre opera gradualment a través del lèxic i s'im-

posa primerament en els mots d'ús més freqüent i en els contextos fonètics més favorables.

a) En rossellonès, l'ascens de /o/ (Ö, Ů) a [u] s'ha produït de manera força general, a saber, davant de consonants tancadores labiovelar ([pu] 'pou', ['ruə] 'roure', [ʒuw], [ʒu] 'jou'), nasal (*nom, dona, oncle, escombra*, proclític *com*), palatal (*moll, ampolla*) i labial (*llop, jove, sopa*), i també en altres condicions contextuals (*major, calor, escaló/esgraó, boca, agost, cotze* 'colze', *tota, singlot, mosca, dos, crosta, sostre*). El pas de /o/ a [u] davant de consonant nasal està documentat en romanès (*cărbune* CARBŌNE, *păun* PAVŌNE) i italià (*lungo, unghia*) (Meyer-Lübke, 1974, p. 141-142).

Les fonts consultades (Fouché, 1924a, p. 52-55; Coromines, 1974, p. 190-195) també indiquen que en el dialecte rossellonès que tractem, /o/ etimològica presenta una certa alternança de solucions [O]/[u] en síl·laba inicial de mot i que, per tant, l'anomenada *lleï Coromines* ha dificultat el tancament de /o/ etimològica en [u] en aquesta posició (vegeu la secció II.6.3.2.1).

b) La solució [u] corresponent a /o/ (Ö, Ů) també es troba ocasionalment a la zona septentrional del dialecte central i en força menor mesura del dialecte nord-occidental. Efectivament, segons dades de l'ALPO, hi ha mots que presenten aquesta realització en contextos no especialment tancadors a l'àrea septentrional extrema de l'A. Empordà (*boca, sol, major, mosca, llop, sopa, dos, jove, tota*, al Portús i a l'Albera). Aquesta i altres fonts bibliogràfiques indiquen que la realització [u] també apareix en altres delimitacions comarcals, segons el mot i sovint en entorn tancador nasal, i en progressió creixent a mesura que ens apropem al nord extrem del dialecte central: *no, roig, singlot* (A. Empordà i part del B. Empordà); *agost, són* (part d'Andorra); *escombra* SCŌPA (nord extrem de l'A. Empordà, Berguedà, Ripollès, Baridà, Andorra); *on, com, oncle* (A. i B. Empordà, Ripollès, Berguedà i Garrotxa septentrionals, Andorra, B. Cerdanya, A. Urgell), *com, oncle* (Gironès), *oncle* (Selva, Bages, Osona, Anoia, Segarra, Urgell), *sofre* (A. Ribagorça). El tancament de la vocal a *com, on* i *no* deu haver estat propiciat per l'ús proclític del mot.

Una altra conseqüència de la realització tancada de /o/ al nord del Principat ha estat el manteniment del timbre mitjà alt de la vocal en síl·laba inicial d'un subgrup dels mots que l'han obert en [ɔ] en català general en virtut de l'anomenada *lleï Coromines* (vegeu la secció II.6.3).

Coromines (DECat, vol. 2, p. 426; vol. 6, p. 698) atribueix a l'efecte tancador de la segona vocal i de la consonant labial precedent sobre /a/ l'evolució -aó > -[ɔ'o] > -[ɔ'u] > -[ɔw] en les formes lèxiques *pou* PAVŌRE i *escalfou* (< *escalfaó*) pròpies del rossellonès, així com al topònim *Bou* (< *Baó*).

c) En rossellonès, /ɔ/ tònica provinent de Ō ha passat a [u] davant N i M finals de síl·laba a través de la realització intermèdia [o], tal com s'ha esdevingut a

part de l'occità (Grandgent, 1905, p. 21-22; Ronjat, 1930-1941, vol. 1, p. 185-186). Així, s'hi fan amb [u] els mots *bo*, *so*, *tro*, *to*, *font*, *pont*, *contra*, *longa*, *comp-ta* ([*'kuntə*]) i *crompa* 'compra' (Fouché, 1924a, p. 45-47). Aquest efecte tancador està associat directament amb la categorització perceptiva de modificacions espectrals promogudes per l'acoblament dels tractes nasal i oral durant la producció de la vocal nasalitzada (Beddor, 1983). En consonància amb la distinció fonològica entre /o/ i /ɔ/ a l'A. Vallespir i a l'A. Cerdanya (secció II.6.2.1.1), la vocal mitjana baixa posterior no sempre s'ha tancat en [u] davant de consonant nasal etimològica final de síl·laba en aquests territoris ([*pun*] PÖNTE, però [*bo*] a Prats de Molló, Montlluís, Angostrina i Portè; DCVB, vol. 2, p. 530).

La vocal etimològica /ɔ/ d'una sèrie de mots pot haver esdevingut [o] davant de consonant nasal en posició de coda sil·làbica en les comarques septentrionals extremes del català nord-occidental i central. Així, *tro*, *font*, *pont*, *monja*, *bo*, *taronja*, *esponja* i *ressona* tenen [o] en comarques septentrionals del català central (Gironès, Garrotxa, Ripollès, A. i B. Empordà) amb distribució geogràfica variable i condicionada lèxicament. Pel que fa al dialecte nord-occidental, hi ha [o] a *bo* i *monja* en ribagorçà, *pont*, *font* i *contra* a la Llitera (Sistac, 1993, p. 53), *responen*, *nom*, *font*, *pont* i *contra* a Maella (Bondia, 1965, p. 21-22), i *esponja* i *taronja* al B. Cinca (Barnils, 1916b); en pallarès, però, *bo*, *font* i *pont* tenen [ɔ] i *toronja* es fa amb [o] (Coromines, 1976-1977, vol. 2, p. 40; DECat, vol. 8, p. 316). El mot *escon* SCAMNU presenta alternança entre les realitzacions [ɔ] i [o] en el dialecte central i [O] i [u] en rossellonès (ALDC, mapa 295). També l'alguerès ha tancat /ɔ/ originària davant de nasal final de síl·laba en alguns mots (*pont*, *llong* LÖNGU, *monja* MÖNACHA; Kuen, 1932-1934, vol. 7, p. 65).

El procés de tancament que ens ocupa disposa d'exemples nombrosos en llengües romàniques com el portuguès ([o]: *ponte* PÖNTE, *som* SÖNU), l'espanyol ([o] en lloc de [we] a *hombre* HÖMINE i *conde* CÖMITE), el retoromànic (*um* HÖMO, *buna* BÖNA) i el romanès (*bun* BÖNU, *cumpără* *CÖMPARAT) (Williams, 1938, p. 37; Lausberg, 1970, p. 269-270).

d) En alguns indrets del domini dialectal, el tancament de /ɔ/ (Ö) pot haver tingut lloc sistemàticament davant de [w] i, per tant, en el cas dels vocables *bou*, *nou* (adj.), *plou*, *ou*, *dijous* i *brou*, si bé sembla que *nou* 'fruit de la noguera' manté pertot la pronúncia [ɔ] (DECat, vol. 5, p. 966). El fenomen ha estat detectat a localitats septentrionals i centrals del dialecte nord-occidental situades al llarg de la frontera amb el dialecte central (Cervera, Alcover al Camp de Tarragona), i des del nord del País Valencià fins a l'Horta amb intensitat diferent segons l'indret (*nou* NÖVU; DECat, vol. 5, p. 975; Sanchis Guarner, 1950, p. 74).

6.2.2. Sistemes vocàlics i aspectes cronològics

El rossellonès experimentà canvis relatius al vocalisme tònic en època posterior a la conquesta de les Illes i del País Valencià, a saber, en aquest ordre, l'ascens a [u] de /o/ (Ö, Ů) i també de /ɔ/ (Ö) davant de nasal final de síl·laba, el tancament de /ɔ/ en [O] en els altres contextos, i la neutralització en /E/ de les dues vocals mitjanes anteriors oberta i tancada (secció II.5.4.2.5). El fonema /E/ es troba actualment en els dominis que tenen /O/, a saber, al Rosselló, al Conflent i al B. Vallespir, però no pas a l'Alta Cerdanya i a l'A. Vallespir, que encara distingeixen els dos fonemes anteriors (DECat, vol. 3, p. 991).

L'ordre d'aplicació dels processos de canvi degué de ser l'esmentat car els vocables amb /ɔ/ davant de nasal han participat del tancament de /o/ tònica en el dialecte que ens ocupa. El canvi /o/ > [u] ha estat datat en el s. xv almenys pel que fa als primers estadis evolutius (DECat, vol. 6, p. 75), pot guardar relació amb una realització particularment tancada de /o/ ja en català septentrional antic, i fou posterior al mateix tancament de /o/ tònica en [u] en occità ocorregut després de l'anteriorització de /u/ tònica a [y] cap als segles XII-XIII (Paden, 1998, p. 101) o cap als segles XIII-XIV (Lafont, 1983, p. 27). No degué haver estat condicionat per l'estructura sil·làbica, atès que no actuà únicament en síl·laba travada com en dialectes nord-italians (*musca, crusta, furnu*; Rohlf, 1966, p. 96) i en francès i retoromànic (fr. *tout* TÔTTU amb [u], *douleur* DOLÔRE amb [œ]; Lausberg, 1970, p. 233). Ha estat suggerit que l'ascens de /o/ tònica a [u] s'hauria pogut iniciar davant de nasal final de síl·laba per tal com els primers testimonis escrits del canvi presenten modificació de la vocal en aquest context: s. XIII *umbra, uncle, un, unda* ÛNDA, (a)unta 'vergonya' a les *Vides de Sants Rosselloneses* (Maneikis-Kniazzeh i Neugaard, 1977, vol. 1, p. 168-169; Colomina, 1999, p. 128). Per la seva banda, la neutralització entre /ɛ/ i /e/ en /E/ ha estat explicada per simetria de la situació en què es trobaven els fonemes vocàlics de la sèrie posterior (Veny, 1983, p. 59), si bé hi ha altres explicacions possibles atès que abans de la pèrdua opositiva coexistien els tres fonemes articulatòriament propers /e/, /ɛ/ i /ə/ (secció II.5.4.2.5).

És evident que el tancament històric de /o/ i /ɔ/ en rossellonès guarda relació amb el tancament progressiu de les dues vocals en la zona septentrional del dialecte central. Aquesta base articulatòria ha propiciat que en aquesta mateixa zona dialectal /o/ etimològica en síl·laba inicial pugui presentar les realitzacions [o] i [u] en mots que han obert la vocal en català general, i que hi hagi [o] en vocables amb /ɔ/ etimològica davant de nasal final de síl·laba i en gran manera davant de [w] (secció II.6.2.1). La realització especialment tancada de /ɔ/, no únicament en síl·laba travada per nasal (Colomina, 1999, p. 123), hauria pogut fer que, en giro-ní, aquesta vocal arribés a confondre's amb /o/ i per tant que /o/ i /ɔ/ es neutralitzessin en /O/.

6.3. *Llei Coromines*

6.3.1. Caracterització del procés

L'anomenada *lleï Coromines* consisteix en l'obertura de /o/ (Ö, Ů) tònica en [ɔ] en síl·laba inicial de mot en un nombre considerable de vocables repartits per tot o per la major part del domini dialectal català. Per norma general, el procés no operà sobre aquells mots que havien tancat /ɔ/ (Ö) tònica davant de consonant nasal final de síl·laba en data anterior potser pel fet que la vocal era massa tancada en aquest context (*compta, compra, front, mont, comte, conca*; secció II.2.2.2). No hi hagué tampoc obertura vocàlica en rossellonès ni als territoris de l'antiga diòcesi de Girona, on /o/ (Ö, Ů) devia ser massa tancada per obrir-se en [ɔ] o ja s'havia tancat en [u] en el primer dialecte (seccions II.6.2.1 i II.6.2.2). El procés d'obertura tingué una incidència especial en el dialecte nord-occidental i no devia operar en mossàrab (vegeu, en aquest sentit, els comentaris de Coromines sobre la presència de [o] en la variant lèxica *bolla* de *bola* BÜLLA a DECat, vol. 2, p. 59-60).

El canvi /o/ > [ɔ] que ens ocupa podria restar associat amb un fenomen d'intensificació de la vocal en la posició prominent inicial de mot. Sabem que els segments fonètics solen allargar-se en aquesta posició mitjançant un increment del grau de contacte lingual o labial, en el cas de les consonants, i del grau d'obertura, en el cas de les vocals.

L'obertura de /o/ tònica en síl·laba inicial degué cristallitzar durant el s. XIV (Gulsoy, 1993, p. 88) i es troba a l'obra de Bernat Metge d'aquest mateix segle (Coromines, 1974, p. 193-194). Les rimes dels poetes deixen entreveure que, al s. XV, es feien amb [ɔ] *tou, hora*, l'adjectiu i substantiu *sol, por* i *flor* (Jaume Roig), així com *plor* i *plora* (Jaume Roig, Bernat Metge). Altres poetes presenten variació de timbres: [ɔ] *jou*, [o] *por* (Ausiàs March, s. XV); [ɔ] adjectiu *sol*, [o]/[ɔ] *plor* (Llull, s. XIII-XIV). És possible que el procés s'iniciés en data més antiga i ja tingués una certa vigència cap al s. X (DECat, vol. 9, p. 393).

6.3.2. Factors contextuals

Aquesta secció s'ocupa dels factors contextuals que pogueren incidir en el procés d'obertura de /o/ en síl·laba inicial de mot en català general i dialectal (entre altres fonts bibliogràfiques, vegeu Coromines, 1974, p. 189-195). Analitzem de manera específica el tractament que d'aquest canvi fan el rossellonès i els parlars septentrionals dels dialectes central i nord-occidental en atenció a les característiques fonètiques del vocalisme posterior en aquests indrets.

6.3.2.1. CONTEXTOS OBRIDORS

a) Les consonants obridores bategant i [l] poden haver contribuït a obrir la vocal en alguns vocables que presenten [ɔ] en català general.

[r]. *flor* FLÖRE, *vora* ŌRA, *plor* postverbal de PLÖRARE; *hora* HÖRA ([o] alg.); *orla* *ÖRULA ([o] València); *borla* ([o] bal., Safor, València).

[l]. adj. *sol* SÖLU, *ðliba/ðbila* germ. *ŬWWILA; subst. *sol* SÖLE (també port. [sɔl]); *bola* BŬLLA ([o] val. centr. i mer.; DECat, vol. 2, p. 59); *volva* *ŬLVA ([o] València, [o]/[ɔ] Llitera).

Resulta bastant sorprenent que, en català general, /o/ no s'hagi obert de manera més sistemàtica davant de [r], així com de la consonant [l] i de la seqüència consonàntica rC que havien impedit el tancament de [ɛ] (Ě) tònica (secció II.5.1.1.1). Efectivament, la vocal mitjana alta posterior s'ha mantingut tancada en aquests contextos consonàntics en un nombre considerable de mots: *solc* SŬLCU, *sord* SŬRDU, *ordre* ÖRDINE, *colze* CŬBITU, *jorn* DIŬRNU, *pols* PŬLSU, PŬLVIS, *golf* COLPHU, *gorg* GŬRGU, *molsa* MŬLSA?, *poltre* PŬLLITRU, *mórca* AMŬRCA, *forca* FŬRCA, *fora* FŬRNU, *tord* TŬRDU, *tórtora* TŬRTURE, *bord* BŬRDU, *llord*, *cort* CÖRTE < COHORTE, *torn* TÖRNU, *olm* ŬLMU, *polpa* PŬLPA, *porpra* PŬRPURA, *gord* GŬRDU, *pólvora* *PŬLVERA, *corb* CŬRVU; *forma* FÖRMA ([o] centr., val., bal., [ɔ] bisbat de Girona, [o]/[ɔ] Barcelona; DECat, vol. 4, p. 125).

En alguns d'aquests vocables i en d'altres, en què /o/ (Ö, Ŭ) tònica va seguida de ròtica o lateral, la vocal s'ha obert en zones determinades sobretot del dialecte nord-occidental (en alguns dels vocables esmentats seguidament Barcelona té [o]/[ɔ]): *móra* 'fruit' ([ɔ] Pallars, Noguera, Solsonès, Baix Cinca, [o]/[ɔ] Llitera, Ribera d'Ebre; DCVB, vol. 7, p. 563); *tortra* 'tórtora' ([ɔ] Garrigues); *tord* ([ɔ] Noguera; Fortuny, 1982, p. 160); *colze* ([ɔ] val.; DECat, vol. 2, p. 846); *solc* ([ɔ] Llitera); *molsa* 'sansa' ([ɔ] Camp de Tarragona; Recasens, 1985, p. 75).

No sembla adient incloure en aquesta relació el mot *por* PAVÖRE per tal com en aquest cas la solució [ɔ] pròpia del balear i valencià, i vigent també en rossellonès ([pɔw]) i en nord-occidental septentrional ([pɔ]/[pɔ]), s'explica per mescla gestual de les dues vocals del hiat [a'o] (DECat, vol. 6, p. 698).

b) L'efecte de la consonant obridora sembla haver actuat en rossellonès, en què, segons la forma lèxica, /o/ pot haver-se tancat o no en [u] en aquest context: [u] *flor*, *plora*, adj. i subst. *sol*; [O] *bola*, *hora*, *vora* i fins i tot l'acabament *-ola* -ŬLAT. També en occità, la vocal mitjana alta posterior en el context consonàntic que ens ocupa pot haver mantingut el seu timbre en lloc de tancar-se en [u] en

síl·laba inicial d'algunes formes lèxiques que tenen [ɔ] en català (*vòlva*, *òrla*, *ora* 'hora', *bòla*, occ. ant. *vora*).

En la zona septentrional del dialecte central, la vocal /o/ s'ha obert en [ɔ] en síl·laba inicial davant de ròtica i de [l] en el cas d'un bon nombre de mots (*bola*, *volva*, *vora*, *borla*). En altres vocables, però, la vocal es realitza [o] en les mateixes condicions contextuais i de posició: a l'Empordà (*plor*, *móra* 'fruit', *flor*, *hora*, adj. i subst. *sol*); al Gironès (*sol*, *hora*, *vora*, *plor*, *flor*, [o]/[ɔ] *volva*); a la Garrotxa (*hora*, *flor*, *plor*, adj. i subst. *sol*); al Ripollès (*hora*, *flor*, adj. i subst. *sol*); a Osona (*flor*, *plor*, [o]/[ɔ] *volva*; Vilà, 1989, p. 30-32); a la Selva (*plor*, *flor*, *sol*); al Maresme (*flor*); al Moianès (*plor*); al Berguedà (*hora*). Alguns d'aquests mots també presenten la realització [o] a indrets septentrionals del dialecte nord-occidental com el Pallars (*por*, *volva*) i la Ribagorça (*flor*, *por*).

6.3.2.2. CONTEXTOS TANCADORS

a) La presa en consideració d'altres vocables indica que no és prou exacte afirmar, com fa Gulsoy (1993, p. 93), que la implementació del procés d'obertura /o/ (Ö, Ü) > [ɔ] fou bloquejada per l'acció particularment tancadora d'algunes consonants (labials, vibrant alveolar, nasals, palatals) i facilitada per la presència de la vocal *a* en posició final de mot.

És certament possible que les consonants bilabials orals simples i geminades originàries impedisin l'aplicació de la llei Coromines per tal com llur producció comporta el tancament de la cavitat oral mitjançant la formació d'una oclusió o aproximació en la zona labial. Efectivament, /o/ inicial de síl·laba s'ha mantingut generalment tancada en aquest context en català: *sobre* SÜPER, *sobte* SÜBITU, *llop* LÜPU, *jove* JÜVENE, *sopa* SÜPPA, *copa* CÜPPA, *popa* PÜPPA, *sofre* SÜLPHUR, i també *xop* PLÖPPU < POPULU ([ɔ] Segrià, Priorat, B. Ebre, Terra Alta, Ribera d'Ebre; DECat, vol. 9, p. 579).

La vocal també s'ha mantingut tancada davant de la vibrant intervocàlica [r]: *torre* TÜRRE, *córrer* CÜRRERE, *sorra* SABÜRRA, *borra* BÜRRA 'tavella de faves'; *gorra* ([ɔ] Andorra, Pallars Sobirà, ribagorçà; DECat, vol. 4, p. 574). No queda clar, però, per què aquesta consonant havia de bloquejar el procés d'obertura, atès que contribuï a mantenir el timbre obert de /ε/ tònica etimològica (secció II.5.1.1.1).

Per la seva banda, les consonants clarament tancadores de lloc palatal ([ɲ, ʎ, j, (t)ʃ]) i labiovelar ([w]), ni tampoc les consonants nasals ([m, n, ŋ]), no semblen haver impedit de manera més o menys sistemàtica l'aplicació del procés d'obertura vocàlica que ens ocupa. Efectivament, en tots aquests contextos, al costat de casos de manteniment del timbre [o], hi ha un bon nombre de formes lèxiques que presenten [ɔ] i això sobretot en el dialecte nord-occidental.

— [Palatal, obertura] *roig* RŮBEU, *mòller* MŮLIERE, *fotja* FŮLICE, *olla* ŌLLA, *boira* BOREAS, *moll* MŮLLU ‘nom de peix’; *molla* de pa i *moll* de l’os *MEDŮLLU/A.

[Palatal, manteniment] *ronya* *RŌNEA, *bony*, *cony* CŮNNU, *doll(a)* DŌLIU, *botja* *BŮDICA, *moix* MŮSTEU, *boix* BŮXU, *toll* cèltic TŮLLOS; *poll* ‘arbre’ *PŌCLU < POPULU i ‘animal’ PŮLLU; *bolla* BŮLLA (mall., men.; DECat, vol. 2, p. 59).

— [Nasal no alveolopalatal, obertura] *pondre* PŌNERE; *nom* NŌMEN ([o] eiv., Ports; DECat, vol. 5, p. 955); *com* QUŌMO < QUOMODO ([o] Llitera, Segrià, Noguera, [o]/[ɔ] Ribera d’Ebre, val.; Cubells, 2005, p. 48, DECat, vol. 2, p. 846-847; Sistac, 1993, p. 56); *do* DŌNU ([o]/[ɔ] Barcelona, val., [o] mall.; Badia, 1963-1968, p. 20; DECat, vol. 3, p. 25); *doncs* DŮNC ([o] Garrigues, Pallars Sobirà; DECat, vol. 3, p. 183).

[Nasal no alveolopalatal, manteniment] *cóm* cèltic CŮMBOS ‘abeuradora’, *coma* CŮMBA, *llom* LŮMBU, *poma* PŌMA, *tomba* TŮMBA, *plom* PLŮMBU, *goma* GŮMMA, *on* ŮNDE, *ona* ŮNDA, *jonc* JŮNCU, *fona* FŮNDA, *fondre* FŮNDERE, *tronc* TRŮNCU, *fons* FŮNDU; *ombra* ŮMBRA ([ɔ] Pallars Sobirà, A. Urgell, Urgell, Garrigues, Noguera, [ɔ]/[o] Ribera d’Ebre; DCVB, vol. 7, p. 908); *om* ŮLMU ([ɔ] Noguera; Fortuny, 1982, p. 133); *oncle* AVŮNCULU ([ɔ] Pallars Sobirà; DCVB, vol. 8, p. 3); *pronte* PRŌMPTU (eiv., val., [ɔ] Baix Cinca; DECat, vol. 6, p. 825). Pel que fa a *conca* i *front*, vegeu la secció II.2.2.2.

— [Labiovelar, obertura] *nou* NŮCE, *prou* PRŌDE; metall *coure* CŮPRU ([o]/[ɔ] val., pallarès, [o] Noguera, alg.; DECat, vol. 2, p. 1017).

[Labiovelar, manteniment] *pou* PŮTEU ([ɔ] Segrià mitjà, A. Urgell, Pallars, Andorra, ribagorçà, Llitera, Urgell, B. Cinca, alg., ross., val., pobles de Mallorca; DECat, vol. 6, p. 767); *jou* JŮGU ([ɔ] ross., Garrigues, B. Cinca, Segrià, ribagorçà, Llitera, Pallars, Terra Alta, val., [ɔ]/[o] Ribera d’Ebre); *tou* TŌFU ([ɔ] Garrigues, B. Ebre, Segrià, Urgell, Pallars Sobirà, Terra Alta, Llitera, val., [ɔ]/[o] Ribera d’Ebre); *roure* RŌBORE ([ɔ] Garrigues, A. Urgell, Andorra, ribagorçà, pallarès, Ribera d’Ebre, val., [o] n. occ.).

Tal com s’esdevenia amb la solució [ɛ] del diftong originari A[j] (secció II.3.1), la solució [ɔw] de /ow/ originari s’estén fins a zones del dialecte central properes al dialecte nord-occidental en el cas de *jou*, *roure* i *tou* (Alt Camp sept.), *roure* i *tou* (Bages, Solsonès) o bé només *roure* (B. Cerdanya, Ripollès, Berguedà). Per la seva banda, el diftong dels mots *pou*, *jou*, *tou* i *roure* s’obre en [aw] a localitats de la Noguera en virtut d’una dissimilació tendent a impedir l’assimilació de la vocal a [w] següent (Alcover, 1908, p. 223).

b) El rossellonès presenta alguns casos de manteniment tímbric de /o/ origi-

nària davant de consonant tancadora explicables potser per dissimilació ([u], [O] *roig, pou, tou*, [O] *cobra* *CŪPERAT).

Per la seva banda, en la delimitació septentrional dels dialectes central i nord-occidental són relativament nombroses les formes lèxiques amb [o] en lloc de [ɔ] i, per tant, les excepcions a la llei Coromines, en les condicions contextuais d'interès: l'Empordà (*com, coure* CŪPRU, *olla, nom, roig, moll* [de l'os]); el Gironès (*olla*, [metall] *coure, com, pondre*, si bé *nom* es fa amb [ɔ] a Girona); la Garrotxa (*olla, nom, roig, moll* [de l'os], *prou*); el Ripollès (*nom, roig, moll* [de l'os], *prou, olla*); Osona (*olla*, [metall] *coure, do*; Vilà, 1989, p. 30-32); la Baixa Cerdanya (*prou, com, roig*); la Selva (*olla*); el Moianès (*olla*, [metall] *coure*); el Solsonès (*prou*); el Pallars (*roig, nom, molla i moll* [de l'os], [metall i verb] *coure*); la Ribagorça (*olla, com, moll* [de l'os], *molla*).

6.3.2.3. ALTRES CONTEXTOS

a) La vocal /o/ (Ō, Ŭ) tònica en síl·laba inicial de mot pot haver-se obert o mantingut davant de consonants que, en principi, no haurien de contribuir ni a l'obertura ni al tancament de les vocals mitjanes posteriors, *i. e.*, dentals, [s] i velars. Tal com s'esdevenia amb els altres contextos consonàntics, la realització oberta de la vocal és especialment freqüent en zones del dialecte nord-occidental.

— [Dental, obertura] Possiblement *got; vot* VŌTU ([o]/[ɔ] *vota*, centr.); *còdol* *CŌTULU ([o] eiv.; Veny, 1999a, p. 51); *llet* LŬTU ([o]/[ɔ] centr.; DECat, vol. 5, p. 282); *dot* DŌTE ([o]/[ɔ] *dota*, centr.).

[Dental, manteniment] *broda* germ. *BRUZDON, *fotre* FŬTTERE, *tot* TŌTTU, *gota* GŬTTA, *brot* gòtic *BRŬT, *cot* CŌTE 'pedra d'esmlar'; *bot* angl. mitjà *bōt* 'barca' i postverbal de *botar* fràncic *BŌTAN; *bóta i bot* 'recipient' BŬTTE; *mot* MŬTTU ([o]/[ɔ] Barcelona, [ɔ] val.; DECat, vol. 5, p. 816); *sota* *SŬBTA ([ɔ] Garrigues, Urgell, [o]/[ɔ] Pallars); *bodes* VŌTA ([o]/[ɔ] centr.).

— [Fricativa alveolar, obertura] *ros* RŌS, *crossa* germ. *KRŬKKIO; *crosta* CRŬSTA ([o] val., B. Cinca i punts del n. occ., alg.; DECat, vol. 2, p. 1066); *brossa* ([o] Maresme, Plana Alta; DECat, vol. 2, p. 277).

[Fricativa alveolar, manteniment] *boç* BŬCCEU, *llosc* LŬSCU, *fosc* FŬSCU, *most* MŬSTU, *mosca* MŬSCA, *tosc* TUSCU, *bossa* BŬRSA, *ros* RŬSSU, *tos* TŬSSE, *brosta*; *ós* ŬRSU ([ɔ] *osso*, *pallarès-ribagorçà*; DECat, vol. 6, p. 135); *sostre* postverbal de *SŬSTRARE ([o]/[ɔ] centr., [o] alg.).

— [Velar, obertura] *boga* BŬDA 'nom de planta' i BŌCA 'peix'; *soca* cèltic TSŬKKA; *soga* SŌCA ([o]/[ɔ] Barcelona, [o] Garrigues, Moianès, Segrià, Alcoi, Camp de Llíria; Coromines, 1974, p. 192).

[Velar, manteniment] *moc* MŬCCU, *boca* BŬCCA, *jóc* germ. JUK; *doga* ([ɔ] Terra Alta; Navarro, 1996, vol. 1, p. 44).

La presència de [ɔ] al numeral *dos* DŮOS i al pronom *jo* EO < EGO és atribuïble a la condició proclítica dels dos mots més que no pas a la tendència a obrir /o/ en síl·laba inicial. Segons la zona, *dos* pot fer-se amb [ɔ] (B. Cinca, Andorra, Garrigues), [o]/[ɔ] (Segrià, A. Ribagorça, Pallars, A. Urgell) i [o] (Ribera d'Ebre, Terra Alta, Priorat, B. Ebre) (DECat, vol. 3, p. 192; DCVB, vol. 4, p. 581). També segons l'indret, *jo* pot realitzar-se amb [ɔ] (centr., bal., ross., n. occ. nord-oriental) o amb [o] (n. occ., val.) (DECat, vol. 4, p. 891). En català general, té realització tancada la vocal /o/ del mot *proa* *PRŌDA < PRORA.

b) El rossellonès presenta vocal mitjana en lloc de [u] en la pronúncia de la preposició *sota* *SUBTA i del nom de planta *boga* (en occità no hi ha [u] a gòt ni a *còdou* 'còdol'). Per la seva banda, la zona septentrional del Principat ha obert generalment en [ɔ] la vocal /o/ etimològica en síl·laba inicial de mot davant de consonant ni tancadora ni obridora (*got*, *soca*), si bé hi ha exemples de manteniment del timbre vocàlic tancat originari: *crosta* (Berga, Pallars); *bodes* (Osona); *sostre* (Empordà, Garrotxa, Gironès); *soga* SŌCA (Pallars, Ripollès).

6.3.3. Resum

Un recompte de casos d'obertura i manteniment revela que la tendència a obrir /o/ en síl·laba inicial de mot en català general ha afectat un 30 % de les formes lèxiques analitzades (els casos d'obertura recomptats són 43 i els de manteniment 101). Entre aquests 101 casos de manteniment de la solució [o] en català general, n'hi ha 19 que han obert la vocal en català dialectal amb profusió que, si s'inclouen com a casos d'obertura, fan que la llei Coromines s'apliqui com a mínim en un 43 % de mots.

Per tal d'avaluar l'efecte del context consonàntic sobre el procés d'obertura vocàlica, hem portat a terme un altre recompte de casos de la pronúncia [ɔ] de /o/ originària en funció de la naturalesa obridora o tancadora de la consonant següent (vegeu les seccions II.6.3.2.1-II.6.3.2.3). Els resultats del recompte deixen entreveure percentatges d'obertura similars per a les consonants contextuais obridores (46 % casos d'obertura, que pugen fins a 81 % si s'hi inclouen els de caràcter dialectal) i per a aquelles consonants que s'espera que no obrin ni tanquin la vocal (45 % i 75 %, respectivament). Són quelcom inferiors els percentatges d'obertura de /o/ originària en mots en els quals la vocal va seguida de consonant tancadora: 39 % i 72 %. Així doncs, si bé no s'observa un efecte contextual clar sobre l'obertura de /o/ en síl·laba inicial, pot suggerir-se que d'alguna manera els contextos consonàntics tancadors poden haver bloquejat l'aplicació del procés.

Pel que fa als casos d'obertura que només actuen en un o en alguns dialectes, cal remarcar que el procés té un rendiment especialment alt en català nord-occidental (hi ha [ɔ] a *móra* 'fruit', *tortra* 'tòrtora', *tord*, *solc*, *xop* PLÖPPU, *gorra*,

ombra, om, oncle, sota *SŮBTA, *dos, pou, jou, tou, roure*) i en menor grau també en valencià ([ɔ] *colze, mot* MŮTTU, *pou, jou, tou, roure*).

6.4. Anteriorització de /o/ tònica

a) En català, el diftong tònic /ow/ es dissimilà en *eu* en els mots *creu* CRŮCE i *veu* VŮCE ja durant els segles XII-XIII. La presència actual de les formes [tɛw] *tou*, [ʒɛw] *jou* i [dɛw] *dou* ‘font’ a la diòcesi de Girona suggereix que inicialment /ow/ esdevingué [əw] a l'àrea nord-est del Principat (Kuen, 1932-1934, vol. 7, p. 67-70). En data posterior, la vocal [ə] d'aquest diftong [əw] s'identificà amb [e] en català occidental tal com indica el fet que avui dia *creu* i *veu* es realitzin cr[e]u i v[e]u en els dialectes nord-occidental, valencià i alguerès (també a la Cerdanya i a Cadaqués), i evolucionà de la mateixa manera que /ə/ (Ĭ, Ē) tònica en català central i balear, en què actualment hi ha cr[ɛ]u i v[ɛ]u i cr[ə]u i v[ə]u, respectivament. L'ús de la grafia *o* per a representar segurament la vocal mitjana central del diftong era encara freqüent al s. XIII (*vou, crou*), i la forma *crou* encara perviu en la toponímia del massís fronterer del Turbó a la Baixa Ribagorça (DECat, vol. 2, p. 1046-1047; vol. 9, p. 223-224). També en ladí gardenès el diftong decreixent [ow] provinent de /o/ llatina passà a fer-se [əw] en síl·laba oberta ([əw]ra HŌRA, fl[əw]ra FLŌRE; Guarnerio, 1918, p. 213).

La dissimilació /ow/ > *eu* ha operat en altres vocables. Així, *fou* FŮCE i *feu* ‘gola d'un avenc’ són presents en documents medievals i en la toponímia, i la segona variant en noms de lloc de la zona nord-oriental del dialecte central (*Sa Feu* prop del Cap de Creus, *Perafeu* a Prats de Molló; DECat, vol. 4, p. 155; OnCat, vol. 4, p. 270). També en les comarques septentrionals del dialecte central tenim d[ɛ]u DŮCE? ‘font d'aigua’ i els topònims *la Dou* i *les Dous*. D'altra banda, hi ha la forma *reure* ‘roure’ realitzada amb [ɛ] al nord-est del Camp de Tarragona, a la Conca de Barberà i a l'Anoia, i amb [ə] en menorquí i mallorquí. Per contra, altres mots no experimentaren la dissimilació que ens ocupa segurament a causa d'influències analògiques com ara la presència de la vocal *o* en altres formes lèxiques del paradigma (*jou/jover, pou/pouar*; Coromines, 1974, p. 251-252).

b) Les formes fon[ɛj]/[ɛʎ], rost[ɛj]/[ɛʎ], jon[ɛj]/[ɛʎ] i potser també cod[ɛ]ny a l'Alt i al Baix Empordà deuen haver estat originades a partir de variants dissimilades com *foneiera, rosteiar* i *ajoneiar-se* de *fonoiera, rostoiar* i *ajonoiar-se*, alguna de les quals encara perviu en aquella delimitació dialectal (*ajoneiar-se* a Osona, a Barcelona, al Vallès i a l'Empordà). També deu haver contribuït a aquest canvi vocàlic l'acció assimilatòria exercida per la consonant alveolopalatal següent. Formes d'aquelles característiques apareixen ja documentades en català oriental septentrional al s. XIV (*joneyls, rostey*; Alegre, 2007, p. 39).

L'acabament -[orjo] -Ō/ŮRIU experimentà una evolució similar a -er -ARIU,

amb avançament i deslabialització de [o] provocada per l'acció assimilatòria de [j] següent, en formes lèxiques pròpies sobretot de l'àrea septentrional del dialecte nord-occidental. És el cas de *volter* VULTÛRIU ([ɛ], [e] pallarès, [e] A. Urgell, Andorra, Noguera, Maestrat; DECAt, vol. 9, p. 385), i també de *segadera* SECATÛRIA, *porgader* i *portadera* ([ɛ], [e] pallarès/ribagorçà, [e] Andorra; Coromines, 1976-1977, vol. 2, p. 40-41; Sistac, 1993, p. 56-57; Riera, 1992, p. 483). Segons Coromines, aquest canvi tingué lloc a través dels estadis $[-orjo] > [-ojro] > [-\text{qer}(o)] > -er$, en què l'elisió de [q] davant de vocal anterior resulta anàloga a l'elisió de [w] davant de [i] en la forma antiga $n[wi]t$ NÛCTE (secció II.2.1.1.1). Un desenvolupament alternatiu seria $[-ojro] > [-ejr(o)] > -er$. Aquell filòleg atribueix a la fonètica àrab, llengua que no tenia el diftong [uj], el mateix desenvolupament fonètic en topònims com *Formentera* PROMONTÛRIA, que és vigent a les Balears al costat de *Formentor* PROMONTÛRIU.

6.5. Neutralització entre /o/ i /u/ àtones

6.5.1. Fets històrics

En català, el sistema de vocals posteriors labials en posició àtona presenta diferències dialectals: hi ha distinció entre /o/ i /u/ en nord-occidental, valencià i mallorquí, i una única realització [u] en central, menorquí, eivissenc i alguerès i també a la vall de Sóller (Veny, 1983, p. 82). La segona solució fou originada pel tancament de /o/ pretònica en [u] en català medieval en mots en els quals la vocal anava seguida de [i] o [u] preferentment accentuades ($n[u]drir$ 'nodrir', $[u]mplir$ 'omplir') i/o acompanyada de consonants tancadores i, per tant, essencialment en les mateixes condicions contextuais que fan possible el canvi en els dialectes nord-occidental i mallorquí actualment (secció II.8.1.2).

El tancament /o/ > [u] és posterior a la neutralització de /a, e/ en [ə], i no s'acomplí de manera sistemàtica fins al s. XVI. N'hi ha casos en textos procedents dels dialectes oriental i occidental del Principat del segle XIII i anteriors, i també en textos mallorquins i valencians de qualsevol època. Heus ací alguns exemples del tancament vocàlic en qüestió: s. XIII *vulats*, *pugut* (Rasico, 1993, p. 147), *cuberta*, *custum*, *ubertes* (Duarte, 1996, p. LIII), *murir*, *vulrien* (Coromines, 1974, p. 297); s. XIII-XIV *turments/torments*, *nudrit/nodrit*, *muri/morí*, *acustumat/acostumat*, *destruhits/destrohides* (Llull; Badia i Moll, 1960, p. 1307-1308); s. XIV *brugit*, *cumú* (Miralles, 1984, p. 74), *futut*, *vulgut*, *escupir* (Diéguez, 2001, p. 51); s. XVI-XVII *Juan*, *descubert*, *multíssima* (Martí Mestre, 1994, vol. 2, p. 84-85). El mateix canvi també està documentat en alguerès modern (s. XVI *pusar*, *nudrir*, *suvint*; Blasco, 1989, p. 333).

El pas de /o/ àtona a [u] té vigència en altres llengües romàniques, i s'adiu

amb un mecanisme de reducció vocàlica tendent a intensificar el contrast entre vocals (*contrast enhancement*) diferent de la transformació /e, a/ > [ə] que comporta una disminució de la prominència de la vocal o vocals afectades (*prominence reduction*) (Crosswhite, 2004, i secció II.5.3.2). Efectivament, el resultat del primer canvi és una vocal de timbre extrem i no pas una vocal central.

L'ascens /o/ > [u] en posició àtona també ha tingut lloc davant d'accent en espanyol medieval (*po/ulgar*, *lugar/logal*, *ju/ogar*; Menéndez Pidal, 1968, p. 72) i en francès (*douter* DÜBITARE, *couronne* CÖRONA; Lausberg, 1970, p. 285), en diferents posicions en portuguès (*formiga*, *caso*, *amo*; Williams, 1938, p. 45 i 49), i després d'accent en parlars sud-italians (*manu*, *ottu*; Rohlf, 1966, p. 187).

6.5.2. Frontera dialectal

Hi ha una superposició bastant aproximada entre la frontera que separa els territoris de diferenciació de /o/ i /u/ àtones i els que només tenen /u/, i la que divideix els territoris que oposen /a/ i /e/ àtones i els que neutralitzen ambdues vocals en [ə]. Neutralitzen ambdós contrastos a l'A. i la B. Cerdanya, el Berguedà i l'Anoia (si bé Castellfollit de Riubregós distingeix /e/ de /a/ i no sabem si contrasta /o/ i /u/), i fan la distinció entre les dues parelles de vocals àtones a Andorra, la Segarra, l'Urgell, les Garrigues i el Priorat, tret d'alguns indrets com Talavera (Segarra), Arbolí i Pradell (Priorat).

Una comparació més acurada entre els límits geogràfics de la neutralització d'ambdues parelles de fonemes vocàlics indica que la isoglossa del contrast entre /e/ i /a/ passa més a orient que la isoglossa del contrast entre /o/ i /u/, la qual cosa denota que el procés de neutralització entre les dues darreres vocals es troba en un estadi més avançat que el de les dues primeres. Aquesta observació és aplicable als indrets següents que contrasten /e/ i /a/, però no pas /o/ i /u/ en posició àtona (Alcover, 1908, p. 203; Badia, 1951, p. 161; Rusell-Gebbett, 1961-1962; Alegre, Güell i Rofes, 1980; Recasens, 1985; Plaza, 1996): Escaldes a Andorra; la Seu d'Urgell, i localitats de la zona sud-oriental de l'A. Urgell com Fórnsols, Cornellana i Oliana, i també Tuixén i Josa de Cadí, on la distinció entre /a/ i /e/ pot mantenir-se només darrere d'accent; pobles dels municipis Odèn i Pinós situats al nord del Solsonès, on la distinció entre /e/ i /a/ es manté sobretot en posició posttònica; Tàrrrega a l'Urgell; bona part de la Conca de Barberà, on /e/ i /a/ es distingeixen després d'accent (Solivella, Llorac, Rocafort, Pira, Barberà, l'Espluga de Francolí); Colldejou i en part Prades, que també fan la distinció entre /a/ i /e/ en posició posttònica (Camp de Tarragona).

Tal com s'esdevé amb el canvi /e, a/ > [ə] (secció II.5.4.2.1), la substitució de /o/ àtona per [u] ha actuat abans en posició pretònica que en posició posttònica en pobles de frontera dialectal. Efectivament, indrets de la Conca de Barberà

(Sarral, Rocafort) i del Camp de Tarragona (Prades) tenen [u] en lloc de [o] en posició pretònica i sobretot [o] en posició posttònica final absoluta i no absoluta amb inclusió de l'acabament -os de plural nominal i -o de 1a persona del present d'indicatiu. A la llum d'aquesta informació, sembla clar que l'ascens de /o/ àtona en català medieval també s'esdevingué primer abans d'accent que després d'accent. Resulta excepcional l'escenari d'alguns indrets mallorquins, on /o/ àtona es realitza sistemàticament [u] només en posició final de mot, tot i que sembla que la regla es troba en clara recessió (Artà, Capdepera, Son Servera, Costitx, Caimari, Deià, Estellencs; Bibiloni, 1983, p. 120; Alcover, 1908, p. 235).

6.6. *Alternança entre /o/ i /ɔ/ tòniques en formes rizotòniques, cultismes i altres vocables*

6.6.1. Formes verbals

Segons Fabra (1912, p. 64), al principi del s. xx es feien amb [ɔ] tònica les formes rizotòniques corresponents a un bon nombre de verbs, sovint associades amb noms substantius amb [ɔ], i en què el timbre obert podia ser conseqüència de l'aplicació de la llei Coromines si la vocal era etimològicament tancada i es trobava en síl·laba inicial de mot. Heus aquí una relació dels verbs afectats: *lloar* (AU), *robar* (AU), *trobar* (Ö), *obrar* (Ö), *col·locar* (Ö), *dislocar* (Ö), *rodar* (Ö), *incomodar* (Ö), *llogar* (Ö), *vogar* (Ö), *volar* (Ö), *desolar* (Ö), *voltar* (Ö), *soltar* (Ö), *amollar* (Ö), *plorar* (Ö), *portar* (Ö), *dotar* (Ö), *allotjar* (AU), *provar* (Ö), *cobrar* (Ü), *tocar*, *xocar*, *brodar*, *constar*, *notar*; *sobrar* (Ü) ([o] val., [ɔ] Principat amb inclusió de la diòcesi de Girona; DECat, vol. 7, p. 972). Aquesta relació comprèn també els verbs acabats en -osar, -oscar, -ostar, -ostrar, -rogar (*prorrogar* Ö), -cordar (*acordar* Ö) i -ortar (*exhortar*, si bé no pas *avortar*).

Aquesta situació no deu ser homogènia actualment almenys en el dialecte central car algunes de les formes rizotòniques dels verbs esmentats s'hi poden sentir amb [o] i [ɔ] (*lloar*, *sobrar*, *xocar*, *col·locar*, *brodar*, *volar*, *dotar*, verbs acabats en -rogar). Presenten també alternança de solucions altres formes verbals, moltes de les quals tenien, segons Fabra, [o] al principi del segle xx (vegeu també Badia, 1963-1968): *torrar* (Ö), *votar* (Ö), *dotar* (Ö), *udolar* (Ü), *remolcar* (Ü), *rodolar* (Ü), *estotjar* (Ü), *estroncar* (Ü), *sanglotar* (Ü), *devorar* (Ö), *decorar* (Ö), *conhortar*, *esbossar*, *sufocar*, *xarbotar*, *adoptar*, *esmicolar*, *forjar*; *ignorar* (Ö), *esmolar* (Ö) ([o] Principat, [ɔ] val.); *adobar* ([o] centr., [ɔ] n. occ., val.); *revolcar* (Ö) ([o] A. Empordà, Camp de Tarragona); *covar* (Ü) ([o] Barcelona, Llitera, bal., [ɔ] Pallars, val., centr.; DECat, vol. 2, p. 1024); *ajocar-se* ([o] Principat sept. i centr., [ɔ] n. occ. centr. i mer., val.); *a(r/l)mosar* 'esmorzar' (Ö) ([ɔ]/[o] val.; DECat, vol. 3, p. 604). En alguns casos, l'alternança vocàlica pot haver estat motiva-

da per pressions analògiques (vegeu, en aquest sentit, les observacions sobre les formes rizotòniques dels verbs *torrar* Ö i *volar* Ö a DECat, vol. 8, p. 622; vol. 9, p. 352).

Algunes formes rizotòniques presenten una casuística particular. Així, en síl·laba inicial de mot, *rota* (Ü) manté el timbre tancat de la vocal etimològica i *rosta* (AU) i *tossa* (AU) es fan exclusivament amb [o] en desacord amb l'etimologia. En síl·laba medial, l'analogia del timbre de la vocal tònica dels verbs acabats en -ÜLARE justifica que *esmola* es realitzi amb [o] malgrat que *m[ɔ]la* tingui vocal oberta (DECat, vol. 5, p. 741).

6.6.2. Formes no verbals

Quan la vocal mitjana alta posterior pertany a una forma no verbal i es troba en síl·laba inicial de mot, la tendència hauria de ser aplicar la llei Coromines i, per tant, fer-la oberta. Cal posar de manifest, però, una vigència creixent de la pronúncia tancada [o] en formes lèxiques amb /o/ i /ɔ/ originàries o manllevades d'altres llengües, que poden presentar ambdues pronúncies vocàliques en català central i altres àrees del domini lingüístic: *docte* (Ö), *prole* (Ö), *fórmula* (Ö), *focus*, *norma*, *dogma*, *cola*, *trot*, *pollen*, *flonjo*, *zona*, italianisme *dojo*, gallicisme *flo-ta*. Cal notar, també, l'alternança de timbres en català dialectal i/o històric en el cas dels mots *foll* (Ö; DECat, vol. 4, p. 75) i *corb* (Ö).

En posició medial, han passat a pronunciar-se sovint amb [o] o bé amb [ɔ]/[o] noms substantius i adjectius que es realitzaven amb [ɔ] al principi del s. xx (Fabra, 1912): *abdomen* (Ö), *encontre* (Ö), *espòs* (Ö), *sonor* (Ö), *amorf*, *cofoi*, *crioll*. Altres mots presenten pronúncia alternant [ɔ]/[o], alguns dels quals provenen de [o] (Ö, Ü) davant de consonant obridora (Badia, 1963-1968): *conforme* (Ö), *cohort* (Ö), *eixorc*, *absort*, *colós*; *estisores* (Ö) ([o] regularment, [ɔ] Ribera d'Ebre, Terra Alta, Noguera); *estona* (Ü) ([o] regularment, [ɔ] central sept.; DECat, vol. 3, p. 785); *farigola* ([o] regularment, [ɔ] val. mer.; DECat, vol. 3, p. 892); *penjoll* (Ü) ([ɔ] centr., bal., [o] n. occ., val.).

7. CANVIS VOCÀLICS DE FACTURA MODERNA

7.1. Valencià i balear

7.1.1. Realització de les vocals tòniques mitjanes i baixa

7.1.1.1. ESCENARI DIALECTAL

a) En el domini dialectal català, sembla haver-hi correlació entre el grau d'obertura de les vocals mitjanes tòniques de les sèries anterior i posterior. Per

una banda, el valencià, el mallorquí i el menorquí però no pas l'eivissenc, i zones meridionals i ponentines del dialecte nord-occidental presenten una realització especialment oberta de /ɛ/ i /ɔ/ i sovint també de /e/ i /o/, més en uns indrets que en d'altres. Sembla que la tendència a incrementar l'obertura d'una o de les dues vocals mitjanes, i especialment de les mitjanes baixes, és sobretot vigent en valencià meridional i en algunes localitats mallorquines (Recasens, 1996a, p. 81-82 i 130-131), així com a l'A. Ribagorça, la Llitera, el B. Cinca i el B. Aragó (Rafel, 1981; Bondia, 1965; Viudas, 1979-1980; Galan i Moret, 1995; Haensch, 2003, p. 17). Actualment ha estat reportat, però, un procés de tancament de /ɛ, ɔ/ d'influència castellana entre els parlants joves d'algunes d'aquestes contrades (val. mer.; Segura, 1996, p. 24).

Pel que fa a la vocal baixa /a/, el mallorquí i el valencià presenten una variant especialment anterior de la vocal en contextos anteriors i això sobretot a localitats i àrees específiques com la zona sud-oriental de l'illa de Mallorca i, en menys mesura, en menorquí. També tenen una realització anterior de /a/ comarques de parla nord-occidental limítrofes amb l'aragonès (Baix Aragó, ribagorçà; Recasens, 1996a, p. 90-91).

b) Aquest escenari comporta la coexistència de realitzacions força obertes de /ɔ/ i anteriors de /a/ a Mallorca (sobretot a Felanitx i Son Servera i, en menys mesura, a Sineu, Campos i Artà), al País Valencià (sobretot a l'Horta i més cap al sud, i potser al Maestrat i als Ports, on /a/ és força anterior), i fins i tot en la zona occidental extrema del dialecte nord-occidental. Cal plantejar la qüestió de si /a/ esdevingué fortament anterior en aquests indrets per tal d'evitar la confluència amb una realització especialment oberta de /ɔ/, o bé si, tal com suposen diversos autors per al mallorquí (Alarcos, 1983, p. 70; Veny, 1983, p. 101), /ɔ/ esdevingué especialment oberta pel fet que la realització anterior de /a/ deixava prou espai en el marge baix posterior de triangle vocàlic. Convé indicar, en aquest sentit, la presència de variants força posteriors de /a/ en indrets on les vocals mitjanes baixes no són gaire obertes (A. Urgell, B. Cerdanya; secció II.5.3.3).

En felanitxer, l'estret marge de seguretat entre una realització oberta de /ɛ/ i una d'anterior de /a/ facilità el tancament del primer fonema en un fonema mitjà únic /E/, la implementació fonètica del qual és propera al camp de dispersió corresponent a /e/.

7.1.1.2. CONSIDERACIONS DIACRÒNIQUES

No resulta fàcil datar l'estat fonètic del vocalisme tònic balear i valencià. Segons Gulsoy (1993, p. 87-88), cap al s. XIV les vocals mitjanes sobretot baixes experimentaren una obertura més gran en balear i en valencià però no pas en català

oriental. En balear, el procés devia tenir com a objectiu facilitar el manteniment del rendiment fonològic entre els fonemes tòncics /e/, /ə/ i /ɛ/. En la nostra opinió, el timbre d'aquestes vocals hauria pogut ser ja especialment obert en la parla de pobladors del Principat que s'establiren al País Valencià (sobretot de procedència occidental) i a les Illes (sobretot de procedència oriental i rossellonesos). Aquesta possibilitat es basa en el fet que, en els dialectes oriental i occidental del Principat, /ɛ/ tenia un rendiment fonològic baix per tal com corresponia únicament a /ɛ/ etimològica (Ě) davant de consonant obridora; en aquestes circumstàncies, el fonema en consideració podia tendir a obrir-se encara més per tal d'evitar la confluència amb /e/ o amb /e/ i /ə/ i, per tant, de preservar el seu estatus fonològic. Un increment del grau d'obertura en el cas de /ɔ/ seria explicable per simetria amb la realització especialment oberta de /ɛ/. Potser en suport d'aquesta hipòtesi cal recordar l'existència de realitzacions força obertes de /ɛ/ i /ɔ/ en zones meridionals i ponentines del dialecte nord-occidental (secció II.7.1.1.1).

Desconeixem fins a quin punt /a/ podia tenir un matís anterior en la parla dels pobladors de les Balears i del País Valencià. S'ha volgut relacionar l'existència d'una realització d'aquestes característiques amb el tancament de la vocal baixa en variants lèxiques com les empordaneses *guiterra* i *quer* (secció II.7.1.4). Tampoc no sabem si l'allòfon tancat de /a/ en condicions contextuais determinades en l'àrab regional hispànic pogué incidir sobre la realització de la vocal baixa en el català parlat als nous territoris.

7.1.2. Diftongació de /ɛ/ i /a/ tònciques

7.1.2.1. VOCAL MITJANA

En àrees dialectals on /ɛ/ tònica és especialment oberta, a saber, al B. Aragó o valls del Matarranya, a la Canyada de Biar (Alt Vinalopó) i als Ports, la vocal pot experimentar bimatisació en [ea] i diftongació posterior en [ja] i/o [jɛ] davant de consonant obridora (Ferrando i Guirau, 1983, p. 216-218; Renat, 1943, p. 355; Rafel, 1981, p. 133-189; Colomina, 1985a, p. 94-98; Quintana, 2012, p. 190-191). El fenomen pot tenir lloc davant de [l], vibrant intervocàlica, *r* seguida de consonant no labial, [w] provinent de D,Ce,i i T[j] i el grup N'R. Exemples: *fial* FĚL, *vie/ala* VĚLA, *tie/arra* TĚRRA, *cubiart* COOPĚRTU, *vie/ard* VĚRIDE, *pie/au* PĚDE, *divie/andres* DIE VĚNERIS, *cie/andra* CĚNERE. També hi ha hagut diftongació a *sie/at* SĚPTE i *perfiacte* PERFĚCTU. A la Canyada de Biar, on /ɛ/ ha diftongat en [ja], /e/ pot haver-se desplaçat a la posició de /E/ o /ɛ/ (Colomina, 1985a, p. 104 i 108).

Les dades fonètiques indiquen que, inicialment, /ɛ/ pot haver passat a realit-

zar-se [ɛ̃a] ($p[\epsilon]l$ 'pèl' > $p[\epsiloña]l$) com a conseqüència de la integració segmental de les transicions vocàliques de F2 o segon formant acústic. Aquestes transicions són descendents i especialment prominents quan la vocal (que presenta un F2 relativament alt) es troba davant de consonants com /l/ fosca, [r] i [w] (que tenen un F2 baix), i és per aquest motiu que llur categorització fonològica es fa mitjançant un segment gradual de qualitat més baixa que la vocal mitjana originària. Posteriorment la nova seqüència bivocàlica pot experimentar canvis de tipus dissimilatori, amb tancament del primer element i transformació del diftong decreixent en creixent: $p[\epsilon]l > p[\epsiloña]l > p[\epsiloñe]l$, $p[\epsiloña]l > p[je]l$, $p[ja]l$. Així doncs, l'origen del fenomen que ens ocupa difereix del d'altres processos històrics de diftongació esdevinguts en les llengües romàniques (secció II.2.1.1.4.1): la diftongació espontània per allargament d'una vocal tònica amb independència del context; la diftongació condicionada per una consonant palatal següent, amb tancament posterior de la porció inicial de la vocal tònica. S'adiu amb aquesta caracterització del fenomen de bimatisació de /ɛ/ davant de consonant obridora que la vocal admeti diferents graus de diftongació ([ɛ̃ɛ], [je] i [ja] al B. Aragó) i que pugui ser percebuda esporàdicament com un diftong en àrees on presenta realització ultraoberta (*Miquièl* a Castelló i a la Marina Baixa; Colomina, 1991, p. 20), i també que la realització [ja, ɛ̃a] pugui simplificar-se en [a] especialment després de [(d)ʒ] o [s]: *jala* 'gela', *jandre* 'gendre' al B. Aragó i als Ports; *garxo* 'guerxo' a Maella; *sart* 'cert', *colage* 'collegi', *divandres*, *sat-cents* en valencià meridional (Rafel, 1981, p. 165-169; Colomina, 1985a, p. 98; Ferrando i Guirau, 1983, p. 218; Sanchis Guarner, 1973; Segura, 1996, p. 24).

Hom ha considerat la diftongació condicionada contextualment de /ɛ/ al B. Aragó i als Ports un procés espontani ocorregut en època prelitterària (Sanchis Guarner, 1992, p. 108). A la comarca dels Ports, altres estudiosos han atribuït el procés a la presència de pobladors del B. Aragó durant el s. XIII, i en aquesta darrera delimitació a pobladors procedents de la Llitera i la Ribagorça (Ferrando i Guirau, 1983, p. 215). Cal, en aquest sentit, esmentar les formes *cierro*, *si[ɛ]rri* CÍRRU 'cerro' en ribagorçà i *sarra* SĚRRA 'serra' també a la Ribagorça i la variant del mateix mot *xarra* als Ports (DECat, vol. 2, p. 682; vol. 7, p. 838-839), així com una evolució de les mateixes característiques a una zona septentrional de l'aragonès que inclou Ordesa (*hiarba*, *sarra*; Alvar, 1953, p. 148-149). Pel que fa al fenomen de diftongació espontània de /ɛ/ i /ɔ/ a part del domini ribagorçà, vegeu la secció II.2.6.

7.1.2.2. VOCAL BAIXA

També pot haver-hi bimatisació i diftongació de /a/ darrere de consonant palatal i, en menys mesura, de consonant velar o dental en indrets del mallorquí i

del nord-occidental meridional i valencià septentrional on aquesta vocal és especialment anterior: [ɛa, ɛɛ, jɛ] a Son Servera, *vi[kjɛ]ri*, *cig[jɛ]la* al B. Aragó, [bur'tjat] 'veritat' als Ports (Rafel, 1981, p. 141 i 161; Ferrando i Guirau, 1983, p. 219). La mateixa evolució explica les formes [ʃɛR] (< [tʃjɛr]) *cher* CARU i *chien* CANE del francès.

En aquest cas, la presència de l'element aproximant a l'inici de la vocal baixa està condicionada per la posició alta i anterior del dors lingual durant la consonant precedent. S'explica per integració perceptiva com a segment independent de les transicions vocàliques ascendents de F2, que resulten especialment prominents per tal com la freqüència de F2 de /a/ es troba cap als 1.200-1.500 Hz i el locus de les consonants palatals i velars anteriors ocorre cap als 2.000 Hz.

7.1.3. Descens de /ɔ/ i /o/ tòniques

a) En zones del valencià meridional on /ɔ/ és especialment oberta, /ɔ/ i /o/ etimològiques davant de [w] han experimentat un procés d'obertura a través de canvis encadenats en formes lèxiques com *ou* ÖVU i *dijous* DI(E) JÖVIS, i *tou* TÖFU, *pou* PÜTEU i *jou* JÜGU. En el cas del diftong /ow/, l'obertura vocàlica s'encavalla amb la llei Coromines (secció II.6.3). Aquesta doble obertura vocàlica pot haver generat canvis de timbre dels dos diftongs tòpics (i també dels diftongs àtons corresponents en mots derivats com *ouet* i *pouet*) encara diferenciats fonèticament (1) o bé confosos en una mateixa realització fonètica (2).

1) A poblacions de l'Alacantí /ɔw/ pot realitzar-se [ɔw] i [aw] i /ow/ pot fer-se [ow] i [ɔw], a localitats del B. Vinalopó i de l'Alcoià l'única realització de /ɔw/ és [aw] i el diftong /ow/ pot fer-se [ɔw] i [aw], i poblacions d'aquestes mateixes comarques no modifiquen /ow/ i /ɔw/ s'hi fa [ɔw] o bé [aw] (Colomina, 1985a, p. 84-93).

2) Els dos diftongs /ow/ i /ɔw/ es realitzen [ɔw] a indrets de la Ribera Alta (Torís), l'Alacantí, al B. Vinalopó i l'Alcoià, [ɔw] o bé [aw] a pobles de l'Alcoià i a localitats de comarques valencianes més septentrionals, i [aw] sobretot a les Valls del Vinalopó i a les poblacions la Mata, la Todolella i el Portell de la comarca dels Ports (Ferrando i Guirau, 1983, p. 219-220).

En el cas dels escenaris dialectals referits en el segon punt, sembla que /ɔw/ etimològica s'hagi obert en [aw] després que /ow/ etimològica ho fes en [ɔw] per tal com els dos diftongs originaris han confluït en [ɔw] o en [aw]. Pel que fa als escenaris descrits en el primer punt, hi ha casos d'obertura inicial de /ɔw/ seguida de descens de /ow/ per tal d'ocupar l'espai buit deixat per la vocal mitjana posterior. El procés d'obertura que ens ocupa deu haver-se produït gradualment a través del lèxic i, en conseqüència, pot no haver afectat tots els mots amb un

mateix diftong originari; així, per exemple, /ow/ es realitza [ow] en el mot [pow] PŮTEU i [ɔw] en el vocable [dʒɔw] IŮGU a indrets de la Marina Baixa i de l'Alacantí. En contrast amb la hipòtesi que atribueix el procés d'obertura /ɔw/ > [aw] al timbre especialment obert de /ɔ/, hom ha suggerit que el canvi hauria pogut ser propiciat per l'afinitat entre els timbres de la /ɔ/ valenciana i la /a/ castellana en atenció a la proximitat geogràfica entre l'alacantí i territoris dialectals de parla castellana (Veny, 1978, p. 207).

Un cas particular és la forma ['denaw] del numeral *dinou*, molt estesa al País Valencià (Borriana, València, Alzira, Pego, Alacant; DCVB, vol. 4, p. 446).

b) La realització [aw] del diftong tònic /ɔw/ pot ocórrer de manera més o menys sistemàtica al B. Aragó, la Noguera i l'Urgell, i a localitats del Rosselló i del balear com Felanitx i Son Servera. La trobem també en parlars provençals (*biau* BÖVE, *dijaus* DIE JÖVIS, *nau* NÖVE; Ronjat, 1930-1941, vol. 1, p. 164-167).

7.1.4. Ascens de /a/ tònica

7.1.4.1. CONTEXT PALATAL

a) En contacte amb una consonant dorsal, /a/ tònica pot esdevenir [ɛ] en parlars en què és especialment anterior, a saber, mallorquí, menorquí, valencià septentrional i nord-occidental meridional (secció II.7.1.1).

L'ascens /a/ > [ɛ] o realització molt anterior i tancada de la vocal baixa té lloc en indrets mallorquins on /k/ i /g/ es realitzen generalment [c] i [j], com ara Palma, Manacor, Felanitx i Son Servera (Coromines, 1976-1977, vol. 1, p. 94-95). El fenomen ocorre sobretot quan la vocal es troba entre segments de lloc d'articulació palatal i, molt sovint, quan la consonant que precedeix la vocal és [c] o [j], vegeu-ne exemples a (1), i també en mots en què /a/ va acompanyada d'un únic segment palatal més aviat si precedeix la vocal i és [c] o [j] (2) que si la segueix (3).

1) *viatge*, *biaix*, *riaia* 'rialla', *llaga*, *llanxa*, *butxaca*, *jaia*, *lleganya*, *ganxo*, *gànguil*, *call*, *canya*, *conyac*, *ganya*, *cucanya*, *gall*, *xaragai* 'saragall', *xanga*, *enganx*, *escaire*, *gargai* 'gargall', *gangaia* 'gangalla', *caixa*.

2) *arjau*, *xarxa*, *llarg*, *llàstima*, *cunyada*, *diari*, *gat*, *garra*, *caire*, *carn*, *vicari*, *jaç*, *garra*, *caure*, *casa*, *càrritx*, *càbit*, *cigala*, *llàgrima*.

3) *cucaratxa*, *naia*, *planxa*, *calaix*, *aigo*.

En algunes d'aquestes formes lèxiques l'assimilació és pròpia també d'altres indrets balearics, tal com mostren textos eivissencs del s. XVII, en què s'entreu la realització [ɛ] de la vocal baixa a *llarg*, *viatge*, *diari*, *seminari* i *butxa-*

ca' (Torres, 1993, p. 41-42), així com la realització de vocables com *lladre* i *Sant Llätzer* en el mateix dialecte actualment (Veny, 1999a, p. 49). També en mallorquí hi ha dades del canvi que ens ocupa d'almenys el s. xvii (Sineu; Caimari, 1983, p. 42).

Altres llengües romàniques presenten exemples de palatalització de /a/ d'aquestes característiques, sobretot de tipus regressiu però també progressiu: esp. *merino* MAJORINU, *echar* JACTARE, fr. *mais* MAGIS, *payer* PACARE, nord-italià [ɛɲ] ANNU, [seʃ] SAXU, [dʒ]et CATTU, romanès *vie* VINEA (Rohlf, 1966, p. 40 i 49; Lausberg, 1970, p. 301).

b) A comarques meridionals del dialecte nord-occidental i septentrionals del valencià, el tancament /a/ > [ɛ] pot operar en contacte amb un únic segment palatal i també velar, sobretot si precedeix la vocal. Exemples: tortosí (*llavis*, *llarg*, *aigua*, *llàstima* i potser també *sàgola*; DECat, vol. 8, p. 12; Massip, 1989, p. 25); el B. Aragó (*cigala*, *llarg*, *vicari*); la Terra Alta (*llarg*, *cigala*, *aigua*); els Ports (*cigala*); les Garrigues (*llapis*); la Plana Baixa (*llàstima*, *llarg*; DECat, vol. 5, p. 84). La variant *cig[ɛ]la* té una extensió àmplia en el dialecte nord-occidental, principalment al sud de la Noguera i el Segrià.

També hi ha alguns casos de tancament de /a/ en les mateixes condicions contextuais en valencià central (*llapis*) i en valencià meridional (*jàssina*, *catxap*, *llàstima*, *llàntia*, *reliquiari*, i potser *vitxac* i *claixca* 'closca'; Segura, 1996, p. 23; Colomina, 1991, p. 15-16). Podem suposar que el pas de /a/ a [ɛ] en la forma *àuia* 'aigua', pròpia del valencià meridional, tingué lloc quan la vocal anava seguida de [j] i per tant abans de la metàtesi (secció III.7.5.2.1).

És atribuïble al matís especialment anterior de /a/ el resultat [ɛ] de la contracció de les dues vocals de la seqüència [e'a] en el mot *r[ɛ]l* 'real' (Terra Alta, A. Maestrat, Noguera), així com a l'acabament -[ʼaɛ] de noms substantius (*aix[ɛ]* 'aixada', *bugué* 'bugada' i *cunyé* al Montsià, Maella i al Maestrat) i en acabaments verbals d'imperfet i de participi (*cant[ɛ]* 'cantava', *quird[ɛ]* 'cridada' a Maella; Quintana, 1987, p. 160-161).

c) La zona septentrional, i especialment la nord-oriental, del dialecte central presenta alguns exemples del canvi /a/ > [ɛ] promoguts sovint per una consonant palatal o dorsovelar emplaçada abans o després de la vocal (*xapo*, *xarxa*, *alicates*, *panxa*). A partir de l'existència d'aquestes variants lèxiques, Kuen (1932-1934, vol. 7, p. 45) proposà que la realització especialment tancada anterior de /a/ tònica en mallorquí podria obeir a la influència d'habitants d'aquesta zona del Principat arribats a les Illes durant l'edat mitjana.

En català general també ha experimentat ascens vocàlic el mot *gerra* provinent de l'àrab *ǧarra*, i la variant *jarra* és vigent a algun indret del ribagorçà i a Aín, a la Plana Baixa (DECat, vol. 4, p. 484). Pel que fa al tancament de la vocal baixa davant de [j] en català general, vegeu la secció II.3.1.

7.1.4.2. CONTEXT DENTAL I ALVEOLAR

En aquelles zones on /a/ és especialment anterior, l'ascens /a/ > [ɛ] també pot haver estat condicionat per un entorn segmental dental en variants lèxiques com *vi(r)t*[ɛ]*t*, *vurt*[ɛ]*t* 'veritat' (val. sept. i mer.), i potser *and*[ɛ]*mit* 'andami' i *esm*[ɛ]*lt* 'esmail' (indrets del balear).

Entre les consonants alveolars que poden haver incidit en el canvi hi ha la consonant ròtica, que pot contribuir al tancament de /a/ en consonància amb el fet que el gest d'elevació apical per a la seva producció pot sobretot anticipar-se i també retardar-se durant les vocals precedent i següent, respectivament. En exemples d'inflexió vocàlica del balear la consonant ròtica sol estar situada en posició postvocàlica i la vocal sol anar precedida d'una consonant palatal: (mall.) *xarxa*, *llarg*, *llargari* 'llargària', *carn*, *diari*, *vicari*, *garra*, *guitarra*, *caire*, *marxa*; (altres subdialectes) *desvari*, *càrritx*, *guitarra*. L'entorn ròtic també ha incidit sobre el tancament /a/ > [ɛ] en el cas del vocable *gera* del català general, i en formes lèxiques pròpies sobretot de la zona septentrional del dialecte central, de comarques meridionals del dialecte nord-occidental i del valencià: *guitarra*, *ram* 'ofici', *detràs* i *car* CARU també pronunciat [ker] (centr. sept.); *ll*[ɛ]*rg* (B. Ebre, val. sept.); *guitarra* (B. Aragó, alg., Ports, val.); *vicari* (B. Aragó); *branca* (val. mer.). Dialectes nord-italians poden tancar /a/ davant de *r* i de /l/ amb matís clar ([tert] 'tarde', [elto] 'alto'; Rohlf, 1966, p. 48-49).

7.1.5. Harmonia vocàlica

7.1.5.1. CASUÍSTICA I EXTENSIÓ GEOGRÀFICA

a) Part del domini dialectal valencià practica un procés d'harmonia vocàlica progressiva en virtut del qual /a/ àtona final de mot es realitza [ɛ] quan la vocal tònica és /ɛ/ ([tɛrɛ] *terra*) i/o [ɔ] quan la vocal tònica és /ɔ/ ([kɔzɔ] *cosa*). Els graduals emplaçats entre la vocal tònica i la vocal àtona final no bloquegen el procés (*misèria*, *història*), però ho fa una vocal (òbila, òbriga, òmpliga, retòlica, ròtula). L'harmonia regressiva exercida per la vocal tònica sobre /a/ precedent és cosa del Vinalopò Mitjà ([kər'tʃɔt] 'carxot', [tɔvɔ'ʎɔɔ] 'tovallola', [ɛ'fɛktɛ] 'afecta'; Montoya, 1989, p. 100) i de l'Alacantí ([gɔ'rɔfɔ] 'garrofa', [ʎɛn'tɛrne] 'llanterna'; Segura, 1996, p. 37). Hi ha altres complexitats sobre l'aplicació del procés, de les quals no ens ocupem aquí.

En la taula 3 efectuem una caracterització dels indrets on té lloc el fenomen en relació amb la realització fonètica de /a/ final de mot amb independència del timbre de la vocal tònica, i això no només amb les dades actuals sinó també amb les que hem pogut recollir des del principi del segle xx. La columna de l'esquerra correspon al tipus d'harmonia (a saber, de /ɛ/, de /ɔ/ o bé de /ɛ, ɔ/), la columna

TAULA 3

Realització de /a/ final de mot en localitats valencianes que presenten harmonia vocàlica

	<i>Harmonia</i>	<i>-/a/ (actual)</i>	<i>-/a/ (passat)</i>
Almassora (1)	/ɔ/		[a]/[ɔ]
Borriana, les Alqueries (2)	/ɔ/		[ɔ]
Puçol (3)	(/ɛ/) /ɔ/		[a]/[ɔ]
Bétera (4)	(/ɛ/) /ɔ/		
Alfarb, Llombai, Catadau, Alginet, Algemesí (5)	/ɔ/		
Alberic, Alzira, Carcaixent (5)	/ɛ, ɔ/		
Cullera (6)	/ɛ/		[ɛ]
Xàtiva, Moixent, Montesa, Canals (7)	/ɛ, ɔ/		[a]/[ɔ]
Agullent, Bocairent, Ontinyent (8)	/ɛ, ɔ/	[ɔ]	[ɔ]
Muro (9)	/ɛ, ɔ/		[a]/[ɔ]
Palmera (10)	/ɔ/	[ə]	[ɛ]/[ɔ]
Canyada de Biar (11)	/ɔ/		
Alcoi (11)	/ɛ/	[ɛ]	[ɛ]
Benitatxell (12)	/ɛ, ɔ/	[ɛ]	[ɛ]/[ɔ]
Relleu, Sella, Confrides, la Nucia, Finestrat, Benidorm (13)	/ɛ, ɔ/		[ɔ]
Vilajoiosa (13)	/ɛ, ɔ/	[ɛ]	[ɔ]
Beniali, Fleix, Beniardà (13)	/ɔ/		
Orxeta (13)	/ɛ/		
Alacant, Sant Joan, Campello, Agost, Sant Vicent, Mutxamel, Busot (14)	/ɛ, ɔ/		[ɛ]/[ɔ]
Pinós, Monòver (15)	/ɛ, ɔ/		[ɔ]
Petrer, Novelda (15)	/ɛ/		
Elx (16)	/ɛ, ɔ/		[a]/[ɛ]
Santa Pola (16)	/ɛ, ɔ/		[ɔ]
Crevillent, Guardamar (16)	/ɛ/		

NOTA: comarques: (1) Plana Alta; (2) Plana Baixa; (3) Horta; (4) Camp de Túria; (5) Ribera Alta; (6) Ribera Baixa; (7) Costera; (8) Vall d'Albaida; (9) Comtat; (10) Safor; (11) Alcoià; (12) Marina Alta; (13) Marina Baixa; (14) Alacantí; (15) Vinalopó Mitjà; (16) Baix Vinalopó.

FONT: Elaboració pròpia.

del mig a la realització actual de *-a/* (només marquem aquesta realització quan difereix de [a], si bé no sempre disposem d'informació sobre això) i la columna de la dreta a la realització de *-a/* en temps passats (aquí el símbol [ɔ] pot correspondre a una vocal baixa de matís posterior o a una realització mitjana baixa posterior). L'assignació del timbre de la vocal final en temps passats ha estat extreta de fonts diverses i molt especialment de l'ALPI, DCVB, Hadwiger (1905), Alcover (1908), Barnils (1913) i Sanchis Guarner (1950); pot correspondre a la població o poblacions indicades a la columna de més a l'esquerra, o bé a la comarca d'interès de manera general. Les dades actuals sobre harmonia vocàlica i timbre de la vocal final provenen sobretot de Colomina (1985*a*), Jiménez (1998), Herrero i Jiménez (2011) i Saborit (s/d).

Cal completar el quadre amb algunes indicacions sobre la implementació del procés d'harmonia en temps passats que poden diferir de l'actual. Així, Hadwiger (1905) també apuntava harmonia de /*ε*, ɔ/ a Banyeres (11) i només harmonia de /ɔ/ a Bocairent (8) i de /*ε*/ a Relleu (13), i Alcover (BDLC, 10) indicava l'existència d'harmonia de /ɔ/ a Gandia (10). Altres precisions s'adiuen amb la situació actual: hi havia harmonia de /*ε*/ i /ɔ/ a Alberic (5) (Barnils, 1913), i de /*ε*, ɔ/ a Muro i Gorga (9) i a Albaida (8) (Hadwiger, 1905).

La relació entre el tipus d'harmonia i el timbre de la vocal final segons dades de la taula pot resumir-se de la manera següent:

— La realització de *-a/* és o ha estat sovint [ɔ] o [a] en zones que presenten o han presentat sobretot harmonia o bé de /ɔ/ (comarques 1, 2, 3 i 13) o de /*ε*/ i /ɔ/ (7, 8, 9, 12/13, 14, 15 i 16).

— En territoris amb timbre [*ε*] de *-a/* sol haver-hi harmonia només de /*ε*/ (Cullera, 6; Alcoi, 11) i en algun cas de /*ε*/ i /ɔ/ (Elx, 16).

7.1.5.2. JUSTIFICACIÓ HISTÒRICA

Es fa difícil saber quina de les dues vocals /*ε*/ i /ɔ/ tòniques precedí l'altra en el procés d'harmonia que ens ocupa. La descripció dels fets portada a terme en la secció II.7.1.5.1 indica que, al costat de poblacions que harmonitzen les dues vocals, n'hi ha que només harmonitzen la vocal anterior sobretot al sud de la línia Biar-Busot i d'altres que només harmonitzen la vocal posterior sobretot al nord d'aquesta zona.

La presència de [ɔ] com a realització regular de la vocal baixa final de mot en comarques que tenen o han tingut harmonia de /ɔ/ o de /*ε*, ɔ/ suggereix que el procés d'harmonia de /ɔ/ hi ha estat anterior al de /*ε*/ i hauria pogut tenir l'origen en una realització originària [a]/[ɔ] de *-a/* generada espontàniament o importada pels pobladors catalans durant la conquesta del País Valencià (pel que fa a la presència de realitzacions posteriors de *-a/* àtona i especialment oberta de

/ɔ/ tònica en català nord-occidental, vegeu les seccions II.5.3.3 i II.7.1.1.1). És possible que, segons la zona, aquesta realització posterior de -/a/ hagués perviscut només en mots que tenien /ɔ/ tònica, o bé en tots els mots possibles independentment del timbre de la vocal tònica. Fins i tot avui dia, a localitats on la realització poc prestigiosa [ɑ]/[ɔ] de -/a/ és substituïda per [a], els mots que tenen /ɔ/ tònica tendeixen a mantenir la realització originària [ɑ]/[ɔ] de la vocal final. Posteriorment, la realització [ɑ] de -/a/ devia passar a fer-se [a] i, a partir d'aquí, [ɛ] en mots que tenien /ɛ/ tònica.

En altres indrets del valencià meridional (potser a poblacions del Vinalopó, Alcoià, l'Alacantí i la Marina i en altre temps de la Ribera) és possible que l'harmonia de /ɛ/ hagués estat propiciada per una realització originària [ɛ] de -/a/, que també existia en zones del català occidental del Principat cap als s. XIII-XIV (secció II.5.3.3), i l'harmonia de /ɔ/ deu haver estat de data tardana. Segons Montoya (Montoya, 1986, p. 221), a Novelda, Elda i Oriola el procés d'harmonia de /ɛ/ ja obrava al s. XVII i degué precedir l'harmonia de /ɔ/.

La nostra hipòtesi no s'adiu del tot amb la proposta de Casanova (1997) que l'harmonia vocàlica en valencià es deu exclusivament al timbre especialment obert de les vocals tòniques /ɛ/ i /ɔ/. Segons aquest autor, la realització [ɑ] de -/a/ s'hauria originat per harmonia vocàlica en mots amb /ɔ/ tònica i, en un estadi posterior, s'hauria estès a mots acabats en -/a/ que tenien altres vocals tòniques. En la nostra opinió, la coexistència en zones valencianes del procés d'harmonia vocàlica i d'una realització anterior [ɛ] o posterior [ɑ] de -/a/ independent del context suggereix que el procés fou propiciat no només per la realització especialment oberta de la vocal tònica, sinó també pel timbre de la vocal àtona final. Es tractaria essencialment dels mateixos factors que han fet possible el manteniment de la realització [i] de -/e/ en mots amb /i/ tònica en alguns parlars xipella o de la realització anterior [e] de -/ə/ en mots amb vocal anterior tònica a Valls, Reus i altres poblacions del Baix Camp i l'Alt Camp (Recasens, 2011*b* i 2014, p. 29). També en altres llengües i dialectes el procés d'harmonia vocàlica és generat per l'element més feble (la vocal final de mot) més que no pas pel més fort (la vocal tònica) (Jiménez i Lloret, 2011).

Una altra possibilitat més remota és que moriscos i mossàrabs contribuïssin a la gènesi dels processos d'harmonia en valencià. Així, el fet que l'àrab valencià pronunciés -/a/ com a [ɛ] en contextos consonàntics determinats (OnCat, vol. 1, p. 107 i 243) podria explicar l'aparició d'aquesta realització de la vocal baixa final en zones del dialecte i l'acció metafònica consegüent. Hom ha fet constar, en aquest sentit, que el mossàrab presentava algun tipus d'harmonia vocàlica regressiva (OnCat, vol. 1, p. 188, i vol. 3, p. 303): canviava /e/ tònica en [a] en mots acabats en -A, com en el cas dels noms de lloc *Borriana*, *Sollana*, *Moratalla* i *Castalla* enfront de *Bocairent* i *Ontinyent*, que presenten l'evolució -ANU > -én; can-

viava /o/ tònica en [u] en mots acabats en -U en exemples com el topònim valencià *Benillup* enfront de *Benilloba*.

7.1.6. Transformació de hiat en diftong creixent

a) La formació de diftongs creixents en acabaments del tipus -ió i -ia (*acció*, *gràcia*) ja tenia lloc als segles XVI-XVII en el català del Principat, i s'ha estès posteriorment a un nombre més gran de hiats amb estructura /iV/ situats en les posicions final i interior de mot (Cabrè i Prieto, 2001). No pot ser menystinguda la influència del castellà i del francès en la implementació d'aquest procés de diftongació de hiats originaris en el català del Principat i en rossellonès, respectivament. En posició inicial de mot, als diftongs creixents habituals amb [j] (*iuca*, *iogurt*), cal afegir-ne alguns amb l'element gradual [w]: [we]/[wɛ] *lla* (centr. sept.) i [we] *lla* (val.), variants lèxiques del mot *ovella* OVÍCULA; formes del benasquès amb /ɔ/ (Ö) diftongada com ['weʎo] ÖCLU i [wejt] ÖCTO.

b) En valencià i parlars de les comarques meridionals i ponentines del català nord-occidental, la transformació de diftongs decreixents i hiats en diftongs creixents ha operat sobre les seqüències vocàliques següents, que solen mantenir la realització originària en altres parlars (vegeu, en aquest sentit, Recasens, 2014, p. 144-147).

— Hiats emplaçats en mots bisíl·labs (val. *J*[wa]n 'Joan', *cr*[we]s 'creuers').

— Hiats tòncics en síl·laba inicial de mot, i hiats àtons situats en aquella mateixa posició immediatament davant de la síl·laba tònica (val. *b*[we]ga 'bo(d)ega', *p*[ɔa]let, *d*[ja]rrera 'diarrea', *ll*[we]ntar).

— Hiats tòncics en posició medial (n. occ. *esc*[we]lla 'escu(d)ella', *enc*[ja]m, *arp*[jɔ]ts, *guard*[jɔ]la, *surr*[ja]ca).

— Diftong decreixent /uj/ tònic i àton, que sol realitzar-se [wi] en valencià i a Maella si bé no pas a la Marina Baixa, l'Alcoià i el Comtat (*c*[wi]na, *b*[wi]t, *c*[wi]da, *c*[wi]t, *rec*[wi]xera, *arr*[wi]xar; Colomina, 1991, p. 20; Beltran Calvo, 2011, p. 38; Beltran Calvo i Herrero, 2011, p. 37).

En alguerès el diftong decreixent tònic /uj/ es fa [wi], mentre que /iw/ es manté decreixent (*cuina*, *viuda*; Kuen, 1932-1934, vol. 5, p. 140). Per la seva banda, els parlars meridionals del domini lingüístic també poden transformar hiats en diftongs decreixents en condicions inaplicables en altres àrees dialectals (B. Aragó *trill*[aɛ]n 'trillaven', *j*[a j]x lo vi 'ja ix lo vi').

La presència en valencià antic de grafies com *huy* i *huyt* dels mots *avui* i *vuit* podria indicar que aquests mots s'hi realitzaven [wit] i [wi] ja durant els segles XIV-XV (Joanot Martorell, Sant Vicent Ferrer). És possible que el dialecte occidental de la mateixa època alternés la pronúncia amb diftongs decreixent i crei-

xent de vocables d'aquestes característiques i que, per tant, la tendència a formar diftongs creixents en valencià existís de manera incipient a zones de l'antic dialecte occidental del Principat (DECat, vol. 1, p. 524; Ferrando, 1989, p. 410). En tot cas, la profusió de diftongs creixents en condicions diverses en valencià deu ser sobretot fruit del contacte amb el castellà.

7.2. *Sistemes de cinc vocals i incidència lèxica de les vocals tancades en mots nous*

a) Tal com hem precisat en les seccions II.6.2 i II.7.1.1, algunes àrees del domini dialectal no practiquen la distinció entre les vocals mitjanes alta i baixa d'una de les sèries anterior o posterior o d'ambdues sèries, i presenten per tant /E/ i/o /O/ amb realització fonètica més aviat oberta o tancada segons el context segmental. Així, el gironí distingeix /e/ i /ɛ/ i té un sol fonema /O/, i el felanitxer contrasta /o/ i /ɔ/ i té un sol fonema /E/. Per la seva banda, el rossellonès (Roselló, Conflent, Capcir, B. Vallespir) i l'àrea Sitges-Vilanova i indrets penedesencs presenten un sistema de cinc vocals amb, per tant, els fonemes /E/ i /O/.

b) El marge de seguretat entre els fonemes vocàlics mitjans alts i baixos és poc considerable o inexistent a zones frontereres amb l'aragonès. Hi ha igualació entre /ɔ/ i /o/ a indrets del B. Aragó (Aiguaviva, la Ginebrosa, la Torre Velilla, la Codonyera, la Canyada; Rafel, 1981, p. 126-131), i entre /ɛ/ i /e/ a Aiguaviva (Sanchis Guarner, 1949, p. 20). A la Llitera, el contrast fonètic entre els membres de les dues parelles de fonemes varia segons l'emplaçament geogràfic de la localitat (Sistac, 1993, p. 33-39; Faro, 1989). El procés de neutralització entre vocals mitjanes de diferents graus d'obertura és també propi de les joves generacions en concentracions urbanes i altres àrees dialectals (per exemple, té lloc en el cas de la parella /ɔ/-/o/ a localitats d'Eivissa; Torres, 1993, p. 58 i 60).

c) L'adaptació de mots forans i neologismes sol provocar un increment de la freqüència d'ús de les vocals tòniques tancades en els parlars catalans (vegeu també les seccions II.5.2.3.2.3 i II.6.6). En els dialectes del Principat mentre que els castellanismes i neologismes eren adaptats originàriament amb [ɛ] i [ɔ] ([axe'ðres] 'ajedrez', [f'e(j)u] 'feo', [(ə)'leɣu] 'luego', [xwɛɾɣə] 'juerga'; Mariner, 1953), aquests mateixos mots solien ser emesos amb vocal mitjana alta per generacions posteriors de parlants. També en mallorquí i menorquí és usual adaptar amb [e] tònica i no amb [ə] vocables d'aquestes característiques (*metro*, *carnet*, *xalet*). Per la seva banda, els parlants rossellonesos solen adaptar les vocals mitjanes tòniques dels gallicismes mitjançant una única vocal mitjana i les vocals anteriors labials mitjançant una vocal posterior labial (/y, œ/ > [u]).

L'absència de reducció vocàlica en posició àtona en cultismes, estrangerismes i neologismes també propicia una incidència cada cop més gran de les vocals

àtones [e] i [o]. Aquesta tendència actua en el dialecte central ([o] *sèrio, nòvio, tronxo, logos, hidroavió*; [e] *classe, antesala, fase, apoteosi, arqueologia*), mallorquí ([e] *especial, meditar, examen, òpera, cine, líder*; [o] *polític, harmonia*, ambdós vocables emesos sense el tancament esperat de *o* àtona per part de [i] tònica; Bibiloni, 1983, p. 103 i 116); alguerès ([e] *gentil, mesilla* ‘tauleta’, *negatiu, servil, mineral*), i rossellonès ([o] *collegi, normal*). En rossellonès, els manlleus del francès amb [y] i [œ] àtones poden ser adaptats amb [u, i] i amb [u, ə], respectivament (Fouché, 1924a, p. 259-260).

8. ALTRES CANVIS RELATIUS AL VOCALISME ÀTON

A partir d'una base de dades de català dialectal i històric, les seccions II.8.1-II.8.5 d'aquest apartat s'ocupen de la incidència dels segments contextuals vocàlics (vocals, i [j] i [w]) i consonàntics sobre una sèrie de canvis que han afectat la qualitat de les vocals àtones en català dialectal i històric:

- a) Ascens: [e, a, ə] > [i]; [a] > [e]; [o] > [u].
- b) Descens: [i, e] > [e, a, ə]; [e] > [a].
- c) Retracció i labialització: [e, a, ə] > [o, u].
- d) Anteriorització i deslabialització: [o, u] > [e, a, ə].

L'acció dels segments contextuals ha estat classificada com a regressiva o progressiva segons si segueixen o precedeixen la vocal afectada. Els segments en consideració han estat caracteritzats segons els diferents graus d'altura lingual, en el cas de les vocals, i els següents llocs d'articulació, en el cas de les consonants: labials i labiodentals; labiovelar [w]; palatals; velars; nasals; dentals i alveolars, tret sovint de les consonants ròtiques, [l] i [s, z], que poden constituir grups separats en atenció a la posició relativament baixa i posterior que pot adoptar el cos lingual durant la seva producció. També s'investiga el paper de les condicions posicionals i prosòdiques en la implementació dels canvis fonètics d'interès. Es troba més informació sobre aquests processos, amb dades d'altres llengües romàniques, a Recasens (2014).

Les seccions II.8.7 i II.8.8 s'ocupen respectivament de la diftongació de /o/- (i en menor mesura de /u/-) en *au* i de l'intercanvi o metàtesi entre vocals. Finalment, la secció II.8.9 estudia canvis que afecten la integritat segmental de les vocals àtones, a saber, insercions en les posicions inicial i medial (pròtesi, epètesi), i elisions també en aquestes posicions (afèresi, síncope) i en hiats i diftongs.

8.1. Ascens vocàlic

8.1.1. /e, a/, [ə] > [i]

8.1.1.1. EFECTES VOCÀLICS

a) S'exposen seguidament algunes variants lèxiques en què les vocals àtones /e, a/ dels dialectes occidentals i [ə] dels orientals han esdevingut [i] a causa de l'acció assimilatòria exercida per una vocal alta accentuada o inaccentuada següent (assimilació regressiva) o precedent (assimilació progressiva). També s'hi inclouen com a segments contextuais àtons els graduals [j] i [w]. Les vocals subjectes a modificació són representades en negreta, tret que pertanyin a formes lèxiques del català general.

[Assimilació regressiva, [i] tònica contextual] *esquifit* < cat. ant. *escafit*, *albergínia*, *arquebisbe*, *benefici*, *Cecília*, *cementiri*, *clavilla*, *cobrellit*, *desig*, *eixida*, *encabir*, *enyiva* 'geniva', *esperit*, *estil*, *estiu*, *gatim*, *gavina*, *llegir*, *lleixiu*, *llentilla*, *melic*, *mentida*, *nyeguit* 'neguit', *petit*, *premis* 'permís', *sentir*, *savina*, *seguit*, *sentir*, *tenir*, *tenyir*, *teixir*, *veixiga*, *vencill*, *venir*, *verí*, *vestir*, *xagí* 'sagí', *xevira* 'civerra', *xeringa*; *sesir* fr. *saisir* (ross.).

[Assimilació regressiva, [i] àtona o [j] contextuais] *ambició*, *cerimònia*, *congeminar*, *decidir*, *delicat*, *desinteria* 'disenteria', *destriar*, *endevinar*, *entremaliat*, *ganivet*, *gavilà*, *renillar*, *revenxinar*, *sanquinirvi* 'sang i nervi', *seminari*, *serigot*, *traginar*, *trepitjar*, *xerricar*; cat. ant. *certanitat*.

[Assimilació regressiva, [u] tònica contextual] *aixaruga*, *begut*, *dejú*, *enclusa*, *llegums*, *peüc*, *repunt*, *segur*; *ningú*, cat. ant. *ne(n)gú* NECUNU (DECat, vol. 5, p. 941).

[Assimilació regressiva, [u] àtona o [w] contextuais] *arrecular*, *despullat*, *destruir*, *majoral*, *majordona*, *regular*, *xacolata*; *igual*, cat. ant. *egual* AEQUALE.

[Assimilació progressiva, o alhora regressiva i progressiva] *corretjola*, *estiregassar*, *injecció*, *joventut*, *oferir*, *sobreixir*, *sofregir*, *solaments* 'solament'.

Els casos de possible assimilació promoguda per una vocal alta contextual són més aviat regressius que no pas progressius i exercits per [i] contextual (també per [j]) més que no pas per [u] (també per [w]). Les assimilacions regressives afecten més sovint les vocals situades en síl·laba inicial de mot que les emplaçades en posició medial, i resten associades amb l'acció de [i] tònica més que no pas amb la de [i] àtona. Per la seva banda, les assimilacions progressives sobre una vocal medial són exercides preferentment per [i] o [u] precedents inaccentuades. Aquest tipus d'assimilació presenta exemples nombrosos en altres llengües (esp. *viruela* VARIOLA, *simiente* SEMENTE; Menéndez Pidal, 1968, p. 69).

b) El tancament de *e* àtona també pot haver estat condicionat per una acció dissimilatòria (*pedrenyera*). Formes lèxiques com *finestra* FENESTRA, *tisores* < cat. ant. *tesores* TONSORIAS, *tinent* TENENTE i *Climent* CLEMENTIU són atribuïbles a una dissimilació regressiva exercida per una vocal mitjana tònica contextual (DECat, vol. 8, p. 560).

Algunes variants del nostre banc de dades semblen generades alhora per assimilació a una vocal alta i per dissimilació en relació amb *e* àtona o tònica: *benefici*, cast. *derretir*, *encabir*, *endevinar*, *enamorat*, *enrajolar*, *escafit*, *esllanguit*, *esllavissada*, *esperit*, *primerenc*, *revenxinar* ‘reveixinar’, *tribanella*.

8.1.1.2. EFECTES CONSONÀNTICS

Tal com mostra la relació següent de formes lèxiques, l'ascens de /e, a/ i [ə] a [i] és promogut sovint per l'acció d'una consonant palatal.

[Assimilació regressiva] *aixol*, *arenjó*, *baldelló*, *celler*, *cobrellit*, *corretjola*, *creixidora*, *deixar*, *dejú*, *eixam*, *eixanglot*, *eixir*, *enrajolar*, *ensenyar*, *enyiva* ‘geniva’, *enyor*, *esgarranxada*, *esqueixada*, *freixera*, *ganyol*, *lleixiu*, *majoral*, *menjar*, *peixera*, *penjoll*, *penyora*, *petjar*, *queixal*, *renjó*, *sageta*, *sajola*, *seixanta*, *selló*, *senyal*, *senyor*, *sofregir*, *tegell*, *teixó*, *tenyir*, *teixir*, *tragella*, *vaixell*; millor, cat. ant. *mellor* MELIORE; *paxarell* ‘passerell’ (eiv.); top. *Rosselló*; dial. *rebitllar* < *rabatllar* format sobre REBELLE (DECat, vol. 7, p. 145).

[Assimilació progressiva] *aixanguer*, *aixecar*, *aixereca*, *argelaga*, *bajanada*, *catxapó*, *congeminar*, *injecció*, *gebrat*, *gener*, *genet*, *genoll*, *germà*, *gespet* ‘géspet’, *llegó*, *llegums*, *llençol*, *llentilla*, *llecsó* ‘lletsó’, *llestó*, *lledó* i *lledoner*, *llecorella*, *pollegana*, *rellevar*, *xaneta*, *xaval*, *xocolata*, *xemeneia*, *xeringa*, *xepoll* ‘xopoll’; *ginella* *JANUELLA (centr. sept.); *ganivet*, [3] *adriola* ‘lladriola’ ‘guardiola’ (mall.). Pel que fa a les formes del català general *ginesta*, *ginebre* i *Girona*, vegeu la secció II.2.1.2.3.

[Doble direccionalitat] *aixelleró*, *exagerar*, *llegir*, *lleixiu*, *nyenyar* ‘llenyar’, *xeixanta* ‘seixanta’; variants mallorquines amb [c, ʝ] *cacau*, *caixó*, *engegat*, *gangalla* i *ganxet*.

Les dades exposades mostren que l'acció de la consonant palatal és sovint regressiva o progressiva, sense un predomini clar d'una direcció o de l'altra, i que pot haver-hi també casos de doble direccionalitat. Cal notar també que, independentment de la direcció afavorida pel procés assimilatori, la vocal afectada sol trobar-se en síl·laba inicial de mot. Ambdues direccions actuen en altres llengües romàniques (occ. ant. *issir* EXIRE, *gilós*, *ginolh*, port. *sinhor*, *pixinho*; Grandgent, 1905, p. 27, Leite de Vasconcellos, 1987, p. 103).

Convé fer alguns consideracions sobre el possible efecte de la consonant contextual no palatal adjacent a la vocal inflexionada. Aquesta consonant pot ser [s], que sol tenir un caràcter fortament palatal en català tal com deixen entreveure variants lèxiques dialectals iniciades en les seqüències *ce-* i *se-* de la llista (també secció II.2.3). Cal destacar, d'altra banda, la possible acció palatalitzadora sobretot regressiva d'una consonant dental o alveolar (*gatim*, *gatoll*, *vedell*), que resta associada amb l'elevació alhora de l'apex i del dors de la llengua. L'ascens vocàlic també pot haver estat propiciat per l'acció regressiva d'una consonant nasal preconsonàntica, sobretot velar o alveolar, en virtut d'un procés de naturalesa perceptiva explicat a la secció II.2.2. És possible que les consonants velars també hagin incidit sobre l'ascens de *e*, *a*, atès que presenten un lloc d'articulació postpalatal en contextos vocàlics anteriors (*queixal*, *esqueixada*).

En un bon nombre de vocables de la relació de formes lèxiques adjunta, el canvi *e > i* ocorre després de vibrant alveolar situada sobretot en posició inicial de mot. Exemples: *rebot*, *reclau*, *redorta*, *refaco* 'faldell' cast. *refajo*, *regular*, *remolta*, *remoll* 'esllavissada', *renglera*, *renyó*, *renoc*, *replà*, *repunt*, *ressaga*, *resclosa*, *retranga*, *re(c)tor*, *arrecular*, *arrencar*, *corretjola*. Aquesta acció s'adiu amb els elevats requeriments de mode d'articulació que comporta l'articulació de [r], especialment quan es troba situada en aquesta posició prominent (Solé, 2002).

El procés d'interès també ha actuat en un bon nombre de mots iniciats per *des-* i *de-* (> *dis-*, *di-*), potser a causa de la naturalesa prefixal d'aquestes seqüències segmentals. Exemples: *dibuixar*, *difunt*, *dimoni* DAEMONIU, *dipòsit*, *diputat*, *disbauxa*, *disparar*, *disbarat* (DECat, vol. 3, p. 134 i 146); formes dialectals *descurt*, *desembre*, *desig*, *despesa*, *despullat*, *destriar*, *destruir*.

8.1.1.3. DISTRIBUCIÓ DIALECTAL

La filiació dialectal de les variants lèxiques analitzades revela que el canvi *e*, *a* > [i] en posició àtona és força més freqüent en català nord-occidental que en valencià i, pel que fa als parlars que neutralitzen /e/ i /a/ àtones en [ə], en rossellonès (Coromines, 1974, p. 296), mallorquí i menorquí que en el dialecte central, tret del tarragoní que també es mostra favorable al canvi. Aquesta distribució dialectal de formes s'adiu amb la possible realització especialment tancada de /e/ en nord-occidental, amb la distribució dialectal de variants lèxiques acabades en *-ic* en lloc de *-ec* (secció II.5.3.2) i, pel que fa al rossellonès, amb l'elevada freqüència de casos de palatalització vocàlica en occità antic (Grandgent, 1905, p. 27). En parlars nord-occidentals com el tortosí, el tancament de /e/ àtona sobretot davant de vocal alta anterior tònica o àtona pot constituir un procés fonològic d'aplicació sistemàtica o altament freqüent i afectar simultàniament dues vocals pretòniques sobretot en direcció regressiva però ocasionalment també

progressiva (*petit, estil, melic, delicat, veritat, enemic, ximeneia*; Jiménez i Lloret, 2011; Massip, 1989, p. 30-31).

En textos del català medieval, l'ascens vocàlic que ens ocupa disposa de nombrosos exemples d'assimilació davant de vocal alta anterior i també en contacte amb consonant palatal precedent o següent. Com a exemples d'assimilació a un segment vocàlic contextual, cal esmentar les variants lèxiques dels segles XIII-XIV *vinent* VENIENTE, *siguent* SEQUIENTE, *sirvent* SERVIENTE, *sintent* SENTIENTE, *diffinicions, dirivar* i *discripció* (Llull; Moll, 1982, p. 191; Badia i Moll, 1960, p. 1308). Com a exemples d'assimilació a una consonant contextual tenim variants dels segles XI-XII (*ixís*; Baraut, 1980, p. 18), s. XII (*giner, Gironda* GERUNDA, *linzols*) i s. XIII (*girmanes, ixemplada*, Rasico, 1993, p. 70 i 189; *giner, ginet, diliurar, lixar*, Ponsoda, 1996, p. 163).

8.1.2. /o/ > [u]

8.1.2.1. EFECTES VOCÀLICS

S'exposen a continuació variants lèxiques que poden haver experimentat el canvi /o/ > [u] en posició àtona per assimilació a una vocal alta en els dialectes del bloc occidental i en mallorquí. En gran manera, aquesta mateixa acció assimilatòria condicionà el pas sistemàtic de /o/ àtona a [u] en català central (secció II.6.5).

[Acció regressiva, [i] tònica contextual] *avorrir, boïga, borrim, cobrir, coixí, complir, conill, cortines, cosí, cosir, dormir, escopir, escorpí, forquilla, frontissa, llangonissa, molí, morir, mosquit, obrir, olives, omplir, plovisca, podrir, pollí, ratolí, rostir, sofrir, sortir, tonyina, topí, tossir, tremolí*; cat. gral. *bullir* BÜLLIRE; *noví* NOVIU (mall.).

[Acció regressiva, [i] àtona o [j] contextuais] *borinot, botifarra, contribució, corritjola, fornigó, somicar, sospirar*; cat. ant. *durment* DORMIENTE (Llull; Badia i Moll, 1960, p. 1308).

[Acció regressiva, [u] tònica contextual] *cogula, columna, comú, consum, corruixes, costum, costura*; cat. ant. *pocolull* derivat de PAUCÜLU.

Segons les dades exposades, l'efecte assimilatori és regressiu, té lloc sobretot quan /o/ està situada en síl·laba inicial de mot i és exercit més aviat per una vocal tònica que per una vocal àtona i per [i] que per [u], tal com també s'esdevé en altres llengües romàniques (it. *mulino, uccidere*; Rohlf, 1966, p. 165).

L'ascens vocàlic que ens ocupa pot tenir un origen dissimilatori davant de vocal mitjana posterior tònica (*bolló, cocó, codol* 'còdol', *cogoll, corcó, corró, fogó*,

moixó, olor, ronyó, todó) i potser fins i tot davant de vocal mitjana anterior (*Novelda, objecte, obert, Josep*). L'acció dissimilatòria també pot operar en hiats (*bo(d)ega, boïga, coent, coet, Joan, poal* i *poar, raoreta, roada, ro(s)egar, roella*), de manera anàloga a tal com s'ha esdevingut a *táb[w]a* TABŮLA i *v[w]ar* VO-LARE en portuguès (Williams, 1938, p. 66 i 96) i *lau* LATU en espanyol dialectal (Menéndez Pidal, 1968, p. 81). La vocal mitjana posterior pot esdevenir alta posterior en monosíl·labs àtons de caràcter funcional com els possessius *mon, ton* i *son*, el pronom *ho* i la conjunció *o*.

8.1.2.2. EFECTES CONSONÀNTICS

a) Una minva de la distància entre els dos llavis durant la producció d'una consonant bilabial o labiodental pot provocar el tancament de /o/ àtona a [u] per assimilació (també esp. ant. *dubdar* DŮBITARE; Menéndez Pidal, 1968, p. 72). Els exemples següents indiquen que aquesta acció és més aviat progressiva que regressiva, i que en ambdós casos la vocal afectada sol estar situada en síl·laba inicial de mot.

[Acció regressiva] *acoblar, cobrir, complir, comú, confit, covard, escopir, joventut, llomera, obrir, ofegar, plovisca, rovell, sofrir, somera, somicar, somniar, soplujar-se, tomata; noví* (mall.).

[Acció progressiva] *afollar, avorrir, bocinada, bo(d)ega, boïga, bolló, borinot, borró, botifarra, cebollada, foguera, fogó, forcat, fornigó, forquilla, forrelat, mantàfol, moixera, moixó, molí, morir, mosquit, mostela, poal, podré, podrir, pollí, tremolí; potada* (eiv., Solsonès; DECAt, vol. 6, p. 756); cat. gral. *mullar* MOLLIA-RE, *bullir* BŮLLIRE, *mntanya* MONTANEA (cat. ant. *montanya*), *purgar* PŮRGARE (cat. ant. *porgar*).

[Acció regressiva i progressiva] *rebombori* derivat de *bomba* (mall.).

També l'aproximant labiovelar [w] pot exercir una acció assimilatòria regressiva i progressiva sobre el tancament de /o/ àtona, que resta associada amb els gestos de labialització i constricció dorsovelar de la consonant. Aquesta acció explica els desenvolupaments [ɔw] > [ow] > [u] i [wɔ] > [wo] > [(w)u] documentats en altres llengües romàniques (fr. *soudre* SOLVERE, aranès [fuk] FÖCU; Pope, 1934, p. 202).

b) El tancament vocàlic d'interès també pot ser exercit pel gest consonàntic d'elevació dorsal envers el paladar dur d'una consonant palatal o envers la zona velar d'una consonant velar (esp. *cuñado* COGNATU, *mujer* MŮLIERE; Menéndez Pidal, 1968, p. 72). Tal com mostren els exemples següents, aquesta acció consonàntica és sobretot regressiva pel que fa als segments contextuais pala-

tals, i progressiva pel que fa als velars, que solen ocupar la posició inicial absoluta de mot.

[Acció regressiva, palatal contextual] *afollar, bolló, cebollada, collir, moixó, patollar, pollí, ronyó, tonyina*; cat. gral. *bullir, cunyat*.

[Acció progressiva, palatal contextual] *aixorovit, Joan, Josep, joventut, llo-mera*.

[Acció regressiva, velar contextual] *foguera, fogó, noguer, socarrar*.

[Acció progressiva, velar contextual] *acoblar, cobrir, cocó, cogula, coent, coet, cogoll, cogullada, coixí, colomí, columna, collir, comú, confit, conill, consum, corcó, corder, corriola, corritjola, corró, corruixes, cortines, cosí, cosir, costum, costura, covard, escopinada*; cat. gral. *cunyat* COGNATU.

c) En alguns casos, el canvi /o/ > [u] sembla haver estat propiciat per l'acció regressiva de [l] o [r] vibrant o final de síl·laba en consonància amb el fet que la producció d'ambdues consonants pot comportar una anticipació del moviment de retracció i potser d'elevació del dors lingual. Exemples: (vibrant) *avorrit, borró, contorbat, corcó, corder, correig, corriola, corritjola, corró, corruixes, escorpí, estornell, forcat, fornigó, forquilla, forrellat, sortir*; (lateral) *columna, molí, oliva, olor, tolit*. També pot haver-hi acció progressiva de la vibrant (*arronsar*). En espanyol, la lateral alveolar promogué l'ascens de /o/ en la seqüència ÛL preconsonàntica (*azufre, dulce*; Menéndez Pidal, 1968, p. 140).

El procés de canvi /o/ > [u] també pot haver estat afavorit per altres consonants dentoalveolars (*soterrar, todó, contorbat, patollar*) i per l'acció regressiva d'una consonant nasal (*aconvidat, consum, contribució*; cat. gral. *muntanya*).

8.1.2.3. DISTRIBUCIÓ GEOGRÀFICA

Una anàlisi de la distribució geogràfica de variants lèxiques deixa entreveure que el tancament de /o/ àtona a [u] s'estén per tot el dialecte nord-occidental (e. g., B. Ebre, Ribagorça, Garrigues-Noguera), el mallorquí i el valencià. La freqüència de casos del canvi sembla més considerable en nord-occidental que en valencià, potser pel fet que /o/ pot ser especialment tancada en el primer dialecte.

En mallorquí, el procés opera preferentment davant de vocal alta i està en retrocés. Poblacions mallorquines que no tanquen /o/ àtona davant de vocal alta presenten variants lèxiques ultracorrectes en les quals /u/ àtona ha esdevingut [o] davant de [i]: *junyir, juliol, justícia, humil, humitat, Llu(v)ís, municipal, musica* 'música', *pubil* 'pubill'. Els parlars occidentals presenten exemples esporàdics d'aquesta mateixa tendència ultracorrectora (val. *arrupit, Puríssima, juliol, judici, pubil*, i possiblement *bufetada* i *esmunyir*). Un cas específic d'aquest tipus

d'ultracorrecció és determinat per mots en què el desplaçament accentual des de /u/ tònica fins a [i] següent ha permès que la primera vocal pogués ser associada amb una vocal mitjana posterior pels parlants (mall. *dil[o]ví*, val. *m[o]stia* 'música'; secció IV.1.2). Exemples de realització [u] en lloc de [o] en formes lèxiques sense [i] següent s'expliquen per influència del castellà (*còns[u]l*, *g[u]vernamental*) i el cas invers pel mateix motiu o per dissimilació en contacte amb una consonant labial o palatal (mall. *s[o]focar* 'sufocar', n. occ. *j[o]riol* 'juliol', *aj[o]pit* 'ajupit', val. *j[o]petí* 'jupetí').

Es fa difícil saber si algunes formes grafiades amb *o* en lloc de *u* en català antic i sovint pronunciades amb [o] en lloc de [u] en els dialectes actuals són ultracorrectes o es deuen a la presència de *Ū* en la forma etimològica (*grunyir*, *fugir*, *munyir*, *bullir*, *acudir*; DECat, vol. 2, p. 334-335; vol. 4, p. 220-221 i 683-684; vol. 5, p. 843-844; Martí Mestre, 1994, vol. 2, p. 85). En altres casos el caràcter ultracorrecte de la variant lèxica modificada és més clar (s. xv *stodiant*, *presomí*; Farreny, 1986, p. 134).

8.2. Descens /i, e/ > [e, a, ə], /e/ > [a]

El procés de descens vocàlic comporta el canvi de /i, e/ a [e, a] en els dialectes occidentals i a [ə] en els orientals, i de /e/ a [a] en català occidental.

8.2.1. Posició inicial absoluta de mot

a) El descens de /e/ inicial absoluta de mot sembla condicionat sobretot per l'efecte assimilatori regressiu de [a] tònica o àtona, i potser també per una acció dissimilatòria regressiva exercida sobretot per [i] i [e] tòniques o àtones.

[Assimilació regressiva; [a] tònica contextual] *edat*, *eixam*, *emprar*, *encara*, *envà*, *errar*, *escala*, *esclau*, *espart*, *espasa*, *espatlla*, *estalvis*, *estany*, *estaques*, *estar*, *estral* 'destral'.

[Assimilació regressiva; [a] àtona contextual] *eixarment*, *embafar*, *embaràs*, *embastida*, *empapar*, *emparar*, *encallar*, *encartronar*, *enganyar*, *enganxar*, *esbarzer*, *escaufar*, *esgarrar*, *espantar*, *establir*, *estarrossar*, *esvalotar*.

[Dissimilació regressiva; vocal anterior tònica contextual] *eixida*, *emplir*, *encert*, *encendre*, *entendre*, *enyives*, *equip*, *ermita*, *espiga*, *esquerra*, *esteva*, *hereu*.

[Dissimilació regressiva; vocal anterior àtona contextual] *edredó*, *elegir*, *encepar*, *enciam*, *endevinar*, *entemonir*, *entreposar*, *eriçó*, *espentar*, *espinacs*, *esquerdar*, *estemordit*, *estisores*, *estrenar*.

[Dissimilació regressiva; [u] o [w] contextuais] *eruga* (n. occ. mer.); *eixugar* (n. occ., val.); *engüent* < *ungüent*, *ergull* < *orgull* (Massip, 1989, p. 32).

En alguns dels vocables esmentats l'entorn consonàntic pot haver contribuït al canvi /e/ > [a], a saber, la presència de [s] immediatament següent (també en el cas dels mots *esborrar*, *escoltar*, *escombrar*, *escopir*, *escriure*, *escurar*, *escurçó*, *esgolar-se*, *esllomar*, *espona*, *esporgar*, *estarnuar* 'esternudar', *estiragassat*, *estora*, *estudiant*) i de nasal final de síl·laba a causa d'un efecte acusticoperceptiu explicat en la secció II.2.2 (també a *embolic*, *embut*, *enclusa*, *endreçar*, *enfront*, *ensumar*). Precisament aquests dos mateixos contextos consonàntics afavoreixen el canvi vocàlic en alt aragonès (Kuhn, 2008, p. 118), i el descens de *e* davant de [s] té una certa freqüència en altres dialectes romànics (occità de Gers *ascolo*, *aspasa*, pisà antic *ascrito*; Meyer-Lübke, 1974, p. 312-313; Guarnerio, 1918, p. 359).

El descens de *e-* tenia ja vigència en època medieval, tal com mostren exemples de procedència dialectal occidental representats gràficament amb *a-* (i aquí amb *e-* en negreta): s. XII-XIV top. *Amposta*, *Emposta* IMPOSITA (OnCat, vol. 2, p. 184); s. XIV *envides* (Sant Vicent Ferrer; DECat, vol. 3, p. 410); s. XV *enbaraçades*, *elegant* (Joanot Martorell; DECat, vol. 3, p. 265 i 275), *embut*, *eriçó* (Jaume Roig, Onofre Pou; DECat, vol. 3, p. 288-289 i 419), *Enrich*, *emprà* (Farreny, 1986, p. 131).

Convé fer referència a altres factors afavoridors del descens vocàlic que ens ocupa: la qualitat més o menys baixa i centralitzada de /e/ àtona; fenòmens de vocals en contacte pertanyents a mots diferents, com ara l'elisió de *e-* darrere de *a* tònica o de *a* àtona de formes funcionals com l'article femení *la*; la pertinença de la vocal inicial absoluta a síl·laba travada en contraposició a la tendència al seu manteniment si es troba en síl·laba oberta. El grau baix d'intensitat accentual d'alguns clítics també pot contribuir al descens de /e/ àtona sovint inicial de mot en zones del dialecte occidental; és el cas de la preposició *en*, les formes d'article *el* i *els*, i les formes pronominals *em*, *et*, *els* i *es*.

b) Hi ha exemples de descens de /i/ inicial absoluta de mot davant de consonant nasal final de síl·laba sembla que a tot el domini dialectal (*indià*, *inconvenient*, *injust*). En el cas dels mots iniciats per la seqüència ĨN- la causa podria ser sobretot etimològica, tal com suggereix el fet que mots com els següents fossin representats gràficament amb *en-* en textos antics: *impedir*, *imperial*, *inflamar*, *injuriar*, *inquiet*, *intenció*, *interessar*, *intricar*, *interrogar*, *inventari*, *inquerir* ĨNQUIRERE, *inflar* ĨNFLARE, *indret* *ĨNDIRECTU (DECat, vol. 3, p. 205; vol. 4, p. 840, 843 i 853; Veny, 1993a, p. 133).

8.2.2. Posició medial

8.2.2.1. EFECTES VOCÀLICS

a) Tal com mostra la relació següent de formes lèxiques, el descens de /i, e/ pot ocórrer en posició pretònica no inicial absoluta de mot i haver estat induït

per l'acció assimilatòria regressiva d'una vocal tònica o àtona més baixa, a saber, *e* o *a* contextual sobre /i/ i *a* contextual sobre /e/. Ocasionalment pot haver estat motivat per assimilació a [ɔ] tònica següent (*cimbòlit* 'cimborri', *història*, *llençol*, *trespol*; DECat, vol. 8, p. 792).

[Descens de /i/, acció regressiva] *cinquanta*, *disfrès*, *llicència*, *xixell* 'cisell', *bilamerquí* 'filaberquí', *divertiment*.

[Descens de /i/, acció progressiva] *carquinyoli*, *cerimònia*, *malmirròs*, *matri-moni*, *misericòrdia*, *territori*.

[Descens de /i/, acció progressiva/regressiva] *aniversari*, *carniceria*, *fetilleria*, *ganivet*, *habitació*.

[Descens de /e/, acció regressiva] *apotecari*, *becaina*, *benestar*, *bergar*, *celaubert* 'celobert', *cervater*, *delgat*, *feram*, *ferratge*, *forrellat*, *gegant*, *gençana*, *guergal* 'gregal', *mentàfol* 'metàfora', *meravella*, *mestral*, [rata] *penada*, *pestanya*, *pollegana*, *quebrassa* 'crebassa', *rebast*, *resplendor*, *segall*, *semal*, *soterrar* i *soterrani*, *teranyina*, *terrat*, *teulada* i *teulaí*, *treballar*, *trepadella*, *vetaquí*; cat. gral. *palaia* PELAGICA, *balança* *BĪLANCIA, *salvatge* SĪLVATICU; cat. ant. *piadat* PIETA-TE, *gessamí* (DECat, vol. 6, p. 529).

[Descens de /e/, acció progressiva] *batedor*, *carretó*, *carderola*, *careputxo* 'caperutxo', *filaberquí*, *maleir*, *malentès*; top. *Mataró* < *Materó* (OnCat, vol. 3, p. 206).

[Descens de /e/, acció progressiva/regressiva] *assentar-se*, *calendari*, *carrejar*, *magencar*, *panegal*, *pastenaga*, *rata* *cellarda*; cat. gral. *apaivagar* PACIFICARE, *camarada* CAMERATA.

Segons aquesta exposició de variants lèxiques, els casos de descens de /e/ en posició medial són exercits sobretot per l'acció assimilatòria regressiva d'una vocal tònica següent. No sembla haver-hi predomini per part de cap de les dues direccions regressiva i progressiva del canvi en el cas del descens de /i/ àtona.

Variants d'aquestes característiques ja apareixen en documents medievals de procedència occidental: s. XII-XIII *manazaven*, *penetència* (*Homilies d'Organyà*); s. XIII-XIV *Sabastià*, *Barçaló*, *sarrana*, *entarrar* (Diéguez, 2001, p. 48-49); s. XIV *malancollies* (Sant Vicent Ferrer; DECat, vol. 5, p. 554); s. XV *lauger*, *jagant*, *piatat*, *maravella* (*Curial e Güelfa*; Martí Mestre, 2012, p. 550-555). Són també habituals en altres llengües romàniques: port. ant. *requeza*, occ. dial. *dalgat* DELICATU, *samblar* SĪMILARE (Williams, 1938, p. 104; Grandgent, 1905, p. 27).

b) El descens de /i, e/ àtones pot tenir també un origen dissimilatori de tipus regressiu en el context d'una vocal alta en el cas de /i/, i de *i*, *e* i també d'una vocal posterior labial en el cas de /e/.

[Descens de /i/, acció regressiva, [i, u] tòniques contextuais] *civil, cilindre, eixarreït, maleir, migdia, ministre, oficina, primícia, vigília, visita, disgust, discurs, districte, minúcies, sagristia*; cat. gral. *veí VĪCINU, esperit SPĪRITU*; cat. ant. *finir*.

[Descens de /i/, acció regressiva, [i, u] àtones contextuais] *bicicleta, cirurgia* ‘cirurgia’, *cristià, dibuixar, diligència, disminuir, dissimular, dissipelda* ‘disipella’, *distribuir, dividir, guinyolar, llimicós, militar, minuet*, cast. *mirinyac, mitigar, oficial, principal, privilegi, sicilià, sindicat, trinitat, vidriola, vigilar, llinatge Vidiella*; cat. gral. *endevinar DĪVINARE, fesomia* < cat. ant. *fisomia, fisonomia*.

[Descens de /e/, acció regressiva, *i, e* tòniques contextuais] *bresquilla, cervell, corretger, deler, delit, drecera, elet, felguera, ferrer, ferreny, genives, llentilla, llentiscle, llumener, melic, orendella, pepida, perdiu, pestell, planeta, polleguera, recer, renglera, re(s)ina, revés, sencer, sendera, serrell, telera, vernís, xeringa*; *fagenc* < *fetgenc* (tort.; DECat, vol. 3, p. 993); cat. gral. *aquest, aqueix, aquell ECCU ISTE/IPSE/ILLE, mateix *METTIPSE, barret BIRRU + ITTU, guaret VERACTU, darrer DE RETRO, bassetja *PERSIDIA, racer RECESSU, falguera *FILICARIA, garbell CRIBELLU, braguer* < **ubreguer* format sobre *UBER, aulet EBULETU, fallera *FELLARIA?* (DECat, vol. 7, p. 664); top. *Batet, Beget* (OnCat, vol. 2, p. 493); cat. ant. *flequer, monestir, revell* (DECat, vol. 7, p. 147).

[Descens de /e/, acció regressiva, *i, e* àtones contextuais] *berenar, gemegar, geperut, pellerofa, trepitjar*; cat. gral. *barrejar* derivat de *VERRERE*.

[Descens de /e/, acció regressiva, *o, u* contextuais] *ferroll, ferum, llegó, lleó, lleuger*.

[Descens de /e/, acció progressiva o regressiva/progressiva, *i, e* contextuais] *desencís, beneir, lliueret* ‘llueret’, *resplendor*; val. *Miquelet, Vicentet*.

Les variants lèxiques exposades indiquen que la influència dissimilatòria d’una vocal alta contextual sobre el descens de /i/ és bàsicament regressiva, i té lloc davant de [i] àtona més que no pas de [i] tònica o [u]. Per la seva banda, l’acció dissimilatòria sobre el descens de /e/ per part de *i, e* és exercida majoritàriament per una vocal tònica següent. En ambdós casos la vocal inflexionada sol trobar-se en síl·laba inicial de mot.

L’efecte dissimilatori sobretot regressiu sobre el descens de /i/ i /e/ tenia una certa freqüència en català antic: *fael FIDELE, fenir, dehia* ‘deia’ *DĪCEBAT*; *homilia* (*Homilies d’Organyà*); s. XIII-XIV *cristià, esgrimir, invisible, privilegi, divina* (Llull); s. XV *resplendor, monestir* (*Curial e Güelfa*; Martí Mestre, 2012, p. 554-555), *pestell* *PESTELLU. En formes lèxiques com *aquest, aquell, aqueix* i *mateix* el canvi pot haver estat facilitat per la posició proclítica que ocupen els demostratius i els indefinits.

En altres llengües romàniques resulta particularment freqüent el descens de

/i, e/ àtones per dissimilació davant de vocal alta o mitjana, tal com deixen entreveure exemples de l'occità (*meravilho*, *vesin(o)*, *fení* FĪNIRE, *samentèri* COEMETERIU, *sagèu* SIGILLU; Ronjat, 1930-1941, vol. 1, p. 311-312) i de l'espanyol (*veinte* VĪGINTI, *decir* DĪCERE; Menéndez Pidal, 1968, p. 180).

c) Pot haver-hi casos de descens vocàlic promoguts per accions assimilatòria i dissimilatòria simultànies: (descens de /i/) *aviciar*, *esquifit*, *facidura* 'farcidura', *familiar*, *llegítima* 'llegítima', *medicina*, *servicial*; (descens de /e/) *arquebisbe*, [aw]*reneta*, *benestar*, *carretera*, *claveguera*, *desrengat*, *encetar*, *maleir*, *malentès*, *parpellejar*, *ravenissa*, top. *Atzeneta*, *Canedell* CANNETELLU; *paixerell* 'passerell' (val.). És possible l'aplicació repetida dels processos de descens vocàlic, segurament després que /e/ > [a] hagi operat en posició inicial absoluta de mot, a *ebenista*, *espeller*, *esfereir*, *estenalles* i *esternudar* (també *disciplina*).

8.2.2.2. EFECTES CONSONÀNTICS

a) La presència d'una consonant nasal final de síl·laba pot contribuir a la implementació del canvi /i/ > e, a (*cinquanta*, *principal*, *sindicat*) però sobretot de /e/ > a (*assentar-se*, *gençana*, *llençol*, *llentilla*, *llentiscle*, *llentuga*, *magencar*, *mentàfola* 'metàfora', *renglera*, *sencer*, *sendera*). Altres llengües presenten també casos de descens d'una vocal anterior àtona o tònica induït per la nasalització consonàntica: francès *printemps*, *entrer* ÎNTRARE, *sembler* SĪMLARE, *cinq*, *pleine* PLĒNA, *un* ŪNU, portuguès dialectal *brençar*, *pentar* (Lausberg, 1970, p. 271-272 i 290; Leite de Vasconcellos, 1987, p. 89).

b) Les consonants [l] i [w] exerceixen una acció assimilatòria preferentment regressiva sobre els processos de descens de vocals àtones que ens ocupen. En concret, la consonant lateral alveolar intervé en el descens de /i/ (*diligència*, *familiar*, *militar*; cast. *cilindro*, *silencio*), i [l] i [w] poden fer-ho en el de /e/ (*celaubert* 'celobert', *deler*, *delfi*, *delit*, *felguera*, *Miquelet*, *lleuger*, *reumar* 'remugar', *teulada*; n. occ. *alzina* ILICINA; mall., men. *daufi* DELPHINU). Per la seva banda i tal com mostren les variants lèxiques següents, una vibrant alveolar contextual pot promoure casos de descens de /e/ de caràcter assimilatori regressiu i també progressiu sobretot quan es troba en posició inicial absoluta de mot.

[Acció progressiva] *carretó*, *corretger*, *forrellat*, *rebast*, *rebent*, *rebentar*, *rebotí*, *rebast* 'robust', *recer*, *reïna* 'resina', *relleu*, *remei*, *renec*, *renglera*, *renyir*, *renyó*, *resplendor*, *restoblar*, *restoll*, *reumar* 'remugar', *revés*, *torredà*; cat. gral. *esparralló* *SPARILIONE.

[Acció regressiva] *berruga*, *cerdà*, *cervell*, *espaterrat*, *ferratge*, *ferrer*, *gerdó*, *guergal* 'gregal', *perdiu*, *sermó*, *serrar*, *serrell*, *terçó*, *terrat*, *terròs*, *vernís*; cat. ant. *serró* 'sarró'.

El fet que totes tres consonants /l/ fosca, [w] i [r] siguin emeses amb descens predorsal i un grau més o menys considerable d'endarreriment postdorsal justifica aquesta acció assimilatòria. Trobem exemples de descens de *e* en contacte amb [r] en documents històrics de procedència dialectal occidental: *sarrana*, *entarrar* (Diéguez, 2001, p. 49); s. xv *tarrat*, *tarrater* (Farreny, 1986, p. 131), *raenes* 'ree-nes' (*Curial e Güelfa*; Martí Mestre, 2012, p. 554); s. xvii *tarròs*, *estarnut* (Vený, 1993a, p. 231). Com a exemple de descens de /e/ tònica, tenim el vocable *escarda* 'esquerda' a indrets del dialecte nord-occidental (DECat, vol. 3, p. 681). També les llengües romàniques presenten casos de descens de *e* àtona i tònica exercits per l'acció assimilatòria regressiva de [l] i de ròtica sobretot vibrant: portuguès *d[ɛ]lgado*, *-áv[ɛ]l* -ABÏLE, *v[ɛ]la* VÊLA, portuguès antic *saçardote*, *çarrar*, occità dialectal *tarrible*, *libarta*, sud-italià *tarra* (Ronjat, 1930-1941, vol. 1, p. 295; Rohlf, 1966, p. 130; Williams, 1938, p. 35, 44 i 59).

La fricativa alveolar /s/ també pot promoure el descens de /i/ i /e/ precedents en consonància amb el fet que pot ser produïda amb una posició relativament baixa del predors: (/e/) *bresquilla*, *mestral*, *pestell*, *resplendor*, *restoll*; (/i/) *disfrès*, *disminuir*, *dissimular*, *distribuir*, *disparar*. El descens vocàlic en aquests darrers vocables, que es feien amb *des-* en català antic, és atribuïble a un intercanvi de seqüències de caràcter prefixal (vegeu també la secció II.8.1.1.2).

c) El descens de vocal anterior àtona pot haver estat condicionat per dissimilació quan actua en contacte amb consonant palatal. L'acció dissimilatòria exercida per consonants d'aquestes característiques sobre el canvi /e/ > [a] és sobretot progressiva, té lloc especialment quan la consonant és inicial absoluta de mot, i disposa d'exemples en català medieval i modern. Exemples: *gegant*, *gemegar*, *gençana*, *genives*, *geperut*, *gerdó*, *llecórell*, *lledó* i *lledoner*, *llegó*, *llençol*, *llentilla*, *llentiscle*, *llentuga* 'lletuga', *lleó*, *lleuger*, *pollegana*; s. XIII-XIV *lançols*, *ladoner*, *laugeria*, *laiüda* 'lleguda' (Diéguez, 2001, p. 48-49); s. xv *janer*, *lançol* (Farreny, 1986, p. 131); s. xvii *llauger*, *sagell* (Vený, 1993a, p. 231).

Dades procedents d'altres llengües romàniques deixen entreveure que aquesta acció dissimilatòria és sovint regressiva i pot afectar una vocal tònica: lombard *v[ɛɲ] VĪNU*, *ves[ɛɲ] VICĪNU*, port. lisboeta *abalha* APĪCULA (Meyer-Lübke, 1974, p. 63 i 107). La dissimilació d'interès també pot operar en el cas dels diftongs decreixents /ij/ (Ī) i /ej/ (Ī, Ē), tal com proven les variants *farein*[ə] i *taila* en italià dialectal i *durmeir* DORMĪRE i *nair* NĪGRU en el retoromànic de Surmeir (Rohlf, 1966, p. 54 i 79; Lausberg, 1970, p. 257; Haiman i Benincà, 1994, p. 35). També hi ha exemples de dissimilació progressiva exercida per part de [i] tònica sobre una vocal àtona següent (sud-italià *mie* MĪHĪ; Rohlf, 1966, p. 184).

8.2.3. Distribució dialectal i interpretació

El descens de /e/ àtona s'estén per la major part del dialecte nord-occidental (pallarsès, Priorat, Ribera d'Ebre, Baix Ebre), i en posició inicial absoluta de mot no opera ni a Fraga ni a bona part de la Llitera ni de la comarca del Matarranya amb inclusió de Maella i Favara (Galan i Moret, 1995, p. 24; Giralt, 1999, p. 72). Les joves generacions es mostren cada cop més refractàries al canvi /e/- > [a]-, i això especialment en el cas d'aquells mots recents i de caràcter culte en què la vocal apareix en síl·laba oberta o en la seqüència *ex-* (*edat*, *exigent*, *examen*, *educat*, *egoïsta*, *elegant*, *equip*; Carrera, 2002, p. 114 i 118).

En valencià, el descens de /e/ és més freqüent en unes contrades que en d'altres. En posició inicial absoluta, hi ha àrees de manteniment ([e]-) i d'altres de canvi ([a]-) al nord i al sud del País Valencià: pel que fa als dominis septentrionals, la solució [a]- és freqüent al B. Maestrat i Tinença de Benifassà, Plana Baixa i Almassora, però no pas als Ports, l'A. Maestrat, Castelló i pobles septentrionals de la Plana on domina la solució [e]-; pel que fa als dominis meridionals, la realització [a]- es troba a les comarques emplaçades al nord de les més extremes Baix Vinalopó i Vinalopó Mitjà, que mantenen la vocal mitjana anterior (Gimeno, 1994, p. 94; Beltran Zaragoza, 1999, p. 138-139; Colomina, 1985a, p. 151-153; Beltran Calvo i Herrero, 2011, p. 37). El manteniment de /e/ inicial absoluta podria ser atribuït a la influència murciana en valencià meridional, i a la influència de l'aragonès en valencià septentrional i a les comarques ponentines del dialecte nord-occidental (Gimeno, 1994, p. 93-94).

El fet que un bon nombre de casos de descens de /e/ ocorrin en síl·laba inicial de mot darrere de consonant suggereix que, anàlogament a la llei Coromines (secció II.6.3), el procés pot haver estat propiciat per un guany d'obertura oral de la vocal en aquesta posició prosòdicament forta (Fougeron i Keating, 1997).

8.3. Retracció i labialització /e, a/, [ə] > o, u

8.3.1. Efectes vocàlics

La mostra de formes lèxiques exposada a continuació revela que l'acció assimilatòria exercida per part d'una vocal labial posterior sobre el canvi de *e*, *a* àtones a *o*, *u* és sobretot regressiva, i sol afectar una vocal situada en síl·laba inicial si l'agent del canvi és *o* tònica o en menys mesura *u* tònica, i una vocal emplaçada en posició medial si l'agent és *u* àtona. Hi ha també casos d'assimilació progressiva exercida per part d'una vocal labial tònica sobre una vocal posttònica o final de mot (secció II.4.2.4), i per part de vocal àtona sobre una vocal pre-tònica.

[Assimilació regressiva, síl·laba inicial] *aixol*, *arjub* ‘aljub’, *babul* ‘baül’, *banyó*, *bavor*, *begut*, *berruga*, *cadolla*, *calçons*, *casual*, *eronella*, *eruga* ‘oruga’, *faldó*, *fenoll* i *fenollera*, *ferum*, *ferroll*, *flabiol*, *gaó*, *genoll*, *gerdó*, *manoi*, *mastollar*, *messollut* derivat de MEDULLA, *meló*, *però*, *petó*, *prenyó*, *redolar*, *rescoït* ‘resclosit’, *ressopó*, *sadoll*, *salroig*, *saor*, *segon*, *teixó*, *terromper* ‘terramper’, *terròs*; *jodriola* < *lla-driola* (gironí); cat. gral. *tortuga* < *tartuga*, oró AERONE, *rodó* *RETUNDU, *ronyó* *RENIONE, *rostoll* *RESTUCLU, *murgó* *MERGONE, *boldró* *VELLERONE; cat. ant. *estol*, *felló*, *sebol·lit*; top. *Segorb*.

[Assimilació regressiva, posició medial] *abandonar*, *acarxofar*, *ametonar*, *anyaroner* ‘aranyoner’, *arredonir*, *eixerovit*, *esbagotar*, *esgarronar*, *estarrufar*; cat. ant. *albelló*; top. *Vallfogona* VALLIS FECUNDA.

[Assimilació progressiva, posició pretònica] *comellar*, *congeminar*, *conrear*, *encorrallar*, *escoterit*, *esmorteir*, *hortalissa*, *ordenar*, *orenell/ta*, *rogallós*, *sodegar*, *solanar*, *soterrani*, *succeir*, *tombarella*, *torredà*.

[Assimilació progressiva, posició posttònica] *bòfega*, *mòrfera* ‘atmosfera’; cat. gral. *pólvora* *PULVERA, *tòfona* *TUFARA, *escórpora* SCORPAENA, *mòdoga* < *mòdega*.

Exemples d’aquestes característiques són ja presents en textos antics dels dialectes oriental i rossellonès: s. XIII *forroll*, *jonoll*, *rodó*, *ronyó* (Rasico, 1993, p. 26); *monsoneguer* format sobre *mençonega*, *forotge* ‘ferotge’, *sogona* ‘segona’ (Coromines, 1974, p. 296). Variants assimilades com *jonoll* per *genoll* haurien pogut ser creades a partir de formes de la mateixa família lèxica en les quals la vocal apareix en posició pretònica (*agenollar-se*). Cal esmentar també una suposada tendència mossàrab a practicar l’assimilació *e-ó/ú* > *o-ó/ú* (*tuburna* TRIBUNA, s. XVI top. *Potró* < *Patró*; DECat, vol. 7, p. 754; vol. 8, p. 830; OnCat, vol. 6, p. 172 i 273).

8.3.2. Efectes consonàntics

a) La retracció i labialització de *e*, *a* pot haver estat motivada per assimilació a una consonant produïda amb constricció posterior a les regions velar o farín·gia: l’aproximant labiovelar [w], que s’articula amb una constricció dorsovelar i labialització; /l/ fosca i la vibrant alveolar, que presenten endarreriment del post·dors; una oclusiva velar, que és emesa mitjançant oclusió o constricció dorsal al paladar tou.

L’acció assimilatòria és regressiva quan actua en diftongs decreixents amb [w], la qual cosa està en consonància amb el caràcter anticipant dels gestos de labialització i d’elevació del dors envers la zona velar corresponents a aquesta consonant (*haurem*, *esca(u)far* ‘escalfar’, *esta(u)viar* ‘estalviar’; mall. *llaureau*, *llauser*).

ta; cat. ant. *tébeu*, *címeu*, *rèbeu*). Aquesta mateixa assimilació també pot ser exercida sobre /ə/ tònica de conformitat amb el caràcter labialitzat que pot adoptar la vocal mitjana central: *voure* ‘veure’, *boure* ‘beure’ (mall.); *lloure* LĪCERE (mall., men.); s. XIII *boure*, *doute*, *croure*, *vouria*, *douran* (Rasico, 1993, p. 13 i 25). La forma *conrou* ‘conreu’ vigent al Ripollès, a la Garrotxa i a l’Empordà deu provenir de *conro(u)ar*, que al seu torn fou generada pel canvi assimilatori *e > o* en la variant *conreuar* del verb *conrear* (DECat, vol. 1, p. 413).

L’acció assimilatòria exercida per /l/ fosca pot ser progressiva (*l’endemà*, *solanar*, *tàlem*) però sobretot regressiva (*abaltir*, *albenc*, *calcigar*, *calçons*, *estalzí*, *faldó*, *falguera*, *meló*, *palpís*, *porcelana* ‘porcellana’, *salpàs*, *salroig*, *x/saliva* ‘saliva’; cat. gral. *dofí* ‘delfí’; cat. ant. *albi* ‘obi’ ALBEU, *aldà*, *alzina*). Cal atribuir a l’efecte regressiu que ens ocupa el canvi *-el > -ol* ocorregut possiblement quan /e/ tònica originària encara es pronunciava [ə] en català medieval (secció II.5.4.2.2): *núvol* NUBILU, *estríjol* STRIGILE, *poixèvol* *POSCIBILE, *marc/xívol* MARCIBILE, *pàmpol* PAMPINU, *sègol* SECALE, *escàndol* SACANDALU, *nèdol* NITIDU, *dèntol* DENTICE, *brúfol* BUFALU, *mújol* MUGILE, *tràjol* *TRAGILE, *àvol* HABILE, *frèvol* FLEBILE; cat. ant. *dèbol* DEBILE; s. xv *sàndols* SANTALU (Veny, 1993a, p. 209); topònims del nord del domini lingüístic Gòsol *GÓSALE?, *Isòvol* *ISÓCALE?, *Ardèvol*, *Bordígol* i *Campdevàvol* (OnCat, vol. 2, p. 228; Coromines, 1965, p. 185-193). El fenomen pot no haver actuat en ribagorçà, en què la lateral alveolar no presenta realització fosca (*núvel* NUBILU, top. *l’Agrével*; DECat, vol. 4, p. 653; OnCat, vol. 2, p. 23; secció III.3.1). La consonant lateral alveolar ha contribuït a la transformació en [ɔ] de la vocal baixa tònica de la forma *v/naltros* ‘v/nosaltres’ en mallorquí i menorquí, i també a l’aparició de les variants *estoviar* i *escofar* dels mots *estalviar* i *escalfar*, que també podrien ser justificades en virtut del desenvolupament /al/ > au > ou > o.

Les variants lèxiques reproduïdes més avall indiquen que l’efecte de [r] prevocàlica sobre el canvi *e, a > o* té lloc en síl·laba inicial o interior de mot i, en consonància amb restriccions articulatòries imposades pel mode d’articulació vibrant, és sobretot de caràcter progressiu. En català medieval, el mateix canvi fou exercit per una vibrant sobre *e* final absoluta (*carro*, *ferro*; secció II.4.2.4). També hi ha casos d’assimilació regressiva que cal relacionar amb l’anticipació del moviment de descens i retracció del dors durant la producció de la ròtica vibrant.

[Assimilació progressiva, posició inicial] *rafegada*, *rastell*, *rastinyós*, *reblegar*, *recer*, *refredar*, *remolí*, *repretar*, *rescoït* ‘resclosit’, *ressopó*, *restoll*, *revetllar*; cat. gral. *rodó* *RETUNDU, *romandre* REMANERE, *ronyó* *RENIONE; s. XVIII *remenar* (Martí Oliver, 1989, p. 97).

[Assimilació progressiva, posició medial] *arrecerar*, *arremangar*, *arrepénjar*,

arreplegar, borralló, encorrallar, gorradura, terramper; escarrufar ‘esgarriar’ (mall.); top. *Torrater*.

[Assimilació regressiva] *berruga, estarrufar, ferrada, ferratge, ferroll, soterrani, terròs*; potser dial. *sorgir* < *sargir* SARCIRE; *fermetat* (mall.); cat. gral. *amoriar* MERIDIARE (DECat, vol. 1, p. 288).

Les consonants velars també poden contribuir a l'endarreriment i labialització de *e, a* en casos de tipus regressiu (*abegot, enragollar, sangsuga*) i de tipus progressiu: *cadolla, calcigar, calçons, casual; cavalques* (mall.); cat. gral. *engonal* INGUINALE, *sangonera* i *sangonós* derivats de *SANGUE, *enconar* INQUINARE; top. *Penyagolosa* PINNA *AQUILOSA (OnCat, vol. 6, p. 192-193).

Les llengües romàniques presenten nombrosos exemples de labialització i possible posteriorització de *e, a* exercides per les consonants considerades en aquesta secció. En aquests exemples, l'efecte de [w], [l] i [r] és sobretot regressiu, i el de consonant velar sobretot progressiu (Ronjat, 1930-1941, vol. 1, p. 126 i 192; Pope, 1934, p. 189; Rohlf, 1966, p. 37-38): /ew/ > [øw] (fr. *dieu, vieux*); /jew, jew/ > [jɔ/ow] (occ. *fi*[ɔw] FILU); /aw/ > *ou* (port. *outro* ALTERU, *cousa* CAUSA; Williams, 1938, p. 30); *el, al* > *ol* (fr. dial. ant. *chevols* CAPILLOS, it. dial. [ɔ]ltro ALTERU, *po* PALU); *er, ar* > *or* (esp. *estornado* STERNUTU, it. dial. *corta* CARTA); *a* > *o* darrere de velar i davant consonant nasal (occ. *comp* CAMPU, *combro* CAMERA, it. dial. *cona* CANNA).

b) El canvi *e, a* (de vegades *i*) > *o, u* pot estar associat també amb el gest de tancament labial d'una consonant bilabial o labiodental. Aquesta acció pot ser assimilatòria de tipus regressiu o bé de caràcter progressiu i exercida sovint per part d'una consonant inicial de mot, i coocórrer amb una altra acció consonàntica contextual.

[Assimilació regressiva] *arreplegar, arrepenjar, canyem, congeminat, demprés, empriu, enflar* ‘inflar’, *enllebeït, escàlem, flabiol, rebllir, safata, semana, tapàs, treballar, xemeneia*; cat. gral. *romandre* REMANERE, *ensopegar* potser format a partir de CIPPU; cat. gral. *omplir* IMPLERE, *emplir* (n. occ., cat. ant.); *llumendar* LIMITARE (pallarès; DECat, vol. 4, p. 955); *escarrufar* ‘esgarriar’, *cavalques* (mall.; DECat, vol. 3, p. 580); cat. ant. *blastomar* BLASTEMARE ‘dir blasfèmies’, *premicia* ‘primícia’.

[Assimilació progressiva] *abaltir, abandonar, abegot, abelló, banyó, begut, berruga, capataç, comellar, faralló, fenoll, fermar, fermetat, ferratge, ferroll, ferum, manoi, mastegar, meló, però, peruc, petó*; cat. gral. *tòfona*.

[Assimilació progressiva i regressiva] *babul* ‘baül’, *bavaia, bavor, fanfàrria, paper*.

L'evolució d'algunes formes lèxiques d'aquestes característiques pot ser seguida a través dels textos antics, com en el cas d'*ençopegar*, present en documents del s. xv enfront de la variant *encepegar* dels segles XIII-XIV (DECat, vol. 3, p. 375). També ha labialitzat per efecte de la consonant labial següent la vocal àtona de les terminacions *-em* i *-eu* d'imperfet d'indicatiu, condicional i imperfet de subjuntiu a àrees septentrionals del dialecte nord-occidental, al Berguedà i al Solsonès, i a alguns punts de Mallorca (Alcover i Moll, 1929-1932, vol. 2, p. 82). L'efecte assimilatori per part de consonant labial deu haver intervingut així mateix en els canvis *-e > -o* en mots amb *o* tònica (*homo, covo*; secció II.4.2.4), *i > [u]* en algunes variants dialectals (*burtet* 'veritat', *prumer* 'primer', *fun*s 'fins'; Recasens, 1996a, p. 67-68), i *e > o* en els acabaments *-ĬLU*, *-ĬLE* (*núvol* NUBILU, cat. ant. *àvol* HABILE).

Altres llengües presenten exemples de labialització regressiva o progressiva de *e*, *a* exercida per una consonant bilabial contextual: occità antic i modern (*unfer* INFERNU, *prumier* PRIMARIU, *somblar* SIMILARE, *puscar* PISCARE; Ronjat, 1930-1941, vol. 1, p. 293-294 i 313; vol. 2, p. 211; Grandgent, 1905, p. 27); italià general i dialectal (*domandare* DEMANDARE, *fom* FAME; Rohlfs, 1966, p. 38 i 169); portuguès (*sumana* SEPTIMANA, *purder*; Leite de Vasconcellos, 1987, p. 103); espanyol (*obispo* EPISCOPU).

8.3.3. Distribució geogràfica

L'assimilació *e*, *a > o*, *u* resulta més freqüent en els parlars orientals que en els occidentals, potser a causa de l'existència de vocal mitjana central en els primers però no pas en els segons. Pel que fa als casos d'assimilació consonàntica, el nostre banc de dades presenta un nombre més considerable de variants en balear que en la resta de parlars qui sap si pel fet que [ə] pot tenir una qualitat especialment labialitzada en aquest dialecte. Encara que en proporció inferior, també el dialecte valencià registra exemples d'assimilació vocàlica condicionats per una vocal contextual sovint amb l'ajut d'una consonant (*albelló*, *arredonir*, *berruga*, *cadolla*, *congeminar*, *eruga*, *estarrufar*, *esternut*, *fenollera*, *ferroll*, *ferum*, *però*, *redolar*, *renyó*, *restoll*, top. *Segorb*) o bé exclusivament per una consonant contextual (*arremengar*, *capataç*, *reblegar*, *reblir*).

8.4. Ascens /a/ > [e]

8.4.1. Efectes vocàlics

El canvi /a/ > [e] en català nord-occidental i valencià pot estar condicionat per l'acció assimilatòria exercida per una vocal anterior tònica o àtona (de vega-

des també per [u]) i per l'acció dissimilatòria exercida per una vocal baixa (Veny, 2009). Totes dues accions són sobretot regressives i poden actuar per separat o conjuntament.

[Assimilació] *anguila, carena, clavill, escanyellat, escarola, raïm, llamenc, panical, parell, sagí, sagristà, sarment, sar(a)menya, savina, tragar, travessar, traveta, mantí; manescal* provinent de fr. *marescal*; cat. gral. *estella* ASTELLA.

[Dissimilació] *arracada, arrancar, bramar, davallar, davantal, fanal, farratge, eixarrancat, manat, paraire, sagramentana* 'sargantana'; cat. gral. *crestar* < *castrar*.

[Assimilació, dissimilació] *antamenar, astraleta, assassinar, cadagú, gavarnera, passatger*.

Altres llengües romàniques presenten casos d'assimilació regressiva similars en el context d'una vocal anterior i de dissimilació regressiva o menys sovint progressiva condicionada per una vocal baixa: (assimilació) occ. dial. *lesert* LACERTU, *arresim* RACIMU, *legremo* LACRIMA, port. *Frecisco, Metildes*, it. dial. *k[ɛ]mp* 'campi', *fil[e]* 'filare'; (dissimilació) it. dial. *segrá* SACRATU, occ. *amegar* 'amagar', port. *menhã* MANEANA, *rezão* RATIONE (Ronjat, 1930-1941, vol. 1, p. 311-313; Leite de Vasconcellos, 1987, p. 85; Rohlfs, 1966, p. 40, 43 i 161; Williams, 1938, p. 40).

Alguns casos d'ascens de la vocal baixa en posició inicial absoluta de mot poden ser atribuïts a un efecte ultracorrector promogut pel canvi invers /e/- > [a]-: *aixovar, aixada*; lleidatà *ambulància*; val. mer. *aufegar* 'ofegar', *asfaltar, almorzar* (Segura, 1998, p. 34).

8.4.2. Efectes consonàntics

Pel que fa a l'efecte de les consonants contextuais, el canvi /a/ > [e] pot haver estat condicionat per l'acció progressiva d'una consonant vibrant alveolar situada sobretot en síl·laba inicial de mot: *rabadà, rabassar* 'arrabassar', *racó, raïm, rajola, raspall, ranoc, rabassa, rabasta, ramat* i *ramulla, rampill, rajada, rajola, rancor, raola, ravaníssia* 'ravenissa', *gorra(d)ura*, cat. gral. *regatxo*, i possiblement també *rendilla* 'rantell'. Aquesta acció progressiva ha operat en altres llengües (espanyol *rencor, rebaño, renacuajo*; Menéndez Pidal, 1968, p. 69) i resta associada amb el gest d'elevació apical i els elevats requeriments de mode d'articulació vibrant de la consonant. En aquest sentit, diferim de l'opinió de Coromines (DECat, vol. 7, p. 55) que la variant *r[e]ïm* del pallarès s'explica per influència del prefix *re-*.

Altres consonants emeses amb l'àpex o la làmina linguals poden contribuir també a l'ascens de /a/ àtona, com ara l'oclusiva dental i les alveolars de mode

fricatiu, nasal i bategant (també secció II.3.5): català general *escoltar* *ASCULTARE < AUSCULTARE, *escondir* ABSCONDERE, *crestó* provinent de *castrar*; *mató*, *manoll*, *aubardó*, *manobre*, *garnatxa*, *taronja*; *andragó* ‘dragó’, *caragol*, *sarment*, *sarvatxo* (val. mer.; Beltran Calvo, 2011, p. 39). La substitució *tra(s)-* > *tre(s)-* és explicable alhora per l’acció de les consonants contextuais i per un possible intercanvi de tipus prefixal (*trascolar*, *traspassar*, *traslladar*, *trasplantar*, *tram[ò]ntana* ‘tramuntana’). Un raonament similar podria justificar el canvi *da-* > *de-* (*demunt*, *derrer*, *devant*; *Curial e Güelfa*; Martí Mestre, 2012, p. 558).

El tancament de la vocal baixa també pot haver estat condicionat per una consonant palatal, tal com s’ha esdevingut en mots d’altres llengües romàniques (fr. *cheval* CABALLU, *chemin* CAMMINU). La consonant contextual d’interès pot trobar-se després de la vocal inflexionada, o bé precedir-la: (acció regressiva) *aixada*, *aixella*, *escanyellat*, *freginal* FARRAGINALE, *gaial*, *rajola*, *sagí*, *tragella*; (acció progressiva, exercida sovint per consonant emplaçada en posició inicial absoluta) *aixaruga*, *ballaruca*, *esllanguit*, *llambric*, *llamenc*, *llangardaix*, *llangonissa*, *lla(n)gostí*, *llapassa*, *llavor*, *xamuga* ‘samuga’, *xardor*, *xarol*, *xarop*. Convé fer referència aquí a l’efecte tancador de [j] sobre la vocal baixa precedent en el cas del diftong /aj/ (seccions II.3.1).

8.5. Anteriorització i deslabialització /o, u/ > [e, a, ə]

8.5.1. Efectes vocàlics

a) Les formes lèxiques exposades seguidament mostren que l’anteriorització i deslabialització de /o/ i /u/ en [e] o [a] en els parlars occidentals i [ə] en els parlars orientals poden ser condicionades per l’acció dissimilatòria exercida per una vocal posterior labial.

[Dissimilació regressiva, [o, u] tòniques contextuais] *bombolla*, *bornoi*, *clofoll*, *cogoma*, *colònia*, *comuna*, *coscoll*, *cropó*, *gorró*, *gotoll*, *mogut*, *mondonga*, *octubre*, *olor*, *orgull*, *plogut*, *poruc*, *profund*, *pulmó*, *robust*, *rogló*, *roldor*, *romput*, *rumor*, *socors*, *soplui*, *soroll*, *suor*, *xopoll*; cat. gral. *trepó* TORPORE, *caluix* < **coluix*, *calostre* COLOSTRU, *llagosta* LACUSTA < LOCUSTA, *petó* < *potó*, *pregon* PROFUNDU, *racó* àr. *rukún*, *rellotge* HOROLOGIU, *taronja* àr. *turunğa*, *barjola* *BULGIOLA?; cat. ant. *escur* < *obscur* (Veny, 1993a, p. 136); top. *Calonge* COLONICU, *Palamós* PALU HUMORIS.

[Dissimilació regressiva, [o, u] àtones contextuais] *atorrullar*, *cogullada*, *document*, *mussolina*, *ocupar*, *ondulat*, *otorgar*, *procurar*, *pronunciar*, *pulmonia*, *rodolar*, *tombonella*, *udolar*, *ungüent*, *voluntat*, *xocolata*; cat. gral. *estarrufar* < *estorrufar*, *tafaner* provinent segurament de *tòfona*, *enguany* < cat. ant. *onguany*

(DECat, vol. 1, p. 338); cat. ant. *tesores* TONSORIAS ‘estisores’; s. XIX *cosconelles*, *murmular* ‘murmurar’ (val.; Martines, 2000, p. 77).

[Dissimilació progressiva] *comunió*; *filòsop* ‘filòsof’ (eiv.); segles XI-XII *con(d)omina* (DECat, vol. 2, p. 942).

[Dissimilació regressiva i progressiva] *corromput*; cat. gral. *patracol* < *protocol*.

Els efectes dissimilatoris sobre aquest canvi són majoritàriament regressius i exercits per una vocal labial posterior tònica o àtona sobre una vocal àtona situada sovint en síl·laba inicial de mot. Un cas dissimilatori particular afecta la vocal de l'article *lo* en la seqüència *lo un* (la solució *la un* és pròpia del rossellonès, català central i valencià, i també del nord-occidental ja al s. XIV; Veny, 1993a, p. 132), i en topònims com *lo Mulsor* i *lo Gornal*, que poden realitzar-se *la Mulsor* i *la Gornal*. Cal fer referència també al canvi *o* > [ə] de tipus dissimilatori en castellanismes acabats en *-ono* (*polígono*, *teléfono*).

En els dialectes en què /o/ àtona es realitza [u] l'anteriorització i deslabialització de la vocal davant de [i] tònica o àtona són explicables per dissimilació regressiva (*gotim*, *hospital*, *llombrígol*, *oliva*, *ortiga*, *polpís*, *rubíol*, *solsit*, *x/sorigot*; top. *Flamicell* *FLUMENCELLU).

b) L'acció assimilatòria exercida per les vocals contextuais *e*, *a* sobre el canvi /o, u/ > *e*, *a* que ens ocupa té una certa freqüència si va acompanyada d'una acció dissimilatòria simultània.

[Dissimilació progressiva, assimilació regressiva] *atolondrar*, [col] *burrugada*, *cododell* ‘codolell’, *hortolà*, *rodolar*, *tórtora*; cat. gral. *conèixer* COGNOSCE-RE; s. XIII-XIV *volentat* (Llull), s. XIV *volenters* < *volonters* (Rabella, 1998, p. 188); top. *Poboleda*.

[Dissimilació regressiva, assimilació progressiva] *abolir*, *aixopluc*, *alborjó*, *atorrollat*, *eixumorar*, *embolumar*, *enrojolar*, *escorcollar*, *estoló*, *patomolls* (DECat, vol. 6, p. 341), *xafogor*; cat. gral. *esvalotar* < cat. ant. *avolotar*, *esperó* i *esperonat*; top. *Besolú* *BISULDUN, *Salomó*.

[Assimilació regressiva] *botamant* ‘botavant’, *clotell*, *formatge*, *oreneta*, *soldar*, *tovalló*.

[Assimilació progressiva i regressiva] *alborcer*, *metàfora*, *sàssola*; *estolledor* (DECat, vol. 8, p. 535).

8.5.2. Efectes consonàntics

Les consonants labials i velars així com /l/ més o menys fosca, [r] prevocàlica i [w] poden exercir una acció dissimilatòria sobre /o/ i /u/ en consonància amb el fet que aquestes vocals i aquelles consonants comparteixen atributs articulatoris

similars, a saber, predors abaixat, postdors endarrerit i possible labialitat. Les variants lèxiques exposades a continuació mostren que aquesta acció dissimilatòria és sobretot regressiva en cas que la consonant contextual sigui [w] o [l], i progressiva i regressiva si és labial, velar o [r]. L'efecte progressiu té lloc especialment quan la consonant ocupa la posició inicial absoluta de mot. També pot haver-hi efectes progressiu i regressiu simultanis exercits per consonants de característiques articulatòries diferents.

[w]. (Acció regressiva) *mourà*, *plourà*, *roureda*, llinatge *Rourich* germànic HRODRICH.

[l]. (Acció regressiva) *abolir*, *embolumar*, *estoló*, *olicorn* 'unicorn', *oliva*, *poliol*, *polpís*, *pulmó*, *roldor*, *solsit*, *soldar*, *soldat*, *voltoret*, *voluntat*, *alrada* < *olorada*, *altrança* < *a ultrança*; *molt* en l'expressió *si molt convé*; *oltra* en l'expressió *a oltra hora* (DECat, vol. 8, p. 973); cat. gral. *calostre* COLOSTRU, *aufrany* < *olfrany*; top. *la Freita* < *Alafreita* < *Olafreita* OLLA FRACTA, *Palop* < *Polop*, *Besalú* < *Besolú* *BISULDUN, *Calonge* COLONICU, *Puigpalter* PODIU PULTARIU, *Santaló* < *Sant Odlon* (OnCat, vol. 3, p. 70, i vol. 7, p. 46). (Acció progressiva) *clofoll*; cat. gral. *clatell* < *clotell*.

[Ròtica especialment vibrant]. (Acció progressiva) *burrugada*, *corromput*, *robust*, *roldor*, *romput*, *rotolar*, *rovelló*, *ruixiu*, *rumor*; cat. gral. *racó* < àr. *rukún*. (Acció regressiva) *borbollós*, *bornoi*, *formatge*, *gorró*, *orgull*, *ortiga*, llinatge i top. *Torroella*, top. *Torregrosa*.

[Labial]. (Acció progressiva) *abolir*, *bombolla*, *bornoi*, *botamant* 'botavant', *butllofa*, *formatge*, *futbol*, *mogut*, *poliol*, *polpís*, *poruc*, *pulmó*, cat. gral. *petó* < *potó*. (Acció regressiva) *comuna*, *clofoll*, *filòsop* 'filòsof', *llombrígol*, *robiol*, *robust*, *romput*, *sopluig*, *tovalló*; cat. gral. *llamàntol*. (Acció regressiva i progressiva) *bombolla*.

[Velar]. (Acció regressiva) *document*, *mogut*, *octubre*, *ocupar*, *procurar*. (Acció progressiva) *codolla*, *cogoma*, *comuna*, *coscoll*, *gorró*, *gotim*.

Aquestes variants lèxiques deslabialitzades semblen més freqüents en els parlars orientals que en els occidentals, es troben en recessió, i disposen d'un nombre superior d'exemples que els exposats en aquesta secció (Veny, 1999b). Altres llengües presenten casos d'anteriorització i deslabialització de la vocal davant, després o davant i després de [w]: [ow] > [ew] (sud-italià ['sewlə] SÖLU; Rohlf, 1966, p. 99); [wo/ɔ] > [we/ɛ] (esp. *nuevo* NÖVU); [wow] > [wew] (gasc. [wew] ÖVU; Millardet, 1910, p. 208).

La vocal /u/ àtona pot experimentar anteriorització i deslabialització en [i] en contacte amb consonant palatal o labial: *bimbolla* 'bombolla', *brinyol* 'bunyol', *llibarro* 'llobarro', *prinyó* 'prunyó'. Per la seva banda, la forma mallorquina *nigul*

‘núvol’ ha estat atribuïda a la influència occitana i la variant *moniment* de *monument* a una alternança vocàlica existent ja en llatí (DECat, vol. 5, p. 779 i 989).

8.6. *Tendències relatives a les substitucions vocàliques*

Aquesta secció recapitula la incidència que les vocals i consonants contextuals i la posició segmental tenen sobre la direcció regressiva o progressiva dels canvis assimilatoris i dissimilatoris de qualitat vocàlica analitzats en les seccions II.8.1-II.8.5. També avalua el rol dels factors prosòdics sobre les substitucions vocàliques d’interès.

8.6.1. *Efectes vocàlics*

Ens ocupem, en primer lloc, de l’acció de les vocals contextuals sobre la qualitat de la vocal transconsonàntica en seqüències V(C)CV, com, per exemple, l’acció regressiva de [i] tònica sobre l’ascens de /e/ i [ə] àtones a [i] en mots com *petit* o *seguir*. Segons les dades adduïdes en les seccions precedents, aquests efectes de vocal a vocal són sobretot regressius més que no pas progressius i això tant pel que fa als processos assimilatoris com als dissimilatoris. Les dades indiquen, a més a més, que un bon nombre de canvis d’aquestes característiques operen quan la vocal afectada es troba en la síl·laba inicial de mot i, per tant, ocupa una posició prominent. És el cas, per exemple, dels processos assimilatoris /e, a/, [ə] > [i], /o/ > [u], /e/ > [a] i /e, a/, [ə] > [o, u], i del procés dissimilatori /o, u/ > [e, a, ə].

Un altre aspecte rellevant és que els efectes regressius són exercits sobretot per una vocal tònica, la qual cosa s’adiu amb la rellevància articulatòria d’aquest tipus vocàlic en contrast amb el correlat àton corresponent. Aquesta condició s’aplica, per exemple, a les assimilacions regressives exercides per [i] contextual (processos /e, a/, [ə] > [i] i /o/ > [u]), per una vocal posterior labial (/e, a/, [ə] > [o, u]) i per /a/ (/e/ > [a]), i a un bon nombre de dissimilacions de caràcter regressiu.

8.6.2. *Efectes consonàntics*

Les dades de les seccions II.8.1-II.8.5 també deixen entreveure que, a diferència de l’acció de les vocals contextuals (secció II.8.6.1), l’efecte assimilatori i dissimilatori exercit per les consonants contextuals sobre els canvis vocàlics no és majoritàriament regressiu. En concret i tal com argumentem a Recasens (2014), la direcció regressiva o progressiva dels processos d’interès depèn en gran manera dels requeriments de lloc i mode de la consonant.

Les consonants /l/ fosca i [w], l'articulació de les quals comporta retracció postdorsal i abaixament predorsal, afavoreixen la direcció regressiva dels canvis vocàlics tant si són assimilatoris (descens de vocal anterior; ascens de vocal posterior; posteriorització i labialització de /e, a/, [ə]) com dissimilatoris (/o, u/ > [e, a, ə]). La vibrant [r], que presenta una configuració lingual similar a /l/ fosca i [w], afavoreix la direcció regressiva en el cas de l'assimilació /o/ > [u] i, en consonància amb els condicionaments de mode d'articulació vibrant, els efectes regressius i progressius o només el progressiu en el cas d'altres processos assimilatoris i dissimilatoris (/e/ > a; /e, a/, [ə] > [i]; /a/ > [e]; /e, a/, [ə] > [o, u]; /o, u/ > [e, a, ə]).

Les obstruents velars i labials prioritzen l'acció regressiva en uns casos (assimilació /o/ > [u]) i les accions regressiva i progressiva en d'altres (assimilació /e, a/, [ə] > o, u; dissimilació /o, u/ > [e, a, ə]). En aquest cas, l'acció progressiva està associada amb les característiques de l'explosió de l'oclusiva, que resulta especialment prominent davant d'una vocal articulatòriament afi (una vocal labial quan l'oclusiva és també labial, una vocal anterior o posterior labial quan l'oclusiva és velar).

Les consonants nasals finals de síl·laba afavoreixen els efectes assimilatoris regressius en processos com el descens de /i/ i /e/, en consonància amb el fet que el descens del vel sol anticipar-se a l'oclusió oral durant llur producció.

Per la seva banda, les consonants dentals i les alveolars diferents de /l/ fosca i [r] exerceixen una acció assimilatòria sobretot regressiva en canvis que comporten l'ascens de la vocal àtona (/a/ > e; /e, a/, [ə] > [i]), que s'adiu amb el fet que l'elevació de la regió frontal de la llengua per a la producció d'aquestes consonants sol anticipar-se durant la vocal precedent. Cal també esmentar l'efecte regressiu de /s/ en el cas dels processos de descens vocàlic /i, e/ > [e, a, ə] i /e/ > [a], que pot tenir relació amb la formació anticipada d'un canal lingual central durant la producció de la fricativa.

Finalment, les consonants palatals afavoreixen les dues direccions regressiva i progressiva o sobretot la direcció progressiva de canvis vocàlics com /e, a, ə/ > [i], /a/ > e i /o/ > [u] (assimilatoris) i /e/ > [a] (dissimilatori). En aquestes circumstàncies, la rellevància de l'acció progressiva s'adiu amb la durada del moviment de descens del dors lingual després de l'alliberament de l'oclusió o constricció d'una consonant palatal, que resulta igual o superior a la durada del moviment d'ascens dorsal per a la formació de la mateixa consonant durant la vocal precedent.

Un aspecte rellevant és que els efectes assimilatoris o dissimilatoris de tipus progressiu són exercits sobretot per consonants que es troben en la síl·laba inicial de mot, en què el gest articulatori de la consonant és especialment prominent. Aquest efecte de posició s'observa en el cas de canvis vocàlics diversos promoguts per consonants labials, velars, palatals i vibrant, a saber, l'ascens d'una vocal

mitjana anterior o baixa en contacte amb una consonant palatal o /r/ o l'ascens de /o/ en el context d'una consonant labial o velar.

8.7. Diftongació de /o/- i /u/-

a) La vocal àtona /o/ en posició inicial absoluta de mot pot diftongar en [aw] en els parlars occidentals i en [əw] en els orientals, sobretot quan es troba en síl·laba oberta i pertany a mots d'ús habitual. Sembla que el procés actua especialment davant de consonant labial o labiodental potser a través de l'evolució /o/ > [ow] > [aw], en què [w] correspon a un segment de transició entre /o/ i la consonant labial (*obac, obeir, oblidar, obligar, obrir, ofegar-se, ofendre, oferir, oficina, oficial, operar, ovella, ovirar*). Pot haver-hi també diftongació en síl·laba travada (*omplir, [um]flar* 'inflar') i davant d'altres consonants (*ocell, octubre, oliera, oliva, olor, oració, orada, orella, oreneta, orenga, orinar*). La diftongació de /o/- àtona, sobretot davant de consonant labial, presenta exemples en altres llengües romàniques (occ. *ouperar, outobre, oufrir, oubeir*, it. dial. *aulivu, aufrí*, port. dial. *oubedecer*; Ronjat, 1930-1941, vol. 1, p. 297; Rohlf, 1966, p. 167; Leite de Vasconcellos, 1987, p. 87).

El canvi que ens ocupa hauria pogut ser motivat per aglutinació vocàlica a partir de seqüències lèxiques que inclouen l'article femení o altres partícules (*la* [o]- > *la* [u]- > *l* [aw]-) o per dissimilació en seqüències lèxiques amb la forma masculina de l'article (*lo* [o]- > *la* [u]- > *l* [aw]-). Aquesta interpretació sembla correcta a la llum de la situació de la comarca de la Llitera, on la vocal mitjana posterior dels mots *ovella* i *ofegat* es fa [o] amb regularitat i [w] en seqüències com *la ovella* i *s'ha ofegat* (Sistac, 1993, p. 66 i 68).

Aquest procés de diftongació també pot afectar la vocal inicial /u/ (*ufanós, humit, udolar*), i deu tenir una funció reforçadora quan s'aplica als clítics preverbals *ho* ([əw]) i *us* ([əws]) en català oriental. Per tal d'explicar la variant *aumetlla* del mot *ametlla* *AMIDDULA, cal partir d'una variant *ometlla*, d'una forma **almetla* (secció III.7.3.2.3) o bé de la categorització com a /w/ de les transicions vocàliques descendents i de baixa freqüència del segon formant (F2) corresponents a la seqüència originària /am/.

b) La diftongació de *o*- àtona és especialment freqüent a la major part del dialecte nord-occidental, potser en consonància amb el matís tancat que hi té la vocal mitjana alta posterior: a les comarques de l'Ebre, les Garrigues, la Noguera, el Priorat, Andorra i l'A. Urgell, així com al B. Cinca, on el resultat final pot ser [ew] en lloc de [aw] (Fraga; Galan i Moret, 1995, p. 24). Les variants amb diftong són més ocasionals en altres indrets del dialecte com Maella, Aiguaviva i el Pallars (Bondia, 1965, p. 26; Sanchis Guarner, 1949, p. 29-30; Coromines, 1976-1977, vol. 2, p. 42) i inexistents a l'A. Ribagorça i a la Llitera.

Pel que fa a la resta de dialectes, la diftongació de *o-* té un rendiment més o menys elevat en rossellonès i a les comarques del dialecte central limítrofes amb els dialectes nord-occidental i rossellonès, i és més habitual en valencià central que en valencià meridional (Navarro Tomás i Sanchis Guarnier, 1934, p. 120). El fenomen té una vigència limitada en altres zones del dialecte central i en balear, i també l'alguerès s'hi mostra refractari. Actualment les variants lèxiques amb diftong es troben en vies de desaparició per manca de prestigi; així, cap a l'any 1975, la ciutat de Tarragona no diftongava, mentre que podien fer-ho la resta de poblacions de la comarca del Camp de Tarragona (Recasens, 1985, p. 107).

La diftongació de /o/ inicial absoluta de mot està documentada en català antic: s. XIII *s'aubriren* i *aurient*, *auliva* (Maneikis-Kniazzezh i Neugaard, 1977, vol. 1, p. 6; Coromines, 1974, p. 296-297); s. xv *aulor*, *aufegar* (Badia, 1999, p. 345-346). La grafia *au* podria ser llatinitzant o occitanitzant en mots iniciats en AU- com *aurella* AURICULA (DECat, vol. 6, p. 102), i també en variants del vocable AVICELLU: s. XII *auzel*, *ocel* (*Homilies d'Organyà*; Gökçen, 1976, p. 60), s. XIII-XIV *aucell*.

8.8. Metàtesi

L'intercanvi entre dues vocals àtones del mateix mot resulta particularment freqüent en posició pretònica i, tal com mostra la relació de casos següent, té lloc sobretot entre, per una banda, *e*, *a* (realitzades [ə] en centr. i bal.) i, per l'altra, una vocal posterior labial. La deslabialització vocàlica en seqüències d'aquestes característiques afecta la primera de les dues vocals més que no pas la segona. També té una certa freqüència l'intercanvi entre *e*, *a* i *i*, si bé en aquest cas no hi ha preferència per una direcció determinada de la metàtesi.

[o/u_a/e > a/e_o/u; parlars orientals] *afogar-se* OFFICARE < OFFOCARE 'ofegar-se', [kəru'let] 'coralet', *enragollat* 'enrogallat', *ragollós* 'rogallós', r[ə]jolet 'rojalet', *sacorrum* 'socarrum', *salopeta* 'solapeta', s[ə]turrani 'subterrani', *sau-nyar* 'suanyar', *tamborella* 'tombarella', *velontat* 'volentat'; [əmu'letə] fr. *omelette* (ross.); *empavorada* < *empolbarada*, *agemolir-se* < **ajumelir-se*, *campussol* < **cumpassol* COMPASSIONE, *embefogat* < *embofegat*, *embornals* < **umbrenals* (DECat, vol. 1, p. 71; vol. 2, p. 321 i 465; vol. 3, p. 280 i 295).

[o/u_a/e > a/e_o/u; parlars occidentals] *embarrusat* 'emborrassat', *espertugó* < **esportegó*, r[eβu]lló 'rovelló', *sacorrar* 'socarrar'; *deixenollar* < **deixonellar* (DECat, vol. 3, p. 52).

[o/u_a/e > a/e_o/u; parlars orientals i occidentals] *entreposar* 'entropessar', *enfremunar* *INFRUMINARE, *llangonissa* < *llonganissa* LUCANICIA; cat. gral. *bellugar* *BULLICARE, *terbolí* < *torbelí* TURBININU.

[a/e_o/u > o/u_a/e; parlars orientals] *ajonellar-se* ‘agenollar-se’, *arruellat* ‘ar-reüllat’, *bruellar* ‘braolar’, *espoardit* ‘espaordit’, *ructeria* ‘rectoria’, *esturnegar* STERNUTARE ‘esternugar’, *fomeràs* ‘femoràs’, *rodelar* ‘redolar’, *xofagor* ‘xafogor’.

[a/e_o/u > o/u_a/e; parlars orientals i occidentals] *forrellat* < *ferrollat*; *eixorebit* < *eixerobit* (DECat, vol. 3, p. 252); cat. gral. *oreneta* HIRUNDITTA.

[e/a_i > i_e/a, parlars orientals] *filegrès* ‘feligrès’, *fiteller* ‘fetiller’, *grinelló* ‘grainilló’, *guinavet* ‘ganivet’, *ximeneia* fr. *cheminée*; *estirabot* < *estaribot*, **ximecar*, *ximecs* < *xemicar* (DECat, vol. 3, p. 803; vol. 9, p. 498).

[e/a_i > i_e/a, parlars occidentals] *tinedor* ‘tenidor’.

[e/a_i > i_e/a, parlars orientals i occidentals] *ensiamada* < *ensaïmada*; cat. gral. *giragonsa* < *gerigonsa*.

[i_e/a > e/a_i, parlars orientals] *vediguer* < **videguer* *VITICARIU, *llatimó* < **llitamó* (DECat, vol. 3, p. 127; vol. 9, p. 314).

[i_e/a > e/a_i, parlars occidentals] *empidir* ‘impedir’, *escatxillar* ‘esquitxallar’, *escatxigar* ‘esquitxegar’.

[i_e/a > e/a_i parlars orientals i occidentals] [card] *panical* < (es)*pinacal*.

[e_a > a_e] *malenconia* MELANCHOLIA; *aixetar* < *eixatar* (DECat, vol. 3, p. 48).

[a_e > e_a] *r[e]st[a]llera* < *r[a]st[e]llera*.

[u_o > o_u] cat. ant. *odular* < *udolar* ULULARE (DECat, vol. 8, p. 953).

[o,u_i > i_o,u] *enllimonar-se* < *enlluminar-se* (mall.; DECat, vol. 3, p. 369).

En alguns casos hi ha simplement migració d’una de les vocals: *reumar* ‘re-mugar’, *mauranet* ‘maruanet’, *enquetiar* ‘inquietar’, *òlbia* < *òliba*. Ocasionalment la metàtesi afecta una vocal àtona i una vocal tònica en successió: [bu'reʎ] ‘ver-rol·l’ (DECat, vol. 4, p. 136); *cevira* ‘civera’, [pəl'βorə] ‘pólvera’, *gicar* < *jaquir*, *cumó* ‘comú’.

Una anàlisi més detallada dels casos de metàtesi entre vocal no labial i vocal posterior labial indica que la preferència per la deslabialització de la primera de les dues vocals va unida a un efecte dissimilatori que consisteix a evitar una seqüència integrada per una consonant i una vocal articulatòriament similars. Així doncs, s’eviten les seqüències amb *o*, *u* precedida sobretot de consonant labial (*palvora*, *tamborella*, *velontat*, *embarrussat*) i en menys mesura potser de consonant velar i vibrant (*carolet*, *ragollós*, *rajolet*). D’altra banda, els casos de labialització d’una primera vocal no labial poden ser qualificats d’assimilatoris quan ocorren en el context d’una consonant labial (*fomeràs*, *embornals*, *forrellat*, *xofagor*) o d’una vibrant (*ructeria*, *arruellat*, *esturnegar*, *rodelar*).

8.9. *Canvis que afecten la integritat segmental*

8.9.1. Pròtesi

El procés de pròtesi vocàlica pot ser caracteritzat com l'addició d'una vocal en posició inicial absoluta de mot davant de consonant.

En català, la pròtesi de *a* davant de vibrant alveolar ha tingut lloc en les formes *arruga* i *arrel* a partir de les més antigues i sovint coetànies *ru(g)a* RUGA i *rel* RADICE (val. *arraig* < *rail*; DECat, vol. 1, p. 414-415; vol. 7, p. 516-517). Aquesta inserció és explicable per motius articulatoris, a saber, la similitud entre la posició baixa i posterior del cos lingual durant la producció de la vocal i la posició abaixada del predors i endarrerida del postdors durant la producció de [r]. Altres variants d'aquestes característiques són dialectals: *arregirat* (eiv.); *arregar*, *arrabent* (ross.; Fouché, 1924a, p. 206); *arrebentar*, *arres* (pallarès; Coromines, 1976-1977, vol. 2, p. 59). El reforçament de vibrant amb [a] és particularment freqüent en alguerès, tal com també s'esdevé en sard (Blasco, 1984, p. 37) i en topònims ribagorçans d'influència basca (*Montarroi*; Coromines, 1965, p. 127).

També té fonament articulatori la pròtesi de *e*, sovint pronunciada [a], davant de mot començat en consonant palatal a comarques del valencià meridional (*aixarop* àr. *šarâb*, *aixaringa* SYRINGA, *aixarment* SARMENTU, *aisanglot* SINGULTU, top. *Aixàtiva* 'Xàtiva', *Aixaló* 'Xaló'; Sanchis Guarner, 1950, p. 93), *tor-tosí* (*aixinglot*) i *ribagorçà* (*eixufre* SULPHUR, *eixaringa*, *eixartell* SARTICULU, *eixarment*; Haensch, 2003, p. 73).

En aquests exemples i d'altres, el procés de pròtesi pot explicar-se també per aglutinació de la vocal final d'un mot precedent, sobretot si aquest mot és una forma lèxica funcional. En suport d'aquesta explicació hi ha el fet que, tal com mostren les formes exposades seguidament, el fenomen pot operar davant de consonants diverses i no pas únicament davant de les que poden afavorir la preposició vocàlica per motius articulatoris (Rohlf, 1966, p. 472): cat. gral. *agafar*, *apagar* PACARE, *allau* LABES (cat. ant. *llau*); *acostum*, *adot*, *adragó*, *aferam*, *afrau*, *aglà*, *agram*, *allicsó* 'lletsó', *allidoner* 'lledoner', *alluny*, *amargall*, *anou*; *aprou* (eiv.; DCVB, vol. 1, p. 796); *aveu*, [ə'murə] 'móra' (ross.; Fouché, 1924a, p. 204); [ə'ɛa] 'hi ha', [əɣa'viə] 'hi havia' (mall.).

8.9.2. Afèresi

L'afèresi és un procés de canvi que consisteix en l'elisió d'una vocal inicial absoluta de mot (*ver* < *haver*, *bella* < *abella*). En català, l'elisió de la vocal *a*- pot actuar davant de consonants de lloc i mode d'articulació diferents: labial i labiodental (*abadejo*, *abella*, *abeurar*, *abril*, *avarca*, *haver*, *avellana*, *aviram*, *avui*, *ametlla*, *vano* < cast. *abano*); dental i alveolar (*acer*, *anar*, *arreu*, *arribar*, *arraca-*

da, adular); palatoalveolar (*aixada, aixella, aixeta, xardor* format sobre *EXAR-DERE, *xafogor* < *eixafogor*, *xarxa* < cat. ant. i dial. *eixàrcia*); velar (*agost, agranar, aguantar, agulla, acabar, aquest*). El procés no sembla que operi davant de [l] ni de les alveolopalatals [ʎ, ɲ], potser pel fet que aquestes consonants són produïdes amb elevats requeriments articuladoris, ni tampoc davant de bategant alveolar segurament per tal com aquesta consonant esdevindria vibrant si passés a ocupar la posició inicial de mot.

L'afèresi vocàlica s'explica per fals tall a partir de seqüències de dos mots el primer dels quals acaba en una vocal afi a la vocal inicial del mot següent. Així, per exemple, els mots *melic* UMBILICU i *bac* OPACU han estat generats per elisió de *o-* originària després de l'article *lo*. L'afèresi té lloc en els parlars orientals més que no pas en els occidentals i, per tant, comporta l'elisió de [ə]- més que no pas de [a]- d'acord amb el fet que la primera vocal presenta una configuració articulatòria més variable i susceptible de superposar-se al gest articuladori de la vocal precedent que la segona. És especialment freqüent en balear, català central sobretot septentrional, rossellonès i sembla que alguerès (Blasco, 1984, p. 36), menys freqüent en nord-occidental, i poc freqüent en valencià. En aquest darrer dialecte, l'afèresi de *a-* frueix d'una certa vigència, qui sap si per influència mallorquina, a la Marina Alta i a Tàrbena i Bolulla a la Marina Baixa (*ametla, arrel, agulla, abella, anar, acabar, agarrar, arribar*; Beltran Calvo, 2011, p. 43-44; Beltran Calvo i Herrero, 2011, p. 42) i, fins i tot, al B. Vinalopó (*ajuar* 'ajudar', *apagar, agarrar, acabar*; Segura, 1998, p. 36). La freqüència relativament alta de casos d'afèresi vocàlica però no pas de síncope vocàlica en posició medial en balear (secció II.8.9.4) podria guardar relació amb el fet que el mallorquí també és particularment favorable a l'elisió de [ə] final de mot en contacte amb vocal següent (secció II.8.9.6.1.3).

8.9.3. Epítesi

L'alguerès i potser el valencià practiquen de manera més o menys freqüent l'epítesi o inserció de vocal després de consonant final de mot com a conseqüència d'una tendència vers la formació de síl·labes d'estructura CV en aquests dialectes. El procés opera preferentment darrere d'oclusiva dental o d'africada alveolar o palatoalveolar, i és atribuïble a la categorització perceptiva de l'explosió vocàlica d'aquestes consonants obstruents i a la posició més o menys elevada del dors durant llur producció. El resultat és una realització alta anterior més o menys centralitzada en el cas de l'alguerès i de tipus mitjà central en valencià. Un procés d'epítesi similar, amb inserció de vocal anterior o [ə] i possible influència per part del timbre de la vocal precedent, ocorre en sard (*tèmpusu, cànta[ð]a*) i en italià meridional (*vénisi* 'vieni', *cústati* 'costa') (Rohlf, 1966, p. 467).

En altres dialectes catalans, l'epítesi vocàlica actua sobretot darrere de ròtica alveolar en mots monosíl·labs. El rossellonès, l'eivissenc i algunes comarques septentrionals del dialecte central (A. Empordà) poden afegir [ə] als infinitius [*fer*([ə]), *dur*([ə]), *dir*([ə])] i a altres formes lèxiques [*ahir*([ə]), *pur*([ə]), *cor*([ə]), *or*([ə]), *llur*([ə])] (Alcover, 1908, p. 253). En altres llengües romàniques, també pot haver-hi epítesi vocàlica després de ròtica (gascó [i'berə] HIBERNU; Millardet, 1910, p. 152) o bé de ròtica i de [l] (port. *mare*/i/a 'mar', *sole*/i/a 'sol'; Leite de Vasconcellos, 1987, p. 96 i 98).

8.9.4. Síncope

8.9.4.1. CASUÍSTICA

L'elisió d'una vocal àtona en posició medial afecta sobretot [ə] més que no pas [e, a] i opera especialment quan la vocal es troba en contacte amb bategant i en molta menor mesura en contacte amb [l]. Tal com indica la relació de casos exposada seguidament (la vocal que s'elideix hi apareix en negreta>, la síncope pot afectar una vocal immediatament pretònica, o bé una vocal pre-pretònica i, molt menys sovint, una vocal posttònica.

a) Davant d'accent, l'elisió actua més aviat en seqüències CVr que en seqüències rVC, i és afavorida per la presència d'una consonant precedent labial més que no pas velar o dental si la seqüència CVr és inicial de mot però no pas en posició medial, en què la vocal afectada resulta especialment curta. L'elisió vocàlica en seqüències rVC immediatament pretòniques també pot ocórrer sovint davant de consonant labial.

[CVr inicial de mot] (V'V) *feram*, *ferum*, *parany*, *parell*, *paret*, *perill*, *però*, *veral*, *verat*, *verí*, *garatx* 'garatge', *garip*. (V'VV) *berena*, *baralla*, *barana*, *barato*, *farina*, *feréstec*, *peresa*, *verema*, *taronja*, *Teresa*, *galàpet*, *garita*, *garota*. (VV'V) *faralló*, *feredat*, *perelló*, *parellar*, *peresós*, *baratar*, *barallar*, *berenar*, *veremar*, *parió*, *veritat*, *verinós*, *caragol*, *caramell*, *caramot*, *caramull*. (VV'VV) *paradella*, *Felicianà*, *Parenostre*, *tarambana*, *teranyina*, *Teresina*, *carabassa*, *caramello*, *caramuixa*, *carragina*, *carinyana*, *farigola*; cat. gral. *prestatge* < *parestatge*.

[CVr medial] (VV'V) *Alberic*, *embaràs*, *esperit*, *safareig* àr. *šahrīg*, *codarell* 'codolell', *interès*, *esgarip*. (VV'VV) *alqueria*, *Margarita*, *Caterina*, *diferència*, *lleterada*, *lleteresa*. (VVV'V) *pollegueràl*. (VVV'V) *pervericat*, *apariar*, *empalomar*, *embarassada*, *escarabat*, *Margarideta*.

[rVC medial] (VV'V) *caramell*, *caramull*, *veremar*, *foradar*, *forrellat*, *berec*, *caragol*, *carregar*, *saragall*. (VV'VV) *carabassa*, *caramello*, *maravella*. (VVV'V) *ferramental*, *caramallers*, *veremador*, *carabassó* i els derivats *carabassot*

i *carabasseta*, *ferreginal*, *caragolada* i els altres derivats *caragolera* i *caragolí*. (VVVV'V) *estiregassar*, *estireganyar*, *abarraganat*.

L'absència de vocal en seqüències CVr inicials de mot sobretot amb consonant velar podria resultar no pas d'una elisió directa, sinó d'una metàtesi posterior a l'elisió de la vocal immediatament pretònica. Així doncs, evolucions com *cramell* < *carmell* < *caramell* i *cragol* < *cargol* < *caragol* podrien justificar l'absència de la vocal en negreta en els vocables *caramell* (també *caramallers*), *caramull*, *caragol* (*caragolada*, *caragolí*), *veremar* (*veremador*), *carabassa* (*carabassó*), *caramello*, *escarabat* i *ferreginal*. Cal postular, amb tot, l'elisió directa de la vocal per tal de justificar-ne la desaparició en els mots *farigoleta* i *garibaldina*.

Les vocals *i* i *o* també poden elidir-se ocasionalment en posició pretònica en formes lèxiques com *c(o)lomina*, *col(o)rat*, *cor(o)mull* i *c(o)romullat* 'caramull', *escol(o)rit*, *esp(o)ruc*, *far(i)nat*, *xor(i)via* i *xer(i)via* 'xirivia', potser després d'haver-se canviat en [e] o [ə] almenys en alguns casos. El ritme de parla ràpid pot afavorir l'elisió de la vocal de la preposició *per* davant de vocal inicial del mot següent en seqüències del tipus *p(e)r a* i *p(e)r ací*.

b) Una vocal posttònica pot elidir-se ocasionalment en contacte amb consonant ròtica o lateral alveolar en mots esdrúixols, sigui *e* o *a* (*càrrega*, *màscara*, *Tàrrega*, *escórpera* 'escórpora'), *i* (*àliga*, *llàrima* 'llàgrima', acabament -*íssima*), o bé o possiblement després d'haver-se dissimilat en *e* (*càmfora*, *pólvora*, *tórtora*).

8.9.4.2. INTERPRETACIÓ I DISTRIBUCIÓ GEOGRÀFICA

a) L'elisió vocàlica davant de bategant pressuposa un escurçament de la vocal promogut per anticipació del gest apical de la consonant. En seqüències CVr inicials de mot, l'elisió de [ə] és propiciada per la independència relativa entre els gestos apical de la consonant ròtica i labial d'una consonant inicial bilabial o labiodental, i desfavorida per la lentitud del desplaçament del dors implicat en la producció d'una consonant velar en seqüències CVr amb /k, g/. En posició medial, l'elisió vocàlica pot ser facilitada per l'afinitat entre el gest de retracció dorsal de la consonant ròtica i el gest dorsal que intervé en la formació de l'oclusió o constricció d'una consonant velar contextual (*sar(a)gall*, *carr(e)gar*). Per la seva banda, l'elisió d'una vocal posttònica en mots esdrúixols deu guardar relació amb la seva naturalesa especialment breu. S'evita l'elisió vocàlica quan la seqüència consonàntica resultant seria de producció difícil, o bé quan la vocal que hauria d'elidir-se guarda algun tipus de relació amb una vocal tònica subjacent (*parent*, *paraigua*).

Resulta il·lustrativa de les tendències generals d'elisió vocàlica exposades una anàlisi dels casos de síncope de [ə] en una zona, la vall de Camprodon (Mercer,

1998), on l'aplicació del procés és particularment freqüent. Aquí, en síl·laba tònica inicial de mot, la vocal mitjana central s'elideix sovint davant de [r] si va precedida de labial i en menys mesura de dental (*berena*, *parell*, *paret*, *verí*, *Teresa*, *taronja*) però no pas si la consonant precedent és [f] o velar (*farina*, *carena*, *careta*). Els mateixos condicionaments contextuais intervenen a grans trets quan la vocal es troba en síl·laba inicial de mot en seqüències CVrV'CV (*perillós*, *veritat*, *caramelles* i *teranyina* poden elidir la vocal en negreta) o en síl·laba medial en seqüències CVCV'rV i CVrV'CV (*embaràs*, *diferent*, *mandarina*, *Margarida*, *carbassa* i *caramell* solen elidir la vocal en negreta però no pas la que es troba en síl·laba inicial de mot).

b) Una propensió superior a l'elisió per part de [ə] que de [e, a] s'adiu amb una durada inferior i una configuració lingual més variable en el cas de la primera vocal que en el de les dues segones (vegeu, en aquest sentit, també la secció II.8.9.2). El rossellonès i el català central afavoreixen l'elisió vocàlica, i comarques septentrionals del segon dialecte com la Garrotxa, la Cerdanya, la Costa Brava i l'Empordà presenten més casos d'elisió que comarques meridionals com el Camp de Tarragona, on, al seu torn, la vocal s'elideix més sovint a l'A. Camp i al Tarragonès que al B. Camp (Recasens, 1985, p. 113).

Per la seva banda, el dialecte nord-occidental afavoreix el manteniment de la vocal en l'estructura més llarga VVV'V i pot elidir-la o mantenir-la en les estructures V'V i VV'V (vegeu els exemples inclosos a l'inici de la secció). Tal com s'esdevé en català central, les comarques septentrionals del dialecte nord-occidental semblen practicar l'elisió amb més profusió que les meridionals i, entre aquestes darreres, també hi ha més elisions a regions centrals del dialecte com el Priorat, la Ribera d'Ebre, la Terra Alta, el B. Aragó i el B. Cinca que al Baix Ebre, on predomina l'alternança entre variants lèxiques amb vocal i sense vocal (*verema/verma/vrema*, *taranyana/tranyana*, *berenar/brenar*, *veritat/vitat*; Massip, 1989, p. 30).

El balear, l'alguerès i el valencià afavoreixen el manteniment sobre l'elisió. Amb tot, en valencià, hi ha casos de síncope sobretot als Ports i al Maestrat (*berenar*, *veremar*, *safareig*, *barana*, *escarabat*, *saragall* 'xaragall') i també a la Marina (*escarabat*, *feredat* i [ambra'sa] 'embarassada', a més de la forma [kre'iʎa] 'quereïlla', que podria ser exclosa si prové directament del castellà *criadilla*; DECat, vol. 2, p. 1053). El manteniment de [ə] àtona en contacte amb ròtica en balear ha estat qualificat de característica conservadora (Moll, 1980, p. 43). També en els textos històrics sol haver-hi manteniment de la vocal pretònica en mallorquí (s. XIV *caragols*, *safarag*; Miralles, 1984, vol. 1, p. 155) i en el dialecte nord-occidental (s. XVII *carabaça/carbassa*, *carabasser*, *caragol*, *escarabat*; Veny, 1993a, p. 232).

8.9.5. Epèntesi

8.9.5.1. EN CONTACTE AMB LÍQUIDA

a) L'epèntesi vocàlica actua freqüentment en grups de consonants integrats, per una banda, per una consonant ròtica alveolar i en molta menys mesura [l] i, per l'altra, per una consonant oclusiva o fricativa. El procés d'epèntesi en seqüències *Cr/l* o *r/lC* comporta la categorització perceptiva d'un element vocàlic de curta durada, l'existència del qual és propiciada per l'excursió ràpida de l'àpex durant la producció de la consonant ròtica o lateral. La freqüència d'insercions augmenta amb la distància articulatòria entre la consonant líquida i la consonant adjacent i, en conseqüència, amb la durada de l'interval d'obertura oral entre les dues consonants consecutives. Així doncs, les possibilitats d'aparició de la vocal epentètica són superiors en seqüències integrades per labial o velar i bategant que en seqüències formades per dental i bategant, i quan *r* (o [l]) pertany a una síl·laba tònica que quan pertany a una síl·laba àtona. A més a més, tal com mostra la relació següent de formes lèxiques que han experimentat el procés d'epèntesi vocàlica d'interès, la inserció de [ə] en els parlars orientals i de [e, a] en els occidentals resulta més freqüent en seqüències /CrV/, en què les dues consonants en contacte són homosil·làbiques, que en seqüències /VrC, VlC/, en què les dues consonants consecutives són heterosil·làbiques.

— Context consonàntic labial

[Grup tautosil·làbic]. ('Cr/lV) *b*([ə])*rotxa*, *f*([ə])*raus* 'frau', *f*([ə])*reno* 'fre', *p*([ə])*la*, *p*([ə])*letes*, *p*([ə])*rat*, *P*([ə])*rades*, *p*([ə])*renys*, *p*([ə])*runa*. (CV¹CrV) *ap*([ə])*rés*, *xip*([ə])*rer*, *reb*([ə])*ré*, *romp*([ə])*ré*, *sab*([ə])*ré* i *sab*([ə])*ria*. (CrV¹CV) *b*([ə]r)*romera*, *f*([ə])*raries*, *p*([ə])*renòstic* 'pronòstic', *p*([ə])*regó*. ('CVCrV) *escarp*([ə])*re*.

[Grup heterosil·làbic]. (CVr/l¹CV) *cal*([ə])*màs*, *car*([ə])*bó*, *sar*([ə])*menya*. (CVCVr¹CV) *espar*([a])*ver*. (CVrCV¹CV) *car*(a)*manyola*. ('CVrCVCV) *màr*([ə])*fega*.

— Context consonàntic dental o alveolar

[Grup tautosil·làbic]. ('CrV) *t*([ə])*res*, *t*([ə])*rufa*. (CV¹CrV) *cart*([ə])*ró*, *fot*([ə])*ral*, *fot*([ə])*ré*, *perd*([ə])*ré*, *pod*([ə])*rà*, *tart*([a])*ranya* 'tartanya'. (CrV¹CV) *d*([e])*recera*. (CVCV¹CrV) *promet*([ə])*ré*, *permet*([ə])*ré*. (VCCrV¹CV) *est*([ə])*ran-ger*, *est*([ə])*rambòtic*. ('CVCrV) *múrt*([ə])*ra*.

[Grup heterosil·làbic]. (CVr¹CV) *ser*([ə])*natxo*. (CVCVr¹CV) *deser*([ə])*tor*.

— Context consonàntic velar o palatal

[Grup tautosil·làbic]. ('Cr/lV) *c*([a]r)*ranc*, *c*([ə]r)*rosses*, *g*([ə])*la*, *g*([a])*lapa* 'clapa', *g*([ə])*ruta*. (CV¹CrV) *mag*([ə])*rana*, *mug*([ə])*ró*. (CrV¹CV) *g*([ə])*ravat*. ('CVCrV) *pag*([ə])*re*. (CV¹CVCrV) *au/lmang*([ə])*ra*.

[Grup heterosil·làbic]. (CVr¹CV) *car*([ə])*xofa*, (al)*ber*([ə])*coc*.

Alguns vocables que han experimentat el procés d'inserció vocàlica han passat a formar part del cabal lèxic del català general: *estirabot* < *estaribot* < *estribot* (DECat, vol. 3, p. 803); *bor(r)umballa* BURBALIA; *perellons* < **perenyons* < **pre-nyons* PERNIONES.

S'observa una reticència més gran a l'epèntesi vocàlica en contacte amb ròtica en els dialectes nord-occidental, valencià i alguerès que en central, balear i rossellonès. Aquesta distribució dialectal pot restar associada amb dos factors. Una primera possibilitat és que, durant l'interval d'obertura oral entre C1 i C2 líquida, el tracte vocal adopti una configuració articulatòria més centralitzada i, per tant, més susceptible de ser identificada amb una vocal àtona independent en els dialectes en què [ə] forma part del sistema vocàlic. Una altra possibilitat és que els moviments articulatoris corresponents a les dues consonants en contacte presentin una coordinació més precisa en els dialectes occidentals que en els orientals i que, en conseqüència, els intervals d'obertura oral siguin més curts i menys susceptibles de categorització segmental en els primers que en els segons.

Un cas especial és la inserció de [ə] en seqüències consonàntiques finals de mot, com ara /rn/ en variants lèxiques del dialecte central com *car[ə]n* i *hiver[ə]n*, sembla que pronunciades amb ròtica vibrant (Sant Climent de Llobregat; Colomina, 1994, p. 207). El mateix fenomen té lloc més sistemàticament en parlars nord-italians (*menter* 'mentre', *olter* 'altro', *foren* 'forno', *caren* 'carne'; Rohlfs, 1966, p. 471-472). En mallorquí, ocasionalment se sent una realització vocàlica d'aquestes característiques en grups tautosil·làbics -/Cl/ i -/Cr/ integrats per oclusiva sonora subjacent realitzada amb vibració de les cordes vocals (*assembl, sangr, ungl*; Recasens, 2014, p. 200-201 i 227).

En algunes formes lèxiques, la inserció vocàlica ha estat atribuïda als moriscos, que no toleraven el grup inicial de síl·laba *cr* ni altres grups consonàntics (DECat, vol. 2, p. 1030): *carranc* 'cranc' (val.); *pàgara* 'pagre' (mall.; DECat, vol. 6, p. 164); top. *Polop* PLOPPU < POPULU, *Mocoró* MUCRONE, *Peníscola* PAENINSULA.

b) La vocal inserida depèn sovint de la qualitat de la vocal que precedeix i/o segueix *r*, en consonància amb el fet que l'activitat articulatòria corresponent a aquesta vocal contextual pot estendre's més enllà de la consonant ròtica. Així, la inserció de [ə] està sobretot relacionada amb la presència d'una vocal mitjana central emplaçada abans o després de la vocal afegida. La inserció de tipus regressiu resulta, doncs, imputable a una [ə] següent i pot tenir lloc en les posicions pretònica i posttònica: *g([ə])ravat*, *f([ə])raries*, *p([ə])regó*, *p([ə])renòstic*, *pag([ə])re*, *escarp([ə])re*, *almang([ə])ra*, *màr([ə])fega*, *murt([ə])ra*, *perd([ə])re*, *reb([ə])re*. Per la seva banda, els casos d'epèntesi de tipus progressiu exercida per [ə] ocorren en posició pretònica: *mag([ə])rana*, *cal([ə])màs*, *ser([ə])natxo*, *ap([ə])rés*, *sar([ə])menya*, *reb([ə])ré*, *sab([ə])ré* i *sab([ə])ria*, *perd([ə])ré*, *cart([ə])ró*, *car([ə])bó*,

deser([ə])*tor*, *car*([ə])*xofa*, *alber*([ə])*coc*. Algunes variants lèxiques permeten il·lustrar un efecte alhora progressiu i regressiu per part de [ə] contextual (*est*([ə])*ran-ger*, *est*([ə])*rambòtic*). Els casos d'inserció de [e] i [a] en els dialectes occidentals operen també en el context d'una vocal del mateix timbre (*espar*([a])*ver*, *d*([e])*recera*, *c*([a]r)*ranc*, *g*([a])*lapa*).

Pot, però, no haver-hi relació aparent entre la qualitat de la vocal inserida i la de la vocal contextual. Així, la inserció de [ə] pot tenir lloc en el context d'una vocal no central, sigui baixa (*f*([ə])*raus*, *p*([ə])*la*, *p*([ə])*rat*, *P*([ə])*rades*, *fot*([ə])*ral*, *pod*([ə])*rà*), mitjana anterior (*f*([ə])*reno*, *p*([ə])*letes*, *t*([ə])*res*, *p*([ə])*renys*, *xip*([ə])*rer*, *ap*([ə])*rés*, *permet*([ə])*ré*, *fot*([ə])*ré*) o alta o mitjana posterior labial (*p*([ə])*runa*, *t*([ə])*rufa*, *g*([ə])*ruta*, *b*([ə])*rotxa*, *c*([ə]r)*rosses*, *mug*([ə])*ró*, *b*([ə]r)*romera*).

La inserció d'altres vocals també està subjecta a la influència d'una vocal contextual següent, precedent o precedent i següent del mateix timbre o del mateix grau d'elevació lingual: (epèntesi regressiva) *gu*(i)*ripau* 'gripau', *qu*(i)*lina* 'clina', *p*(u)*runa*; (epèntesi progressiva, o regressiva i progressiva) *cigu*(i)*ró*, *indul*(i)*gència*, *cor*(o)*nyer* 'corner', *tur*(u)*mell*, *múr*(u)*gula*, *mur*(u)*gó* 'mugró', cat. ant. *cor*(o)*nisa*. En algunes d'aquestes variants lèxiques la qualitat de la vocal inserida també sembla que guarda relació amb les característiques articulatòries de la consonant no líquida adjacent: pot ser [i] quan la consonant en consideració és dorsal (*qu*(i)*lina*, *gu*(i)*ripau*, *cigu*(i)*ró*, *indul*(i)*gència*) i [u] quan és labial o velar (*p*(u)*runa*, *tur*(u)*mell*, *múr*(u)*gula*, *mur*(u)*gó*).

Les llengües romàniques mostren casos d'epèntesi vocàlica sobretot en contacte amb ròtica o lateral alveolar, similars als referits per al català: italià dial. *c*([ə])*lassə* 'classe', *às*(i)*ma* ASTHMA, *ágh*(i)*ru* 'agro', *èr*(e)*va* HERBA, *cánc*(a)*ru* 'cancro', *nígh*(i)*ru* NIGRU (Rohlf, 1966, p. 471-472); sard *pór*([ə])*cu*, *ér*([ə])*ba* (Contini, 1983, p. 469); occ. *b*([ə])*ruma* BRUMA, *c*([ə])*rin* CRINE, *c*(u)*rumpar* *COMPERARE, *ap*(e)*legar* PLICARE (Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 60; Millardet, 1910, p. 90).

c) Té interès l'origen de les variants d'infinitiu en les quals el morfema de temps /r/ segueix directament una arrel verbal acabada en fricativa lingual o nasal, en català antic (*vençre* 'vèncer', *tembre* 'témer'; DECat, vol. 8, p. 382-383; vol. 9, p. 96-97) i a les comarques septentrionals del dialecte central (*vençre*, *conèixre* 'conèixer', *temre* 'témer', *planyre* 'plànyer'; Pi, 1993; Adam, 2004). Atès que les formes corresponents del català general han mantingut [ə] posttònica (*vèncer* VINCERE, *conèixer* COGNOSCERE), sembla clar que variants lèxiques com *vençre* o *temre* han estat generades per elisió d'aquesta vocal a partir de formes amb -[ə], que trobem també en els parlars septentrionals del català central (*vènc*[əɾə], *conèix*[əɾə], *cús*[əɾə] CONSUERE, *tém*[əɾə] TIMERE, *néix*[əɾə] NASCERE, *fúgere*, *plànyere*; DECat, vol. 2, p. 992; vol. 4, p. 221; vol. 5, p. 901; vol. 8, p. 383; Alcover i Moll, 1929-1932, vol. 2, p. 136).

8.9.5.2. ALTRES CONSONANTS CONTEXTUALS

En seqüències consonàntiques sense consonant líquida, el procés d'inserció vocàlica pot haver estat condicionat per fonologització de l'explosió d'una oclusiva o d'una africada especialment audible, i s'adiu amb la tendència a la formació d'estructures sil·làbiques de tipus CV (vegeu també la secció II.8.9.3). En particular, entre mots consecutius i en el si de mots compostos, l'alguerès insereix una vocal alta anterior de tipus [i] entre una oclusiva o africada [ts] i [tʃ] i una consonant següent ([luz antitsⁱ dievan] 'els antics deien', [dikⁱ 'kɔzas] 'dic coses', [no l pɔtⁱ 'vewra] 'no el pot veure'; Kuen, 1932-1934, vol. 5, p. 153-165; Loporcaro, 1997, p. 213-217; Lloret i Jiménez, 2008). Inicialment, cap al s. XIX, aquesta vocal epentètica era un segment vocàlic alt més centralitzat i de presència més variable que actualment. El portuguès presenta també epèntesi vocàlica entre obstruents interiors de mot (*ad*([ə])*vertir*, *ob*([ə])*servar*; Williams, 1938, p. 102).

Els dialectes central i mallorquí poden inserir [ə] entre una forma d'imperatiu acabada en consonant obstruent o nasal i els pronoms enclítics *hi* o *ho* o un pronom enclític començat per consonant (*perd*([ə])*-ho*, *plany*([ə])*-la*, *aplaudeix*([ə])*-ho*). També en central, mallorquí i rossellonès pot haver-hi epèntesi de [ə] entre *s* final de pronom feble i un altre pronom feble o verb començat per consonant (*ens*[ə] *sent*, *els*[ə] *crida*). A partir de seqüències amb epèntesi vocàlica d'aquestes característiques pot explicar-se, per aglutinació de la vocal inicial del mot següent, l'epítesi vocàlica a [əm(b)ə] i [ənə] (preposicions *amb* i *a*) i en pronoms postverbals acabats en *s* ([ⁱfenzə] *fer-nos* i [rən'tewzə] *renteu-vos*).

8.9.6. Simplificació de seqüències vocàliques

8.9.6.1. ELISIÓ EN CONTACTE AMB VOCAL TÒNICA

8.9.6.1.1. *e*

En posició interior de mot, hi ha casos d'elisió de [ə] en contacte amb vocal tònica sobretot següent que estan en consonància amb el caràcter reduït d'aquesta vocal i amb la naturalesa sobretot anticipant dels gestos articulatoris. Aquest procés disposa d'un nombre apreciable d'exemples en rossellonès, català central septentrional i balear. El menorquí i el mallorquí es mostren especialment favorables a l'aplicació del procés en hiats originaris i en d'altres generats per elisió de [j] intervocàlica (algun exemple d'aquest fenomen d'elisió apareix documentat en textos menorquins del s. XVI; Veny i Massip, 2011, p. 11).

(Exemples) *llauró* 'llauraó' LABORATIONE, *ral* 'real' (centr., bal., ross.); *entrac-te* 'entreacte' (centr., mall.); *rim* 'raïm' (centr. sept., ross.); *conrar* 'conrear'

(bal., centr.); *pler* 'plaer' (mall. [plə], ross.); *fena* 'faena' (ross.); *suc* 'saüc', *sangtrit* 'sangtraït' (centr. sept.); *baces* 'beaces', *vam* 'veiam', *tant* < *taiant* 'tallant', *vés* 'veiés', *Mó* 'Maó', *Aló* 'Alaior', *tovó* < *tovaió* 'tovalló' (men.); *pella* 'paella', *à* < ['aə] 'ase', [fə] < ['fəə] 'fesa', *grelles* 'graelles' (mall.).

En el cas dels mots *real*, *entreacte* i *conrear* la vocal elidida hauria pogut ser [e] i no pas [ə] per tal com la seqüència vocàlica *ea* amb /a/ accentuada es realitza generalment [e'a]. Aquesta realització és conseqüència d'una dissimilació preventiva, l'objectiu de la qual és evitar l'elisió de [ə] davant d'una vocal acústicament afí (mall. [te'a] *tallar*, [ənsə'a] *ensajar*), i deu resultar afavorida per la grafia *e* per tal com no és del tot sistemàtica (hi ha [tə'a] *tallar*, [ənsə'a] *ensajar* a Felanitx; Grimalt, 1972, p. 61) i [ə'a] és l'única realització possible en seqüències en què la vocal àtona del grup s'escriu amb *a* (*Abraham*, *baàlic*, *Sahara*). De manera anàloga al hiat *ea* amb *a* tònica, també presenten realització [e] de *e* en els dialectes orientals les seqüències *ea* i *ae* amb *a* àtona ([ə]) emplaçades, respectivament, en les posicions final i inicial de mot (['areə] *àrea*, [əeru'pər] *aeropot*).

Els parlars occidentals poden elidir [e] àtona i fins i tot sembla que [a] àtona de matís anterior en contacte amb una vocal tònica, si bé l'elisió d'aquestes vocals és menys freqüent que l'eliminació de [ə]. No hi ha elisió vocàlica en mots que poden simplificar el hiat en els dialectes orientals (*entreacte* i *real* es fan sempre amb [e'a] en valencià). Altres vocables poden experimentar simplificació d'un hiat originari o generat sovint per elisió d'una consonant intervocàlica: *provir* 'proveir', *llauró* 'llauraó' (n. occ. mer., val.); *aixerrit* 'eixarreït', *maïxa* 'madeixa' (n. occ. mer.); *tardó* 'tardaó', *perós* 'peresós' (n. occ. centr. i sept.); *pller* 'plaer' (ribagorçà); *ral* 'real' (n. occ.); *benir* 'beneir' (val.); *colla* < *ca(d)olla* (B. Vinalopó). A més a més, les terminacions *-ies*, *-ia*, *-íem*, *-íeu* i *-ien* de temps condicional elideixen la vocal àtona en pallarès, a Andorra i a l'A. Urgell (Coromines, 1976-1977, vol. 2, p. 60; Alcover i Moll, 1929-1932, vol. 2, p. 84). La distribució dialectal d'aquestes variants nominals i verbals suggereix que l'elisió vocàlica que ens ocupa pot actuar més sovint en català nord-occidental que en valencià.

L'elisió de *e* àtona en contacte amb una vocal tònica mitjana o baixa (i menys sovint amb una vocal alta) en català medieval generà formes lèxiques pròpies del català general. Aquest ha estat el cas dels vocables *molla* < *meolla* MEDULLA, *mallà* < *mealla* MEDALIA, *dena* < *deena* DECENA, *tro/una* < *treüna* TRIBUNA i *pitança* format sobre *pietat* PIETATE, però no pas *poll* PEDUCULU que deu provenir d'un antic *pooll* i no pas de *peoll* (DECat, vol. 6, p. 530 i 653; vol. 8, p. 830). En qualsevol cas, els hiats eren més freqüents en català antic que avui dia i podien mantenir-se fins i tot en cas que estiguessin integrats per vocals del mateix timbre o de timbre molt similar: *feel* FIDELE (*infels* 'infidels'; Llull), *espaà*

SPATHA, *seer* SEDERE ‘seure’, *reebre* RECIPERE, *reembre* REDIMERE, *veer* VIDERE, *creem* CREDIMUS.

El resultat [ɛ] de la seqüència *eá* en les formes següents suposa l’elisió de la vocal àtona en contacte amb una vocal baixa de timbre anterior o pot resultar d’un procés de mescla gestual entre les dues vocals en contacte (secció II.7.1.4.1): *camí rel* < *real* (val. sept.); cat. ant. *gal*[ɛ] < *galea*; val. ant. *candel* < *candéal* ‘xeixa’; top. *Portè* *PORTISIA, *Espinelves* < *Espine(s)albes*, *la Malè* < *Male(s)a* (OnCat, vol. 7, p. 54; DECat, vol. 4, p. 284).

8.9.6.1.2. *a*

També pot haver-se produït la supressió de *a* àtona en contacte amb una vocal mitjana tònica en mots característics del català general i d’altres: *por* < *paor* PAVORE, *sorra* < *saorra* SABURRA, *mestre* < *maestre* MAGISTRU; *esma* < *aesme* postverbal de ADAESTIMARE (Llull; DECat, vol. 3, p. 595); top. *Palol* < *Pala*[ð]ol PALATIOLU. Un cas particular d’aquesta simplificació és l’elisió de la vocal baixa en l’acabament *-aó* (*tardor* TARDATIONE, *picor*).

Cal destacar també l’evolució *-a(d)a* > *-[ɛ]* en valencià septentrional i nord-occidental meridional (*aix*[ɛ] < *aixa(d)a*; secció II.7.1.4.1), que pot ser justificada de manera anàloga al canvi *eá* > [ɛ] analitzat en la secció II.8.9.6.1.1. També (*ar*)*rel* RADICE pot provenir de *raïl* a través d’un procés de mescla gestual entre les dues vocals en contacte (*raïl* > *rael* > *rel*), o bé d’un desenvolupament *raïl* > **r[ɛj]l* > *r[ɛ]l* que resulta anàleg a *raïm* > *r[əj]m* > *r[e]m* en mallorquí i pressuposa una realització especialment anterior de la vocal baixa (DECat, vol. 1, p. 416).

8.9.6.1.3. *Mots en contacte*

Els dialectes difereixen pel que fa a la freqüència d’elisió de *e*, *a* finals de mot davant de vocal tònica o àtona inicial del mot següent. L’elisió de *-[ə]* és més factible en mallorquí i català central septentrional que en tarragoní i barceloní i que l’elisió de les vocals àtones no reduïdes *-[e]* i *-[a]* en català occidental. Efectivament, l’elisió vocàlica només sol tenir lloc en mots funcionals o d’ús freqüent en els darrers dialectes (*quinz(e) anys*, *qu(e) un*) i també en altres formes lèxiques en els primers (*fill(a) única*, *terr(a) erma*, *don(a) òrfena*).

8.9.6.2. ELISIÓ EN CONTACTE AMB [i] ÀTONA I AMB [j]

L’elisió de *e*, *a* àtones és particularment freqüent davant més que no pas darrere de [i] àtona o [j], potser a conseqüència de la superposició del gest d’elevació dorsal del segment palatal amb la vocal precedent. Exemples: *capigual* ‘capaigual’

(pallarès); *fritura* ‘freitura’, *iguera* ‘aigüera’, *viam* ‘veiam’, *criem* ‘creiem’ (ross.); *barriat* < *barre[j]at* ‘barrejat’, *guial* ‘gaial’ (n. occ. sept.); *batiar* < *bate[j]ar* ‘batejar’ (bal., alg.); *taliar* ‘talaïar’, *piella* ‘pa(i)ella’, *grielles* ‘gra(i)elles’ (centr. sept.); *mitat* < *meitat* MEDIETATE; top. *Igualada* < *Aigualada*, *Riner* < *Ra/einer* (OnCat, vol. 6, p. 396). La simplificació del diftong decreixent àton *ei* pot haver generat algunes formes lèxiques del català general: *iglésia* < *eiglésia* < *església* ECCLESIA; *disset* < **deisset* < *de(s)esset*; *ni* < **nei* NEC; *sobirà* **SUPERIONE* < *SUPERIORE*. La seqüència [əj] també pot reduir-se a [i] en formacions amb infinitiu seguit del pronom *hi* (*prendr*([ə])-*hi*). Per la seva banda, la simplificació [ej] > [i] davant de [ʃ] en el dialecte nord-occidental pot ser atribuïda més aviat a l’ascens [e] > [i] provocat per la consonant palatoalveolar (*deixar*, *queixal*), i pot actuar en posició inicial de mot en ribagorçà, a la Llitera i al Baix Aragó (*eixugar/ixugar*, *eixam/ixam*; secció II.8.1.1).

Un cas particular és l’elisió de [ə] final en mots substantius esdrúixols acabats en el hiat -[iə] (*gabi* ‘gàbia’, *histori* ‘història’, *memori* ‘memòria’, *glori* ‘glòria’). Aquest fenomen és propi sobretot de dos dominis dialectals: eivissenc, tret de la vila d’Eivissa, i mallorquí, tret de Felanitx, Artà i Capdepera; la major part dels dominis de parla rossellonesa, tret de Vingrau, Òpol i Salses (Guiter, 1953, p. 713), on el rebuig d’esdrúixols pot comportar l’elisió de [ə] final absoluta de mot (*llàgrim* ‘llàgrima’, *prèdic* ‘prèdica’; DECat, vol. 1, p. 82; Fouché, 1924a, p. 10; secció IV.1.2). Atès que el mallorquí coneix un nombre apreciable d’esdrúixols patrimonials (*pècora*, *mèllera* ‘merla’), Veny (1983, p. 86-87) ha proposat que cal deslligar la pèrdua de la vocal final [ə] de l’acabament *-ia* en aquest subdialecte del procés de rebuig d’esdrúixols propi del rossellonès i de l’occità (secció IV.1.2.1) i, per tant, de la presència a l’illa de Mallorca de rossellonesos i occitans durant l’època de la conquesta i del poblament de les Balears. Així doncs, l’elisió de [ə] final de mot darrere de *i* en mallorquí podria tenir un origen autòcton, tal com suggereix el manteniment de l’acabament *-ia* en textos mallorquins del s. XIV (*gràcia*, *tèrsia*, *lissència*; Miralles, 1984, vol. 1, p. 158). De fet, fonts documentals indiquen que la simplificació segmental que ens ocupa no deu haver estat gaire anterior al segle XVIII (Veny i Masip, 2013, p. 563 i 596). Una altra possibilitat és que el procés en qüestió hagués estat promogut per pobladors provinents de les àrees costanera i septentrional del dialecte oriental que, anàlogament al que s’esdevé en mallorquí, poden presentar el canvi *-ia* > *-i* i no rebutgen els mots esdrúixols. Efectivament, dades dialectals del s. XX revelen la presència ocasional de variants lèxiques del tipus *glori* a l’Alt Empordà, l’Alta i la Baixa Cerdanya, el Lluçanès, el Ripollès, la Garrotxa i una àrea que inclou Vilafranca, Vilanova, el Vendrell i Altafulla al Tarragonès (Alcover, 1908, p. 245; Schädel, 1909, p. 402-404). Actualment hi ha restitució de la vocal final de l’acabament *-ia* per raons de prestigi en mallorquí i a l’Empordà.

8.9.6.3. ELISIÓ EN CONTACTE AMB [u] ÀTONA I AMB [w]

L'elisió de [ə], [e] o [a] en contacte amb [u] àtona i [w] també té un caràcter preferentment regressiu i, per tant, ocorre davant més que no pas darrere d'aquests dos segments fonètics contextuals.

En posició inicial de mot, l'elisió davant de [w] s'explica per falsa segmentació i sol afectar [ə] en central septentrional i balear: ([ə])*ubercoc* 'albercoc', ([ə])*ufals* 'alfals', ([ə])*udiència*, ([ə])*umentar* 'augmentar', ([ə])*ubarda* 'albarda' (centr.); ([ə])*uzina* 'alzina' (bal.); ([ə])*ubacor* 'albacora', ([ə])*ubaida* 'albaida' (mall.); ([ə])*umangra* 'almangra', ([ə])*ubergínia* 'albergínia', ([ə])*ufàbrega* 'alfàbega' (men.); ([ə])*ubat* 'albat' (eiv., men.). En posició medial, l'elisió de [ə] també pot tenir lloc sobretot en el diftong decreixent [əw] (*entr*([ə])*obrir*, *extr*([ə])*ordinari*, *ll*([ə])*urar*, *n*([ə])*urella* 'neulella', *ab*([ə])*urador*, *v/b*([ə])*urà*, *h*([ə])*urà*, *ll*([ə])*uger*) i, en menys mesura, en el diftong creixent [wə] o el hiat [uə] (*casu*([ə])*lilitat*, *Jo*([ə])*net*, *Jo*([ə])*quina* a l'A. Empordà). La reducció del diftong decreixent té lloc sovint en formes lèxiques funcionals o d'ús freqüent ([u]ré < [əw]ré *hauré* en central, ross. i bal.) i en formacions pronominals (*digu*([ə])*-ho*, *prendr*([ə])*-ho*, *s*([ə]) *us*). Per la seva banda, en nord-occidental i valencià, els diftongs [ew] i [aw] mantenen generalment la vocal (*beurà*, *abeurador*, *hauré*) i presenten pocs casos d'elisió vocàlica: *ll*(*e*)*uger* (Maestrà); (*a*)*uró* 'auró' (centr., n. occ., [o]ró Ports); *r*[o]*màtic* 'reumàtic' (mall., n. occ.).

No està del tot clara l'evolució de la seqüència /alC/ en variants lèxiques que presenten [u] en els dialectes orientals (*estoviar* 'estalviar', *escofar* 'escalfar', *fogueira* 'falguera'), i [o] en català nord-occidental (*obelló* 'albelló' a la comarca dels Ports, *escofar*, *pomell* 'palmell'; DECat, vol. 1, p. 143), català antic ((*em*)*pomar*, *empaumar* 'empalmar') i mallorquí (*popís* 'palpís'). Segons una primera hipòtesi, /l/ fosca hauria vocalitzat en [w], i més tard el diftong resultant s'hauria simplificat en els parlars orientals (*esc*[u]*far* < *esc*[əw]*far*) o després de la labialització de la vocal en els occidentals i en mallorquí (n. occ. *esc*[o]*far* < *esc*[ow]*far* < *esc*[aw]*far*). Segons una segona hipòtesi explicativa, que resulta especialment vàlida per als mots que no presenten variants lèxiques amb *ou*-/au-, no hi hagué vocalització de /l/ fosca sinó assimilació de la vocal baixa a la consonant lateral propiciada per anticipació de l'activitat dorsal corresponent a aquesta consonant (*al* > *ol*, tal com s'ha esdevingut en milanès *molta* < *malta* MALTHA; Rohlf, 1966, p. 37), seguida d'elisió de la lateral motivada per la similitud espectral entre *o* i /l/ fosca (*al* > *ol* > *o*), o bé de vocalització de la consonant i simplificació posterior del diftong (*al* > *ol* > *ou* > *o*).

En posició final de mot la simplificació del diftong *-eu* en *-u* en terminacions verbals de 2a persona del plural ha tingut lloc en rossellonès, en parlars septentrionals del Principat preferentment del dialecte central i, en gran manera, també

en alguerès (*ér(e)u*, *cantàv(e)u*, *dormí(e)u*, *cantéss(e)u*, *cantari(e)u*; Alcover i Moll, 1929-1932, vol. 2, p. 82-85; Fouché, 1924a, p. 222). La mateixa simplificació operà en les formes del català antic *nèdeu* NITĪDU, *hòrreu* HORRĪDU i **llèmpeu* LIMPĪDU que esdevingueren *nedo*, *horro* i **llempo* amb significats força específics a diferents indrets del Principat (DECat, vol. 4, p. 816 i 957; vol. 5, p. 917). També cal considerar aquí la simplificació del diftong *-a/ou* en *-o* en topònims de l'àrea pallaresa i ribagorçana acabats en *-BE* (*Bono* *BUNOBE, *Ordino* *URDINABE, *Canillo* *KANIKLABE) i, paral·lelament a la simplificació del tipus *glòria* > *glori*, la variant dialectal *estatu* del mot *estàtua* pròpia d'un àmbit geogràfic molt més restringit (OnCat, vol. 5, p. 55).

8.9.7. Resum de tendències dialectals

Les dades de la secció II.8.9 indiquen que l'elisió de [ə] àtona en els dialectes orientals del domini català (central, rossellonès, balear) és més productiva que l'elisió de [e, a] àtones en els dialectes nord-occidental i valencià. Entre els primers, els parlars septentrionals del Principat i el mallorquí es mostren especialment favorables a l'elisió de [ə], com ara en posició interior de mot formant hiat amb una vocal tònica i en diftongs decreixents amb [j] i [w]. Aquesta diferència dialectal pot fer-se extensiva a l'elisió vocàlica en contacte amb consonant líquida, si bé en aquest cas el balear es mostra refractari a l'elisió de [ə] (*però*, *caragol*; secció II.8.9.4). La vocal [ə] participa també en major mesura que les vocals no reduïdes en els processos d'epítesi i d'epèntesi en contacte amb consonant líquida (*t[ə]res* 'tres', *fer[ə]* 'fer'; seccions II.8.9.3 i II.8.9.5). Des d'una perspectiva històrica, les dades dialectals adduïdes suggereixen que el mallorquí podria registrar un tractament del procés d'elisió afí al que presentaven els parlars septentrionals del dialecte oriental del Principat a l'edat mitjana.

Les diferències de comportament entre els parlars orientals i part dels occidentals pel que fa als processos d'elisió i d'inserció de les vocals àtones podrien guardar relació amb l'existència de diferents tendències relatives a la compressió de vocals i consonants en la cadena parlada en funció de factors com el nombre de segments, el ritme de parla i l'emplaçament accentual. Segons aquesta hipòtesi, en els parlars orientals i en català nord-occidental septentrional i central, el procés de compressió segmental hauria tingut més conseqüències en la durada de les vocals àtones que en la durada de les consonants en posicions d'afebliment, com la intervocàlica i de coda sillàbica, la qual cosa explicaria també que alguns d'aquests parlars hagin reduït /a, e, ε/ a [ə] i /ɔ, o/ a [u] en posició àtona. D'altra banda, en valencià, en nord-occidental meridional i ponentí i en alguerès, les modificacions de durada segmental haurien afectat les consonants intervocàliques i en posició de coda més que no pas les vocals àtones, i això hauria fet que

aquestes darreres mantinguessin llur timbre originari i que les primeres s'afeblissin i fins i tot s'elidissin sovint. Com a conseqüència d'aquestes diferències d'organització temporal dels segments vocàlics i consonàntics en la cadena parlada, uns parlars han afavorit estructures sillábiques de tipus VC i altres estructures de tipus CV.

III. Consonantisme

El capítol de consonantisme tracta dels processos de canvi fonètic relatius a les consonants de mode d'articulació diferent en català antic i modern i, en la mesura de les possibilitats, els ordena cronològicament. Les seccions III.1-III.5 són dedicades a les consonants obstruents, nasals, laterals, ròtiques i aproximants. La secció sobre les consonants obstruents és la més llarga, car s'ocupa de nombrosos processos de canvi relatius a oclusives, fricatives i africades. La secció III.7 estudia modificacions consonàntiques de lloc i mode d'articulació i altres canvis (elisions, insercions) que afecten la integritat dels segments consonàntics.

1. OBSTRUENTS

Aquesta secció analitza els canvis fonètics que han afectat les consonants obstruents llatines. Tractem primerament dels processos de canvi esdevinguts abans de la síncope de les vocals àtones: escurçament de geminades llatines (III.1.2); sonorització i lenició d'obstruents inicials de síl·laba (III.1.3 i 1.4); gènesi de la fricativa /v/ (III.1.5); palatalització i africació d'obstruents i modificacions de dentals i alveolars inicials de síl·laba (III.1.6 i III.1.7). Després, ens ocupem dels processos de canvi ocorreguts després de la síncope vocàlica i, en particular, de la vocalització i assimilació de sonoritat de consonants situades en posició de coda síl·làbica (III.1.8). La secció III.9 estudia els casos d'elisió i d'epèntesi d'oclusiva en seqüències de consonants. Finalment, les seccions III.10-III.14 tracten de desenvolupaments fonètics que solen tenir una extensió dialectal restringida: la palatalització de les fricatives alveolars; l'ensordiment de fricatives i africades; la bilabialització de /v/; la lenició i elisió d'obstruents sobretot intervocàliques i finals de síl·laba, i algunes assimilacions particulars en seqüències consonàntiques.

1.1. *Elisió d'obstruents llatines finals de mot*

El català i altres llengües romàniques presenten elisió de les oclusives dentals i velars llatines (T, D, C) postvocàliques finals de mot en consonància amb la feble prominència que sol tenir llur explosió en posició final de síl·laba: *canta* CANTAT, *o* AUT, *a* AD, *sí* SIC; cat. ant. *ho* HOC; *i*, antic *e* ET; *amb*, antic *ab* APUD (Badia, 1951, p. 223-224). També podien elidir-se les oclusives postvocàliques finals d'arabismes, com ara la bilabial /b/ (*sicló*, *alacrà*) i la uvular /q/ (*alberge*, *alambí*, *fonda*). Per la seva banda, els grups llatins -ST i -NT se simplificaren en *s* i *n* en el cas de la forma verbal d'ús freqüent *és* EST i els acabaments verbals de 3a persona del plural (*canten* CANTANT, *són* SUNT). Es mantingué -S tret quan pertanyia a la desinència verbal de 1a persona del plural -A/E/IMUS (*cantem*, *venguérem*, *sentim*).

1.2. *Eскурçament de geminades*

1.2.1. Oclusives

a) En posició intervocàlica, les oclusives geminades sordes llatines /pp, tt, kk/ s'escurçaren en oclusives simples sense sonoritzar (*copa* CUPPA, *gota* GUTTA, *vaca* VACCA, *mica* *MICCA, *ficar* *FICCARE < *FIGICARE). Les oclusives geminades d'arabismes experimentaren el mateix canvi (/qq/ *alficòs*, /kk/ *sucré*). Aquesta manca de sonorització està en consonància amb el fet que, en relació amb les consonants simples corresponents, les consonants llargues són emeses amb més contacte articulatori i un nivell de pressió intraoral més elevat. La presència de [t] en el mot *mateix* s'explica precisament a partir d'una realització geminada dental sorda promoguda per insistència emfàtica (*METTIPSE), i les formes ribagorçana *medeix* i del català antic *meseix* són derivades de MEDIPSE o d'influència occitana (DECat, vol. 5, p. 538).

També hi hagué simplificació sense sonorització de les oclusives sordes geminades originades per assimilació regressiva de lloc d'articulació en grups d'occlusives llatins. Així, PT i BT s'assimilaren en [tt] i la geminada esdevingué [t] posteriorment (*setembre* SEPTEMBRE, *néta* NEPTA, *encetar* INCEPTARE, *sota* *SUBTA, cat. ant. *sotil* SUBTILE). Els cultismes poden haver mantingut el grup consonàntic llatí sense assimilar ([pt]: *recepta*, *subtil*).

b) Les oclusives geminades sonores llatines evolucionaren a oclusives sonores simples en català (*abat* ABBATE). Els mateixos factors articulatoris i aerodinàmics que impediren la sonorització de les oclusives geminades sordes permeten de justificar l'ensordiment de les geminades sonores en vocables com *retre* REDDERE (*redre* a les *Homilies d'Organyà*) i *gepa* GIBBA. També les oclusives geminades sonores dels arabismes podien simplificar-se (/bb/ *rabadà*, *monjàbe-*

na, /dd/ top. *Ador*) o ensordir-se (/bb/ *gipó*, *jupa*, *xaputa*, *arrop*, llinatge *Sapena*; /dd/ *almugatèn*, *assut*).

1.2.2. Fricatives

De manera paral·lela a les oclusives geminades, les fricatives geminades llatines experimentaren simplificació i es mantingueren sordes en català. Així, SS passà a fer-se [s] (*passar* *PASSARE, *massa* MASSA; m. *gras*, f. *grassa* GRASSU < CRASSU). La fricativa llarga esdevinguda simple podia provenir també de grups consonàntics llatins assimilats (cat. ant. *assats* AD SATIS). Sobre la simplificació dels grups NF, NS i RS, vegeu les seccions III.2.3.2 i III.4.4.3.

Pel que fa als arabismes, tenim també simplificació de fricativa alveolar sorda geminada ([s]: *assut*, *assot*) i pas a [dz] del correlat geminat sonor (*atzerola*, *atzar*, *atzucac*, *atzabó*).

1.3. Sonorització i ensordiment d'obstruents inicials de síl·laba

1.3.1. Obstruents sonores

1.3.1.1. TRACTAMENT GENERAL

Les oclusives sonores /b, d, g/ provinents de B i D i de G davant de vocal baixa o posterior devien realitzar-se oclusives sonores de bon començament en posició inicial de mot postpausal i en gran manera en grups consonàntics heterosil·làbics llatins independentment del mode obstruent o sonant de la consonant precedent (*dent* DENTE, *gota* GUTTA, *alba* ALBA, *herba* HERBA, *corda* CHORDA, *falda* fràncic *FALDA). L'oclusiva /g/ davant de vocal anterior i de [j] passà a fer-se oclusiva palatal sonora [j] (secció III.1.6.4). En posicions d'afebliment, ben aviat /b/ (B) esdevingué [v] entre vocals a través d'una realització [β], i /b/ d'altra procedència i /d, g/ podien realitzar-se oclusives o aproximants segons factors contextuais diversos (seccions III.1.4 i II.1.5).

Alguns mots han experimentat ensordiment d'oclusiva velar sonora originària: *cangrena* 'gangrena', sembla que per contaminació de *cranc* (DECat, vol. 4, p. 337); *escarrinxar* 'esgarrinxar' derivat de *garra* (mall., men.); *canfarró* 'gafarró' (val.; Martines, 2000, p. 176; Beltran Calvo, 2011, p. 66). L'ensordiment de velar està també documentat en altres llengües romàniques (it. mer. *carbu*, *carantire*, *cattu*, *calèta*, *cumma*, *cuvieru*; Rohlf, 1966, p. 208-209). Al costat d'arguments que atribueixen aquest fenomen d'ensordiment a factors no fonètics com l'analogia o el caràcter arcaic de la forma lèxica, cal constatar l'existència d'una propensió més gran a l'ensordiment d'oclusiva per part de [g] que de [b, d] a causa de les dimensions inferiors de la cavitat posterior a l'oclusió i un nivell més ele-

vat de pressió intraoral, i això més aviat davant de vocal baixa o posterior labial que de vocal anterior. Cal esmentar també algun cas d'ensordiment de /v/ davant de vocal anterior, a saber, la forma *filaberquí* 'viraberquí' generada per dissimilació de labials amb possible influència de *fil* i la variant mallorquina *endefinir* 'endevinar'.

1.3.1.2. ARABISMES I GERMANISMES

a) Els arabismes mantingueren sonores diferents consonants sonores de l'àrab: /b/ (*albarda*, *garbí*); les diferents dentals (*duana*, *cadaf*, *caduf* 'catúfol'); /g/ postvelar o uvular (*atzagaia*, *garbí*, *garbell*, *gatzara*, top. *Algar*, *Algodor*); la fricativa postvelar o uvular (top. *Sagra*, top. ant. *Maguerova*); la fricativa faríngia (cat. ant. *algaravia*). L'oclusiva dentoalveolar velaritzada sonora podia ser adaptada amb *d*, *l* o *ld* (top. *Albaida*, *raval*, *alcalde*, *aldea*). Per la seva banda, la fricativa labiodental sonora pot correspondre a les consonants originàries de l'àrab /w/ (*aixovar*, *avaria*, *xirivia*), /ww/ (*alcavot*) i /b/ (*raval*, *arrova*). La presència de [dz] provinent d'oclusiva dental en formes lèxiques del balear com *gatzoll* 'dalla', *agotzonat* 'acotxat' i *bronzó*, *bronda* 'bassetja' ha estat atribuïda per Coromines a la influència mossàrab (DECat, vol. 3, p. 14).

Pot mostrar ensordiment l'oclusiva /b/ d'arabismes (top. *Ràpita*) i, segons Coromines, en mots que experimentaren ultracorrecció desarabitzadora, atès que l'àrab no tenia /p/ (top. *Ampoma* format a partir de 'balma', men. *pidoix* 'bodoix'; DECat, vol. 2, p. 24; OnCat, vol. 2, p. 184). Presenten, així mateix, oclusiva sorda noms de lloc d'origen llatí de territoris fortament arabitzats, en els quals /d/ devia ser adaptada pels moriscos com a dental velaritzada sorda (topònims valencians *Panto* PANDU i *la Tonta* ROTUNDA) i /g/ com a oclusiva uvular sorda (topònims mallorquins *Calicant* GALLI CANTUS i *Albercuix* HARIBERGOS). La consonant fricativa alveolar sonora inicial de mot podia ensordir-se en atenció a la baixa freqüència que tenia en àrab en aquesta posició (*safra*, *saurí*; DECat, vol. 7, p. 582).

b) Les oclusives sonores d'antropònims i topònims d'origen germànic podien adaptar-se en català amb consonant sorda a causa del fet que, tal com s'ésdevé actualment en alemany, presentaven una realització especialment tensa. Aquesta adaptació podia afectar /d/ (*Baltà* BALDA(N)) i sobretot /g/ (*Contijoc* i *Cultumar* provinents de GULD-, *Confrides* GUNDIFRIDS?, *Cardila* GARDILA, *Condreu* GUNDRED, *Cabaldo* GABALD, *Camats* *GAMHARD). D'altra banda, /d/ darrere de vocal o consonant lateral o ròtica pot haver passat a [ð] o [(d)z] segurament perquè es realitzava [ðʔ]: topònims antics *Gardilans* (s. XI) i *Guarzilans* (s. XIV) provinents del gòtic GARDILA (OnCat, vol. 4, p. 328-329); o/aldà, *pallarès olzà* visigòtic *ALDA.

La consonant fricativa labiodental sonora /v/ remunta a mots germànics amb /w/ (*esparver* fràncic *SPARWARI, *treva* fràncic *TRIUWA, *esparavany* format sobre el gòtic SPARWA, cat. ant. *falv/bo* germ. FALW ‘falb’). La pronúncia bilabial de /ww/ a *òliba* germ. *UWWILA a tot el domini dialectal és atribuïble, de manera similar a *gàbia* CAVEA, al caràcter llarg de la consonant etimològica i no pas al fet adduït per Coromines que el català antic tenia /bb/ però no /vv/ en el seu sistema consonàntic (DECat, vol. 6, p. 45).

1.3.2. Obstruents sordes

1.3.2.1. TRACTAMENT GENERAL

a) En català, s’han mantingut sordes les oclusives llatines /p, t, k, s, f/ (P, T, Ca, o, u, S, F) en les posicions inicial de mot i postconsonàntica medial (*pa* PANE, *teula* TEGULA, *coll* COLLU, *suar* SUDARE, *fam* FAME). Davant de vocal anterior i [j], /k/ esdevenia oclusiva palatal (secció III.1.6.2). El manteniment de F-coincideix amb l’aragonès però no pas amb l’espanyol, en què aquesta consonant inicial s’ha elidit a través d’un estadi intermedi d’aspiració, i inclou topònims de caràcter mossàrab (*Fondó*, *Forcall*; Sanchis Guarnier, 1992, p. 95).

b) En posició intervocàlica medial, les oclusives llatines /p, t, k/ esdevingueren inicialment [b, d, g] (*saber* SAPERE, *nebot* NEPOTE, *vida* VITA, *madur* MATURU, *pregar* PRECARI, *segur* SECURU), tal com també succeí en espanyol, portuguès, francès, occità, retoromànic i nord-italià. Anàlogament a les oclusives sordes, les fricatives sordes etimològiques /f/ (F) i /s/ (S, NS, S[j]; seccions III.1.6.3 i III.2.3.2) sonoritzaren en [v] i [z] entre vocals:

[Labiodental] *apaivagar* PACIFICARE, *cove* COPHINU, *Esteve* STEPHANU, *grèvol* ACRIFULU, *trèvol* *TRIFULU, *rave* RAPHANU, *ganivet* fràncic KNIF; cat. ant. *preon* < *prevon PROFUNDU.

[Alveolar] *gresol* *CROSIOLU, *nosa* NAUSEA, *camisa* CAMISIA, *fesol* FASEOLU, *ase* ASINU, *pesar* PENSARE, *esposa* SPONSA.

c) També sonoritzaren les oclusives darrere de vocal i davant de consonant líquida homosil·làbica en el cas dels grups PL (*doble* DUPLU), CL (pop. *iglésia* ECCLESIA), PR (*cabra* CAPRA), TR (*pedra* PETRA) i CR (*magre* MACRU, *sagrari* SACRARIU). Davant del gradual [j] tautosil·làbic, no hi hagué sonorització de /p/, tal com proven els mots del català general *sèpia* SEPIA (esp. *jibia*), *api* APIU i *escorpí* SCORPIU, i les formes antigues *sàpia* ‘sàpiga’ SAPIAM i *càpia* ‘càpiga’ CAPIAM encara vigents en valencià. Aquesta manca de sonorització deu estar associada amb l’allargament de l’oclusiva davant d’una realització del gra-

dual produïda amb una constricció dorsopalatal estreta. Davant del gradual [w] tautosil·làbic, el procés de sonorització afectà l'oclusiva velar del grup /kw/ postvocàlic, tal com mostren els vocables *egua* EQUA i *aigua* AQUA, aquest darrer provinent probablement per dissimilació d'una variant *augua* que deu remuntar-se a una forma *agua* (també DECat, vol. 1, p. 93).

El procés de sonorització d'oclusives no afectà /k/ darrere de [w] en català (*oca* AUCA < AVICA?, *poca* PAUCA). Altres llengües romàniques tampoc no han sonoritzat les oclusives sordes en aquesta condició contextual: espanyol (*coto* CAUTU; *supe*, esp. ant. *sope* SAUPI < SAPUI; *poco*, si bé *pude* POTUI); italià septentrional (*autun(o)* AUTUMNU; Rohlf, 1966, p. 274). A diferència del que s'esdevingué amb les consonants oclusives, [w] no bloquejà la sonorització de /s/ etimològica següent; així doncs, es pronuncien amb [z] els mots *pausa* PAUSA, *cosa* CAUSA i *gosar* AUSARE.

1.3.2.2. ARABISMES, GERMANISMES I HELLENISMES

a) En arabismes, les oclusives sordes del català poden correspondre a diferents consonants sordes de l'àrab. En el cas de /t/, a /t/ originària velaritzada i no velaritzada (*talaia*, *taronja*, *catifa*, *safata*, *cotó*, top. *Miravet*, *Ràpita*). En el cas de /k/, a /k/ (*sucre*), /q/ (*quitrà*, *faneca*, *matraca*, *taleca*, *séquia*, *corfa*, *cotó*, *aliacrà* 'icterícia', *sicló*, i també *aufàbrica* 'alfàbrega' al Pallars Jussà i a indrets del Camp de Tarragona), una fricativa postvelar o uvular (*carxofa*, *cascall*, *califa*, *espinacs*, top. *Calaf*, *Benicalap*, *Benimaclet*) o una fricativa faríngia (*camàlic*, *xareca*, *al-quena*, cat. ant. *alcapç*). Per la seva banda, la fricativa labiodental sorda pot correspondre a diverses fricatives sordes de l'àrab: /f/ (*safrà*); postvelar o uvular (*farnaca*, *alforja*, *alfàbia*, *sofra*, *salefa*, top. *Alfarb*, *Alfarràs*); faríngia (*albufera*, *alfàbega*, *alforro*, *cadaf*, *fardatxo*, *matalaf* 'matalàs', *rafal*, *tafona*, *tafulla*, *tarrafa*, top. [Pobla de] *Mafumet*, *Bràfim*); glotal (*safareig*, *alforí*), que es perd en posició final (*càbala*) i en altres posicions (*atzar* àr. *az-zahr*).

La sonorització d'obstruents en arabismes pot haver afectat una oclusiva dental velaritzada (*badana*, top. *Almadrà*) o una oclusiva postvelar o uvular (*màrfega*, *alfàbega*, *tàvega*, *saga*, *afalagar*, *almugatèn*). Poden deure's a la manca de /p/ en aquesta llengua les formes *àbit* APIU (men.) i *abérsec* PERSICU (Benicarló; Dunjó, 1966, p. 38). També pot haver-hi hagut sonorització de fricativa geminada sorda (*atzavara*), i de fricativa postvelar o uvular sorda en g: *garrofa*, *gotzema* i *magatzem*; *gasima* (eiv., mall.); *garxofa* 'carxofa' (Llitera); cat. ant. *galangal*.

b) No hi ha hagut sonorització d'oclusives sordes en alguns germanismes, sigui pel fet que penetraren al català després de l'època de sonorització de sordes o bé que la consonant sonava excessivament tensa en germànic (*botar* fràncic *BOTAN,

brotar provinent del gòtic *BRUT, *rapar* gòtic *HRAPON). També s'ha mantingut sorda /s/ seguida de fricativa aspirada del germànic (*Guixers* WISHARIS).

Al seu torn, les oclusives sordes dels hellenismes podien provenir de les consonants del grec antic fi, theta i khi (*cop* *COLUPU < COLAPHU, *tesis* THESIS, *escola* SCHOLA).

1.3.2.3. CASOS PARTICULARS

1.3.2.3.1. Sonorització en posició inicial absoluta de mot

Els casos de sonorització d'oclusiva en posició inicial absoluta de mot demanen explicacions particulars. Pel que fa a /p/, algunes sonoritzacions poden explicar-se per influència de l'àrab, que no tenia /p/, i del mossàrab: *bagra* PAGRU; *bassetja* PERSIDIA (Penedès, Conca de Barberà, Camp de Tarragona, Priorat, Terra Alta, Maestrat, Alguer, bal.); *barrella* derivat de 'parra' (val., Terres de l'Ebre, B. Cinca, Llitera); *verdolaga* PORTULACA; *bastanaga* 'pastanaga' (eiv., tortosí, men.); topònims *la Bordella* PORTELLA, els començats per *Beni-* PINNA, i també *Barx* i *Barxeta* formats segurament a partir de *perxe*. Altres sonoritzacions de /p/ i de /t/ són més difícils de justificar: *bruir* 'pruir', *domàtiga* 'tomàquet' (mall.); *borillar-se* cast. 'apolillar-se' (Camp de Tarragona); *dau* TALPA (val. sept.). Com a cas aïllat de sonorització en posició posttònica allunyada de l'accent, tenim *vànova* GALNAPE.

Tal com indiquen els vocables següents, la sonorització de /k/ en posició inicial de mot ha tingut una difusió lèxica molt superior a la de /p/ i /t/. El procés ha operat sobretot davant de [a] i [ə] àtones i, en menys mesura, davant d'una vocal posterior labial i de consonant bategant tautosil·làbica.

[Vocal baixa o mitjana central] cat. gral. *gàbia* CAVEA, *gaiato* *CAJATU, *gamba* CAMBARU, *gambuix* derivat de *capa*, *ganivet* fràncic KNIF, *garriga* format sobre KARR-, *gat* CATTU, i *gaó* i *gavella* formats a partir de CAVU; *gada-gang* < *cadagang*?, *garamull* i *gromull* 'caramull', *gaspa* 'caspas de raïm' (Camp de Tarragona); *galàpet* 'calàpet' (Camp de Tarragona, Segrià, Pallars, centr. sept.); *galze* 'calze', *galendari* 'calendari', *garavana* 'caravana', *garlinga* 'carlinga', *gar-ruatge* format sobre CARRU (mall.); *gamell* 'camell' (val., ross.); *ganasta* 'canas-tra' (centr. sept.); *gancell* 'cancell' (Camp de Tarragona, Priorat); *garbatxó* 'calabruix' (Ribagorça); *gardamella* 'cardamella' (Pallars); *garrabina* 'carabina' (ross.); *garrau* 'carrau' (Camp de Tarragona, Pallars); *garrosses* 'crosses' (men.); *gatjol* 'callol' (eiv.); *gavallons* 'cavallons' (men., centr. sept.); *gal/lipont* 'calipont', *gat-xap* 'catxap', *gavina* 'cabina', *galafatero* 'calafater' (val.; Martines, 2000, p. 175-176); *galipàndria* 'calipàndria' (centr.); *gaús* (DECat, vol. 4, p. 423).

[Vocal o gradual posterior labial] cat. gral. *goll* COLEU, *golf* COLPHU; *gobejar* 'cobejar', *de gorbeu(s)* 'de gairell' format a partir de *corb* CURVU (men.); *godolla* 'cadolla', *guallar* 'quallar' (val. mer.); *gorb* 'corb', *gorbelló* 'corbelló' (ross.; Fouché, 1924a, p. 96); *gornisa* 'cornisa' (Camp de Tarragona, bal.); *go/urró* 'curro' (val.); *gós* CURSU, top. *Gostantí* 'Constantí', *gotxa*, *gutxo* 'porc' (Camp de Tarragona; DECat, vol. 2, p. 958, Recasens, 1985, p. 118); *güidar* 'cuidar' COGITARE (mall., men.); *güiro* 'cuiro' (tort.).

[Bategant] cat. gral. *graelles* CRATICULAS, *grapa* fràncic *KRAPPA, *gras* GRASSU < CRASSU, *gratar* fràncic *KRATTON, *gresol* *CROSIOLU, *grípia* fràncic *KRIPPJA, *groc* CROCU, *grop* gòtic *KRUPPS; *greixes* 'créixens' (A. Camp, nord del Principat, ross., mall.); *gremallers* 'cremallers' CREMACLOS (A. Camp); *grespellar* derivat de 'crespell' (centr.); *griba* CRIBRA (tort., Vinalopó); cat. ant. *granc* 'cranc'; top. *la Gritella* format sobre CREPITA (OnCat, vol. 3, p. 466).

[Altres] *glapa*, *glapís* 'clapa, clapís', *gl/rup* < *crup* 'diftèria' (val.; DECat, vol. 2, p. 732-733); *gleda* 'cleda' (Garrotxa; DECat, vol. 2, p. 752); *guixalla* 'quixalla' (Camp de Tarragona).

El fenomen de sonorització d'oclusiva inicial de mot també pot haver actuat sobre una oclusiva o fricativa postvelar o uvular sorda en arabismes. És el cas dels mots del català general *gàlib*, *garrafa*, *gavany* i *gambuix* i del dialectal *gadúfol* 'catúfol' (Camp de Tarragona, Segrià).

Dades d'altres llengües romàniques revelen també percentatges superiors de sonorització d'oclusiva velar que d'oclusives d'altres llocs d'articulació (Giannelli i Savoia, 1978-1980; Rohlf, 1966, p. 197-198). En principi, aquesta tendència sorprèn per tal com resulta contrària al canvi /g/ > [k], que ha estat atribuït a l'elevat grau de pressió intraoral motivat per les dimensions reduïdes de la cavitat posterior a l'indret de l'oclusió dorsovelar (secció III.1.3.1.1). Hom ha volgut considerar els casos de sonorització de velar inicial de mot falses restitucions que tingueren lloc durant el període en què les oclusives sordes llatines esdevingudes sonores en posició intervocàlica no només interior de mot sinó també inicial de mot foren substituïdes per les sordes corresponents en aquesta darrera posició (González Ollé, 1972, p. 273). Fins i tot en el cas que sigui certa, aquesta hipòtesi no aclareix el motiu pel qual el procés de sonorització afectà sobretot les oclusives de lloc d'articulació velar.

Pensem que la causa de la sonorització de velars pot ser cercada en la naturalesa gradual i sovint incompleta que presenta una oclusió dorsal a la zona velar. Efectivament, una disminució del grau de constricció lingual en aquesta zona pot promoure una reducció del nivell de pressió intraoral i afavorir la sonorització de l'oclusiva. Aquest argument s'adiu amb la constatació que la sonorització de /k/ en posició inicial absoluta de mot té lloc exclusivament davant d'aquells seg-

ments fonètics que afavoreixen l'articulació estrictament velar i no postpalatovelar de la consonant, a saber, una vocal baixa o posterior labial i les consonants bategant i ocasionalment [l] tautosil·làbiques. D'altra banda, el fet que el procés de sonorització operi davant de bategant més que no pas davant de [l] podria estar relacionat amb la presència freqüent d'un element vocàlic breu entre les dues consonants del grup *cr-* (Recasens, 2014, p. 227). Els exemples adduïts també deixen entreveure una possible acció assimilatòria a distància sobre la sonorització de /k/ inicial per part d'una consonant sonant nasal, lateral o ròtica situada en la segona síl·laba del mot: el nombre de sonoritzacions amb presència de consonants contextuais d'aquestes característiques és d'uns vint sobre trenta-cinc en el cas dels mots iniciats en *ca-* i d'uns deu sobre setze pel que fa als vocables començats per *co-*, *cu-*.

1.3.2.3.2. Sonorització darrere de consonant

La sonorització d'oclusives pot tenir lloc també darrere de líquida i nasal, en consonància amb l'acció assimilatòria progressiva exercida per aquestes consonants sonants, i també darrere de fricativa alveolar potser pel fet que, quan presenta una constricció relativament ampla, aquesta consonant pot propiciar una disminució del nivell de pressió oral i la manca d'oclusió completa durant l'oclusiva següent. Aquest darrer efecte contrasta amb el procés contrari d'ensordiment d'oclusiva sonora després de fricativa (secció III.1.8.1.1).

[Nasal] *retranga* provinent de *tranca*; *congriar* < cat. ant. *concrear* CON-CREARE; *randell*, *rantell* 'mosquit'; *blingar*, *vinglar* VINCULARE (ross., eiv.); *englusa* 'enclusa' (eiv.; Martines, 2000, p. 163); *càndil* 'càntir' CANTHARU, *revinglada* 'revinclada', *engalçar* INCALCEARE 'encalçar' (mall.); *condefes* < *cati-fa?* (men.; DECat, vol. 2, p. 634); *fondeta* 'fonteta' (val. sept.); *alendar* derivat d'*alè* (n. occ.); *carrigló* 'carrincló' (Segrià; DECat, vol. 2, p. 591); *engollir* 'encollir' amb el significat d' 'encongir' (alacantí); *pollangre* 'pollancre' (centr. sept.); cat. ant. *tromba* 'trompa', *engastar-se* 'encastar-se' i el topònim *Cinga* 'Cinca' (OnCat, vol. 3, p. 372; Veny, 1996, p. 102). També possiblement *palangana* (secció III.1.3.2.3.4).

[Líquida] *espardenya* formada sobre *espart*, *verdolaga* PORTULACA; *ordiga* URTICA 'ortiga'; top. *la Bordella* PORTELLA i *Algadins* CATINU?.

[Fricativa] *esbargir* 'espargir', *esgambar* 'escampar', *esgarriar-se* relacionat amb *carrera*; *esborgar* 'esporgar', *esbardir* 'espardir' (Noguera; Fortuny, 1982, p. 71); *esbeltir* 'espoltrir' (mall.; DECat, vol. 6, p. 764); *esdella* 'estella' (B. Camp; Recasens, 1985, p. 120); *esguillar-se* 'esquitllar-se', *esguitar* 'esquitxar' (val.; DECat, vol. 3, p. 706 i 708-709); *esgalabrat* 'escalav(e)rat' (s. XIX, centr.); *esgarransit* 'es-

carransit' (Ports); *esquitllèbit*, *esguirlèvit* 'esquitllèbit' (Segrià, val. mer.); *esguinçar* 'esquinçar' (ribagorçà, n. occ. mer., val. sept., Camp de Tarragona, Conca de Barberà); *esguma* 'escuma' (pallarès); *esgol·llar-se* 'escolar-se', *esgaixat* 'esqueixat', *esganyar-se* 'escanyar-se', *esguellat* 'escallat', *esguimat* 'esquimat', *esguerdà* 'esquerda', *esglavó* 'esclavó', *enguisgar* 'enguiscar' (val. mer.; Martines, 2000, p. 178-181; DECat, vol. 2, p. 814-815).

Anàlogament al que s'esdevenia amb els casos de sonorització d'oclusiva velar inicial de mot, la presència d'una consonant sonant en la síl·laba que segueix l'oclusiva pot facilitar-ne la sonorització progressiva. Efectivament, en pràctica totes les formes lèxiques amb sonorització de /p, t, k/ darrere de fricativa alveolar esmentades l'oclusiva sonoritzada va seguida de ròtica, lateral o nasal i fins i tot d'aproximant en la síl·laba següent, i en la majoria de mots en els quals el procés ocorre darrere de nasal l'oclusiva en consideració va seguida d'una consonant líquida. Cal constatar també que els casos de sonorització darrere de fricativa alveolar són sobretot d'oclusiva velar potser pel fet que la fricativa pot impedir el tancament complet de l'oclusió dorsal de /k/ amb més facilitat que el de l'oclusiva quasi homorgànica /t/ o el de /p/.

L'emplaçament dialectal d'alguns casos de sonorització progressiva pot tenir relació amb la zona pirenaica de parla gascona i aragonesa en què, juntament amb els parlars sud-italians, els grups /mp, nt, nk, rt, lt/ poden sonoritzar l'oclusiva (gasc. *crumbá* *COMPERARE, *plandá* PLANTARE). Així, la presència de la forma *ordiga* URTICA 'ortiga' ha estat explicada per influència aragonesa en nord-occidental pirinenc i central i per mossarabisme en valencià (DECat, vol. 6, p. 127). Han estat atribuïts a la influència de l'àrab hispànic casos de sonorització de dental a través d'una hipotètica realització dental velaritzada (*càndil*, *randell*, *fondeta*, àr. *condefes*), i de labial i de velar en atenció al fet que l'àrab no tenia ni *p* ni *g* (top. *la Bordella* PORTELLA, *Cinga* 'Cinca', *Algadins* CATINU?).

Pel que fa al context postnasal, cal remarcar la possible sonorització de /t/ final de gerundi davant de *hi* i *ho* (alacantí *miran*[d]-*ho*, A. Camp *fen*[d]-*ho*, Urgell *anan*[d]-*hi*), i en formacions en les quals l'oclusiva és epentètica com ara *a on*[d] és i *a on*[d] *ha anat* (Noguera).

1.3.2.3.3. Sonorització en posició postvocalica

Alguns casos de sonorització d'oclusives entre vocals i entre vocal precedent i líquida tautosil·làbica següent són de caràcter dialectal o propis de la parla col·loquial. D'una banda, tenim la sonorització d'oclusiva dental en acabaments de participis i adjectius (*dida*, *treda*, *feda*, *trida*, *ingrada*, *infinida*; centr., Camp de Tarragona, mall.), en la terminació *-tat* (*realidat*, *mentalidat*, *verdat* 'veritat',

cantidat, *variedat*; B. Aragó, B. Cinca, Camp de Tarragona, mall.) i en alguns altres casos (*madremoni* ‘matrimoni’, B. Aragó *quadre* ‘quatre’). Tal com s’esdevenia en posició inicial de mot (secció III.1.3.2.3.1), la sonorització d’oclusiva velar interior de mot és freqüent davant de vocal baixa o posterior i de ròtica tautosil·làbica: *segregari*, *secret*, *sagrifici*, *sagrament*, *sagristia*; *agan(y)it* derivat de CAN-NA ‘demacrat’ (DECat, vol. 2, p. 499); demostratius *ague(s)t* i *aguell* (pallarès); *regonèixer* (cat. ant. i dial.); *regodir* ‘recudir’ (n. occ. pirinenc); *poga*, *poguet* ‘poca, poquet’ (A. Ribagorça, Pallars Sobirà); *butxaga* ‘butxaca’ (Fornalutx). La posició allunyada de l’accent deu haver afavorit la sonorització de la consonant velar en mots esdrúixols: *èpo(g)a* ‘època’ (Camp de Tarragona; Recasens, 1985, p. 120), *simpàtiga* ‘simpàtica’ (val. mer.); cat. ant. *fàbrega*, mall. vulgar *fàbriga*. També hi ha formes dialectals amb sonorització de fricativa labiodental: *bavor* derivat de ‘baf’; *estuvós* derivat de ‘tuf’ (eiv., men.); *eixavagor* ‘xafogor’ EX-OFFOCARE (Camp de Tarragona; Recasens, 1985, p. 119); *proversó* (Camp de Tarragona, n. occ., val.).

Cal esmentar, així mateix, casos de sonorització d’oclusiva bilabial i velar davant de /l/ i /j/ tautosil·làbiques. Pel que fa a les seqüències amb /l/, hi ha sonorització en rossellonès (*tri[b:l]e* ‘triple’, *re[b:l]à* ‘replà’, *mira[g:l]e* ‘miracle’, *se[g:l]ar* ‘sarclar’ SARCULARE), i també a *ce[g:l]e* ‘cercle’ CIRCULU en pallarès (secció III.1.4.2.2; Fouché, 1924a, p. 159, 161 i 176; DECat, vol. 2, p. 676-677; vol. 3, p. 245). Malgrat la tendència general a no sonoritzar les oclusives seguides de [j], cal indicar un bon nombre de variants lèxiques amb realització sonora llarga de l’oclusiva de les seqüències /pj/ i /kj/ originàries en el dialecte nord-occidental: *sà[b:j]a* ‘sàpia’ (Segrià, pallarès); *tà[b:j]a* ‘tàpia’ (Pallars Sobirà, Ribera d’Ebre, Noguera); *llú[b:j]a* ‘llúpia’ (Pallars Sobirà); *grí[b:j]a* francisc *KRIPPJA ‘grípia’ (A. Ribagorça, Noguera); *sé[b:j]a* ‘sépia’ (Ribera d’Ebre; Cubells, 2005, p. 81); *sé[g:j]a* ‘séquia’ (Pallars Sobirà, Garrigues, Ribera d’Ebre, Priorat), i també les variants *se[g:l]a* (pallarès, n. occ. centr.) i *se[g:ʌ]a* (ribagorça).

1.3.2.3.4. Manca de sonorització d’oclusives

a) La manca de sonorització d’oclusives en les condicions apropiades pot ser atribuïda al caràcter culte de la forma lèxica o altres motius. Exemples: *ocupar* OCCUPARE, *replicar* REPLICARE, *triple* TRIPLU, *replà* REPLANU, *matrimoni* MATRIMONIU, *miracle* MIRACULU, *metall* METALLU, *petrificar* i *acritud* derivats de PETRA i ACER; *fecund* FECUNDU (cat. ant. *fagon*); *cicuta* CICUTA (n. occ. pirinenc *ceguda*); *dissabte* (Llitera *dissabde*, ross. *dissadde*; Sistac, 1993, p. 250); *fatiga* (cat. ant. *fadiga*, *fadigar*). Un cas particular és la forma *alcú* *ALICUNU, que alternava amb *algú* en català antic.

Per la seva banda, hi ha casos de manca de sonorització de fricativa després

d'una seqüència de caràcter prefixal (*defensa*, *devesa* DEFENSA, *difunt* DEFUNCTU, *profit* PROPECTU) o com a producte d'una assimilació de caràcter dialectal (/ns/ > [s] en el cas del top. *Flamicell* *FLUMENCELLU; OnCat, vol. 4, p. 226-227).

b) L'absència de sonorització també ha tingut lloc en una sèrie de vocables d'origen romànic localitzats sobretot en terres meridionals del Principat, en valencià i/o en balear, que comentem tot seguit i que són atribuïbles, segons la zona, o bé a la influència alt aragonesa, en què les oclusives sordes intervocàliques es mantenen sordes (*gaiato*, *gemecar*), o bé a la influència mossarabitzant o a l'adaptació que els àrabs feien de les oclusives sonores llatines amb oclusives sordes de la seva llengua (*carxata*, *orxata*, top. *Petra*, *Petrer*).

[Labial] *capús*, *caputxa*, *cape/arutxa*, mots formats sobre *capa* (DECat, vol. 2, p. 527). Topònims: *Topina*, *Topaire* i *Portopí* formats probablement sobre TALPA, i *Capifort* sobre CAPUT (Balears); *Capicorb*, *Campello* i *la Ripella* derivat de RIPA (País Valencià); *Capafonts* (Camp de Tarragona).

[Dental] *gaiato* (DECat, vol. 4, p. 257-259); *orxata* (DECat, vol. 6, p. 97); *aube/ireta* 'albereda' (Priorat; DECat, vol. 1, p. 145); *carxata* 'calçada' CALCIA-TA (val. mer.; DECat, vol. 2, p. 413); *còtol* 'còdol' *COTULU (Matarranya, mall.; DECat, vol. 2, p. 798); *crita* 'cridòria' (val. sept.); *grètol* 'crit fort' (eiv.); *escatusser* 'escadusser' (centr.; DECat, vol. 3, p. 452); *espartenya* derivat d'*espart* (Ribagorça, Pallars, Llitera, Segrià, Terra Alta, B. Aragó; DECat, vol. 3, p. 619); *galleta* 'galleda' (Camp de Tarragona, Conca de Barberà, n. occ.); *margarita* MARGARITA (Camp de Tarragona, val.). Topònims: *Benavites* PINNA VITIS, *Biniparratx* i *Biniparrell* formats sobre *parra*, i *Petruxella* PETROSELLA (Balears); *Glorieta*, *la Teixeta* TAXETA (Camp de Tarragona); *Paterna* PATERNA, *Catí* CATINU, *Petrer* PETRARIU, *el Patró* PETRONE, *Pineta* PINETA, *Partines* PA-RIETINAS (País Valencià).

[Velar] *ballaruca* 'ballaruga' (Garrigues, Maestrat, Pallars; DECat, vol. 1, p. 601); *m/boixerica* 'boixeriga' (centr. sept.; DECat, vol. 2, p. 54); *cocullada* 'cogullada' *CUCULLIATA (Camp de Tarragona, Ribera d'Ebre, Priorat, Garrigues, mall.; DECat, vol. 2, p. 810; Recasens, 1985, p. 122); *gemecar* 'gemegar' *GEMICARE (val.; Veny, 2002); *palancana* 'palangana' (eiv., Camp de Tarragona, Bages, val. mer.; DCVB, vol. 8, p. 125); *soliquer* *SORICARIU (Altea; DCVB, vol. 10, p. 963); *espellincat* 'espellingat' (Conca de Barberà; Veny, 1996, p. 102).

La manca de sonorització de l'oclusiva dental i la fricativa alveolar en topònims de l'A. Pallars i l'A. Ribagorça ha estat atribuïda al substrat iberobasc (*Llevata*, *Aineto*, *Acrével*, *Llapiero*, *Bassiero*, *Àssua*; Coromines, 1965, p. 127-129).

1.4. Afebliment d'oclusives sonores inicials de síl·laba

1.4.1. Evolució general

1.4.1.1. ESCENARI DIALECTAL

a) En català central i nord-occidental i en rossellonès actuals, els fonemes oclusius sonors /b, d, g/ provinents de les consonants /p, t, k/ originàries sonoritzades, del producte [v] de /b/ originària i de /d, g/ etimològiques (seccions III.1.3.2.1 i III.1.11) presenten generalment realització aproximant quan es troben en posició inicial de síl·laba en les condicions contextuais següents:

— després de vocal, i davant de vocal, bategant i [j, w] tautosil·làbiques, i davant de [l] tautosil·làbica en condicions accentuals determinades (secció III.1.4.2.2; *acabar, llebre, gàbia*);

— darrere de ròtica, lateral, aproximant i fricativa tret de les seqüències [fb], [ld] i [ʎd], en què C1 impedeix el pas de l'aire per l'indret on s'articula C2 = /b, d/ (*herba, alba, esbatussar*).

Hi ha realització oclusiva de /b, d, g/ inicial de síl·laba en la resta de casos, a saber, darrere de pausa i de consonant oclusiva, i en el cas dels grups [fb], [ld] i [ʎd].

La lenició d'oclusiva en aproximant és resultat d'un fenomen de reducció articulatòria en virtut del qual la consonant s'escurça i perd contacte en l'indret de l'oclusió, i en el cas de /d, g/ llatines operà a tota la Romània, tret essencialment del toscà i romanès. Tal com mostren les dades experimentals, el procés de lenició que ens ocupa no operà de manera categòrica sinó gradual (Recasens, 2014, p. 110-122). Així, el grau de constricció de C2 aproximant sol disminuir amb el grau de constricció i els requeriments aerodinàmics de la consonant precedent i, per tant, resulta inferior després de fricativa que de ròtica, lateral o aproximant (e. g., /sd/ vs. /rd, jd/, /sg/ vs. /rg, lg, jg/).

b) En els dialectes perifèrics balear, valencià i alguerès i com a reminiscència dels hàbits fonètics del català antic, la presència de les variants aproximants [β, ð, γ] en els contextos de lenició indicats és més restringida. Hi tenim sobretot realització oclusiva [b] de /b/ i, en menys mesura, [d] de /d/.

Hom ha volgut relacionar la realització oclusiva de /b/ en aquests dialectes amb la necessitat de mantenir l'oposició fonològica entre els fonemes bilabial sonor i /v/ (vegeu la secció III.1.11 pel que fa a l'extensió de /v/), i això pel fet que aquest contrast es veuria amenaçat si /b/ es fes [β] per tal com una realització [v] de /v/ també podria tendir a esdevenir [β] en contextos com l'intervocàlic (Rafel, 1976). S'adiria amb aquesta hipòtesi l'ensordiment més o menys freqüent de la realització oclusiva [b] en zones que mantenen /v/ (val. mer. *p[ε]pe* 'pebre', *pollo* 'bollo', *sapata* 'sabata', *rep[ɔ]st* 'rebot', *capotatge* 'cabotatge'). Hi ha motius per a qüestionar la validesa d'aquesta hipòtesi.

— Els parlants del subdialecte valencià apitxat central, en què /v/ és absent, presenten sovint realització oclusiva, sobretot en condicions contextuais determinades i en pronunciació enèrgica (Sanchis Guarner, 1936, p. 60-61, i 1950, p. 78-79; Navarro Tomás i Sanchis Guarner, 1934, p. 126-127).

— La realització característica de /b/ intervocàlica a algunes àrees dialectals on és vigent el fonema /v/ és [β] i no pas [b]. La realització oclusiva és ben present en alguerès (Kuen, 1932-1934, vol. 5, p. 146), balear, i valencià meridional i la Plana de Castelló (Sanchis Guarner, 1936, p. 60). Hi ha, però, realització aproximant al Baix Maestrat, i de manera regular al Camp de Tarragona on, amb tot, [b] pot aparèixer a l'àrea sud-occidental de la comarca en mots començats per *ab-* i *aub-* i en formes lèxiques com *cabeça*, *acabar* i *saba* (Recasens, 1985, p. 119).

— En territoris amb el fonema labiodental com el balear i el valencià no apitxat, al costat de [b], /b/ intervocàlica pot fer-se [β] en pronúncia lligada i ritme ràpid de parla (Moll, 1934, p. 33, i 1932, p. 411) i en boca dels parlants joves potser per influència castellana (Vinalopó Mitjà; Montoya, 1989, p. 88).

Els parlants d'edat avançada d'aquestes zones dialectals també poden presentar realització oclusiva de /d/. En alguerès, Kuen (1932-1934, vol. 5, p. 147 i 150) indicava la presència de realització oclusiva d'aquest fonema tret de quan es rotitzava en posició intervocàlica interior del mot. També Moll (1934) transcrivia [d] i [ð] en posicions de lenició en mallorquí. A la Marina, Safor i l'Alcoià, hi ha casos de realització oclusiva de /d/ intervocàlica en mots que solen elidir la consonant en valencià meridional (*llaurador*, *didal*, *Nadal*; Martines, 2000, p. 134-135), i els vells d'Elx encara fan [d] en contextos de lenició (*a dinar*, *pedra*, *medalla*; Segura, 1998, p. 43). El manteniment de la realització oclusiva de /d/ en valencià podria restar associat amb una tendència al reforçament consonàntic en posició d'obertura sil·làbica.

1.4.1.2. CATALÀ ANTIC

A la llum d'aquestes dades dialectals, sembla factible argumentar que la presència de realització oclusiva de /b/ i en menys mesura de /d/ (més que no pas de /g/ pels mateixos motius adduïts a propòsit de la sonorització d'obstruents a la secció III.1.3.2.3.1) correspon a la situació del català antic. Aquest plantejament ens porta a considerar com devien realitzar-se les oclusives sordes i sonores llatines entre vocals i contextos anàlegs. Si exceptuem /b/, que s'havia labiodentalitzat, és possible que l'afebliment afectés les oclusives sonores llatines abans que les sonores provinents de les oclusives sordes, amb la qual cosa s'establí un contrast entre una sèrie de realitzacions oclusives sonores provinents de /p, t, k/ llatines i una sèrie de realitzacions fricatives o aproximants sonores generades a partir de /d, g/ del llatí. Aquesta hipòtesi es basa sobretot en el fet que, en català, ambdues

sèries de consonants experimentaren processos de canvi diferents en posició final de síl·laba després de la síncope vocàlica, a saber, vocalització de les variants aproximants provinents de /b, d, g/ originàries i ensordiment de les variants oclusives sonores provinents de /p, t, k/ originàries (secció III.1.8).

Un problema amb aquest argument rau en el fet que l'ocurrència simultània de consonants oclusives i aproximants/fricatives del mateix lloc d'articulació en posicions de lenició com la intervocàlica no és habitual en les llengües del món. De fet, però, sembla que no devia haver-hi perill de confluència entre les dues sèries consonàntiques en consideració per tal com els membres de l'una i l'altra diferien suficientment pel que fa a característiques fonètiques específiques:

— La consonant bilabial /p/ havia sonoritzat en [b] i /b/ s'havia labiodentalitzat en [v] a través d'una realització intermèdia [β] (secció III.1.5). Així doncs, no hi havia risc de confusió entre els productes [b] i [v] de /p/ i /b/ originàries.

— En el cas de /k/ i /g/ llatines cal separar els allòfons anteriors [c, ɟ] davant de vocal anterior (secció III.1.6.2) i els posteriors [k, g] davant de vocal baixa i posterior labial. En el cas d'aquests darrers, no devia haver-hi perill de confluència per tal com la realització [ɣ] de /g/ originària devia haver-se elidit o vocalitzat en contacte amb un segment vocàlic baix o posterior en mots com JUGU, FAGU i FRAGU (secció III.1.8.2.2.1). Atès, doncs, que el resultat de /g/ s'havia esvaït, [g] provinent de /k/ podia afeblir-se lliurement en una realització aproximant. A més a més, en l'avinentesa que el resultat [ɣ] de /g/ hagués perviscut durant un període temporal relativament llarg, la dificultat que comporta distingir perceptivament [g] de [ɣ] podia facilitar la confusió entre /k/ i /g/ originàries en una variant aproximant en posicions de lenició.

— Pel que fa als resultats de /t/ i /d/ llatines, [ð] provinent de D intervocàlica i també de T i *Ce,i* per desafricació de [dz] (secció III.1.7.1) devia diferir de [d] provinent de /t/ pel que fa al lloc i mode d'articulació: la primera realització era fricativa apicodental i la segona oclusiva dentoalveolar (vegeu també, en aquest sentit, Coromines, 1974, p. 253). També ha estat suggerit que els productes sonors de T i D llatines eren articulatòriament diferents en castellà, a saber, oclusiu i no elidible el primer (*todo, dedo*) i aproximant o fricatiu i elidible el segon (*su-dor, nido; creer, feo*) (Pensado, 1984, p. 21-89).

Aquesta interpretació dels fets és compatible amb la data tardana d'un segon procés de lenició que transformà en aproximants les oclusives sonores provinents de /p, t, k/ llatines i, per tant, féu que les oclusives sordes i sonores llatines confluïssin en les realitzacions aproximants que trobem actualment a bona part del domini dialectal. Aquest procés s'hauria pogut iniciar abans de la conquesta de les Illes i del País Valencià, i després de la implementació dels processos següents de canvi fonètic relatius a /b, d, g/ originàries: elisió del resultat aproximant/fricatiu dental de /d/ intervocàlica sobretot davant d'accent, i vocalització

dels correlats aproximants de /b, d, g/ llatines en posició de coda sillàbica (seccions III.1.7.3 i III.1.8.2). Pel que fa a l'espanyol, hom ha datat el procés d'aproximantització que ens ocupa al llarg dels segles XI-XIV (Lloyd, 1993, p. 520).

Diversos tractadistes han considerat que, en llatí vulgar i romanç antic, devia haver-hi hagut algun tipus de relació entre la degeminació de les oclusives geminades llatines (secció III.1.2), i la sonorització d'oclusives sordes i la lenició d'oclusives sonores del llatí. Segons Martinet (1955, p. 142 i 267-270), la simplificació de les oclusives geminades hauria precipitat la sonorització de les oclusives sordes simples per tal d'evitar confusions entre unes consonants i unes altres, i al seu torn la sonorització de les oclusives sordes simples hauria promogut la lenició de les oclusives sonores simples en època posterior. Altres estudis sembla que confirmen més aviat la hipòtesi de Weinreich (1958) que el procés de sonorització d'oclusives sordes operà abans i no després del procés de degeminació, i, que un cop aplicat aquest darrer, les oclusives geminades i sordes simples originàries pogueren diferenciar-se entre elles per l'absència *versus* la presència de sonoritat, respectivament (Politzer, 1951; Pensado, 1984, p. 215; Cravens, 2002, p. 138). En suport d'aquesta segona possibilitat cronològica, hom ha adduït casos de sonorització anteriors a la simplificació de geminades en les llengües romàniques primitives, i també l'existència de dialectes com els parlars pirinencs, en què les geminades llatines han degeminat i les oclusives sordes simples llatines no han sonoritzat (Zamora Vicente, 1989, p. 227-230).

La lenició d'oclusives sonores llatines ha estat atribuïda a la pronúncia de mots llatins per part de celtes residents a la Romània, en consonància amb el fet que les llengües cèltiques actuals (bretó, irlandès, gal·lès) presenten també lenició d'oclusives (Martinet, 1955, p. 257-296). Aquesta possibilitat és problemàtica sobretot pel fet que el procés actuà en diferents indrets de la Romània independentment d'influències externes. No explica tampoc el segon procés de lenició que ha transformat en aproximants les oclusives sonores provinents de /p, t, k/ del llatí.

Cal encara fer referència a una altra hipòtesi relativa al domini lèxic dels processos de sonorització d'oclusives sordes i de lenició d'oclusives sonores. Weinreich (1958) és de l'opinió que, tal com mostren dialectes centromeridionals d'Itàlia (*de barte* DE PARTE, *de ente* DE DENTE), ambdós processos degueren actuar més o menys simultàniament en les posicions intervocàlica medial V__V i inicial de mot V#__V, i que posteriorment hi hagué reinserció de les consonants oclusives sorda i sonora originàries en el context V#__V per tal d'evitar confusions semàntiques. Altres tractadistes mantenen que no hi hagué sonorització d'oclusives sordes en el context V#__V i que la lenició de /b, d, g/ en aquest context pot ser simplement una extensió de la lenició que havia tingut lloc prèviament en posició intervocàlica interior de mot (Pensado, 1984, p. 204-206).

S'adiu amb aquesta darrera possibilitat explicativa el fet que la lenició de les oclusives intervocàliques inicials de mot (context V#__V) en els dialectes centromediterrànies d'Itàlia és d'època tardana.

1.4.2. Grups consonàntics tautosil·làbics

1.4.2.1. GRUPS AMB RÒTICA

1.4.2.1.1. *Tractament general, vocalitzacions i elisions*

Amb les restriccions de realització d'àmbit dialectal apuntades a la secció III.1.4.1, el procés de lenició s'aplicà a les oclusives sonores llatines no únicament en posició intervocàlica sinó també entre vocal precedent i bategant tautosil·làbic següent. Actualment [βr] pot correspondre a BR i PR (*febrer* FEBRUARIU, *llibre* LIBRU, *cabra* CAPRA), [ðr] a TR i DR (*pedra* PETRA, *quadre* QUADRU), i [ɣr] a CR i GR (*sogre* SOCRU, *agre* ACRU, *negre* NIGRU, *migrar* MIGRARE).

En alguns casos hi ha hagut vocalització o elisió de l'aproximant sonora d'aquests grups. El grup BR esdevingué [wr] a *lliura* LIBRA, i DR passà a [j]r a *cadira* CATHEDRA (*iei* > *i*; secció II.2.1.1) i a *caire*, top. *Bellcaire* QUADRU. En occità, la vocalització de dental d'aquesta seqüència és força regular (*fraire*, *pèiro* PETRA, *caire* QUADRU). Pel que fa a GR, hi ha hagut vocalització a *flairar* FLAGRARE, la forma antiga *neir(e)* NIGRU al costat de la menys vulgar *negre* i als topònims *Bellaire* i *Bonaire* formats sobre AGRU, i a altres vocables, en què el diftong *ei* es reduí a *e* en data posterior com *enter* INTEGRU (ross. *entir*; secció II.2.1.1) i els noms de lloc *Runer*, *Riner* i *Casterner* formats sobre NIGRU i *Senterada* SANCTA GRATA (DECat, vol. 3, p. 384; vol. 5, p. 898-899). Algunes formes lèxiques registren elisió de la primera consonant dels grups DR i GR, en alguns casos ja en llatí (*quaranta* QUARAGINTA < QUADRAGINTA, *quaresma* QUADRAGESIMA, *peresa* PIGRITIA, *aranyó* *AGRANIONE).

La vocalització de C1 en el cas dels grups DR i GR però no de les seqüències TR i CR deu obeir al fet que, anàlogament al que s'esdevenia entre vocals, en aquestes seqüències les oclusives sonores llatines es realitzaven aproximants, mentre que les oclusives sordes llatines es feien oclusives sonores. D'altra banda, la vocalització de /d/ i /g/ no pressuposa que les variants afeblides d'aquestes consonants havien de ser necessàriament finals de síl·laba per tal d'experimentar el canvi i això, entre altres factors, per tal com si C1 i C2 haguessin estat heterosil·làbiques, C2 bategant s'hauria transformat en vibrant en passar a ocupar la posició postconsonàntica inicial de síl·laba. És possible que la vocalització de [ð] i [ɣ] en aquestes seqüències fos ocasionada per preposició del gradual [j] seguida d'elisió de l'aproximant ([ðr] > [jðr] > [jr]).

1.4.2.1.2. Els grups TR i T'R

a) Els grups TR llatí i T'R romànic (aquest darrer format per elisió d'una vocal àtona llatina) presenten tractaments fonètics diferents en català (Coromines, 1974, p. 183-188).

— En la seqüència TR l'oclusiva sonoritzà i posteriorment es féu [ð] i es mantingué. Exemples: *vidre* VITREU < VITRU, *baladre* VERATRU, *padrí* PATRINU, *fadrí* *FATRINU, *pedra* PETRA, *lladre* LATRO, top. *Vidrà* VITRIANU, i les formes dialectals *aladre* ARATRU i *cappadre* 'cappare' formada sobre PATRE.

— En la seqüència T'R l'oclusiva s'afeblí en [ð] ben d'hora i després s'elidí. Exemples: *frare* FRATER (*Homilies d'Organyà*), *pare* PATER, *mare* MATER, *prevere* PRESBYTERU, i les formes verbals *poré* 'podré' POTERE + HA[j]O i *poria* 'podria' POTERE + HABEBAM que eren habituals en català antic i encara ho són o ho han estat fins fa poc en balear, rossellonès i la zona septentrional dels dialectes central i nord-occidental (Alcover i Moll, 1929-1932, vol. 5, p. 63-64).

Segons Coromines (1974, p. 185), la diferent evolució dels dos grups consonàntics és conseqüència de la filiació sil·làbica dels seus elements: hi hagué afebliment i elisió de la consonant dental a T'R però no a TR per tal com les dues consonants eren heterosil·làbiques en el primer cas i homosil·làbiques en el segon. Tal com hem argumentat més amunt a propòsit de les seqüències DR i GR, aquesta suposició no és, però, necessària: en el cas d'ambdós grups tautosil·làbics, la simplificació segmental hauria de ser imputable a un procés de reducció articulatòria del primer segment aproximant en condicions de manca de prominència i independentment de la filiació sil·làbica de les dues consonants del grup. S'adiu amb aquesta possibilitat l'existència d'alguns casos de reducció de TR a *r* propiciada per factors que promovien la desaccentuació del grup consonàntic: l'allunyament de la seqüència de consonants en relació amb l'accent de mot (*cócera* CULCITRA); la posició proclítica al vocable *Pere* PETRUS, als topònims *Peralta*, *Peralada* i *Perafita* formats sobre PETRA, i a l'adverbi *rere*, que resultava especialment desaccentuat en locucions com *rere sí* RETRO SÉ (DECat, vol. 7, p. 262); l'alta freqüència d'ús del mot en formes lèxiques com *pera* PETRA, que ha coexistit amb l'actual *pedra* des de l'origen de la llengua (DECat, vol. 6, p. 362-363; Rasico, 1993, p. 226; Miralles, 1984, vol. 1, p. 175).

Trobem doble solució dels grups TR i T'R també en francès (*pierre*, *larron*; *père*, *frère*) i italià (*pietra*, *padre*). En altres llengües romàniques, TR i T'R presenten una solució única: *dr* en portuguès i espanyol; [j]r en occità; *tr* en romanès. Pel que fa al català, *dr* provinent de TR es fa [r] en alguerès en consonància amb el fet que la ròtica alveolar pot realitzar-s'hi vibrant darrere de consonant tautosil·làbica: *farri*, *llarre*, *perra*, *virre* 'vidre', *reta* 'dreta', i amb metàtesi prèvia *rotina*

‘doctrina’, *romir* ‘dormir’ i *rastal* ‘destral’. Per la seva banda, el grup /gr/ pot haver evolucionat fins a [r] a la Cerdanya (*rapat* ‘grapat’, *arro* ‘agre’; Viladomat, 1959, p. 21) i en vocables propis del valencià (s. XIX *arrunsar* ‘agrunsar’; Martines, 2000, p. 167).

b) La seqüència [ð]r provinent de TR i T’R evolucionà fins a [jr] en formes lèxiques del capcinès i, en menys mesura, del rossellonès: sufix *-aire* -ATOR, *araire* ARATRU, *paire* ‘pare’ i *pairí* ‘padrí’, *veire* ‘got’, *Peire* ‘Pere’, i *peirer* ‘paleta’ i *peira* ‘pedra’. Aquestes formes són d’influència occitana, llengua en la qual el canvi s’ha produït de manera regular (secció III.1.4.2.1.1). Més cap al sud, la solució [jr] només apareix en uns quants mots a indrets sobretot septentrionals del Principat: *llaire* ‘albeca’ (pallarès); *pairastre*, *mairastra* (ross., n. occ. sept. i centr., B. Cinca, Conca de Barberà, nord del Camp de Tarragona, Cerdanya); top. *Peira* PETRA (Cerdanya, Ribagorça); *peiró*, *perió*, top. *Peiró* ‘pedró’ (n. occ. mer. i val. sept. potser per influència mossàrab; DECat, vol. 6, p. 367).

En català antic, al costat de les formes pròpies del català general, n’apareixen de vocalitzades sobretot en documents septentrionals del domini lingüístic, sigui de procedència occidental (s. XII *fraires*, *laïres*; *Homilies d’Organyà*), o rossellonesa: s. XIII *noyrir* NUTRIRE, *poyria*, *layre* (*Vides de Sants Rosselloneses*); s. XIII-XIV *veyre*, s. XIV *peyrer* (DECat, vol. 6, p. 368; vol. 9, p. 275).

1.4.2.2. GRUPS AMB LATERAL

a) El català antic no va afeblir les oclusives sonores davant de /l/ tautosil·làbica en els grups /bl, gl/ almenys en algunes posicions, tal com demostra llur realització oclusiva en posició immediatament posttònica en parlars del Principat (*estable* STABULU, *poble* POPULU, *segle* SAECULU, *doble* DUPLU). En suport d’aquesta afirmació, tenim l’existència de les grafies *ggl* o *tgl* i *bbl* per a representar les realitzacions [g:l] i [b:l] en documents dels segles XIII-XVI: *seggle*, *arregglar* (DECat, vol. 7, p. 735-736); *pobbla*, *mobbles* (mall.; Miralles, 1984, vol. 1, p. 183); *robblir* (Conca de Barberà, s. XVI; DCVB, vol. 9, p. 607). Cal recordar que la realització oclusiva havia d’acomplir-se necessàriament en la seqüència /bl/, atès que /b/ es mantingué oclusiva en posicions d’afebliment com la intervocàlica (secció III.1.4.1). L’occità dialectal també pot presentar allargament d’oclusiva en les seqüències /bl/ i /gl/ intervocàliques (*pobble*, *seggle* SAECULU; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 244-245).

L’allargament de C1 dels grups /bl/ i /gl/ posttònics (*doble*, *cable*, *cobla*, *poble*, *amable*, *regla*, *segle*) és propi de tot el català central, de l’àrea centroseptentrional del dialecte nord-occidental (pallarès, Segrià, Noguera, Andorra, Garrigues, Ribera d’Ebre), i del rossellonès, mallorquí i menorquí. En eivissenc tinc anotades les realitzacions [b:l] i [g:l]/[ɣ:l]. En diversos d’aquests indrets hom ha transcrit també

realització ensordida o sorda de l'oclusiva llarga o de durada normal: a bona part del rossellonès (*se[k:l]e*, *se[g:l]e* 'sègol'; ALPO, mapa 486), Cadaqués (*ama[pl]e*, *re[k:l]a*, *do[p:l]e*, *po[p:l]e*; Sala, 1983, p. 32) i Andorra (Riera, 1992, p. 55); en barceloní, en què l'oclusiva llarga ja era vigent al principi del s. xx (*flexi[p:l]e*, *fi[p:l]ó*, *re[k:l]a*; Fabra, 1912, p. 21); a comarques centrals del Principat com el Segrià, el Solsonès (Guixers *ca[p:l]e*), la Noguera (*dia[pl]e* 'diable', *se[kl]a* 'sèquia') i les Garrigues (*ama[pl]e*, *deixe[pl]e*, *po[pl]e*, *mo[pl]e*). La influència del castellà deu ser en gran manera responsable de la realització aproximant [βl] i [ɣl] enfront de [b:l] i [g:l] dels grups *bl* i *gl* immediatament posttònics en boca dels parlants joves, en els parlars urbans i en formes lèxiques de caràcter culte.

En aquests dominis dialectals, el fenomen d'allargament de l'oclusiva dels grups /bl, gl/ resulta menys freqüent davant d'accent i aquesta restricció permet de justificar les pronúncies [βl] i [ɣl] en mots com *negligència*, *ablanir*, *problema*, *obligar*, *aglutinar* i *iglésia* 'església'. Amb tot, pot haver-hi també realització oclusiva llarga en posició pretònica en mots derivats de primitius amb els grups /bl, gl/ posttònics: *do[b:l]egar*, *arre[g:l]ar* (mall.); *do[b:l]er* (men.); *fi[b:l]ó* (bal., Princ.); *enco[b:l]ar*, *po[b:l]et* (Camp de Tarragona); *no[b:l]esa* (ross.). La realització oclusiva llarga també apareix en formes lèxiques no derivades: *su[b:l]evar* (Principat, bal.); *o[pl]ada* 'oblada' (Cadaqués); *jo[g:l]ar*, *ro[bl:]ec* i *ro[bl:]egar*, *ne[g:l]igència* (ross.); *esta[b:l]ir* (Garrigues); *sa[b:l]ó* 'sauló' (Selva); *arre[g:l]ar*, *ru[b:l]ertes* 'reblertes' (indrets del centr.). A més de la pronúncia aproximant, el segment velar del grup /gl/ presenta sovint realització oclusiva en el cas del mot *iglésia* ([g(:)l] men., mall., centr., ross., n. occ. sept. i centr.; [k(:)l] Cadaqués, n. occ. sept. i centr.).

La primera consonant de les seqüències /bl/ i /gl/ es fa regularment aproximant sonora en qualsevol posició en valencià i català nord-occidental meridional (tortosí, Aiguaviva, Mequinensa). La realització oclusiva sonora no és, però, del tot absent en aquests dominis dialectals: /bl/ pot presentar realització oclusiva sense allargament als Ports, al Maestrat i en valencià central (*poble*, *moble*, *cable*; Sanchis Guarnier, 1950, p. 79), i el valencià pot allargar l'oclusiva del grup /gl/ sembla que com a conseqüència de la tendència universal a allargar i ensordir les oclusives velars ([g:l] *rogle* 'rotllo'; Coromines, 1976-1977, vol. 2, p. 42). En alguerès, /bl/ i /gl/ es fan [br] i [ɣr], respectivament.

Per la seva banda, a la Ribagorça, on /bl/ i /gl/ palatalitzen la lateral (també /pl/ i /kl/; secció III.3.2.3), és possible la realització llarga i sorda o ensordida de l'oclusiva sonora en les posicions posttònica i pretònica (*po[b:ɰ]e*, *mo[g:(ɰ)]e* / *mo[k:ɰ]e* 'motllo', *dia[p:ɰ]e*, *se[k:(ɰ)]a* 'séquia', *ro[k:(ɰ)]e* 'rotllo', *do[p:(ɰ)]ar*, *o[b:ɰ]idar*), i el mot *iglésia* s'hi fa [kl]/[kɰ]ésia o (i)[ɰ]ésia i per tant pot reforçar l'oclusiva o elidir l'aproximant segons la zona (DECat, vol. 3, p. 588-589). A la Llitera hi ha variants lèxiques amb realització oclusiva i aproximant dels grups

consonàntics d'interès (*do*[pʌ]/[βʌ]e, *dia*[pʌ]e, *terri*[βʌ]e, *ama*[βʌ]e; Sistac, 1993, p. 118-119), mentre que al Baix Cinca vocables com *poblle*, *moglle* i *roglle* es fan amb aproximant (Moret i Sasot, 1996, p. 21; Galan i Moret, 1995, p. 32).

Coromines (1976-1977, vol. 2, p. 43) ha proposat que la presència o absència d'allargament de C1 oclusiva en les seqüències biconsonàntiques que ens ocupen (i també en els grups /bj, gj/; secció III.1.4.2.3) s'adiu, respectivament, amb la pertinença de la consonant a la posició de coda o d'obertura sil·làbica. Segons aquesta hipòtesi, la realització [b:l] de la seqüència /bl/ en el mot *poble* pressuposa la sil·labificació *pob-le*, mentre que la realització [βl] del mateix grup comporta la divisió sil·làbica *po-ble*. En realitat, no hi ha motius per a fer dependre l'allargament i possible ensordiment de /b, g/ d'aquests grups de la filiació sil·làbica de la consonant oclusiva car ambdós fenòmens ja s'expliquen prou bé per motius aerodinàmics: un ascens del nivell de pressió intraoral en condicions prosòdiques favorables com la posició immediatament posttònica pot ocasionar l'allargament del període oclusiu i també l'aturada de les vibracions glotals durant part d'aquest període o tot el període en consideració; l'ascens del nivell de pressió intraoral i per tant l'allargament de l'oclusiva no poden tenir lloc davant de bategant alveolar en els grups /br, gr/ per tal com la producció de [r] no sol impedir la sortida ininterrompuda de l'aire espirat.

b) En algunes de les àrees dialectals en què C1 = /b, g/ poden allargar-se en les seqüències /bl/ i /gl/ també poden fer-ho C1 = /p, k/ en les seqüències /pl/ i /kl/. El procés ha estat posat de manifest en barceloní, i a comarques septentrionals del dialecte central i en pallarès, en posició immediatament posttònica i davant d'accent en mots derivats ([p:l, k:l] *triple*, *article* i *articlet*, *tecla* i *teclat*, [pl, kl] *aclucar*, *proclamar*, *oclusió*; Fabra, 1912, p. 21). Pel que fa a l'allargament de les oclusives bilabial i velar dels grups tautosil·làbics /pl, kl/ esdevinguts sonsors davant de /l/ en rossellonès, vegeu la secció III.1.3.2.3.3 (*mira*[g:l]e MIRACULU, *tri*[b:l]e TRIPLU).

1.4.2.3. GRUPS AMB [j]

En zones dialectals del català antic, l'oclusiva dels grups /bj/ i /gj/ provinents de B[j]-V[j] i G[j] devia mantenir-se oclusiva i allargar-se en lloc d'afeblir-se a causa d'un ascens del nivell de pressió oral promogut per un increment del grau de constricció lingual durant la producció de [j]. El motiu d'aquest tractament coincideix essencialment amb el que propicià l'allargament i possible ensordiment de /b, g/ davant de /l/ tautosil·làbica, així com la manca de sonorització de /p/ del grup P[j] i del producte palatal de C[j] (seccions III.1.6.1.2 i III.1.6.2). Ja ben d'hora, aquest mateix procés d'allargament devia contribuir al fet que C1 de les seqüències B[j] i V[j] pogués fer-se oclusiva bilabial en lloc de fricativa labio-

dental en alguns mots, si bé en d'altres la consonant esdevingué [v] a través d'un estadi [β] intermedi (secció III.1.5).

En català actual, l'allargament i possible ensordiment de /b/ davant de [j] mostra una extensió geogràfica similar al de les seqüències amb velar i [j] i [w]: e[g:w]a 'egua' (Noguera, Segrià, pallarès i ribagorçà; e[wk]a, e[k:]wa regió septentrional i central); se[g:j]a 'séquia' (pallarès; se[k(:)j]a Priorat, Maella, Garrigues). Així, al costat de la realització [βj] del català general, la realització [b:j] apareix en posició posttònica a *tèbia* TEPIDA, *gàbia* CAVEA, *ràbia* RABIA, *tàbia* 'tàpia' i al castellanisme ['nɔb:jo] *novio* a la zona septentrional i central del dialecte nord-occidental (Segrià, Noguera, Pallars). Tal com s'esdevenia amb els grups amb C2 = /l/, un increment del grau de pressió intraoral pot provocar l'ensordiment de [b:j] en [p(:)j] (*ràbia*, Pallars Jussà) i el resultat llarg de l'oclusiva davant d'accent en derivats i altres mots: [rab'bjos] (Pallars Sobirà, Noguera); *Gra[b:j]el* 'Gabriel' (Ileidatà; Gili Gaya, 1932, p. 252).

En comarques meridionals del dialecte nord-occidental, la realització aproximant de la consonant bilabial és exclusiva al B. Aragó, B. Cinca, Llitera i tortosí (Llitera *gà[βj]a*, *ti[βj]o*). Amb tot, la Ribera d'Ebre presenta alternança de solucions oclusiva llarga i aproximant (Cubells, 2005, p. 81), i en tortosí encara trobem [b:j] en algun topònim (*Farru[b:j]o* FONTE RUBEU; Coromines, 1976-1977, vol. 2, p. 42).

1.5. *Pas de bilabial a labiodental*

1.5.1. Labiodental sonora

a) En posició intervocàlica, la fricativa labiodental /v/ prové del resultat aproximant bilabial [β] de B llatina (*cavall* CABALLU, *fava* FABAA, *llevar* LEVARE). Ja en llatí, un procés d'afebliment hauria igualat [β] provinent de B en aquesta posició amb una realització també aproximant bilabial de /w/ (V, U) en qualsevol posició en el domini del mot (*vaca* VACCA, *veure* VIDERE, *sàlvia* SALVIA, *minvar* MINUARE, cat. ant. *vi[ðv]a* VIDUA, *avocat* ADVOCATU, *covent* 'convent'; Grandgent, 1991, p. 200-206). El pas de [β] a /v/ degué ser anterior al procés de lenició de /d/ (D) i de /g/ posterior (G) (vegeu la secció III.1.4.1). Operà en francès també en el cas de P intervocàlica (*cheval* CABALLU, *neveu* NEPOTE), i en italià, retoromànic, portuguès, català i occità, en què P intervocàlica ha esdevingut /b/, però no pas en gascó, en altres regions del domini occità ni en espanyol, que han mantingut la realització bilabial sonora (Lausberg, 1970, p. 356-357).

La fricativa labiodental sonora pot provenir també de /b/ simple o geminada de l'àrab, evolució que pot estar relacionada amb l'absència de /p/ en el sistema fonològic d'aquesta llengua (*alcavó*, *alcova*, *almadrava*, *atzavara*, *gavany*, *raval*,

rova, tova, xàvega). Aquesta evolució inclou arabismes que es fan amb bilabial en català general i poden tenir [v] en català dialectal (*alfàbia, alfàbega, lleba*; Recasens, 1985, p. 126; DECat, vol. 5, p. 116).

b) Tal com mostra la relació de formes lèxiques següent, B postconsonàntica llatina pot realitzar-se labiodental o bilabial en dominis dialectals on encara perviu el fonema /v/, la qual cosa suggereix que, en català antic, l'afebliment en [β] i evolució posterior a [v] podia operar en aquest context. A aquestes formes amb B postconsonàntica cal afegir-ne d'altres amb V darrere de consonant líquida, en què /w/ originària esdevingué bilabial ja en llatí (ALV/BEU, CORV/BU). També les seqüències B[j] i V[j] postvocàliques poden presentar doble resultat fonètic, a saber, fricatiu labiodental a partir d'una realització [β] o bé bilabial.

(/lC/) [Labiodental] *estalviar* *ESTALBEARE, *sàlvia* SALVIA; cat. ant. *falvo, falb(o)* 'falb' germ. FALW, *salvo* SALVU (DECat, vol. 3, p. 852-853). [Bilabial] *àlber* ALBARU, *balb* BALBU, *obi* ALBEU, *calbo* CALVU; *colbi* COLLU ALBIDU, Montblanc *cò[v]it* (DECat, vol. 2, p. 815).

(/rC/) [Bilabial] *corb, corbàs* CORVU.

(/nC/) [Labiodental] *canviar* CAMBIARE (DECat, vol. 2, p. 492-493), *enviar* INVIARE.

(grups B[j], V[j] postvocàlics) [Labiodental] *llavi* LABIU, *àvia* AVIA, *nuvi* NOVIU, top. *Llivia* LIVIA. [Bilabial] *flabiol, fòbia, ràbia* RABIA, *gàbia* CAVEA.

Tal com hem argumentat a propòsit d'altres fenòmens (vegeu la secció III.1.4.2.3), aquest doble resultat oclusiu o fricatiu és atribuïble al nivell de pressió intraoral promogut, sigui per la consonant precedent en grups amb C1 = r, l o bé pel grau de constricció dorsopalatal del gradual en grups amb C2 = [j]. Segons aquest plantejament, és plausible la proposta de Coromines que l'acabament -BIU de formes com ALBEU, LABIU i RABIA tendia a fer-se *vi* o *bi* en català antic segons si la seqüència vocàlica es realitzava, respectivament, amb hiat o amb diftong creixent (DECat, vol. 5, p. 107), però no pas el suggeriment del mateix lingüista que la bilabialització de /v/ en la seqüència /vj/ s'explicaria a partir d'un allargament previ de la fricativa ([v:j] > [b:j]) propiciat per l'absència de /vv/ en català (DECat, vol. 6, p. 45).

1.5.2. Labiodental sorda

Podria haver-hi relació entre l'absència del fonema bilabial sord en àrab i el canvi ocasional de /p/ romànica a [f] en els topònims *Formentera* i *Formentor* provinents de PROMONTORIU a les illes Balears i *el Calafuig* CALEPODIU al sud del País Valencià. La fricativa labiodental sorda també pot provenir de

l'adaptació de l'oclusiva bilabial sonora en arabismes com *mostassaf*, *garrofa* (bal. *garrova*) i potser el topònim *Rafelguaraf*, segurament a través d'una realització aproximant bilabial intermèdia (DECat, vol. 1, p. 787).

1.6. Palatalització i africació de grups segmentals

1.6.1. T[j], P[j]

1.6.1.1. DENTAL

a) En català antic, T[j] intervocàlica esdevingué africada alveolar sonora [dz] i en data posterior experimentà altres modificacions (seccions III.1.7 i III.1.8; *preu* PRETIU, *raó* RATIONE). El resultat consonàntic lingual anterior d'aquesta seqüència pot ser resseguit en altres llengües romàniques ([z] occ. *rasó*, fr. *raison*, [θ] esp. *razón*, [d:z] it. *prezzo*).

El canvi /tj/ > [dz] fou assolit per mitjà de diversos mecanismes acusticoarticulatoris successius. En primer lloc, un procés de superposició entre els gestos laminodentoalveolar de /t/ i dorsal de /j/ devia generar una realització oclusiva alveolar palatalitzada o alveolopalatal anterior [c]. Després, ja cap als segles II-IV (Grandgent, 1991, p. 180) i de manera similar al que s'esdevé amb la seqüència de l'anglès *got you*, el soroll turbulent generat per un increment del grau de constricció dorsopalatal durant la producció de [c] fou categoritzat com a segment fricatiu d'una africada alveolar. Finalment, hi hagué sonorització de l'africada en paral·lel a la de les oclusives sordes llatines en posició intervocàlica (secció III.1.3.2.1).

La seqüència T[j] intervocàlica devia presentar diverses realitzacions en mosàrab, segons indica la pronúncia de topònims valencians corresponents a PUTEU i altres formes lèxiques: africada alveolar, en el cas dels vocables mallorquins *gotzo* i *gabitza*, del topònim menorquí *Alputze*, i del nom de lloc del domini valencià no apitxat *Puçol* amb [s] provinent de [ts] (DECat, vol. 4, p. 286); africada palatoalveolar sorda, en el cas dels topònims *Putxol* PUTEOLU, també existent en valencià no apitxat. També hi ha solució sibilant sorda en alguns noms de lloc ribagorçans d'influència bascoide (*Puço*, *Posso* PUTEU; Coromines, 1965, p. 129).

b) El resultat inicial de T[j] postconsonàntica, TT[j] i els grups CT[j] i PT[j] assimilats ja en llatí fou l'africada alveolar sorda [ts], que més tard esdevingué [s] (secció III.1.7.2). Exemples: *llençol* LINTEOLU, *alçar* ALTIARE, *terç* TERTIU, *força* FORTIA, *peça* *PETTIA, *plaça* *PLATTEA, *maça* *MATTEA, *maçana* MALA MATTIANA, *lliçó* LECTIONE, *traçar* *TRACTIARE, *dreçar* *DIRECTIARE, *noces* *NOPTIAE, *caçar* *CAPTIARE.

Cal exceptuar la seqüència ST[j] que ha donat [ʃ] en català (*angoixa* ANGUSTIA, *puix* POSTEA) a través del desenvolupament [sc] > [stʃ] > [sʃ] > [ʃ],

que considerem més adequat que el proposat per Coromines [js:] > [ʃ] (DECat, vol. 7, p. 484). No hi hagué palatalització a *bèstia* BESTIA, a formes cultes com *celístia* CAELESTIA i *cristià* CHRISTIANU, ni als germanismes *bastir* *BASTJAN, *rostir* *RAUSTJAN i *brostar* *BRUSTJAN. En francès i occità, el resultat [ʃ] evolucionà posteriorment a [js] (fr. *angoisse*, occ. *angoissa*).

Hi ha altres resultats del grup T[j] postconsonàntic en català. La seqüència CT[j] donà [ʃ] al mot *ambaixada* AMBACTIATA?, i el grup romànic P'T[j] la solució [ps] a través d'un estadi intermedi [pts] (*capçal* CAPITIALE, *escapçar* *EX-CAPITIARE; Badia, 1951, p. 203). La realització [ntʃ] de NT[j] que trobem a *punxó* PUNCTIONE i als topònims valencians *Rebisan*[tʃ]o i la *San*[tʃ]a formats sobre SANCTIOR és possiblement d'origen mossàrab (DECat, vol. 6, p. 872; OnCat, vol. 6, p. 413).

1.6.1.2. LABIAL

El grup P[j] s'ha mantingut en català (*api* APIU, *sépia* SEPIA, cat. ant. *sàpia* SAPIAM), però no pas en el cas de la forma de la persona del present d'indicatiu del verb *saber* SAPERE, en què /pj/ es reduí a [j] ja en llatí vulgar (*sé* *SA[j]O < SAPIO). Aquesta solució contrasta amb el desenvolupament /pj/ > [ptʃ] > [tʃ] que tingué lloc en francès i parcialment en occità (fr. ant. ['atʃə] APIU, ['satʃə] *sache* SAPIAM, occ. *sépia*, *sepcha* SEPIA; Pope, 1934, p. 114 i 129), i amb el resultat [jp] de l'espanyol que resultà probablement de l'evolució [pʰ] > [jpʰ] > [jp] (*sepa* SAPIAM/T, si bé *apio* APIU).

1.6.2. C[j], C*e*,i

a) Les seqüències llatines /k(:)j/ (C[j], CC[j]) i /k(:)e,i/ (C*e*,i, CC*e*,i) donaren lloc a una africada alveolar en català antic a través d'un procés de mescla entre els gestos postpalatal o palatovelar de /k/ anterior i palatal o alveolopalatal del segment vocàlic següent. El resultat inicial del procés devia ser l'oclusiva [c] articulada a la zona alveolopalatal i per tant més avançada que /k/ anterior. Més tard, l'explosió de [c], que podia resultar especialment llarga quan el segment vocàlic següent presentava una constricció estreta, fou integrada com a element fricatiu d'una consonant africada. No sabem si aquesta africada fou directament alveolar o esdevingué alveolar a partir d'una variant palatoalveolar o alveolopalatal prèvia. El procés de palatalització/africació que ens ocupa degué operar en data anterior en el cas de /kj/ (segles III-V; Grandgent, 1991, p. 181) que en el de /ke,i/, tal com suggereix el fet que en zones dialectals com el romanès, l'italià septentrional i meridional i el campidanès el resultat de /kj/ sigui alveolar, mentre que el de /ke,i/ sigui palatoalveolar (romanès [brats] BRACCHIU, [ve'tʃin] VICI-

NU). També és probable que T[j] ja es fes africada alveolar quan C[j] encara es realitzava oclusiva palatal o bé africada palatoalveolar (en toscà, romanx i cors, l'africada corresponent a T[j] és alveolar i la corresponent a C[j] és palatoalveolar, *e. g.*, toscà [ˈprɛdːzo] PRETIU, [ˈbratːʃo] BRACCHIU). Hi ha coincidència de lloc d'articulació per a tots els grups segmentals originaris que ens ocupen en llengües com l'espanyol ([θ] *cien, razón, brazo*) i el francès (*cent, bras, raison, plaisir* PLACERE, en què la preposició de [j] en els dos darrers mots pressuposa una realització palatalitzada de la consonant en francès antic).

Tal com mostra la relació de formes següent, les seqüències d'interès difereixen pel que fa al tret de sonoritat en català: el producte fonètic ha estat sonor (inicialment [dz]) en el cas de /ke, i/ intervocàlica, i sord (inicialment [ts]) en el cas de /k(:)j/ (C[j], CC[j]) i /k:e, i/ (CCe,i) en posició intervocàlica i de /ke, i/ (Ce,i) en posició inicial de mot i darrere de consonant. Pel que fa a l'evolució posterior de [ts] i [dz], vegeu la secció III.1.7.

([ts]) (C[j], CC[j]) *menaça* MINACIA, *acer* ACIARIU, *llaç* LACIU < LA-QUEU, *balança* *BILANCIA, *llança* LANCEA, *calçar* CALCEARE, *braç* BRACCHIU. (CCe,i) *bocí* *BUCCINU, *bací* *BACCINU; cat. ant. *acest* ECCE ISTE, *zo, azò, aizò* ECCE HOC. (Ce,i inicial de mot i postconsonàntica) *cent* CENTU, *tòrcer* *TORCERE < TORQUERE.

([dz]) (Ce,i intervocàlica) *deu* DECE, *veí* VICINU, *feina* (FACENDA < FACIENDA), cat. ant. *fahía, fazie* (*FACEBAT < FACIEBAT).

El motiu pel qual, a diferència de T[j] i Ce,i, [kj] (C[j]) no experimentà sonorització en [dz] en posició intervocàlica rau en l'allargament de l'oclusiva, fenomen que també afectà altres seqüències integrades per C1 oclusiva i C2 = [j] (secció III.1.4.2.3) i igualà el resultat fonètic de C[j] amb el de la seqüència CC[j], en què la consonant oclusiva ja era etimològicament llarga.

La cronologia de la sonorització de la seqüència Ce,i intervocàlica no queda prou clara. Alguns filòlegs pensen que el procés operà sobre el resultat africad alveolar [ts] i d'altres opinen que l'africada palatoalveolar que potser precedia aquest resultat africad alveolar ja es feia sonora (vegeu, en aquest sentit, Duarte i Alsina, 1984, p. 145-148). En tot cas, diferències de cronologia relativa entre l'aplicació dels processos de sonorització de la consonant i de síncope de la vocal àtona medial poden explicar que el vocable *donzella* *DOMNICILLA tinguí [z] (sonorització consonàntica abans de la síncope vocàlica) i que la forma antiga *poncella* *PUELLICELLA tinguí [s] (síncope anterior a la sonorització). També, segons Coromines (DECat, vol. 6, p. 29), mentre que la variant dialectal *au[z]ell* (Andorra, pallarès, Noguera, Segrià, A. Urgell) prové d'AVICELLU, la forma del català general *o[s]ell* 'ocell' es remuntaria a una variant d'aquella forma etimolò-

gica AUCELLU generada per síncope vocàlica anterior a la sonorització d'obstruents sordes intervocàliques.

b) En mossàrab, al costat del producte africacat alveolar de T[j] (secció III.1.6.1.1), *Ce,i* originària esdevingué [tʃ] en totes les posicions: inicial de mot (top. *Xepolella* derivat de CEPULLA, *Xarco* CERCU < QUERCU, *el Xapó* CIPPU, *Xarxet* CERCETU, *el Xelar* CELLARIU); final de mot (mall., men. *càrritx* CARICE; top. *Elx* ILICI, *Tírig* TIRICE, *Càlig* CALICE, *Sa/entitx* SENTICE); medial (*barxella* *PARTICELLA, *orxella* AURICILLA; n. occ. mer. i val. *fardatxo* 'llargandaix'; top. *Lutxent* LUCIANU, *Benitatxell* *PINNA TACELLA, *el Carxe* CARICE, *Xilxes* SILICES, *Trotxelles* TURRICELLA, *Xinxilla* SENTICELLA, *Matxerri* MACERIES, *Montitxelvo* MONTICELLU, *Coratxà* CORIACEA). La solució fonètica corresponent a *Ce,i* podia ser també fricativa palatoalveolar sorda o [ts] (top. *Carraixet* *CARICETU, *Cabrafeixet* CAPRIFICETU, *la Foç*, *la Fotx* FOCE < FAUCE; OnCat, vol. 4, p. 270).

L'africada del mot *xic* CICCU ha estat associada amb una palatalització tardana de [ts] ajudada per la pronúncia expressiva (DECat, vol. 9, p. 532-536). Altres mots també presenten realització [(t)ʃ] de *Ce,i-*, a saber, *xicoira* CICHORIA, *xiprer* CYPRESSU i *xinxà* CIMICE. Cal recordar, en aquest sentit, que les africades alveolars [ts] i [dz] poden palatalitzar-se en [tʃ] i [dʒ] en valencià (*potser*, *tretze*, *dotze*, [tu] *pots*; secció III.1.10.1.3), i que el mateix procés de palatalització d'africada alveolar sorda presenta exemples similars en castellà (*chícharo* *CICERU, *chico* CICCU, *chillar* SIBILARE; Menéndez Pidal, 1968, p. 120-121), aragonès (*choto* SUCTU; Alvar, 1953, p. 170-171) i occità dialectal (-ts > -[tʃ] a *granch* 'grands', *courch* 'courts'; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 276).

c) De manera anàloga a ST[j], les seqüències S*Ce,i* i SC[j] esdevingueren [(j)ʃ], segurament a través del desenvolupament /sk/ > [sc] > [stʃ] > [sʃ] > [ʃ] i no pas /sk/ > [ks] > [js] > [(j)ʃ]. Exemples: *deixeble* DISCIPULU, *conèixer* COGNOSCERE, *créixer* CRESCERE, *peix* PISCE, *feix* FASCE, *aixada* *ASCIATA, *fai-xa* FASCIA; s. XIII *deixendre* DESCENDERE. S*Ce,i* pot no haver palatalitzat en mots cultes (*ciència* SCIENTIA, *cepre* SCEPTRU, *disciplina* DISCIPLINA).

Anàlogament al català, S*Ce,i* i SC[j] han passat a [ʃ] en aragonès (*a[ʃ]ada*, [na'ʃe] NASCERE). Altres llengües romàniques presenten un resultat [js] provinent de [ʃ] (occ. *fais* FASCE, *peis* PISCE), o bé una fricativa d'articulació anterior provinent de [ts] (esp. [θ] *azada*).

1.6.3. SS[j], S[j]

a) La seqüència SS[j] evolucionà fins a [(j)ʃ] en català en virtut d'un procés de mescla gestual similar al que operà en el cas del grup /tj/ (*baixar* *BASSIARE, *greix* *GRASSEU), solució que els documents antics representen mitjançant gra-

fies diverses (*yx, ix, ys*). La preposició de l'element [j] al període de fricció suggereix la presència d'una fricativa palatalitzada en algun estadi de la derivació (/sj/ > [sʲ] > [jsʲ] > [jʃ]), o bé pot tenir un origen posterior a la formació de la fricativa palatoalveolar (/sj/ > [sʲ] > [ʃ] > [jʃ]). La primera opció comporta un procés de palatalització progressiva, i qualsevol de les dues evolucions és fonèticament més plausible que un canvi del tipus /sj/ > [ʃj] > [jʃ] assolit mitjançant metàtesi categòrica dels segments del grup consonàntic (Badia, 1951, p. 205).

La solució catalana és afí a l'aragonesa i portuguesa (*baixar*), mentre que el francès i l'occità generaren [js] a partir d'una realització palatalitzada [sʲ] intermèdia (occ. *baissar*).

b) L'evolució de S[j] a [z] (*besar* BASIARE, *camisa* CAMISIA, cat. ant. *mesó* MANSIONE) fou assolida segurament a través dels estadis [sʲ] > [jsʲ] > [jzʲ] amb preposició de [j] quan la fricativa era palatalitzada, i no pas per aplicació d'una metàtesi categòrica de tipus [sj] > [js] > [jz] (Badia, 1951, p. 205) o d'altres evolucions complicades (/sj/ > [ʒj] > [jʒ] > [jz]; Duarte i Alsina, 1984, p. 148-149). En mots com *besar*, el gradual [j] propicià el tancament de la vocal baixa per assimilació regressiva i posteriorment s'elidí (secció II.3.1.1). Un grau inferior de contacte dorsopalatal durant la fricativa sonora en el cas de [jzʲ] (S[j]) que durant la fricativa sorda en el cas de [jsʲ] (SS[j] i [ks] X; secció II.3.1.2) explica que [jsʲ] però no pas [jzʲ] experimentés palatalització progressiva i, per tant, que la solució fricativa final fos, respectivament, palatoalveolar i alveolar.

1.6.4. J, B[j]-V[j], D[j], G[j], Ge,i

1.6.4.1. EVOLUCIÓ GENERAL

a) Les consonants /j/ (J) etimològica i /g/ davant de segment vocàlic anterior (Ge,i, G[j]), i el grup /dj/ (D[j]), presenten regularment solució fricativa o africada palatoalveolar sonora segons factors de tipus posicional, prosòdic i dialectal. En termes generals, tret del valencià, en què només hi ha solució africada de totes aquestes seqüències, el producte fricatiu o africad pot aparèixer en les posicions inicial i postconsonàntica segons la zona dialectal, mentre que només la realització africada pot fer-ho en posició postvocàlica final de mot a tot el domini lingüístic (secció III.1.6.6.2).

(Posició inicial) *gener* JANUARIU, *jorn* DIURNU, *gendre* GENERU.

(Posició postconsonàntica) *verger* VIRIDIARIU, *esponja* SPONGIA, *verge* VIRGINE.

(Posició final) *goig* GAUDIU, *desig* *DESEDIU, *remig* REMIGIU, top. *Puig-reig* PODIU REGIU; *llig* LEGIT (cat. ant., val.).

La presència de [z] a *esmorzar* *ADMORDIARE s'explica per una tendència a fer més anterior l'africada o la realització [ʃ] originària darrere de ròtica que darrere de /n/ (esp. *arcilla* ARGILLA a diferència de *reñir* RINGI; Recasens, 2011c, p. 215).

b) En posició intervocàlica, el resultat fonètic de J, D[j], G[j] i Ge,i sol ser fricativa davant d'accent (*assajar* *EXAGIARE, *rajar* RADIARE), si bé tenen africada *enutjar* INODIARE, *pitjor* PEJORE i *mitja* i *mitjà* explicables per influència de *mig* (Coromines, 1974, p. 260). En posició posttònica, presenten solució africada els mots acabats en -atge i en -Vtja: *sutja* *SUDIA, *sitja*, *corretja* CORRIGIA, *farratge* FARRAGINE, *borratja* BORRAGINE, *lletja* fràncic m. *LAID, *bas-setja* *PERSIDIA, *platja* PLAGIA, *calitja* CALIGINE, *plantatge* PLANTAGINE; *enclutja* INCUDINE (ross., pallarès). Al costat d'aquestes formes, n'hi ha que presenten fricativa posttònica com ara *boja* m. *BAUDIU, *truja* TROIA, *mújol* MUGILE, *estrijol* STRIGILE i *vegi* VIDEAM.

En la secció III.1.6.6 analitzem en quina mesura la solució fonètica d'aquells grups llatins en posició intervocàlica en català actual s'explica per desafricació de consonant africada o per africació de consonant fricativa, i quins mecanismes de canvi fonètic han fet possible que zones dialectals específiques presentin [jʒ] en lloc de [ʒ] i oclusió llarga de l'africada [dʒ] en aquesta mateixa posició.

Alguns mots han mantingut el grup segmental originari sense palatalitzar, potser perquè eren més o menys cultes o perquè l'element gradual esdevingué vocal i ja no tenia prou força per a intervenir en el procés de palatalització. Exemples: *estudi* STUDIUM, *odi* ODIUM, *ordi* HORDEUM, *collegi* COLLEGIUM, *regió* REGIONE, *remei* REMEDIUM.

c) És possible que inicialment els grups esmentats en els apartats a i b es fessin pertot amb l'africada palatoalveolar sonora [dʒ]. En el cas de J (/j/), aquesta africada hauria estat generada per identificació com a [dʒ] d'una realització especialment tancada i amb explosió fricativa llarga i intensa de la variant oclusiva [j]. Pel que fa a /dj/ (D[j]) i /gj, ge,i/ (G[j], Ge,i), l'africada també devia provenir d'una realització [j] ocasionada per superposició dels gestos articuladoris dels dos segments fonètics consecutius. La formació de [j] s'estengué per tota la Romània, i ha donat resultats palatoalveolars, palatals o bé dentoalveolars en les llengües romàniques (Recasens, 2011c). L'aragonès presenta típicament africada palatoalveolar sorda en posició inicial de mot i [j] en posició medial entre vocals (*chermano*, *chen*, *chinero*, *correia*, *pueyo*), i en espanyol hi ha elisió consonàntica o [j] si bé [x] davant de vocal posterior (*hermano*, *correa*, *ayunar*, *juez*).

Anàlogament al que s'esdevingué amb els grups T[j], C[j] i Ce,i (seccions III.1.6.1 i III.1.6.2), és possible que el procés de palatalització afectés primerament la seqüència D[j], i que la palatalització de Ge,i hagués estat arrossegada per la de G[j] atès que el pas de /k/ a [c] i de /g/ a [j] resulta més probable davant

del segment gradual que davant de vocal anterior en consonància amb el fet que [j] presenta un grau de constricció lingual superior a [i] i [e]. Cal remarcar, així mateix, que la solució palatoalveolar de D[j], *Ge, i* i G[j] (*enveja* INVIDIA, *assa-jar* *EXAGIARE, *gent* GENTE) és articulatòriament més posterior que la solució alveolar dels correlats sords T[j], *Ce, i* i C[j] (*malesa* MALITIA, *acer* ACIARIU, *cent* CENTU), segurament pel fet que, ja en llatí, la zona de contacte linguopalatal tenia una extensió més reduïda i era quelcom més posterior en el cas de [j] que en el de [c]. Per la seva banda, la seqüència final de mot -GĬNE també fou resolta mitjançant una africada palatoalveolar sonora en català (*imatge* IMAGĬNE, *plantatge* PLANTAGĬNE); en aquest cas, [dʒ] deu provenir de [j] intervocàlica i -e final de Ĭ mantinguda.

d) L'evolució fonètica de /bj/ (B[j]-V[j]) en català presenta alguns problemes. El grup s'ha mantingut immodificat a *gàbia* CAVEA i *ràbia* RABIA (pel que fa a altres vocables amb manteniment de la seqüència, vegeu la secció III.1.5.1), mentre que en el cas de *lleuger* *LEVIARIU i *abreujar* ADBREVIARE hi hagut reforçament del gradual en africada palatoalveolar i vocalització de la consonant labial en data posterior (/bj/ > [bdʒ] > [wʒ]; secció III.1.8.2.1). D'altra banda, sembla que la realització fricativa o africada de *pluja*, *roig/roja* i de les formes verbals actual *haig* i del català antic *haja* provinguin d'una forma reduïda /j/ existent ja en llatí més que no pas de /bj/ en virtut d'una evolució /bj/ > [bdʒ] > [(d)ʒ] (PLOIA/PLUVIA, RUIU/RUBEU, HA[j]O < HABEO, HA[j]A < HABEAM). La solució fricativa palatoalveolar de /bj/ és força menys freqüent en català que en occità i francès (occ. *rauja*, fr. *rage* RABIA, fr. *cage* CAVEA, *sage* *SABIU).

1.6.4.2. SOLUCIÓ [j]

a) En alguns vocables del català general la solució fonètica dels grups consonàntics que ens ocupen ha estat [j] o l'elisió de la consonant.

Alguns mots experimentaren elisió d'una realització afeblida [j] de [j] provinent de *Ge, i*, ja en llatí vulgar, per superposició gestual i/o confusió perceptiva entre aquest gradual i una vocal anterior immediatament precedent o següent. Exemples: *mestre* MAGISTRU, *vint* VIGINTI, *ficar* *FICCARE < *FIGICARE, *dit* *DITU < DIGITU, *fred* FRIGIDU, *mai, més* MAIS < MAGIS; *cuidar* COGITARE (cat. ant. *cug, cuyg* amb africada; DECat, vol. 2, p. 1091). Pel que fa a l'evolució de /bj/ (B[j]) a /j/ en formes com HA[j]O de HABEO, vegeu la secció III.1.6.4.1. També hi ha solució [j] en formes lèxiques d'elevada freqüència d'ús com *jo* i *ja*, pròpies del català antic (DECat, vol. 4, p. 870 i 890) i vigents actualment sobretot en català nord-occidental, la zona centromeridional del dialecte central, valencià, alguerès i eivissenc.

Aquest fenomen d'afebliment consonàntic també pot actuar en posició final de mot. Aquí, [j] en els vocables *avui*, cat. ant. *huy, vuy* HODIE, *rei* REGE i *lle* LEGE podria provenir de [j] abans que tingués lloc la síncope vocàlica més que no pas de l'africada [dʒ] esdevinguda final després de l'elisió de la vocal àtona següent. La presència del gradual palatal en les formes anàlogues *rey* i *ley* de l'espanyol ha estat explicada, sigui per lenició de [j] seguida d'elisió de la vocal final (*gre[j]e* GREGE > *gre[j]e* > *grey*), sigui per elisió de [j] intervocàlica seguida de diftongació del hiat *ee* en [ej] (Craddock, 1980, p. 64; Pensado, 1984, p. 402-403; Menéndez Pidal, 1968, p. 79).

També trobem [j] en lloc d'una africada palatoalveolar en les variants verbals *hai* 'haig', *vei* 'veig', *vai* 'vaig' i *fai* 'faig', força freqüents en català actual tret del balear i de bona part del valencià (Alcover i Moll, 1929-1932). A més a més, l'africada palatoalveolar final de mot es realitza [j] en qualsevol condició en rossellonès i davant de consonant en mallorquí (seccions III.1.6.4.2.b) i III.1.13.6), i en mallorquí també tenim *m[ij]dia* 'migdia'. La presència de [j] en aquelles variants pot provenir d'una realització reduïda [jt] de l'africada davant de consonant inicial del mot següent o de *s* de plural, que encara trobem a formes com *boits* 'bojos' i *raits* 'rajos' pròpies de la zona septentrional del dialecte central i apareix documentada en català antic (*rayt de sol, estuyt de pa* a *Vides de Sants Rosselloneses*, Maneikis-Kniazzeh i Neugaard, 1977, vol. 1, p. 11; secció III.1.9.3.2.2)

b) En *llallars* i *ribagorça* (inclosa la comarca de la Llitera), la solució corresponent als grups etimològics d'interès en les posicions intervocàlica i final de mot és [j] i no pas fricativa o africada palatoalveolar.

(Posició intervocàlica) *paiès* PAGENSE 'pagès', *bateiar* BAPTIDIARE 'batejar', *pujar* format sobre PODIU 'pujar', *borraia* BORRAGINE, *sofraine, sofra[j]a* SUFFRAGINE, *maior* MAJORE 'major', *truia* TROIA 'truja', *correia* CORRIGIA 'corretja', *tremuia* *TREMOTIA.

(Posició final) *goi* GAUDIUM 'goig', *fai* FAGEUM 'faig', *fui* FUGIT 'fuig', *gai* GAU 'gaig', *rai* RADIUM 'raig', *correi* CORRIGIU 'correig', *boi* *BAUDIUM 'boig', *rebuï* REPUDIUM 'rebuig', *mai* MAJU 'maig', *pui* PODIU 'puig', *roi* RUBEU 'roig'.

Amb tot, en la delimitació *llallars* i *ribagorçana* que ens ocupa, alguns mots deuen haver tingut sempre realització africada o fricativa palatoalveolar en lloc de [j] a causa de llur caràcter compost (*dijous*) o altres motius (*mig, mitja*), i l'aproximant dorsopalatal pot elidir-se o ho fa sistemàticament en contacte amb una vocal anterior (secció III.5.1.1.2).

Hi ha elements per a assegurar que la solució [j] s'estenia més cap a l'est i sud de la zona septentrional del dialecte nord-occidental en temps passats. Per una

banda, la presència de l'aproximant final de mot en rossellonès (*fui* FUGIT, *rai* 'raig'; Guiter, 1984, p. 156), Andorra (*pui*, *mai* 'maig', *goi*, *fai* 'faig' *roi*, *rai*, *rebuí*; Riera, 1992, p. 57) i l'A. Urgell (*rai* 'raig'). Per l'altra, el fet que [j] intervocàlica i final es trobi en vocables específics a territoris més o menys allunyats del domini pallarès-ribagorçà: *puiar*, *passeiar* i *verdeiar* al Berguedà i a punts del Lluçanès i del Bages; *goi*, *roi*, *puiar*, *maior*, *correa* 'corretja', *raio* 'raig', i l'acabament *-ear* en infinitius com *festear* a Maella (Quintana, 1987, p. 163); el topònim *Meià* MEDIANU a la Noguera (DECat, vol. 5, p. 668). Com a casos particulars cal remarcar la forma *batiar* 'batejar' en balear, que és remissiu de la mateixa variant lèxica en català antic (DECat, vol. 1, p. 726), i alguna ultracorrecció que consisteix en el canvi de [j] originària per [ʒ] (*po*[ʒ]*ancre* format sobre *POCLU < POPULU 'pollancre' al Lluçanès; DECat, vol. 6, p. 657). Actualment, els territoris on s'ha mantingut tradicionalment la solució [j] substitueixen el gradual aproximant per la fricativa o africada palatoalveolar en un nombre considerable de vocables: *fre*[ʒ]*ir*, *pa*[ʒ]*és*, *plu*[dʒ]*a*, *de*[ʒ]*uni* (pallarès; Coromines, 1976-1977, vol. 2, p. 50-51); *a*[tʃ]*udar* (Ribagorça); *di*[tʃ]*ú* (Llitera; Sistac, 1993, p. 99); *roig*, *faig* (Andorra); *pi*[tʃ]*or*, *fuig*, *mare*[tʃ]*ar* (Maella).

Convé destacar la presència de la solució [j] en llengües limítrofes. En aragonès, D[j] intervocàlica ha passat a [j] (arag. ant. *veyo*, *puyar*, *pueyo*, *enoyos*, s. XVII *goyo*, formes subdialectals *meyo*, *puyar*), i en part ha succeït el mateix amb B[j]-V[j] (*royo*, top. *Fueba*, *Foya* FOVEA) (Alvar, 1953, p. 195-196). En occità antic, la solució fonètica de J, Ge, i, G[j] i D[j] era no només africada (*leg* LEGE, *pueg* PODIU, *sageta* SAGITTA, *correga* CORRIGIA), sinó també [j] (*lei*, *mei* MEDIU, *saieta*, *correia*, *enveió*s, *faia* FAGEA) (Grandgent, 1905, p. 54-55). Pel que fa al gascó, Ge, i i J han passat a [ʒ] de manera majoritària, si bé el bearnès i el landès tenen [j] ([la'jet] FLAGELLU, [a'jta] AIUTARE; Rohlf, 1970, p. 142-143).

c) En algunes formes lèxiques la solució [j] dels grups etimològics d'interès és resultat d'una casuística particular. El vocable *gaiato* *CAIATU deu ser d'influència aragonesa, mentre que podrien ser de caràcter mossarabitzant la forma valenciana *plantaina* PLANTAGINE (el mossàrab mantenia el grup [aj] romànic i feia amb [j] sense zumzeig el producte fonètic corresponent a J, B[j]-V[j], D[j], G[j], Ge, i; secció II.3.1.1), els topònims també valencians *Palaia* PLAGIA i *Montroi* *MONTE RUIU, el nom de lloc *Maials* MEDIALES al Segrià, i qui sap si també el nom del riu *Gaià* del Camp de Tarragona sembla que format sobre GAIUS (OnCat, vol. 4, p. 291). A més de *calitja*, CALIGINE ha donat una forma dialectal *calina* sense africació de [ʒ]. Per la seva banda, la consonant /j/ d'arabismes es mantingué o s'elidí quan anava entre vocals (*atzagaia*, top. *Aldea*, *Alcolea* al costat d'*Alcoletge*) i podia ser adaptada amb fricativa palatoalveolar en posició inicial de mot (*gessamí*).

1.6.5. TIC, DIC, NIC

En català general, els grups romànics intervocàlics T'C, D'C i N'C, formats per elisió de la vocal àtona a partir de les seqüències TĬC, DĬC i NĬC, foren resolts mitjançant una africada palatoalveolar sonora. Exemples: *formatge* FORMATICU, *heretge* HERETICU, *estatge* STATICU, *natja* NATICA, *jutge* JUDICE, *metge* MEDICU, *monge*, *monja* MONICU/A, *diumenge* DI(E) DOMINICU, top. *la Canonja* CANONICA. Darrere de consonant ròtica o nasal alveolar, el so palatoalveolar és sord si prové de TĬC i sonor si es remunta a DĬC: *porxo* PORTICU, *perxa* PERTICA, *manxa* MANTICA, *panxa* *PANTICA, *clenxa* potser postverbal de *CLENTICARE, *escorxar* EXCORTICARE, *gronxar* *CRONTICARE, *venjar* VINDICARE, *penjar* *PENDICARE. La formació de l'africada a partir d'aquestes seqüències fonètiques és posterior a la dels grups descrits en la secció III.1.6.4, i serà analitzada detalladament en la secció III.1.6.7.2.

El resultat fonètic d'aquestes seqüències consonàntiques en les posicions intervocàlica i postconsonàntica és anàleg al que trobem en francès i occità (occ. *formatge* FORMATICU, *mètge* MEDICU, *monge* MONICU < MONACHU, *venja* VINDICAT), si bé també pot haver-hi realització sonora de TIC postconsonàntica en occità (*pèrga* PERTICA, *pòrge* PORTICU) i realització sorda de TIC i NIC intervocàliques i de DIC postconsonàntica en francès (*nache* NATICA, *granche* *GRANICA, *penche* PENDICAT). A diferència del català, l'espanyol ha optat per l'afebliment de C1 oclusiva dental (*portaz/lgo* PORTATICU, *juz/lgar* JUDICARE; Menéndez Pidal, 1968, p. 163).

Cal indicar algunes evolucions. La diferència entre els resultats [dʒ] de DIC (*jutge* JUDICE) i [dz] de DEC (*dotze* DUODECE) podria deure's al fet que l'africada alveolar en el segon mot és de formació anterior en el temps a l'africada palatoalveolar del primer (per a una altra interpretació d'aquesta diferència, vegeu DECat, vol. 4, p. 933). El desenvolupament fonètic corresponent al mot *menjar* MANDĬCARE < MANDUCARE deu ser *man*[dj]*ar* > *man*[j]*ar* > *ma*[jɲ]*ar* > *menjar* (secció II.3.1.4), i *fetge* deu procedir de *FETICU i no de FICATU i, per tant, presenta la mateixa evolució que *heretge* HERETICU (DECat, vol. 3, p. 990).

1.6.6. Realització dialectal de fricatives i africades palatoalveolars

Aquesta secció presenta dades sobre la distribució geogràfica de les realitzacions dialectals de les consonants fricatives i africades sordes i sonores provinents de consonants i grups llatins referits en les seccions III.1.6.2-III.1.6.4 i també del grup consonàntic [ks] (X) (secció III.1.8.2.2.2). Aquesta exposició inclou la realització consonàntica en les posicions fortes inicial de mot i postconsonàn-

tica i en la posició més feble intervocàlica, i fa referència, a més del caràcter africad o fricatiu de la consonant, a la preposició de l'apèndix [j] a les fricatives i a l'allargament de l'element oclusiu de les africades.

1.6.6.1. CORRELAT SORD

a) En posició inicial de mot, /ʃ/ es realitza sobretot [ʃ] en balear i rossellonès, i també en català central no meridional, en què és possible la realització africada en uns mots més que no pas en d'altres sobretot entre parlants joves ([tʃ] *xocolata*, [ʃ] *xemeneia*; Mier, 1986). En el dialecte central, la realització africada [tʃ] és característica de les comarques meridionals de la Conca de Barberà i del Camp de Tarragona, limítrofes amb el dialecte nord-occidental; a Masllorenç, poble del Camp limítrof amb el Baix Penedès, [tʃ]- només apareix en monosíl·labs.

La solució [tʃ] és pròpia del dialecte nord-occidental, l'alguerès i el valencià. En valencià, al costat de mots amb africada pertot (*xop*, *xafar*, *xarrar*, *xic*, *xular* 'xiular', top. *Xert*; Colon, 1970, p. 48), n'hi ha de procedència sobretot no llatina que presenten la solució [ʃ]: *xamenar*, *xàrcia*, *xeixa*, *xeringa*, *xi/umenera*; top. *Xàtiva*, *Xixona*, *Xàbia*, *Xúquer*, *Xaló*; arabismes amb /ʃ/ originària *xàvega*, *xaloc*, *xaputa*, *xarop* (secció III.1.10.1.1). En consonància amb la realització despalatalitzada que pot adquirir la fricativa palatoalveolar sorda, aquests vocables es fan sobretot amb [ejs] (*eisarop*, *eisanglot*, *eisàvega*, *eisarment*) i algun amb [s] (*seixa*) a Castelló de la Plana, i amb [ʃ], [s] i [ajʃ] a comarques del valencià meridional com la vall d'Albaida, l'Alcoià i la Marina Alta (*Sixona/Xixona*, *sàcia*, *sangló*, *Aixàtiva/Xàtiva*, *aixarment*, *aixarop/xarop*, *aixeringa/xeringa*).

En altres dialectes en què l'africada és la solució regular en posició inicial de mot, hi ha [ʃ]- en alguns vocables en alguerès (*xarop*, *xàvega*, *xacal*, *xaloc*), i a comarques septentrionals del dialecte nord-occidental o del dialecte central frontereres amb aquest dialecte: *xàfec*, *xollar* (Pallars); *xinxà* (indrets de l'A. Urgell, del Segrià i del Solsonès; ALPI, mapa 45); *xurriaques*, *xumania* 'xemeneia', *xafor*, *xeixa*, *eixerma* (Camp de Tarragona). Pel que fa a casos de pròtesi de *e* en mots començats per [ʃ] en ribagorçà, vegeu la secció II.8.9.1.

b) Darrere de consonant, la solució [ʃ] és característica del balear, del rossellonès, i també del català central septentrional i central, en què la realització africada resulta cada cop més freqüent que la corresponent a /ʒ/ postconsonàntica entre les generacions de parlants joves. Per la seva banda, la realització africada és pròpia del valencià (la trobem en la pronúncia dels topònims *Elx* [ɛʎtʃ] i *Barx* [bartʃ]), de l'alguerès, del dialecte nord-occidental, de la Conca de Barberà, de part del Penedès, i també del Camp de Tarragona tret de Masllorenç, on hi ha [tʃ] darrere de *n* i [ʃ] darrere de *r* (Recasens, 1985, p. 141). En emplaçaments sep-

tentrionals, el dialecte nord-occidental presenta alternança entre les realitzacions fricativa i africada (A. Urgell *gan*[tʃ]o, *calin*[ʃ]o, *mar*[ʃ]ar) o només la realització africada (Andorra; Riera, 1992, p. 58).

c) En posició intervocàlica, [ʃ] és la pronúncia genuïna en rossellonès, balear, alguerès i el dialecte central, si bé tenen [jʃ] el Capcir i àrees de l'Alta Cerdanya, l'Anoia (Calaf), el Berguedà, el Solsonès (Sant Llorenç de Morunys; Schädel, 1909, p. 396), el Camp de Tarragona, la Conca de Barberà i part del Penedès meridional fins al Vendrell. Per la seva banda, la solució [jʃ] és pròpia del dialecte nord-occidental, si bé el pallarès (Coromines, 1976-1977, vol. 2, p. 47-48), Andorra i l'Alt Urgell poden presentar alternança entre les solucions [jʃ] i [ʃ]. La realització [jʃ] també és característica del valencià, tret dels territoris emplaçats al sud de la línia Biar-Busot i de la Safor, que tenen [ʃ], i d'altres comarques meridionals com la Marina Alta i Baixa, la Safor i l'Alacantí, que presenten doble solució [jʃ] i [ʃ] segons l'indret. És difícil precisar si la presència de [ʃ] en valencià meridional correspon a la fonètica de pobladors catalans d'època medieval o a colonitzadors mallorquins del s. xvii (Colomina, 1985a, p. 142-144; Beltran Calvo, 2011, p. 57-58), o bé reflecteix un canvi [jʃ] > [ʃ] autòcton (Casanova, 1990, p. 55).

En posició final de mot postvocàlica, trobem la mateixa realització que en posició intervocàlica amb les excepcions dialectals següents. En rossellonès (però no pas a l'A. Cerdanya), la fricativa palatoalveolar final registra la solució vocalitzada [j] a *matei*, *aquei*, *fei* i *pei* i a formes verbals com *coneï*, *nei* i *creï*, i es fa [ʃ] als mots que contenen el grup /ks/ originari *teix* TAXU, *fluix* FLUXU, *boix* BUXU i *coix* COXU, si bé FLUXU també ha passat a *flui* i AXE ha donat *ei* (Fouché, 1924a, p. 172; Guiter, 1984, p. 156). Aquest procés de vocalització pot ser autòcton o d'influència occitana, és explicable per reducció segmental davant de consonant inicial del mot següent, i apareix ja a les *Vides de Sants Rosselloneses* (*metey*, *reduy* REDUXIT, *compley*, *perey* 'sucumbeix', *aduy* ADDUCIT; Maneikis-Kniazzeh i Neugaard, 1977, vol. 1, p. 8). Cal destacar en aquest sentit que, en occità antic, al costat de la realització [js] (*baissar* 'baixar', *naisser* 'néixer'), els grups SC*e,i*, [ks] (X), SS[j], SC[j] i ST[j] podien presentar una pronúncia dialectal [jʃ] en posició intervocàlica (*baichar*, *naicher*; Grandgent, 1905, p. 67 i 73). En mallorquí, la fricativa palatoalveolar sorda final de mot es realitza [j] només davant de consonant inicial del mot següent, sigui com a resultat d'una evolució autòctona o per influència rossellonesa durant l'edat mitjana (*pei salat* 'peix salat'). En alguerès, /ʃ/ final de mot s'ha reduït en l'alveolar s (s. xvi *mates* 'ma-teix', *pes* 'peix'; Blasco, 1989, p. 333).

La seqüència [jʃ] intervocàlica pot esdevenir africada [tʃ] en àrees dels dialectes nord-occidental i central força coincidents amb les que presenten palatalització de [jn] en [ɲ] i casos d'africació de [jɜ] en [dʒ] (seccions III.1.6.6.2 i

III.2.1.2.4). El canvi [jʃ] > [tʃ] ocorre sobretot en contacte amb vocal tònica i també darrere de vocal baixa inicial de mot en vocables com *aixecar*, *aixella*, *car-toixà*, *pantaix* (Camp de Tarragona), *reixa* (Camp de Tarragona, Empordà, mall., men.), *entabuixar* (Bages, Solsonès, Tortosa, Maestrat), *eixamplar* (Camp de Tarragona, Garrigues), *eixarrancar* (Garrigues), *aixons* ‘això’ (B. Aragó) i *feixuc* (B. Maestrat). Trobem també la realització [tʃ] de [jʃ] intervocàlica i final de mot en un altre grup de formes lèxiques a indrets de la Marina Alta (*catxa* ‘caixa’, *petx* ‘peix’, *atxò* ‘això’, *atxina* ‘aixina’) i de l’Alacantí (*pantatx* ‘pantaix’), que hom ha atribuït a un procés d’ultracorrecció practicat per pobladors mallorquins arribats a la Marina durant el s. XVII que consisteix a generalitzar l’africada [tʃ] que sentien en les posicions inicial de mot i postconsonàntica a totes les posicions (Beltran Calvo, 2011, p. 58).

1.6.6.2. CORRELAT SONOR

a) En posició inicial de mot, el resultat dels grups J, B[j]-V[j], D[j], G[j] i Ge,i és [ʒ] en balear, rossellonès i català central no meridional. Amb tot, en aquestes zones dialectals també trobem [dʒ] darrere de pausa i en pronúncia emfàtica especialment entre els parlants joves de balear i barceloní, i això com a conseqüència d’un procés d’africació que no pot ser directament d’influència castellana car el castellà no té fricatives ni africades sonores.

La realització [dʒ] és pròpia del valencià (hi ha [tʃ] en els parlars valencians i nord-occidentals apitxats; secció III.1.10.4), si bé pobles del Maestrat presenten [ʒ] o ambdues realitzacions africada i fricativa sonora (Gimeno, 1994, p. 53). És també característica de l’alguerès (on hi ha [ʒ] al mot *jo*), i de bona part del dialecte nord-occidental en delimitacions comarcals com la Ribagorça amb inclusió del benasquès, la Llitera, el Priorat, les Garrigues, el Segrià, el Pla d’Urgell i el Baix Ebre. A diferència de /ʃ/, comarques septentrionals i meridionals ponentines del dialecte nord-occidental tenen [ʒ] (B. Aragó, Andorra; Riera, 1992), o poden presentar realitzacions africada i fricativa fins i tot en la pronúncia d’un mateix mot en registre no emfàtic: *pallarès* ([ʒ] *gençana*, *germà*, *gel*, *gebre*, [dʒ, ʒ] *gener*, *gerd*, *genoll*); l’A. Urgell ([dʒ], [ʒ] *gerd*, [ʒ] *géspic* ‘gespa’); la Noguera ([ʒ] *jo*, *ja*, *gebre*, *jaure*, i [dʒ] darrere d’oclusiva oral o nasal; Fortuny, 1982, p. 68), i el Baix Cinca.

En català central la solució africada és característica de la Conca de Barberà i del Camp de Tarragona. Presenten alternança de solucions africada i fricativa poblacions del Solsonès i del Camp (el Pla de Cabra, el Pont d’Armentera, Vilardona, Bràfim, Puigpelat, Masllorç). En aquestes localitats del Camp de Tarragona, [ʒ] es troba en mots d’ús freqüent segurament com a conseqüència d’un procés de desafricació per difusió lèxica (*girar*, *gent*, *jou*) i/o a causa de l’emplaça-

ment oriental d'aquestes poblacions en el si de la comarca. El procés de desafricació deu haver-se originat darrere de vocal final del mot precedent, tal com deixa entreveure la situació en indrets que presenten realització africada inicial de mot tret de quan la consonant va precedida de vocal, com ara Tarragona i Teulada, Benissa i Senija a la Marina Baixa (*quatre* [ʒ]enolls).

b) Darrere de consonant, hi ha predomini de la realització [ʒ] a l'àrea no meridional del dialecte central, en rossellonès i en balear, i això fins i tot darrere de nasal (*diumenge*). Per la seva banda, la realització africada sonora és característica de les delimitacions següents: dialecte nord-occidental (e. g., Garrigues, tortosí, lleidatà), tret de la Ribagorça i la Llitera, on hi ha africada sorda, i del Baix Aragó, on hi ha fricativa sonora; dialecte valencià, on l'africada es fa sorda en el domini apitxat; les comarques de la Conca de Barberà i del Camp de Tarragona i també part del Penedès pel que fa al dialecte central; alguerès. Amb tot, i tal com s'esdevé en posició inicial de mot, pot haver-hi alternança entre les realitzacions africada i fricativa a comarques septentrionals i centrals del dialecte nord-occidental (africada i fricativa en pallarès i a l'A. Urgell; només fricativa a Andorra), al Baix Maestrat i al Montsià (Gimeno, 1994, p. 53), i a la Noguera i al poble tarragoní de Masllorènç, on predomina l'africada darrere de *n* i la fricativa darrere de *r* (Fortuny, 1982, p. 65 i 68). En barceloní deu progressar la tendència vers l'africació de /ʒ/ darrere de consonant.

c) En posició intervocàlica, la solució [ʒ] de J, B[j]-V[j], D[j], G[j] i Ge*i* és pròpia del rossellonès, l'àrea delimitada per la Cerdanya, el Berguedà, Solsona, l'Anoia, el Garraf i Vilafranca del Penedès en català central (Alcover, 1908), i dominis septentrionals i ponentins del dialecte nord-occidental com el pallarès (al costat de la solució majoritària [j]), Andorra, l'Alt Urgell (Tuixèn, la Seu d'Urgell), part de la Noguera, el Baix Cinca i la major part del Baix Aragó (sembla que les localitats d'aquesta darrera delimitació que apitxen poden afavorir la realització africada; ALDC, mapes 557 *dijuni*, 564 *dijous* i 861 *bajoca*). També hi ha típicament [ʒ] en balear, si bé coexistent amb la realització africada en un bon nombre de vocables (vegeu més avall).

La realització [jʒ] s'estén per l'àrea del dialecte nord-occidental emplaçada al sud de les comarques de la Noguera i la Segarra, i per les comarques meridionals extremes del dialecte oriental: la Conca de Barberà i el Camp de Tarragona. A la Ribagorça i la Llitera, [j] és la solució genuïna i mots amb fricativa palatoalveolar sonora en català general es fan aquí amb africada sorda (seccions III.1.6.4). L'africada sonora és característica de l'alguerès i del valencià, si bé amb excepcions: el valencià apitxat té africada sorda; hi ha [jʒ]/[dʒ], [ʒ]/[dʒ] o bé [ʒ]/[jʒ]/[dʒ] a zones dels Ports, del Maestrat i de la franja nord de l'Alcalatén i de la Plana (*ajupir*, *dijunar*, *dijous*, *veges*, *bajoca*; Beltran Zaragoza, 1999); tenen [ʒ] mots com *dijous*, *ajudar*, *dijuni*, *major*, *roja*, *passejar*, *fugir* i *pujar* a Teulada, Benissa i Seni-

ja (Marina Alta) i a altres poblacions emplaçades a l'Alacantí i a les Valls del Vinalopó (Colomina, 1985*b*, p. 42).

En dominis de realització [ʒ], [dʒ] apareix entre vocals en un bon nombre de vocables: en mallorquí, en verbs acabats en *-e/ajar* en documents del s. xv i posteriors (*batejar, tornejjar, garbejar*; Veny i Massip, 2013, p. 124, 127 i 195) i en mots diversos en contacte amb vocal tònica (hi ha [dʒ] a *Magí, llegir, corregir, sageta, truja, regir, roja, rajar, rajos*, i [ʒ] a *dijous, major, dijuni, pagès, haja, lleuger, pujar, enveja*); en menorquí, en l'acabament *-ejar* i algun altre mot (*roja, rajar*); en català central i nord-occidental, en el cas del verb *corregir*, i en mots derivats i formes de plural com *passejos, gojos* i *rajos* però no pas a *roja/os* i *boja/os*.

Pel que fa als territoris amb [jʒ] o [j] intervocàlica, l'africada pot aparèixer en els casos següents sovint en les mateixes zones dels dialectes central i nord-occidental en què [jʃ] pot fer-se [tʃ] i [jn] pot esdevenir [ɲ] (seccions III.1.6.6.1 i III.2.1.2.4): després de [ə]/[a] i la seqüència *di* inicials de mot potser perquè els vocables afectats poden ser tractats com a mots derivats amb prefix pels parlants (Camp de Tarragona: *agenollar, ajudar, ajupir, ajuntar-se, dijous, dijú, dijuni* i *dijunar*; n. occ.: *ajocar, ajupir, ajustar, ajudar, dijous, dijuni*); sobretot davant de vocal tònica en acabaments verbals i en contacte amb vocal tònica en noms substantius i adjectius (Camp: *bastonejar, fastiguejar-se, soplujar-se, vorejar, majoria, sajola*; n. occ.: *llegir, afegir, pluja*, terminació *-ejar*).

Els mots que tenen [dʒ] en català general solen fer-se amb [ʒ] a Aiguaviva (B. Aragó), i amb [(j)ʒ] i [dʒ] a les comarques del valencià septentrional B. Maestrat i Ports ([ʒ] *mitja, platja*, [ʒ], [dʒ] *corretja, calitja*; vegeu més amunt). En altres indrets meridionals sobretot del domini dialectal occidental la realització [ʒ] de l'africada afecta mots específics: tortosí i B. Cinca (*pitjor, mitja* i derivats); Terra Alta i Ribera d'Ebre (*mitja* i derivats); Pratdip, Vandellòs i/o Colldejou al Camp de Tarragona (*re(b)ujar, mitja, mitjons*); mallorquí (*platja*); poblacions de la Marina Alta (*mitja, lletja*). Als bisbats de Girona i Elna i a altres indrets septentrionals del Principat, la presència de [ʒ] en lloc de [dʒ] frueix d'una certa regularitat sobretot en posició posttònica: *platja* (Maresme, la Selva, Gironès, Empordà, Pla de l'Estany, Garrotxa, Moianès; DECat, vol. 6, p. 597); *pitjor* (Gironès, Ripollès, Garrotxa); *corretja* (A. Urgell, Cerdanya, Andorra); *lletja* (Berguedà, bisbats de Girona i Elna, A. Urgell, A. Cerdanya, Andorra); *calitja* (bisbat de Girona, Ripollès); *ferratge* (A. Empordà, Ripollès, Garrotxa); *mitja* (bisbats de Girona i Elna, Osona, Garrotxa, A. Urgell, Berguedà, Andorra, A. Cerdanya, Moianès, Noguera); *sutja* (amb [ʒ] i [rʒ] en el domini septentrional explorat per l'ALPO, mapa 503).

d) El resultat dels grups TIC, DIC, NIC i GINE (*fetge, metge, formatge, imatge, botja*) s'adiu amb el corresponent als grups J, B[j]-V[j], D[j], G[j] i Ge,i a zones del nord-occidental meridional i del valencià septentrional. Així, hi ha [ʒ] al

Baix Cinca i al Baix Aragó, i [ʒ] i [jʒ] a les comarques valencianes septentrionals dels Ports i del Maestrat i a la franja nord de l'Alcalatén i de la Plana.

e) La durada de l'element oclusiu de l'africada sonora intervocàlica varia entre zones dialectals. Ambdós correlats sonor i sord allarguen l'oclusió en rossellonès, gironí, mallorquí, menorquí i en el cas de parlants barcelonins, i no ho fan generalment en valencià i alguerès. Altres zones dialectals presenten africada sonora amb oclusió llarga i africada sorda amb oclusió de durada normal: Camp de Tarragona, parlants barcelonins, i pallarès, lleidatà, comarca de les Garrigues i tortosí (Coromines, 1976-1977, vol. 2, p. 46; Gili Gaya, 1932, p. 253); localitats de la Marina Alta com Xaló, Poblenou, Teulada, Senija i Benissa en mots amb els grups etimològics TIC, DIC i G[j] (*corretja*, *platja*; Beltran Calvo, 2011, p. 59-60). Pel que fa al fenomen d'afebliment de l'element oclusiu de l'africada sonora en valencià, vegeu la secció III.1.13.

1.6.7. Interpretació de l'evolució de fricatives i africades palatoalveolars sonores

Les dades dialectals presentades en les seccions precedents plantegen diverses qüestions relacionades amb l'evolució històrica de les seqüències llatines que han generat una fricativa o una africada palatoalveolar sonora en català. Aquesta secció avalua les hipòtesis explicatives que han estat formulades per tal de resoldre aquestes qüestions i proposa noves interpretacions en alguns casos.

1.6.7.1. SEQÜÈNCIES J, B[j]-V[j], D[j], G[j], Ge,i

Convé apuntar l'existència d'algunes tendències dialectals rellevants pel que fa a la realització dels grups consonàntics etimològics sords i sonors tractats en les seccions III.1.6.6.1 i III.1.6.6.2. Per una banda, hi ha aspectes d'ordre general, com ara la propensió a africar la fricativa palatoalveolar sorda més que no pas la fricativa palatoalveolar sonora en posicions fortes potser pel fet que les africades sordes són produïdes amb més contacte linguopalatal i resulten més perceptibles que les africades sonores. Així, en posició inicial absoluta de mot, conviuen les realitzacions fricativa de /ʒ/ i africada de /ʃ/ en zones del valencià septentrional extrem, del dialecte nord-occidental i de la meitat oriental del Camp de Tarragona. També resulta més estable la realització africada inicial darrere de vocal final de mot en el cas del correlat sord que en el del sonor. En posició intervocàlica interior de mot, però, la realització africada sonora resulta més freqüent que l'africada sorda (*corretja*, *caixa*) potser perquè l'africació fa que les fricatives sonores resultin reforçades en posicions febles en què són menys perceptibles que les sordes corresponents. Per una altra banda, s'observen diferències geogràfiques

clares pel que fa al grau de reforçament de la consonant fricativa palatoalveolar entre l'anomenada Catalunya Nova i la Catalunya Vella: la primera delimitació mostra realitzacions reforçades de tipus africad i amb gradual [j] preposat, mentre que en la segona són característiques les realitzacions fricatives sense africació ni preposició del gradual. Aquestes i altres dades seran preses en consideració en la nostra proposta d'interpretació de l'evolució històrica de J, B[j]-V[j], D[j], G[j] i Ge,i, que esbossem en l'apartat c) després de revisar altres hipòtesis explicatives.

a) Segons Coromines (1974, p. 260; DECat, vol. 6, p. 567; vol. 7, p. 957), l'estadi més antic en el desenvolupament de J, B[j]-V[j], D[j], G[j] i Ge,i és l'aproximant [j] que encara es conserva en parlarès-ribagorçà. Aquesta possibilitat seria confirmada per diferents indicis: la manca ocasional de realització fricativa o africada darrere de vocal anterior en posició pretònica en alguns vocables del català general (*niell* NIGELLU, *reïna* REGINA, *veiam* VIDEAMUS, *meitat* MEDIETATE), català antic (*viales* VIDEATUR, *fastiós* FASTIDIOSU) i balear (*batiar* BAPTIDIARE provinent de *bateiar* que convivia amb *batejar* als segles XIII-XIV; secció III.1.6.4.2); topònims d'altres comarques septentrionals, com *Meià* i *Maïans* MEDIANU; formes lèxiques del ribagorçà acabades en -aine -AGINE com ara *flumaire* < **flumaine* FLUMAGINE i *sofraine* SUFFRAGINE, que pressuposen l'elisió primerenca de l'aproximant [j].

Aquest lingüista argumenta que l'aproximant [j] es reforça en la fricativa [ʒ], que després passà a fer-se africada a tot el Principat, tret de zones septentrionals on [ʒ] es mantingué especialment darrere d'accent en mots com *correja* CORRIGIA, *mija* MEDIA, *cija* *CEIA? 'sitja', *suja* *SUDIA i *pija* *PEDEA potser per diferenciar-se de la solució africada corresponent a TIC, DIC i NIC en mots com *metge*, *fetge*, *formatge* i *jutge*. En opinió de Coromines s'adiu amb aquesta hipòtesi explicativa el fet que, mentre que la realització dels grups J, B[j]-V[j], D[j], G[j] i Ge,i és representada sovint amb les grafies j, g, y en documents catalans antics, la de TIC, DIC i NIC ho és amb tj, tg, ty: s. XII *envega*, *vegílies*, *leges*, *major*, *ajam*, *dejuni* vs. *coratge*, *jutgament* (*Homilies d'Organyà*); s. XIII *yo*, *ja*, *giten*, *miga*, *mayor*, *rebugar* vs. *omanatge*, *jutgar/jutges* (Martí i Castell, 2002, p. 25-26 i 29); s. XIV *migera*, *miya* MEDIA, *puyar* PODIARE, *aye* HABEAT vs. *jutyar*, *carnalatge* (Rasico, 1999, p. 210), *mija*, *bandajar/bandegat*, *estogà/estojàs*, *corega* vs. *metja* MEDICU, *jutge* JUDICE (Miralles, 1984, p. 171-172). De fet, l'africació de TIC, DIC i NIC apareix ja en documents del s. XI (Gulsoy, 1993, p. 253).

La tendència a l'africació hauria continuat en mallorquí sobretot darrere d'accent, i també en valencià en totes les posicions i, en menys mesura, en territoris meridionals dels dialectes nord-occidental i central. Hauria operat només parcialment al Baix Aragó i en valencià septentrional, la qual cosa permetria d'explicar la coincidència entre el tractament dels grups etimològics d'interès entre aquests parlars i el gironí. Encara en data posterior, el valencià septentrional

hauria desafricat l'africada provinent de TIC, DIC i NIC i d'altres seqüències llatines en vocables com *mitja* potser per influències de tipus analògic (DECat, vol. 2, p. 176).

b) Segons una segona hipòtesi defensada per Badia (1951, p. 184), la solució dialectal més antiga és [j], encara vigent en pallarès-ribagorçà. Aquesta realització es reforça en [j] i posteriorment l'oclusiva palatal evolucionà independentment fins a [ʒ] en uns dialectes i fins a [dʒ] en d'altres. Segons Cerdà (1964), que postula aquesta mateixa evolució, la solució [ʒ] dels parlars orientals és posterior a la realització [jʒ] del nord-occidental (i [ʃ] també posterior a [jʃ]).

c) Altres tractadistes proposen que la solució originària dels grups J, B[j]-V[j], D[j], G[j] i *Ge,i* fou africada i no pas fricativa. Cap al s. XIV, en dominis dialectals septentrionals, s'inicià un procés de desafricació de [dʒ] segurament en posició intervocàlica i el resultat fricatiu s'estengué més tard per la major part del dialecte oriental durant el s. XV i afectà només parcialment el dialecte nord-occidental i el subdialecte tarragoní però no pas el valencià (Ferrando, 1989, p. 411). La realització africada s'hauria mantingut en posicions fortes, a saber, darrere d'accent a bona part del Principat, i en posició inicial de mot i darrere de consonant i també en posició intervocàlica en alguns vocables en els parlars occidentals i occidentalitzants del dialecte oriental. La presència de realització africada en alguerès i en un nombre superior de formes lèxiques en balear que en el dialecte central podria ser indicativa de l'època relativament tardana del procés de desafricació (Duarte i Alsina, 1984, vol. 1, p. 187-189). Sembla que, segons aquesta hipòtesi explicativa, la solució [j] del pallarès-ribagorçà hauria estat generada a partir de [dʒ] intervocàlica i final de mot per pèrdua de contacte dorsopalatal i de fricció, de manera anàloga a casos de desafricació específics ocorreguts en altres zones dialectals (secció III.1.6.4.2.a).

Han estat afegits altres aspectes a aquest plantejament general. Lamuela (1992) considera que hi havia inicialment una diferència entre [dʒ] i [d:ʒ] segons si la consonant provenia de J, B[j]-V[j], D[j], G[j] i *Ge,i* o de TIC, DIC i NIC, respectivament. La primera solució se simplificà en [ʒ] per regla general i es reforça en [d:ʒ] darrere d'accent en formes com *pitjor* i *mitja*; la segona se simplificà en valencià i alguerès ([d:ʒ] > [dʒ]). Una altra qüestió fa referència al procés de desafricació.

Segons Casanova (1990), el dialecte occidental no aplicà amb claredat aquest procés iniciat cap al s. XII per tal com, a diferència del dialecte oriental, la fricativa palatoalveolar sorda no tenia estatus fonològic i es realitzava [jʃ]/[js] en lloc de [ʃ] en posició intervocàlica (la qual cosa també justifica que el resultat de la desafricació del correlat sonor hagi estat [jʒ] en aquest dialecte). Altres especialistes no es posen d'acord sobre si el procés de desafricació en consideració operà a través dels estadis [dʒ] > [ðʒ] > [jʒ] > [ʒ] tal com s'ha esdevingut modernament

en valencià septentrional (Gimeno, 1994, p. 54), o bé [dʒ] es desafricà directament en [ʒ] i posteriorment hi hagué preposició de [j] amb resultat final [jʒ] en el dialecte occidental (Alarcos, 1983, p. 99).

El desenvolupament ([d:ʒ] >) [dʒ] >[ðʒ] > [jʒ] > [ʒ] en valencià septentrional actual pot ser resseguit encara a través de generacions, si bé avui dia els joves d'aquesta regió dialectal tendeixen a una reafricació (Pradilla, 1993 i 1995). Sembla estar en consonància amb la curta durada del període oclusiu de les africades en valencià, deu haver culminat al Baix Aragó meridional, on la majoria de pobles presenten només la solució [ʒ], i deu ser de data relativament recent car també ha afectat l'africada provinent de TIC, DIC i NIC. Per la seva banda, la presència a la comarca de la Marina i a altres indrets del valencià meridional de la realització fricativa sonora [ʒ] en lloc de l'africada sonora [dʒ], i també la durada llarga que hi té l'element oclusiu de l'africada sonora en vocables com *metge* i *formatge*, podrien ser degudes a relacions històriques amb el mallorquí (s. XVII; Beltran Calvo, 2011, p. 60) o bé a la influència de pobladors de procedència oriental durant l'edat mitjana.

d) Segons la nostra opinió, els grups J, B[j]-V[j], D[j], G[j] i Ge,i es resolgueren inicialment en [j] i a partir d'aquesta realització haurien pogut sorgir [dʒ] en qualsevol posició i [j] en les posicions febles intervocàlica i final de mot. Ambdós canvis [j] > [dʒ] i [j] > [j] són fonèticament factibles: el primer és assolit mitjançant l'allargament i intensificació del soroll de l'explosió de l'oclusiva, i el segon mitjançant una pèrdua de contacte dorsal central en la zona alveolopalatal o palatal. A la llum de les dades dialectals actuals, és possible que la realització d'aquests grups etimològics no fos homogènia en el català medieval del Principat:

— El pallarès i ribagorçà haurien pogut experimentar reducció de [j] intervocàlica i final en [j], i potser a partir d'aquesta realització cal explicar per què en la zona septentrional del dialecte nord-occidental és freqüent la solució [ʒ] en lloc de o juntament amb [dʒ].

— La solució [ʒ] intervocàlica del català oriental deu provenir de [dʒ] i s'imposà als parlars septentrionals del dialecte oriental i en bona part també del dialecte occidental. En suport d'aquesta hipòtesi cal indicar la presència d'africada en posició final en formes lèxiques com *raig*, *mig* i *desig*, realització que ja devia ser vigent en posició intervocàlica abans de la caiguda de les vocals àtones (vegeu també Gulsoy, 1982, p. 13).

Hi ha una dada de fonètica general que qüestiona la hipòtesi de Coromines, a saber, que en posicions que afavoreixen l'afebliment consonàntic com la intervocàlica la fricativa [ʒ] no sol africcar-se i pot ser generada fàcilment per afebliment de [dʒ]. Efectivament, a més del canvi [j] > [dʒ] que considerem per al català antic, el procés d'africació sol afectar sobretot oclusives d'altres llocs d'articulació seguides d'un segment que pot promoure un període fricatiu com ara el gradual

[j] en la seqüència /tj/ (secció III.1.6.1) o la ròtica en la seqüència tautosil·làbica /tr/ de l'anglès (mot *try*, *train*). No té base fonètica suposar que [ʒ] pogué reforçar-se en [dʒ] en posició final de mot en català antic (Gökçen, 1977, p. 64).

Excepte a les contrades septentrionals del dialecte central, el procés de desafricació no devia actuar darrere d'accent en formes lèxiques com *pitjor* i *corretja* per tal com aquesta posició era prosòdicament prominent i potser també perquè la llengua ja disposava d'africades posttòniques amb oclusió llarga en mots com *metge* i *jutge*. L'existència d'un nombre superior de vocables amb africada en balear que al Principat podria ser indicativa d'una situació de desafricació en curs durant l'edat mitjana i, en certa manera, conseqüència també d'un fenomen d'africació de caràcter local i potser de tipus analògic (segons Miralles, 1984, p. 171-172, l'africada de formes lèxiques com *llegir* i *abastonejar* en mallorquí era regular al s. xvi però no pas al s. xiv). També és atribuïble a la prominència accentual l'allargament de l'element oclusiu de l'africada palatoalveolar sonora en posició posttònica a àmplies zones del Principat, en rossellonès i en balear.

En principi, el fet que els documents antics (per exemple, textos illencs del s. xiv) utilitzin les grafies *g*, *j* per al so corresponent a J, B[j]-V[j], D[j], G[j] i *Ge*, *i* i *tg*, *tj* per al so corresponent a TIC, DIC i NIC podria indicar l'existència de possibles diferències de mode d'articulació fricatiu i africat, respectivament. Lamuela ha suggerit, però, que aquestes grafies no representaven consonants de mode d'articulació diferent sinó que totes podien correspondre a un so africat i contrastaven en virtut de la durada de la fase oclusiva, a saber, durada normal en el cas de *g*, *j* ([dʒ]) i llarga en el de *tg*, *tj* ([d:ʒ]). Deixant de banda si els escriptors eren capaços o no de distingir aquests matisos de realització, un indicatiu favorable a la presència de la realització africada de J, B[j]-V[j], D[j], G[j] i *Ge*, *i* en posició intervocàlica podria ser l'ús de la grafia *g* davant de *a*, *o*, *u* (*bandegat*, *estogà*, *corega*). Així, dobles com *mitjà/mijà* i *lega/legesa*, *leja* (Llull; Badia i Moll, 1960, p. 1317) podrien correspondre a un estat de vacil·lació entre les realitzacions africada i fricativa. Una observació similar ha estat feta en relació amb documents posteriors de l'àrea central del dialecte nord-occidental: en posició intervocàlica, *g* podia correspondre al so africat almenys quan precedia una vocal no anterior i *j* al correlat fricatiu (*envega*, *pluga* vs. *aja*), mentre que el so africat era omnipresent en posicions fortes i en el cas dels grups etimològics TIC, DIC i NIC (*mengar*, *gents*, *metge*, *eretgies*) (Veny, 1993a, p. 123). També podria provar l'estat africat primitiu el fet que mots específics encara presentin [dʒ] en lloc de [jʒ] en posició intervocàlica en català nord-occidental i en tarragoní, si bé no pot descartar-se que, almenys en alguns casos, aquesta realització africada intervocàlica provinguí de [jʒ] (secció III.1.6.6.2).

L'element gradual de la seqüència [jʒ] que trobem en nord-occidental i tarragoní hauria pogut ser generat per reforçament de la fricativa [ʒ] i no pas per

afebliment de [dʒ], atès que, a diferència del valencià, no hi hagut en aquest dialecte una tendència a afeblir les consonants finals de síl·laba. El mateix mecanisme permet explicar la presència de la solució [jʃ] provinent dels grups SS[j], ST[j], SC[j] i SC*e,i*, i no només de /ks/ (X), en què l'apèndix [j] hauria pogut ser generat per vocalització d'una realització afeblida sonora de l'oclusiva velar originària. Potser en suport d'aquesta hipòtesi tenim que, mentre que la fricativa palatoalveolar sorda és representada sobretot amb *x* a les *Homilies d'Organyà* (*ellex*, *lexen*, *exir*, *laxa*, *segex*, *exajar*, *exemple*; (*en*)*així*), textos posteriors de procedència dialectal occidental poden presentar les grafies *x* i *ix* en distribució complementària: *x* apareix en posició medial i *ix* en posició final en què [j] podia ser especialment perceptible (*mesexa-meseix*, *ellexa-eleix*, *s'enseguexen-s'ensegueix*, Veny, 1993a, p. 140; *congoxa*, *puix* al *Curial e Güelfa*, Martí Mestre, 2012, p. 577). Aquesta situació contrasta amb la de textos de procedència dialectal oriental, en què la grafia utilitzada era regularment *x* (Alegre, 2007; Miralles, 1984; Rabella, 1998).

Tal com sembla esdevenir-se amb altres processos de canvi, com ara l'elisió de *r* final de mot (secció III.4.2), hi ha motius per pensar que el valencià optà per un anivellament de solucions amb presència sistemàtica de realització africada palatoalveolar sonora i simplificació de [d:ʒ] en [dʒ] (Martí Mestre, 1994, vol. 2, p. 63-65). Aquest anivellament hauria pogut ser afavorit per la presència de parlants del dialecte occidental, en què sembla que el procés de desafricació es trobava en curs, i d'aragonesos i de mossàrabs que devien presentar la solució [dʒ] sense allargament almenys en el cas de *Ge,i* i *J* inicials de mot (aragonès medieval *germans*, *geitat*; aragonès actual *chiner*, *chirmán*; mossàrab [dʒi'nixta] *ginesta*, [dʒa'najr] *gener*; Alvar, 1953, p. 165-168; Sanchis Guarner, 1992, p. 95). En qualsevol cas, l'equivalència fonètica de les grafies dels documents valencians antics és difícil d'interpretar per tal com registren sovint dicotomia entre la notació *g*, *j* per a *J*, B[j]-V[j], D[j], G[j] i *Ge,i* i els dígrafs *tg*, *tj* per a TIC, DIC i NIC, malgrat que tots aquests grups etimològics presentin només realització africada en valencià actual (s. XIII *miga/mija*, *coreja*, *jutge*, *formatges*; Ponsoda, 1996, p. 172-173). L'ús de les grafies *g* i *tg* per a representar l'africada provinent de la terminació -ATICU en el text del s. XV *Curial e Güelfa* podria ser indicativa del fet que les solucions [dʒ] i [d:ʒ] dels dos grups etimològics havien confluit o ho estaven fent en valencià (*linage/linatge*, *ultrage*, *viatge*; Martí Mestre, 2012, p. 579-580).

1.6.7.2. SEQÜÈNCIES TIC, DIC I NIC

a) És complexa la reconstrucció de l'evolució en català dels grups TIC, DIC i NIC en mots proparoixitons llatins. Segons Coromines (DECat, vol. 6, p. 235), Gulsoy (1993, p. 289) i també Lausberg (1970, p. 422), el resultat africad palatoal-

veolar sonor o sord d'aquestes seqüències esdevingué possible a través de tres canvis consecutius: elisió de la consonant velar intervocàlica després d'esdevenir sonora i afeblir-se en [ɣ]; transformació de [i] en [j] davant de vocal i reforçament d'aquest gradual en [j] o [c] segons el cas; pas de [j] a [dʒ] i de [c] a [tʃ]. Segons la seqüència segmental originària, aquest desenvolupament fonètic es manifesta de la manera següent:

(TIC intervocàlica; DIC intervocàlica i postconsonàntica) [V/CdʲV] > [V/CdʲV] > [V/CdʒV]. Exemples: *heretge* HERETICU, *jutjo* JUDICO, *penjar* *PEN-DICARE; cat. ant. *damnatge* DAMNATICU.

(NIC intervocàlica) [VnʲV] > [VnʲV] > [VndʒV]. Exemples: *monjo* MONICU < MONACHU, *diumenge* DI(E) DOMINICU, *canonge* CANONICU, *granja* *GRANICA.

(TIC postconsonàntica) [CtʲV] > [CcV] > [CtʃV]. Exemples: *panxa* *PANTICA, *perxa* PERTICA, *manxa* MANTICA.

Hom ha apuntat dos problemes amb aquesta hipòtesi evolutiva: per una banda, la tendència del català a conservar i no pas a elidir l'oclusiva velar intervocàlica i això, en particular, en els mots acabats en -ICU/A com *espàrrec*, *préssec*, *Domènec*, *mànega* i *clergue*; per l'altra, la impossibilitat que el procés de lenició d'oclusives fos anterior en el temps al de síncope o elisió de les vocals àtones per tal com, en el cas dels vocables que ens ocupen, hauria generat formes com *me*[tʃ] < *me*[dʒ] 'metge' i *forma*[tʃ] < *forma*[dʒ] 'formatge' (secció II.4.2.3; Duarte i Alsina, 1984, p. 173-175).

b) Una hipòtesi alternativa defensada per Lamuela (1992) i Duarte i Alsina (1984) per a les seqüències DIC i TIC postula l'aplicació dels processos consecutius següents: manteniment de l'oclusiva velar, elisió de la vocal àtona, i formació de consonant africada a partir d'una realització [j] generada per mescla entre els gestos lingual anterior de C1 = /d/ i dorsal de C2 = /g/ ([V/CdegV] > [V/CdgV] > [V/CʲV] > [VdʒV]). La presència d'africada sorda en el cas de TIC postconsonàntica en mots com *porxo* i *manxa* seria determinada per un procés d'ensordiment progressiu d'aplicació prèvia a la implementació del procés de mescla gestual ([VrtgV, VntgV] > [VrtkV, VntkV] > [VrcV, VncV] > [VrtʃV, VntʃV]). Grafström (1958, p. 188-194) proposa una explicació similar per a la solució majoritària -[adʒe] de l'occità medieval (en occità actual la consonant d'aquest acabament pot fer-se amb [tʃ], [d:z] o [(d:)ʒ]), que devia conviure amb la variant -[adʒe] abans del s. XIII.

Una objecció a aquesta interpretació és que només explica l'evolució de la seqüència NIC si precedia la vocal *e* ([VneʲV] > [VnʲV] > [VndʒV]; *diumenge*) però no pas si anava seguida d'una vocal baixa o posterior en mots com *granja*

*GRANICA per tal com, en aquest cas, /g/ s'hauria mantingut velar i /n/ no s'hauria palatalitzat ([VnegV] > [VŋgV]).

c) Considerem més apropiada una altra reconstrucció de l'evolució dels grups TIC, DIC i NIC que ens ocupen. És possible que /g/ es transformés inicialment en [j] a causa de l'acció palatalitzant de [e] àtona (Ī) precedent i que, més tard, [j] vocalitzés en [j], el gradual s'elidís per confusió perceptiva amb la vocal anterior precedent, la vocal anterior del hiat resultant es transformés en gradual i, finalment, la seqüència [dj] o l'element [j] del grup [nj] s'afriqués en [dʒ] ([V/CdejV] > [V/CdejV] > [V/CdeV] > [V/CdjV] > [V/CdʒV]). Dades del ladí (Politzer, 1967, p. 44; ALD, mapa 246 'domenica') permeten de reconstruir aquesta evolució en el cas de la forma DOMINICA ([do'meneja] > [do'mene(j)a] > [do'menja] > [do'mendʒa]). Altres variants lèxiques extretes de les mateixes fonts bibliogràfiques suggereixen que [dʒ] també pot provenir directament de [j] abans o després de l'elisió de la vocal àtona ([do'meneja] > [do'menedʒa] > [do'mendʒa]; [do'meneja] > [do'menja] > [do'mendʒa]).

Dades diverses semblen corroborar aquesta formulació evolutiva. Per una banda, la possibilitat que la palatalització de la consonant velar pugui ser promoguda per una vocal anterior precedent i no només per una vocal anterior següent (Recasens, 2014, p. 70). Per l'altra, l'existència de proparoxítons de caràcter dialectal en què /g/ originària s'ha elidit sobretot després de [i], context en el qual la consonant en qüestió devia posseir un cert caràcter palatal: *aixàvia* 'aixàvega', *aufàvia* 'alfàbrega', *clàvia* 'clàviga' (indrets del Camp de Tarragona; Recasens, 1985, p. 120); *àl[j]a* 'àliga' (Garriques; Coromines, 1976-1977, vol. 3, p. 32); *màrfia* 'màrfega' (Fraga; Galan i Moret, 1995, p. 23). Aquest procés d'elisió és explorable per confusió de dos segments consecutius similars acústicament. Anàlogament al català dialectal (secció III.5.1.1), l'absorció de [j] per part d'una vocal anterior precedent està àmpliament documentada en les llengües romàniques: dialectes nord-italians *famía*, *fía*, *spia* SPICA, *f[y]rmia*, gallosicilià *mània* MANICA, *druménia* 'domenica' (Rohlf, 1966, p. 269-270 i 397); espanyol *hastío* FAS-TIDIU, *correa* CORRIGIA (Menéndez Pidal, 1968, p. 148).

1.7. *Canvis relatius a les consonants dentals i alveolars inicials de síl·laba*

1.7.1. *Desafricació [dz] > [ð]*

L'africada [dz] provinent de Ce,i i T[j] intervocàliques conflú amb la realització [ð] procedent de D intervocàlica en una fricativa dental [ð^z], que Coromines (1974, p. 253) qualifica de «sibilant vibrillada» intermèdia entre els sons [ð] i [z] i s'ha conservat almenys fins fa poc a alguns indrets del Baix Aragó com Aiguaviva (vegeu més avall). Devia tractar-se d'una realització similar a la *th* de

mots anglesos com *this*, i a la consonant dental de [be'ðiŋ] VICINU, [ti'ðu] TITIONE i [kre'ðe] CREDERE existent en dialectes gascons veïns (Rohlf, 1970, p. 141; Bec, 1968, p. 148). La fusió entre [dz] i [ð] implica que l'africada [dz] provinent de *Ce,i* i T[j] intervocàliques podia ser dental. El resultat [ðʒ] del procés de fusió que ens ocupa devia poder coexistir amb [d] provinent de T intervocàlica per tal com les dues realitzacions contrastaven fonèticament: [ðʒ] era fricativa apicointerdental i [d] oclusiva apicolaminodentoalveolar (secció III.1.4.1.2), i la primera variant podia adquirir diversos allòfons segons el context ([ð], [d], [z]).

És possible que la confluència entre [ð] (D) i [dz] (*Ce,i*, T[j]) en [ðʒ] tingués lloc en una època relativament reculada i en qualsevol cas anterior a l'aplicació de la regla de síncope-apòcope de vocals àtones (abans del s. x segons Gulsoy, 1993, p. 164). Amb tot, hi ha indicis per a assegurar que la fusió encara no s'havia acomplert del tot a les *Homilies d'Organyà*. Efectivament, en aquest text del final del s. XII, els productes de D i de *Ce,i* hi són representats mitjançant grafies no del tot coincidents: D ho és sobretot amb *d* i de manera minoritària amb *z* en posició intervocàlica (*paradís, judici, audí, cader, fedels, credeg, gadardó, laudors; gazardó, ozí, vezer, crezeg*) i amb *d* en posició final de mot (*prod, cad, odid, peds*), mentre que *Ce,i* ho és amb *d* i *z* amb freqüència similar en posició intervocàlica (*vedí, plader, redbre; dezie, calzigad, rezebam*) i amb *d*, *t*, *z* i *tz* en posició final (*pad, fédl/fét, crod, diz, ivaz VIVACE, croz, platz PLACET*). A les *Homilies*, la consonant corresponent a l'ètim T[j] apareix només en uns quants vocables en les posicions pretònica i final (*radó* RATIONE, *palaz* PALATIUM) i és representada sobretot amb la grafia *z* en posició posttònica (secció III.1.7.3).

En altres documents sobretot dels segles XI-XIII, el nou so [ðʒ] era reproduït sovint amb el símbol *d*, i també amb *s* i *z* en consonància amb la seva evolució més tardana a un so fricatiu alveolar: s. XI-XIII *gradal* *CRETEALE; s. XII *vedi* VICINU; s. XIV *gresal, vasí* (DECat, vol. 4, p. 637); s. XII *paz* PACE, *Dalmaz* DALMATIUM (Moran, 1992-1993, p. 160); s. XI-XII *dedebré* RECIPERE + HA[j]O; s. XII-XIII *rado* RATIONE (Russell-Gebbett, 1965, p. 32); s. XIV *obesir* OBOEDIRE, *plaser* PLACERE, *meynspresar* MINUSPRETIARE (Alegre, 2007, p. 61-62).

Essencialment la mateixa confluència tingué lloc també en occità antic, en què els grafemes *d* i *z* devien ser utilitzats per a representar una fricativa dental sonora (s. IX-XII *veden* VIDENT, *fadia/fazio* *FACEBAT, *rado/razo* RATIONE, *auden/auzit* i *laude/lauze* formes dels verbs AUDIRE i LAUDARE; Grafström, 1958, p. 131-132), que després es mantingué o esdevingué fricativa alveolar sonora segons la zona (Séguy, 1953). És possible que en la llengua que ens ocupa D es realitzés inicialment [ð], [z] i 'zero' (*audir, auzir, auir* AUDIRE, *crudel, cruzel, cruel* CRUDELE), mentre que la realització corresponent a T[j] i *Ce,i* fos [z] entre vocals i [dz] i [z] en posició final (*razó, sazó, plazer, auzel; croz* CRUCE, *platz* PALATIUM, *pretz* PRETIUM) (Grandgent, 1905, p. 48-49 i 68).

El pas de [ðʒ] a [ð] en català antic ha estat atribuït per Gulsoy (1993, p. 165-166) a un fenomen dissimilatori. En posició intervocàlica aquesta dissimilació hauria operat sobretot quan hi havia una ròtica en el mateix mot (*ra[ð]*ó RATIO-NE, *re[ð]im* RACIMU), mentre que en posició postconsonàntica hauria tingut com a finalitat evitar la presència de dues oclusions del mateix lloc d'articulació. L'argument dissimilatori de Gulsoy podria servir per a explicar els casos intervocàlics però no pas els postconsonàntics i això pel fet que, tal com exposem seguidament en els apartats *a-c*, la solució fonètica d'aquests darrers s'explica millor a partir de les característiques de mode d'articulació de la consonant precedent i del grau d'homorganicitat entre les dues consonants en contacte. (Un bon nombre de dades del Baix Aragó de la relació següent de formes lèxiques ha estat extret de Rafel, 1981, p. 58-64.)

a) Darrere de ròtica predomina la realització [ð], tal com mostren els topònims *Vilardell* *VILLARICELLU i *Lligordà* < *Legordzà < *Logredzà LUCRETIANU, i també el vocable *espaordir* equivalent a l'occità antic *espaorzir* i *Jordi* GEORGIU, per al qual cal postular un desenvolupament [rdʒ] > [rdz] > [rð]. Hi ha únicament solució [ð] al Baix Aragó (*cator[ð]*e 'catorze' QUATTUORDECE, *almor[ð]*ar 'almorzar' format sobre *ADMORDIU), i presenten les dues solucions [z] i [ð] les variants lèxiques *esbarzer* (cat. gral.) i *barder* (Empordà, Garrotxa, Selva).

b) Darrere de [l] devia haver-hi alternança entre les solucions [z] i [d] en català antic, tal com proven els topònims *Saldes* i *Salzes* SALICES, o bé *a/olzina* ILICINA i la forma no documentada *aldina* que resulta necessària per a explicar la variant dialectal *aulina* (secció III.1.9.1.2). Modernament ha predominat la solució [z]: *polze* POLLICE, *salze* SALICE, *calze* CALICE, *alzina* ILICINA, *falzi*(ll)a FILICICULA < FILICULA 'falguera'. Cal fer referència també al mot *colze* CUBITU, per al qual cal proposar el desenvolupament *cobde > coude > colde > colze (les tres formes *coude*, *colde* i *colze* eren vigents ja al s. XIII; DECAt, vol. 2, p. 843-844).

Els dialectes són encara testimoni d'aquell escenari d'alternança de solucions. Per una banda, trobem [z] a *estalzí* STILLICIDIU (n. occ., val., part del B. Camp) i també a la forma rossellonesa *esta[dʒ]*i generada per palatalització de [dz] en [dʒ] davant de [i] tònica. Per l'altra, hi ha *d* en formes lèxiques dialectals provinents de FILICICULA 'falzia' i STILLICIDIU 'estalzí', que presenten [z] en català general: *faldilla* (A. Empordà), *faldia* (mall.); *estaldí* (Pallars, Segre mitjà, Solsonès, B. Camp, Berguedà n. occ., Castelló, València), *restaldí* (Andorra, A. Urgell). El Baix Aragó actual també presenta la solució *ld* (*col[d]/[ð]*e 'colze', *pol[d]/[ð]*e 'polze' POLLICE, *gal[ð]*e CALICE 'galze').

c) Darrere de /n/ i d'oclusiva oral trobem la solució [z] (*onze* UNDECE, *quinze* QUINDECE, *donzella* *DOMNICILLA). Al Baix Aragó aquests grups presen-

ten, però, realització dental: *quin*[d]e, *on*[θ]/[d]/[ð]e, *do*[nd]ella, *do*[dd]/[dð]e, *se*[θ]/[dð]/[dd]e, *tre*[dd]e.

En posició preconsonàntica hi ha [ð] o [z] segons el cas. Davant de bategant, el producte [ð] experimentà vocalització en [w] (*coure* COCERE, *ciuró* CICERONE, *creure* CREDERE, *riure* RIDERE, *auró* *ACERONE; secció III.1.8.2.3). Davant d'oclusiva dental sonora, la seqüència *Ce,iT* evolucionà fins a [ðd] i [zd] en les formes antigues *ledda* i *lezda* LICITA (DECat, vol. 5, p. 193), i al Baix Aragó presenta el resultat [ð] en el cas del vocable *re*[ð]*ar* 'resar' RECITARE que sol ser considerat d'influència castellana. Davant de [m], hi ha fricativa alveolar a *maresma* i al topònim *Maresme* MARITIMU, i també en les formes antigues *lledesme* LEGITIMU, *dezme* DECIMU en què la grafia *z* podria representar el so [ð] (*Homilies d'Organyà*) i **escasmar* *SCATTIMARE que devia coexistir amb *escatmar* i ha donat l'actual *escaimat* (DECat, vol. 3, p. 467). També en occità antic devia haver-hi fricativa alveolar davant de nasal, tal com mostren les formes *desme*, *deime* DECIMU i *legisme*, *leime* LEGITIMU (Grandgent, 1905, p. 75; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 257).

Els exemples apuntats semblen confirmar que, en català antic, la consonant provinent de D, *Ce,i*, T[j] podia tenir una articulació més aviat africada dental susceptible de ser interpretada com a [ð], [d] o [z] segons la naturalesa articulatòria de la consonant adjacent. Darrere de ròtica (*Vilardell*), predominava la realització fricativa o aproximant dental en consonància amb el fet que C1 i C2 no comparteixen el mateix lloc d'articulació durant la producció de la seqüència /rd/; efectivament, en aquest cas, l'articulador primari apical es desplaça des de la zona alveolar, en què s'emet la consonant ròtica, fins a la zona dental, en què s'articula /d/ (Recasens, 2014, p. 310). Les condicions articulatòries també permeten explicar per què darrere de /l/ i /n/ s'ha imposat l'element fricatiu alveolar ([n(d)z] *quinze*, [l(d)z] *polze*) o oclusiu dentoalveolar [d] (*estaldí*, B. Aragó *quinde*): C1 presenta oclusió central i C1 i C2 esdevenen homorgàniques en virtut de processos de mescla gestual o d'assimilació regressiva. Pel que fa a la posició preconsonàntica, /d/ podia presentar les realitzacions afeblida [ð] o fricativa [z] davant de les consonants sonores [m] i [d] i, tal com s'esdevenia darrere de ròtica, només [ð] davant de ròtica. Les formes dialectals actuals s'adiuen bé amb el possible escenari del català antic i revelen l'existència dels productes [d] i [ð] però no pas [z] de D, *Ce,i* i T[j] a indrets del Baix Aragó.

Considerem que aquesta argumentació és preferible a la hipòtesi de Gulsoy per tal com permet generar més realitzacions fonètiques que els resultats dissimilats [lz, rz, nz, zd, dr] de [ldz, rdz, ndz, dzd, dzr], alhora que justifica articulatòriament algunes solucions dobles amb realitzacions *d* i [z] de [ð^z] en aquests i altres grups consonàntics. També considerem innecessària l'afirmació de Coromines (1974, p. 212) que la solució [z] en mots amb *Ce,i* postconsonàntica

com *polze*, *onze*, *dotze* i *sutze* fou anterior al s. x i a l'aplicació del procés [ðʒ] > [ð], que precedí l'elisió de l'aproximant en mots com *plaer* o *coent*. La nostra explicació de caràcter articulatori postula que les diferents variants dental i fricativa alveolar de D, *Ce,i* i T[j] postconsonàntiques podien ser coetànies en català antic.

1.7.2. Desafricació de [ts]

1.7.2.1. EVOLUCIÓ GENERAL

L'africada [ts] provinent de les seqüències T[j], *Ce,i*, i C[j] experimentà desafricació en [s] (*ciutat* CIVITATE, *cel* CAELU, *peça* *PETTIA, *força* FORTIA, *acer* ACIARIU, *açò* ECCE HOC). En arabismes, el procés actuà també sobre el so [ts] corresponent a la fricativa alveolar faringalitzada o no, que era representat gràficament amb *c* o *ç* i per tant de manera idèntica a l'africada provinent de la seqüència llatina *Ce,i* (*çènia* 'sínia', *cèquies* 'síquia').

Coromines (1976-1977, vol. 1, p. 14-17) és de l'opinió que la confusió entre [ts] i [s] devia iniciar-se a l'àrea barcelonina devers el s. xi i s'estengué al llarg de la costa mediterrània des del Rosselló fins a València durant el s. xiii. Aquesta possibilitat és avalada per fonts documentals d'aquest mateix segle, en què les grafies *c*, *ç*, *z* es troben en vies de substitució o han estat ja substituïdes per *s*, *ss*, com ara les *Vides de Sants Rosselloneses* (*bras* BRACCHIU, *forsa* FORTIA, *so* ECCE HOC; Coromines, 1974, p. 298), els *Costums de Tortosa* (*forsa*, *sendra* CINERE; Duarte, 1996, p. LIV), la Crònica de Bernat Desclot (*siutat* CIVITATE, *sercar* CIRCARE, *plassa* *PLATTEA; Rasico, 1993, p. 28), el *Llibre dels Fets del Rei en Jaume* (*caçar/cassar*, *començar/comenssar*, *ençà/ensà*; Bruguera, 1991, p. 51-52) i el *Llibre de Cort de Justícia de València* (*braç/bras*, *sso/ço*; Diéguez, 2001, p. 72-76). La substitució que ens ocupa devia ser ja general a mitjan segle xiv a Mallorca (Miralles, 1984, vol. 1, p. 162), i degué estendre's pel dialecte nord-occidental i valencià septentrional cap als s. xiv-xv (Veny, 1993b, p. 124; Farreny, 1986, p. 136-137) si bé no fins més tard pel Pallars, la Ribagorça, l'Alt Urgell i el Baix Aragó (Sanchis Guarner, 1992, p. 138). La similitud entre els dos sons objecte de neutralització explica casos de confusió de grafies: *s* podia correspondre a [ts] originària (*servell* CEREBELLU, *sebes* CEPAS) i *c*, *ç* a [s] (*çocho* SOCCA, *cegle* SECALE) (Russell-Gebbett, 1965, p. 30; Rasico, 1993, p. 190). La data relativament tardana del canvi [ts] > [s] explica que [rs] pogués reduir-se a [s] si provenia de RS llatina (*bossa* BURSA) i mantenir-se sense experimentar assimilació si es remuntava a [rts] (R*Ce,i*) (s. xiv *porcella* PORCELLA, *carseller* CARCERARIU; Miralles, 1984, vol. 1, p. 177). És possible que [ts] intervocàlica en mots com *potser* i *dotze* no es desafriqués pel fet que s'articulava amb un període oclusiu llarg, tal com encara s'esdevé en català central, nord-occidental, rossellonès, mallorquí i menorquí.

El mateix canvi [ts] > [s] tingué lloc cap al s. XIII també en occità i en francès, en què el resultat fricatiu fou alveolar central o posterior amb matís palatal en la primera llengua, com en català (secció III.1.10.1.1.1), i predorsodental en la segona. De fet, en català i occità, anàlogament al seu correlat sonor, l'africada [ts] hauria pogut ser originàriament predorsodental i esdevenir apicoalveolar un cop feta fricativa (Galmés, 1962, p. 98-102, i secció III.1.7.2.2). És atractiva la hipòtesi segons la qual la desafricació de [ts] en català fou facilitada per l'absència del correlat sonor [dz], que havia desaparegut en data anterior (secció III.1.7.3). En castellà, el procés de desafricació fou més tardà i generà el resultat [θ].

1.7.2.2. SOLUCIÓ FRICATIVA DENTAL

Tal com succeí en castellà i també en aragonès, [ts] provinent de les seqüències llatines referides en la secció III.1.7.2.1 es desafricà en [θ] a bona part de la Franja de Ponent: a la zona central i occidental de la Baixa Ribagorça (la Pobla de Roda, Lasquarri, Aler, Merli, Laguarres), a la Llitera occidental (Sant Esteve, Peralta), i a Aiguaviva, la Ginebrosa, Torrelvella i la Codonyera al Baix Aragó occidental, on la fricativa interdental hauria pogut ser introduïda per pobladors de la Llitera i de la Ribagorça cap al s. XII (Ferrando i Guirau, 1983, p. 215). En aquesta àrea dialectal, [θ] apareix en posició inicial de mot en què pot correspondre a *Ce, i* i a la fricativa alveolar d'arabismes ([θep] CIPPU, [θel] CAELU, [θiŋk] CINQUE < QUINQUE, ['θukre] 'sucre', [θo'rjaka] 'xurriaca'), entre vocals ([ba'θi] *BACCINU, [ka'θa] *CAPTIARE, [na'θe] NASCERE), i després de consonant ([en'θendre] INCENDERE, [ba'lanθa] *BILANCIA, [ʎin'θɔl] LINTEOLU, ['pulθa] PULICE, [ol'θina] ILICINA, ['tɔrθe] *TORCERE, ['fɔrθa] FORTIA). En posició final, la fricativa interdental es troba en mots llatins i arabismes (*dol*[θ] DULCE, *dimar*[θ] 'dimarts' DI(E) MARTIS, *alfal*[θ] 'alfals') i, segons la zona, pot correspondre a l'acabament *-ts* de plurals nominals i verbals (*pra*[θ] 'prats', *for*[θ] 'forts', *cante*[θ] CANTATIS, *eixi*[θ] EXITIS) o només de plurals nominals ([toθ] 'tots', *canteu*, *anau*; Sistac, 1993, p. 120-122).

Hi ha qui creu que aquest desenvolupament [ts] > [θ] devia tenir una extensió geogràfica superior en català antic, tal com podria avalar la mateixa evolució en el gascó de la vall arigesa de Vatmala (Rohlf, 1970, p. 141; Bec, 1968, p. 157-161). Segons Coromines (1974, p. 210-211) i també Tuttle (1985), és possible que, paral·lelament a la situació de les valls d'Aran, Cominges i Couserans, el sistema de sibilants estigués integrat inicialment per [θ] (*Ce, i*-, C[j]) i [dz] (T[j], -*Ce, i*-) i que més tard [dz] es fongués amb [ð] (-D-) i [θ] passés a fer-se [s]. Aquesta proposta parteix d'un sistema de tres sibilants sordes i tres sibilants sonores de lloc predorsodental, apicoalveolar i palatoalveolar anàleg al que hi havia en altres llengües romàniques. Segons la llengua o el dialecte,

aquest sistema complex es reduí a dos graus ([θ]/[ð] i les apicoalveolars [s]/[z] en venecià) o a un sol grau ([s]/[z] predorsodental en francès), o bé es mantingué amb canvi de la fricativa palatoalveolar a fricativa velar en espanyol ([θ], [s], [x]). El català i l'occità optaren per la simplificació de les dues fricatives anteriors en benefici de [s] i [z] apicoalveolars i el manteniment de les palatoalveolars [ʃ] i [ʒ].

Un punt feble d'aquesta hipòtesi en relació amb la proposta comunament acceptada d'un canvi [ts] > [s] és que assumeix que l'evolució [ts] > [θ] devia operar en català preliterari (Sanchis Guarner, 1992, p. 108), la qual cosa no s'adiu amb les grafies que els escriptors utilitzaven per a representar els sons [ts] i [s] fins als segles XIV-XV (secció III.1.7.2.1).

1.7.3. Evolució de [ðʒ] provinent de D,T[j] i Ce,i

1.7.3.1. ESCENARI GENERAL

a) En termes generals, en català, [ðʒ] provinent de les seqüències D,T[j] i Ce,i intervocàliques s'elidí en posició pretònica a través d'un estadi [ð] i es reforçà en [z] darrere d'accent. En posició final de paraula devia prevaldre una realització aproximant i no pas fricativa [ð], que experimentà vocalització en [w] en època posterior (secció III.1.8.2.3). Exemplifiquem la doble solució elidida i reforçada de [ðʒ] intervocàlica amb les formes lèxiques següents:

(D, posició pretònica) *cruel* CRUDELE, *suor* SUDORE, *llaor* LAUDORE, *poll* PEDUCULU, *proveir* PROVIDERE, *beneir* BENEDICERE, *oir* AUDIRE, *trair* TRADERE, *moll*, *molla* MEDULLU/A, *esvair* EVADERE, *esglaiar* *ESGLADIARE, *obeir* OBOEDIRE, *guardó* < *guadardó* germ. *WIDARLON, *braó* BRADO; cat. ant. *veer* VIDERE; top. *Vilasens* < *Viladàsens* format sobre ASINU, *Vilafant* VILLA FIDANTI, *Parais* PARADISU; variants dialectals *greny*, *greala* derivades de CRETEA, i *peünya*, *peülla* < **pe[ð]ungla* PEDIS UNGULA (DECat, vol. 4, p. 636-637; vol. 6, p. 509).

(T[j], posició pretònica) *raó* RATIONE, *tió* TITIONE, *saó* SATIONE, *menysprear* MINUSPRETIARE.

(Ce,i, posició pretònica) *lluert* *LUCERTU, *veí* VICINU, *cuina* COCINA, *rebre* RECIPERE, *plaer* PLACERE; *feina*, cat. ant. i dial. *faena* FACENDA; *dena* 'desena', *disset* i *divuit*, formats a partir de DECE; *estellí* < **estelleí* STILLICIDIU (cat. ant., ribagorçà); cat. ant. *faïa* *FACEBAT; top. *Cirà* *CICERIANU.

(D, posició posttònica) *alosa* ALAUDA, *sosa* < àr. vulgar *sauda*, *enclusa* INCUDINE, *espasa* *SPAĐA < SPATHA, *llampresa* LAMPREDA, *presa* PRAEDA, *grasa* GRADA.

(T[j], posició posttònica) *gresa* CRETEA, *avesa* ADVITIAT, sufix *-esa* -ITIA (*malesa*, *riquesa*) (Coromines, 1974, p. 255).

Els vocables cultes han mantingut com a fricativa alveolar sorda la consonant provinent de T[j], *Ce,i* i C[j] davant i després d'accent (*ofici* OFFICIU, *malefici*, *necessitat*, *pacificar*, *llicència*, *justícia*, *malícia*).

L'elisió de [ð] en posició pretònica devia progressar des del segle x fins als segles XII-XIII. Trobem casos d'elisió de la consonant pretònica en textos dels s. XII-XIII com les *Homilies de Tortosa* (*faia* *FACEBAT, *oït* AUDITU, *dien* DICENT; Moran, 1990, p. 185) i de manera més general en documents del s. XIII, com els *Costums de Tortosa* (Duarte, 1996, p. LIV) i els *Furs de València*. El procés generava un nombre força elevat de hiats que podien estar integrats per vocals del mateix timbre: *feel*, *fael* FIDELE, *faie* *FACEBAT, *jaer* JACERE, *seen* SEDENT, *creem* CREDIMUS, *reebre* RECIPERE, *proveer* PROVIDERE, *mealla* MEDALIA, *preïcar* PRAEDICARE, *veer* VIDERE, *deïcar* DEDICARE, *lleer* LICERE, i *deè/deena* i *deembre* 'desembre' derivats de DECE (secció II.8.9.6.1.1). Resulten freqüents durant aquest període les alternances entre, per una banda, les grafies *s/z* i *d*, que devien servir per a representar el mateix so fricatiu o aproximant dental, i, per l'altra, la manca de grafia que corresponia a l'elisió de la consonant. Heus ací alguns exemples d'elisió alternant amb casos de manteniment extrets de textos diversos sobretot dels s. XII-XIII: *coÿna*, *cozina* COCINA, *caer*, *cader*, *cazer* CADERE, *benesir*, *beneir* BENEDICERE, *devesir*, *deveir* DIVIDERE, *medala*, *m(e)alla*, *mesalya* MEDALIA, *vedí*, *veïns* VICINU, *invadirà*, *esvasirà*, *envahir* INVADERE, *veser*, *veem* VIDERE, *fasien*, *fahia* FACERE, *reseb*, *reeb* RECIPERE.

El text de les *Homilies d'Organyà* del final del s. XII pot ajudar a comprendre com actuà el procés d'elisió de [ð²] davant d'accent i de reforçament després d'accent. En el manuscrit, l'elisió en posició pretònica només afecta la consonant provinent de D en alguns vocables (*oreeza* HORRIDITIA, *cobeeza* CUPIDITIA, *descreents* format sobre CREDERE), que conviuen amb d'altres que han mantingut la consonant provinent de D, T[j] i *Ce,i*, la qual cosa s'adiu amb la possibilitat que els sons corresponents a D i als grups T[j] i *Ce,i* no fossin del tot coincidents (secció III.1.7.1). D'altra banda, en posició posttònica, l'estat de les grafies en aquest text suggereix que el procés de reforçament consonàntic es trobava ja en marxa: mentre que la grafia *z* és pràcticament exclusiva en el cas de l'acabament -ITIA (*avareza*, *cobeeza*, *oreeza*, *maleza*, *avaredes*), la realització fonètica corresponent a D és representada amb *d* i *z* (*cadén*, *remedi*, *meinspreden*, *ozen*, *crezen*) i la de *Ce,i* amb *z* (*dezme*).

Pel que fa a l'evolució de D, T[j] i *Ce,i* que ens ocupa, el català s'insereix plenament en el conjunt occità i francoprovençal. En occità, hi hagué reforçament

de [ð] (D) en [z] en totes les posicions cap al s. XII (*gausir* GAUDIRE, *auzit* AUDIT), i desafricació de [dz] (T[j], *Ce,i*) en [z] més tard durant el mateix segle (*dezebre* DECIPERE, *razo* RATIONE) (Grafström, 1958, p. 128-136). En parlars septentrionals d'aquesta llengua la consonant pot elidir-se quan es troba davant d'accent (Alvèrnia *suar/suzar* SUDARE, *laert/lazert* LACERTU, *raïm/razim* RACIMU; Lafont, 1983, p. 51; Dauzat, 1938, p. 159-160), mentre que en el franco-provençal de Forez D s'elideix en una zona, es reforça en [z] en una altra i, tal com s'esdevé en català, s'elideix davant d'accent i es reforça en [z] després d'accent en una tercera (Gardette, 1941, p. 39-40). En gascó, els productes de D, per una banda, i de T[j] i *Ce,i*, per l'altra, han confluït en [z] o bé en [ð] segons la zona ([ku'ð/zino] COCINA, [pu'ð/zu] POTIONE, [sy'ð/za] SUDARE; Séguy, 1953, p. 210-211), i hi ha una tercera zona on D s'ha mantingut dental i T[j] i *Ce,i* han passat a fer-se [z].

b) En els casos referits seguidament, [ðʳ] posttònica s'elidí en lloc de reforçar-se en fricativa alveolar.

— En les formes semicultes *espai* SPATIU, *remei* REMEDIU i *servei* SERVI TIU pròpies del català general, i també a *juí* JUDICIU encara vigent en valencià, tortosí i balear. En els textos del s. XIII aquestes formes apareixien sovint amb la grafia *s* que devia tenir valor [ð] (*espasi*, *remesi/remedi*, *servei*, *jusesi/judici*; DECat, vol. 7, p. 863). Del mateix segle són les variants del català antic *homei* 'homicidi' HOMICIDIU, *promieia*, *promia* 'primícia' PRIMITIAE, *justeia*, *justia* 'justícia' IUSTITIA, *glai* GLADIU, *oi* ODIU i *espoli* < **espoalici* SPONSALICIU. L'elisió de [ð] en algunes de les formes esmentades és explicable per dissimilació en relació amb una fricativa alveolar (*espai*, *servei*, *espoli*, *just(e)ia*), una altra [ð] (*juí* < *ju*[ð]*i*[ð]*i*, *homei* < *home*[ð]*i*[ð]*i*) i potser una vibrant o bategant alveolar (*remei*, *promie(i)a*) (Coromines, 1974, p. 256).

— En el mot *coa* 'cua' CODA < CAUDA, en què l'elisió també hauria pogut ser generada en virtut de l'elisió de la consonant velar *g* provinent de *d* per assimilació a la vocal labiovelar precedent, de manera anàloga a l'evolució *boga* BUDA 'balca' > *boa*, de la qual hauria sortit la variant més recent *bova*. Per la seva banda, els femenins *nua* NUDA i *crua* CRUDA poden explicar-se per analogia de les formes de masculí *nu* i *cru* (hi ha la forma de femení *nusa* al Camp de Tarragona).

— En mots esdrúixols llatins com *re* 'rènec' RICINU, *ble* cèltic *BLEDINO i *durà* DURACINU, en què l'elisió consonàntica hauria pogut ser promoguda per dissimilació en relació amb una consonant ròtica o el morfema *s* de plural (DECat, vol. 1, p. 839). En català antic, la consonant tampoc no apareix en un seguit d'adjectius esdrúixols llatins acabats en -IDU/A tals com *nèdea* (*nèdesa* a les *Vides de Sants Rosselloneses*), *cóbea* (*cobeeza* a les *Homilies d'Organyà*), *règea*, *sútzea*, *tèbia* i l'antic *tèbea*, al costat de les formes masculines amb vocalització de

[ð] *nèdeu* NITIDU, *cóbeu* CUPIDU, *règeu* RIGIDU, *sútzeu* SUCIDU i *tèbeu* TE-PIDU. Tampoc no presenten consonant posttònica altres mots esdrúixols originaris com *mústia* *MUSTIDA, *salmaia* SALMACIDA i el topònim *Lo Llímpio* LIMPIDU (DECat, vol. 7, p. 608).

1.7.3.2. DIFERÈNCIES DIALECTALS

a) Ja en català antic, la implementació fonètica del producte fonètic [ð^z] provinent de D, T[j], *Ce, i* devia presentar diferències dialectals. Així, en qualsevol posició accentual, el reforçament en *s* resultava més intens en els parlars pirinencs. Efectivament, documents dels s. XIII-XIV procedents de territoris de parla rossellonesa i del nord del Principat solen presentar la grafia *s* en posició pretònica, que en aquest cas devia correspondre a la consonant fricativa alveolar sonora, en règim d'alternança amb l'absència de consonant: *caser* CADERE, *sesér* SEDERE, *ausir* AUDIRE (*Vides de Sants Rosselloneses*; Maneikis-Kniazzev i Neugaard, 1977, vol. 1, p. 29-30); *vesí, ras/zó, gasardó* 'guardó' (*Crònica de Bernat Desclot*); *raso, mesala* MEDALIA (*Capbreu de la Vall de Ribes*); *fasen* FACENDO, *vasia* VIDEBAT (*Ordinacions d'Empúries*) (Rasico, 1993, p. 29, 191 i 222). Actualment, el rossellonès encara mostra un bon nombre de mots amb [z] davant i darrere d'accent (Fouché, 1924a, p. 191):

(Posició pretònica) *gresala* CRETEALA, *desasset, desavuit, desanou, busigar* format sobre *BOUDIA?, *lauseta* ALAUDITTA; *enfarenat* (en què *r* deu provenir directament de [ð^z]), *rasimat* i *mosollut* derivats de FACENDA, RACIMU i MEDULLA, respectivament; top. *Pesillà* *PEDILIANU.

(Posició posttònica) *espasi* SPATIU, *servei* SERVITIU, *tesa* TEDA < TAE-DA, *palasi* PALATIU.

En capcinès i tal com s'esdevé en occità, el manteniment de [z] és encara més freqüent: [sø'za] SUDARE, *tesa* TEDA, [mu'zuλə] MEDULLA, *rasó* RATIONE, [pu'zu] POTIONE, [pu'zuλ] PEDUCULU, *tisó* TITIONE, *nusar* *NUDARE < NODARE, [ˈkrøzə] *crusa* CRUDA, *grasilles* CRATICULAS, *vesí* VICINU.

La fricativa alveolar apareix en posició pretònica en mots aïllats al sud del domini rossellonès i sobretot en català septentrional: *gresala* (A. Empordà, Osona); *tisó* TITIONE (Ripollès, Pallars, Ribagorça, B. Cinca), [ti'θo] (Llitera); *anudar-se* 'ennuegar-se', derivat de NUDU, en què la presència de la consonant hauria pogut ser induïda també pel mot *nus* NODU (Camp de Tarragona); *vesí* VICINU (Pallars, bal., Ribagorça), [be'θi] (Llitera); *meseix* 'mateix', forma provinent potser de MEDIPSE o d'influència occitana (ribagorçà, cat. ant.; secció III.1.2); *desasset* 'disset', *desavuit* 'divuit', *desanou* 'dinou' (Garrotxa, Empordà); *brasó* francic BRADO

(Garrotxa, A. Urgell); *grasella* CRATICULA (Selva); *resebre* RECIPERE (Pallars); *agusar* 'esmolar' ACUTIARE (Principat sept.); *conresar* 'conrear' (Penedès, Osona, zona oriental del Camp de Tarragona); *grasó* 'graó' *GRADONE (nord del Camp de Tarragona, castellonenc); top. *Roses* RHODAS, i *Freser* i *Vilafreser* formats sobre germ. FRIDHARI. En benasquès, la fricativa alveolar sorda provinent de T[j] i *Ce,i* ocorre amb una certa freqüència (*vesino*, *cosina* COCINA, *cosé* COCERE, *tisón* TITIONE, *sasón* SATIONE, *posa* PUTEA; Saura, 1997, p. 329).

b) Al costat d'aquestes variants amb fricativa alveolar, l'Alta Ribagorça i en particular el benasquès també han conservat variants lèxiques amb *d* provinent de dental originària, que estan en consonància amb el tractament practicat per l'aragonès antic (Saura, 1997, p. 322): *medeix* MEDIPSE 'mateix', *tieda* TEDA, *sudó* SUDORE, *vedé* VIDERE, *coda* CODA, *padella* PATELLA. Algunes d'aquestes formes també es troben a la Llitera (*coda*, *sudar*, *cruda*, *padella*), i *padella* té una extensió superior (Pallars, Cerdanya, Ripollès, Berguedà).

Sembla que el mossàrab mantenia la consonant dental provinent de D intervocàlica, la qual cosa podria explicar la forma valenciana *teda* TEDA (DECat, vol. 8, p. 373) i el topònim *Confrides* germ. GUNDIFRIDS? del País Valencià. Les variants *obedir*, *benedir*, *padella* i *gradella* recollides a la comarca valenciana de la Marina Baixa han estat qualificades d'ultracorreccions associades amb la tendència, en valencià sobretot meridional, a elidir l'aproximant dental intervocàlica (secció III.1.13.1.1; Beltran Calvo, 1994, p. 31).

c) En català antic, l'elisió del producte [ð] de D, T[j] i *Ce,i* devia ser especialment vigent en els parlars occidentals i meridionals, i aquesta incidència podria guardar relació amb una tendència anàloga a eliminar (i també a mantenir) la consonant en aragonès medieval.

Un cas representatiu d'aquest fenomen és l'elisió de la consonant dental posttònica en l'acabament *-ea* (-ITIA). Actualment aquest fenomen té lloc sobretot en valencià, tret de comarques septentrionals com el Maestrat i la Plana, al Baix Aragó, i en alguns mots en mallorquí i menorquí (Alcover, 1908, p. 293). Aquesta situació és hereva del català del Principat, on el fenomen operava sobretot però no exclusivament en el dialecte occidental (DECat, vol. 3, p. 622). Formes en *-ea* apareixen documentades ja al s. XII i següents: s. XII-XIII *bonea*, *malea* (A. Urgell; Baraut, 1980, p. 23-24), *avarea*, *cegea*, *macipea* (*Homilies d'Organyà*), *bonea*, *altea*, *noblea*, *cobea* CUPIDITIA (Llull), *altea*, *noblea*, *fortalees*, *franquees* (nord-oriental; Rasico, 1993, p. 29); s. XIV *negrea*, *sutzea*, *amplea* (lleidatà; Veny, 1993a, p. 139), *altea*, *privadea* (barceloní; Rabella, 1998, p. 193). En valencià, variants d'aquestes característiques apareixen al s. XIII i posteriors (Ponsoda, 1996, p. 173; *Liber Elegantiarum*, Moll, 1982), i resulten sistemàtiques als segles XVI-XVII, juntament amb altres elisions de la consonant davant d'accent (*preceir* 'precedir', *preicà* 'predicar'; Martí Mestre, 1994, vol. 2, p. 93).

El català antic també podia elidir la consonant posttònica en les formes lèxiques *graa* GRADA i *espaa* *SPAĐA < SPATHA presents en documents del segle XIII. Altres vocables amb consonant posttònica elidida pròpies del català dialectal actual són: *encrua* i *enclua* INCUDINE (mall.); *alova* ALAUDA, amb *v* antihiàtica (centr. sept., mall., men.); *lamprea* LAMPREDA (val.). En posició pretònica hi ha hagut elisió de la consonant en la forma dialectal *avear* ‘avesar’ ADVITIARE (val., Matarranya, Noguera, *aveiar* Pallars Jussà, A. Ribagorça).

1.7.4. Elisió de S intervocàlica

a) La consonant fricativa /z/ (S) s’elidí en posició intervocàlica davant d’accent en alguns vocables després d’haver-se afeblit en [ð]. Algunes variants dialectals encara presenten la consonant dental en aquestes condicions: *estidores* TONSO-RIAS (bal., val. mer., Baix Camp, Ripollès, pallarès), *todores* (s. xv, Russell-Gebbett, 1965, p. 34); *rodella* derivat de ROSA (Camp de Tarragona); *cidera* CERASIA (Garrotxa, Osona). L’afebliment en consideració ha operat també en els parlars gascons en què T[j] i *Ce,i* han passat a fer-se [ð] (*ceri*[ð]a CERESIA, *glei*[ð]o ECCLESIA; secció III.1.7.3.1).

El procés d’elisió de la consonant fricativa alveolar intervocàlica té sobretot una motivació de tipus dissimilatori en les condicions següents.

— En el context d’una altra fricativa alveolar.

Tenen o han tingut una extensió considerable les formes següents del català general: *cloïssa* CLAUSICIA; *bigòs* *BISOCUI? (DECat, vol. 1, p. 797); *afuar-se* ‘afusar-se’ (Principat, mall., val. sept.) i l’adjectiu *fuent* (n. occ.) provinents de FUSU; *enciam* *INCISAMEN (Principat, ross.), que substituï *encisam* vigent fins al s. XVI i forma pròpia del valencià actual; *suara* < *sus* SUSU < SURSU + *ara*, que ha reemplaçat l’antiga i actualment eivissenca forma *susara*. També hi hagué elisió de *s* en el context d’una altra fricativa alveolar en la variant lèxica del català antic *esgle(y)a* ECCLESIA.

Altres formes amb fricativa elidida tenen una extensió més restringida: *aes* ‘ases’, *caes* plural de CASA i *caera* ‘rusc’ (mall.); *escuar* EXCUSARE (mall., s. XIV; Miralles, 1984, p. 169); el mot *empreonar-se* ‘prendre’s la llet’ format sobre PREHENSIONE i el substantiu *preó* referit a la planta que s’usa per a portar a terme aquella acció (Empordà; Comas Caussa, 1970, p. 56); *beaces* BISACCIA (bal.); *escoa*, *escua* ABSCONSA (costa del Principat); *lloïssa* derivat de *LAUSA (Maestrat; DECat, vol. 5, p. 273) i potser també *lloanques* (B. Camp, Priorat); els plurals de PISULU *pèvols* (Pallars) i *pègols* (ross.), tots dos amb consonant antihiàtica; *sangnua* *SANGUINOSA (ross., centr.).

La toponímia presenta també variants dissimilades d’aquestes característi-

ques: *Muncles* MANSIUNCULAS, *Espinelves* SPINAS ALBAS, *Pedralbes* PETRAS ALBAS, *Cànoves* < *Cases noves*, *Canadal* CASALE NATALIS, *Càldegues* < *Casal d'Egues*; *Angleola* < *Anglesola* (s. XIII-XIV) i [*Sant Martí*] *Sesgueioles*, totes dues provinents del diminutiu ECCLESIOLA; el cognom *Gatuelles* i el topònim mallorquí *Gatovells* < *Gatoselles*, tots dos derivats de *gatosa*. També cal explicar per dissimilació de fricatives algunes variants de *nosaltres* i *vosaltres* sense *s* pre-tònica: *n/voltros* (mall., men.); *n/valtros* (eiv., Camp de Tarragona, n. occ.); *n/voaltres* (Terra Alta); *n/valtres*, *n/vatres*, *n/vatros* (val. sept. i mer., n. occ.); *n/voatros* (val. mer.).

— En el context d'una vibrant precedent.

Tret de la forma del català general *rialla* *RISUALIA?, l'elisió de la fricativa alveolar en mots amb una vibrant alveolar és cosa del català dialectal: *raor*, *raora* RASORIU/A (mall., ross., A. Camp, Conca de Barberà, cat. ant. s. XIV); *recialles* *RECISALIA (val.); les variants formades sobre ROS *roada* i *roar* (mall., A. Camp, Tarragonès, Conca de Barberà, n. occ., ross.); els derivats de ROSA *roella* (mall., ross., n. occ., Solsona, Camp de Tarragona, A. Empordà) i *rovella* amb *v* antihiàtica (B. Camp, Conca de Barberà, mall.); *reïna* 'resina' RESINA (A. Camp sept. i B. Camp, n. occ., ross., Maestrat, *reina* bal., *renya* A. Camp); *refuar* *REFUSARE (mall., men., Camp de Tarragona, Conca de Barberà, *ruat* 'refusat' ross.); *roegar*, *roec* *ROSICARE (bal., ross., B. Camp, cat. ant. s. XIV, *roigar* Vall d'Àneu); *raboa* 'rabosa' (mall.); *enreïstir* 'resistir' (men.).

— En el context d'una consonant líquida lateral o bategant, si bé la motivació dissimilatòria és discutible en aquest cas, i també en altres condicions difícils de justificar.

Cal destacar un nombre considerable de formes mallorquines d'aquestes característiques: *acuar* i *acuador* 'acusar', *alia* '[pasta] alisa', *caera* 'casera', *cloa* 'clo-sa', *coa* '[no fa] cosa [bona]', *filoa* 'filosa', [fə] 'fesa' FISSA, *guiar* 'guisar', *juana* '[pleta] jusana', *lloa* *LAUSA, *noa* NAUSEA, *ventova* 'ventosa', *po(v)ar* 'posar'. Altres formes són compartides pel mallorquí amb altres indrets del domini dialectal: *camia* 'camisa' (bal.); *aguiar* 'aguisar' (bal., centr., n. occ.); *bria* BRISA 'brisa del raïm' (mall., B. Camp, Priorat, Llitera); *devea* DEFENSA 'devesa' (toponímia mallorquina, B. Aragó); *gatoa* 'gatosa' (mall., Empordà, B. Camp); *lloera* (mall., A. Camp) i *lloella* (mall., Empordà, Solsonès, Camp de Tarragona, n. occ.), totes dues formes derivades de *llosa* *LAUSA; *fuada* 'fusada' (mall., men., Camp de Tarragona, n. occ.) i *fuell* 'fusell' (mall., Empordà, Camp de Tarragona), vocables derivats de FUSU. Altres variants lèxiques no apareixen en mallorquí ni als altres subdialectes balears: *baiürta*, *burta* i *bultra* 'mena de boscos', que provenen segurament de *besurt* (n. occ.; DECAt, vol. 1, p. 738); *cloell*, diminutiu

de 'clos' (ross., A. Empordà) i el topònim *la Clua* CLUSA (Pallars, A. Urgell); *piar* PINSARE 'trepitjar el raïm' (B. Camp, n. occ.; DCVB, vol. 8, p. 550; DCELC, vol. 3, p. 807); *creol* 'gresol' (català ant., s. XIII) i *criola* (Llitera) *CROSIOLU (DECat, vol. 4, p. 645-647); top. *la Fua* FUSA (Ribagorça), *Portè* *PORTISIA (A. Cerdanya), *la Maonella* MANSIONELLA (Ripollès).

Els casos d'elisió de fricativa alveolar sonora exposats solen tenir una extensió geogràfica restringida en català peninsular (centr. septentrional, A. Camp, Conca de Barberà) i una vigència considerable en mallorquí, en què, amb tot, els manlleus recents amb *s* intervocàlica mantenen la consonant. Segons Coromines (1974, p. 257-258), la profusió lèxica d'aquestes elisions en mallorquí podria obeir a un procés d'ultracorrecció per part dels parlants occitans i rossellonesos que intervingueren en la conquesta de Mallorca: aquests parlants haurien elidit la fricativa dels mots amb *S* originària perquè creien que la correspondència entre llur realització [z] i l'equivalent català «zero» s'aplicava no únicament a formes lèxiques en les quals la fricativa provenia de *D*, *T*[j] i *Ce,i* (occ. *susar* / cat. *suar*, ross. *rasó* / cat. *raó*; secció III.1.7.3) sinó també a mots en què [z] procedia de *S* etimològica. L'elisió de la fricativa està ja documentada als segles XIII-XIV al nord-est del domini dialectal potser com a conseqüència de l'afany ultracorrector d'estil poètic que caracteritzava l'escola catalanooccitana (DECat, vol. 2, p. 239): *cervea* 'cervesa' CERVESIA (*Vides de Sants Rosselloneses*, Maneikis-Kniazzeh i Neugaard, 1977, vol. 1, p. 98); *bria* 'vent fred', *camia*, *guia* 'guisa' (Cerverí de Girona i altres); *coes* CAUSAS, *mees* < *meses* MISSOS (*Crònica de Bernat Desclot*, Rasico, 1993, p. 30).

No pot descartar-se la possibilitat que aquestes variants lèxiques del mallorquí siguin el reflex d'una situació poc homogènia pel que fa a l'estat de les consonants fricatives i aproximants dentoalveolars en l'occità i, fins i tot, en el català parlat del principi del s. XIII. Efectivament, en occità antic, *D* intervocàlica podia presentar alternança de solucions [ð]/[z]/zero (Grafström, 1958, p. 133-134) i aquest hauria pogut ser també el cas del català nord-oriental parlat per pobladors de les Balears (secció III.1.7.3). És possible que la realització [z] (*S*) no fos general entre els pobladors occitans de Mallorca, tal com demostra l'estat de coses en parlars provençals i especialment en niçard, en què [z] intervocàlica s'elideix sistemàticament amb independència de la procedència etimològica (*couïna* COCINA, *maioun* MANSIONE, *cerièia* CERESIA, [pew] PISULU, *tioun* TITIONE, *raïn* RACIMU, *camia* CAMISIA, *cau(v)a* CAUSA, *lau(v)a* LAUSA, *pau(v)a* PAUSAT, *fuada* derivat de FUSU, *clua* CLUSA; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 129-130; Lafont, 1983, p. 51). Per la seva banda, en ruerguès, l'elisió només ha afectat la seqüència [js] procedent de *S*[j] (*maió* MANSIONE, *glèio* ECCLESIA; DECat, vol. 2, p. 458; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 125).

En suport de l'argument de Coromines, Dauzat (1928, p. 42-44) i Gardette (1941, p. 45-47) també atribueixen a una acció ultracorrectora l'elisió de la fricativa alveolar sonora de diversa procedència etimològica en àrees de la Baixa Al·vèrnia (*chamia* CAMISIA, *laert* LACERTU, *raïm* RACIMU; Dauzat, 1938, p. 159), que es troben situades entre parlars en què D ha passat a [z] i d'altres en què s'ha elidit ([su'za]/[sq̣a] SUDARE). Segons Dauzat (1928, p. 42), l'elisió de s en aquestes àrees es deu a la influència prestigiosa de la fonètica parisenca:

Ce phénomène a dû commencer à se produire à l'époque où ce z (D) avait encore la valeur [ð]: et c'est précisément l'individualité de ce son, que le français n'avait pas et qui n'existait en patois que dans peu de mots, qui l'aura rendu ridicule et l'aura fait pourchasser, sa faiblesse numérique facilitant son élimination. Plus tard, le son fusionnant phonétiquement, comme dans tout le Midi, avec les autres z (issus de S et de C > dz), l'élimination, par fausse analogie, a entraîné quelques mots de la série voisine.

En un altre indret, el mateix Dauzat (1928, p. 44) suggereix que la presència en zones gascones de la solució [ð] en mots amb S, T[j] i Ce,i etimològiques i no només en els que tenien D és explicable com a reacció envers la solució llengüadociana [z] de S, D, T[j] i Ce,i: (*ar*)*radim* RACIMU, *dide* DICERE, *coudino* COCINA, *cado* CASA, *cadau* CASALE, *gleydo* ECCLESIA, *audet* AUCELLU (Rohlf, 1970, p. 141 i 143).

b) En una època reculada, la toponímia suggereix que l'elisió de S intervocàlica devia tenir una certa extensió en comarques septentrionals sobretot del català occidental i això especialment en posició pretònica: *Berén* BERISIND, *Espaén* SPANISIND i *Adraén* (A. Urgell); *Torèn* THURISIND (Conflent). L'elisió de la consonant posttònica és també característica de noms de lloc ribagorçans i pallaresos acabats en -osa (*la Clu(g)a* CLUSA, *Petroga* PETROSA, *la Vedoga* < **la Vedoa* < *l'Avetosa*) i -esa (formes *Castanea* i *Betea* corresponents a *Castanesa* i *Betesa* en la documentació antiga). L'elisió de [z] intervocàlica pot haver operat també en arabismes (top. *Aitona*).

1.8. Vocalitzacions i canvis relatiu a la sonoritat en posició final de síl·laba

1.8.1. Sonoritat

1.8.1.1. GRUPS CONSONÀNTICS INTERIORS DE MOT

a) Després del procés d'elisió de vocals àtones (secció II.4.2), aquelles obstruents que es trobaven en posició de coda sil·làbica i no vocalitzaven ni s'elidien podien sonoritzar davant d'una consonant sonant o d'una obstruent sonora (*col-*

ze < *cobde* CUBITU, *cabdell* CAPITELLU). Alternativament, davant d'obstruent sorda, l'obstruent final de síl·laba es feia sorda (*reptar* REPUTARE, *dubtar* DUBITARE).

El català actual manté el procés de sonorització regressiva d'una o dues obstruents finals de síl·laba davant de consonant sonora inicial de la síl·laba següent. Cal, en aquest sentit, rectificar l'afirmació que fem a Recasens (2014, p. 339-350) que C1 obstruent pot no assimilar-se a C3 sonora en un grup de tres consonants en català en seqüències lèxiques com *caps durs* i *sacs molls* (vegeu les dades electroglotogràfiques i acústiques relatives a aquest procés assimilatori a Recasens i Mira, 2014).

b) Per tal d'explicar la casuística de grups biconsonàntics en què C1 obstruent no sonoritzava i C2 sonora s'ensordia cal atribuir la realització sorda de C2 a un ensordiment progressiu exercit per la consonant precedent. Així, en seqüències /sVtV, sVkV/ originàries podem suposar que l'elisió de la primera vocal actuà després que l'oclusiva intervocàlica sonoritzés i que, posteriorment, aquesta consonant oclusiva s'ensordí per l'acció assimilatòria progressiva exercida per la fricativa alveolar precedent (*costura* < **cosdura* *CONSUTURA, i potser *costum* CONSUEUDINE i *rascar* *RASICARE). En aquest cas, l'ensordiment progressiu s'adiu amb la dificultat que comporta mantenir la vibració glotal durant la seqüència consonàntica sencera a causa de l'elevat nivell de pressió intraoral i també combinar, durant la producció d'una fricativa sonora, la vibració glotal i la sortida d'un volum del flux d'aire apreciable a través d'una glotis relativament oberta. En suport d'aquesta interpretació convé adduir alternances entre les solucions sorda i sonora de l'oclusiva en parelles de seqüències com *sc*/*sg* en altres llengües (esp. *trasc*/*ga* TRANSICA, *muesc*/*ga* postverbal de MORSICARE; Pensado, 1984, p. 306-307). La mateixa explicació pot servir per a explicar la presència d'oclusiva sorda en els grups biconsonàntics *st* i *sp* provinents, respectivament, de /spVt/ i /skVp/ en el cas del vocable *hoste* HOSPITE (també *hostal* HOSPITALE), que convivia amb *osde* en català antic, i de la forma lèxica antiga *bispe* EPISCOPU, que contrasta amb l'actual *bisbe*: després de la sonorització de C3 intervocàlica i de la síncope vocàlica, C1 i C2 haurien motivat l'ensordiment de C3 i després C2 s'hauria elidit (**hospde* HOSPITE > **hospte* > *hoste*; DECat, vol. 1, p. 809-810; vol. 4, p. 822), o bé l'elisió de C2 hauria tingut lloc abans de l'ensordiment progressiu exercit per la consonant fricativa (**hospde* HOSPITE > **hosde* > *hoste*).

També són atribuïbles a un ensordiment progressiu a causa de la dificultat per mantenir la vibració glotal quan la pressió intraoral és massa elevada els desenvolupaments de grups de tres consonants amb C1 ròtica com [rkd] > [rkt] > [rt] (cat. ant. *artiaca* 'ardiaca' ARCHIDIACONU) i [rdz] > [rts] (*farcell* *FARTICELLU). És més complexa l'explicació de les evolucions [rtg] > [rtk] en formes com *porxo*

PORTICU (seccions III.1.6.5 i III.1.6.7.2) i [(d)zd] > [st] en el cas del vocable *amistat* *AMICITATE, en què la presència de *t* en lloc de *d* també podria ser deguda a la substitució de *-dat* per *-tat* per reacció cultista (DECat, vol. 1, p. 262).

El procés d'ensordiment que ens ocupa també devia operar en grups de dues consonants oclusives. També aquí C2 hauria sonoritzat quan es trobava entre vocals i després de la síncope vocàlica s'hauria ensordit a causa dels elevats requeriments aerodinàmics que comporta la producció d'una oclusió llarga (*here-tat* HEREDITATE) o d'una seqüència d'oclusives heterorgàniques (*dubtar* DUBITARE) (Westbury i Keating, 1985). La presència de realització sorda en seqüències d'aquestes característiques ha afectat sobretot l'oclusiva dental: *here-tat* HEREDITATE, *dubtar* DUBITARE, *sobte* SUBITU, *deute* DEBITU, *dissabte* DI(E) SABBATU, *neta* NITIDA i [gat] *put* PUTIDU (hi ha hagut sonorització d'oclusiva al topònim *la Puda* PUTIDA).

En consonància amb aquestes dades, Duarte i Alsina (1984, p. 168) han suggerit que, en català antic, devia haver-hi assimilació de sonoritat més aviat progressiva que regressiva en grups de consonants obstruents com /s/ + oclusiva i oclusiva + oclusiva. S'adiu amb aquesta possibilitat la tendència a enfortir les consonants obstruents en posició de coda i en particular a no sonoritzar-les o a sonoritzar-les només parcialment davant de consonant sonora sobretot en el dialecte nord-occidental actual (Recasens, 2014, p. 341-343). En conseqüència, no sembla necessari atribuir la realització [t] en mots com *dissabte* i *dubte* a una pretesa influència culta que tendia a mantenir sorda la consonant llatina quan encara es trobava entre vocals (Badia, 1951, p. 220; DECat, vol. 3, p. 213). També en occità hi ha força grups d'oclusives heterosil·làbiques de data romànica amb C2 dental realitzada sorda i no pas sonora: (occità antic) *mouta* *MOVITA, *sap-te*, *sapde* DI(E) SABBATU, *gauto*, *gaudo* GABATA?, *deuta*, *depta* DEBITA; (occità dialectal) *coupte*, *cóude* CUBITU, *soupte*, *soutte*, *souto*, *soude* SUBITU (Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 167-169; Levy, 1894-1917, vol. 2, p. 190; vol. 7, p. 394). En espanyol, la manca de sonoritat en la segona consonant del grup era molt menys habitual, i C1 final de síl·laba esdevinguda sonora sovint s'afeblia i després vocalitzava (*juz/lgar* JUDICARE, *deuda*) o s'elidia (*dudar*, *heredad*).

c) La presència d'oclusiva sorda després de nasal o lateral en grups romànics no pot ser atribuïda a l'efecte progressiu exercit per C1 per tal com les consonants nasals i laterals són invariablement sonores. S'ha d'explicar, doncs, a partir d'una elisió prematura de la vocal àtona abans que l'oclusiva sonoritzés o a causa del caràcter culte de les formes lèxiques afectades. El primer argument és aplicable a mots que elidiren la vocal ja en llatí i tenen oclusiva sorda en totes o en la majoria de llengües romàniques (*solter* SOLITARIU, *pop* POLYPU, *cop* *COLUPU < COLAPHU, i potser *faltar* sembla que format a partir de FALLITU; Menéndez Pidal, 1968, p. 154; Anderson, 1965).

Pel que fa a les formes de data romànica i al costat de vocables en què l'oclusiva esdevingué sonora abans de la síncope (*venda* VENDITA, *renda* *RENDITA, *llindar* LIMITARE, *senda* SEMITA, *paborde* PRAEPOSITU), hi ha vocables amb C2 obstruent sorda com *comte* COMITE i *femta* *FEMITA que alternaven amb *comdat* i *fenda* en català antic, així com la forma antiga *vertat*, que coexistia amb *verdat* VERITATE (DECat, vol. 2, p. 860-861; vol. 3, p. 946; vol. 9, p. 131-133). També registra realització sorda l'oclusiva final del grup triconsonàntic [mpt] MP'T en el vocable *compte* COMPUTU. El contrast entre la realització sonora de la fricativa alveolar a *donzella* *DOMNICILLA i sorda a *poncella* *PUELLICELLA (una forma *ponzella* amb [z] és pròpia del català dialectal) és explicable per les diferències de cronologia relativa entre la sonorització de la consonant intervocàlica i la caiguda de la vocal (secció III.1.6.2; Badia, 1951, p. 213).

1.8.1.2. ENSORDIMENT FINAL

En posició final de mot davant de pausa, les oclusives, fricatives i africades sonores s'ensordiren en català antic. Així doncs, el procés afectà [b] (*gep* GIBBU, arabismes *arrop*, *adip*, *xarop*), [d] (*set* SITE), [g] (*foc* FOCU), [v] postconsonàntica (*serf* SERVU), [z] (*encès* INCENSU, àr. *arròs*) i [dʒ] (*maig* MAJU, àr. *safa-reig*). Al seu torn, es mantingueren sordes les obstruents originàriament sordes (*cep* CIPPU, *gat* CATTU, *set* SEPTE, *flac* FLACCU, *pas* PASSU, *revés* REVERSU). La interrupció de la vibració de les cordes vocals davant de pausa està en consonància amb una minva del volum d'aire expirat durant la producció de l'obstruent en aquesta posició. L'ensordiment final d'obstruents és comú a les llengües romàniques que han sonoritzat les obstruents intervocàliques en posició interior de mot i elidit les vocals àtones finals de paraula (fr. *nef* NAVE, *vert* VIRIDE, occ. *set* SITE, *nut* NUDU, *nas* NASU; dialectes nord-italians *luf* LUPU, [kalt] CALIDU, [a'mik] AMICU; Lausberg, 1970, p. 442-445; Rohlf, 1966, p. 423-426 i 429).

Ha estat suggerit que aquest procés d'ensordiment no devia haver tingut lloc encara a les primeries del s. XIII però sí a mitjan aquest segle (Gulsoy, 1982, p. 15). Textos del s. XI mostren predomini de les grafies sonores (Rasico, 2006, p. 308). També a les *Homilies d'Organyà* del final del s. XII hi ha un fort predomini de les grafies *b*, *d* i *g* al costat d'unes poques formes lèxiques en les quals les oclusives sonores finals de mot ja són representades amb la grafia corresponent a l'oclusiva sorda (*vanitat*, *ciudad*, *donad*, *ceg*, *cab* CAPIT, *sab*, *deg/dec* DEBUI, *ac* HABUI). D'altra banda, al mateix text de les *Homilies*, la fricativa alveolar sonora sempre apareix representada amb *s* (*promés* que té /z/ en català actual malgrat que prové de PROMISSU, *poderós* que presenta el sufix -OSU), i l'africada palatoalveolar ho és amb *(i)g*, la qual cosa suggereix que encara es realitzava sonora (*go(i)g*

GAUDIUM, *exag* 'assaig' EXAGIU). Aquest estat de coses deixa entreveure que, al final del s. XII, si bé la distinció de sonoritat d'obstruents encara era vigent en posició final de mot, el procés d'ensordiment final ja devia trobar-se en curs. En el mateix text també devien trobar-se en procés d'ensordiment la sibilant de les formes de plural, que apareixen representades mitjançant dígrafs com *dz*, *tz*, *gs* i *ts* en el cas dels noms substantius (*pecadz/tz*, *vanitats*, *enemigs*) i *tz* i *ts* en els acabament verbals de 2a persona (*sapiatz*, *sapiats* SAPIATIS, *avetz* HABETIS). Amb tot, sembla que *tz* era una grafia arcaïtzant d'influència provençal utilitzada, en aquest i altres documents escrits, darrere de vocal o consonant en posició final de mot (*totz*, *nuitz*, *gentz*, *moltz*, *aquestz*, *enantz* IN ANTE, *fortz*; Gökçen, 1977, p. 63; Diéguez, 2001, p. 81-82).

En altres textos dels segles XII-XIII les obstruents finals de mot solen representar-se mitjançant grafies corresponents a les solucions sordes i, amb força menys freqüència, amb grafies pròpies de les solucions sonores, la qual cosa sembla que indica que el procés d'ensordiment d'oclusives no s'havia acomplert encara del tot en aquest període històric (Rasico, 1993, p. 190; Moran, 1990, p. 186). Aquest és el cas de les *Vides de Sants Rosselloneses*, en què predominen les grafies oclusives sordes, si bé no de manera exclusiva per a representar les oclusives sonores arcaïques (*caec* CAECU, *dic* DICO, *volentat* VOLUNTATE, *reeb*, *sab* SAPIIT; Coromines, 1974, p. 297). Textos més o menys coetanis presenten només grafies oclusives sordes (Bruguera, 1985, p. 91; Rasico, 1989, p. 19).

Un aspecte d'interès és l'origen i les etapes del procés d'ensordiment final que ens ocupa. Aquest procés hauria pogut ser posterior al d'adaptació regressiva de sonoritat d'obstruents en grups de consonants heterosil·làbiques, i també al de sonorització d'obstruent final de mot davant de vocal inicial del mot següent que s'aplica a les fricatives i africades però no pas a les oclusives en català ([p] *sap això*, [z] *dos homes*, *hi po[dz]* / *va[dz]* *anar*). Pel que fa a aquesta darrera adaptació contextual i anàlogament al català, l'occità té realització sonora d'obstruent final de mot prevocàlica si és fricativa i en bona mesura africada però no pas si és oclusiva (Alibèrt, 1976, p. 39), i el portuguès, el francès i el judeoespanyol també sonoritzen les fricatives linguals finals prevocàliques (Mateus i Andrade, 2000, p. 12; Penny, 2000, p. 182). La preferència per la sonorització de fricatives en seqüències d'estructura V__#V podria deure's al fet que, en posició final de mot, la producció d'aquestes consonants comporta menys despesa d'aire que en altres posicions; en el cas de les oclusives, d'altra banda, la sonorització final de mot prevocàlica esdevé especialment factible si es realitzen aproximants però resulta més difícil si presenten una oclusió completa a causa de l'elevat nivell de pressió intraoral. En principi, no s'adiu amb aquest raonament la reticència a la sonorització per part de *f* final prevocàlica en català actual, tret potser de les zones dialectals que presenten /v/ en el seu sistema fonològic, i això malgrat el fet que el

soroll fricatiu de la fricativa labiodental és poc intens (*buf agònic*, *baf etílic*). El motiu d'aquest comportament deu raure en la baixa freqüència d'aparició de la fricativa labiodental sorda en posició final absoluta en mots del català. S'adiu amb aquesta possibilitat explicativa el fet que dues fricatives separades per frontera de mot puguin simplificar-se en una fricativa simple si són linguals però no pas si són labiodentals ([s(:)] *dos sabres*, [f:] *autògraf fals*).

Una altra qüestió d'interès és la constatació que, malgrat que es facin sordes quan es troben davant de pausa en formes lèxiques en singular, les fricatives i africades mantenen el valor de sonoritat originari quan apareixen entre vocals en les formes de nombre plural. Hom ha atribuït aquest fet a l'analogia amb vocals del mateix paradigma en els quals la consonant també apareix entre vocals en posició interior de mot (Moran, 2004, p. 261-262). Segons aquest raonament, la fricativa de derivats com *mesada* ha fet possible que el plural *mesos* del substantiu *mes* MENSE es faci amb [z] en català. També podria ser analògica de formes com *presos* PREHENSOS i *closos* CLAUSOS la presència de [z] en lloc de [s] en els participis *mesos* MISSOS i *presos* PRESSOS dels verbs *metre* i *prémer* (DECat, vol. 5, p. 647).

1.8.2. Vocalització d'aproximants

1.8.2.1. LABIALS

L'evolució més general del producte [v] de B i V postvocàliques esdevingudes preconsonàntiques o finals de mot per pèrdua de la vocal àtona següent fou la seva vocalització en [w] (*roure* ROBORE, *deute* DEBITU, *bou* BOVE, *nou* NOVU, *au* AVE, *deu* DEBET, *ciutat* CIVITATE, *paraula* PARABOLA). Per tal que s'apliqués aquest procés de vocalització, la consonant devia afeblir-se en una aproximant labiodental o bilabial sense fricció ([v], [β]). En aquest sentit és interessant constatar la presència de [v] en aquelles mateixes condicions contextuais i de posició en judeoespanyol (*sivdat*, *devda*, *kovdo*; Zamora Vicente, 1989, p. 355).

Ha estat proposat que la vocalització B, V > [w] és anterior al s. x (Rasico, 1993, p. 117), si bé el cert és que la grafia *u* utilitzada per a representar la consonant en documents primerencs podria correspondre no només a [w], sinó també a la variant originària [β], la qual cosa dificulta la datació del procés (Penny, 2000, p. 239). La grafia en qüestió apareix ja de manera sistemàtica als segles XI-XII: *nou*, *aus*, *bou* (s. XI-XII, Rasico, 1993, p. 117); *bous*, *deu*, *auré* (s. XI, Russell-Gebbett, 1965, p. 32); *deu* DEBET, *mou* MOVET, *viu* VIVU, *paraula*, *ciudad*, *malauta* MALE HABITA, *puxoule* *POSCIBILE (s. XII; *Homilies d'Organyà*). El procés de canvi en consideració ha tingut lloc de manera més o menys regular

també en les posicions final de síl·laba i final de mot en occità (*plòure*, *taula/o*, *paraula/o*, *cóude* CUBITU, *clau* CLAVE; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 167, 225, 238 i 270), en posició final de mot en aragonès (*clau*, *breu*, *nieu* 'neu', *nueu* NOVE) i parlars nord-italians (*neu* NIVE; Rohlf, 1966, p. 423), i davant de consonant heterosil·làbica en portuguès (*ausente*, port. ant. *ausoluto*; Williams, 1938, p. 41).

La vocalització [β] > [w] pot justificar-se per equivalència acústica entre els espectres de les dues realitzacions consonàntiques, que comparteixen un F2 baix sobre els 1.000 Hz o inferior condicionat pel gest de tancament labial i, en el cas de [w], també per la formació d'una constricció dorsovelar. La implementació del procés també pot restar associada amb la preposició d'un element gradual [w] ([wβ] < [β]), generat per la integració com a segment independent de les transicions vocàliques VC, que corresponen en el pla articuladori a l'anticipació del gest bilabial de [β] durant la vocal precedent. En suport d'aquesta darrera explicació hi ha variants de caràcter dialectal com *cauba* 'cova' en pallarès, en què també podria endevinar-se un encreuament amb *cau* o amb *bauma*, i *seumanna* SEPTIMANA que Coromines relaciona innecessàriament amb les formes gràfiques amb *p* originària *sepmana* i *sempmana* documentades en textos del s. xv (DECat, vol. 2, p. 1022; vol. 7, p. 869).

La implementació del fenomen de vocalització de labial davant de consonant i en posició final absoluta de mot presenta aspectes més específics de què tractem en les seccions III.1.8.2.1.1 i III.1.8.2.1.2.

1.8.2.1.1. Posició preconsonàntica

a) La vocalització de labial podia tenir lloc davant d'obstruent. Actuà davant de [t] heterosil·làbica en formes lèxiques com *ciutat* CIVITATE i *deute* DEBITU, i també *malalt* MALE HABITU i *galta* GABATA?, que adquiriren la lateral alveolar a partir de la solució prèvia [wt] segurament per ultracorrecció (s. XIII *malauta* 'malalt'; secció III.3.3.1.4). També hi hagué vocalització davant de *s* homosil·làbica en formes verbals de 2a persona del present d'indicatiu i altres vocables (*beus* BIBES, *mous* MOVES, *dijous* DI(E) JOVIS, *cos* < *caus* CAPSU 'forat de l'agulla'). La vocalització no afectà generalment l'oclusiva bilabial provinent de P o BB etimològiques (*cabdell* CAPITELLU, *dissabte* DI(E) SABBATU), ni B originària en alguns mots potser per influència culta (*dubtar* DUBITARE; DECat, vol. 3, p. 213).

Un cas particular és la vocalització de /m/ etimològica davant de [n] en el mot *llauna* LAMINA, que devia resultar de l'evolució [mn] > [wmn] > [wn] més que no pas d'un canvi /mn/ > [βn] > [wn] (DECat, vol. 5, p. 99). En el cas dels vocables *abreujar* ADBREVIARE, *alleujar* ADLEVIARE, *agreujar* *AGGRE-

VIARE i *lleuger* *LEVIARIU, el procés s'aplicà a la seqüència originària /vj/ segurament a través dels estadis [vj] > [vj] > [vdʒ] > [βdʒ] > [w(d)ʒ]. En aquesta derivació, l'oclusivització de [j] i posterior africació de [ʒ] no pressuposen que les dues consonants de la seqüència /vj/ hagin de ser necessàriament heterosil·làbiques, si bé ho són les consonants [v] i [dʒ] i [w] i [ʒ] dels productes posteriors. Efectivament, ambdues modificacions fonètiques s'expliquen satisfactòriament a partir d'un increment del grau de constricció dorsopalatal durant la realització del gradual [j] amb independència de la filiació sil·làbica de les dues consonants consecutives.

b) Hi ha força casos de vocalització de [β] davant de [l] i de la bategant [r] ocorreguts després de la síncope vocàlica. Exemples: (grups amb lateral) *neula* NEBULA, *xiular* SIBILARE, *taula* TABULA, *paraula* PARABOLA, *sauló* SABULONE; cat. ant. *freulea* derivat de FLEBILE, *puxoule* *POSCIBILE; (grups amb bategant) *lliure* LIBERU, *beure* BIBERE, *ploure* PLOVERE, *viure* VIVERE, *moure* MOVERE, *roure* ROBORE, *escriure* SCRIBERE, *llaurar* LABORARE; top. *Siu-rana* (VILLA) SEVERIANA, *Tiurana* (VILLA) TIBERIANA. El topònim *Farga* FABRICA deu provenir d'una variant **faurga* generada per vocalització de bilabial després de l'elisió de la vocal àtona (Badia, 1951, p. 222). Per la seva banda, el grup BR llatí esdevingué [wr] en el mot *lliura* LIBRA (secció III.1.4.2.1.1). La vocalització no afectà grups romànics amb P etimològica segurament per tal com l'obstruent devia realitzar-se oclusiva en aquest cas (*poble* POPULU, *cobla* COPULA, *llebre* LEPORE, *cobrir* COOPERIRE), i alguns mots amb B etimològica no vocalitzaren la bilabial sonora etimològica, sigui a causa de la influència culta o altres motius (*estable* STABULU, *fiblar* FIBULARE, *noble* NOBILE).

Per tal d'explicar la vocalització de [β] davant de [l] o [r] no és necessari assumir que C1 i C2 havien de trobar-se en síl·labes diferents, i això perquè, en cas que les dues consonants haguessin estat heterosil·làbiques, C2 de la seqüència labial + ròtica hauria d'haver estat vibrant i no pas bategant. Apuntem un cop més la possibilitat que el procés de vocalització fos precedit per la integració com a gradual [w] de les transicions vocàliques VC i per tant d'un desenvolupament com [βr] > [wβr] > [wr]. Aquesta interpretació dels fets també podria contribuir a explicar per què el diftong [aw] no monoftongà en una vocal mitjana posterior labial si provenia de [β, ð, ɣ] en les seqüències que ens ocupen i ho féu si era d'origen llatí (secció II.3.2) o provenia de la seqüència /al/ preconsonàntica (secció III.3.3).

No considerem probable la hipòtesi de Repetti i Tuttle (1987, p. 73-75) que el procés de vocalització de labial hauria d'haver operat en posició intervocàlica i per tant abans de la síncope vocàlica. Una opció més factible és que [w] s'hagués originat a partir de l'elisió de [β] en mots en què aquesta consonant anava seguida d'una vocal posterior labial com ara *neula* NEBULA, *taula* TABULA,

paraula PARABOLA, *sauló* SABULONE i *roure* ROBORE. L'elisió en consideració ([Vβu/o] > [Vu/o] > [Vw]) hauria pogut tenir lloc per confusió perceptiva entre els dos segments labials [β] i [u]/[o] consecutius, atès que l'un i l'altre comparteixen un F2 baix sobre els 1.000 Hz. Podria avalar aquesta explicació l'existència de dobles com *neula/nebla*, *estaula/estable* i *faula/fabla* en occità antic. Aquesta hipòtesi deixaria, però, casos inexplicats com *viure*, *lliure*, *xiular*, *beure* i molts altres en els quals la consonant bilabial no apareix davant de vocal posterior labial.

Demana una explicació particular l'evolució dels diftongs [uw] i [ow] generats per vocalització de consonant labial en una seqüència integrada per vocal posterior labial seguida de B'R. El diftong [uw] se simplificà en [u] (*suro* < **su*[w]*re* SUBERU) i, en rossellonès, [uw] es dissimilà en [uj]/[ju] i *ou* ho féu en *oi*: *suire/siure*, *plourà* 'plourà' PLOVER(E) + HAT, *ruire* ROBORE, *tuire/tiure* *TUFORÉ 'turo'; formes antigues *priure* *PRUDIRE i *coire* 'coure' CUPRU. La variant *tuire* és pròpia de la Cerdanya i *suire* d'Andorra, l'Alt Urgell i el Pallars.

1.8.2.1.2. Posició final de mot

En posició final de mot el procés de vocalització de consonant labial genera formes lèxiques com *tou* TOFU (top. *Tova*), *bou* BOVE, *au* AVE, *beu* BIBET, *esclau* *SCLAVU, *nuu* NUBE, *trau* TRABE 'viga', *allau* LABE, *lleu* LEVE, *greu* *GREVE, *viu* VIVU, *clau* CLAVE, *cau* CAVU 'forat' i *breu* BREVE. La vocalització es produí també en topònims acabats en la terminació iberobasca -BE (*Àreu* *ÁRABE, *Àneu* *ÁNABE, *Ordino* *URDÍNABE, *Bono* *BÚNOBE).

A diferència del francès (*boeuf*, *neuf*), la fricativa labiodental [v] no s'ensordí en [f] després de la pèrdua de les vocals finals per tal com no devia ser fricativa sinó aproximant [v] o [β]. En qualsevol d'aquests casos i fins i tot en l'avinentesa que la consonant final es realitzés [ϕ], el resultat [w] podia ser assolit a partir d'una realització [VwC], en què [w] era un segment transitori, seguit de simplificació en [Vw] per eliminació del segment final poc audible (també secció III.1.8.2.1.1). Convé també considerar la possibilitat que formes com *nou* NOVU, *tou* TOFU i d'altres no fossin generades per vocalització sinó per absorció d'una realització bilabial de la consonant per part de la vocal posterior labial precedent en consonància amb l'afinitat articulatòria i acústica entre els dos sons consecutius (Badia, 1951, p. 229). Es tractaria d'un fenomen similar a la possible absorció de l'aproximant velar per part de la vocal adjacent a *jou* IUGU (secció III.1.8.2.2).

1.8.2.2. VELARS

1.8.2.2.1. Solució [w]

L'oclusiva velar sonora postvocàlica pogué ser resolta en [w] a través d'una realització aproximant [ɣ] quan es trobava davant de consonant o en posició final de mot. Davant de consonant aquest canvi afectà sobretot grups d'origen romànic i per tant podia actuar després de la síncope vocàlica (*Jaume* JACOMU, *teula* TEGULA, *graula* GRAGULA, *fraula* *FRAGULA, top. *la Reula* REGULA), però també grups d'origen llatí (*somera*, cat. ant. *saumer* SAGMARIA/U, *fleuma* PHLEGMA). Hi ha també alguns casos de vocalització en posició final de mot com *jou* IUGU i (*a*)*frau* FRAGU, i també *fau* FAGU que és variant ribagorçana de *faig* FAGEU (DECat, vol. 3, p. 850). No experimentaren vocalització cultismes com *dogma* i *regla* REGULA, mentre que *flemó* PHLEGMONE suposa la simplificació del grup *gm* en *m*. El fenomen de vocalització que ens ocupa presenta exemples en occità (*fau* FAGU, *jou* JUGU, *es/imeraudó* SMARAGDU, *saumo* SAGMA, *teulo* TEGULA, top. aquità *la Rèulo* REGULA; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 101, 189 i 239-240) i en altres llengües romàniques (parlars sud-italians *l[ɛ]una* LIGNA, port. *outubro* OCTUBRE; Rohlf, 1966, p. 368; Williams, 1938, p. 85).

En català, el procés ha operat únicament davant de [m] i de [l], consonants que contribueixen a accentuar el caràcter velar posterior de /g/ per tal com totes tres són emeses amb una distància considerable entre el predors i el paladar dur, i la lateral alveolar fosca i la consonant velar mitjançant una constricció postdorsal posterior. De manera anàloga a la transformació [β] > [w], el canvi [ɣ] > [w] pot haver tingut lloc en virtut dels dos mecanismes següents: confusió entre el segon formant (F2) del període quasi-estable de [ɣ] i [w], la freqüència del qual depèn inversament del grau de constricció dorsovelar en el cas de les dues consonants i també del grau de labialització en el cas de [w] (*Ja[ɣ]me* > *Ja[w]me*); categorització de les transicions VC com a element transitori [w] preposat a [ɣ] i elisió subsegüent d'una realització poc perceptible de [ɣ] (*Ja[ɣ]me* > *Ja[wɣ]me* > *Jaume*). No creiem, doncs, encertada la hipòtesi segons la qual el canvi [ɣ] > [w] s'explica per labialització de [ɣ] (Gulsoy, 1993, p. 161). La inserció de [w] davant de consonant velar podria explicar la variant rossellonesa *llimauc* LIMACE 'lìl·mac', que Coromines justifica per vocalització de *Ce,i* i afegiment posterior de [k] (secció III.1.8.2.3; DECat, vol. 5, p. 214).

De manera anàloga a l'evolució de *neula* NEBULA i *taula* TABULA (secció III.1.8.2.1.1), ha estat proposat que el producte [w] de l'articulació velar de /g/ davant de vocal posterior labial en formes com *jou* IUGU i *teula* TEGULA podria correspondre a la U llatina consonantitzada després que [ɣ] s'elidís en aquell context vocàlic favorable (Rafel, 1963-1968, p. 185). En la secció III.7.2.2.1 hem

inclòs formes d'aquestes característiques entre els casos d'elisió de velar intervocàlica. Altres tractadistes suposen que l'elisió de l'aproximant velar en aquestes condicions contextuais tingué lloc almenys en posició final de mot en vocables com *jou* IUGU i *fau* FAGU (Badia, 1951, p. 182; DECAt, vol. 3, p. 851; DCELC, vol. 4, p. 781).

Doblets amb [wl] i [ʎ] com *la Reula/rella* REGULA i *teula/tella* TEGULA en català, i *Reulo/relha, teula/telha* TEGULA en occità (Repetti i Tuttle, 1987, p. 73), corresponen a un doble mecanisme evolutiu del grup G'L, a saber, vocalització (*reula*) i palatalització de [l] seguida d'elisió de [ɣ] precedent (*rella*) (secció III.3.2.2).

1.8.2.2.2. Solució [j]

a) En català, els grups intervocàlics /kt/ (CT), /ks/ (X) i /kl, gl/ (CL, GL) han donat, respectivament, [jt] i posteriorment [t] (/kt/; secció II.3.1.3), [jʃ] en els dialectes occidentals i [ʃ] en els orientals (/ks/; secció II.3.1.2), i la lateral alveolo-palatal [ʎ] (/kl, gl/; secció III.3.2.2). Pel que fa als grups amb lateral alveolar, cal indicar que, en molts casos, la vocal àtona de les seqüències CUL i GUL es perdé ja en llatí. Així doncs, *ull* prové d'una variant OCLU de la forma més antiga OCULU i el mateix cal dir dels vocables *orella* AURICULA, *agulla* ACUCULA, *quallar* COAGULARE, *tralla* TRAGULA i *rella* REGULA. El grup consonàntic no ha experimentat vocalització de l'oclusiva originària en vocables de caràcter culte com *tractar* TRACTARE i *rector* RECTORE ([kt]), i *exemple* EXEMPLU i *exili* EXSILIU ([gz]). D'altra banda, una evolució primerenca [jej] > [je] > [i] impedí que el segment gradual pogués exercir palatalització progressiva sobre [s] següent en el cas del mot *sis* SEX (secció II.2.1.4.1).

La vocalització de l'oclusiva inicial de /kt/ i /ks/ ha estat especialment freqüent darrere de vocal baixa etimològica (*fet* FACTU, *llet* LACTE, *teix* TAXU, *eix* AXE). Pel que fa a /kt/, l'element [j] es mantingué durant un temps darrere de [e] provinent de *e* o de *a* llatines. Així, *feit* FACTU, *perfeita* PERFĒCTA apareix al costat de la variant simplificada *dretura* DIRĒCTURA a les *Homilies d'Organyà*, i ja tenim *nelet* NEGLĒCTU i *redretum* REDIRĒCTU en documents dels segles XI-XII (Russell-Gebbett, 1965, p. 38). El segment gradual s'ha mantingut darrere de vocal posterior labial i no apareix darrere de [i] (*lluïta* LUCTA, *fruit* FRUCTU, *cuita* COCTA, *fita* FĪCTA; eiv. *vuitubre* 'octubre', cat. ant. *uitubre* OCTUBRE).

Quan la consonant velar originària era sonora i es trobava davant de vocal anterior en la forma llatina, el producte [j] fou generat a partir d'una realització [ɰ] després que la vocal en consideració s'hagués elidit (*cuidar* COGITARE, *buidar* forma derivada de VOCITU). Una acció assimilatòria progressiva féu que la

seqüència [jd] provinent de [jd] pogués passar a [ʒ] en el cas de la variant antiga *cujar* de *cuidar*, anàlogament al que s'ha esdevingut amb *lleig* *LAID i amb les formes de l'occità central i oriental *frech* FRIGIDU i *lach* *LAID (Coromines, 1974, p. 301; DECat, vol. 2, p. 1091; vol. 5, p. 140-142). Pel que fa a l'evolució de *pleit* PLACITU, vegeu DECat, vol. 6, p. 609-610.

El procés de vocalització de velar originària en els grups /kt/ i /ks/ i de palatalització de les seqüències /kl/ i /gl/ havia de ser anterior als processos de diftongació condicionada de /ε/ (Ē) i /ɔ/ (Ö) i d'elisió de les vocals àtones, i posterior a la palatalització de velar davant de vocal anterior i de [j] (secció III.1.6.2). L'occità presenta les solucions [jt] o [(j)tʃ] de /kt/ segons la zona (*fait*, *facho* FACTU, *dreit*, *dre(i)cho* DIRECTU; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 171-173), i la primera opció és pròpia de l'aragonès (secció II.3.1.3) i la segona del castellà (*hecho* FAC-TU). El canvi /kt/ > [tʃ] pot haver estat assolit a través dels estadis intermedis /kt/ > [jt] > [jc] > [c] > [tʃ] o bé /kt/ > [c] > [tʃ]. En altres llengües romàniques en què es manté l'oclusiva dental no apareix l'element gradual després de vocal alta (port. *dito* DĪCTU, *fruto* FRŪCTU, occ. *luta* LŪCTA; Williams, 1938, p. 85; La-font, 1983, p. 46). Per la seva banda, hi hagué palatalització progressiva en la seqüència [js] provinent de /ks/ també en portuguès i espanyol (port. i esp. ant. *eixe* AXE), inclòs l'aragonès (*exir*, *buxo*, *mada*[ʃ]a MATAXA, *fraxín(o)* FRAXINU), però no pas en occità (*cuoissa* COXA) ni en francès (*cuisse*). El pas de /kl/ a [ʎ] és comú a les llengües veïnes (occ. *uelh* OCULU, *aurelha* AURICULA, aragonès *agulla*, *chinollo*, esp. ant. *ollo*; Menéndez Pidal, 1968, p. 159; Lloyd, 1993, p. 405; Lausberg, 1970, p. 376; Alvar, 1953, p. 192).

b) L'evolució dels grups intervocàlics /kt/, /ks/ i /kl/ de procedència llatina no queda del tot clara. Tradicionalment hom ha postulat que la consonant velar d'aquestes seqüències s'afeblí en una realització de tipus fricatiu [ç] o [χ] i després vocalitzà en [j], i que l'afebliment en qüestió hauria pogut tenir lloc en llatí tardà i deure's a la influència cèltica (Wartburg, 1971, p. 45-46; Lausberg, 1970, p. 375 i 380-383). Els resultats del procés haurien estat inicialment les seqüències [jt] (/kt/), [js] (/ks/) i [jl] (/kl/), a partir de les quals un fenomen de palatalització progressiva hauria generat les solucions [jc], [jʃ] i [jʎ]. Finalment, [jc] i [jʎ] haurien perdut l'element gradual, abans en la segona seqüència que en la primera (secció II.3.1.5), mentre que la simplificació [jʃ] > [ʃ] hauria tingut lloc en el dialecte oriental però no pas a bona part de l'occidental, en què [j] encara es manté actualment (secció III.1.6.6.1).

Aquesta interpretació dels estadis evolutius dels grups consonàntics d'interès presenta aspectes controvertits que resulten sobretot de considerar que les tres derivacions han hagut d'haver procedit de manera anàloga.

— Pel que fa al grup /kt/, cal notar que l'afebliment de l'oclusiva velar en [j] només podia tenir lloc quan la consonant es realitzava [ç], la qual cosa s'adiu

amb dades palatogràfiques que mostren avançament del contacte linguopalatal als costats del paladar durant [k] davant de [t], [s] i /l/ clara (Recasens, 2014, p. 318). També hauria estat possible una evolució /kt/ > [c] > [jc] > [jt] amb superposició entre els gestos anterior de [t] i dorsal de [k] i segregació d'un segment gradual a partir de la realització resultant [c], desenvolupament que, amb tot, no devia ser massa factible per tal com les transicions VC en seqüències amb consonant palatal són més breus si la consonant és oclusiva oral que si és nasal o lateral a causa de la rapidesa de la formació de l'oclusió en el primer cas. La pretesa inserció de [j] davant de [c] podia ser afavorida per una realització especialment anterior de l'oclusiva, la qual cosa també permetria explicar el resultat final [jt] del procés (vegeu, en aquest sentit, Wireback, 2010).

— En relació amb /kl/, és molt possible que l'alveolopalatal [ʎ] no s'hagués originat per vocalització de /k/ sinó en virtut d'un procés de mescla dels gestos dorsal de [k] i lingual frontal de [l] seguit d'afebliment i elisió de l'oclusiva (/kl/ > [kʎ] > [yʎ] > [ʎ]; secció III.3.2.2). Aquest procés només hauria pogut tenir lloc si [l] era clara i no pas fosca o velaritzada/faringalitzada per tal com en aquesta darrera avinentesa l'oclusió de [k] hauria estat massa endarrerida per tal de generar una articulació alveolopalatal.

— La suposició que la vocalització de l'oclusiva velar en la seqüència /ks/ devia originar-se a partir d'una realització [çs] és especialment adequada per tal com el procés de mescla entre els gestos dorsal de C1 oclusiva velar i lingual anterior de C2 fricativa alveolar és força improbable a causa dels elevats requeriments de mode d'articulació de la fricativa. La variant [jʃ] en català dialectal hauria pogut ser generada per segregació tardana de [j], sense relació amb els ètims llatins (secció III.1.6.6.1).

c) El procés de vocalització d'oclusiva velar també s'aplicà a altres seqüències consonàntiques.

Vocalitzà C1 del grup romànic C'T en la forma lèxica *maití* *MAC'TINU < MATUTINU, que coexistia amb *matí* en català antic, i encara trobem a la Ribagorça, al Pallars, a la Llitera i al Baix Cinca. A més a més, tenim vocalització de PT en [jt] a la forma antiga *caitiu* CAPTIVU. Cal destacar també els casos de vocalització en [j] de la primera consonant del grup llatí GR estudiats en la secció III.1.4.2.1.1 (*flairar* FLAGRARE, cat. ant. *neir* NIGRU).

La seqüència PS ha donat el mateix resultat ([j]ʃ) que /ks/ (X) sembla que després que l'oclusiva labial esdevingués velar ja en llatí potser pel fet que el grup consonàntic /ps/ era poc freqüent en aquesta llengua. Exemples: *caixa* CAPSA, *això* IPSU, *mateix* *METTIPSE, *aqueix* ECCU-IPSU, *esqueixar* *EXCAPSIARE, *guix* GYPSU. La grafia *z* de la forma d'article *za* IPSA que apareix a les *Homilies d'Organyà* deu correspondre a una realització africada alveolar (Coromines, 1976-1977, vol. 1, p. 148).

Un cas particular és la presència de [j] en la forma lèxica *aigua* AQUA, que també trobem en les formes del francès antic *aiwe* (Pope, 1934, p. 135) i de l'occità antic *aig(u)a* i de l'occità modern *aigo/a* (Grandgent, 1905, p. 62; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 92). L'element gradual ha estat atribuït a la vocalització d'una variant afeblida de l'oclusiva velar final de síl·laba del grup [kw], tal com sembla avalar l'allargament d'aquesta consonant davant de [w] en català nord-occidental septentrional i central (secció III.1.4.2.3) i en llatí (ACQUA < AQUA; Pensado, 1986, p. 104), i també el reforçament de [w] d'aquest mot en dialectes nord-italians ([^hajva, ^heva], Val Soana *aivia*; Meyer-Lübke, 1974, p. 451; Rohlfs, 1966, p. 416). Un problema amb aquesta hipòtesi és que la variant afeblida de l'oclusiva velar davant de [w] havia de ser [χ] i no pas [ç], i només [ç] pot vocalitzar en [j] ([χ] hauria de fer-ho en [w]). Així doncs, no semblen factibles evolucions com *['aχwa] > *['açwa] > ['ajwa] > ['ajgwa] (Lausberg, 1970, p. 403). Una millor opció explicativa és que *aigua* prové d'una variant generada per inserció del gradual [w] abans de la consonant velar i dissimilació posterior de la seqüència [w]...[w] en [j]...[w] (Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 92). Aquesta possibilitat s'adiu amb la presència de la variant dialectal *augua* AQUA al cap de Creus a la fi del s. XIX i en l'aragonès de la vall de Gistau (DECat, vol. 1, p. 98), de la forma d'imperfet de subjuntiu *anaugas* *IN-AQUA(VI)SSET documentada al s. XIV (Rasico, 1993, p. 230), i de les formes *eugua* 'egua', *fraugua* 'fragua' i *leugua* 'legua' de l'asturià. La preposició de [w] també podria explicar que EQUA hagi passat a *euga*, variant lèxica força estesa en català dialectal, a través d'una variant no documentada **eu-gua* EQUA.

d) En mossàrab, les seqüències [kt] i [ks] devien fer-se, respectivament, [çt] i [çs] (*la[ç]te* LACTE, *no[çt]e*, *la[çs]ar* LAXARE). En alguns casos la realització [ç] final de síl·laba vocalitzà o s'elidí (*pleita* < *ple[çt]a* PLECTA, top. *la Colaita*, *Colata*, *Colada* COLLECTA; OnCat, vol. 2, p. 114; vol. 3, p. 404; Sanchis Guarner, 1992, p. 95-96). Una influència de caire mossarabitzant també pot justificar que [kt] hagi passat a [tʃ] en formes com *clòtxina* *CLOCILA < COCHLEA pròpia del valencià (DECat, vol. 2, p. 771-772).

1.8.2.3. DENTALS

1.8.2.3.1. D, T[j], Ce,i

En català, [ð] provinent de D, T[j] i Ce,i postvocàliques vocalitzà en [w] davant de consonant i en posició final de mot després de l'elisió de la vocal àtona següent.

a) Pel que fa a la posició preconsonàntica, la vocalització que ens ocupa operà sobretot davant de ròtica bategant. Exemples: *creure* CREDERE, *veure* VIDE-

RE, *caure* CADERE, *auró* *ACERONE, *coure* COCERE; *ciuró* 'cigró' CICERONE (ross., centr. sept., bal.); *heura* < cat. ant. *edra* HEDERA (centr., bal.); cat. ant. *foure* 'folre' gòtic FODR (DECat, vol. 4, p. 81). El procés també s'aplicà al grup llatí DR en els vocables *cadira* CATHEDRA i *caire* QUADRU, però no generarà *dir* i *dur*, que es remunten a formes reduïdes de DICERE i DUCERE (secció II.4.2.1.2.1).

Formes vocalitzades en altres contextos consonàntics són *deume* DECIMU, *diumenge* DI(E) DOMINICU, *lleuda* LICITA, l'antiga *vi[w]va* provinent de *vi[ðv]a* VIDUA i el topònim *Darnius* *DARNICIS.

b) En posició final de mot, [ð] vocalitzà en [w] darrere de vocals diverses en un bon nombre de mots:

(després de *a*) *dau* *DADU?, *grau* GRADU, *palau* PALATIU; cat. ant. *espau* SPATIU.

(després de *o*) *alou* fràncic ALOD, *prou* PRODE, *brou* germ. BROD, *veu* VOCE, *creu* CRUCE; cat. ant. *lou*, *lau* LAUDU (DECat, vol. 5, p. 232).

(després de *i*, *e*) *niu* NIDU, *hereu* HEREDE, *féu* FECIT, *peu* PEDE, *preu* PRETIU, *arreu* *ARREDU, *conreu* *CONREDU; cat. ant. *nèdeu* NITIDU, *tébeu* TEPIDU, *règeu* RIGIDU (Gulsoy, 1993, p. 295-312).

El resultat fonètic de la seqüència *-[uð]* final de mot fou el diftong *-[uw]*, tal com revelen les formes *nuu* provinent de l'adjectiu NUDU 'nu' i del substantiu NODU 'nus', *cruu* CRUDU, *pruu* *PRUDIT, *duu* DUCIT i *lluu* LUCET (DECat, vol. 6, p. 214). Posteriorment *[uw]* es reduí en *[u]* (anàlogament a *[zuw]* > *[zu]* 'jou' i *[ruwrə]* > *[rurə]* 'roure' en rossellonès), si bé el diftong s'ha mantingut dialectalment a *[kuw]rà* 'caurà' (mall.), en les formes verbals *duu* i *lluu* (centr. sept., bal.) i en els adjectius *cruu* i *nuu* (mall.). Per la seva banda, els vocables *mercé* MERCEDE i *fe* FIDE, presents ja a les *Homilies d'Organyà*, elidiren [ð] en lloc de vocalitzar-la possiblement a causa de la influència conservadora eclesiàstica (DECat, vol. 3, p. 918).

La vocalització de [ð] final també operà en noms de lloc i antropònims d'origen germànic: top. *Ralleu* ADALHAID, *Montmaneu* i *Viladrau* formats sobre MEGINHEID i EDRAD, *Gornal* < *Gornau* WARNHAD, *Escariu* ASCARICI; llinatge *Arderiu* HARDARICI. Així mateix, vocalitzaren la dental sonora els topònims de procedència àrab *la Maclau* i *Alfeu*.

c) Pel que fa als territoris rossellonesos veïns a les contrades de parla occitana, D, T[j] i Ce,i finals de síl·laba han passat a [w] al Capcir mentre que Vingrau pot presentar l'opció [j] (*creire/creure* CREDERE, *coire/coure* COCERE, *asseire/seure* SEDERE; Guiter, 1953, p. 720). Per la seva banda, el benasquès té formes amb [j] al costat de la solució majoritària [w]: *creure* CREDERE, *peu* PEDE, *prou*

PRODE, *deu* DECE, *caire* CADERE, *pai* PATRE, *mai* MATRE (Rafel, 1980, p. 608-609).

La solució preconsonàntica [j] és pròpia de l'occità (*veirai* VIDERE + HA[j]O, *còire* COCERE, *graile* GRACILE, *creire* CREDERE, *Roine* RHODANU, *lèime* LEGITIMU; Grandgent, 1905, p. 48, 57-59 i 68; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 89, 226 i 256-257, i secció III.1.4.2.1.1), en què D final de mot s'elidí sovint, mentre que T[j] i Ce,i també finals es feren *tz*, *ts* (*pe* PEDE, *gra*, *grat* GRADU, *patz* PACE, *detz* DECE). En altres llengües romàniques, [ð] procedent de D s'ha eliminat en posició final de mot (esp. *pie*) o en les posicions medial i final (fr. *pied*, *rire*, top. *Rhône* RHODANU).

d) El procés de vocalització [ð] > [w] sembla posterior a la vocalització dels correlats labial i velar. Devia ser vigent durant el s. XI (Gulsoy, 1993, p. 86; Rafel, 1963-1968, p. 200), si bé tal com indiquen les grafies exposades seguidament no s'enllestí fins als segles XII i XIII. En suport d'aquesta data relativament tardana, cal notar que /ε/ (Ē) tònica llatina es tancà en [e] davant de [w] provinent de fricativa labiodental etimològica final de síl·laba però no ho féu davant de [ð] en posició de coda precisament per tal com aquesta realització aproximant encara no havia vocalitzat ([e]: *lleu* LEVE, *greu* *GREVE, [ε]: *seu* SEDET, *peu* PEDE; secció II.5.1.1). Tenim alternança entre les grafies *t*, *d*, *tz* i *z*, que devien correspondre a la realització [ð], abans del s. XIII, i presència de la grafia *u* en textos d'aquest segle (DECat, vol. 6, p. 806): s. XII *palad*, *palaz*; s. XIII *palau* PALATIU, *pret*, *pretz*, *prez*, *preu* PRETIU, *luts*, *lud*, *luu* LUCE. Les *Homilies d'Organyà* del final del s. XII no presenten la grafia *u* ni en posició final ni en posició medial; al seu lloc predomina la grafia *d* en mots amb D llatina (*prod* PRODE, *cad* CADIT, *odid* AUDITU, *cadrà* CADER(E) + HAT) i la grafia *z* en vocables amb T[j] i Ce,i (*diz* DICIT, *croz* CRUCE, *palaz* PALATIU; secció III.1.7.1). Altres textos del s. XIII mostren vocalització de manera majoritària o exclusiva: *diu(t)* DICIT, *feu* FECIT (Moran, 1990, p. 185); *palau*, *pau*, *peus*, *feu* FECIT (Rasico, 1989, p. 20); *vou* VOCE, *espau* SPATIU, *creu* CREDIT, *creurà* CREDER(E) + HAT (*Vides de Sants Rosselloneses*; Coromines, 1974, p. 300); *pou*, *palau*, *creu* (Bruguera, 1991, p. 54).

Un aspecte controvertit és el motiu pel qual [ð] vocalitzà en [w]. Coromines explica aquest canvi a través d'una realització de tipus labial (*pre*[ð] PRETIU > *pre*[β] > *pre*[w]), i addueix com a argument provatori l'existència de dobles lèxics com *gravilles/grasilles* 'graelles' CRATICULAS (ross.) i *glavi/glazi* GLADIU (cat. ant.) i de formes lèxiques com *consolva* CONSOLIDA (DECat, vol. 4, p. 599-600; vol. 6, p. 806). Altres estudiosos consideren també que el producte [w] pressuposa una realització labial de [ð] (Kuen, 1932-1934, vol. 7, p. 95; Rasico, 1993, p. 76). Segons aquest darrer autor, les formes toponímiques *Carcodde* *KARRIKÓBIDE i *Sodvines* SUBVINEAS, documentades al s. XII a l'Alt Urgell,

són ultracorreccions que demostren que el pas de [ð] a [w] hauria anat precedit de la labialització de [ð] a [β]. Aquesta proposta presenta un parell de problemes: la manca de grafies de tipus *u*, *v* al lloc de [ð] en els documents antics (Rasico, 1981*b*, p. 18); la baixa freqüència de casos de vocalització en un entorn vocàlic de tipus labial en què el canvi [ð] < [β] hauria d'haver estat força freqüent a causa de l'afinitat articulatòria i espectral entre la consonant i la vocal labials.

Aquesta objecció no és del tot aplicable a la proposta de Wheeler (1998, p. 309-310), segons el qual [ð] s'hauria confós amb [v] abans de vocalitzar ([ð] > [v] > [w]) per tal com aquells dos sons comparteixen característiques acústiques similars: un soroll fricatiu de baixa intensitat amb un espectre difús associat amb la pràctica absència d'una cavitat anterior; transicions vocàliques de F2 amb un locus greu sobretot en context vocàlic posterior, que en el cas de [w] està condicionat per la presència d'una constricció velar, la mida considerable de la cavitat oral anterior a l'indret d'articulació dorsovelar i la labialització, i en el de [ð] pel descens del predors i un cert endarreriment del postdors (Recasens, 2014, p. 65). En suport d'aquesta explicació de caràcter acusticoperceptiu cal adduir dades de l'anglès dialectal i resultats de tests d'identificació indicatius d'una certa tendència a confondre /f/ amb /θ/ i /v/ amb /ð/ (Flemming, 2002, p. 135-137).

És probable que calgui atribuir la vocalització de [ð] en [w] a una realització especialment faringalitzada/velaritzada de [ð] final de síl·laba, que està en consonància amb el caràcter apicodental d'aquest so consonàntic. En aquestes circumstàncies i tal com pot esdevenir-se amb /l/ fosca (secció III.3.3), en català antic, [ð] podia ser percebuda com a /w/ en el context d'una vocal oberta o davant de ròtica bategant, en què un grau de reducció articulatòria considerable podia impedir la formació de la constricció primària apicodental, i també en contacte amb una vocal velar o faríngia, en què el postdors presentava una configuració especialment endarrerida i el predors s'abaixava considerablement. Tal com hem apuntat a propòsit de la vocalització de [β] i [ɣ] (seccions III.1.8.2.1 i III.1.8.2.2), la vocalització de [ð] podia deure's a dos processos evolutius: la substitució directa de l'aproximant dental pel gradual ([ð] > [w]); la integració fonèmica com a /w/ de les transicions vocàliques VC, que reflecteixen l'anticipació del moviment de descens i retracció dorsal de la consonant durant la vocal, seguida d'eliminació d'una realització poc prominent de [ð] ([VðC] > [VwðC] > [VwC]; vegeu Bourciez, 1967, p. 608 per a una explicació similar per a la forma *prau* PRATU del romanx).

1.8.2.3.2. *Acabament -TIS*

També vocalitzà en [w] en català el nexa -T'S postvocàlic corresponent a la terminació verbal -TIS de segona persona del plural (*canteu*, cat. ant. *cantau*

CANTATIS) i en la forma lèxica del català medieval *assau* que coexistia amb *as-sats* AD SATIS. És possible que aquesta vocalització fos coetània de la vocalització de D, T[j] i Ce,i i en tot cas ocorregué abans del procés d'ensordiment final de les consonants obstruents. Havia d'operar després que *-[dz]* provinent de T[j] i Ce,i (que devia ser la realització de l'africada davant de consonant sonora i de vocal inicials de mot) esdevingués *-[ð]* probablement vers el final del s. XII, si bé les grafies no recullen la nova pronúncia fins al s. XIII (*estiguésseu, descobrau* al *Llibre dels Set Savis de Roma*; Gulsoy, 1993, p. 156) i sobretot durant els segles XIV-XV (Coromines, 1974, p. 267-269; Gulsoy, 1993, p. 159). Al llarg dels segles XII i XIII la seqüència -T'S era representada mitjançant la grafia *tz*, possiblement d'influència provençal, i en menys mesura amb els dígrafs *dz* i *ts*: *sapiatz/sapiats, avetz* (*Homilies d'Organyà*); *complidz, avedz, sabetz, vejatz* (Moran, 1990, p. 186); *avetz/avets, façatz, donets* (Ponsoda, 1996, p. 175); *eretz, sirvatz* alhora que *fed* FACITIS (Rasico, 1989, p. 19). La grafia *ts* apareix encara al s. XV en formes com *anats, diets* i *deyts* DICITIS (Sanchis Guarner, 1992, p. 139; Badia, 1999, p. 263-264), i alterna amb *u* amb més o menys solidesa en documents del s. XIV: *estats, volets, gosau, aveu* (Miralles, 1984, p. 254-255); *volets, anats, perdonets, torneu, penedir-vos-n'eu* (*Llibre dels Fets del Rei en Jaume*; Bruguera, 1991, p. 81).

La pronúncia africada alveolar corresponent a -T'S d'acabaments verbals és viva encara avui dia a indrets ribagorçans com Lasquarri i en benasquès (*cantets, estets, venets*; Rafel, 1980, p. 609; Terrado, 2002, p. 62-63). A una part del ribagorçà (secció III.1.7.2.2), qualsevol acabament *-ts* i no únicament la terminació de 2a persona del plural de formes verbals ha esdevingut [θ]: *escrí[βiθ]* 'escriviu', *to[θ]* 'tots', *den[θ]* 'dents', *arpió[θ]* 'arpiots', *dimar[θ]* 'dimarts', *for[θ]* 'forts' (Sistac, 1993, p. 120-122). Al Baix Aragó occidental, però, tenim les mateixes solucions que el català general (*tots, canfeu*; Sanchis Guarner, 1949, p. 49-50). El nexa africad apareix en occità antic (*avetz, cantatz*; Grandgent, 1905, p. 47) i més o menys modernament s'ha simplificat sobretot en *s* o *t* en aquesta llengua (*av[ɛ]t* HABETIS, *lut/s* LUCE, *put/s* PUTEU; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 90 i 282-283). També les formes balears com *deis* DICITIS i *creis* CREDITIS suposen una simplificació en *s* de les formes medievals acabades en *-ts*.

1.8.2.4. FRICATIVA /s/

El català general presenta casos de vocalització de [z] en [j] en posició final de síl·laba davant de consonant sonora, si bé força menys freqüents que els existents en occità (*espaime* SPASMU, *aine* ASINU, *pèile* PESSULU; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 193-194 i 201).

El canvi en consideració ha tingut lloc sobretot davant de [n] i [l]. En el primer context, el trobem en algunes formes lèxiques: *almoïna* ELEEMOSYNA, que

alterna amb *almosna* a les *Homilies d'Organyà*; *dinar* provinent de *di[j]nar* DISJEJUNARE, que al seu torn deriva d'una variant no vocalitzada *disnar* pròpia de pobles de la Ribagorça i de la Llitera així com del català antic (Bruguera, 1991, p. 57); *mainada* i *amainar* que deuen remuntar-se a **maïsnada* i **amaïsnar*, totes dues formes derivades de MANSIONE. Segons Coromines, la vocalització de [z] davant de [n] en la seqüència *mais no* es troba a l'origen de l'adverbi *mai* MAGIS (DECat, vol. 5, p. 618). Davant de lateral, el procés de vocalització de la fricativa alveolar sonora ha actuat en un nombre inferior de mots: *vaiet* provinent de *vaslet* cèltic **VASSO/ELITOS*; *illa* INSULA i *guilla* germ. WIHSELA, en què [ʎ] fou originada per palatalització progressiva de /l/ clara o poc fosca després que [zl] vocalitzés en [jl] (la forma *isla* apareix documentada al s. XII i explica la variant del dialecte nord-occidental *irla*; Moran, 1984, p. 29; DECat, vol. 4, p. 835). També hi ha exemples de vocalització davant d'altres consonants sonores: *esblaimat* provinent de BLASTEMARE, mentre que *esma* i *quaresma* QUADRAGESIMA mantenen la fricativa immo­dificada; *traïga* 'trasga' **TRANSICA*; *iglésia* 'església' (cat. ant. i dial.), que deu provenir d'una forma **eiglésia* d'*església* ECCLESIA (DECat, vol. 3, p. 588).

Altres vocables experimentaren vocalització de *s* preconsonàntica només en català antic, o ho han fet en alguns parlars però no pas en d'altres i en topònims.

(*sm*, català antic) arabismes *raïma* i *maimudina*; *eymina* **ESMINA* (s. XIII, Russell-Gebbett, 1965, p. 39).

(*sm*, català dialectal) *espaimat* 'espasmat' i *escaïmat* formats sobre SPASMU i **SCATTIMARE*, respectivament (Garrotxa, Empordà); *aimari* < *asmari* ARMA-RIU (pallars, ross.); *eima* postverbal de ADAESTIMARE (mall., men., ross.); top. *lo Caïme* que figura com a *Chazmo* i *Cazma* en documents antics (OnCat, vol. 3, p. 278).

(*sn*) *rebeinét* 'rebesnét' (mall., men.); *roïnejar*, *roïnar* format sobre ROS 'rosada' (centr.); cat ant. *raina* < *rasna* 'granota' (DECat, vol. 4, p. 615); top. *Eina* < basc *ezne*, *Ainet* ASINETU, *Port Ainé* format sobre ASINARIU.

(*sr*) formes verbals antigues de caràcter occità *preyre/on* < **presre/on* PRESE-RUNT i els correlats *respoyren* i *enteyren* dels verbs RESPONDERE i INTENDE-RE (*Vides de Sants Rosselloneses*, Maneikis-Kniazzeh i Neugaard, 1977, vol. 1, p. 53; Moran, 1998, p. 49).

(*sb*) *aibre* < **asbre* ARBORE, *escaibre* < **escasbre* < **escarbre* SCALPRU 'escarpra' (ross.); cat. ant. *maibre* < **masbre* MARMORE.

(*sd*) *broidar* germ. **BRUZZDON* (mall.); ross. ant. *preboyde* 'paborde' PRAE-POSITU (DECat, vol. 6, p. 689); top. *Maidéu* 'Masdéu' MANSU + DEU.

Anàlogament a altres vocalitzacions de consonant final de síl·laba, és possible que el procés de vocalització que ens ocupa fos propiciat per la integració com a segment independent d'un segment transitori de tipus [j] situat entre la vocal (preferentment baixa o posterior) i [z] següent, i que després d'aquesta inserció segmental la seqüència resultant [jzC] se simplifiqués en [jC]. En el cas del grup [znj] (*mainada*, *amainar*), la preposició de [j] podria tenir l'origen en una realització palatalitzada de la consonant fricativa ([az'nj] > [ajz'nj] > [ajz'n] > [ajn]), solució preferible a [aznj] > [ajzn] > [aj:n] > [ajn] en què, segons Coromines, la presència de [j:] hauria impedit el pas de [aj] a e (DECat, vol. 5, p. 618; vol. 7, p. 421).

1.8.3. Vocalització vs. ensordiment final

A diferència d'altres llengües, el català vocalitzà i no elidí les realitzacions consonàntiques aproximants provinents d'oclusiva sonora etimològica esdevingudes finals de síl·laba. Per tal d'interpretar la doble tendència vers la vocalització d'aproximants i l'ensordiment d'oclusives (i també de fricatives i africades) en posició final de mot, Rafel (1963-1968) proposà una interpretació estructuralista. Segons ell, la llengua va reaccionar davant el perill de confusió per proximitat fonètica entre, per una banda, les realitzacions [β], [ð] i [ɣ] de formes com [naβ] NAVE, [seð] SEDE i [ʒoɣ] JUGU i, per l'altra, [b], [d] i [g] de [nab] NAPU, [sed] SITE i [ʒɔg] JOCU. La reacció consistí a diferenciar encara més les dues sèries consonàntiques mitjançant la vocalització en [w] de les oclusives sonores etimològiques (*nau*, *seu*, *jou*), i l'ensordiment de les oclusives sordes originàries corresponents (*nap*, *set*, *joc*). Segons aquesta hipòtesi, el procés de vocalització degué tenir lloc abans del procés d'ensordiment atès que, en cas contrari, no hauria estat possible la vocalització de les aproximants [β], [ð] i [ɣ].

En la nostra opinió i tal com hem indicat en la secció III.1.4.1.2, és probable que els parlants distingissin les realitzacions [b] (P) i [v] (B, V), [d] (T) i [ð] (D, T[j], *Ce,i*) i [g] (C) i [ɣ] (G) en posició intervocàlica per tal com eren prou diferents fonèticament. Per una banda, el contrast entre els productes de P i de B, V no s'establia entre [b] i [β] sinó entre [b] oclusiu (P) i [v] (B, V). Per l'altra, no devia haver-hi risc de confusió entre [g] (C) i [ɣ] (G) pel fet que hi havia pocs mots amb [ɣ] i, a més a més, aquesta aproximant hauria pogut desaparèixer en data primerenca en contacte amb vocal posterior labial (*jou* JUGU, *fau* FAGU, *frau* FRAGU). Finalment, [ð] (D, T[j], *Ce,i*) i [d] (T) devien contrastar pel que fa a lloc i mode d'articulació: [ð] era fricativa apicodental més o menys velaritzada i [d] oclusiva laminodentoalveolar.

Un cop elidides les vocals àtones, els correlats oclusius finals de síl·laba d'aquestes parelles consonàntiques devien tendir a mantenir-se i a assimilar-se al

valor del tret de sonoritat de la consonant següent en grups consonàntics medials, i a ensordir-se en posició final, mentre que els correlats aproximants vocalitzaven en la primera posició i s'ensordien en la segona ($[\beta] > [\phi]$, $[\ð] > [\theta]$). És possible que el procés de vocalització operés sobre $[\beta]$, $[\ð]$ i $[\gamma]$ abans en posició medial que en posició final, i que les solucions vocalitzades en la primera posició influïssin sobre les realitzacions més o menys ensordides de tipus $[\phi]$ i $[\theta]$ que hi havia en la segona. També és versemblant que aquest mateix ordre d'aplicació i la mateixa influència mútua actuessin en doblats integrats per formes verbals d'infinitiu i de 3a persona del singular del present d'indicatiu com *creure/creu*, *seure/seu*, *veure/veu* i *viure/viu*.

S'ha insistit en el fet que per tal que vocalitzés, la consonant aproximant havia de ser final de síl·laba i heterosil·làbica amb la consonant següent. Ja hem indicat que aquesta hipòtesi no és fàcil d'acceptar si ens basem, per exemple, en els grups consonàntics formats a partir d'una seqüència llatina $[CVr]$, en què la consonant bategant no passà a fer-se vibrant després que actués la síncope vocàlica (secció III.1.8.2.1.1). Hem proposat en la secció III.1.8.2 altres hipòtesis explicatives que permeten de generar un resultat vocalitzat assumint que, almenys en alguns casos, les dues consonants eren tautosil·làbiques i ocupaven la posició inicial de síl·laba.

1.9. Simplificació i epèntesi en grups de consonants

1.9.1. Grups MB, ND i LD, L'*Ce*, i

1.9.1.1. SEQÜÈNCIES AMB NASAL

a) En català, les seqüències llatines $/mb/$ MB i $/nd/$ ND s'han simplificat, respectivament, en $[m]$ i $[n]$.

($/mb/$) Colomer COLUMBARIU, *coma* CUMBA, *llaminer* derivat de *LAMBINARE, *llom* i *esllomar* LUMBU; cat. ant. *camiar* CAMBIARE; top. *Sant Andreu de Palomar* PALUMBARIU.

($/nd/$) *rodona* *RETUNDA, *responia* RESPONDEBAT, *ona* UNDA, *coromina* < *conomina* CONDOMINA, *verema* < *venema* VINDEMIA, *fons* FUNDUS, *glan* GLANDE, *quan* QUANDO, *estona* gòt. *STUNDO, *espona* SPONDA, *esmenar* EMENDARE, *bena* germ. BINDA, *blan* BLANDU, *fenella* *FINDICULA, *on* UNDE, *món* MUNDU, *llémens* < **llénens* LENDINES, *manar* MANDARE; *fona* FUNDA, i també els derivats *fonària* 'fondària' (ross.) i *fonera* (centr. sept.) (DECat, vol. 4, p. 97); cat. ant. *fagon* FECUNDU; top. *Parent* < **Penent* PENDENTE, *Berén* germ. BERISIND, *Torèn* THURISIND.

Convé comparar la situació del català amb la de les altres llengües romàniques. Presenten simplificació de /mb/ i /nd/ el gascó (*càmo* CAMBA, *brenà* MERENDARE; Rohlfs, 1970, p. 154-155), l'aragonès antic i modern (Zamora Vicente, 1989, p. 236-237), àrees del retoromànic (ladí *marena* MERENDA, [pjoŋ] PLUMBU; Rohlfs, 1966, p. 359-360) i en gran manera també el picard i el való, i solució geminada dels dos grups zones dialectals d'Itàlia meridional i del sard (it. mer. *piommo* PLUMBU, *monno* 'mondo', sard *lúmmu* LUMBU, *túnnu* it. *tondo* (RO)TUNDU; Rohlfs, 1966, p. 357 i 360). Hi ha hagut simplificació només de /mb/ en castellà (*paloma*, *lomo*, *redondo*) i de /mb/ o /nd/ a zones del retoromànic (Caduff, 1952, p. 138-139 i 143), i manteniment dels dos grups originaris en occità, en què ND també podia esdevenir [n] en posició final de mot segons documents dialectals dels segles XI-XII (*segon*, *gran*; Grafström, 1958, p. 220).

En alguns casos, la simplificació de /mb/ i /nd/ en català ha obrat només en els dialectes i la llengua antiga: *tomar* < *tombar* (cat. ant., mall.; Alcover, 1908, p. 298); *canela* CANDELA (cat. ant., val.); *tamé* 'també' TAM BENE (val., A. Ribagorça, Noguera, Pallars, B. Aragó, Terra Alta, Llitera, Fraga); *amosta* 'ambosta' cèlt. *AMBOSTA (cat. ant. i dial.).

D'altra banda, algunes variants lèxiques amb manteniment del grup nasal + oclusiva obeeixen a influències particulars. El manteniment de /nd/ pot explicar-se per occitanisme o arcaisme en variants del pallarès (*orandeta* HIRUNDITTA, *dondada* 'onada d'aigua'; Coromines, 1976-1977, vol. 2, p. 44) i per occitanisme en el cas de la forma rossellonesa *orendola*. És atribuïble a la influència mossàrab la manca de simplificació de /nd/ i /mb/ en formes lèxiques pròpies dels parlars meridionals del dialecte nord-occidental (*afondar* 'afonar', *baranda* 'barana' a la Terra Alta, top. *Pàndols*; Navarro, 1996, p. 61) i sobretot valencianes: *colombaire* (DECat, vol. 2, p. 838), *orandella*, *péntol* formada sobre PENDITU, *pando* PANDU 'lent', i els topònims *Fondó*, *el Palombar* PALUMBARIU i *Llombai* LUMBARIU. També mantenen el grup consonàntic topònims pallaresos d'influència bascoide (*Cap-redondo* CAPUT ROTUNDU; Coromines, 1965, p. 130).

b) Els primers testimonis del canvi MB > m i els més nombrosos de ND > n són dels segles IX-XI. És possible que, tal com revelen en bona part les grafies documentals, el resultat fonètic inicial d'aquestes evolucions fos alhora les solucions assimilades [m:] i [n:] que també trobem en parlars dialectals d'Itàlia, i les solucions simplificades [m] i [n] generades per elisió directa de l'oclusiva oral. Ambdós processos, assimilació de mode d'articulació i elisió de C2, poden estar condicionats pel retardament del gest d'elevació del vel per tal com aquesta acció afavoreix el manteniment d'un nivell de pressió oral baix i, en conseqüència, la vibració de les cordes vocals durant la producció de la segona consonant del grup [b] o [d]. Dades experimentals mostren, efectivament, que en les seqüències

[mb] i [nd] el murmuri nasal s'estén al llarg de pràcticament tot el grup nasal + oclusiva oral, tret d'un període oral molt breu situat al final de la seqüència ([m^b] MB, [n^d] ND). El fet que els parlants resolguin el canvi mitjançant la solució geminada o simple depèn, en principi, de si consideren que la realització fonètica obtinguda després de l'eliminació de l'oclusiva oral sonora és bifonèmica (tal com ho era el grup originari) o bé monofonèmica. Tal com indiquem tot seguit, almenys en el cas de MB, la doble possibilitat geminació / elisió directa sembla més acord amb les dades històriques, dialectals i experimentals que la hipòtesi comunament acceptada que MB i ND havien d'assimilar-se necessàriament en [m:] i [n:] abans de passar a fer-se [m] i [n] (Bec, 1968, p. 68; Menéndez Pidal, 1968, p. 137; Lausberg, 1970, p. 373; Remacle, 1984, p. 10-11).

Pel que fa a MB i en defensa de l'antiguitat del procés de reducció directa /mb/ > [m], convé precisar que, tal com també s'esdevé en espanyol, la grafia *m* sol ser més freqüent i no més tardana que la grafia *mm* en documents dels segles IX-XIII (*coma*, *comma*, *comella* CUMBA, *Palomera*, *Paluma*, *Palommarias* PALUMBA; DECat, vol. 2, p. 849; Rasico, 1982, p. 179-181, i 1993, p. 80). A més a més, en el cas d'alguns vocables només apareix documentada la variant amb *m* (*cama*, *comes* CAMBA; DECat, vol. 2, p. 444). És possible que, tal com ha apuntat Martinet (1952), la manca de testimonis de *mm* es degui al fet que la geminació de MB fou especialment antiga i, per tant, anterior als documents escrits. La presència de formes amb ambdues grafies *mb* i *m* en un mateix text o en textos de la mateixa època suggereix, però, més aviat, que les solucions assimilada i simplificada haurien pogut ser generades de manera independent i que, per tant, *m* no havia de provenir necessàriament del producte geminat *mm* de /mb/ per simplificació. S'expliquen també per elisió directa de l'oclusiva oral variants de mots d'ús freqüent com ara *tamé* 'també' en valencià i *tamién* en espanyol dialectal, i *amos/ambos* en espanyol antic (Menéndez Pidal, 1968, p. 137).

Pel que fa a ND i a diferència de MB, la grafia *nn* sembla anterior a la grafia *n* (Bastardas, 1995, p. 116-117; Rasico, 1982, p. 180-181): *nn* apareix documentada en textos del s. IX (*geronnense* GERUNDENSE, *sponna* SPONDA) i sobretot dels segles X-XI, mentre que *n* és pròpia de textos del s. XI (*conamina* CON-DAMINA, *atena* ATTENDAT) i, amb més profusió, dels s. XII-XIII com les *Homilies d'Organyà* (*manà*, *segona*, *entenien*, *prena*, *anà*) i les *Vides de Sants Rosselloneses* (*demanà*, *manat*, *responen*, *segona*). Ambdues grafies coocorren en documents escrits dels s. XI-XII (*sponna/spona*, *connamina/conamina*; Rasico, 1993, p. 80), i la grafia *nd* apareix al costat de *n* encara en textos dels s. XII-XIII: *demandà*, *mandaven*, *emendar*, *entendam* (*Homilies d'Organyà*); *demanda(r)/demana(r)*, *vendema/venema* (Ponsoda, 1996, p. 184); *demandar/demanar*, *fonda/fona*, *fasenda/faenes* (Bruguera, 1991, p. 54-55). També el grup /nd/ originari presenta casos clars de reducció directa a [n] en el llenguatge col·loquial i, per

tant, sense passar per una etapa assimilada intermèdia [n:] (pallarès *granet* ‘grandet’, aragonès *cuano*; Beà Pons, 2016, p. 187; Alvar, 1953, p. 184).

No està acreditada la hipòtesi que atribueix els processos assimilatoris /mb/ > [m:] i /nd/ > [n:] a la influència d'un antic substrat preromà de tipus basc o d'una colonització sud-itàlica (vegeu Blaylock, 1966, per a un estat de la qüestió). Efectivament, a la llum del repartiment geogràfic de variants lèxiques en la Romània i de la motivació articulatòria dels dos canvis, l'assimilació progressiva i l'elisió de C2 en els grups nasal + oclusiva que ens ocupen haurien pogut tenir un origen autòcton en territoris allunyats entre ells i en diferents èpoques.

c) Una altra qüestió és la relació entre l'evolució de ND i del grup romànic N'D, de la geminada llatina NN i de N final de mot.

Segons Duarte i Alsina (1984, p. 178), l'assimilació ND > [n:] no pot ser posterior a la regla de síncope vocàlica per tal com no ha afectat les formes lèxiques amb la seqüència *nd* generada en virtut del procés de síncope (*venda* VENDITA, *bondat* BONITATE, *renda* *RENDITA, *pendís* PEDITICIU, *llindar* LIMITARE). Així doncs, ND ja devia haver passat a [n:] en el moment en què esdevingué final de mot, tret potser de les formes verbals de gerundi que podien mantenir l'oclusiva. De fet, la simplificació del grup consonàntic en els gerundis hauria pogut coincidir amb l'elisió de la consonant oclusiva del grup final originari *-nt* en mots com *pont* PONTE i *cent* CENTU (secció III.1.9.3.2). En suport d'aquesta darrera possibilitat cal adduir l'ús de les grafies *-nt* i *-n* per a representar les terminacions dels gerundis durant el s. XIII (Bruguera, 1991, p. 55) i els segles XIV-XV (*donant*, *dién*, Miralles, 1984, p. 270; *corrent*, *stant*, *anan*, *donan*, Farreny, 1986, p. 139), si bé la presència exclusiva de formes amb *-n* en altres textos dels s. XIII-XIV ha fet creure a alguns tractadistes que ND s'havia simplificat en data anterior: *dién*, *usan*, *conoxén* (Duarte, 1996, p. LIV); *obran*, *peccan* (Alegre, 2007, p. 65); *respiran*, *volén* (Veny, 1993a, p. 140). En textos valencians medievals la simplificació del grup consonàntic sovintaja més en els gerundis que en els mots acabats en la seqüència *-nt* provinent de NT (s. XIII, *anan*, *contan*; *Furs de València*).

Per la seva banda, les formes amb ND'R com *entendre* i *encendre* varen mantenir la dental en lloc de reduir el grup *nd* a *n* per tal com la síncope vocàlica devia ser anterior al procés de simplificació en aquest cas o per altres motius. Un cop format el grup de tres consonants *ndr*, l'oclusiva oral dental podia elidir-se en aquelles mateixes zones que no han inserit tradicionalment *d* entre les consonants del grup romànic N'R (secció III.1.9.2.1). Cal constatar que, mentre que *nd* s'ha mantingut en aquells infinitius, el mateix grup se simplificà en *n* en les formes d'imperfet *entenia* i *encenia*, en què la nasal apareix en posició intervocàlica.

La simplificació de ND hauria pogut ser posterior a l'elisió de -N final de mot atès que els vocables que presentaven ND en aquesta posició no han elidit el pro-

ducte [n] del procés de simplificació. Exemples: *segon* SECUNDU, *món* MUN-DU, *blan* BLANDU, *quan* QUANDO, *glan* GLANDE 'gla'; cat. ant. *fagon* FE-CUNDU. Les formes *gla*, *bla* i també *rodó* han elidit la nasal en data tardana (*glan* fou vigent fins al s. XVII; secció III.2.3.1), sigui a causa del seu ús freqüent o per analogia del model *pla-plana-plans* en el cas dels dos adjectius. Una altra possibilitat explicativa del manteniment de -[n] provinent de ND és que, durant el període en què actuava el procés d'elisió de -N, aquell grup etimològic es realitzava [n:] i, per tant, no era susceptible d'eliminació.

Hom ha suggerit també que el canvi /n:/ (NN) > [n] (*canya* CANNA) ja no devia operar quan ND passà a fer-se [n:] per tal com altrament aquest darrer nexa hauria d'haver donat [n] (Jungemann, 1955, p. 250). En conseqüència, en algun període devien conviure els resultats [n:] de ND i [n] de NN. Una hipòtesi alternativa, més d'acord amb la possible coexistència de diferents solucions fonètiques per a una mateixa forma etimològica, és que ND no evolucionà fins a [n] pel fet que, quan NN es palatalitzà en [ɲ], la primera seqüència podia realitzar-se alhora com a [n] i com a [n:] i la primera solució predominava sobre la segona. Aquesta explicació podria justificar per què alguns topònims acabats en -ND poden presentar no només la solució [n] sinó també el resultat [ɲ] provinent de [n:] (*Gombreny*, *Gombrèn* GUMESIND, s. XIV *Gesclaren*, *Gisclareny* GISCLASIND), si bé Coromines pensa que aquestes alternances entre les solucions nasal alveolopalatal i alveolar són anàlogues a les que trobem en dobles de formes amb NN originària com *engan/engany* i *cana/canya* i explicables més aviat per ultracorrecció (OnCat, vol. 4, p. 366). La diferència evolutiva entre NN i ND que comentem té lloc només en català per tal com, en aquelles altres llengües romàniques en què ND ha donat [n], la geminada NN també presenta solució nasal alveolar (occ. *an*, rètic de Tavetsch [ɔn] ANNU; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 147; Caduff, 1952, p. 160).

1.9.1.2. SEQÜÈNCIES AMB LATERAL

Segons demostra l'evidència documental, en mots específics, la seqüència [ld] (LD) amb C2 oclusiva experimentà assimilació progressiva de mode en [l:] abans del segle XII i, per tant, en una època similar a la del canvi ND > [n:] (*sollos* SOLIDOS, *Arnallus* ARNALDUS, *Gerallus* GERALDUS; Rasico, 2006, p. 307-308). Altres exemples de l'assimilació que ens ocupa són del s. XIV i per tant més tardans (*falla* fràncic *FALDA, *ollà* < *oldà* visigòtic *ALDA; DECat, vol. 3, p. 857; vol. 6, p. 42).

La lateralització progressiva també devia afectar [ld] provinent de *Ce,i*. Així, **salde* SALICE (top. *Saldes*) i **aldina* ILICINA devien esdevenir *saule* i *aulina* a zones septentrionals del dialecte central a través de les variants intermèdies no

documentades **salle* i **allina*, i la mateixa evolució permet d'explicar el pas de *balda* a *baula* en balear. Pel que fa al canvi [l:] > [wl], vegeu la secció III.3.3.

Anàlogament a les evolucions MB > [m:] i ND > [n:], l'assimilació /ld/ > [l:] també té lloc en parlars italians centromeridionals i corsos (*calla* < *calda*, *solli* < *soldi*; Rohlfs, 1966, p. 340).

1.9.2. Epèntesi d'oclusiva

1.9.2.1. GRUPS MEDIALS

1.9.2.1.1. Grups romànics M'L, M'R, M'N, N'R, L'R

a) En català, els grups romànics M'L i M'R inseriren una oclusiva bilabial entre les dues consonants en contacte i esdevingueren així *mbl* (*semblar* SIMILARE, *rambla* àr. *rámbla*) i *mbr* (*nombre* NUMERU, *cambra* CAMERA; cat. ant. *tembre* TIMERE, *membrar* MEMORARE). L'epèntesi s'aplicà també al grup M'N després que [n] es dissimilés en *r* (*combregar* COMMUNICARE, *semmar* SEMINARE; cat. ant. i bal. *fembra* FEMINA) potser quan encara era intervocàlica i, per tant, abans del procés de síncope de les vocals àtones (Gutiérrez, 2016). La vocal àtona s'ha mantingut, però, a *home* HOMINE, *llémena* LENDINE i *vímet* VIMEN (secció II.4.2).

Altres llengües romàniques han experimentat els mateixos tractaments *mbl* i *mbr* de M'L i M'R, a saber, l'occità, el francès, l'espanyol i el portuguès. Per la seva banda, l'evolució M'N > *mbr* ha tingut lloc en castellà amb una freqüència superior al català (*hembra*, *hombre*, *hambre* *FAMINE, *mimbre* VIMINE, *semmar*, *liendre*).

b) Per regla general, els grups romànics N'R i L'R han experimentat epèntesi de [d] en català. Exemples: *gendre* GENERU, *tendre* TENERU, *pondre* PONERE, *cendra* CINERE, *divendres* DI(E) VENERIS, *moldre* MOLERE, *voldrà* VOLER(E) + HAT; cat. ant. *aldre*, *alre* 'altra cosa'. Aquest procés d'epèntesi ha operat també en dialectes occitans (*divendres*, *cendre* 'cendra'; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 229-230), francès (*cendre*, *vaudrai*), i espanyol i portuguès (*engendrar*). Com a cas particular tenim *soldre* SOLVERE, en què l'epèntesi actuà després del canvi *lvr* > *lr*, que devia afectar la forma antiga *solvre*, tal com ho féu a *desvolre* DISVOLVERE (secció III.1.9.3.1).

En català, les formes lèxiques amb *nr* i *lr* i per tant sense epèntesi consonàntica apareixen en balear i al nord del domini lingüístic; així, hi ha *divenres*, *cenra*, *molre* i *volria* en rossellonès, català central septentrional fins al Solsonès i pallarès, i també a l'Alta Ribagorça, Andorra i l'Alt Urgell. La comarca de la Llitera presenta només les solucions *ndr* i *ldr* (*cendra*, *divendres*, *vindrà*, *tindre* TENERE, *moldre*, *voldre* VOLERE) i el mateix cal dir d'Aiguaviva, on nogensmenys trobem

cianra ‘cendra’ CINERE (Sanchis Guarnier, 1949, p. 56). Són també pròpies del ribagorçà les variants *culre*, *bulre*, *calre* i *salre* (Ferraz, 1934, p. 35, 36, 44 i 95).

c) La motivació articulatòria de l’epèntesi d’oclusiva oral en grups amb C1 nasal ha de ser cercada en un tancament prematur del passatge velofaringi abans que s’iniciï el període vibratori de [r] i l’oclusió central de [l], i s’adiu amb la condició d’homorganicitat entre les dues consonants en contacte en el cas de la seqüència *nr*. Per la seva banda, el canvi *lr > ldr* està condicionat per la formació d’una oclusió completa de caràcter transitori durant l’articulació de [l] coarticulada amb la vibrant homorgànica següent.

Els documents antics revelen que l’epèntesi d’oclusiva tingué lloc a M’R i M’L abans que ho fes a N’R i L’R. Així, és habitual que un mateix text del català antic pugui mostrar epèntesi després de la nasal labial, però no després de la nasal o lateral alveolar, o que registri alternança de solucions en aquest darrer context: s. XII *semblant*, *tenrie*, *venrà*, *tolre* (*Homilies d’Organyà*); s. XIII *tembre* TIMERE, *nombre*, *divendres/divenres*, *gendre/genre* (Rasico, 1993, p. 32), *tembre*, *venran*, *engénrar* (*Vides de Sants Rosselloneses*); s. XIV *divenres/divendres*, *absolre/absoldre*, *tolre*, *volria*, *genre* (Rabella, 1998, p. 197), *ssemblansses* derivat de SIMULARE, *nombra* NUMERU, *cambre* CAMERA, *divenres*, *vendrà*, *genra* GENERU, *tolra* TOLLERE, *volria* (Miralles, 1984, p. 184-185). Segons un recompte de variants al *Llibre de Fets del Rei en Jaume*, mentre que M’R presenta epèntesi sistemàtica (*tembre*, *cambra*, *membrar*), N’R i L’R registren 61 casos d’epèntesi i 192 sense epèntesi (Bruguera, 1991, p. 56). La inserció d’oclusiva entre alveolars a la delimitació central del dialecte nord-occidental és d’època relativament tardana: s. XIV *engen(d)rar*, *tendres*, *valrie*, *alre*, *tolre/toldre* (Veny, 1993a, p. 141-142); s. XV *tolre*, *volrien/voldrie*, *calrie*, *venrie*, *penre/pendre*, *gendre* (Farreny, 1986, p. 141); s. XVII *cenra/cendra*, *entenrirse/entendrirse*, *divenres/divendres*, *genre/gendre* (Veny, 1993a, p. 235). El balear ha mostrat modernament alternança de solucions *nr/ndr* i *lr/ldr*, tal com exemplifiquen els dobles mallorquins *molre/moldre* i *tenre/tendre* del principi del segle xx (Alcover, 1908, p. 290) i els eivissencs *mòlrer/moldran* i *volrà/voldrà* del s. XVII (Torres, 1993, p. 79). Actualment, l’oclusiva dental apareix sistemàticament en eivissenc, i de manera sistemàtica en el cas del grup L’R i parcial en el de N’R en mallorquí (Bibiloni, 1983, p. 143-144).

És possible que en català antic l’epèntesi d’oclusiva actués en el grup N’R abans que ho fes en grup L’R. Aquesta possibilitat s’adiu amb el fet que textos diversos tenen *d* en la primera seqüència de consonants però no pas en la segona: *vendrien*, *gendre*, *molre*, *tolre* (Diéguez, 2001, p. 99); *tindrà*, *volrà*, *molre* (Ponso-da, 1996, p. 196); *tendré*, *romanrà*, *volrà*, *tolre* (s. XIII, *Furs de València*).

Pel que fa al grup M’N, hi ha formes lèxiques amb *m(p)n* en els textos primerencs dels s. XII-XIII i una presència més gran de formes amb *mbr* durant el

s. XIII: s. XII-XIII *femna*, s. XIII *fembra* (DECat, vol. 3, p. 940); *sem(e)nar*, *semmar* (DECat, vol. 7, p. 767; Ponsoda, 1996, p. 184); *fembra*, *fem(p)nes*, *nomnà*, *semmat*, *combreger* (Bruguera, 1991, p. 56). La representació gràfica *mn* del grup romànic M'N és també pròpia del castellà i aragonès antics (*nomne*, *semmar*).

1.9.2.1.2. Grup ND'R

En els dialectes actuals la consonant dental etimològica del grup ND'R pot no aparèixer en aquelles mateixes zones del Principat que no han practicat tradicionalment l'epèntesi de dental en els grups N'R i L'R. Exemples: *venre* VENDERE, *tonre* TONDERE, *estenre* EXTENDERE, *fonre* FUNDERE, *defenre* DEFENDERE, *penre* i *apenre* PRENDERE, *responre* RESPONDERE, *encenre* INCENDERE. El fenomen té una vigència especial en rossellonès, i una vigència variable segons el mot i l'àrea geogràfica a la Cerdanya, l'Alt Empordà, el Ripollès, la Garrotxa, Bagà, el Berguedà, el Solsonès, el pallarès i l'Alta Ribagorça i, per tant, en comarques septentrionals dels dialectes central i nord-occidental (vegeu les entrades d'aquests vocables al DCVB i a Alcover i Moll, 1929-1932). En balear, no presenten l'oclusiva dental etimològica *encenre* (mall.) i *estenre* (men., s. XIX).

La confusió entre ambdues seqüències etimològiques N'R i ND'R no sembla haver-se produït en els parlars antics, que devien tenir *nr* com a resultat del primer grup i *ndr* com a resultat del segon. Aquest escenari era vigent a les *Homilies d'Organyà* (*tenrie*, *venrà*, *tolre*, *entendre*, *rendre* RENDERE, *pendre*) i a les *Vides de Sants Rosselloneses* (*engenrar*, *volria*, *responrà*, *encendrà*; Coromines, 1974, p. 304). Amb tot, hi ha casos de *nr* provinent de ND'R al s. XIII sobretot en textos redactats en les comarques septentrionals del domini lingüístic (*penre* PRENDERE, Rasico, 1993, p. 32; *penre*, *pendre*, Bruguera, 1991, p. 56), i alternança entre les solucions *nr* i *ndr* en documents més tardans del dialecte nord-occidental (s. XIV *penre/pendre*, s. XVII *tondre*, *fonre/fondre*, Veny, 1993a, p. 142 i 236).

1.9.2.1.3. Altres grups

a) Un cas particular d'epèntesi consonàntica és la inserció d'oclusiva dental entre una consonant palatal final d'arrel i la consonant ròtica inicial del morfema de temps en formes verbals. Aquest procés d'epèntesi està condicionat pel tancament prematur del vel en el cas de la seqüència /ɲr/ i pel tancament dels costats de la cavitat oral durant la segona meitat de C1 coarticulada amb la ròtica homòrfa següent en les seqüències /ʎr, ʃr/.

Així, en alacantí i altres indrets valencians, la forma d'infinitiu *coneixtre* presuposa una variant *coneixre* de *conèixer* 'conèixer', i és a partir d'aquest infinitiu

que es deu haver format el futur *coneixtré*; altres formes similars de la mateixa àrea dialectal són *pareixtre*, *culldré* i *planydria* (Colomina, 1985a, p. 176-177). Els infinitius *culldre* i *bulldre* són també vigents a la Baixa Ribagorça i a la Llitera.

b) Convé també destacar el canvi ST'L > [skl] en formes com el topònim *el Casclar* CASTELLARE i el verb dialectal i del català antic *usclar* USTULARE. La presència de [skl] en aquests mots pot explicar-se per inserció d'oclusiva velar entre els segments de la seqüència *sl* més que no pas per una substitució [stl] > [skl], en consonància amb el fet que l'oclusió de l'oclusiva velar i la constricció secundària d'una realització més o menys fosca de /l/ tenen lloc ambdues en una zona posterior del tracte vocal (Recasens, 2014, p. 199).

L'epèntesi de velar en el grup originari /sl/ ocorregué en els germanismes *es-clet* i *esclatar* provinents, respectivament, del fràncic *SLIHT i *SLAITAN (DECat, vol. 3, p. 519). La inserció de velar entre la fricativa i la lateral ha operat també a *ascla* ja en llatí vulgar (ASCLA < ASSULA) i en formes provinents del vocable INSULA com els topònims *Peníscola* PAENINSULA i *Mas de l'Iscla* (Ribagorça) i els equivalents *isclo* de l'occità i *Ischia* de l'italià central (Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 242; Rohlf, 1966, p. 351).

1.9.2.2. GRUPS FINALS

Dades descriptives i experimentals mostren que els grups biconsonàntics finals de mot *-/ms/*, *-/ns/* i *-/ls/* poden inserir una oclusiva epentètica breu i poc perceptible entre les dues consonants en contacte ([fam^ps] *fams*, [mon^s] *móns*, [pal^s] *pals*). En comparació de la seqüència *-/ms/*, la condició d'homorganicitat entre les dues consonants en els grups *-/ns/* i *-/ls/* afavoreix l'epèntesi i fa que l'oclusiva inserida sigui més perceptible. L'alguerès presenta una inserció sistemàtica de [t] dental en els grups finals i medials *ns* i *ls*, que en aquest dialecte poden ser realització de les seqüències fonològiques */ms*, *ns*, *ɲs/* i */ls*, *rs*, *ʎs/*, respectivament (*ten's* 'temps', *pren'sa* 'premsa', *an's* 'anys', *pal'sona* 'persona', *cabel's* 'cabells', [frəl's] 'flors'; Kuen, 1932-1934, vol. 5, p. 172).

Per la seva banda, les seqüències *-/ɲs/* (*anys*) i *-/ʎs/* (*alls*) presenten epèntesi ocasional d'un segment oclusiu breu si mantenen la realització alveolar de C2 i, per tant, les realitzacions [ɲ^s]/[ɲʃ] i [ʎ^s]. Aquesta casuística és pròpia del rossellonès, nord-occidental septentrional i català central tret del tarragoní i de zones del balear (pel que fa a la realització regular de *-/ɲs/* en mallorquí, vegeu la secció III.2.1.2.5). Els grups *-/ɲs/* i *-/ʎs/* també poden presentar epèntesi força freqüent o sistemàtica d'una oclusiva llarga i perceptible si fan palatoalveolar la fricativa en virtut d'un procés d'assimilació progressiva (vegeu els detalls sobre aquestes assimilacions a la secció III.1.10.1.2) i, per tant, les realitzacions [ɲ(tʃ)] i [ʎ(tʃ)]. Aquest segon fenomen d'epèntesi està en consonància amb la partici-

pació activa del dors lingual durant la producció de les dues consonants palatals consecutives i és característic del nord-occidental central i meridional, tarragoní i valencià.

Alguns parlars que elideixen l'oclusiva subjacent dels grups nasal + oclusiva homorgànics finals de mot (secció III.1.9.3.2) poden presentar realització [ŋ^ks] en mots com *bancs* i *troncs*. L'oclusiva oral velar d'aquesta realització pot correspondre a un segment epèntetic entre les dues consonants de la seqüència [ŋs], o bé pot ser el residu d'un estadi antic per tal com també resulta més o menys perceptible en formes de singular com *banc* i *tronc*.

En tots els casos, el lloc d'articulació de l'oclusiva oral inserida coincideix amb el lloc d'articulació de C1 del grup. En les seqüències amb C1 nasal -/ms, ns, js/, l'epèntesi està condicionada pel tancament del passatge velofaringi abans que tingui lloc l'explosió oral de la consonant nasal. Pel que fa a les seqüències amb C1 lateral -/ls/ i -/ʎs/, la superposició entre els gestos linguals de les dues consonants en contacte promou la presència d'un període breu de tancament oral que pot ser integrat com una oclusiva alveolar o alveolopalatal pels parlants. La seqüència -/rs/ (*fars*) és contrària a l'epèntesi d'oclusiva a causa de l'antagonisme entre els modes d'articulació de la ròtica i de la fricativa, a saber, l'execució d'una vibració apical en el cas de /r/ i la formació d'un canal lingual central estret per al pas de l'aire en el de /s/ (Solé, 2002; Ohala i Solé, 2010, p. 56).

1.9.3. Elisió

1.9.3.1. GRUPS MEDIALS

a) En grups triconsonàntics, hi ha hagut elisió de C1 oclusiva davant de [s] en seqüències com [psk] i [kst] i per dissimilació de dentals en el cas dels grups [tst, dzð]: *escondir* ABSCONDERE, *amistat* AMICITATE; *sesta* [HORA] SEXTA (mall., val.); cat. ant. *le[zð]a* LICITA.

b) C2 oclusiva o fricativa labiodental s'ha elidit en grups triconsonàntics llatins i romànics en les condicions següents.

— La consonant era heterorgànica amb C1 i C3. Exemples: RCT > [rt] (*torta* *TORCTA); SP'T > [st] (*hoste* HOSPITE); SC'P > [sb] (*bisbe* EPISCOPU); LV'R > [lr] (*soldre* < cat. ant. *solre* SOLVERE).

— C1 i C2 eren (quasi)-homorgàniques i C3 presentava un lloc d'articulació diferent d'aquelles consonants. Exemples: NCT [ŋkt] > [nt] (*punta* PUNCTA, *pintar* *PINCTARE, *difunt* DEFUNCTU); MPS > [ns] (*cansar* CAMPSARE, *sansa* SAMPsa); ST'M > [zm] (*esma* postverbal de ADAESTIMARE, *blasmar* BLASTEMARE); MP'T > [nt] (*contar* COMPUTARE); NG'N [ŋgn] > [ŋn] (*sagna* SANGUINAT).

— Les tres consonants s'articulaven essencialment en el mateix indret i la consonant elidida podia ser l'element oclusiu d'una africada. Exemples: ND'C, MN'C > [nz] (*onze* UNDECE, *donzella* *DOMNICILLA); RD'C > [rz] (*catorze* QUATTUORDECE); RT'Ce,i > [rs] (*farcell* *FARTICELLU); RN'L > [rl] (*perla* *PERNULA).

Es fa difícil assegurar si C2 oclusiva oral en representacions gràfiques com *mpt*, *scb* i *stm* de formes lèxiques del català antic (*bisbe* 'bisbe', *estme* 'esma') corresponia a un fet real de pronúncia o era una convenció gràfica remissiu de la situació fonètica anterior a l'elisió vocàlica.

En ribagorçà, els grups triconsonàntics amb C1 nasal o s, C2 velar i C3 = [ʎ] poden elidir la consonant velar, que es realitza pràcticament alveolopalatal en virtut d'un procés de mescla de gestos linguals amb la lateral alveolopalatal següent. Exemples: *ci*[nʎ]o, *cill* 'cingle' CINGULU, *u*(n)lla 'ungla' UNGULA, *sa*[nʎ]uc 'sanglot' SINGULTU, *esllésia* ECCLESIA. L'elisió de [ʎ] davant de [l] homosil·làbica següent en exemples extrets de textos valencians del s. XIX pot deure's a l'afinitat articulatòria entre les dues consonants en contacte (*eslésia* 'església', *enluse-ta* < *engluseta* 'enclusa', *eslaiar* 'esglaiar'; Martines, 2000, p. 165-167).

1.9.3.2. GRUPS FINALS

1.9.3.2.1. Grups CC

a) La caiguda de les vocals finals llatines generà en català grups de dues consonants en posició final de mot. Un bon nombre d'aquests grups estava integrat per C2 oclusiva oral precedida d'una de les consonants següents: *l* (*calb* CALVU, *alt* ALTU, *solc* SULCU), *r* (*serp* SERPE, *barb* BARBU, *port* PORTU, *verd* VIRIDE, *porc* PORCU, *llarg* LARGU), *s* (*just* JUSTU, *fresc* germ. FRISK), nasal (*camp* CAMPU, *cent* CENTU, *blanc* germ. BLANK), [j], [w] (*cuit* COCTU, *caut*, *caute* CAUTU). La neutralització del contrast de sonoritat entre les oclusives sordes i sonores finals de mot féu que les oclusives en consideració esdevinguessin sordes davant de pausa, i sordes o sonores segons si el segment fonètic següent era, respectivament, una vocal o una consonant sorda o bé una consonant sonora (secció III.1.8.1). A partir d'aquesta situació inicial, la llengua tendia a simplificar alguns dels grups finals de mot d'interès mitjançant l'elisió de l'oclusiva oral en les condicions referides en els apartats *b-f*.

b) La consonant oclusiva oral dels grups homorgànics següents s'ha elidit al Principat i en rossellonès (amb inclusió de la Ribagorça, la Llitera i el B. Cinca): *-mp/b* (*camp*, *tomb*), *-nt/d* (*cant*, *gent*), i *-lt* en mots freqüents com *alt*, *dalt*, *molt* i *salt* i, amb més o menys profusió, en participis com *dissolt* i *mòlt*. L'oclusiva s'ha mantingut en alguerès, mallorquí, menorquí (en aquest subdialecte l'alveolar fi-

nal *-n* pot reforçar-se en *-nt* en formes com *ament* i *mont* MUNDU; Moll, 1932, p. 408), a bona part del dialecte valencià, i a Aiguaviva i potser a altres indrets del B. Aragó. Més esporàdicament, al llarg del s. xx l'oclusiva ha estat oïda a les valls pallareses i ribagorçanes (*-nt* i/o *-lt*; Coromines, 1976-1977, vol. 1, p. 44; DECat, vol. 5, p. 386 i 764; Veny, 1983, p. 139), tortosí (*-nt*, *-lt*; Barnils, 1916a, p. 7) i pobles rossellonesos (*-lt*; DECat, vol. 1, p. 232).

En valencià, la situació dels grups d'interès no és homogènia per tal com l'oclusiva hi és absent en els parlars septentrionals i meridionals extrems. Pel que fa al valencià septentrional, *-nt* i en gran manera *-lt* elideixen l'oclusiva al nord d'una isoglossa que passa per sobre de la Vall d'Uixó a la Plana Baixa (Veny, 1983, p. 152; Beltran Zaragoza, 1999, p. 142) i, per tant, deixa com a territoris de simplificació els Ports, l'Alt i Baix Maestrat, la Plana Alta, l'Alcalatén i bona part de la Plana Baixa (Onda, Vila-real, Aín, Veo, Betxí). En valencià meridional, per la seva banda, *-nt* i *-lt* elideixen C2 a indrets com Moixent (Costera), Ontinyent (vall d'Albaida) i Benilloba (Comtat), i també hi ha simplificació sobretot de *-nt* a l'Alt Vinalopó, l'Alcoià, la Foia de Castalla i el Vinalopó Mitjà; per la seva banda, l'oclusiva es manté al Camp d'Alacant, la Marina Alta (tret d'algunes poblacions) i la Marina Baixa (Colomina, 1985a, p. 302-303; Beltran Calvo, 2011, p. 53; Beltran Calvo i Herrero, 2011, p. 53). Anàlogament al que s'esdevé amb altres fenòmens fonètics, cal esmentar el parallelisme entre l'alacantí i el català central pel que fa al tractament dels grups consonàntics finals que ens ocupen. També cal indicar en el dialecte valencià una certa inestabilitat de l'oclusiva final en mots d'elevada freqüència d'ús com *molt*, que pot ser informativa sobre les causes del procés d'elisió en català antic (DECat, vol. 5, p. 764).

El procés de simplificació de grups finals nasal + oclusiva és també propi amb més o menys vigència del gascó, del llenguadocià antic (s. xi-xii; Grafström, 1958, p. 219-223) i de l'aragonès (*-nt*; Zamora Vicente, 1989, p. 249).

En tots els grups presos en consideració, l'elisió de l'oclusiva pot explicar-se articulatòriament a causa de la condició d'homorganicitat entre C1 i C2: el fet que els llavis (en el cas de *mp*) i la regió frontal de la llengua (en el cas de les seqüències *nt* i *lt*, en què C1 es fa dentoalveolar) no hagin d'experimentar canvis de configuració articulatòria durant la producció del grup consonàntic sencer fa que l'explosió de l'oclusiva davant de pausa pugui esdevenir inaudible en parla poc acurada. Dades experimentals (Recasens, 2014, p. 101 i 350-352) suggereixen, a més a més, que aquest procés d'elisió pot haver tingut lloc abans en uns grups que en d'altres: en el grup *-mp* que en la seqüència *-nt*, per tal com l'explosió és més prominent a *-nt* que a *-mp*; a *-nt* que a *-lt*, a causa del fet que la prolongació del període de nasalitat pot promoure l'escurçament i eliminació ulterior de la fase oclusiva oral de C2 i en consonància amb l'aplicació parcial del procés d'elisió a la seqüència *-lt* al Principat. Les consonants *n* i *l* dels grups *-nt* i *-lt* de-

vien realitzar-se dentals o dentoalveolars després de l'elisió de l'oclusiva oral següent, per tal com ho eren quan l'oclusiva oral encara s'articulava; després, aquella realització esdevingué alveolar segurament a causa de factors com l'elevat rendiment dels acabaments *-n* i *-l* enfront de *-nt* i *-lt* i la proximitat articulatòria entre els indrets d'articulació dental i alveolar.

En el cas de l'acabament *-nt*, sembla que el procés d'elisió de l'oclusiva oral durà força temps per tal com, si bé ja era present en documents del s. XI (Duarte i Alsina, 1984, p. 202-203), l'ús de la grafia *n* per a representar el grup biconsonàntic no esdevingué predominant o general fins cap als segles XIV-XV i l'alguerès encara manté el grup immodificat (s. XIII *pagamen, semblan*; Rasico, 1981c, p. 23-25, Coromines, 1974, p. 304). De fet, encara trobem el dígraf *nt* en documents d'aquests segles provinents del Principat (Rasico, 1993, p. 225; Veny, 1993a, p. 211). També en el cas de la seqüència *-lt* l'elisió de l'oclusiva apareix documentada al s. XIII i no devia esdevenir general fins al final de l'edat mitjana.

Les fonts documentals suggereixen que l'elisió de C2 en els grups *-nt* i *-lt* tingué lloc a partir de grups triconsonàntics en què la consonant anava seguida de la marca *s* de plural o de consonant inicial de mot. En aquesta avinentesa, l'oclusiva devia ser especialment breu per tal com es trobava entre dues consonants i hi havia homorganicitat entre C1 i C2 (*-mps*) o, fins i tot, entre les tres consonants del grup en la zona alveolar o dentoalveolar (*-nts, -lts*). En suport d'aquesta interpretació, en un bon nombre de textos antics l'oclusiva apareix en formes lèxiques que no acaben en *s* però no sempre en les que hi acaben: s. XI-XII *sant, resplandent, pensament* vs. *gens, amans, maldiens* (Baraut, 1980, p. 18-20); *gint, solament, davant, mont* vs. *gens, gentz, pensamentz, meinscredents* (*Homilies d'Organyà*); s. XIII-XIV *damunt, infant, senblant* vs. *presen(t)s, tan(t)s, semblan(t)s* (Diéguez, 2001, p. 100-101); s. XIV *alt, cent, primerement* vs. *gens, camps, següents, asturmens* (Rasico, 1993, p. 225). En alguns indrets dialectals sembla que l'oclusiva pot mantenir-se davant de pausa però no pas en les formes de plural (poblacions de la Marina Alta i Baixa; Beltran Calvo, 2011, p. 53; Beltran Calvo i Herrero, 2011, p. 53).

c) El grup final integrat per C1 nasal i C2 oclusiva velar (*-nc, -ng* en formes lèxiques com *banc, fang, entenc*) s'ha mostrat més resistent a l'elisió de l'oclusiva que els grups amb C1 nasal i C2 oclusiva labial o dental, per tal com l'excursió gradual del dors afavoreix el manteniment de [k] i, en comparació de les oclusives dels altres llocs d'articulació, l'explosió d'aquesta oclusiva té una durada i un grau de perceptibilitat clarament superiors.

L'oclusiva velar s'articula en les zones dialectals següents, que elideixen les oclusives orals finals bilabial i dental en els grups amb nasal homorgànics (Recasens, 1996a, p. 245): pallarès, en què la presència d'oclusiva final en aquests altres grups resulta vacil·lant; rossellonès (Badia, 1951, p. 232; Fouché, 1924a, p. 171);

l'Alta Cerdanya i l'Alt Empordà ([ta'βaŋks], ALPO, mapa 509; [siŋk], Schädel, 1909, p. 390; ALPI, mapes 47 *cinc* i 25 *blanc*); indrets meridionals i ponentins del dialecte nord-occidental, com ara el Baix Camp, la Llitera, el Priorat, la Terra Alta i el subdialecte tortosí (Recasens, 1985, p. 140; Sistac, 1993, p. 120; DECAt, vol. 4, p. 464; Gimeno, 1982, p. 353); als Ports, al Maestrat, a l'Alcalatén i a la Plana Baixa en valencià septentrional (Oropesa, Moncofa; ALPI, mapes *cinc*, *blanc*); eivissenc, en contraposició a les seqüències *-nt* i *-lt*, que elideixen l'oclusiva (Torres, 1993, p. 84-85).

d) L'elisió de l'oclusiva dental és menys freqüent en els grups *-rt* i *-st* que a *-nt* i *-lt*, i dades d'estudis diversos revelen que en zones poc conservadores i en condicions poc estudiades les dues primeres seqüències poden simplificar-se allí on ho fan les dues segones.

El fet que l'oclusiva es mantingui millor darrere de *s* i *r* que darrere de *n* i *l* guarda relació amb el fet que les consonants de la seqüència *st* i *rt* no són estrictament homorgàniques. Efectivament, durant la producció d'aquests dos grups consonàntics la regió frontal de la llengua es desplaça des de la zona d'articulació alveolar vers les dents, i el lloc d'articulació dental és assolit clarament durant C2 en el cas de *rt*. D'altra banda, una freqüència superior d'elisions darrere de *r* que de *s* pot estar relacionada amb el fet que l'oclusiva sol ser apicodental en la seqüència *rt* i laminoalveolar en la seqüència *st*. L'elisió de l'oclusiva en els grups d'interès també depèn de la freqüència d'ús i del caràcter morfològic del mot afectat, i del ritme de parla. Així, en el dialecte central, la pronúncia de la consonant resulta vacil·lant en alguns adjectius i adverbis (*fort*, *curt*, *trist*, *tard*, *verd*, *just*), formes verbals (*perd*, *surt*), participis (*vist*, *mort*) i noms substantius (*gust*, *sort*, *art*), i és menys probable en mots que s'utilitzen menys sovint (*post*, *text*, *cast*, *conhort*). El demostratiu *aquest* apareix regularment sense fricativa davant de consonant o vocal inicial del mot següent (*aquet home*).

e) Al Principat i en gran manera en altres parlars com el rossellonès, que simplifiquen els grups consonàntics finals de mot *-mp/b*, *-nt/d* i *-lt*, l'oclusiva final pot mantenir-se davant de vocal en les formacions següents: si pertany a un gerundi o imperatiu davant de clíctic (*interromp-ho*, *romp-ho*, *anant-hi*, *fent-ho*, *surt-hi*), si bé *-nt* de gerundi no manté l'oclusiva en tortosí ([*feno*] *fent-ho*); en el cas d'un numeral complex (*vint-i-u*) i de seqüències lèxiques d'ús freqüent (*cent homes*, *part igual*, *Sant Antoni*, *dalt a baix*, *quant és*, *amb ell*, *alt i prim*, *molt i bo*). Aquest escenari deu ser una romanalla del període en què l'oclusiva oral del grup consonàntic es pronunciava més o menys sistemàticament en posició final de mot. El mateix fenomen té lloc en formacions amb gerundi en indrets del valencià que no mantenen l'oclusiva: *miran[d]-ho* 'mirant-ho' (Castalla, Ibi, Petrer, Monòver, el Pinós; Colomina, 1985a, p. 315); *fent-ho*, *pensant-ho* (Plana Baixa; González, 1991, p. 32). Els territoris que mantenen l'oclusiva dels grups finals

que ens ocupen solen realitzar-la en els gerundis davant de clític començat per vocal, tret de l'alguerès, almenys davant del pronom *hi* (*menja*[ni] 'menjant-hi', *fe*[ni] 'fent-hi'; Pais, 1970, p. 67). En valencià (també en tortosí), *amb* es fa *en* en seqüències com *amb aigua*.

Davant de vocal inicial de mot, l'oclusiva velar dels grups amb C1 nasal pot ser emesa per parlants de zones dialectals que elideixen les oclusives orals dels grups *-mp* i *-nt*. La presència d'oclusiva velar en aquestes circumstàncies pot guardar relació amb una realització tènue sorda o sonora del fonema oclusiu velar subjacent davant de pausa (secció III.1.9.3.2.1.c), i és propiciada pel tancament prematur del passatge velofaringi abans que es produeixi l'explosió de l'oclusiva nasal en condicions aerodinàmiques favorables, a saber, en parla acurada i en les immediacions d'una vocal tònica ([k] o [g] apareixen més aviat a *banc estret* que a *càmping estret*). Els sons contextuals també poden condicionar l'aparició o manca d'aparició de [k] en els grups *-nc/g*; així, la realització [k] és més factible si la frase conté una altra nasal i menys factible si conté una oclusiva velar ([blaŋk] i *negre* vs. *hi ha* [saŋ] *aquí*; Mariner, 1975, p. 12).

f) Altres acabaments biconsonàntics també poden elidir C2. L'elisió de l'oclusiva velar pot tenir lloc després d'un canvi [k] > [t] (*for*([t]) < *forc* al Camp de Tarragona; Recasens, 1985, p. 147). Per la seva banda, C2 nasal pot deixar de pronunciar-se darrere de ròtica en els acabaments *-rm* (*dor*(m), al Camp d'Alacant; Segura, 1996, p. 70) i sobretot *-rn*. La simplificació d'aquesta darrera seqüència ocorre en alguerès (*infel* 'infern', *fol* 'forn', si bé *goveln* 'govern') i ribagorçà (*for*, *hiver* al costat de les variants reforçades *fort*, *hivert*) (Veny, 1983, p. 108 i 145), així com a poblacions del Baix Vinalopó, Vinalopó Mitjà i Camp d'Alacant (*car* 'carn', *hiver*, *infer*, *for*; Colomina, 1985a, p. 304). De manera més puntual, el canvi *-rn* > *-r* té lloc en altres zones dialectals: *alader*(t) ALATERNU 'aladern' a la Ribera d'Ebre; *for* FURNU 'forn' en rossellonès (DECat, vol. 1, p. 128; vol. 4, p. 129). La simplificació que ens ocupa també ha actuat en francès (*four* FURNU) i occità (*fur* 'forn', *tur* 'torn'; Alibèrt, 1976, p. 32).

1.9.3.2.2. Grups CCC amb C3 = s

a) Davant de *s* pertanyent al morfema de plural *hi ha* manteniment de C2 oclusiva o fricativa si no és homorgànica amb C1 (*serps*, *llargs*, *serfs*, *golfs*), amb inclusió de la seqüència *-scs* que es realitza [sks] en valencià i tortosí (*casc*s). Mallorquí i menorquí elideixen la consonant oclusiva i resolen el contacte entre C1 i C3 anàlogament a les seqüències biconsonàntiques originàries (*-rcs* > [rs], *-scs* > [ts]). En alguerès, *-rc/ts* es fa [ls] i *-scs* es realitza [ts].

Els acabaments RP(')S i LV'S s'han simplificat, respectivament, en [rs] i [ls] als mots del català general *escàs* EXCARPSU i *pols* PULVIS. En català antic la simplifi-

cació d'aquests i altres grups finals tenia un cert rendiment: RP'S > [(r)s] (*cors* CORPUS); RC'S, RV'S > [rs] (*pors* PORCOS, *cers* CERVOS, *sers* SERVOS, top. *Villacís* VILLIS CERVIS; Russell-Gebbett, 1965, p. 36; DECat, vol. 7, p. 865); LV'S > [ls] (*sals* SALVOS, top. *Cals* CALVIS, *Sils* SILVIS; DECat, vol. 7, p. 635).

b) Presenten una casuística complexa els grups triconsonàntics amb C3 = s i C2 oclusiva homorgànica amb una consonant o les altres dues del grup: *-mps* i *-ncs*, en què la condició d'homorganicitat afecta només C1 i C2 (*camp*s, *cran*cs); *-nts*, *-lts*, *-rts* i *-sts*, en què les tres consonants són homorgàniques a la zona dentalveolar o alveolar (*cant*s, *alt*s, *fart*s, *bust*s).

Pel que fa a les seqüències amb C1 nasal i l, els dialectes que elideixen l'oclusiva oral en posició final absoluta en grups biconsonàntics no la realitzen tampoc en els grups triconsonàntics (l'elisió hi té lloc fins i tot en els mots que poden realitzar l'oclusiva en l'acabament *-lt*, e. g., *resolts*, *indults*). El mallorquí i el menorquí, en què l'oclusiva final dels grups biconsonàntics es manté, presenten aquest mateix tractament, i en mallorquí *-mp/fs* es fa [ns] i *-ncs* (*-n[c]s*) es fa [jNs]. En alguerès, els quatre grups triconsonàntics amb C1 nasal i l d'interès presenten les realitzacions [ns] i [ls], respectivament. En valencià, l'oclusiva es manté millor en el grup *-lts* que en els grups amb nasal i, entre aquests darrers, a *-nts* i *-ncs* que a *-mps* (Recasens, 2014, p. 351-352). També pot haver-hi manteniment de l'oclusiva velar en benasquès ([ŋ(k)s] *-ncs*; Rafel, 1980, p. 606).

L'acabament *-rts* es fa [rs] al Principat i en rossellonès, en què l'oclusiva pot realitzar-se en el grup biconsonàntic *-rt*, i també en mallorquí, menorquí i alguerès (alg. [ls]), en què els grups de tres consonants solen simplificar-se. Hi ha hagut fins fa poc manteniment de l'oclusiva dental a indrets del català septentrional, a saber, al Conflent (Estoer *ger*[ts] 'gerds'; DECat, vol. 4, p. 478), al Ripollès (Llaiés *go*[rts] 'bords'; DECat, vol. 2, p. 99), al Pallars ([marts, marks] *març* MARTIUS; Coromines, 1976-1977, vol. 2, p. 45) i en benasquès de manera opcional (Rafel, 1980, p. 606). En valencià, *-rts* es manté sovint amb la realització [rtʃ]. El mot *dimarts* DI(E) MARTIS presenta un tractament especial amb les solucions *dima*[ts] amb ròtica elidida (centr. mer., n. occ., val., *dima*[tʃ] val., tortosí; secció III.1.10.1.3) i *dima*[rs] (ross., centr., n. occ. sept., bal., *dima*[ls] alg.) (DCVB, vol. 4, p. 431).

Per la seva banda, l'acabament *-sts* es fa sovint *-stos* al Principat i en rossellonès (si bé també hi tenim les variants *aquets* 'aquestos' i *po(t)s* 'postos'), i [ts] en mallorquí i menorquí. L'oclusiva es manté al Matarranya, en eivissenc i en tortosí, i sobretot en valencià, en què és possible la realització [stʃ] (Quintana, 1987, p. 167; Gimeno, 1982, p. 349, i 1994, mapa 116). En català antic trobem les dues solucions [sts] i [ts]. La primera apareix en formes del s. xv com *vists*, *prests* (Farreny, 1986, p. 149) i *aquests* (Veny, 1993a, p. 211). La segona ocorre en variants del s. XIII com *gets* 'gests' (Eiximenis), *hots* 'hosts', *rets* 'rests' i *pots* 'posts' (Des-

clot) i també *aquetz* (*Costums de Tortosa*) (Coromines, 1976-1977, vol. 1, p. 203; Duarte, 1996, p. LIV). La reducció de *sts* a *ts* tenia lloc, així mateix, en el cas de l'acabament -STIS (< -VISTIS) de formes de 2a persona del plural del temps perfect (anats) i en el cas de la forma de 2a persona del singular del present d'indicatiu del verb *ésser* ((*tu*) *ets* < **ests* ESTIS).

c) Altres seqüències consonàntiques complexes del català antic eren els plurals d'arrels acabades en fricativa o africada palatoalveolar.

L'acabament de plural -*ixs*, també representat gràficament amb -*is*, era vigent abans que es generalitzessin les formes del tipus *peixos* i *rajos* (s. xv *peys* 'peixs'; Veny, 1993a, p. 211). Sembla que fou a partir de l'acabament de plural -*is*, existent encara en rossellonès actual, que es crearen formes de singular com *pei* i *matei* en aquest dialecte; de fet, variants lèxiques com *fei* 'feix' i *peys* 'peix' ja eren corrents en rossellonès medieval (Coromines, 1974, p. 308; secció III.1.6.6.1). De manera parcialment anàloga al rossellonès, en mallorquí, l'acabament -*ix* es realitza -[ʃ] en els singulars i pot fer-se -[js] en algun cas en els plurals (*aqueis* 'aqueixos'; Bibiloni, 1983, p. 157).

El plural de mots acabats en africada palatoalveolar (*safareigs*, *raigs*, *passeigs*, *goigs*) presenta solucions fonètiques diverses alhora que formes com *safare(t)jos* amb vocal labial inserida:

— [tʃ] (centr., n. occ., val., eiv.), que també era la solució més freqüent en català antic segons deixa entreveure la grafia -*igs* dels textos: *torneigs* (Bruguera, 1991, p. 61); *enuigs* (Farreny, 1986, p. 149); *goigs* (Veny, 1993a, p. 211).

— [jts] (*enuits*, *faits*, *boits*, *passeits*, *raits*; centr. sept., ross.), variant que també trobem en els textos antics (*enuyts*, *enuts* 'enuigs' a les *Vides de Sants Rosselloneses*, Maneikis-Kniazzev i Neugaard, 1977, vol. 1, p. 11). Tal com s'esdevingué amb el procés /ɲC/ > [iNC] (secció III.2.1.2.5), la realització [jts] de [tʃ] + s fou originada per preposició del gradual [j] i alveolarització consegüent de la consonant palatoalveolar. És probablement a partir de la solució [jts] en els plurals que cal explicar la vocalització de l'africada final en formes del singular com *goi*, *fai* 'faig', *roi* i *rai* en rossellonès i altres indrets septentrionals del domini dialectal (secció III.1.6.4.2).

— [js] (pallarès, mall., men.), variant explicable per simplificació de [jts]. El mateix canvi explica formes verbals del balear com *duis* provinent de la més antiga *duits* DUCITIS (secció III.1.13.2.1).

— [ts] (alg.).

1.9.3.2.3. Altres grups

La manca d'inserció de la marca vocàlica dels morfemes de persona i temps en formes verbals de 1a persona del present d'indicatiu ha donat lloc a grups de

dues o tres consonants finals de mot caracteritzats per una certa manca d'estabilitat fonètica.

a) En balear i alguerès, els grups en consideració estan compostos per una oclusiva sorda o sonora subjacent (també [f]) seguida de [l] o [r] tautosil·làbiques. En grups nasal + oclusiva sonora subjacent + l, la consonant /l/ pot presentar vibració glotal si ho fa la consonant precedent (*sembl, ungl*). En la resta de casos, inclosos tots els grups amb ròtica realitzada bategant o aproximant, és habitual la realització sorda de l'oclusiva oral independentment de si és sonora o sorda subjacent i la manca de sonoritat durant la consonant líquida (*umpl, arregl, vincl, obr, medr, alegr*). En alguerès, el grup tautosil·làbic Cr final de mot en formes lèxiques d'aquestes característiques es realitza amb ròtica vibrant molt probablement sorda (*ampr* 'empro', *unfr* 'inflo').

b) En valencià, la seqüència biconsonàntica final [tk] pot mantenir-se (*batc* 'bato', *fotc* 'foto'), o bé elidir l'oclusiva dental o l'oclusiva velar (*promec* < *prometc* 'prometo', *bat, fot, promet*). Si [k] no va precedida d'oclusiva oral, hi ha manteniment de les dues consonants del grup ([ɲk] *munyc*, [tʃk] *llic*, [(j)ʃk] *fuixc* 'fujo', [ʎk] *bullc*). En el mateix dialecte, C2 s'elideix en acabaments triconsonàntics amb C1 sonant i C3 oclusiva velar: [rtk] > [rk] (*perdc*), [ntk] > [ŋk] (*sentc*), [rmk] > [rk] (*dormc*), [jrk] > [jk] (*muirc*) (Colomina, 1994, p. 208 i 214). Pel que fa a la presència d'aquestes formes verbals acabades en -c en català antic, vegeu Moll, 1952, p. 215-216.

1.10. Palatalitat i sonoritat de fricatives linguals

1.10.1. Palatalització

Cal remarcar el matís palatal de /s/ en català, que s'articula amb l'àpex o la làmina linguals al centre o meitat posterior de la zona alveolar i presenta una cavitat sublingual de dimensions considerables. Trobem el mateix tipus de realització de la fricativa alveolar en gascó i altres parlars occitans, nord-portuguès i espanyol peninsular (Jungemann, 1955, p. 69-71; Wheeler, 1988, p. 248). El caràcter acústic greu de /s/ explica l'existència en català de formes lèxiques que han experimentat el canvi /s/ > [ʃ] i que analitzem en les seccions III.1.10.1.1-III.1.10.1.4.

1.10.1.1. EN CONTACTE AMB SEGMENT VOCÀLIC

1.10.1.1.1. Posició inicial de mot

a) La palatalització de /s/ originària en [ʃ] ha tingut lloc sobretot davant de vocal anterior en posició inicial d'una sèrie de mots del català general i en topò-

nims: *xeringa* SYRINGA, *ximple* SIMPLU, *xeixa* cèlt. *SASSIA, *xiular* SIBILARE, *xoriguer* *SORICARIU, *xenixell* SENECEONE, *xurriaca* *ESTORRIACA < *EX-CORRIGIATA, *xisclar* *SISTULARE?, *xibeca* < *sibeca*; *xixella* < *seixella* (DECat, vol. 9, p. 493); *xerrac* i *xerigot* derivats de SERRA 'serra' i SERUM, respectivament; top. *Xàtiva* SAETABIS, *Xixona* *SAXONE, *Xúquer* SUCRONE, *Xilxes* SILICES, *Xaló* SALONE. En un bon nombre d'aquestes formes lèxiques la consonant fricativa es troba en síl·laba àtona i la palatalització ha estat afavorida per la presència d'una fricativa palatoalveolar en el mateix mot (*xeixa*, *xinxà*, *xixell*, *xenixell*, *Xixona*).

En altres formes de caràcter dialectal, la fricativa alveolar inicial de mot ha esdevingut [ʃ] sobretot en condicions contextuais anàlogues a les esmentades:

(Davant de vocal anterior tònica) *cego* (Cerdanya); *cèntim*, *sépia* (A. Empordà); *cèrcol*, *setra* (mall.); *cercle* (centr. sept., ross.); hipocorístic *Cesc* (mall., *Xico* A. Empordà, eiv.); *síndria* (men., eiv., centr. sept.); *sirga*, *sirgar* (A. Empordà, Noguera); *cirvi* CERVIA (Formentera); *sisca* cèlt. SESCO (n. occ. central, Camp de Tarragona).

(Davant de vocal anterior àtona) *cisterna*, *cigala*, *simbomba*, *sifó*, *sibilla* (mall.); *cistell* (Osona); *cigarro* (mall., eiv.); *cip(r)ell* derivat de CIPPU 'cepell', *civada* (mall., men.); *cigró* (centr. sept., *ciuró* mall., men.); *singartalla* 'sargantana' (benasquès); *singló* 'gotim de raïm' (men., val.); *singlot* 'sanglot' (mall., n. occ., val.); *sirment* 'sarment', *sirvent* 'servent' (ross.); *sixanta* 'seixanta' (ross., centr., mall., men.).

(Davant d'altres vocals preferentment àtones) *serafi*, *saf(a)reig*, *celindro* 'cilindre', *sebellí* (mall.); *sodrac* 'sotrac', *somisclar* 'somicar' (eiv.); *soroll* (men.); *suc(ar)* (ross., A. Empordà); *somiar* 'somniair', *safranòria* 'safanòria' (Camp de Tarragona); *samarreta* (men., eiv., A. Empordà); *samfaina*, *saliva* (A. Empordà); *sarrampió*, *sarampió* (centr., ross.); *sarment* (*eixarment* val.; DECat, vol. 7, p. 689-690); *sarcolar* (centr. i mall., que també presenten la variant *eixarcolar*); *eixufre* SULPHUR (ribagorça; ALDC, mapa 288); top. *els Xerixons* < *els Salaxons* (DECat, vol. 9, p. 499).

Aquesta relació de formes indica que el canvi /s/ > [ʃ] és especialment freqüent en balear (preferentment en mallorquí), a l'Empordà i en rossellonès. Fonts documentals proven que ja tenia lloc en català medieval (s. xv *xiringua*, *xerigot*, *xiular*; Badia, 1999, p. 272-273 i 323-324). Una certa tendència a palatalitzar la fricativa alveolar inicial de mot és pròpia de l'aragonès (Zamora Vicente, 1989, p. 227), i té lloc sobretot davant de segment vocàlic anterior en occità provençal (Bouvier, 1976, p. 193-194), francoprovençal de la regió de Forez (Gardette, 1941, p. 48-49) i dialectes italians (Rohlfs, 1966, p. 224-225).

b) Foren adaptats amb fricativa palatoalveolar en català arabismes que tenien originàriament la mateixa consonant o *xin* (*xarop*, *xàvega*, *xaloc*, *aixovar*), una fricativa apicodental faringalitxada (*xifra*) o bé /z/ (*geneta*). És possible que en zones meridionals del domini lingüístic els moriscos tendissin a integrar perceptivament com a /ʃ/ la /s/ apicoalveolar catalana de mots romànics potser perquè la seva fricativa alveolar era predorsodental i per tant de timbre força més agut (Alonso, 1967, p. 38-39).

1.10.1.1.2. *Altres posicions*

a) La palatalització de /s/ pot haver actuat també en posició medial, sovint en contacte amb una vocal palatal següent i en algun cas en el context de [ʃ]. Algunes de les formes lèxiques d'interès són pròpies del català general, mentre que d'altres són de caràcter dialectal.

[Català general] *xarxa* < cat. ant. (ei)*xàrcia*; *veixiga* VESSICA; *manxiula* 'nom d'herba o planta' formada sobre *marcir*; *veixina* *VISSINA i *reveixinar* < cat. ant. *revessinar* (DECat, vol. 9, p. 209); *sargir* SARCIRE < cat. ant. *sarcir*, *sarzir* (DECat, vol. 7, p. 684).

[Català dialectal] *assordar*, *ensarpar* (A. Empordà); *ensibornar* (ross.); *faci*, [əʃu'ʃi] 'sus així' (mall., men.); *cap*[ʃ]*erigany* 'capsigrany', *fausella* diminutiu de *falç* (mall.); *ocell* (Selva, Gironès, Empordà, Ripollès); *vi/ecicleta* 'bicicleta' (mall., men.); *espe*[ʃ]*ix* 'espesseix' (Vandellòs al B. Camp); *esquin*[ʃ]*ar* 'esquinçar' (ross., men., eiv.); *muri*[ʃ]*ec* 'muricec' (Pallars, *mu*[ʃ]*irec* Alta Ribagorça); *pa*[ʃ]*arell* 'passerell' (val.); *a*[ʃ]*oll* 'soll' (Camp de Tarragona).

b) La consonant -s final de mot ha estat intensificada en [tʃ] en topònims balears d'influència mossàrab com *Favàritx* FABARES, *Fartàritx*, *Costitx* COSTIS, *Felanitx* *FENALES, *Fornalutx*, *Andratx*, *Biniparratx*, i també *Caimari*, que apareix representat com a *Queymaritx* al s. XIII (DCVB, vol. 2, p. 823). Aquest acabament pot alternar amb [ʃ] en topònims del mossàrab valencià com *Patraix* provinent de *patrairs* PETRARIOS.

1.10.1.2. ASSIMILACIÓ PROGRESSIVA EN GRUPS CONSONÀNTICS

A bona part del domini dialectal hi ha palatalització progressiva de -s darrere de [ʎ], [ɲ] i [j] homosil·làbiques en acabaments de plural nominals o verbals (*alls*, *anys*, *bulls*, *culls*, *munys*, *planys*, *reis*; Alcover i Moll, 1929-1932). Aquest procés també pot afectar s interior de mot darrere de [j] i [i], i s inicial de mot darrere de [ʎ], [ɲ], [j] o [ʃ] final del mot precedent.

a) Pel que fa als acabaments *-lls* i *-nys*, mantenen la realització [s] sense assimilar els territoris septentrionals i occidentals extrems del Principat. Aquesta realització té lloc sobretot darrere de [ʎ] i pot alternar amb solucions amb C2 assimilada a la palatal precedent, i també amb produccions dels grups d'interès amb oclusiva inserida entre les dues consonants en el dialecte nord-occidental.

[Dialecte central] [ʎs], [ɲʃ] (Vallès, Osona); [ʎs], [ɲs/ʃ] (Garrotxa); [ʎs/ʃ], [ɲʃ] (Gironès, Selva); [ʎs/ʃ], [ɲs/ʃ] (Empordà, Ripollès).

[Dialecte nord-occidental] [ʎs/(t)ʃ], [ɲs/(t)ʃ] (pallarsès); [ʎs/(t)ʃ], [ɲs/tʃ] (Noguera); [ʎs/tʃ], [ɲs/tʃ] (Ribagorça i Llitera, on fan el plural amb *-ns* mots com *an* i *engan* que tenen nasal alveolar en lloc de nasal alveolopalatal; secció III.2.1.1).

El balear presenta un tractament similar al domini septentrional del dialecte central. Les realitzacions [ʎs] i [ɲʃ] són característiques del menorquí i de l'eivissenc, si bé hi ha [ʎs] i [ɲs] a Sant Mateu i Ciutadella (*culls*, *munys*; Alcover i Moll, 1929-1932, vol. 4, p. 28 i 66). Per la seva banda, el mallorquí té [ʎs] i [ɲns] i en menys mesura [ɲs/ʃ]. En alguerès, la despalatalització de /ʎ/ i /ɲ/ finals de mot fa que només hi siguin vigents les realitzacions [ls] i [ns].

En delimitacions més meridionals del Principat hi ha assimilació progressiva i els resultats [ʎʃ] i [ɲʃ] (Maresme, Vallès, B. Aragó) o [ʎ(t)ʃ] i [ɲ(t)ʃ] (Segrià). La inserció d'oclusiva ([ʎtʃ], [ɲtʃ]) és especialment característica del Camp de Tarragona, del Penedès i de la Conca de Barberà, on [ʎʃ] també és present, així com del Solsonès que registra les solucions [ʎs/ʃ] i [ɲtʃ]. En el dialecte nord-occidental, [ʎtʃ] i [ɲtʃ] apareixen a la Ribera d'Ebre, a la Terra Alta i a la Segarra, també a l'Urgell i a les Garrigues, on coexisteixen amb variants amb [ʃ] i sense oclusiva epentètica, i al Priorat, al Baix Cinca i al Baix Ebre, que també mostren la solució [ʎs].

Ambdues variants [ʎtʃ] i [ɲtʃ] són característiques del dialecte valencià, si bé alternen amb [ʎʃ] i [ɲʃ] a zones meridionals del dialecte (també hi ha [ʎs] al Maestrat).

En conjunt, s'observa un efecte palatalitzador més gran per part de [ɲ] que de [ʎ] en consonància amb el fet que la nasal és produïda amb més contacte lingüopalatal que la lateral (vegeu també la secció III.1.9.2.2). Aquest efecte, i també l'epèntesi d'oclusiva, té lloc sobretot en territoris meridionals del Principat i en valencià, i s'adiu amb la possibilitat que les consonants palatals s'hi realitzin amb un grau màxim de palatalitat. Amb menys fermesa, aquestes zones dialectals també afavoreixen la realització [(t)ʃ] de /s/ inicial de mot darrere de [ʎ] i [ɲ] finals (Recasens, 1996a, p. 274-277). També en nord-occidental meridional i valencià aquests grups de consonants finals experimenten actualment un procés de despalatalització de C2 = [ʃ] en una realització alveolar o alveolar palatalitzada,

que s'inscriu amb el registrat per la mateixa fricativa palatoalveolar en altres posicions (secció III.1.10.2; Gimeno, 1994, mapa 119).

b) La fricativa alveolar final de mot es manté sense palatalitzar darrere de [j] (*reis*, *bocois*) en la zona centroseptentrional del dialecte central i també en rossellonès, en què l'aproximant pot correspondre a la fricativa palatoalveolar [ʃ] del català general (secció III.1.6.6.1). L'efecte palatalitzador per part de [j] sobre *s* següent en formes com [rejʃ] '*reis*' s'estén sobretot per l'àrea centromeridional del dialecte nord-occidental (Segrià, Priorat, Terra Alta, Ribera d'Ebre, i el B. Aragó on recollim [ʃ] a *parellaes* 'parellades') i sembla que, fins i tot, pel pallarès i ribagorçà, Camp de Tarragona i dialecte valencià. Frueix, per tant, de menys extensió que la palatalització progressiva de [ɲ] i [ʎ] a causa probablement del fet que [j] no és produïda amb contacte lingual central. El pas de [s] a [ʃ] també pot operar ocasionalment després de [j] en posició medial (renom *Paixanet* 'Paisanet' a la Ribera d'Ebre), i en valencià, en nord-occidental centromeridional i al Camp de Tarragona pot tenir lloc en posició inicial de mot després de [j] i de [ʃ] finals del mot precedent ([jʃ] *el rei Sol*, [ʃ(:)] *peix salat*).

Topònims com *Vilablareix* VILLARE BILHÄIDS (Gironès), *Costuix* CUSTODIIS (Pallars) i *Campanuixos* i *Escarruixos* (ribagorçà-pallarès) suggereixen que el canvi -[js] > -[jʃ] podia tenir una certa vigència en català septentrional en altres èpoques.

1.10.1.3. AFRICADES ALVEOLARS

a) En àrees del nord-occidental meridional (localitats del B. Aragó, generacions de parlants joves i de mitjana edat de Fraga) i en valencià, l'africada alveolar sorda *ts* postvocàlica pot palatalitzar-se en [tʃ] en posició final de formes lèxiques com *tots* i *dimats* 'dimarts', i es realitza [dʒ] davant de vocal inicial de mot en els dominis no apitxats (*tots alhora*, *tots o ningú*). El canvi [ts] > [tʃ] també pot tenir lloc en el vocable *potser*, en la terminació *-sts* ([tristʃ] *trists*) i darrere d'altres consonants tautosil·làbiques entre els parlants joves ([pɔntʃ] *ponts*, *alts*, *ports*) (Beltran Zaragoza, 1999, p. 142; Beltran Calvo i Segura, 2007, p. 73). No hi ha palatalització dels dos elements de l'africada alveolar en cas que *t* ocupi la posició final de mot i *s* la posició inicial del mot següent (Fraga; Galan i Moret, 1995, p. 29).

Cal fer una referència explícita a les comarques extremes del País Valencià. Pel que fa al nord d'aquest domini dialectal, la palatalització que ens ocupa opera als Ports i al Maestrat, on podria ser recent car els vells encara mantenen l'africada alveolar fins fa poc (Gimeno, 1994, mapa 26; Colon, 1970, p. 44). També en valencià meridional l'africada alveolar sorda té més vigència que l'africada palatoalveolar entre els parlants d'edat avançada i a les zones rurals que a les zones urbanes (dades de pobles de la Costera, de la Marina Baixa i del subdialecte ala-

cantí; Colomina, 1985a, p. 286; Sancho Cremades, 1995, p. 45). No sol haver-hi africació de [ts] medial i final a la Marina Alta (Beltran Calvo, 2011, p. 61).

b) En català nord-occidental, la palatalització de l'africada alveolar sonora en [dʒ] (*dotze, tretze, setze*) és vigent a l'Alta Ribagorça ([tʃ]; Ferraz, 1934, p. 50 i 103) i també a poblacions del Baix Cinca especialment entre els parlants joves i d'edat mitjana (Fraga, Saidí i Mequinensa, i també Favara). El mateix fenomen és també característic del valencià, si bé no generalment del Maestrat, dels Ports ni de la Marina Alta, que tenen africada alveolar sonora (Gimeno, 1994, mapa 20), i es troba en concentracions de població importants més que no pas a les zones rurals en parlars com l'alacantí, en què l'africada pot fer-se [dʒ], i a indrets de la Marina Baixa i Costera (Colomina, 1985a, p. 140-141). La solució africada palatoalveolar no és pròpia dels cultismes ni de mots recents, que tendeixen a reduir l'africada a fricativa, com ara *atzar, metzina, horitzó, algtazara, magatzem* i formes verbals acabades en *-itzar* (secció III.1.13.2.1; Colon, 1970, p. 44).

En català central i mallorquí col·loquials, mots cultes començats per *ex-* (*executar, exèrcit, exemple, exercici, exercir, exigir, exagerar*) poden palatalitzar la realització [d(:)ʒ] de /gz/ en [d(:)ʒ].

1.10.1.4. GRUP /sk/

La fricativa alveolar pot palatalitzar-se en [ʃ] davant d'oclusiva velar. Aquest canvi comporta un descens de la freqüència del pic espectral del soroll i deu estar ocasionat per un increment de les dimensions del canal constrictiu en relació amb les corresponents a la fricativa de les seqüències [sp, st] a mesura que el gest d'elevació dorsal de l'oclusiva velar s'anticipa en el temps (Recasens, 2014, p. 258). El canvi està ben documentat en altres llengües romàniques (it. dial. *mo[ʃ]ca, ve[ʃ]pa*; esp. ant. *moxca, cáxcara*; Rohlf, 1966, p. 379-380; Zamora Vicente, 1989, p. 356; Lapesa, 1980, p. 369).

El pas de [sk] a [ʃk] en formes verbals incoatives deu haver estat propiciat per la presència d'una vocal anterior precedent i també per analogia de la fricativa palatoalveolar d'altres formes verbals com els infinitius *merèixer* i *eixir*. Presenta casos representatius en valencià (*llui[ʃ]co, parti[ʃ]co, vi[ʃ]c, mere[ʃ]cut*; Moll, 1952, p. 244), a indrets d'Eivissa (*meresc/merexc*), i a comarques meridionals i ponentines extremes del dialecte nord-occidental: al Montsià i al B. Ebre *llui[ʃ]ca* (Gimeno, 1982, p. 297); a la Terra Alta *pati[s]co, parti[ʃ]co*; al Baix Aragó *dormis/xco*; en ribagorçà i pallarès *pe[j]cut*, participi de *peixer* PASCERE (DECat, vol. 6, p. 379). Pel que fa a altres formes lèxiques, la realització [ʃk] es troba a zones del valencià meridional com la Marina Baixa, el Vinalopó Mitjà i Elx, Crevillent i Santa Pola al Baix Vinalopó (*mo[ʃ]ca, fo[ʃ]c, pe[ʃ]ca*), mentre que altres poblacions de la mateixa regió presenten [sk] (Gata).

La palatalització de *s* davant d'oclusiva velar apareix documentada des d'antic en valencià: s. XIII *puxcha*, *ixqué* (Ponsoda, 1996, p. 181); s. XIV *ixqué* (Diéguez, 2001, p. 80); s. XV *peixcadós*, subjuntius de verbs incoatus en *-eixca* (*Liber Elegantiarum*; Moll, 1982, p. 308); s. XVI-XVII *peixcar*, *naixqué*, *ixqueren* (Martí Mestre, 1994, vol. 2, p. 96-97). És possible que aquesta tendència a palatalitzar la fricativa alveolar fos transferida al territori valencià per part de pobladors de parla nord-occidental meridional durant els segles XIII-XIV (Ferrando, 1989, p. 413-414).

1.10.2. Manca de palatalització

Sobretot en valencià i a comarques meridionals del dialecte nord-occidental cal constatar, en condicions lèxiques i contextuals específiques, la presència de fricativa alveolar en lloc de la consonant fricativa palatoalveolar que trobem en català general o en altres dialectes del català.

a) Hi ha una realització de tipus [js] de /ʃ/ intervocàlica i postvocàlica final de mot en valencià general i, més específicament, en valencià septentrional i a comarques del nord-occidental meridional com el B. Cinca i el B. Aragó (*bruixa*, *baix*, *calaix obert*; Galan i Moret, 1995, p. 27; Rafel, 1981, p. 67-117). Darrere de [i] no apareix l'element gradual (*ell guixa*), i l'africada /tʃ/ en mots com *mig* o *lleig* té el mateix matís alveolar que la fricativa corresponent. El procés de neutralització entre /s/ i /ʃ/ és sovint incomplet en valencià parlat (Cruselles, Herrero i Jiménez, 2014; Recasens, 2014, p. 243-251).

b) Una sèrie de vocables tenen [s]- en lloc de la pronúncia [(t)ʃ]- pròpia del català general, sobretot en valencià general i també en nord-occidental meridional i occidental extrem (vegeu la secció III.1.6.6.1). Casos: *Eisàtiva* SAETABIS 'Xàtiva', *eisaringa* SYRINGA 'xeringa', *şifra* àr. *şifr* 'xifra', *eisarop* 'xarop', *eisàvega* 'xàvega', *Sisona* 'Xixona', *eisarment* 'sarment', *eisanglot* 'singlot' (val. gral.); *sa/ingló* 'xangló' 'gotim de raïm', *sà(r)sia* 'xarxa' (val. mer.); *ciprer* CYPRESSU 'xiprer' (val., Noguera, indrets del ross., *ciprés* Fraga); *sibeca* 'xibeca' (sud del Principat, *saboc* n. occ., val.); *sar/rrampió* SIRIMPIONE (val., n. occ.); *sarcet* *CERCETTA? 'xerxet', *sisca* SESCO 'xisca' (val., n. occ. mer.; DECat, vol. 9, p. 517); *seixa* *SASSIA 'xeixa' (Camp de Tarragona, val. sept.); *serigot* derivat de SERUM i variants (mall., men., val., n. occ. mer.); *simple* SIMPLU 'ximple' (Castelló de la Plana, Fraga); *senissell* SENEZIONE 'xenixell' (n. occ. centr.; DECat, vol. 9, p. 499); *sisclar* *SISTULARE? 'xisclar' (benasquès); *siular* SIBILARE 'xiular' (bal., A. Ribagorça, Llitera); *soriguer* *SORICARIU i variants (val., indrets del pallarès); *suriaca* *ESTORRIACA 'xurriaca' (Camp de Tarragona, tortosí, Noguera, Garrigues, Maella).

c) Altres variants lèxiques d'aquestes característiques més localitzades dialectalment han estat transcrits amb [s] o [z] en lloc de fricativa palatoalveolar en

les posicions medial o final de mot sobretot en contacte amb [i], [j]. Casos: *is* 'ix', *eisa* 'eixa', *moisó* 'moixó' (B. Aragó); *albar*[z]ínia 'albergínia' (Marina Alta); *si*[s]anta 'seixanta' (val., B. Cinca); *di*[s]ar 'deixar' (B. Cinca); *si*[s]ella 'xixella' (Plana Alta, Noguera, Terra Alta, benasquès, B. Aragó, Llitera); *cru*[s]illada 'cruixillada' (Maestrat; DECat, vol. 2, p. 1071); [ʎao'zer] 'lleuger' (Marina Alta i Baixa); *va*[z]/[s]ell 'vaixell' (Marina Alta, Safor); *vi*[z]ília 'vigília', *gui*[s]a 'guixa' (indrets del n. occ. i val.; ALDC, mapes 643 i 867); *tri*[z]ella 'tragella' (Segrià, *tre*[z]illa Marina Alta); *me*/isdia 'migdia' (A. Ribagorça, Pallars Jussà, B. Cinca, val., Terra Alta; DCVB, vol. 7, p. 416).

Almenys pel que fa a les formes lèxiques referides a l'apartat *b*), aquest estat fonètic és interpretat per Coromines com a romanalla d'un estadi anterior del català antic en què [ʃ] encara no havia substituït la fricativa alveolar. Efectivament, el català medieval presenta *s-* o *c-* en mots que avui dia tenen *x-* (vegeu les entrades lèxiques corresponents a DECat, vol. 9): *siular*, *seixa*, *cisclar* 'xisclar', *serigot*, *seixella*, *senixó* 'xenixell', i també els topònims *Saxena* i *Sexona* *SAXONE en documents del s. XIII abans que aparegués la forma gràfica *Xixona* al s. XVII. No s'adiu amb aquesta hipòtesi la possibilitat que, almenys en valencià septentrional, la manca de palatalització no es remunti més enllà del començament del segle xx (Veny, 1983, p. 170).

Hi ha altres possibilitats explicatives. En la mateixa línia de la hipòtesi de Coromines, la realització [js] de /ʃ/ intervocàlica i postvocàlica final en mots com *eix*, *caixa* i *baix* podria correspondre a l'estadi fonètic que precedí la solució [(j)ʃ] dels grups originaris [ks] (X, PS) i SS[j]. D'altra banda, la presència de [s] en formes lèxiques d'aquestes característiques i en d'altres com les exposades als apartats *b* i *c* podria ser conseqüència de la influència de l'aragonès, en què /ʃ/ presenta una incidència inferior que en català, i també del castellà, en què la fricativa palatoalveolar sorda desaparegué cap al s. XVI.

1.10.3. Interpretació

Cal destacar l'existència de dues tendències aparentment contraposades en valencià i zones del nord-occidental meridional actuals. Per una banda, la palatalització de /s/ darrere de consonant palatal (*anys*, *alls*, *nois*), de les africades alveolars sorda i sonora potser de data recent (*tots*, *dotze*, *potser*) i davant d'oclusiva velar en formes no verbals i també en formes verbals incoatives ja emeses amb [ʃk] en català medieval (*mosca*, *lluïsko*). Per l'altra, una realització especialment anterior de /ʃ/ que pot arribar a confondre's amb /s/, el manteniment de [s] inicial absoluta en mots que han passat a fer-se amb [(t)ʃ] en català general, i la despalatalització de la fricativa palatoalveolar en les posicions inicial i medial intervocàlica en alguns vocables.

Sembla clar que la palatalització de /s/ en condicions contextuais específiques s'inscriu en una tendència més general ja existent en català medieval i explicable a partir del caràcter alveolar centroposterior d'aquesta consonant. Hauria pogut ajudar a la implementació del procés en qüestió el grau considerable de contacte dorsopalatal de les consonants palatals contextuais en zones meridionals del Principat, potser d'influència mossàrab. Per la seva banda, la tendència despaltalitzadora de /ʃ/ en els territoris d'interès pot haver estat propiciada per la influència aragonesa i/o castellana. És possible que es tracti d'una característica antiga tal com prova la no palatalització de la consonant alveolar en mots iniciats en s-, que s'ha accentuat modernament a través de la despaltalització d'altres consonants inclosa la realització de s en els acabaments *-lls* i *-nys* (secció III.2.1.2.5.b); Recasens, 2014, p. 253-257).

1.10.4. L'apitxat

1.10.4.1. APITXAMENT HISTÒRIC

a) El subdialecte apitxat vigent en àrees dels dialectes nord-occidental i valencià ensordeix les fricatives i africades linguals sonores i, en conseqüència, neutralitza l'oposició fonològica entre els correlats sonor i sord de les consonants d'aquests modes d'articulació. En posició intervocàlica interior de mot i a través de frontera de mot, es realitzen sordes la fricativa alveolar sonora ([s] *casa, dos arbres*), l'africada alveolar sonora o la seva realització palatoalveolar ([ts] *dotze, tretze, setze, tots anaven*) i l'africada palatoalveolar sonora ([tʃ] *corretja, maig humit*); també es realitza sorda la seqüència [jʃ] final prevocàlica (*feix ample*). En les posicions inicial de mot i postconsonàntica, [tʃ] és l'única realització possible de l'africada palatoalveolar sonora (*just, diumenge*). En els dominis apitxats que ens ocupen deu haver-hi sonorització regressiva de fricativa i africada davant de consonant sonora heterosil·làbica si bé no queda prou clar fins a quin punt el grau de sonorització de la consonant assimilada és igual o inferior al que trobem en altres dialectes del català (*dos gossos, vaig guanyar*).

En el dialecte nord-occidental, el comportament foneticofonològic que ens ocupa té lloc a localitats de l'Alta Ribagorça nord-occidental (Benasc, les Païls, Espés, Bissaürri, Calbera, les Ferreries, Beranuy i Serraduy però no pas Areny), a la Baixa Ribagorça i la Llitera, a Maella, i a la zona meridional occidental del Baix Aragó (la Ginebrosa, la Torre Velilla, la Codonyera i Valljunquera; Rafel, 1981, p. 240). Indrets de l'Alta Ribagorça i més meridionals de la Franja de Ponent apitxen l'africada palatoalveolar però no pas la fricativa ni l'africada alveolars (Bonansa, Castanesa, Sopeira, Ribera de Cornudella, Favara, la Fresneda).

En valencià, l'apitxat és propi de la zona compresa entre el Palància i el Xú-

quer. Inclou els indrets següents (Sanchis Guarner, 1936; Morant i Escrivà, 1987; González, 1991, p. 30): pobles meridionals de la Plana Baixa (Xilxes, Almenara); el Camp de Morvedre; el Camp de Túria; l'Horta de València; àrea centroseptentrional de la Ribera Alta (Gavarda, Antella, Alzira, Alberic i en progressió creixent Polinyà i Algemesí entre els joves, però no pas Sueca, Cullera i Corbera); àrea septentrional de la Ribera Baixa (Sollana, Albalat, Almussafes); Gandia a la comarca de la Safor. A localitats perifèriques d'aquesta delimitació i a d'altres més allunyades s'observa un increment de les solucions apitxades, que poden incloure només /dʒ/ (l'ensordiment d'aquesta africada s'inicia en l'element oclusiu) o bé /dʒ/ i /z/ de manera més o menys simultània. Apitxen /dʒ/ però no pas /z/ pobles del Maestrat (Forcall, Vilafranca del Maestrat; Ferrando i Guirau, 1983, p. 222-223), la Plana Baixa (Onda, Suera, Tales, Veo, Aín i Betxí, si bé sembla que els joves d'Onda i Betxí ja ensordeixen /z/), la Ribera Alta sobretot en el cas dels parlants joves (Llombai i Catadau, segons Guirau, 1977; Carcaixent, segons Morant i Escrivà, 1987), i els Altiplans del Carxe i Petrer, on els parlants joves ja semblen ensordir /z/ (Montoya, 1985).

Al País Valencià, hi ha força coincidència entre els dominis de l'apitxat i d'absència de /v/ en el sistema fonològic. Amb tot, en territoris emplaçats als extrems nord i sud del domini apitxat on l'apitxament és incipient o recent, la desaparició de /v/ sembla ser posterior a l'ensordiment de les sibilants (almenys de /z/) i els dos processos solen operar de manera independent. Efectivament, hi ha /v/ en localitats que apitxen com Gandia, Gavarda, Antella, Sollana i Algemesí, però no pas a indrets d'apitxament parcial situats al sud de la Plana Baixa (Onda, Suera, Tales, Veo, Aín, Betxí), al Maestrat (Forcall, Vilafranca del Maestrat) i a punts de la Ribera Baixa (Polinyà) i del valencià meridional extrem (Altiplans del Carxe, Petrer).

b) No hi ha acord complet sobre la datació del procés d'apitxament en valencià, que ha estat fixada en el s. xiv (Casanova, 2001, p. 144), la segona meitat del s. xv (Colon, 1999, p. 43-54), els s. xv-xvi (DECat, vol. 1, p. 346) i els s. xvii-xviii (Colomina, 1999, p. 101-103). És possible que el canvi fos de llarga durada i s'imposés gradualment a través del lèxic.

També hi ha més d'una hipòtesi sobre l'origen del fenomen. Coromines proposa que l'apitxat es propagà per l'Horta de València des de comarques de parla castellana situades a l'interior del País Valencià com els Serrans, d'on Xiva és vila cabdal (DECat, vol. 1, p. 346). Segons Casanova (2001, p. 144), l'apitxament s'inicià a València en boca de pobladors aragonesos (l'aragonès i el castellà no presenten ni fricatives ni africades sonores en el sistema fonològic), progressà simultàniament al procés de degeminació de consonants cap al s. xv i gràcies al prestigi del castellà durant el s. xvi (el procés d'ensordiment en castellà es produí precisament cap al final d'aquest segle; Lloyd, 1993, p. 428), i es generalitzà du-

rant el s. XVIII. Per la seva banda, l'apitxat dels pobles del Maestrat ha estat atribuït a la immigració de pobladors aragonesos (Ferrando i Guirau, 1983, p. 224-225), i el de les Valls del Vinalopó a la influència d'immigrants castellanoparlants (Montoya, 1989, p. 93-95). La hipòtesi d'un origen extern de l'apitxat s'adiu amb el fet que la majoria dels territoris afectats ensordeixen les fricatives i africades sonores en totes les posicions contextuals i no només en condicions contextuals i prosòdiques favorables, són fronterers amb el castellà o l'aragonès o han experimentat una forta immigració de parla castellana, i han suprimit el fonema /v/ inexistent en castellà.

Hi ha també arguments a favor de la hipòtesi que l'apitxament històric del valencià pot tenir un origen autòcton més que no pas aragonès o castellà (en aquest sentit vegeu també Pensado, 1993, pel que fa a l'ensordiment de les sibil·lants en espanyol antic). Una dada en suport d'aquesta possibilitat és que la consonant més susceptible d'ensordiment sigui l'africada palatoalveolar sonora i que només aquesta consonant s'ensordeixi a zones de parla valenciana i nord-occidental. Efectivament, hi ha una tendència universal a ensordir l'africada [dʒ] abans que la fricativa [z], que està en consonància amb el fet que, en comparació de la segona, la primera consonant registra un nivell superior de pressió intraoral condicionat per la presència d'una oclusió més endarrerida i una cavitat posterior a l'indret d'articulació de dimensions inferiors (vegeu també les dades adduïdes a la secció III.1.10.4.2.2). En aquest sentit cal remarcar que Ènguera i la Canal de Navarrés, indrets on han coexistit el castellà i el català des de l'època medieval, han eliminat la distinció entre les africades palatoalveolars sordes i sonores però no pas entre /s/ i /z/ ni entre /b/ i /v/ (*be[z]*o BASIU, *de[z]*eo *DESEDIU; Sanchis Guarnier, 1968). Una explicació complementària és que l'ensordiment històric de les africades sonores en valencià ha estat determinat per la forta tensió articulatòria amb què els valencianoparlants produeixen aquestes consonants. Aquesta característica podria comportar la presència d'un grau superior de contacte linguopalatal i potser d'una despesa d'aire més gran que en altres dialectes, i això sobretot en posicions fortes com la posició inicial de mot i la posició postconsonàntica; aquests atributs aerodinàmics i articulatoris correspondrien, en el pla acústic, a una intensitat més gran dels períodes explosiu i fricatiu si bé no necessàriament a una durada més llarga del període oclusiu (Recasens, 2014, p. 267-272).

1.10.4.2. ENSORDIMENT I SONORITZACIÓ LÈXICS I CONTEXTUALS

1.10.4.2.1. *Fricatives alveolars*

a) En el català del Principat i en balear pot haver-hi ensordiment de /z/ sovint d'influència castellana en mots cultes, en posició inicial (*zona*, *zoologia*), en

posició intervocàlica medial sovint quan hi ha una altra [s] en el mateix mot (*asil, casaca, casino, fase, infinitesimal, musa, musulmà, paràsit, prosòdia, trapezi, centèsim, Cèsar, decisiu, entusiasme, idiosincràsia*) i en grups consonàntics (*exòtic, èxit*). L'ensordiment resulta especialment freqüent en acabaments postvocàlics com *-si, -sia, -sità i -sió* (*apoteosi, crisi, diòcesi, hipòtesi, oasi, paràlisi, parèntesi, síntesi, tesi, anestèsia, Àsia, magnèsia, obesitat, adhesió, explosió, lesió*), així com en el cas de la terminació de plural *-sos* (*casos, països*). L'ensordiment de /z/ en arabismes disposa del mot *safrà* i els topònims *Calaceit* i *Benasseit*.

b) També en els dominis dialectals que practiquen la distinció entre /s/ i /z/, la fricativa alveolar sorda pot sonoritzar en formes lèxiques de caràcter culte (*dissertar, dissidència, dissoldre, Bruxelles, fressar, missatge, vicissitud*), en grups consonàntics (*sintaxi, auxili*) i en els acabaments postvocàlics *-ssa, -ssió i -ssari* (*abadessa, comtessa, premissa, abscissa, fossa, glossa, agressió, pressió, missió, comissió, discussió, comissari, compromissari*). La sonorització de fricativa en vocables acabats en *-essa* i *-ssió* pot ser analògica de mots acabats en *-esa* i *-sió* com *princesa, marquesa, confusió i cohesió*.

Sobretot en valencià i parlars meridionals del dialecte nord-occidental, hi ha una certa tendència a sonoritzar /s/ intervocàlica i darrere de consonant sonora en mots d'ús regular, la qual cosa apunta a un origen assimilatori del canvi. Entre d'altres, poden presentar [z] en lloc de [s] els mots següents: *calces, dolça* (Sóller; Mas, 1960, p. 92 i 99); *decent* (Plana Alta, Alcoià, B. Maestrat, Costera); *esquinçar* (Maestrat, Terra Alta, Ribera d'Ebre); *falcilla* 'falç', *gancell* 'cancell' (tortosí); *funcionar* (Plana Baixa); *pinsà* (tortosí, pallarès, indrets del País Valencià); *pinces* (Plana Baixa, Terra Alta, Ribera d'Ebre); *polsim* i vocables acabats en *-ecció* (*dire[ɡz]ió*, Terra Alta; Navarro, 1996, p. 52).

1.10.4.2.2. *Africades palatoalveolars*

a) La consonant africada palatoalveolar sonora pot esdevenir sorda sobretot en posició posttònica en mots pertanyents al lèxic bàsic, incloses les formes de plural amb arrel acabada en /dʒ/ (*viatge, carruatge, metge, mitja, fetge, lletja, rel·lotge, salvatge, platja, galtitges, calitja, sutja, politja, plantatge, rajos, assajos, safarejos, desitjos, batejos, passejos*). L'africada sorda en vocables d'aquestes característiques s'estén per tot el dialecte central, l'àrea central del dialecte nord-occidental i el rossellonès, i també pot trobar-se a indrets tan dispersos com la zona no apitxada del Baix Aragó (*fetge*, amb [tʃ] en lloc de [ʒ]; Rafel, 1981, p. 237), Mallorca (*tremuja, corretjades*; Mas, 1960, p. 97 i 125) i la Plana Baixa (*calitja, botitja*; González, 1991, p. 31). Almenys en català central, l'ensordiment de l'africada també pot actuar davant d'accent possiblement per analogia de mots acabats en *-ig* en alguns casos (*mitjana, mitjó i mitjà, desitjar, puget, tre-*

pitjar, *rebutjar*) i en altres vocables (*pitjor*, *pitjar*, *corregir*). La presència d'una fricativa sonora precedent pot impedir la implementació del procés d'ensordiment en mots com *jutge* (i *jutjar*), *paisatge* i *desitjar*. L'africada palatoalveolar sonora llarga de l'àrab evolucionà a africada sorda després d'accent en el mot *ratxa* (DECat, vol. 7, p. 59-60 i 291).

Diversos aspectes proven que aquest apitxament d'africada palatoalveolar no és d'influència castellana i té un origen similar a l'ensordiment de l'oclusiva llarga de les seqüències /bl/ i /gl/ en posició posttònica (secció III.1.4.2.2): actua en mots específics gens sospitosos d'influència castellana (*galtitges* i *calitja* a l'àrea oriental del Camp de Tarragona), i en àrees rurals més o menys allunyades dels nuclis d'influència castellana i en boca de parlants d'edat avançada (Pons, 1992); deu estar associat amb l'elevat grau de pressió intraoral, atès que prolifera en els parlars en què les africades tenen oclusió llarga, opera sobretot en posició immediatament posttònica, i afecta l'africada palatoalveolar i no pas l'africada alveolar. Altres fets s'adiuen amb el condicionament intern del canvi: en boca d'un mateix parlant, l'africada palatoalveolar sorda en posició posttònica pot tenir durada normal o ser llarga segons si el mot afectat té o no té equivalent en castellà, respectivament ([tʃ] *[ell] despatxa*, [tʃ] *formatge*; Vilà, 1989, p. 51); l'africada palatoalveolar però no pas la fricativa alveolar poden ensordir-se en posició final de mot davant de vocal inicial del mot següent en seqüències lèxiques d'ús freqüent com *va*[tʃ] *anar* 'vaig anar' i *mi*[tʃ] *ou* 'mig ou' (Recasens, 1985, p. 121); en posició final de mot prevocàlica, l'alguerès fa sorda l'africada palatoalveolar i sonora la fricativa s. L'origen autòcton de l'apitxament d'africades també s'adiu amb el baix rendiment de l'oposició fonològica entre les africades sordes i sonores del mateix lloc d'articulació en català, i amb el fet que pugui operar en altres llengües i dialectes com l'occità llenguadocià (Lafont, 1983, p. 47; Pensado, 1993, p. 203-204).

b) El procés contrari de sonorització d'africada palatoalveolar sorda té una certa freqüència en rossellonès ([d:ʒ] *borratxo*, *fletxa*, *granatxa*, *matxo*, *metxa*, capcinès *caputxo*; Fouché, 1924a, p. 215 i 261; DECat, vol. 2, p. 528). Hi ha exemples aïllats d'aquestes característiques en pallarès (*esquitxo* 'esquitx'; DECat, vol. 3, p. 708), mallorquí (*cotxo* 'cotxe', *fletxa*, *tatxa*; Alcover, 1908, p. 260), i a la Plana Baixa (*xirivia*, *Xavier*, *metxa*; Colon, 1970, p. 50; González, 1991, p. 30-31) i la Ribera Baixa (*Xúquer*; Sanchis Guarner, 1936, p. 47). És incert l'origen sord o sonor de l'africada de *butxaca*, que es realitza sonora a indrets de Mallorca i del País Valencià.

1.11. *Bilabialització de /v/*

1.11.1. *Extensió i diacronia*

a) En el domini dialectal català, l'extensió geogràfica del fonema /v/ ha anat disminuint en benefici de /b/ des de l'edat mitjana fins avui. Actualment, /v/ encara és vigent de manera clara en alguerès i balear.

Estudis dialectals proven que, al principi del s. xx, la presència de /v/ a les comarques septentrionals no apitxades del País Valencià tenia una extensió superior a l'actual. Avui dia hi ha /v/ sobretot al Baix Maestrat, a una franja de l'Alcalatén (Alcora, Vistabella del Maestrat) i a la Plana (pertot tret de Ribesalbes i també d'Onda, que encara mantenia /v/ fins fa poc; Alcover, 1908, p. 297). Pel que fa al Baix Maestrat, hom ha recollit /v/ a Càlig i Xert (Alcover, 1908, p. 297) i a Rossell i Canet lo Roig (Gimeno, 1994, p. 117), i diferents solucions a Peníscola (/b, v/; Alcover, 1908, p. 297), Vinaròs i Alcalà de Xivert (/v/, Alcover, 1908, p. 297; /b, v/, Alcover i Moll, 1929-1932, vol. 2, p. 82 i 174) i la Pobla de Benifassà (/v/, Alcover, 1908, p. 297; /b/, ALPI). Malgrat que als Ports i a l'Alt Maestrat la fricativa labiodental sembla haver desaparegut definitivament, hi havia encara traces de pronúncia labiodental durant el segle passat: als Ports, hom recollia /b/ a Morella i Forcall (Sanchis Guarner, 1936, p. 59-61) i a Cinctorres (ALPI), i /v/ i /b/ a Morella (Alcover i Moll, 1929-1932, vol. 2, p. 82 i 140); a l'Alt Maestrat, mentre que Sanchis Guarner (1936, p. 59-61) donava /b/ de manera general i l'ALPI assignava la solució bilabial a Vilar de Canes, Alcover indicava la presència de /v/ a Serra d'en Galceran, Atzeneta i les Coves de Vinromà (Alcover, 1908, p. 297) i de /v/ i /b/ a Benassal (Alcover i Moll, 1929-1932, vol. 2, p. 82 i 140).

En valencià meridional, /v/ és present als territoris emplaçats al sud del Xúquer, a saber, a les comarques de la Safor, la Vall d'Albaida i la Costera i a delimitacions més meridionals. En zones frontereres d'aquesta regió el fonema /v/ ha estat reemplaçat per /b/. Així, a la Ribera Alta (Sanchis Guarner, 1936), mantenen /v/ Gavarda, Antella i Carcaixent però no pas les localitats sovint més septentrionals Alginet, Benifaió, Algemesí, Catadau, Alfarb, Alzira i Alberic. A la Ribera Baixa, mentre que Sueca i Cullera mantenen la labiodental i Albalat i Almussafes tenen /b/, hom ha registrat doble solució a Sollana i Corbera (/v/, Sanchis Guarner, 1936; /b/ o /b, v/, Barberà, 1978) i Polinyà (/b, v/, Sanchis Guarner, 1936). Més recentment ambdues realitzacions labiodental i bilabial han estat identificades entre parlants joves de l'Alacantí, el Baix Vinalopó (Guardamar) i les Valls del Vinalopó (Petrer).

La desaparició de /v/ també és relativament recent a les comarques meridionals del dialecte central. Pel que fa al Camp de Tarragona, mentre que cap al 1975 hi havia /v/ a tota la comarca tret dels indrets costaners de Tarragona, Cambrils i l'Hospitalet de l'Infant i de la zona comarcal sud-oriental (Recasens, 1985,

p. 123), tenim indicis que al principi del segle xx la realització labiodental encara alternava amb la bilabial a Tarragona (Alcover i Moll, 1929-1932, vol. 2, p. 82) i devia arribar fins al Baix Penedès (l'ALPI registrava /v/ a Roda de Berà). En el cas de la Conca de Barberà, la regressió del fonema /v/ explica que, mentre que durant la primera meitat del s. xx el fonema es trobava de manera vacil·lant a Vimbodí i Montblanc però no pas a Lilla ni Santa Coloma de Queralt (ALPI; Alcover, 1908, p. 296-297; DECat, vol. 2, p. 815), actualment només aparegui entre els vells de Barberà i Pira (Plaza, 1996, p. 122).

En català nord-occidental, l'àrea de /v/ en estat crític comprèn les comarques meridionals del Priorat, la Ribera d'Ebre, el Baix Ebre, el Montsià i la Terra Alta. Efectivament, durant el segle xx la realització labiodental era usada amb profusió al Priorat, si bé ja en estat vacil·lant a Falset, des d'on la realització bilabial devia propagar-se a localitats de la comarca, incloses Capçanes i l'Argentera ja properes al Baix Camp (Alcover, 1908, p. 296-297; Alcover i Moll, 1929-1932, vol. 2, p. 82 i 174; Cabré, 1969). A la Ribera d'Ebre, la distinció entre /b/ i /v/ és vigent a la Torre de l'Espanyol, es troba en vies de desaparició a Móra la Nova i Móra d'Ebre, i ja ha desaparegut a bona part de pobles de la comarca (Cubells, 2005, p. 67; Gimeno, 1982, p. 235). Per la seva banda, el fonema /v/ no es manté a la Terra Alta si bé encara pervivia en estat vacil·lant a Gandesa al principi del segle xx (Navarro, 1996, p. 49-50; Alcover i Moll, 1929-1932, vol. 2, p. 82 i 140). Pel que fa al Baix Ebre, /v/ es troba a Paüls i Tivenys (Veny, 1983, p. 148; Massip, 1989, p. 35), i durant el segle passat era present a la Cala de l'Ametlla (ALPI) i també a Tortosa en règim d'alternança amb /b/ (Alcover i Moll, 1929-1932, vol. 2, p. 82, 147 i 174). La fricativa labiodental sonora encara es manté viva, almenys fins fa poc, a les localitats d'Alcanar, Ulldecona, la Galera i Mas de Barberans de la comarca del Montsià (Gimeno, 1994, p. 111-113).

Aquest resum deixa entreveure que la pèrdua de /v/ està associada al prestigi de la realització bilabial, i s'ha propagat a partir de centres comarcals (Tarragona, Falset, Gandesa, Tortosa, Morella, Vinaròs) o d'àrees frontereres amb zones betacistes (Ribera Alta, meitat oriental del Tarragonès). La substitució fonèmica també ha estat propiciada pel contacte amb el castellà en nuclis de forta immigració o a zones frontereres amb territoris de parla castellana (valencià meridional).

b) Històricament el betacisme ha estat condicionat per influències diverses. Pel que fa a l'origen i la difusió del canvi, confusions entre els sons labiodental i bilabial en documents dels segles ix i x procedents del Pallars, l'A. Urgell i la Ribagorça sembla que indiquen un procés de substitució primerenc de /v/ per /b/ en aquestes comarques septentrionals extremes del dialecte nord-occidental (Moran, 1994). Amb tot, el fet que la grafia *v* sigui plenament vigent al text de les *Homilies d'Organyà* del final del s. xii suggereix que la neutralització definitiva

de la distinció en aquelles contrades deu remuntar-se al s. XIII (Rasico, 1982, p. 237). Hom ha atribuït el betacisme a la influència del substrat bascoide per tal com tampoc no tenen /v/ el gascó, el País de Foix, l'Aude i altres regions de parla occitana. La confusió s'esdevingué més tard a les comarques centrals del Principat (cap al s. xv, segons Gulsoy, 1993, p. 136), i sembla que al principi del s. xix el fonema /v/ era encara viu a Mataró (Moran, 1994, p. 30-31).

La substitució de /v/ per /b/ deu comportar en un moment inicial el pas de [v] a la realització [β] en posició intervocàlica i contextos obridors i, per tant, va precedida d'un eixamplament del grau d'obertura de la constricció entre les dents superiors i la paret inferior del llavi inferior. D'altra banda, els canvis que s'han produït darrerament al Camp de Tarragona i a les comarques meridionals del domini nord-occidental qüestionen la hipòtesi que, almenys en aquests territoris de /v/, /b/ hagi de presentar necessàriament realització oclusiva per a assegurar el marge de seguretat entre ambdós fonemes en contextos com l'intervocàlic en què els dos fonemes podrien arribar a confondre's. Indiquen més aviat que la realització aproximant [β] de /b/ provinent de P llatina es troba a l'origen del procés de la pèrdua del fonema labiodental (secció III.1.4.1.1).

1.11.2. Incidència lèxica

1.11.2.1. BILABIALITZACIÓ

1.11.2.1.1. Efectes contextuals

El pas de /v/ a /b/ pot haver estat condicionat per factors contextuals diversos.

a) Una vocal posterior labial adjacent pot haver propiciat el canvi d'interès en virtut d'un procés assimilatori especialment regressiu. Aquesta assimilació ha generat les formes del català general *bolcar* *VOLVICARE, *buit* VOCITU i *boda* VOTA, i els vocables d'etimologia més incerta *bogal* VULGARE i *bròfec* *VOFRICU. Altres formes lèxiques amb labiodental originària realitzada bilabial en el context de *o* sobretot següent es troben més localitzades dialectalment.

(Formes assimilades força esteses) *vomitar* VOMITARE, *volta* *VOLVITA, *voret* 'guaret'; *volar* VOLARE i derivats com *voleiar* i *voliana*.

(Formes assimilades d'àmbit més local) *avorrir-se* (val., Camp de Tarragona); *boldró* VELLERONE, *alcavot* (mall.); *boltereny* VULTURINU, *covard*, *vogar* (eiv.; Veny, 1999a, p. 59); *barrobí* *VERUINU (mall., men.); *bolva* 'volva' gallo-romànic *ULVA (Camp de Tarragona, men.); *trèvol*, *voltor*, *ovella*, *bòbila* 'forn de rajoles' < *bòveda*, *vògi(t)* provinent de VOLVERE, i *ba/ovor* VAPORE amb metàtesi de labials (Camp de Tarragona).

En aquests exemples i d'altres exposats més avall el fenomen de bilabialització de /v/ opera sovint en síl·laba inicial de mot, en què les articulacions consonàntiques es veuen reforçades.

b) La substitució de /v/ per /b/ també pot haver estat propiciada per la influència assimiladora d'una consonant bilabial o per l'acció dissimilatòria d'una /v/. Entre les formes lèxiques assimilades tenim *bava* i derivats, *bavor*, *barrobí*, *berbena* VERBENA i *birbar* < *birvar* MINUARE, així com *berba* i *berbes* VERBA en balear (DECat, vol. 1, p. 766 i 804; vol. 9, p. 147). Entre les variants dissimilades hi hauria el mot del català general *baciu* VACIVU i el dialectal *bolva* 'volva'.

No sabem per quin motiu la bilabialització que ens ocupa ha tingut una certa freqüència en el context de ròtica vibrant, sigui en vocables del català general (*barrina*, *berruga* VERRUCA, *berbena*, *barrejar* VERRERE; DECat, vol. 1, p. 773) o en formes lèxiques dialectals: *avarca*, *avorrir-se*, *covard*; *verro* VERRE (Camp de Tarragona, val. mer.); *vermell*, *rave* (Camp de Tarragona). Pel que fa al possible efecte bilabialitzador de /v/ per part de la consonant immediatament precedent, vegeu la secció III.1.5.

1.11.2.1.2. *Altres casos*

Altres casos de bilabialització de /v/ no s'expliquen fàcilment per motius contextuals, com ara el mot del català general *beina* VAGINA i variants lèxiques realitzades amb bilabial en àrees dialectals on /v/ és plenament vigent: *esteva*, *xirivia*, *verola*, *vesc*, *vencill* (Camp de Tarragona); *tavà*, *tavanc* i altres variants provinents de TABANU 'tàvec' (Camp de Tarragona, val.); *escarabat* SCARABAEU (val., men., [v] mall., eiv.; DECat, vol. 3, p. 481); *avenc* (val.). També els arabismes (*ai*)*xàvega* i *alfàbega* poden fer-se amb bilabial i labiodental en territoris que tenen el fonema /v/. La pronúncia amb *b* del mot *savi* *SABIU en aquests territoris s'explica segurament per influència de *saber* i derivats, i el caràcter culte del mot podria ajudar a explicar per què *rebel* REBELLE apareix escrit amb *b* i *v* en català antic (DECat, vol. 7, p. 144-147 i 560). Pel que fa a la bilabial del mot *òliba*, vegeu la secció III.1.3.1.2.

Coromines ha atribuït a la influència mossàrab o àrab la bilabialització de /v/ en alguns mots del català general (*barrina* VERUINA) o de zones dialectals on /v/ es manté: *albarca*, (*a*)*barca* ABARKA (amb bilabial en val. i al Camp de Tarragona i amb [v] en bal.); *baladre* VERATRU (val., n. occ.); *ba[z]*o VASU (val. sept.; DECat, vol. 9, p. 54); *boldró* *VELLERONE (mall.); *boltereny* VULTURINU (eiv.); *bellmarí* 'foca' VITULU MARINU (bal.); *llebanya* provinent de *llevar* (men., amb el sentit de 'balma'; DECat, vol. 5, p. 190).

La influència castellana ha intervingut en la pronúncia betacista de mots cul-

tes i neologismes com *advocat* (a[b]ogat), *almívar*, *avortar* i *pavelló* (mall.; Bibiloni, 1983, p. 145-146).

1.11.2.2. LABIODENTALITZACIÓ

El procés de labiodentalització de bilabial sonora sobretot en vocables de procedència forana o cultes pot estar determinat per la presència de [i] immediatament següent o de *s* següent a distància en el mateix mot. En totes les formes lèxiques referides més avall pot haver-hi substitució de bilabial per labiodental en territoris on és vigent el fonema /v/. El motiu d'aquesta concausa contextual no queda clar. És possible que aquests segments contextuais contribueixin a la formació d'un canal linguopalatal estret durant la producció de /b/ que, al seu torn, pot precipitar la sortida ininterrompuda d'aire durant la consonant i, per tant, promoure la presència de la fricativa labiodental sonora.

([i] contextual) *ambició*, [v]icarbonat 'bicarbonat', [v]ò[v]ila 'bòvila', *bicicleta*, *billar*, *billó*, en[v]ismat potser derivat d'*abisme*, castellanismes [v]i[v]eró 'bíberon' i [v]isc(o) 'bizco' (men.; DECat, vol. 1, p. 16 i 801); *visesto* 'bixest' (val. mer.; Veny, 1978, p. 233); [v]illet 'bitlet', *hàbit*, *bidó*, *bidé*, *bisó*, *bisturí*, *combinar*, *prohibir*, castellanismes *obispo*, *bicho*, [v]isabuelo i *bisagra* (val.; Martines, 2000, p. 111-114).

(*s* contextual) en[v]ismat, *ambició*, *base*, *bassetja*, *bicicleta*, *bisó*, *bisturí*, [v]iss(i)est, castellanismes *obispo*, *bisabuelo*, *bisagra* i [v]isc(o).

Alguns casos de labiodentalització de bilabial sonora són explicables per assimilació a una altra labiodental present en el mateix mot ([v]i[v]eró < bi[v]eró cast. *biberón*; [v]ò[v]ila 'bòvila'), o bé per dissimilació en formes lèxiques amb una altra consonant bilabial sonora o sorda: [v]icarbonat 'bicarbonat', *pa[v]il* 'pabil', *pa[v]orde* 'paborde' PRAEPOSITU, *pebre/prebe* PIPERE, *pebot*, top. *Poboleda* POPULETA, *pobre* PAUPERE, *pubill(a)* PUPILLU/A i també el castellanisme *bo[v]o* 'bobo' en valencià. Considerem innecessària la proposta de Coromines que aquestes variants dissimilades haurien pogut ser generades per ultracorrecció de la tendència per part dels moriscos a no pronunciar la fricativa labiodental, i això especialment en el cas d'aquells mots que han alterat la posició originària de *r* com *prebe*, *probe* i *prebot* (DECat, vol. 6, p. 353) i dels topònims mallorquins *Vàritx* PALIS?, VALLES? i *Vuimenó* 'Puig Menor'.

A àrees on /v/ és o ha estat plenament vigent és explicable per reacció ultracorrectora la substitució de /b/ per /v/ en castellanismes i cultismes sovint grafiats originàriament amb *v* o emparentats amb mots catalans pronunciats amb [v]. Així, poden fer-se amb [v] vocables com *baca* (del cotxe), *bano* i *base* 'suport'

en mallorquí i al Camp de Tarragona, *jabalí* en valencià meridional ([dʒava'li] 'jabalí'; DECat, vol. 1, p. 701; vol. 6, p. 702) i *barri(o)* a la Plana Baixa (*vàrio*; González, 1991, p. 31).

1.12. Assimilacions de lloc i mode

Aquesta secció s'ocupa d'alguns processos assimilatoris en grups de consonants heterosil·làbiques que afecten C1 oclusiva o fricativa, i també de les circumstàncies històriques que poden haver intervingut en el seu origen.

1.12.1. Balear i rossellonès

a) El mallorquí i en gran manera el menorquí presenten assimilació regressiva obligatòria de C1 oclusiva oral i /f/ a la consonant heterosil·làbica següent: assimilació de lloc i mode d'articulació si C2 és nasal, lateral, [j] i vibrant; assimilació de lloc d'articulació si C2 és oclusiva o fricativa, que pot ser també de mode en cas que C1 sigui /f/ (Moll, 1932, p. 411-413; Bibiloni, 1983, p. 172-178). Exemples: [p:] *sac ple*, [t:] *accept*, *project*, *captar*, [d:] *cabdell*, [k:] *cap cosa*, [l:] *vetlar*, [r:] *sac rodó*, [t(:)s] *capsa*, *sap saludar*, *caps*, *rocs*; [d:ʒ] *exemple*. És atribuïble a la influència mallorquina la presència de formes lèxiques amb els grups /ks, ps, kt, pt/ medials assimilats a part de la Marina Alta i a Tàrbena ([t:] *dissabte*, *pràctiques*, [d:] *capdamunt*, [ts] *capsana*; Beltran Calvo, 2011, p. 64).

En rossellonès (Fouché, 1924a), l'assimilació d'oclusiva és cosa sobretot de la posició interior de mot. Aquí les oclusives orals presenten assimilació regressiva de lloc davant de C2 oclusiva i fricativa lingual, i de lloc i mode davant de C2 nasal: [d:] *cabdal*, *cabdell* CAPITELLU, *dissabte*, *rector*; [t:] *obtenir*, gallicismes *facteur*, *octobre*; [t(:)s] *absent*, *taps*, *accès*, *sacs*; [d:z] *capsa*, *exemple*, *examen*; [m:] *dogma*, *setmana*, *admetre*; [n:] *ignorar*, *digne*. A través de frontera de mot, les oclusives modifiquen el seu lloc d'articulació o el seu lloc i mode d'articulació si són bilabials o dentals però no pas si són velars ([t:] *cap taula*, [ʎ:] *cap llibre*, [k:] *set carrers*, [g:] *cap gat*). Sembla que també a zones del català central septentrional (Garrotxa, Gironès) C1 oclusiva bilabial o dental final del mot pot assimilar-se al lloc d'articulació de la consonant inicial de mot següent.

En comparació dels dialectes catalans esmentats, les oclusives de dialectes de l'occità també solen presentar assimilació regressiva de lloc davant d'oclusiva i de fricativa lingual, i assimilació de lloc i mode davant de lateral, nasal, vibrant i de l'aproximant [j] (Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 165, 169-170 i 187; Alibèrt, 1976, p. 38; Rohlf, 1970, p. 168; Maurand, 1974, p. 77-78 i 119): [ts] *capsal* CAPITALE, *escapçar*, *naps*, *absolut*, *rocs*, *accent*; [k:] *un còp que*; [d:] *caddet* CAPITELLU, *dissadde* DI(E) SABBATU, *redde* 'recte', *cap de ome*, *soc dur*, *top*.

Agde; [t:] *dissatte, recapte, acte*; [m:] *setmana*; [n:] *sac negre, signe*; [r:] *trop rauc*; [l:] *trop luonh, mòtle, amètle*.

b) El mallorquí i menorquí actuals poden assimilar /s/ a una lateral i també a una vibrant amb solució vibrant llarga [r:] (mall. *e[ʎ ʎ]it* ‘es llit’, *e[r r]iu* ‘es riu’, men. *de[ʎ:]origar* ‘desllorigar’), i en mallorquí la fricativa alveolar final d’un mot funcional pot assimilar-se a una nasal bilabial o alveolar inicial del mot següent (*em moro* ‘es moro’). Amb tot, preteses assimilacions d’aquestes característiques poden ser entrevistes més aviat com a casos de reducció amb possible elisió de la fricativa (Recasens, 2014, p. 326-330; secció III.1.13.5). En ambdós subdialectes, les seqüències integrades per C1 = /s/ (també C1 = /f/) i C2 fricativa alveolar o palatoalveolar es realitzen mitjançant una consonant africada del mateix lloc d’articulació que la segona consonant del grup ([t:s] *ses sabates, dessustar*; [t:f] *dos xuetes, desxondir-se*), procés que també explica el canvi *ja se sia > jatsia* en català antic (DECat, vol. 4, p. 872).

En menorquí, en què, a diferència del mallorquí, /s/ final de mot no sol vocalitzar davant de consonant, la fricativa palatoalveolar es comporta de manera anàloga a /s/ pel que fa als processos d’assimilació regressiva i d’africació ([ʎ:] *calaix llarg*, [r:] *calaix redó*, [t:f] *mateix xal, peix salat*). Hom ha indicat la presència d’assimilacions mallorquines en grups fricativa + africada i fricativa + lateral a la població Gata de la Marina Alta (Beltran Calvo, 2011, p. 64).

El parallelisme entre balear i occità no sembla tan clar en el cas del tractament de grups consonàntics amb fricativa inicial com el que hem observat a propòsit dels grups amb C1 oclusiva. En llenguadocià pot haver-hi la realització [ts] de les seqüències /ss, rs/ (Aude, Arieja *outs* URSU, *botsa* BURSA, *coutseguir* ‘aconseguir’, *batsacar* BISSACARE ‘malmenar’, *bitsegar* BISSECARE; Michel, 1956, p. 93-94), i almenys en alguns dialectes occitans també és possible l’assimilació regressiva de lloc i mode de /s/ final de mot davant de consonant (Maurand, 1974, p. 104-105).

c) Les dades adduïdes permeten d’establir un parallelisme entre les assimilacions en grups heterosil·làbics del mallorquí, menorquí i rossellonès, per una banda, i de parlars occitans, per l’altra. Aquest parallelisme pot estar associat amb els contactes entre Mallorca i Occitània i el Rosselló al llarg de l’edat mitjana (Recasens, 1998, p. 551). Altrament, caldria pensar que les assimilacions del balear són autòctones i, per tant, fruit de l’aïllament insular. En consonància amb aquesta segona possibilitat hi ha documentades variants assimilades com *escatsada*, *catdells* ‘cabdells’ i *pallar* ‘parlar’ en textos mallorquins dels segles XVII-XVIII però no de data anterior (secció III.4.4.3.1; Veny i Massip, 2013, p. 432, 475 i 542).

1.12.2. Alguerès

Al principi del segle xx l'alguerès practicava assimilacions regressives de lloc d'articulació en grups d'oclusives situats a través de frontera de mot, especialment en el cas que C1 fos dental ([d:] *cap de casa*, [b:] *tot banyat*; Veny, 1983, p. 110), i això juntament amb altres processos com ara l'elisió de C1 dental i la inserció de vocal epentètica entre les dues consonants en contacte. Aquest dialecte presenta, així mateix, casos d'assimilació regressiva de C1 oclusiva en posició interior de mot ([t:], [t] *dissabte*; [ts] *taps, sacs*). Tots aquests mecanismes adaptatius deuen ser representatius d'una tendència a la simplificació de grups consonàntics heterorgànics mitjançant la modificació de la consonant final de síl·laba. Pel que fa a l'elisió de *s* preconsonàntica final de mot en condicions específiques en alguerès, vegeu la secció III.1.13.5.

1.12.3. Nord-occidental i central

El dialecte nord-occidental es mostra reticent a participar en la tendència pròpia del dialecte central a assimilar C1 oclusiva a C2 heterosil·làbica a través de frontera de mot en els casos següents (Recasens, 1996a, p. 209-210, i 2014, p. 284):

a) Assimilació de C1 oclusiva dental a C2 oclusiva (lloc) i a C2 nasal i lateral (lloc i mode). Exemples: [k:] *set cases*, [b:] *set bous*, [m:] *set masos*, [n:] *set nois*, [l:] *set làmines*, [ʎ:] *set llums*.

b) Assimilació de C1 oclusiva a C2 nasal sobretot homorgànica. Exemples: [m:] *cap mort*, [mn] *cap noi*.

c) Assimilació regressiva de sonoritat de C1 oclusiva a C2 sonora.

Sembla que cal considerar el rebuig a practicar les assimilacions esmentades per part del dialecte nord-occidental com un cas de reforçament de les consonants obstruents en posició de coda. Amb tot, aquest dialecte pot presentar exemples d'assimilació regressiva de mode nasal i lateral ([nn] *no pot ningú*, [ll] *ha dit la mare*; Gili Gaya, 1932, p. 241, 251 i 255). En ambdós dialectes, en el nord-occidental i en el central, hi ha assimilació de /s/ a una fricativa palatoalveolar i a una vibrant següents i possible simplificació del producte consonàntic llarg del procés ([ʒ(:)] *vagues generals*, [r(:)] *israelita, tres rams*).

En posició medial, els dos dialectes i més el central que el nord-occidental presenten assimilacions regressives d'aplicació obligatòria en alguns vocables: *adquirir* ([k:]); *advertir, futbol* ([b:]); *aritmètica, setmana* ([m:]); *ètnia* ([n:]); *decatló* ([l:]); *sigma* ([ŋm]). Per la seva banda, pot haver-hi assimilacions de tipus mallorquí o rossellonès en la parla col·loquial descurada en el català del Principat, com ara [ps] > [ts] (*saps*), [kt] > [t:] (*octubre, doctor*), [gn] > [n:] (*resignació, Agnès*) i [ks] > [ts] (*òxid, accés*).

1.13. *Lenició i elisió*

1.13.1. *Oclusives intervocàliques*

1.13.1.1. *ELISIÓ DE /d/*

L'elisió d'oclusiva sonora en posició intervocàlica és conseqüència d'un grau d'afebliment considerable, que es manifesta a través de l'escurçament segmental i un desplaçament menys accentuat per part de l'articulador primari envers la formació de l'oclusió lingual o labial. Aquest fenomen té lloc inicialment en la parla ràpida i en la parla col·loquial. En particular, l'elisió de /d/ intervocàlica és pròpia sobretot del valencià i en molta menor mesura del català nord-occidental meridional en les condicions *a-d* identificades a continuació.

a) L'elisió de /d/ en l'acabament -ATA (*vegada*, *aixada*) és general en valencià tret d'algunes comarques de l'extrem septentrional on té una aplicació variable (Gimeno, 1994). Així, la consonant sol mantenir-se al Montsià i a pobles propers del Baix Maestrat, pot elidir-se o mantenir-se als Ports (*vegades-vegaes*, *agarrada-agarrà*; Fernando i Guirau, 1983, p. 222), i s'elideix a l'Alt Maestrat, poblacions costaneres del Baix Maestrat (Vinaròs, Peníscola, Benicarló), a l'Alcalatén (Llucena) i a la Plana (Castelló, Torreblanca). L'elisió també té lloc de manera més o menys circumstancial a àrees centromeridionals del dialecte nord-occidental, com Fraga al Baix Cinca (Galan i Moret, 1995, p. 32), Massalcoreig al Segrià (BDLC, vol. 4, p. 20), Aiguaviva i la Ginebrosa al Baix Aragó (Rafel, 1981), i Maella, Favara i Nonasp a la Terra Alta (Navarro, 1996, p. 50). També era vigent a indrets de Mallorca en temps passats (*monea* 'moneda', *corretjaes* 'corretjades'; Montoya, 1995, p. 171-172).

b) L'acabament -ATORE presenta alternança entre manteniment i elisió de /d/ a tot el domini dialectal valencià. En consonància amb les solucions corresponents al sufix -ATA, les comarques septentrionals extremes del dialecte mantenen /d/ en superior mesura que les centromeridionals (hi ha manteniment generalitzat al Montsià, al Matarranya, al Maestrat i als Ports; Gimeno, 1994, p. 59). S'adiu amb aquesta apreciació el fet que l'entrada *caçador* de l'ALPI (mapa 39) registri elisió de /d/ a indrets de la Plana Baixa i de comarques més meridionals (*caçaor* a Aín i Moncofa), i manteniment de la consonant a localitats dels Ports, Maestrat, Alcalatén i la Plana Alta i també de la Safor i la Marina. Monografies dialectals recullen ambdues solucions a localitats de la Plana Alta (Benicàssim, Castelló, Almassora; Colon, 1952a, p. 8; Beltran Zaragoza, 1999, p. 137-138) i del Baix Maestrat (*andaor*, *llaúra*[ð]or, *verema*[ð]or a Benicarló; Dunjó, 1966, p. 44, 102 i 141), i també a zones del valencià meridional (Marina, Alt Vinalopó; Veny, 1978, p. 209-210; Beltran Calvo, 2011, p. 50-51).

c) L'elisió de /d/ intervocàlica pot operar en altres acabaments i en posició medial en valencià central i meridional. En valencià general l'elisió és factible en

les terminacions *-adura*, *-adíssim* i *-adet*, en els substantius *abadessa*, *abadia*, *abadejo*, *cadena*, *cadira*, *madur*, *serradura*, *teuladí*, *espadella*, *ferradura*, *madeixa* i cast. *peladilla*, i a l'adjectiu indefinit *cada* i l'adverbi *radere* 'darrere'. Així doncs, tenim realitzacions del tipus *caena*, *caïra*, *ferraüra* i *cà* 'cada'. El fet que la consonant dental vagi precedida de [a] en tots aquests vocables (i en els acabaments *-ada* i *-ador* referits en els apartats *a* i *b*) suggereix que l'elisió ha esta condicionada per la vocal més oberta del sistema.

El nombre més gran de variants lèxiques amb consonant elidida d'aquestes característiques rau al sud del País Valencià, a saber, a l'Alacantí i al Baix Vinalopó i, més específicament, al triangle Novelda (Valls Vinalopó) - Alacant (Alacantí) - Guardamar (B. Vinalopó) (Colomina, 1985a, p. 281). En aquest domini sud-valencià, l'elisió de /d/ és variable i opera sobretot en les condicions següents (Segura, 1996, p. 51-56): en posició pretònica, entre vocals de timbre diferent (*cadup* 'caduf', *didal*, *adonar-se*, *escudella*, *cadolla*, *ajudar*, *mudar*, *cluixidell*, *redó*, *lledó*, *podar*, *pedaç*, *sedaç*, *bodega*, *poder*), així com entre vocals idèntiques, que poden experimentar contracció després de l'elisió de la consonant (*agraar* 'agradar', *naar* 'nadar', *Nal* 'Nadal', *ballar* 'badallar', *pastre* 'padastre', *palar* 'paladar', *seeta* 'sedeta', *queem* 'quedem', *cony* 'codony', *col* 'codol', *forar* 'foradar'); en posició posttònica, en el cas de la terminació *-Vda* (*seda*).

També hi ha algunes variants lèxiques amb /d/ elidida d'aquestes característiques en nord-occidental meridional i ponentí i en valencià septentrional: [dʒu'i] 'judici' (tortosí, Ribera d'Ebre); *escuella* (Maella, A. Ribagorça); *ruello* 'rodillo' (Sant Esteve de la Llitera); top. *la To(o)llega* 'la Todolella' (Ports).

d) Cal indicar també l'existència de casos d'elisió de /d/ prevocàlica inicial de mot explicables per contacte amb una vocal precedent i localitzats sobretot en valencià i nord-occidental meridional: *ardada* 'dardada' (Maestrat); *astral* 'destral' (val., n. occ. meridional, Camp de Tarragona); *(d)otzena*, *(d)ona*, *(d)esmaiat* (val. mer.). L'elisió de /d/ en la preposició *de* té lloc darrere de vocal final de mot especialment en estil col·loquial al Baix Cinca (Barnils, 1916b), Baix Aragó i alguerès, i també en valencià, en què després de l'elisió *e* pot esdevenir *i* (Elx).

e) Ferrando i Guirau (1983, p. 221) daten el fenomen d'elisió de /d/ intervocàlica en valencià al s. XIX. Aquesta possibilitat s'adiu amb l'absència de casos d'elisió en textos del s. XVI (Badia, 1951, p. 178), i amb la presència de la consonant en l'acabament *-ATA* i altres seqüències segmentals a comarques septentrionals i meridionals del País Valencià (Marina, Comtat, Alcoià, Ribera Baixa) al principi del segle passat. Segons fonts documentals, el canvi s'inicià amb una certa intensitat al s. XVIII (ja hi ha formes lèxiques valencianes amb /d/ elidida en documents del s. XVII) i es generalitzà durant la segona meitat del s. XIX (Martínes, 2000, p. 130). És clarament posterior a la mateixa evolució en castellà, en què

la relaxació de /d/ s'inicià cap al s. XIV i esdevingué general en acabaments com *-ado* al s. XVI (Lapesa, 1980).

L'elisió de /d/ intervocàlica en valencià ha estat atribuïda a la influència, en època recent, de dialectes de l'espanyol propers com el murcià en el cas de l'alcantí, en què l'elisió té un rendiment especialment elevat (Veny, 1978, p. 209). És dubtós que l'aragonès hagi intervingut en la implementació del fenomen a zones septentrionals del dialecte valencià i meridionals del dialecte nord-occidental, atès que la dental s'hi ha mantingut tradicionalment (Alvar, 1953, p. 176-177).

Al nostre parer, dos aspectes matisen l'atribució del procés d'elisió a influències foranes. Per una banda, la seva aplicació preferent en mots d'ús freqüent (*de, cada*) i en entorn contextual amb vocals de màxima obertura fa pensar que podria restar associat amb una tendència dialectal autòctona a comprimir i reduir les consonants en condicions favorables. Per l'altra, la presència de variants lèxiques amb /d/ elidida en nord-occidental meridional suggereix que el procés devia tenir una incidència més gran en aquesta zona dialectal en altres èpoques.

1.13.1.2. ROTACISME DE /d/

L'alguerès substitueix l'oclusiva dental sonora intervocàlica per una realització bategant o aproximant de tipus [r] en posició interior de mot (*convidats, vida, servidora, didal*) i en posició inicial en vocables funcionals com la preposició *de*. Aquesta realització es pot considerar resultat d'un procés de reducció consonàntica i, atès que es troba en campidanès, podria guardar relació amb immigració provinent del sud de Sardenya cap al 1600-1700 (Virdis, 1978, p. 43-44; Caria, 1990, p. 43-44). Variants rotitzades d'aquestes característiques apareixen documentades de manera esporàdica en documents dels segles XVII-XVIII i més sovint durant el s. XIX (*vira* 'vida', *sera* 'seda', [ru'ro] 'rodó'; Bosch, 2002, p. 37).

1.13.1.3. ELISIÓ DE LABIAL I LABIODENTAL

També de caràcter dialectal és l'elisió de consonant labial o labiodental en acabaments d'imperfet de verbs de la 1a conjugació, explicable pel grau d'obertura de la consonant en contextos vocàlics oberts i remissiu del mateix procés en imperfets de verbs d'altres conjugacions en català general (*partia* PARTIBAT, *venia* VENDEBAT). L'elisió que ens ocupa s'estén pel valencià (*estaes* 'estaves', *cantaes* 'cantaves'), indrets del Baix Aragó com Aiguaviva i la Ginebrosa (*nàem* 'anàvem', *trillàem* 'trillàvem'), la Noguera, el Segrià i el Baix Cinca (*menja*[ε] 'menjava', *troba*[ε] 'trobava', amb possible inserció posterior de [j] antihiatàtica; secció III.7.3.3.1), i el pallarès, en què trobem variants com *be[j]em* 'bevem' i

be[j]ent ‘bevent’ (Coromines, 1976-1977, vol. 2, p. 47). La tendència a l’elisió de la consonant intervocàlica contrasta amb la presència en acabaments d’imperfet de verbs de la 2a i 3a conjugacions, sigui de [v] a l’Alguer (*moleva* ‘molí’, *vistiva* ‘vestia’) o de [β] a la Ribagorça, Llitera, pallarès i àrees de l’Alt Urgell (*feva* ‘feia’, *partiva* ‘partia’), que també és cosa del gascó i hom ha volgut atribuir al manteniment de B llatina originària (gasc. *candàbi*, *aidíbi*; Rohlf, 1970, p. 214).

1.13.2. Oclusiva preconsonàntica

1.13.2.1. VALENCIÀ I NORD-OCCIDENTAL MERIDIONAL

a) En català nord-occidental meridional i ponentí i en valencià, les consonants oclusives en posició de coda poden experimentar lenició i elisió davant de consonant, sobretot en conversa ràpida i en condicions prosòdiques favorables. A la Marina Alta hi ha, però, manteniment de la realització oclusiva i casos d’assimilació regressiva de lloc d’articulació d’influència mallorquina (secció III.1.12).

El fenomen de lenició que ens ocupa afecta especialment C1 oclusiva dental, però també pot operar sobre C1 oclusiva velar i labial: *po[ð]* *viure*, *se[ð]* *rams*, *to[ð]* *lo foc*, *sa[ɣ]* *buit*, *a[ɣ]* *ció* ‘acció’, *su[β]* *venció*, *ca[β]* *nou* ‘cap nou’ (val.); *passa[ð]* *demà* (tortosí); *pu[ɣ]* *na* (B. Aragó). En algunes circumstàncies pot haver-hi, fins i tot, lenició progressiva de C2 oclusiva en grups consonàntics d’aquestes característiques (val. *lliberta[ð ð]* ‘acció’, *ca[β ɣ]* ‘os’). També l’elisió de C1 afecta sobretot, però no exclusivament, l’oclusiva dental: *això no es po(t) menjar*, *un sarpa(t) de terra* (Fraga); *to(t) lo foc*, *plei(t) gran*, *amista(t) gran* (Aiguaviva); *retor* ‘rector’, *dotor* ‘doctor’ (tortosí, B. Cinca, Terra Alta, B. Aragó, Llitera); *acetar* ‘acceptar’, *acent* ‘accent’, *suceir* i *sosuir* ‘succeir’ (tortosí); *re[θ]* *eta* ‘recepta’ (Llitera); *di(t) gros*, *cuixo(t) català*, *cadell* ‘cabdell’, *dissate* ‘dissabte’, *po(c) treballat* (val. mer.).

Com a cas particular d’aquesta tendència a afeblir C1 oclusiva d’una seqüència biconsonàntica cal esmentar la lenició i possible elisió de l’element oclusiu de les africades intervocàliques en valencià i nord-occidental meridional col·loquials. Així doncs, /ts/ pot esdevenir-hi [ðs] i [s] (*To(t)s Sants*, B. Aragó) i /dz/ pot realitzar-s’hi [z] i [s] (*agu[z]* ‘algutzir’, *hori(t)zó*, *martiri(t)zar*). A més a més, en valencià meridional és factible el canvi [ð] > [j] (*tois* ‘tots’, *treize* ‘tretze’, *seize* ‘setze; Colomina, 1985a, p. 141) i la simplificació -ts > -s en posició prepausal (*xique(t)s*, *ga(t)s*). Cal notar també la possible elisió de l’oclusiva en la seqüència [ks] intervocàlica en la parla col·loquial i de manera força general al domini dialectal (*esagerar* ‘exagerar’, *ausili* ‘auxili’).

El fet que, a més del valencià, els parlants de les àrees meridional i de ponent

del dialecte nord-occidental puguin practicar d'una manera o d'una altra la lenició i elisió de C1 oclusiva en els grups consonàntics d'interès suggereix que el procés d'afebliment que ens ocupa no és necessàriament d'arrel castellana. Hom ha documentat variants com *dotor* i *efete* en valencià als segles XVI-XVII (Martí Mestre, 1994, vol. 2, p. 96) i també *catiu* CAPTIU en català antic (DECat, vol. 2, p. 538). La simplificació de la terminació de 2a persona del plural *-ts* d'alguns verbs apareix en textos del català antic i en balear (*creis* CREDITIS, *deis*, *feis*, *seis*, *duis* DUCITIS; mall. *buis* 'buits').

b) En valencià, la lenició i possible elisió de C1 oclusiva oral pot tenir lloc davant de C2 fricativa en grups triconsonàntics, incloses les seqüències africada + consonant (o[βs]*tacle*, ro[ʒ] *del tot*). En nord-occidental meridional també hi ha casos de simplificació d'africada en seqüències d'aquestes característiques: *to(t)s dos*, *mi[ʒ]dia* (B. Aragó; *mi[d:]ia* 'migdia' Camp de Tarragona, A. Urgell oriental). És força general en català colloquial la realització [sC] de la seqüència [ksC] en mots generalment cultes com *explicar*, *explosió*, *excursió*, *extrem*, *excavar* i *exprés* (mall., centr., n. occ.).

1.13.2.2. ALGUERÈS

L'alguerès pot presentar elisió d'oclusiva final de mot davant de consonant inicial del mot següent en parla ràpida. Aquest procés afecta sobretot C1 dental i, menys freqüentment, C1 labial o velar (*un po(c) de vi*, *un co(p) de vent*, *li ha di(t) que sí*; Kuen, 1932-1934, vol. 5, p. 153-165), i es troba en recessió en benefici del mecanisme d'epèntesi vocàlica (secció II.8.9.5.2). L'elisió d'oclusiva final de síl·laba també pot operar en grups biconsonàntics medials (*batisme* 'baptisme', [kade'molt] 'calavera', *assolvir* 'absoldre', *sumari* 'submarí', *acció* 'acció'). Per la seva banda, en el mateix dialecte, les africades preconsonàntiques poden eliminar el component oclusiu (*dos cos de mà* 'dos cops de mà', *misdia* 'migdia') o elidir-se completament (*to(ts) los meus*), i hi ha casos de simplificació d'altres grups integrats per tres consonants consecutives (*pe(l)s camins*).

1.13.2.3. AFRICACIÓ DE /z/

En els dialectes que allarguen la fase oclusiva de les consonants africades, /z/ pot transformar-se en africada alveolar sonora en cultismes acabats en *-isar* potser per analogia de mots acabats en *-itzar* (*improvi[z]ar* > *improvi[d:z]ar*). Aquest procés d'africació també actua en la forma del masculí plural de l'article mallorquí *es* davant de vocal inicial del mot següent potser per analogia amb la realització africada de la seqüència *-s#s-* que trobem en el mateix dialecte (*e[d:z] homos*; secció III.1.12.1 i Dols, 2002).

La consonant /z/ geminada o simple de l'àrab podia passar a [dz] en català (*gatzara, atzar, atzerola, algutzir, atzagaia, atzabeja*) i en algun cas també podia fer-ho la fricativa sorda (*atzavara, assutzena*, mall. *atzabó*). També hi ha casos d'africació de fricativa palatoalveolar sorda en arabismes ((*al*)*morratxa*).

1.13.3. Oclusiva final de mot prevocàlica

Davant de vocal inicial de mot, pot haver-hi sonorització i possible aproximantització de les oclusives sordes finals en valencià i especialment en valencià meridional, i això deu dependre en gran manera de factors com el ritme de parla, la forma gramatical del mot afectat i el parlant (*ca*[β] *amunt*, *sa*[β] *això*, *po*[ð] *anar*, *sa*[ɣ] *ample*, *pu*[ɣ] *anar*, *la fon*[d] *és bona*, *pon*[d] *alt*). Tal com s'esdevé amb les seqüències consonàntiques heterosil·làbiques (secció III.1.13.2.1), la consonant afeblida pot elidir-se en valencià meridional (*ca*([β]) *amunt*, *to*([ð]) *el dia*), parlar en el qual l'explosió de les oclusives finals de mot davant de pausa també pot ser identificada perceptivament amb un element vocàlic breu i l'oclusiva dental final pot experimentar un procés de lenició (*joventu*[ð]). A la comarca de la Marina (també a Alacant), però, no hi ha sonorització de les oclusives sordes finals de mot davant de vocal (*ta*[p] *estret*, *di*[t] *ample*, *fo*[k] *encès*) i, a diferència del que pot succeir a altres indrets del dialecte, els mots sufixats formats a partir de primitius acabats en oclusiva mantenen el caràcter sord de la consonant (*ca*[p] *et* 'capet') (Garcia i Bertran, 1994, p. 72; Segura, 1996, p. 69).

L'afebliment d'oclusiva prevocàlica a través de frontera de mot també és vigent en nord-occidental meridional si bé amb menys intensitat que en valencià, la qual cosa qüestiona la hipòtesi que el procés sigui d'origen castellà: *ca*[β] *aquí/ací* 'cap aquí' (B. Ebre, Ribera d'Ebre, Urgell); *mari*[ð] i *muller* (Fraga; Barnils, 1916b); *senti*[ð] *a dir* (Camp de Tarragona).

1.13.4. Geminades

En català general, la simplificació de consonant llarga a través de frontera de mot s'aplica a les fricatives, aproximants i vibrants, però no pas a les oclusives orals i nasals ni a les consonants laterals.

Aquest procés de simplificació pot, però, afectar les consonants laterals i les oclusives sobretot dentals en valencià i nord-occidental meridional (*ca puesto* 'cap puesto', *un sarpà de terra* 'un sarpat de terra', *ní de...* 'nit de...', *to lo món* 'tot lo món', *po compartit* 'poc compartit'; Barnils, 1916b) i en alguerès (*to de ferro* 'tot de ferro', *to ru dia* 'tot lo dia'; Kuen, 1932-1934, vol. 5, p. 160-161).

En posició interior de mot, l'escurçament que ens ocupa s'aplica en aquests darrers parlars a grups d'oclusives ([t] alg. *baptisme, doctor*), fricatives ([s] val. *es-*

cissió), laterals ([ʎ] *ametlla*, *vetllar*, *bitlla*, *espatlla* i *guatlla* al B. Cinca i la Llitera) i nasals ([m] *setmana* en alg., val., B. Aragó i sud-oest del Camp de Tarragona). En vocables específics el procés de simplificació pot operar en altres dialectes en el cas de les geminades nasals (*Gemma*), fricatives (*discernir*, *fascicle*) i lateral alveolopalatal (*ratlla*, gallicisme *bitllet*), si bé no en mots de caràcter més culte ni en seqüències heteromorfèmiques (*obvi*, *cotna*, *logaritme*, *absol-la*, *innovar*). El mallorquí manté les consonants llargues amb vigència, fins i tot en posició final de mot en formes de 1a persona del singular del present d'indicatiu ([r:] *corr*, [t:] *accept*).

Mereixen una atenció especial els mots amb lateral alveolar geminada. En el dialecte central encara mantenen la pronúncia [l:] o ho feien fins fa poc vocables com *til·la*, *cella*, *disipella* 'erisipela', *xarello* i *camamilla*, i la geminada és fixa a vocables cultes com *atlas* i *atleta*. En mallorquí, hi ha [l:] en els acabaments *-ello/a* i *-illo/a*, a formes lèxiques diverses (*collocar*, *collegi*, *allot*, *espatla*, *batle*, *metla* 'ametlla'; Bibiloni, 1983, p. 162-164), i també en terminacions de 1a persona del present de formes verbals (*vetl*). També manté la geminada amb un cert vigor el rossellonès (*inte*[l:]*igent*, *co*[l:]*ègit*; Fouché, 1924a, p. 165). Per la seva banda, el valencià simplifica la geminada en [l] sobretot als territoris emplaçats al sud de la línia Biar-Busot, que inclouen el Camp d'Alacant i les comarques del Vinalopó i, en gran manera, també a la zona central del dialecte des de la Plana fins al Xúquer (*espala*, *mole*, *almela*, *velar* 'vetllar' i (*g*)*uala* enfront d'*espa*[l:]*a*, *mo*[l:]*e*, *ame*[l:]*a*, *ve*[l:]*ar* i (*g*)*ua*[l:]*a*; DECAt, vol. 1, p. 279 i 727; vol. 4, p. 714; Colomina, 1985a, p. 298). Es manté la geminada entre el Xúquer i la línia Biar-Busot i en les comarques més septentrionals, que, no obstant això, també presenten casos de simplificació com els següents: *bale* 'batlle' (pobles del B. Maestrat, Ports i Plana Alta); *a(r)mela* (Plana Alta, Plana Baixa); *guala* (Alt Maestrat). L'alguerès simplifica la lateral geminada (*espala* 'espatlla', *mela* 'ametlla').

1.13.5. Fricativa preconsonàntica

L'elisió de *s* davant de nasal sobretot en balear pot ser conseqüència de l'escurçament i reducció de la fricativa *i*, per tant, no pressuposa necessàriament l'aplicació d'un procés d'assimilació prèvia (secció III.1.12.1; Recasens, 2014, p. 326-331). El procés d'interès ha generat algunes formes i seqüències lèxiques sense fricativa originària: *corema* 'quaresma' (bal.); *mo(s) n'anam*, *cincogema* 'cinquagesma', *enfalimar* 'enfurismar' (eiv.; Veny, 1999a, p. 67). Trobem exemples d'aquestes mateixes característiques en català antic (*corema*, *blamaven* a les *Vides de Sants Rosselloneses*, Maneikis-Kniazzeh i Neugaard, 1977, vol. 1, p. 10), en la toponímia (*Cardener* < **Cardesner* CARDASINARIU), i en altres llengües romàniques com el francès (*âne* < *asne* ASINU, *mêler* < *mesler* MISCLARE; Pope, 1934, p. 151) i l'occità dialectal (*ane*, *carema*, *dinar*; Grandgent, 1905, p. 53).

Altres dialectes catalans poden elidir la fricativa alveolar preconsonàntica sobretot en mots freqüents i de caràcter funcional. L'alguerès col·loquial pot fer-ho davant de consonant africada palatoalveolar, [j], lateral i ròtica amb inclusió de les combinacions amb pronom enclític (*do(s) litros*, *lo(s) llits*, *mo(s) iaïos*, ['fema] *fes-me*, ['felu] *fes-lo*; Kuen, 1932-1934, vol. 5, p. 165; Bosch, 2002, p. 183-184). El procés també pot operar en català central septentrional i rossellonès, en valencià, i en nord-occidental meridional i ponentí: *no ho he pa(s) dit* (centr. septr., ross.); *tre(s) dies*, *me(s) de maig* (centr. septr.); *mo(s) la* (ross., val., ribagorçà, B. Aragó); *tote(s) les* (B. Aragó); *fe(s)-me*, *porta-mo'n dos* < *porta-mos-en dos* (Costera; Sancho Cremades, 1995, p. 43). El mateix fenomen justifica les variants sense *s* dels vocables *més* ([me] centr. sept.), *és* ([e], [ɛ] centr. i n. occ. sept., Camp de Tarraгона, [e] n. occ. centr.; Alcover i Moll, 1929-1932, vol. 5, p. 32) i *res* ([re] A. Ribagorça, Pallars, Osona, Bages, Cerdanya, [rɛ] Girona, Barcelona, Camp de Tarraгона; DECat, vol. 7, p. 272).

1.13.6. Grups de tres i quatre consonants (Principat, balear, rossellonès)

a) En els dialectes central i nord-occidental, en cas que es mantingui davant de pausa, C2 oclusiva final de mot en seqüències CC#C s'elideix si és dental, tret que precedeixi [j], experimenta un grau elevat de reducció si és labial o velar, i es fusiona amb C3 idèntica ([sk] *gust casolà*, [rɣ] *perd gas*, [lt] *indult tardà*, [rp] *verd però negrós*, [rk] *fort com un lleó*, [z(g)r] *casc regi*, [r(p)t] *verb transitiu*, [sk] *casc caldeu*). D'altra banda, C2 nasal es manté (*olm vell*), i C2 fricativa resol el contacte amb C3 segons les regles de realització de grups biconsonàntics ([ms] *cims silenciosos*, [dr] *gots russos*, [ʃ] *els xicots*, [mb] *triomf bèlic*, [lzβ] *mals veïns*; n. occ. [jʃ] *aqueix salt*, [jr] *coneix Roma*). Pel que fa a les seqüències de quatre segments consonàntics, cal esmentar casos de simplificació en seqüències CCs#C (*cas(c)s daurats*; tarragoní [d:ʒ] *gots gelats*, *maig gelat*) i CCt#C ([gzβ] *text bo*).

b) En seqüències (C)Cs#C, la fricativa alveolar s'elideix en rossellonès amb inclusió dels mots funcionals *els*, *als*, *pels* i *dels* i després pot haver-hi assimilació regressiva segons el comportament resumit en la secció III.1.12.1 ([b:] *plats bons*, [nd] *dins de*, [d:] *tots dos*, [lk] *pels camins*, [rɲk] *ferms com*). També en català central septentrional s'elideix la fricativa alveolar preconsonàntica de mots funcionals i adjectius però no pas de noms substantius (*el(s) peus*, *els meu(s)/bon(s) pares*, *poc(s) paquets*; Comas Causa, 1970, p. 51-53). Sembla haver-hi indicis d'aquest procés d'elisió en català antic (s. XIII *al franceschs*, *el garnimens*, *Crònica de Bernat Desclot*).

c) En mallorquí, el procés de reducció consonàntica en grups CC#C és força general: hi ha caiguda generalitzada de C2 oclusiva, nasal, ròtica, fricativa i lateral final de mot davant de consonant inicial del mot següent i resolució posterior

de les dues consonants resultants en contacte. Exemples: [dd] *accept dinar*, [nt] *banc tapat*, [rm] *es corb marí*, [t:s] *obr sa casa*, [jk] *feis com*, [rv] *fars verts*, [ʎd] *balls de saló*, [v:] *ets viu*, [rk] *ferm com ell*, [ll] *arregl làmines*. En algunes seqüències consonàntiques hi ha elisió de C1, a saber, en grups amb C1 = s i en la seqüència final de mot r + nasal ([kk] *basc comunista*, [bb] *agost bo*, [mp] *carn podrida*, [ŋk] *carn calenta*), i la seqüència [tʃ##C] presenta vocalització de l'africada. D'altra banda, hi ha elisió de C2 i C3 en seqüències CCC#C amb un grup oclusiva + líquida al final de mot ([ns] *umpl sa pica*, [mp] *entr prunes*). L'occità presenta exemples anàlegs: *mie*[n n]ou 'mieg nou', *cle*[m m]òl 'clesc mòl', *ta*[l l]ongs 'taps longs', *ra*[g g]riules 'rats griules', *pei*(s) *de mar*, *por*(cs) *negres*, *ca*[n s]emenat 'camp semenat' (Alibèrt, 1976, p. 38-39). Tal com s'esdevenia amb el procés assimilatori en grups de dues consonants (secció III.1.12.1), aquesta afinitat interdialectal podria restar associada amb les relacions històriques entre mallorquí i occità durant l'edat mitjana o bé tenir un origen autòcton.

Les solucions del menorquí contrasten amb les mallorquines en la mesura que comporten l'elisió de C1 i no pas de C2 en seqüències CC##C si ambdues consonants formen una africada, o bé si la primera consonant és oclusiva o r i la segona és s ([zð] *gots durs*, *caps durs*, [ʒb] *maig bonic*, [zʎ] *honors llunyans*). Anàlogament al mallorquí, el menorquí elideix C2 en les seqüències finals de mot ròtica + oclusiva ([rm] *corb marí*), nasal + s ([ŋk] *bons cosins*) i, juntament també amb l'eivissenc, oclusiva + líquida ([t:s] *obr sa casa*).

1.14. Oclusives (alveolo)palatals del mallorquí

La realització palatovelar de /k/ i /g/ davant de vocal anterior i [j] és un fenomen coarticulatori universal i, per tant, propi del català general. A Mallorca, però, aquestes mateixes consonants velars anteriors presenten típicament realització (alveolo)palatal ([ç], [j]) o velar palatalitzada ([kʲ], [gʲ]) davant de [i, e, ε, a, ə, j], i en posició final de mot davant de pausa i de qualsevol vocal inicial del mot següent. L'indret d'articulació de les realitzacions (alveolo)palatals d'interès pot ser estrictament palatal o alveolopalatal segons el parlant, el context segmental i altres factors (Recasens, 2014, p. 77-87), i el mode oclusiu o aproximant de /g/ palatalitzada ([gʲ]) o (alveolo)palatal ([j]) està determinat per l'entorn contextual. En posició interior de mot, els dos fonemes es realitzen velars posteriors davant de vocal posterior labial i davant de [l] i [r] tautosil·làbiques (*clavell*, *crema*).

A Mallorca, la presència o absència de realitzacions (alveolo)palatal o velar palatalitzada de /k/ i /g/ en les condicions esmentades depèn del parlant i de la zona geogràfica, i el contrast entre un escenari i l'altre és especialment perceptible davant de [a] i [ə] i en posició final de mot davant de vocal posterior inicial

del mot següent. Tal com deixen entreveure les dades de l'ALPI (mapes 30 *cap*, 31 *caure*, 32 *caixa*, 35 *canya*), localitats com Sóller i Campos són refractàries al procés de palatalització, mentre que altres poblacions es mostren especialment favorables a l'articulació (alveolo)palatal que ens ocupa (Felanitx, Manacor, Son Servera, Pollença). Hi ha indicis per a pensar que en altre temps l'extensió de les realitzacions oclusives (alveolo)palatals devia ser superior a l'actual: així, mentre que Veny (1983, p. 81) apunta la presència d'aquestes articulacions a Ciutat, Valldemossa, Pollença, Son Servera, Algaida, Manacor, Felanitx, Calvià, Puigpunyent, Marratxí, Sant Joan, Sant Llorenç des Cardassar, Santanyí i Ses Salines, en data anterior Alcover (1908, p. 300) les recollia a més a més a Galilea, Pina, Montuïri, Llorito, Randa, Calonge i Vilafranca, i el *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana* (1920, vol. 11, p. 37) ho feia a Artà i Santa Margalida però no pas a Bunyola, Sineu, Alcúdia, Esporles ni Sa Pobla. En suport de la possibilitat que les realitzacions oclusives d'interès tinguessin una extensió superior en altre temps hi ha el fet que el mot *pega* PICA presenti [e] en lloc de [ə] fins i tot en àrees de Mallorca on /k/ i /g/ no palatalitzen (DECat, vol. 6, p. 372).

A la Romània, cal destacar dues onades de palatalització de velars en èpoques i àrees dialectals diferents (Lausberg, 1970, p. 315-320).

a) Un primer procés de palatalització operà davant de segment vocàlic anterior i generà la consonant [c]. Posteriorment [c] evolucionà a [tʃ] en italià (*cento* CENTU), i a [ts] després feta [s] en francès, portuguès, català i occità i [θ] en espanyol (fr., cat. *cent*, esp. *cien*).

b) Un segon procés, més tardà, tingué lloc davant de vocal baixa en una zona més restringida, que comprèn sobretot el francès i el retoromànic. En francès, el producte [c] esdevingué africada palatoalveolar primer i fricativa palatoalveolar després ([c] > [tʃ] > [ʃ]) i féu que la vocal baixa diftongués (*chien* CANE, *chièvre* CAPRA). La palatalització de /ka/ sembla haver-se originat a l'àrea alpina i ha estat atribuïda a l'esforç que els francs posaven en la pronúncia de les oclusives velars del galloromà, que devien ser anteriors si bé no pas palatals (Straka, 1965, p. 144).

Una condició per tal que operi el pas de /k/ a [c] sembla ser la presència d'un element vocàlic anterior, tal com prova l'evolució de *Ce, i* esmentada més amunt o bé palatalitzacions modernes a regions occitanes com la Droma ([aʔi] ACCU HIC, [tʔy] CULU; Bouvier, 1976, p. 75-81) i el Tarn ([cɔjɫ], [tʔyr] CULU; Maurand, 1974, p. 132). Amb tot, no queda del tot clar si el canvi /ka/ > [ca] ha de dependre necessàriament del caràcter especialment anterior de la vocal baixa (Grammont, 1971, p. 214) o bé pot guardar relació també amb factors de tipus posicional i prosòdic com ara un guany de contacte linguopalatal durant l'oclusiva velar en les posicions inicial de mot i/o accentuada.

Dintre del marc lingüístic que acabem d'apuntar, la casuística del mallorquí

suggereix que el procés de palatalització de /k, g/ en aquest subdialecte fou de data tardana i per tant autòcton i posterior a la colonització de les illes Balears, i això per dos motius: tret de vocables específics (secció II.7.1.4), la vocal [a] s'ha mantingut baixa després de l'oclusiva (alveolo)palatal en lloc de transformar-se en *e* o en diftong creixent; [c] i [j] s'han mantingut oclusives en lloc de passar a africades i presenten diferents graus de palatalitat segons la localitat illenca. No es pot descartar la hipòtesi que la palatalització de velars en mallorquí s'hagi originat en poblacions que presenten un timbre especialment anterior de la vocal baixa; sembla, efectivament, que Palma, Felanitx, Son Servera, Manacor i Pollença tenen una vocal baixa de realització molt anterior i un grau màxim de palatalització de velars. Una hipòtesi alternativa i poc probable és que el fenomen de palatalització consonàntica, juntament amb la realització anterior de la vocal baixa, fos portat a Mallorca per habitants del nord d'Itàlia entre els expedicionaris genovesos i pisans que arribaren a Mallorca durant l'edat mitjana. En suport d'aquesta possibilitat cal destacar la coincidència entre els contextos de palatalització de velars en mallorquí i en dialectes nord-italians i retoromànics, en què /k/ pot realitzar-se [c] o [kʲ] no només davant de vocal anterior i [a], sinó també en posició final de mot (Rohlf, 1966, p. 199-200 i 425-426; Salvioni, 1901).

2. NASALS

2.1. Palatalitat

2.1.1. N-, NN

a) A diferència de L- (secció III.3.2.1), la consonant inicial de mot N- s'ha mantingut sense palatalitzar en català i en la resta de parlars peninsulars tret de l'asturleonès que presenta [ɲ] ([ɲ]ube, [ɲ]ariz).

Per la seva banda, NN intervocàlica ha donat [ɲ]. Exemples: *canya* CANNA, *grunyir* GRUNNIRE, *any* ANNU, *cabanya* CAPANNA, *banya* cèlt. *BANNOM, *enganyar* *INGANNARE, *afanyar-se* *AFFANNARE, *penya* PINNA, *seny* 'seny' germ. SINN, *tany* 'tany' gàllic TANNOS, *tonyina* *TUNNINA. El resultat alveolopalatal de NN intervocàlica és comú a l'aragonès i al castellà (*año*, *caña*), i està associat amb el grau considerable de contacte linguopalatal de les consonants geminades. L'occità no presenta palatalització (*cana*, *cabana*). El fet que la realització [ɲ] de NN en dialectes italians es trobi només davant de vocal alta etimològica, especialment si és anterior, qüestiona la hipòtesi que la palatalització de NN a la península Ibèrica podria restar associada amb un substrat sud-italià antic (Rohlf, 1966, p. 334-335). Els vocables cultes poden haver mantingut la geminada (*perenne*, *bienni*) o la nasal sense palatalitzar (*ban* fràncic BANN).

Segons Rasico (1982, p. 214), la palatalització de NN intervocàlica ja s'havia

acomplert a mitjan s. x i és posterior al canvi N[j] > [ɲ] que ja operava en llatí vulgar (les zones dialectals que no han palatalitzat NN com la Llitera presenten [ɲ] en mots amb N[j] originària). El pas de NN a [ɲ] deu ser anterior a les assimilacions MN, ND > [n:] atès que, en català, la solució característica d'aquests darrers grups ha estat [n] i no [ɲ] (*dona, rodona*; seccions III.1.9.1 i III.2.2). Amb tot, cal plantejar la hipòtesi alternativa que, tal com apuntem en aquestes seccions del llibre, el pas de MN i ND a [n] hauria pogut tenir lloc per elisió directa d'una de les consonants del grup alhora que en virtut d'un procés d'assimilació intermedi. S'ha proposat també que el canvi que ens ocupa deu haver precedit la caiguda de les vocals finals per tal com, en cas contrari, el contrast entre /n/ i /n:/ (també entre /l/ i /l:/) s'hauria mantingut amb dificultats en aquesta posició i, per tant, un mot com ANNU hauria pogut donar *an* i no *any* (Duarte i Alsina, 1984, p. 161-162).

b) Les variants lèxiques amb les solucions [n] i [ɲ] de NN intervocàlica convisqueren durant molt temps, tal com suggereix la presència de les grafies *ny, yn, n* en documents de l'edat mitjana: s. XIII *an/any, cabanes/cabanyes* (Rasico, 1993, p. 31); *ayn(s)/an(s), pena* / cognom *Peyna* (Ponsoda, 1996, p. 171). En vocables específics, la solució alveolar deu haver estat més antiga que l'alveolopalatal. Així, pel que fa a *INGANNARE (DECat, vol. 3, p. 346-348), les formes *enganar* i *engan* (documentades a les *Homilies d'Organyà* i fins als segles xv-xvi) precediren *engany* i *enganyar* (la primera freqüent sobretot al s. xv i la segona usada en el s. xvi). En altres vocables, degué haver-hi coexistència de solucions [n] i [ɲ] tal com mostren les variants coetànies del s. XIII *afanar, afan* i *afanyar* *AFFANNA-RE, si bé també és possible que, tal com s'esdevé amb altres consonants en posició de coda sil·làbica, l'alveolar -[n] (*afan*) hauria pogut ser generada a partir de [ɲ] medial (*afanyar*) per reducció i pèrdua de contacte linguopalatal. Així, en lloc de -[ɲ] tenim -[n] en alguerès actual i -[jN] davant de consonant en mallorquí, si bé la presència de l'apèndix gradual en aquesta darrera realització podria restar associada amb l'elevat grau de palatalitat de la nasal alveolopalatal (secció III.2.1.2.5).

Aquest estat de vacil·lació de solucions en català antic ha fet que alguns vocables amb NN etimològica tinguin [n] i no pas [ɲ] en català general (DCVB, vol. 9, p. 166): *cabana*; *cànem* CANNABE, si bé *cànyom* en mallorquí i menorquí; *afanar-se*; *acanar-se* format sobre CANNA 'amidar'; *rat-penat* *RATTU PINNATU, si bé *rata pinyada*.

No han experimentat palatalització de NN originària el ribagorçà i el pallarès, en què el resultat fonètic de la geminada nasal ha estat [n], de manera anàloga a l'occità, el gascò i zones de l'asturleonès i també al portuguès, romanès, francès i dialectes nord-italians. Formes documentals antigues indiquen que altres parlars pirinencs ja afavorien la solució [n]: s. XII *enganar, engan, an* (*Homi-*

lies d'Organyà), *engan* (Pallars; Moran, 1992-1993, p. 159), *an* ANNU (Rasico, 2006, p. 327); s. XIV *an*, *cana* CANNA (Rasico, 1999, p. 209). De fet, sembla que hi havia alternança entre [n] (*an*, *engan*) i [ɲ] (*inganio*, *panys*) a l'Alt Urgell durant els segles XII-XIV, i que la segona realització possiblement era de procedència oriental (Rasico, 1993, p. 81). En altre temps l'extensió dels dominis de [n] devia arribar fins al Maestrat, tal com proven fonts documentals procedents del dialecte occidental central (s. XIV *canes*, *canella*, *an*; Veny, 1993a, p. 140) i del nord del País Valencià (s. XIV *cana*, *bana*; *Sermons* de Sant Vicent Ferrer), així com topònims formats sobre *Pena* situats des de la Ribagorça fins al Matarranya (*Pena de l'Alba* a Boí, *Prenafeta* a la Conca de Barberà, *Pena-roja* al Matarranya). Modernament les formes lèxiques amb nasal alveolar es troben sobretot als parlars pirinencs de la Ribagorça i del Pallars: *bana* 'banya', *cabana*, *cànem*, *sen* germ. SINN 'seny', *tan* 'tany', *rat penat*, *tona* TUNNA; *an* ANNU, i els derivats *enguan* i *festanal* 'festa gran de l'any'; els derivats de CANNA *canell* 'puny', *canot* 'laringe' i *escanar* 'escanyar'; el vocable *espanar* 'espanyar' format sobre PANNU, i *espenar* 'espenyar' i *penal* 'penyal' sobre PINNA. Amb tot, la solució alveolopalatal no és desconeguda en la delimitació ribagorçana. Així, a la Llitera, conviuen *n* en vocables com *an*, *cànim*, *cabana* i *cana* i *ny* a *grunyir*, *enganyar* i *tonya* (Sistac, 1993, p. 108-109). Un percentatge molt inferior de variants lèxiques amb *n* es troba a l'Alt Urgell (*canell*), al B. Cinca (*canella*, *cabana*, *canís*, [queixal del] *sen*), a la Noguera (*bana*, *cabana*), al Maestrat (*bana*, *espenedor* 'espenyador'), valencià (*canada* 'vall', *canella* 'canyella, espècia', *canelló* 'caramell') i balear (*enganar*, eiv. *canís*).

Cal preguntar-se fins a quin punt les solucions del ribagorçà guarden relació amb les del dialecte alt-aragonès, que pot no haver palatalitzat el grup NN (*pena*, *cabanna*, *escannase*; Zamora Vicente, 1989, p. 233; Lapesa, 1980, p. 496), i si la presència de variants amb [n] a zones meridionals del dialecte nord-occidental i en valencià està associada amb un tractament mossàrab NN > [n]. Aquesta darrera relació podria explicar la nasal alveolar de topònims formats sobre PINNA (*Prenafeta* < *Penafreta* PINNA FRACTA, *Pena-roja*, *Penàguila*, *Benitatxell*) i d'altres sobre CANNA (*Vilar de Canes*, *Canet lo Roig*, *la Canada d'Ares*). El català central septentrional també presenta alguns noms de lloc amb NN no palatalitzada provinents dels ètims CANNA (*Canet*) i CAPANNA (*Cabanes*).

2.1.2. Grups amb iod i altres

2.1.2.1. N[j], MN[j]

a) En època molt reculada la seqüència N[j] devia presentar la realització [ɲ] assolida en virtut d'un procés de mescla gestual promogut per un grau màxim de

superposició entre els gestos apical o laminal de C1 i dorsal de C2, anàleg al postulat per a la solució fonètica d'altres seqüències consonàntiques com T[j], SS[j] i L[j] en les seccions III.1.6.1, III.1.6.3 i III.3.2.2. Exemples: *vinya* VINEA, *senyor* SENIORE, *companyó* COMPANIONE, *estrany* EXTRANEU, cat. ant. *giny* GENIU. El fet que la palatalització de N[j] s'hagi estès pràcticament per tota la Romània implica que ja devia operar en llatí tardà. La seqüència MN[j] també ha esdevingut [ɲ] a través d'una evolució /mnj/ > [n:j] > [ɲ] en el cas del vocable *ensonyat* i la forma dialectal *sony* 'son' (val. mer. extrem; Colomina, 1985a, p. 156), provinents ambdós de SOMNIU.

Els cultismes poden haver mantingut la seqüència segmental originària en vocables com *matrimoni* MATRIMONIU, *geni*, i *somni* i *somniar*. Tampoc no hi ha hagut palatalització de la consonant nasal en la seqüència [ɾɲ] (RN[j]) a causa segurament de la incompatibilitat entre els gestos linguals de la consonant ròtica i de la consonant alveolopalatal (*borni* *BORNIU?). Dialectalment, però, *cúrnia* CORNEA pot esdevenir no només *curna* sinó també *curnya* (DECat, vol. 2, p. 940).

b) Mentre que N[j] també havia passat a [ɲ] en mossàrab (Sanchis Guarner, 1992, p. 96), els moriscos tractaven la nasal alveolopalatal com a [ɲ] atès que l'àrab no tenia aquesta consonant (*Buynol* en lloc de *Bunyol*; OnCat, vol. 6, p. 343). Aquest fenomen podria justificar que alguns topònims de procedència àrab mantinguin la seqüència [ɲ] sense palatalitzar (*Dénia*, *Cocentaina*) i que els conquistadors poguessin reaccionar tot canviant [ɲ] per [ɲ] en topònims d'aquestes característiques (*Rascanya* en lloc de *Rascaina*).

2.1.2.2. GN

En català, el grup llatí [ɣn] GN ha donat [ɲ]. Exemples: *estany* STAGNU, *llenya* LIGNA, *anyell* AGNELLU, així com l'antic *deny* DIGNU i els verbs derivats *denyar(-se)* DIGNARI, *desdenyar* DEDIGNARI i *endenyar-se* INDIGNARI. Els cultismes poden haver mantingut el grup originari sense canvis (*digne* i els derivats *dignar-se* i *indignar-se*, *signar*, *consigna*), i la forma verbal *conèixer* suposa l'ètim CONOSCERE < COGNOSCERE.

El canvi de [ɣn] a [ɲ] deu haver estat assolit a partir d'un procés de mescla entre els gestos dorsal de C1 velar i lingual frontal de C2 alveolar (Kent, 1945, p. 54-55), que està en consonància amb el fet que les oclusives velars poden avançar el contacte lingual als costats del paladar davant d'algunes consonants alveolars. Així doncs, aquest procés hauria pogut promoure una seqüència intermèdia de tipus [ɣɲ] o [ɣɲ], a partir de la qual era fàcil passar a [ɲ] (també Wireback, 2005 i 2010). Aquesta hipòtesi explicativa sembla preferible a la que postula que [ɲ] fou originada a partir d'un producte [ɣɲ] ([ɣn] > [ɣɲ] > [ɲ] > [jɲ] > [ɲ]; Ba-

dia, 1951, p. 200) o bé d'una realització [n:] ([gn] > [nn] > [n]; Lloyd, 1993, p. 391). El primer d'aquests dos desenvolupaments deu haver generat les formes mallorquines *Ainès* 'Agnès' i *sainia* 'sagnia'.

2.1.2.3. NGe,i, ND[j]

En català, la nasal alveolopalatal [ɲ] pot provenir de NGe,i i ND[j]. Exemples: *plànyer* PLANGERE, *atènyer* ATTINGERE, *renyir* RINGI, *lluny* LONGE, *vergonya* VERECUNDIA, *fonyar* *FUNDIARE. En els dos casos sembla que [ɲ] fou generada per assimilació progressiva de mode a partir d'una realització [ɲj], en què l'oclusiva oral palatal correspon a les seqüències originàries Ge,i i D[j] (secció III.1.6.4).

2.1.2.4. PALATALITZACIÓ DIALECTAL

a) El canvi [ɲj] > [ɲ] disposa d'exemples de caràcter dialectal de factura moderna. En trobem en rossellonès sobretot en gallicismes com *jardinyera* fr. *jardinière* i *panyer* fr. *panier* (Fouché, 1924a, p. 262), i també en el cas de la forma *sovin* SUBÏNDE 'sovint' provinent potser de la seqüència lèxica *sovent hi ha* i esdevinguda *sovi*[ɲk] en alguns indrets (Badia, 1951, p. 142; DECat, vol. 8, p. 126; SACAZE, mapa 234), i de l'antiga variant lèxica *quiny* 'quin' explicable per motius similars. Cal esmentar, així mateix, les variants *mo*[ɲ]ato 'moniato' i *sé*[ɲ]a 'sénia' al Baix Maestrat (Benicarló; Dunjó, 1966, p. 108 i 133), i *nyaler* 'nialer' en ribagorçà. És especialment freqüent la realització [ɲ(j)a] de *n'hi ha*, que es troba en el dialecte nord-occidental i a comarques properes del català central (ribagorçà, pallarès, A. Urgell, Llitera, Noguera, Garrigues, Solsona, Segrià, B. Aragó), en valencià sobretot septentrional (B. Maestrat, Alcalatén, A. Maestrat, Ports, alacantí), i en rossellonès, i a partir de la qual cal justificar la presència dels infinitius *nyaure* (Fraga, Llitera) i *nyaver* (Maella).

La palatalització regressiva de [ɲ] davant d'una vocal alta o mitjana anterior ha tingut lloc en posició inicial de formes lèxiques vigents sobretot en nord-occidental meridional i en valencià septentrional i meridional: possiblement *nyicris* (DECat, vol. 5, p. 995); *nyiu* 'niu' (ribagorçà, B. Maestrat, alacantí); *nyuc*, *nyugar*, *nyeula* 'neula', *nyigitós* 'neguitós', *nyespro/a*, *nyespla/o* (parlars valencians); *nyervi* 'nervi' (pallarès, Segrià, València), *nyirvi* (ribagorçà, tortosí, mall., Segrià, Matarranya, Ports, Montsià); *nyespro* (Fraga). El mateix canvi en contacte amb [i] també pot haver actuat en posició medial: *escopinyar* 'escopinar' (Selva, ross., tortosí); *gavinyet* < *ganyivet* 'ganivet' (tortosí, Montsià, Maella, Ports, Alcalatén, A. i B. Maestrat, val. mer.).

b) L'evolució [ɲn] > [ɲ] és un cas de palatalització progressiva que, anàloga-

ment a [nj] > [ɲ], és assolit mitjançant mescla gestual entre les dues consonants palatal i alveolar consecutives. Ha actuat en les immediacions de vocal tònica i ha generat variants lèxiques com *cu[ɲ]a*, *samfa[ɲ]a* i anàlogues a partir dels mots *cuina*, *samfaina*, *feina*, *beina*, *polaina*, *becaina*, *eina*, *boina*, *buina*, *borraina*, *sofraina* ‘sofraja’ i *reina* provinent de REGINA i també de RESINA. Aquestes variants amb nasal alveolopalatal s’estenen per les comarques centrals del domini nord-occidental, a saber, el Priorat, la Noguera, el B. Cinca, l’Urgell, les Garrigues i el Segrià, i també radiquen al Camp de Tarragona i a la Conca de Barberà. En menys mesura, són pròpies d’altres comarques emplaçades més cap al nord (Penedès, Anoia, Solsonès, A. Urgell, Conca de Tremp) i cap al sud (Ribera d’Ebre, B. Ebre, B. Maestrat). Pensem que, contràriament a l’opinió de Coromines (DECat, vol. 3, p. 926), el procés [ɲ] > [ɲ] no és d’àmbit local, secundari i més aviat recent, sinó que s’integra en la tendència a afavorir un grau elevat de palatalitat de les consonants palatals en una zona prou àmplia del domini dialectal (seccions III.1.6.6 i III.1.10.1.2). Avui es tracta d’una realització poc prestigiosa.

Un altre índex del grau elevat de palatalitat de les consonants palatals és llur allargament en les mateixes comarques centrals del dialecte nord-occidental i meridionals del dialecte central. Segons Mariner (1953, p. 186-187), les transcripcions [ɲ:] i [jɲ] de /ɲ/ en aquesta zona dialectal revelen l’existència d’una tendència a l’increment del grau de palatalitat anàloga a la que hi experimenten les fricatives palatoalveolars reforçades amb iod o bé esdevingudes africades. La realització llarga de /ɲ/ també és característica del rossellonès (*lle[ɲ:]a*, *vi[ɲ:]er*; DECat, vol. 9, p. 255; Fouché, 1924a, p. 215).

2.1.2.5. DESPALATALITZACIÓ

a) En mallorquí, generalment hi ha descomposició de /ɲ/ i també de C1 de la seqüència [ɲc] en [j] + nasal en les condicions següents: en posició final de mot davant de consonant heterosil·làbica (*a[jm] benigne* ‘any benigne’, *pa[jn] car* ‘pany car’); en acabaments de plural nominals i de 2a persona del singular de present d’indicatiu (*pa[jns]* ‘panyes’, *mu[jns]* ‘munys’, *ba[jns]* ‘bancs’) (Alcover, 1908, p. 270-271; Alcover i Moll, 1929-1932, vol. 4, p. 66).

Aquesta evolució ha estat ocasionada per la categorització perceptiva com a segment independent de les transicions vocàliques VC de la nasal alveolopalatal, que són especialment llargues quan la vocal precedent és baixa o posterior labial. En principi, el canvi sembla associat no pas amb una disminució de contacte dorsopalatal de [ɲ] en posició de coda sinó, ben al contrari, amb un increment de contacte dorsopalatal i de la freqüència del locus de la transició vocàlica de F2. Aquesta hipòtesi es basa en diverses observacions: les consonants (alveolo)pala-

tals orals i nasals del mallorquí poden ser emeses amb un grau considerable de contacte dorsal i articular-se no només a la zona alveolopalatal sinó també a la palatal, en què el locus de la transició vocàlica de F2 és encara més alt; la modificació segmental no genera la realització alveolar [n] sinó una seqüència [jN] amb element gradual; la realització [jN] de /ɲ/ preconsonàntica que ens ocupa no és o no ha estat general a l'illa de Mallorca (Recasens, 2014, p. 168).

Pel que fa a una evolució similar en el cas del mot *menjar*, vegeu la secció III.1.6.5. L'escissió de la nasal alveolopalatal final de síl·laba en [jn] actuà també en francès antic (*bain* BANEU < BALNEU, *plaindre* PLANGERE; Pope, 1934, p. 161), occità antic (*saint* SANCTU; Grandgent, 1905, p. 71) i gascó modern ([bajn], [bajn]; Millardet, 1910, p. 169).

b) En alguerès, el canvi de [ɲ] a [n] ha operat sistemàticament en posició final de mot i en les formes de plural (*jun* 'juny', *an(s)* 'any(s)'). Es tracta d'un procés de despalatalització relativament recent car, al principi del segle xx, mots com *any* es realitzaven amb [ɲ] davant de pausa alhora que assimilaven la consonant a una consonant heterosil·làbica següent ([aɲ], [dʒuɲ], a[m] *passat*; Kuen, 1932-1934, vol. 5, p. 149, 152 i 167).

Amb més o menys freqüència, també hi ha realització [n] de la nasal alveolopalatal final de mot en pallarès, a l'Alta i Baixa Ribagorça, la Llitera i el Baix Cinca, i això no únicament en el cas dels vocables que tenien NN en llatí com els referits en la secció III.2.1.1 (*terren(s)* 'terreny(s)'). Aquest escenari s'adiu amb l'existència de topònims pirinencs amb les solucions -[n], -[ɲ] o -[ni] del grup ND originari (*Gombrèn/Gombreny*, *Travessani*, *Gireny/Giren*; OnCat, vol. 4, p. 347; Badia, 1951, p. 205; secció III.1.9.1.1). En alguns casos, l'alveolarització que ens ocupa pot haver estat promoguda per dissimilació de consonants palatals: *jun* 'juny' (Camp d'Alacant, Alcoià); *gi*[ɲ(k)], *gin* 'enginy' (A. Maestrat, Priorat, Garrigues; DECAt, vol. 4, p. 464); *llun* LONGE 'lluny' (Ribagorça, Ribera d'Ebre, Terra Alta, Llitera, B. Ebre, Maestrat, Segrià, Priorat, Alcatén, ross., *allun* Fraga, *llunt* val., alg.). En el cas de la variant *llun*, la nasal alveolar pot haver estat condicionada també per assimilació de lloc d'articulació a la consonant inicial del mot següent a partir de seqüències com *lluny de*.

La despalatalització de [ɲ] en posició final de mot i davant de *s* és pròpia de l'occità general i dialectal (*gen* INGENIU, *ban* BANEU < BALNEU, [ɲ] *poung* PUGNU, [j] *loui* LONGE; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 298; Grandgent, 1905, p. 65-66; DECAt, vol. 5, p. 592).

c) També hi ha casos de despalatalització de [ɲ] intervocàlica en [jn] o [nj] en català septentrional. Exemples: *lleina* (A. Cerdanya, A. Urgell oriental; DECAt, vol. 5, p. 155); ['bajnəs] 'banyes' (capcinès); *aniell* 'anyell' (ross.).

2.2. Grup MN

2.2.1. Evolució general

La solució característica de MN en català és [n]. Exemples: *antena* ANTE-NA, *dona* DOMNA < DOMINA, *son* SOMNU, *anar* AMNARE; cat. ant. *dan* DAMNU, *colona* COLUMNA; top. *Anoia* *AMNUCULA. Els cultismes poden haver mantingut el grup originari (*solemne*, *columna*). A la Romània, a més del català, presenten [n] el portuguès i l'occità (port. *dona*, occ. *dono* DOMNA < DOMINA), el lleonès (*dano* DAMNU) i àrees del rètic. Hi ha [n:] en italià i zones del rètic ([^ldon:a] als dos indrets), i també en espanyol antic, en què la geminada resulta necessària per a explicar la solució [ɲ] (*daño*, *sueño*, *doña*).

Tal com s'esdevenia amb MB i ND és possible que el producte [n] de MN hagi estat generat per elisió directa de la consonant bilabial i, per tant, no necessàriament per simplificació d'una variant assimilada [n:] (Badia, 1951, p. 194). De fet, ambdós processos, *i. e.*, assimilació i reducció, haurien pogut operar independentment l'un de l'altre a partir d'una realització comuna [^mn] promoguda per anticipació del gest apical de la nasal alveolar. En suport d'aquesta hipòtesi cal remarcar, des dels orígens de la llengua, la representació gràfica amb *n* i no pas amb *nn* de les formes lèxiques corresponents als ètims AMNARE, DOM(I)NA i DAMNU (*anar*, *dona*, *dan/don*; DECat, vol. 3, p. 19-20 i 174). La seqüència gràfica *mpn* en documents del català antic (segles XIII-XIV *calúmpnia*, *condampnar*, *dompna* DOMINA; Diéguez, 2001, p. 94; Ponsoda, 1996, p. 192) és indicadora o bé del fet que [m] perdia la nasalitat durant part de la seva durada, o d'una reacció contra la pronunciació assimilada *nn* tot exagerant l'articulació bilabial de *m* etimològica.

Pel que fa als aspectes cronològics, el canvi MN > [n:] o [n] ha de ser anterior a la síncope vocàlica per tal com el grup romànic M'N ha esdevingut [mbr] en català (secció III.1.9.2.1). A més a més, la simplificació del grup MN en [n] devia ser posterior a l'elisió de -N atès que aquest darrer procés no afectà la consonant final de vocables com *son* SOMNU, la qual cosa suggereix que en posició final de mot el català potser contrastava -/n/ (N) i -/n:/ (MN) en algun estadi evolutiu (Duarte i Alsina, 1984, p. 178).

2.2.2. Altres solucions

a) El mot *dany* DAMNU presenta una evolució MN > [n:] > [ɲ], genuïna-ment catalana i no subjecta a la influència del castellà. A partir dels segles XIV-XV la forma *dany* reemplaçava les més antigues *don* (s. XI-XIV) i *dan* (s. XIII-XV). El procés de palatalització també ha actuat en topònims com *Montdony* MONTE DOMNI al Rosselló.

b) En formes com *escon* SCAMNU i l'antiga *don* DAMNU, la seqüència AMN evolucionà a *on* a través d'un procés de vocalització de la consonant labial en [w] ([amn] > [awn]) i monoftongació del diftong resultant en *o* ([awn] > *on*). La solució intermèdia [awn] es manté al mot *llauna* LAM(I)NA, i és pròpia del romanès (*daun* DAMNU, *scaun* SCAMNU; Lausberg, 1970, p. 374) i del gascó (*dauno* DOM(I)NA, gasc. ant. *daun* DAMNU, *escaun*; DECat, vol. 3, p. 20 i 541; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 213-214).

No creiem encertada la hipòtesi de Gulsoy (1993, p. 162) i Rasico (1982, p. 205) que la realització [awn] de AMN s'originés a partir d'una realització [β] de [m] propiciada per dissimilació de nasals. La presència de [w] en aquest cas s'explica millor per categorització perceptiva com a /w/ de les transicions vocàliques VC i l'eliminació posterior de la nasal bilabial (/amn/ > [awmn] > [awn]). Tal com hem indicat en la secció III.1.8.2.1, la inserció de [w] davant de la consonant nasal bilabial hauria pogut generar la variant dialectal *seumana* 'setmana' (Berguedà, Solsonès; DECat, vol. 7, p. 869).

c) Són propis del català antic i modern la forma verbal *somiar* 'somniar' i el deverbial *sòmit* (secció III.2.1.2.1), que resulten paral·lels a la forma de l'occità antic *som* SOMNU (Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 214). El resultat [m] de la simplificació del grup MN és regular en altres llengües romàniques i pressuposa una assimilació progressiva prèvia amb predomini de l'element labial sobre l'alveolar o bé elisió directa de la nasal alveolar (fr. *homme* HOM(I)NE, *dame* DOM(I)NA, *semer* SEM(I)NARE).

2.3. Elisió

2.3.1. Final de mot

2.3.1.1. MOTS OXÍTONS

a) El català ha mantingut l'alveolar nasal llatina N en posició intervocàlica i l'ha elidit en posició final absoluta després de la síncope de vocal final en mots aguts però no pas en les formes de plural corresponents (*mà/mans*, *bo/bons*). També hi ha hagut elisió de la nasal alveolar en arabismes (*quitrà*, *safrà*, *cotó*, top. *Benifairó*). És d'època anterior al procés de síncope vocàlica l'elisió de -M llatina feta [n] en monosíl·labs com *ja* IAM i *que* QUEM.

El fet que els plurals de mots oxítons mantinguin la nasal demostra que l'elisió consonàntica no fou generada a partir de les formes de plural, sinó que s'originà en les formes del singular després que la vocal precedent experimentés una certa nasalització. La pèrdua de -N deu guardar relació amb el mateix procés esdevingut en parlars occitans propers al Rosselló que fan caure la consonant sense nasalitzar la vocal (Coromines, 1974, p. 303), i contrasta amb el manteniment de

la nasal en altres dialectes occitans (*vin, plen, plan*), en gascò ([paŋ] PANE, [biŋ] VINU, si bé hi ha [pa], [bi] al Bearn i a Bigorra; Rohlf, 1970, p. 158) i en aragonès (*chermán, man*).

L'aplicació del procés d'elisió devia tenir lloc per difusió lèxica per tal com no afectà diverses formes lèxiques agudes. Entre els vocables amb nasal mantinguda cal destacar les formes verbals de 3a persona del singular i plural (*romanen* RE-MANENT, *pon* PONIT, *ven* VENDIT; ross. *ten* TENET) i monosíl·labs proclítics (*ben, bon, en, mon, ton, son*). També han mantingut *-n* altres formes lèxiques: *segó/segon* SECUNDU 'aliment animal', *escó/escon, son* SOMNU (bal. *so*), *crin* CRINE (mall. *cli*); *mesquín* (eiv.); cat. ant. *son* SUM 'sóc', *ren* REM. L'ús procíctic justifica el manteniment de la nasal alveolar en seqüències lèxiques del català antic: *non és, plen de, qui ben tanca, del bon crestià* al costat de seqüències sense nasal com *negú om, ú monge* (*Homilies d'Organyà*); *vin agre, sisèn article* (Veny, 1993a, p. 142). Algunes d'aquestes formacions encara es troben en els dialectes actuals: *cosín germà, pan beneit; pan caritat* (mall., men.); *pan senyader* (ross.; Fouché, 1924a, p. 124); *vin blanc* (B. Ebre, mall., men.); *camín ral* (mall., Principat).

Segons Rasico, en algunes contrades com l'Alt Urgell, el procés d'elisió de *-N* devia trobar-se en curs entre els segles IX i X i ja s'havia acomplert definitivament al s. XI (Rasico, 1993, p. 120, i 2006, p. 308). La seva generalització s'adiu amb la manca de la nasal en formes lèxiques de nombre singular però no de plural en textos de procedència septentrional dels segles XII-XIII com les *Homilies d'Organyà* (*cristià, perdió, pa, bo*), les *Vides de Sants Rosselloneses* (Coromines, 1974, p. 303) i d'altres (*bé, té, sagristà*; Rasico, 1989, p. 18). La progressió gradual del canvi a través del lèxic està en consonància amb la presència de formes amb nasal en documents en què predomina l'elisió de la consonant (s. XII *Cerdan, Beridan*, Rasico, 2006, p. 326; s. XIV *ssarayn, Ssimon*, Miralles, 1984, vol. 1, p. 189), i també en plurals analògics o ultracorrejits de mots que no tenen *N* en la forma etimològica (s. XIII *tórrens* TURRES 'torres', *nuns* NUDOS 'nus'; Rasico, 1993, p. 33). Actualment trobem plurals d'aquestes característiques en alguerès (*ju/juns* 'jou', *nu/nuns* 'nuu'; Veny, 1983, p. 111) i valencià (*cru/cruns*).

L'elisió de *-N* degué tenir lloc abans de la simplificació de *ND* i *MN* en [n] atès que els mots acabats en aquests grups etimològics han mantingut *n* final de mot en lloc d'elidir-la (*món* MUNDU, *segon* SECUNDU, *son* SOMNU, cat. ant. *pregon* PROFUNDU; seccions III.1.9.1 i III.2.2). Una solució explicativa està a postular que aquelles seqüències consonàntiques es realitzaven llargues ([n:]) en posició final absoluta quan actuà l'elisió de *-N*. L'elisió de nasal final potser precedí també l'aplicació del procés de simplificació de *NN*, tal com proven algunes formes lèxiques d'aquesta procedència acabades en *-n* en lloc de *-ny* (secció III.2.1.1).

b) En rossellonès (al Capcir, al Conflent i a part del Rosselló, segons Guiter, 1984, p. 156), hi ha elisió de la nasal subjacent dels plurals nominals i d'altres formes lèxiques oxítones. Exemples: *mas* 'mans', *matís* 'matins', *pas* 'pans'; *ges* 'gens', forma vigent també a les *Vides de Sants Rosselloneses*. Es tracta d'un escenari anàleg al que presenta el llenguadocià (*pa/pas* 'pa/pans') i en gran manera el gascó ([*paŋ*]/*pas*). Aquest escenari és compatible amb la possibilitat que les formes de plural motivessin l'elisió de /n/ en les de singular i que, per tant, convivessin formes en singular amb /n/ mantinguda i formes de plural amb /n/ elidida, tal com també sembla haver ocorregut en àrees dialectals de l'occità antic (Russell-Gebbett, 1965, p. 36).

L'extensió dels plurals sense -n devia excedir el domini rossellonès a l'alta edat mitjana (DECat, vol. 2, p. 708), tal com suggereix la presència de variants lèxiques com les següents en documents del s. XIII provinents de la zona nord del dialecte oriental: *molto*s *MOLTONES, *quarto*s *QUARTONES, *sarraïns/sarraï*s (Rasico, 1993, p. 33 i 192-193); *crestians/crestiàs*, *barós*, *sarrasins* (Moran, 1998, p. 51). Actualment hi ha casos d'elisió de /n/ davant de s en posició final de mot també en contrades septentrionals del Principat: *tes* 'tens' (pallarès); *dos* 'don(c)s', *quintàs* 'quintans', *fis que* 'fins que' (A. Empordà); top. *Rabós*, *Caixàs*, *Camós*.

En altres indrets dialectals, el caràcter funcional i àton del mot pot haver motivat la simplificació de l'acabament -ns en -s en les formes de l'article indefinit *uns* (*us* en alacantí) i del possessiu *mons* (*mos* al Camp de Tarragona).

c) No hi ha hagut elisió de la nasal alveolar final absoluta de mots oxítons en ribagorçà occidental, inclòs el benasquès (*man*, *pan*, *fin*, *coton*; Haensch, 2003, p. 83), tal com també s'esdevé en aragonès, en què la nasal es manté en aquesta posició (secció III.2.3.1.1.a). Pel que fa a la Llitera, la nasal final es manté a Alins (*ragon*, *teixon*, *mixon*) i s'elideix a la resta de pobles (*mà/mans*, *moltó/moltons*) (Giralt, 1999, p. 73; Sistac, 1993, p. 102-104).

El manteniment de la nasal en mots aguts també era vigent en rossellonès i a l'àrea nord-oriental del Principat fins al final de l'edat mitjana, sovint alternant amb variants lèxiques sense consonant nasal. Així, durant els segles XIII i XIV, trobem formes com *coton*, *lin*, *matin*, *pan*, *girman* i *man* en documents rossellonesos, i *plen*, *pan*, *raon*, *vin*, *man*, *baston* i *perdon* en textos provinents de la diòcesi de Girona (Rasico, 1993, p. 33 i 223; Russell-Gebbett, 1965, p. 36; Fouché, 1924a, p. 122). Hom ha proposat que es tracta de formes amb nasal restituïda a partir d'una vocal nasalitzada generada per elisió de la consonant nasal alveolar originària en data anterior (Sampson, 1999, p. 164). És també possible que darre d'aquesta grafia *n* s'amagui el so [ŋ], tal com suggereix la grafia *nch* ([ŋ]) en rossellonès antic (*sench* [sēŋ] SINU; DECat, vol. 7, p. 904), i la presència de -[ŋ] en alguns mots de l'empordanès actual (*esquellinc*, *garrenc*, *brinc* gàllic *BRINOS 'bri', cognom *Baguda/enc*) i d'algun altre parlar (eiv. *llinc* LINU) i en el vocable

[fɛŋ] *fenc* FENU esdevingut general en català en lloc de la variant antiga *fe* (Rasico, 1993, p. 36-51; DECat, vol. 2, p. 227; vol. 3, p. 948; vol. 5, p. 198; Coromines, 1974, p. 303).

La categorització perceptiva de la nasalitat vocàlica com a /ŋ/ es deu al fet que la vocal nasalitzada i [ŋ] comparteixen característiques espectrals similars: la nasal velar presenta un murmur nasal de tipus vocàlic amb formants febles i de banda ampla, i zeros espectrals d'alta freqüència associats amb la presència d'una cavitat posterior a l'indret d'oclusió dorsovelar de petites dimensions. Creiem que aquesta hipòtesi és preferible a la proposta de Rasico (1993, p. 49) que la presència de -[ŋ] en alguns vocables de la diòcesi de Girona suposa una reacció contra l'elisió de la nasal alveolar final de mot en una època en què les consonants finals de mot tendien a reforçar-se en català. Efectivament, tal com hem apuntat més amunt, la realització -[ŋ] és justificada millor per categorització perceptiva de la nasalització vocàlica que per reforçament de la nasal alveolar, tal com s'ha esdevingut també en mots aguts en gascó, gallec, dialectes occitans, nord-italians i retoromànics i en espanyol peninsular meridional i de l'Amèrica del Sud.

Per la seva part, Gulsoy (1996, p. 69-76) atribueix la presència de l'acabament *-nc* en mots existents en la zona septentrional del català central com *esquellinc* o *garrenc* no pas a una realització [Vŋ] de la vocal nasalitzada sinó a altres motius: en alguns vocables, la influència del sufix *-enc* sobre l'acabament *-in* (-INU) hauria promogut un híbrid *-inc*; en altres casos i en consonància amb dades referides en l'apartat b), el reforçament de *-ns* en *-ncs* i fins i tot en *-nys* (top. [Maçanet de] *Cabrenys* *CAPRENTIUS, escrit també *Cabrenç*, *Cabrens* i *Cabrenchs* en documents antics) hauria servit per a evitar l'elisió de la nasal alveolar, que havia operat en formes lèxiques acabades en *-ns* i en topònims de la zona. En la nostra opinió, aquesta vacil·lació entre realitzacions alveolar, alveolopalatal i velar de N final de mot suggereix que la vocal era fortament nasalitzada i podia ser percebuda com una seqüència VC amb nasals de llocs d'articulació diversos (vegeu també la secció III.1.9.1 pel que fa a alternances d'aquestes característiques en topònims d'origen germànic amb ND). L'aparició d'una nasal alveolopalatal després d'una vocal nasalitzada sobretot de timbre anterior és també vigent en gascó ([bɪŋ] VINU, [hɛŋ] FENU; Rohlf, 1970, p. 158).

d) Convé destacar el manteniment de la nasal final en topònims pallaesos com *Estaon*, *Tavascan*, *Estaran* i *Borén*, que Coromines atribueix a la influència d'un substrat bascoide (Coromines, 1965, p. 125).

2.3.1.2. MOTS PAROXÍTONS

En català, els mots paroxítons patrimonials elidiren la nasal alveolar en els singulars i en els plurals (*home/homes*, *jove/joves*, *marge/marges*). La tendència a

eliminar la nasal final dels mots paroxítons més que dels mots oxítons tant en les formes de plural com en les de singular guarda relació amb una prominència inferior de la consonant i del grau de nasalització de la vocal en síl·laba àtona que en síl·laba tònica. D'altra banda, no queda clar fins a quin punt la manca de nasal alveolar en formes de plural com *homes* i *joves* s'originà a partir de la simplificació de la seqüència *-ns* (*hòmens* > *homes* > *home*) o bé afegint *s* directament a les formes del singular (*hòmen* > *home* > *homes*) (Gulsoy, 1996, p. 41-43). Els mots *llum* i *nom* no provenen de LUMINE i *NOMINE, sinó de LUMEN i NOMEN.

L'acabament *-ns* en formes com *hòmens*, *ràvens* i *jóvens* es manté en tarragoní, eivissenc i alguerès, i també en els parlars nord-occidentals fins al tortosí, tret de la Ribagorça i la Llitera, que tenen *-s* (Sistac, 1993, p. 102). Aquests plurals de vocables paroxítons acabats en *-ns* degueren mantenir-se a una àmplia zona del domini dialectal després de l'elisió de la nasal alveolar final de mot en els mots aguts. En data anterior, el català oriental i el rossellonès presentaven formes amb nasal i sense nasal: s. XIII *hòmens*, *ordes*, *verges* (*Vides de Saints Rosselloneses*, Coromines, 1974, p. 314), (*h*)*omes* (Moran, 1998, p. 51); s. XIII-XV *hòmens* (Descot, Bernat Metge; Rasico, 1993, p. 33); s. XIV *homes*, *jóvens* (*Diàlegs de Sant Gregori*; Alegre, 2007, p. 88). L'acabament *-ns* era també vigent en mallorquí (s. XIV *òmens*, *àsans*, *jóvens*; Miralles, 1984, p. 199), i per descomptat en documents dels segles XIV-XV de procedència dialectal nord-occidental (*hòmens*, *jóvens*, *vèrgens*; Veny, 1993a, p. 145-146; Farreny, 1986, p. 148) i posteriors de procedència valenciana (*hòmens*, *òrguens*; Martí Mestre, 1994, vol. 2, p. 109).

2.3.2. Grups medials

2.3.2.1. GEMINADES

Tal com s'esdevingué amb les oclusives orals geminades (secció III.1.2), la geminada MM llatina se simplificà en [m] en català (*flama* FLAMMA, *goma* GUMMA). Pel que fa al tractament de NN, vegeu la secció III.2.1.1.

2.3.2.2. GRUPS NS, NF, NV

La desaparició de *n* davant de C2 fricativa labiodental o alveolar en posició medial ha estat generada per escurçament del segment nasal ([ns] > [ⁿs] > [s]) i no pas per assimilació regressiva de mode d'articulació seguida de simplificació del producte geminat ([ns] > [s:] > [s]). El motiu de l'elisió de la nasal està en la difícil compatibilitat entre la producció de les consonants fricatives i la nasalització, si bé hom ha argumentat que el canvi també podria deure's a motius d'ordre perceptiu (Ohala i Solé, 2010, p. 61-66; Ohala i Busà, 1995).

Pel que fa al grup NS, la consonant nasal s'elidí ja en llatí vulgar (Grandgent, 1991, p. 197-199) i, tal com s'esdevingué amb S llatina intervocàlica, la fricativa alveolar resultant es féu sonora posteriorment en romanç (*espo[z]a* SPONSA). Els exemples de simplificació de la seqüència NS són nombrosos: *devesa* DEFENSA, acabament -NSE/U (*pagès* PAGENSE, *ofès* OFFENSU), *cosí* CONSOBRINU, *cosir* CONSUERE, *desar* DENSARE, *masover* MANSUARIU, top. *Cone-sa* CONDENSA. S'ha mantingut el grup en mots de caràcter culte (*pensar* PENSARE, *consell* CONSILIU), topònims pallaresos i urgellesos per influència d'un substrat bascoide (*Anserall*, *Ansovell*, *Alins*; Coromines, 1965, p. 126), i en el cas de la seqüència -ns dels plurals nominals (secció III.2.3.1.1).

L'elisió de [n] davant de fricativa alveolar també ha operat en grups triconsonàntics en les circumstàncies següents: en la seqüència /nst/ (*costum* CONS(UE)TUDINE, *costar* CONSTARE, *mostrar* MONSTRARE, *trast(o)* TRANSTRU); en el grup [nts] provinent de NC*e,i* a *macip* MANCIPI i en el mot *consell* CONCILIU, que devia admetre la pronúncia [s] almenys en rossellonès antic (*cosseyl*; DECat, vol. 2, p. 885); en mots iniciats per *cons-*, *ins-* i *trans-* com *co(n)stituir*, *co(n)strènyer*, *i(n)struir* i *tra(n)sparent* (s. XIII-XIV *estrument* 'instrument', Llull).

La simplificació dels grups NF i NV no fou sistemàtica, tal com proven les formes actuals *infant*, *infern* i *confit* enfront de variants del català antic com *ifern* 'infern' (s. xv; Badia, 1951, p. 194), *coffit* CONFECTU (Llull), *covenir* CONVENIRE 'convenir' (DECat, vol. 9, p. 114), *ifant* INFANTE i *covent* CONVENTU 'convent'. Els dialectes actuals presenten alguns casos de simplificació de les seqüències [ɲf] i [ɲv]: *cofit* 'confit' (ross.); *botifló* 'botinfló' (mall., empordanès); *acovidar* (tortosí, Terra Alta).

2.3.2.3. ALTRES GRUPS

En català antic, la nasal alveolar també podia escurçar-se i elidir-se ocasionalment davant de vibrant en consonància amb els elevats requeriments de mode d'articulació de la consonant ròtica (cat. ant. *perrets* *PRENDERE-ETIS; Badia, 1951, p. 215).

El procés d'elisió de nasal ha tingut lloc també davant d'oclusiva oral en el cas de les formes *tabé* TAM BENE 'també' (ross., Empordà, Gironès, Garrotxa) i *ta-poc* 'tampoc' (ross., A. Empordà, Garrotxa, Gironès, ribagorçà). Aquestes evolucions poden haver estat condicionades per un tancament prematur del vel, que resulta especialment factible davant d'obstruent sorda (anglès americà [k^hæp] *camp*; Ohala i Solé, 2010, p. 70-71) i/o bé per dissimilació de nasalitat ([tābē] > [tābē] *també*). La segona hipòtesi explicativa s'adiu amb la possible presència de nasalització vocàlica en català central septentrional en època medieval (secció III.2.3.1.1).

En posició final de mot, *-lm* pot reduir-se ocasionalment a *-l* (cat. ant. *parascal* ‘panescalm’, top. *Sant Hilari de Sacal(m)*, *Montcal(m)*; DECat, vol. 6, p. 224).

2.4. Assimilacions

En català, les oclusives nasals finals de mot poden assimilar-se al lloc labial (també labiodental), palatal o velar de la consonant següent. Aquesta assimilació afecta les nasals de qualsevol lloc d’articulació de manera obligatòria en balear i rossellonès (Fouché, 1924a, p. 251), i s’aplica només a la nasal alveolar de manera més o menys freqüent segons la combinació consonàntica i la freqüència d’ús del mot que conté la nasal en els altres dialectes, inclòs el nord-occidental ([mp] *són pocs*, [mf] *són felïços*, [ŋk] *són cars*; Recasens, 2014, p. 320). Una propensió més gran per part de /n/ que de l’oclusiva oral dental a assimilar-se al lloc d’articulació de la consonant següent s’adiu amb requeriments inferiors de producció, com ara amb el fet que l’explosió de la nasal sigui poc prominent i sovint inaudible. En posició interior de mot, el procés assimilatori que ens ocupa s’aplica a les mateixes seqüències consonàntiques, si bé de manera obligatòria (*àmfora*, *impulsar*, *enfangat*, *incapaç*, mall. -[ns] -/ms/). En català col·loquial cal esmentar la realització assimilada *dons* del vocable d’ús molt freqüent *doncs*. L’occità presenta assimilacions parelles a les del balear i rossellonès (*tens* ‘temps’, *fe[n:]*o FEM(I)NA).

Pel que fa a assimilacions de mode d’articulació, cal destacar els canvis regressius /n/ > [l:] i /nʎ/ > [ʎ:], que han donat lloc als noms de lloc *Nulles* < *Nullas* < *Nunlas* NUNILAS i *els Motllats* MONTES LATOS (OnCat, vol. 5, p. 9 i 484), i també l’assimilació progressiva /rn/ > [r] (*Ferran* FERDINANDU).

3. LATERALS

3.1. Variants fosca i clara de /l/

Els processos de canvi fonètic relatius a /l/ estan condicionats pel grau de foscor de la lateral. La consonant té un grau de foscor especialment alt en rossellonès, en mallorquí i a l’Empordà i, per tant, segurament en totes les posicions, s’articula amb una constricció postdorsal velar o faríngia, descens predorsal considerable i una oclusió alveolar anterior o dental (Recasens, 2014, p. 175-186). És possible que una articulació fosca d’aquestes característiques fos present antigament a bona part del català parlat al Principat i que aquesta fos precisament la variant fonètica exportada al domini balear en l’època de la conquesta, on ha perviscut amb força vitalitat fins avui. Qui sap si aquesta variant de realització

guarda relació amb una antiga variant retroflexa, vigent encara o fins fa poc com a reflex de -LL- en sard, cors, sicília, sud d'Itàlia, gascó i asturià (Rohlf, 1966, p. 328-333, i 1970, p. 152-154).

Trobem una variant menys fosca o molt poc fosca de /l/ en valencià, alguerès, en ribagorçà i altres territoris de la Franja de Ponent (DECat, vol. 4, p. 653; vol. 6, p. 218; Kuen, 1932-1934, vol. 5, p. 151; Galan i Moret, 1995, p. 29), i també entre les generacions joves de les concentracions urbanes i en parlants balears segurament a causa de la influència castellana. Aquest caràcter articulatori justifica que, en alguerès, hi hagi una realització molt clara de /l/ davant de consonant velar o labial ([alk] *arc*), i que en valencià i en nord-occidental meridional i de ponent l'alveolar pugui canviar-se puntualment en [ʎ] davant de [i] i també davant de consonant palatal o velar: *rellinx* 'relinx', *all(i)acrà* 'aliacrà', *a[ʎdʒ]ub* 'aljub', top. *E[ʎtʃ]* 'Elx', *A[ʎdʒ]orf* 'Aljorf' (val.); [ʎtʃ] *colxa*, [ʎdʒ] *algeps* (Aiguaviva; Sanchis Guarner, 1949, p. 53); *vallgue* 'valgui', *callgue* 'calgui', *dollgue* 'dolgui' (B. Cinca; Galan i Moret, 1995, p. 32). Un altre fenomen relacionat amb el caràcter clar de /l/ és la reticència al canvi *e > o* en posició posttònica davant de /l/ final de síl·laba a la frontera aragonesa (*pàmpel* a Benavarri, top. *Ràfels* al Matarranya). El caràcter clar de la lateral alveolar deu venir de molt antic en ribagorçà i, pel que fa a aquest i altres territoris referits més amunt, fa pensar en l'afinitat amb l'aragonès, els dialectes castellans i el sard segons el cas.

Cal indicar que l'àrab hispànic tenia una variant clara de /l/, segurament de timbre intermedi entre *r* i *l*, la qual cosa permet de justificar canvis com *r > l*, *l > r* i d'altres en arabismes hispànics existents sobretot en zones fortament arabitzades (DECat, vol. 5, p. 530; Coromines, 1976-1977, vol. 3, p. 165-168). Els arabismes *setra*, *arjub* 'aljub', *arcavot* 'alcavot', *arcova* 'alcova', *armàssera* 'almàssera', *armanac* 'almanac', *argeps* 'algeps', *armud* 'almud' i la variant mossarabitzant del valencià *carxata* 'calçada' han experimentat el pas de lateral alveolar a ròtica alveolar (DECat, vol. 2, p. 413). Altres substitucions d'aquestes característiques poden haver estat condicionades per la presència d'una consonant líquida contextual (secció III.7.1.6).

3.2. Palatalització

3.2.1. L-, -LL-

3.2.1.1. EVOLUCIÓ GENERAL

a) La palatalització de L- inicial absoluta de mot en [ʎ] ha actuat de manera força general en català. Exemples: *llum* LUMEN, *lloc* LOCU, *lluna* LUNA, *llençol* LINTEOLU, *llit* LECTU, *llaurar* LABORARE, *lli* LINU, *llac* LACU; arabismes *llimona*, *llautó*; gallicisme *llonza* del fr. *longe*. La palatalització de L- i també la de

-LL- comentada a l'apartat *b*) guarda relació amb l'articulació especialment llarga i amb el grau considerable de contacte linguopalatal amb què és emesa la consonant en ambdós casos. El reforçament de la consonant en posició inicial de mot pot contribuir a aquesta realització fonètica.

A la península Ibèrica hi ha hagut palatalització de L- en asturià però no pas en castellà ni majoritàriament en aragonès (Zamora Vicente, 1989, p. 224-226). En català general, els cultismes i castellanismes poden presentar palatalització o mantenir la lateral alveolar: *legítim*, *lògic/llògic*, *liberal/lliberal*, *llegenda*, *llimbs*, *llegat*; *llament* LAMENTU (bal.). La consonant alveolar sense palatalitzar es manté amb una certa freqüència en vocables d'aquestes característiques propis de zones frontereres amb l'aragonès com Maella (*labio*, *lenteja*, *leal* al costat de *llençol*, *llaor* 'llavor', *lleit* LACTE, *llentua* LACTUCA; Bondia, 1965, p. 30) i la Llitera ([li'xero], ['loxik], ['lutʃa], ['luxo], si bé cast. *limpiar* 'limpiar' i *luego* 'luego'; Sistac, 1993, p. 94-96). Tampoc no palatalitzen topònims pallaresos d'influència bascoide com *Lamparte* i *Lassiero* (Coromines, 1965, p. 129).

b) En posició medial, la geminada LL ha passat a fer-se [ʎ] de manera sistemàtica en català general, tal com s'ha esdevingut també en aragonès i castellà. Exemples: *vall* VALLE, *castell* CASTELLU, *aquell* ECCU ILLE, *ocell* AVICELLU, *gallina* GALLINA, *sella* SELLA, *celler* CELLARIU, *toll* cèlt. TULLOS. Aquest canvi inclou arabismes (*alcolla*, *albelló*), i formes pròpies únicament del català antic (*apellar* APPELLARE, *sebollir* SEPELLIRE) o antigues i dialectals com les rosselloneses *espellir* EXPELLERE 'esclatar el borro' i *rebitllar* REBELLARE. El mot *rellotge* HOROLOGIU presenta [ʎ], malgrat que en aquest cas la lateral alveolopalatal no provingui de -LL-. Els vocables cultes poden mantenir la lateral geminada (*collegi* COLLEGIU, *illustre* ILLUSTRE).

Ja en llatí, la lateral geminada evolucionà a [l] en lloc de palatalitzar quan es trobava darrere de vocal tònica llarga: *vila* VĪLLA, *mil* MĪLLE, *argila* ARGĪLLA, *anguila* ANGUĪLLA, *estel(a)* STĒLLA. Cal incloure en aquest relació la forma del català antic *ola* ŌLLA (*la Freita* < *Ola Freita* OLLA FRACTA), i les antigues i dialectals *pu/obil* 'pubill' PUPĪLLU (bal., val.) i *galina* GALLĪNA (mall.). Segons aquest plantejament serien sàvies *pubill*, *gallina* i *olla*. No és clar si el mossàrab palatalitzava L- i -LL- (top. *Llutxent/Lutxent*, *Bàlitx* VALLES?).

c) Com a casos de palatalització en posició final de mot tenim *narill* < *naril* *NARICAE (pallarès) i *fogarill* < *fogaril* (A. Urgell, Ribera Alta), que suposen una realització poc fosca de la lateral alveolar (DECat, vol. 4, p. 64; vol. 5, p. 882).

3.2.1.2. CASUÍSTICA HISTÒRICA

a) La palatalització de L- i -LL- és posterior a la de L[j], C'L, G'L (secció III.3.2.2) i no sembla haver-se produït coetàniament en les posicions inicial de

mot i intervocàlica. Així, mentre que el canvi L- > [ʎ] apareix documentat almenys des del s. IX, la palatalització de -LL- és més tardana i degué produir-se cap al s. XI i abans de la caiguda de les vocals finals de mot si suposem que un contrast entre [l] i [l:] no hauria pogut mantenir-se fàcilment en posició final de paraula i un mot com *vall* VALLE hauria donat [val] i no [vaʎ] (Rasico, 1982, p. 196-197; Duarte i Alsina, 1984, p. 161).

La grafia *l* utilitzada profusament per a representar el resultat fonètic de L- en els documents medievals fins ben entrat el s. XV devia correspondre ja al so lateral alveolopalatal. En molts documents medievals, aquesta grafia és d'ús exclusiu o quasi-exclusiu: s. XII *loc, lurs, lexen* (*Homilies d'Organyà*); s. XIII *laurar, lavor* (Ponsoda, 1996, p. 168); s. XIV *loch, lum, lit* (Miralles, 1984, p. 163), *Leyda, leyt* (Veny, 1993a, p. 138). Amb tot, la grafia *ll* apareix ja esporàdicament al s. XIII i força més sovint durant el s. XIV (*lloch, llensols, llevens, llit, lliures*; Russell-Gebbett, 1965, p. 31). Pel que fa a LL intervocàlica, inicialment també hi ha predomini de la grafia *l* (s. XII *ocels, castel, aquela, faliran* FALLER(E)-HÁNT a les *Homilies d'Organyà*), que podia alternar amb *ll* i també amb *yl, yll, ill* segons el cas (s. XIII; Russell-Gebbett, 1965, p. 37; Ponsoda, 1996, p. 168-170).

És possible que la difusió del procés de palatalització de L- i de -LL- no fos del tot paral·lela. Així, segons Coromines (1976-1977, vol. 1, p. 81-82), cap al s. XIII, L- encara no havia palatalitzat en alguns mots a zones meridionals i septentrionals extremes del Principat: *nentilla* 'l'lentia' LENTICULA (ross., A. Empordà, *entilla* Andorra, Marina Baixa); *ribell* 'gibrell' *LABRELLU (Segrià, B. Cinca, Camp de Tarragona, Conca de Barberà, n. occ. mer., mall., men.). També devien fer-se amb [l] els correlats medievals de les formes dialectals actuals *recorell* (variant lèxica del Priorat generada a partir del derivat de LACU **lecorell*), *regandaix* i *dargandaix* (variants provinents de LACERTU, i vigents al Camp de Tarragona i la primera també en n. occ. mer.), i *rodiola* (men.) i *adriola* (Maestrat), que es remunten a *ladriola* 'guardiola' (DECat, vol. 5, p. 17 i 23). De fet, segons aquest lingüista, el procés de palatalització devia ocórrer més tard en territoris de substrat mossàrab que en d'altres de localització més septentrional, tal com sembla avalar la no palatalització de L- i la reducció a [l] de -LL- en mossàrab: top. *Bàltx* VALLES?, *el Tollo, Pla del Tolo, el To[ʎ]o* TULLOS, *el Xelar* CELLARIU, *Lutxent/Llutxent*; cat. ant. *orxella* 'liquen' AURICILLA (DECat, vol. 6, p. 130-133; vol. 7, p. 285; vol. 8, p. 541; Sanchis Guarner, 1992, p. 95). Tampoc no hi ha lateral alveolopalatal en el vocable del català general *deixar* LAXARE, que deu remuntar-se a *leixar* tal com prova l'existència de la forma *lleixar* en la llengua antiga.

Un problema amb la tesi de la palatalització tardana de L- en algunes formes lèxiques defensada per Coromines és que l'absència de [ʎ] en el cas de *nentilla*, *ribell*, *recorell* i *rodiola* és també explicable per dissimilació de laterals (vegeu també Penny, 2000, p. 188, pel que fa a variants d'aquestes mateixes característi-

ques en lleonès i en judeoespanyol). La manca de palatalització de L- per dissimilació regressiva de laterals té lloc en altres casos: la forma dialectal *linyol(a)* 'cordill fort' provinent de LINEA (Segrià, Camp de Tarragona); el vocable *nivell* *LIBELLU, que conviu amb la forma mallorquina *llivell*. Tampoc no palatalitzen les formes d'article definit i dels pronoms àtons de 3a persona començats per l- a causa de llur condició accentual (Duarte i Alsina, 1984, p. 159-160).

b) En el domini romànic, el procés de palatalització ha afectat L- en algunes regions de parla occitana (Aude, Alvèrnia, Arieja), L- i -LL- en asturià i indrets de l'italià meridional, i -LL- en espanyol i aragonès. L'occità no palatalitza L- i degemina -LL- (*long* LONGU, *luna* LUNA, *bèl/ro* BELLA, *caval* CAVALLU).

Han estat proposades diferents hipòtesis per tal de justificar la presència de [ʎ] provinent de L- i -LL- a la península Ibèrica. Segons Menéndez Pidal (1954), el fenomen es deuria a la influència colonitzadora sud-italiana atès que L- i/o -LL- poden mostrar realització alveolopalatal o retroflexa en alguns parlars de l'Itàlia meridional. Coromines (1976-1977, vol. 1, p. 83-85) apunta que inicialment L- i -LL- haurien pogut ser retroflexes com en parlars sud-italians, sicilians i sards alhora que suggeria una possible acció substratística per part de pobles procedents de l'est d'Europa. Efectivament, un increment de contacte dorsopalatal pot fer que variants laterals retroflexes esdevinguin [ʎ] o [j] i altres realitzacions sovint derivades d'aquestes en zones de l'aragonès (-LL- > [tʃ], [ts], [t]), gascó (-LL- > [r] entre vocals i [t], [tʃ] i [c] en posició final de mot), lleonès-asturià (L- > [ʎ], [ts], [d], [tʃ]; -LL- > [ts], [d], [tʃ]) i dialectes italians (L- > [ʎ], [d]; -LL- > [d(:)], [l(:)], [j(:)], [t], [ʎ], [ts], [tʃ]) (Rohlf, 1966, p. 216-218 i 328-333, i 1970, p. 152; Zamora Vicente, 1989, p. 122-130 i 231-234). Hi ha un parell d'arguments en suport de l'existència d'una realització lateral retroflexa. Per una banda, el fet que -LL- es realitza [ʎ] en els dominis ieistes del domini lingüístic català on la lateral alveolopalatal provinent de L[j], C'L i G'L passà a realitzar-se [j] (secció III.3.2.5.1). Per l'altra, la presència de topònims del Pallars i l'Alta Ribagorça amb les solucions [t], r i [z] de -LL- afins a les esmentades, que pressuposen una realització [j] de [l:] (Coromines, 1965, p. 129 i 132-136): [z] (*Visa* VILLA i *Visalibons*; *Va[z]imanya* VALLE MAGNA, *Va[z]imaio*r VALLE MAJORE); [t] (*Vaticasa* VALLE CASA, *Betesa* ABELLASIA?); r (*Baricauba* VALLE CAVA, *Barimanya* VALLE MAGNA, i els derivats de 'castell' *Casternui* i *Casterner*).

En cas que no hagués estat retroflexa, per tal que L- i -LL- palatalitzessin, la lateral alveolar havia de tenir un matís clar i per tant ser emesa amb dors avançat i poc abaixament predorsal. Efectivament, si la consonant hagués estat fosca, les realitzacions especialment reforçades de la consonant haurien comportat un increment del grau de velarització i no pas del grau de contacte dorsopalatal, amb la qual cosa el resultat [ʎ] no hauria estat factible. Un cas rellevant per a la interpretació del procés de palatalització que ens ocupa podria ser l'evolució /l/ > [ʎ]

darrere de consonant tautosil·làbica en la zona ponentina del dialecte nord-occidental (*pllat*, *flor*): aquest canvi suggereix que, ja des de molt antic, aquesta àrea dialectal tenia una variant més clara de /l/ que altres zones del Principat (seccions III.3.1 i III.3.2.3). No és impensable que la palatalització de L- i -LL- en català s'hagués pogut originar en aquesta zona del domini dialectal on hi havia una varietat especialment clara de /l/ i que des d'aquí la solució [ʎ] s'hagués estès a altres territoris del domini dialectal.

3.2.2. L[j], L'Ge,i, C'L, G'L, P'L

a) Anàlogament a la majoria de llengües romàniques (Lausberg, 1970, p. 392-393), en català, la seqüència L[j] evolucionà fins a [ʎ]. Exemples: *consell* CONSI-LIU, *palla* PALEA, *all* ALIU, top. preromà *Sóller* SILUAR. La realització [ʎ] de L[j] ja devia tenir lloc en llatí vulgar i apareix documentada als segles IX-X (Rasi-co, 1982, p. 201). Aquest canvi pressuposa l'existència d'una variant més aviat clara de la consonant, que s'articulava en una posició lingual més alta i anterior quan es trobava davant de segment vocàlic alt anterior que en altres contextos. Es tracta d'un canvi anàleg a l'experimentat per N[j] i que, per tant, ha estat propiciat per superposició entre els gestos lingual frontal de l'alveolar i dorsal de l'aproximant. Els mots de caràcter culte poden haver mantingut la lateral alveolar davant de [j] etimològica (*concili*, *oli* OLEU, *família*). També els mossarabismes presenten el resultat [ʎ] de L[j] i C'L: *bresquilla* PERSICULA (B. Aragó, Maella, val.); top. *Millares* MILIARES, *Fontilles* FONTICULA. No palatalitzaren topònims pallaressos d'influència bascoide (*Saliente*; Coromines, 1965, p. 129).

De manera ocasional hi hagué palatalització de /l/ davant de la vocal [i] en català: *sallir* SALĪRE (cat. ant., ross., ribagorçà); top. *Aigua Xallida*, *Aigua Xalida* AQUA SALĪTA (Costa Brava) i *Sallfor* i *Sallfores* (A. Empordà) al costat de *Salfores* SALI FORAS. Cal remarcar, així mateix, la palatalització popular de /l/ davant de vocal anterior en cultismes (*relligió*, *rellíquia*) i en formes aglutinades de caràcter dialectal (*lleura* 'l'heura', *llera* 'l'era', *lleix* 'l'eix'; Recasens, 1996a, p. 311).

b) La seqüència LL'Ge,i també palatalitzà en [ʎ]. Exemples: *collir* COLLIGERE; *mullir* MULGERE 'munyir' (n. occ. pirinenc, *mullre* i *muire* ribagorçà; DECat, vol. 5, p. 844). En aquest cas, el procés de palatalització pressuposa l'existència d'una seqüència [lʲ] amb realització clara de /l/ i, per tant, s'esdevingué de manera anàloga a l'evolució [nʲ] N'Ge,i > [ɲ] (secció III.2.1.2.3). El pas de [lʲ] a [ʎ] fou assolit mitjançant una mescla dels gestos linguals de la lateral alveolar i de l'oclusiva palatal, amb l'increment consegüent del grau de contacte dorsopalatal durant C1, i seguidament lateralització progressiva de C2.

c) Els grups C'L i G'L generats per elisió de vocal àtona ja en llatí presenten la solució [ʎ] en català general.

(Grups amb oclusiva sorda) *espill* SPEC(U)LU, *ull* OC(U)LU, *abella* API-C(U)LA, *orella* AURIC(U)LA, *agulla* ACUC(U)LA, *trull* *TROCLU < TORCULU, *vell* VECLU < VETULU.

(Grups amb oclusiva sonora) *rell* REG(U)LA, *tralla* TRAG(U)LA, *quallar* COAG(U)LARE, dial. *tella* TEG(U)LA.

Hom ha proposat dues explicacions articulatòries del fenomen de palatalització de C'L i G'L que ens ocupa. Segons una primera hipòtesi, hi hauria hagut, en aquest ordre, afebliment de l'oclusiva, vocalització de C1, palatalització progressiva de /l/ i pèrdua de l'element gradual ([xl], [ɣl] > [jl] > [jɿ] > [ɿ]); Menéndez Pidal, 1968, p. 159). Segons una segona hipòtesi, que nosaltres preferim, l'evolució dels grups d'interès hauria estat [kɿ] > [çɿ] > [ɿ] i [gɿ] > [ɣɿ] > [ɿ] amb, per tant, mescla entre els gestos dorsal de C1 i lingual anterior de C2 seguida d'afebliment i elisió de C1 oclusiva (Repetti i Tuttle, 1987). Cal remarcar que les dues derivacions del procés de palatalització pressuposen l'existència d'una variant clara de la consonant lateral. L'aragonès també presenta la solució [ɿ], i el castellà el resultat fricatiu velar [x], que també trobem en el cas de la seqüència L[j] originària i representa l'últim estadi del desenvolupament [ɿ] > [ʒ] > [x] (arag. *rell*, *fuella*, esp. *reja*, *hoja*).

El procés de mescla gestual també permet de justificar la palatalització de la lateral alveolar del grup /klj/ originari (*cullera* COCHLEARIA). Per la seva banda, la seqüència P'L evolucionà fins a [ɿ] en alguns mots segurament després d'haver passat a fer-se [kl], de manera anàloga al canvi PS > [ks] (secció III.1.8.2.2.2): *poll* *POCLU < POP(U)LU 'pollancre', *manoll* MANUCLU < MANIP(U)LU, *restoll* *RESTUCLU < RESTUP(U)LA, *escull* *SCOCLU < SCOP(U)LU. És poc creïble la hipòtesi segons la qual P'L hauria passat a [ɿ] a través dels estadis intermedis [ɸl] > [jl] > [jɿ] (Badia, 1951, p. 216), i això pel fet que el resultat natural de la vocalització d'una consonant labial afeblida hauria d'haver estat [w] i no pas [j].

3.2.3. P/BL, C/GL, FL

El català ha mantingut immodificats els grups P/BL, C/GL i FL inicials de síl·laba (*pla* PLANU, *clau* CLAVE, *gla* GLANDE, *flama* FLAMMA), tal com s'ha esdevingut en aragonès i a diferència de l'espanyol, en què la solució general ha estat [ɿ] tret d'aquells vocables que tenien GL- o FL- en llatí (*llano* PLANU, *llave* CLAVE, *landre* GLANDULA, *lacio* FLACCIDU; Menéndez Pidal, 1968, p. 126-127). El mossàrab també mantenia els grups sense palatalitzar (Zamora Vicente, 1989, p. 37).

En ribagorçà, aquestes mateixes seqüències P/BL, C/GL i FL inicials de síl·laba i de mot o entre vocals presenten la solució [Cɿ]: [pɿ] *pla*, *aplanar*; [bɿ]

blanc, poble; [fɫ] *flor, mofle* ‘mofa’; [kɫ] *clau*; [gɫ] *regle*, i també *mogle* i *rogle* provinents de MODULU i ROTULU. L’allargament de [bɫ] i [gɫ] intervocàliques pot comportar l’ensordiment de l’oclusiva (*roc lle*). També han palatalitzat la consonant lateral alveolar les seqüències triconsonàntiques NFL, SKL i NGL ([ɲfɫ] *unflar*, [skɫ] *rasclar, ascla, musclo*, [θkɫ] *mesclar*, [ŋgɫ] *ungla, cin(g)llo* CINGULU), i a l’Alta Ribagorça el grup RL (*torlla* ‘tord’, *parllar, burlla*, top. *Par[ɫ]aigua*). En aquests indrets, formes lèxiques com *ull, uello* OCLU, *rell* REGULA i *taula* TABULA presenten la mateixa solució fonètica que el català general. La lateral alveolopalatal del vocable del català general *peüll* ha de provenir de *pe[ð]ung[ɫ]a* PEDIS UNGULA (DECat, vol. 6, p. 509).

La palatalització de la lateral alveolar en tots els grups consonàntics esmentats es troba a l’Alta i Baixa Ribagorça, a la Llitera i a bona part del Baix Cinca (Fraga, Saidí, Vilella, Torrent) i, en altre temps, s’estenia també pel pallarès (Conca de Tremp) i pel Segrià occidental (Almacelles, Massalcoreig) (Alcover, 1908, p. 274). S’adiu amb aquest emplaçament geogràfic de la solució [Cɫ] la presència de la mateixa realització al País de Foix, en una àrea petita al sud-oest de la Gascunya, i en llenguadocià del País de So i del Quercobès al departament de l’Aude vora el Capcir (Alibèrt, 1976, p. 33; Rohlf, 1970, p. 151). En espanyol, la solució [ɫ] de PL- i CL- s’explica a partir de la mateixa realització tautosil·làbica [Cɫ], que trobem en ribagorçà (*llano* PLANU, *llave* CLAVE).

El canvi /l/ > [ɫ] després de consonant tautosil·làbica que ens ocupa pressuposa un matís clar de la lateral alveolar, que és precisament característic del ribagorçà (vegeu la secció III.3.2.1.2). La palatalització de /l/ s’originà segurament darrere de velar, tal com sembla que prova el fet que en algunes llengües el pas a [ɫ] hagi tingut lloc en aquest context però no pas darrere de labial (romanès [‘ceje] CLAVE, *plin* PLENU, *flamă* FLAMMA, Lausberg, 1970, p. 333; Grammont, 1971, p. 211). Aquest condicionament contextual sembla relacionat amb la proximitat entre l’indret d’oclusió de la velar i la posició relativament alta del dors durant la producció de la consonant alveolar lateral següent.

La complexitat articulatòria de la seqüència [Cɫ] justifica que pugui haver experimentat algunes modificacions articulatòries exposades a continuació:

a) La proximitat entre l’indret d’oclusió de C1 velar i l’emplaçament del dors durant la producció de [ɫ] següent fa que g pugui elidir-se en les seqüències d’interès, sobretot en ribagorçà occidental i a Sopeira (DECat, vol. 5, p. 32). Hi ha exemples d’aquest fenomen en posició inicial de mot (*llàrima* < *gllàrima* ‘llàgrima’, *llera* GLAREA, *lleua* GLEBA) i en grups triconsonàntics medials (*un(g)lla*, [‘uɫa], [‘uɲa] UNGULA, [‘sɲɫo], *cill* CINGULU ‘cingle’, (*i*)*llésia, esllésia* ECCLESIA). Aquesta casuística evolutiva és paral·lela a la substitució d’*iglésia* ‘església’ per *ilésia* en diferents indrets del domini dialectal (ross., ribagorçà, Plana Baixa, Ports, Alcalatén, Safor, Comtat, Marina Baixa; secció III.1.9.3.1).

b) La inestabilitat de [ʎ] sobretot darrere de velar permet de justificar l'evolució de la lateral alveolopalatal a [j] en variants com *se*[g:j]*e* i [kjeza] provinents de *seg*[ʎ]*e* 'sègol' i [kʎeza] 'església' potser a través d'una realització intermèdia [Cʎj] ([gʎj]/[gʎ]*era*; DECat, vol. 4, p. 525). Actualment aquesta substitució s'està generalitzant a tots els contextos postconsonàntics entre les joves generacions (*f*[j]*ama* 'flama', [kjaw] 'clau'), de manera anàloga al que s'ha esdevingut a altres àrees de la Romània, on el resultat [Cj] evolucionà posteriorment a [ʃ] en gallec-portuguès i en asturià occidental (*xamar* CLAMARE, *xano* PLANU, *xama* FLAMMA) o bé a [tʃ] (PL, CL) i [ʃ] (FL) en lligur ([ʃymu] FLUMEN, [tʃan'ta] PLANTARE; Repetti i Tuttle, 1987, p. 93).

Deuen explicar-se per ultracorrecció originada en la zona ribagorçana i pal·larsesa les variants lèxiques més esteses en el dialecte nord-occidental *se*[g:l]*a* i *se*[kl]*a* 'séquia', que es remunten a una variant [g:ʎ] de la seqüència velar + /j/ originària (*se*[g:j]*a* > *se*[g:ʎ]*a* > *se*[g:l]*a*). Ultracorreccions similars han generat la forma [ʎim'plar] del castellanisme *limpiar*, i els topònims ribagorçans *las Llimp*[ʎ]*as* LIMPIDAS i [tos'kʎaθas] < *las Tosquiellas* (DECat, vol. 7, p. 830).

3.2.4. Tractament de T'L, D'L, J'L, G'L

3.2.4.1. ESCENARI DIALECTAL

a) Els grups romànics T'L, D'L, J'L i G'L presenten lateral alveolopalatal geminada en rossellonès, al dialecte central i a tot el territori de parla nord-occidental, tret de les comarques meridionals del Montsià, del Baix Ebre, del Baix Aragó i de la Terra Alta i amb inclusió de la Ribagorça, la Llitera, el Pallars, el Priorat, la Ribera d'Ebre i el Baix Cinca. Exemples: *espatlla* SPATULA, *rotllo* ROTULU, *ametlla* *AMIDDULA, *guatlla* germ. QUAHTILA, *motllo* MODULU, *batlle* BAJULU, *vetllar* VIGILARE, *ratllar* *RADULARE, *titllar* TITULARE. Cal excloure d'aquesta relació mots en els quals la síncope vocàlica actuà en llatí i el procés de palatalització en [ʎ] ocorregué en data anterior al de les seqüències T'L, D'L, J'L i G'L que ens ocupen (*vell* VECLU < VETULU, *tella* TEG(U)LA, *rell* REG(U)LA, *tralla* TRAG(U)LA; secció III.3.2.2).

La realització geminada [ʎ:] ha donat pas amb més o menys profusió a una realització simple [ʎ] que trobem en les comarques del dialecte nord-occidental frontereres amb l'Aragó (Llitera, Ribagorça, B. Cinca) i, segons el mot, en rossellonès i en pallarès (*ametlla* i variants; DCVB, vol. 1, p. 622). Cal explicar per dissimilació de [ʎ:] les solucions fonètiques [nʎ] (*guanlla*, *venllar* a la Ribagorça) i [gʎ] (*moglle* al B. Cinca).

b) Altres solucions fonètiques dels grups etimològics T'L, D'L, J'L i G'L presuposen una base [l:] originada per assimilació de l'oclusiva dental a /l/ següent

(*espa*[l:]a, *ba*[l:]e, *ame*[l:]a i variants, *ve*[l:]a, *mo*[l:]o). La solució [l:] és característica dels tres subdialectes balears i del nord-occidental meridional (Ribera d'Ebre, B. Ebre, Terra Alta, Montsià, Calaceit). Pel que fa al valencià, [l:] és pròpia de les comarques septentrionals i també de les meridionals sobretot de les situades entre el riu Xúquer i la línia Biar-Busot (Colomina, 1985a, p. 145-150): *mo*[l:]e, *ame*[l:]a, ['wal:a] 'guatlla', *ve*[l:]a (Alacant, Xixona); (*a*)*me*[l:]a, *mo*[l:]e (Marina Alta); *ame*[l:]a, (*g*)*ua*[l:]a (Marina Baixa, Comtat, Safor, Costera, Alcoià, Ribera Baixa); *alme*[l:]a (Vall d'Albaida, Petrer).

La variant [l] s'explica a partir de [l:] per escurçament. És pròpia de l'algüerès, en què també hi ha la geminada [l:] en alguns vocables (*ametlla*; DCVB, vol. 1, p. 622), i de comarques del nord-occidental meridional amb més o menys profusió: *amela*, *espala*, *velar* (B. Ebre, Montsià); *velar*, *espala* (Terra Alta); *espala*, *guala*, *mole*, *velar* (Baix Aragó; Quintana, 2012, p. 204). Pel que fa al valencià, la solució [l] és característica sobretot de les comarques septentrionals, de la zona situada entre aquestes comarques i la ribera del Xúquer, i de la zona emplaçada al sud de la línia Biar-Busot: *a(r)mela* (B. Maestrat, A. Maestrat, Plana Alta i Baixa, Ports, Alcalatén); *mole*, *guala* (A. Maestrat); *bale* (Ports, Alcalatén, B. Maestrat, Plana Alta); *al/rmela*, *mole* (Horta); *almela* (Ribera Baixa); *espala*, *bale*, *mole*, *al/rmela*, *velar*, (*g*)*uala*, *rular* (alacantí).

Altres solucions pròpies dels parlars occidentals en variants lèxiques com les apuntades seguidament són *rl*, *nl*, *gl* i *ngl*.

[*rl*, *nl*] *amerla* 'ametlla', *morle* 'motllo', *venlar* 'vetllar' (Camp d'Alacant); *amerla* 'ametlla', *verlar* (Alcoià); *menla* 'ametlla' (Marina Alta).

[*gl*, *ngl*] *ro*[g(:)l]e (A. Ribagorça, Noguera, Pallars Sobirà, Priorat, Garrigues, Ribera d'Ebre, Segrià, B. Ebre i valencià juntament amb *ro*[ɣl]e segons la zona, i també *ro*[ɣl]e al Montsià, a la Terra Alta i al B. Aragó; DECat, vol. 7, p. 380-382); *mo*[ɣl]e (Maella, Marina Alta); *munqlà* 'motllada', *runqló* (Marina); *ronglar* (alacantí); topònim valencià *Roglà* < *Rotlà* germ. HROTLAND (OnCat, vol. 6, p. 421-422).

Les solucions *rl*, *nl* i *gl* s'expliquen per dissimilació de [l:], mentre que *ngl* ha estat generada per inserció de nasal davant de la consonant velar (vegeu també la secció III.7.3.2.1). El pas de /l/ a ròtica o a [n] pressuposa l'existència d'una variant clara de la lateral, i s'explica a causa de la curta durada de l'oclusió i també de l'afinitat espectral entre aquesta consonant i la ròtica i la nasal alveolars. Per la seva banda, el pas de [l:] a *gl* comporta un increment del grau de constricció postdorsal a la faringe o regió velar durant la producció de la lateral alveolar. La forma (*a*)*menla* podria provenir de l'ètim AMINDULA en lloc d'*AMIDD(U)LA, que ha donat *ametlla* i *ame*[l:]a (DECat, vol. 1, p. 278).

No pot descartar-se que, almenys en casos específics, les solucions *rl*, *nl* i *gl* d'interès provinguin directament de la seqüència originària [dl] (MODULU, SPATULA), a partir de la qual s'ha originat [ld] per metàtesi: *veldar*, *amelda* (alacantí); *amelda*, *espalda* (B. Aragó, Maella); *rolde* (B. Aragó, vall de Boí); *amelda*, *veldar*, *aspalda*, *ualda* (Marina Baixa); *molde*, *espalda* (Vall del Vinalopó i sobretot B. Vinalopó, Camp d'Alacant).

Pel que fa a les altres llengües romàniques, les solucions [l:] i [l] són prototípiques de l'occità (*mo[l:]*/*[l]*e MODULU, *espa[l:]*/*[l]*o SPATULA) i [l:] ho és del francès medieval (*espa[l:]*e SPATULA, *mo[l:]*e MODULU; Pope, 1934, p. 149). Les variants dissimilades ocorren també en parlars occitans (*esparle*, *e(s)panlo* SPATULA, *amenlo*; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 151-152 i 240) i especialment en gascó ([*'munlə*], [*'murlə*] MODULU, [*a'runlə*], [*a'runglə*] *HIRUNDULA; Millardet, 1910, p. 99-100). En aragonès hi ha solució palatal o *ld* (*espalda*, *ruello*/*rolde* ROTULU) i el castellà té *ld* (*espalda*, *cabildo*, *molde*).

3.2.4.2. INTERPRETACIÓ HISTÒRICA

Coromines (1974, p. 305-306) és del parer que els grups romànics d'interès presentaven dues realitzacions a l'edat mitjana: [l:] en el cas dels grups etimològics D'L i T'L, i [l'] en el de J'L i G'L. La realització [l'] havia estat generada per assimilació progressiva a partir de la seqüència [jl] i es reforçà en el nord del domini fins a convertir-se en [ɰ:] abans d'expandir-se cap al sud. Pel que fa a la cronologia dels canvis, les grafies de les *Vides de Sants Rosselloneses* i d'altres documents suggereixen que ambdues realitzacions encara no s'havien confós en el s. XIII per tal com el resultat fonètic de J'L i G'L era representat amb *ytl*, *yl*, *ill*, *il*, *gl* i el de T'L i D'L amb *tl*, *ll*. També segons Rasico (1993, p. 52-60) hi hauria hagut inicialment dues variants de realització: [d'ɰ] o [ɰ:] provinent de [d'l] (J'L, G'L) i [dl] (D'L, T'L). En època posterior a la conquesta i al repoblament de les Illes, el País Valencià i l'Alguer els dialectes optaren per dues estratègies diferents: [d'ɰ] o [ɰ:] influí sobre [dl] a bona part del Principat, mentre que en els nous dominis [dl] atragué [d'l] abans que la lateral d'aquest darrer grup fos palatalitzada per l'oclusiva precedent ([d'l] > [l:]).

En la nostra opinió, cal partir de la possibilitat que, després de la síncope vocàlica, la realització de J'L i G'L fos [jl] i la de T'L i D'L fos [dl]. Segurament la situació dialectal originària no era homogènia, la qual cosa permetria justificar que en els nous dominis C1 d'aquelles seqüències fonètiques pogués debilitar-se o assimilar-se a la consonant següent. Aquesta manca d'homogeneïtat dialectal sembla adir-se amb el fet que el resultat fonètic de J'L i G'L era representat mitjançant grafies complexes que podien correspondre a una realització alveolopalatal però també mitjançant les grafies *ll* i *tl* (G'L *vetlar*, *vellant* anàlogament a

T'L *espalla*, *spatleres*). A bona part del Principat i possiblement en data posterior al s. XIII s'hauria produït el canvi [ʝl] > [ʝʎ] > [ʎ:] i posteriorment l'alveolopalatal geminada hauria atret el grup [dl] provinent de T'L, D'L. Aquest canvi era similar al desenvolupament [zl] > [ijl] > [iʎ] (*illa* INSULA; secció III.1.8.2.4) i estava en consonància amb la tendència a reforçar i allargar les oclusives davant de [l] tautosil·làbica (*poble*, *regla*).

3.2.5. Ieisme

3.2.5.1. IEISME ETIMOLÒGIC

3.2.5.1.1. Escenari dialectal

a) La lateral alveolopalatal provinent dels grups L[j], C'L i G'L esdevingué [j] en una delimitació que comprèn el balear i l'àrea centroseptentrional del dialecte central. Segons Coromines (1976-1977, vol. 1, p. 35-36) i també Alcover (1908, p. 268-269), aquesta regió inclouria sobretot el Baix Empordà, el Gironès, la Selva, el Maresme, el Vallès, el Bages, Osona, el Berguedà, el Solsonès septentrional, el Ripollès, el Pla de l'Estany i la Garrotxa. El ieisme es troba en franca regressió sobretot entre les joves generacions en àrees frontereres amb la delimitació lleista (e. g., a les comarques del Berguedà, del Ripollès i d'Osona), i també en indrets comarcals emplaçats a l'interior de la mateixa regió ieista a causa de la influència de les capitals comarcals i d'altres poblacions importants (Granollers, Terrassa, Sabadell, Manresa, Vic, Berga, Ripoll, Girona; Cassany, 1983). La substitució per la solució lleista, més prestigiosa, progressa de manera gradual a través del lèxic (Pons, 1992) de manera que, mentre que els mots patrimonials encara solen conservar la pronúncia [j], mots cultes i neologismes presenten sovint la lateral alveolopalatal (bal. *bata*[ʎ]a BATTUALIA, *mura*[ʎ]a MURALIA, bal., centr. *merave*[ʎ]a MIRABILIA; Veny, 1978, p. 41).

b) A les àrees ieistes, pot haver-hi [ʎ], allí on hom esperaria [j], darrere de vocal alta per dissimilació. La presència de la lateral alveolopalatal és freqüent després de [i] i [u] al Principat (*fill*, *conill* CUNICULU, *cordill*, *perill* PERICULU, *canilla* CANILIA, *millor* MELIORE, *mullar* MOLLIARE, *fulla*, *ulls*, *collir* COLLIGERE), i en els parlars baleàrics en el primer context vocàlic (*fetalleria* 'fetilleria', *perill*, *millor*). Cal afegir a aquesta relació la forma antiga *mills* MELIUS, que podria contribuir a explicar la presència de la lateral alveolopalatal també al vocable *millor* (DECat, vol. 5, p. 689). Malgrat trobar-se darrere de [i], als dominis ieistes, un procés de dissimilació de laterals fa que [ʎ] no aparegui en els vocables *llentia* LENTICULA i *fiol* FILIOLU 'fillol', si bé hi ha les variants *entilla* en menorquí i *llentilla* a indrets ieistes del dialecte central que limiten amb territoris lleistes (Russell-Gebbett, 1956, p. 403; DECat, vol. 5, p. 154).

Per la seva banda, el mallorquí presenta iodització darrere de [i] tònica en la terminació *-ill* i per tant el resultat fonètic [ij] (*setr*[ij] ‘setrill’, *venci*[ij] *VINCI-CULU ‘vencill’, *con*[ij] ‘conill’, *f*[ij] ‘fill’). Menorquí i eivissenc prefereixen la solució [i] generada per simplificació del diftong (*coní* ‘conill’, *vencí* ‘vencill’, *fi(a)* ‘fill(a)’). També presenten [ij] la terminació de 1a persona del singular del present d’indicatiu de verbs acabats en *-iar* ([fij] ‘fio’, *conf*[ij] ‘confio’) i alguns altres mots i seqüències lèxiques ([kij]*gut* ‘caigut’, [mij]*dia* ‘migdia’, [gij] *gros* ‘guix gros’) (Recasens, 1996a, p. 160). La presència d’aquest diftong a formes verbals del present d’indicatiu sembla ja un fet a Ramon Llull (*renunci*y; Badia i Moll, 1960, p. 1310).

c) Poden registrar casos de ieisme algunes àrees lleistes frontereres amb el domini ieista com l’Alt Empordà septentrional, el Baix Llobregat, l’àrea oriental extrema del Camp de Tarragona, el barceloní, l’Anoia, Vilafranca i la zona Ordal-Olèrdola al Penedès, Solsona i el Solsonès nord-oriental, i la Segarra (ALPO; Luna, 1982). En aquesta zona, la majoria de variants lèxiques ioditzades té un origen dissimilatori per tal com [j] hi apareix en el context d’una altra consonant lateral. Així, en el subdialecte barceloní del s. xx tenim *fuiola*, *fiol*, *assoleiat*, *uial*, *solei* *SOLICULU, *llentia*, *tovaiola*, potser *buiol* *BULIOLU (que no sembla que hagi presentat mai [ʎ] a cap indret del domini lingüístic; DECat, vol. 2, p. 331-334) i també *ceia* ‘cella’, que s’explica per dissimilació a partir de *les celles* (Veny, 1978, p. 42). D’altra banda, al Camp de Tarragona hi ha *jui*, *tovaiola*, *paiol*, *uial*, *fiol*, *ceia*, *assoleiat* i *maiol* a la zona oriental, i *llentia* a tota la comarca, tret dels pobles més occidentals, que tenen *gentilla* i *llentilla* (Recasens, 1985, p. 134). En alguns d’aquests vocables la presència de [j] en lloc de [ʎ] també pot ser atribuïda a una acció assimilatòria exercida per una vocal alta immediatament precedent (*llentia*, *fuiola*, *buiol*, *fiol*, *jui*, *uial*). Altres exemples d’aquestes característiques són *escaiola* SCANDULA, forma força estesa en el dialecte central, així com *falzia* al País Valencià tant si prové de FALCICULA ‘falcilla, falzilla’ com de FILICICULA < FILICULA ‘falguera’ (DECat, vol. 3, p. 853-855 i 860).

Els territoris lleistes fronterers amb el domini ieista també presenten variants amb [j] que no tenen un origen contextual clar. És el cas d’*abeia* ‘abella’ en barceloní, *penjoi* ‘penjoll’ amb sufix -UCULU vigent a Barcelona i en pallarès, i també *pessigoies* ‘pessigolles’, que és una forma atribuïble al llenguatge infantil i es troba a la Noguera i a l’est del riu Francolí al Camp de Tarragona. La forma *vui* ‘vull’ VOLEO podria ser de tipus ioditzant o bé haver estat originada per analogia d’altres formes reduïdes de 1a persona del present d’indicatiu de verbs d’ús freqüent (*vei* ‘veig’, *hai* ‘haig’, *fai* ‘faig’). S’adiu amb la primera possibilitat explicativa el fet que, al Camp de Tarragona, *vui* aparegui a l’est del Francolí però no pas als territoris emplaçats a l’oest del riu, i amb la segona que aquesta forma sigui habitual a

bona part de dominis clarament lleistes (pallarès i altres àrees del dialecte nord-occidental, A. Empordà, Cerdanya, ross.; Coromines, 1976-1977, vol. 1, p. 34).

Les variants lèxiques referides en aquest apartat deuen ser un residu del període històric en què l'àrea ieista tenia una extensió superior a l'actual. Segons aquesta hipòtesi, la regressió de [j] no hauria afectat mots que presentaven una altra consonant lateral o una vocal alta en posició immediatament precedent. Re-ferma aquesta suposició el fet que les zones geogràfiques massa allunyades de l'àrea ieista no presenten restes de ieisme ni tan sols en aquestes condicions con-textuals. Així, la realització [ʎ] es manté a Cardós de Pallars fins i tot en mots que tenen una altra lateral (*fillol, llentilla, cella*; Coromines, 1976-1977, vol. 2, p. 48) i el mateix pot dir-se de les poblacions més occidentals del Baix Camp (*tovallola, jull, celles, mallol, fillol, ullal, llentilla*) i, en menys mesura, de tot el Camp de Tar-ragona (*falzilla, assolellat*; Recasens, 1985, p. 134).

3.2.5.1.2. Interpretació històrica

Ha estat proposat que el català antic distingia dues variants de lateral alveolo-palatal (Coromines, 1974, p. 289-291, i 1976-1977, vol. 1, p. 41-42): una articula-ció alveolopalatal simple similar a l'actual, procedent de -LL- i L- i representada mitjançant les grafies *ll* o *l*; un so complex amb un component mediopalatal pro-minent provinent de L[j], C'L i G'L, que es realitzava [jʎ] i es representava amb el dígraf *yl* i també amb *il, li, ly, lly, ill, yll*. Durant els segles XII-XIII, la distinció en-tre ambdós sons s'estenia per la major part del Principat tret de territoris perifè-rics, a saber, el domini rossellonès, bona part de l'àrea pallese i ribagorçana, els territoris de la vall de l'Ebre i la franja litoral des de l'Ebre fins a Barcelona. Tex-tos com el *Llibre dels Fets del Rei en Jaume* i la *Crònica de Bernat Desclot* usen aquestes grafies per a representar les dues realitzacions en vocables com *soley, soleyl* SOLICULU i *caval, cavall* CABALLU. Tal com deixen entreveure les fonts documentals (Rasico, 1993, p. 78-79), aquesta isoglossa va anar reculant poste-riorment en direcció a l'est fins a arribar als límits actuals. Malgrat l'opinió contrà-ria de Coromines, la distribució geogràfica d'algunes variants dissimilades així com dades documentals de textos del s. XIV suggereixen que Barcelona devia practicar el ieisme en altres èpoques. El mallorquí presenta ieisme en els primers documents del s. XIV (*aguyada, tayades*; Miralles, 1984, vol. 1, p. 76; Veny i Mas-sip, 2013, p. 63, 66 i 73), i en menorquí les formes ioditzades apareixen esporàdi-cament a partir del s. XV enfront d'altres variants lèxiques d'ús majoritari que són representades amb la grafia *ll*. El predomini d'una única solució [ʎ] en rossello-nès i a la Franja de Ponent és remissiu, respectivament, de l'occità i de l'ara-gonès, en què L[j], C'L i G'L també han evolucionat a lateral alveolopalatal.

En principi, l'existència de dues realitzacions de la consonant lateral sembla

plausible a la llum de l'escenari diacrònic de l'espanyol, en què -LL- ha esdevingut [ʎ] (*valle* VALLE) mentre que la lateral corresponent a L[j], C'L i G'L esdevingué [x] a través d'una realització intermèdia [ʒ] (*ceja* CILIA, *ojo* OCLU, *reja* REGULA; Menéndez Pidal, 1968, p. 159). Hi ha aspectes, però, problemàtics pel que fa a la coexistència de les dues varietats de lateral postulades per Coromines. Per una banda, es fa difícil imaginar quina podria ser la diferència articulatòria entre una varietat i l'altra car la consonant [ʎ] és típicament alveolar o alveolopalatal i no pas mediopalatal (Recasens, 2014, p. 204-209). L'única diferència possible havia de ser entre una realització [ʎ] provinent de L- i -LL- i una realització alveolar palatalitzada del tipus [lʲ] o [jʲ] provinent de L[j], C'L i G'L. Amb tot, si [jʲ] o [jʎ] haguessin existit no s'entén per quin motiu l'element gradual no hauria inflexionat la vocal baixa precedent en mots com *palla* PALEA (secció II.3.1). Tampoc no s'adiu amb aquella doble realització el fet que la coexistència de [ʎ] i [lʲ] en un mateix sistema consonàntic sigui inusual en les llengües del món car només sembla que es doni en gaèlic irlandès i això juntament amb correlats d'altres modes d'articulació com [ɲ] i [nʲ].

Creiem més assenyat pensar que les dues variants consonàntiques d'interès diferien en el fet que, tal com també suggereix Coromines (1976-1977, vol. 1, p. 42), mentre que el descendent de L[j], C'L i G'L era alveolopalatal, el corresponent a L- i -LL- era alveolar retroflex. Efectivament, palatogrames del sicilià mostren que les realitzacions oclusives retroflexes sonores llargues corresponents a -LL- poden fer-se sublaminals i subpredorsals, i que en alguns casos un increment de contacte sublaminal durant la producció d'aquestes realitzacions pot generar articulacions plenament alveolopalatals (secció III.3.2.1.2; Millardet, 1925). És possible que els productes de L- i -LL- en català antic experimentessin el mateix canvi per tal com presentaven una realització reforçada en posició inicial de mot i a causa de la geminació, amb la qual cosa no caldria postular una varietat clara de la consonant per tal de justificar la palatalització.

La hipòtesi que el correlat articuladori de L- i -LL- era lateral retroflex té l'avantatge de suposar que el resultat fonètic de L[j], C'L i G'L podia ser [ʎ] sense un apèndix preposat [j] i que el resultat [j] que trobem avui dia en els dominis ieistes prové d'aquesta realització i no pas de [lʲ]. Altrament, no acaba de quedar clar quina havia de ser la realització de les seqüències etimològiques L[j], C'L i G'L en els territoris que no han estat mai ieistes (segons Duarte i Alsina, 1984, p. 186, hi hagué reducció de [jʎ] en [ʎ] en aquests territoris). És possible, d'altra banda, que els parlars centromeridionals del català occidental no experimentessin ieisme a causa d'una tendència vers l'afavoriment d'un grau elevat de palatalitat de les consonants palatals (secció III.2.1.2.4), qui sap si relacionat amb la fonètica mossàrab que tenia [ʎ] en lloc de [j] tal com mostren els topònims mallorquins *Mallorca*, *Sóller* i *Cova de les Meravelles* i el vo-

cable *v/bellmarí* VITULU MARINU propi de les Balears i del Migjorn valencià (DECat, vol. 1, p. 756).

3.2.5.2. IEISME NO ETIMOLÒGIC I ULTRACORRECCIONS

El procés ieista pot haver afectat [ʎ] provinent de -LL- a indrets septentrionals extrems del dialecte central, en què presenten ocasionalment [j] vocables com *cistella* CISTELLA, *castell* CASTELLU, *vedell* VITELLU i *gall* GALLU (Camprodon, Vilallonga de Ter, Oix, Castellfolit de la Roca, Ripoll; ALPO, mapes 124, 153, 404 i 534). També tenim notícia d'aquest fenomen en altres indrets del domini dialectal (Sóller; Mas, 1960, p. 35). Els casos de ieisme en mots acabats en *-ell* podrien ser analògics de formes lèxiques en *-ei*. Modernament, les joves generacions de nuclis importants de població o d'àrees frontereres amb el castellà (Franja de Ponent, valencià meridional) i amb el francès (Rosselló) poden realitzar amb [j] la lateral alveolopalatal independentment de la procedència etimològica.

La pronúncia [ʎ] de [j] originària s'explica per ultracorrecció i té com a finalitat evitar la pronúncia ieista de la lateral. Alguns dels mots afectats per aquesta substitució tenen un àmbit força general i d'altres es troben en el si o prop de les zones ieistes: *aldarull*, *atzagallada* 'atzagaiada', *nolla* 'noia', [ʎə'ɣurt] 'iogurt', [məʎu'nezə] 'maionesa', *fallanca* provinent del castellà *fayanca*; *xall* 'xai', top. *Pulldufí* 'Puigdelfí' (Camp de Tarragona). Altres exemples són propis dels parlars dialectals occidentals: *batell* < *batei* BAPTIDIU 'bateig' (Pallars Jussà); *calilla* < *cali[j]a* CALIGINE 'calitja' (A. Urgell, Andorra); *callada* cast. *cayado* (Plana Alta, Segarra); *rall* RADIU 'raig' (la Vansa, val. mer.). També devia tenir caràcter ultracorrecte la variant *a[ʎ]gua del mot *aigua*, que resulta indispensable per a explicar la forma *algua* de l'alguerès.

3.2.6. Altres canvis relatius a [ʎ]

a) La lateral [ʎ] pot allargar-se en posició intervocàlica en una zona similar a la referida en el cas del reforçament de [ɲ] (secció III.2.1.2.4), que inclou les àrees central del dialecte nord-occidental i meridional del dialecte central. Aquest fenomen deu guardar relació amb el grau elevat de contacte dorsopalatal amb què s'articula la consonant, si bé també podria ser analògic de la geminada de mots com *ametlla* i *guatlla*. La realització [ʎ:] ha estat identificada en la pronúncia dels vocables següents: *abella* (Camp de Tarragona, Noguera, A. Urgell, Segarra, Anoia, Conca de Barberà, Segrià); *esquella* gòtic *SKILLA (Camp de Tarragona, Garrigues); *ovella* (Camp de Tarragona, Segrià); *ballarola* 'escarabat', *estrella*, *rellla* (Camp de Tarragona i preferentment A. Camp); [aspeʎ'ʎa] 'llevar la pell'

(Garrigues); *tella* TEGULA (Noguera); *esquitllar* format sobre *escalla* 'llevar la clovella' (Urgell, Segarra, Camp de Tarragona).

Un increment del grau de contacte linguopalatal en condicions específiques pot fer que la lateral alveolopalatal passi a [ɲ]. Així, tenim l'assimilació progressiva /ɲʌ/ > [ɲ:] en formes com *co*[ɲ:]*oga* 'conlloga', *e*[ɲ:]*à* 'enllà', *e*[ɲ:]*oc* 'enlloc' i *e*[ɲ]*iscall* 'enlliscall' a indrets del Camp de Tarragona (Recasens, 1985, p. 133). El canvi [ʌ] > [ɲ] també pot actuar en contacte amb una vocal alta a *parpinyol* < *parpallol* 'papallona' (ross.), *juny* LOLIU 'jull' (Urgell, Camp de Tarragona), *nyigar* 'lligar' (Maella, Elx) i *nyiueret* < *lliueret* 'llueret' (Elx), i està condicionat per assimilació a una consonant nasal següent en el cas de variants lèxiques amb [ɲ]-provinent de [ʌ]- com *nyenya* 'llenya', *nyinyatge* 'llinatge' i *nyaganya* 'lleganya' pròpies del valencià, *nyinyol(a)* del dialecte central, i *nyinya* LINEA del dialecte central i del subdialecte menorquí. Un mateix fenomen assimilatori explica també el pas de *narill* *NARICE 'naril' a *nariny* en rossellonès.

b) En alguerès, [ʌ] s'ha despalatalitzat sistemàticament en [l] en posició final absoluta de mot i davant de consonant en les formes de plural (*fil(s)*, *caval(s)*), segurament en època recent per tal com al principi del segle xx la realització lateral alveolar només tenia lloc davant de consonant inicial del mot següent ([uʌ] 'ull', *cava*[l] *bo*; Kuen, 1932-1934, vol. 5, p. 151 i 167). En mallorquí, aquest mateix canvi pot tenir lloc ocasionalment darrere de *e* en formes de plural o en posició final de mots funcionals davant de consonant (*porcels*, *anels*, *aquel niu*, *el volen* 'ells volen'). D'altra banda, en la seqüència /ʌ##l/, l'alveolopalatal pot despalatalitzar-se en [j] en mallorquí i menorquí (Recasens, 1996a, p. 319).

3.3. Vocalització

3.3.1. Posició preconsonàntica

3.3.1.1. DAVANT DE DENTAL I ALVEOLAR

En català antic, la lateral alveolar vocalitzava sovint en [w] en posició final de síl·laba davant de consonant heterosil·làbica en consonància amb el seu caràcter fosc. Tal com indica Gulsoy (1993, p. 177-192), la vocalització de /l/ era vigent en rossellonès i en els parlars nord-orientals i essencialment absent en els parlars occidentals, i operava sobretot davant de consonant dental (*moutons* MOLTONES, *mout* MULTU, *aut* ALTU, *saudà* SOLIDARE, *autre* ALTERU, *cauda* CALIDA, *autar* ALTARE, *escoutar* AUSCULTARE, *coutel* CULTELLU, *assaut* 'assalt') i d'africada alveolar (*autzina* ILICINA, *douç* DULCE). És possible que el caràcter fosc de la consonant que trobem actualment en mallorquí, i també variants lèxiques del mallorquí medieval amb /l/ vocalitzada en aquestes condicions contextuais, tinguin l'origen en els parlars de la zona nord-oriental del do-

mini lingüístic (s. XIV-XV *aut* ALTU, *faus* FALCE, *moutó*, *autra*; Miralles, 1984, p. 177).

Aquest procés de vocalització davant de consonant dental i alveolar era paral·lel al que hi havia en occità (*dous* DULCE, *mout* MULTU; Grandgent, 1905, p. 69-70). En altres llengües romàniques ha actuat també en francès (*haut* ALTU, *autre* ALTERU, *doux* DULCE alhora que *coup* *COLUPU < COLAPHU, *cha-peau* CAPELLU), i possiblement en formes de l'espanyol com *otero* ALTARIU i *otro* ALTERU, en què la solució *o* podria resultar de les evolucions *al* > *au* > *ou* > *o* o bé *al* > *ol* > *o* (secció II.8.9.6.3).

Actualment la vocalització de /l/ davant d'oclusiva dental i darrere de [a] presenta casos en capcinès (*autar*, *nosautris*, *autre* i/o *autro* 'altre', *nau* 'nalt' < 'en alt') i a Vingrau (*naut*), i ocorre només ocasionalment en altres indrets del domini dialectal català (*fauda*, *nautros* 'nosaltres'). Les variants vocalitzades darrere de vocal baixa i davant de *s* provinent d'una africada alveolar radiquen també sobretot en capcinès, rossellonès i parlars septentrionals del català central i nord-occidental: *auzina* ILICINA (bal., Vallespir, Vingrau); *bauç* BALTEU 'balç' (Conflent) i el derivat *embauçada* (capcinès, Vallespir); *cauç* i *cauçar* CALCE 'taló', *faucilla* FALCICULA (capcinès); *descauç* (ross., capcinès); *fauç* FALCE 'falç' (bal., Garrotxa, Osona, Empordà, Ripollès, Lluçanès, Selva, Cerdanya, Andorra). La presència de variants amb [w] dels mots *alzina* i *falç* al Principat qüestiona l'atribució de la presència d'aquestes mateixes formes vocalitzades en mallorquí actual a una colonització rossellonesa o, fins i tot, occitana durant l'època de la conquesta dels nous territoris al s. XIII.

Un cas particular és la vocalització de la lateral alveolar en les formes provinents de PULICE [puw] en mallorquí i *p[iw]ça* a l'Alt Conflent, aquesta darrera generada per una dissimilació [uw] > [iw] anàloga al canvi [yw] > [iw] que propicià les formes occitanes *piuts* i *piause* (DECat, vol. 6, p. 848-849; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 205).

3.3.1.2. DAVANT DE LABIAL

En els dialectes actuals, la vocalització de /l/ en [w] té lloc sobretot darrere de vocal baixa i davant de consonant labial o labiodental. Exemples: *ataubar*, *aub*, *aubat*, [figa] *aubacor*, *aubaina*, *aubarà*, *aubarca*, *aubarcer* 'arbocer', *aubarda*, *aubarzer* 'esbarzer', *aubeca*, *aubenc*, *aubelló*, *aube* 'àlber', *aubercoc*, (a)ubergínia, *aubeljó* format sobre *borja* (DECat, vol. 2, p. 117), *aubirar*, *aubó*, *au(b)re* < *albre* ARBORE, *aubiol*, *aufàb(r)ega* 'alfàbrega', *aufàbia*, *aufals* i *aufaus*, *aufení*, *auforja*, *aumadrava*, *aumenara*, *aumejos* 'armejos', *aumolls*, *aumosta* cèlt. *AMBOSTA, *aumangra*, *aumorda*, *aumud*, *aumudella* < *olmatella*, *auvenc* 'avenc', *bauba*, *bauma*, *caubet* provinent de CALVU 'mena de moixó', *cauma*, *còubic/t*

‘colbi’, *daufi* DELPHINU ‘dofi’, *escaufar*, *espeuma*, *estauviar*, *gaufó*, *maumirrés*, *mauva*, *oubi* ALBEU, *pauma* PALMA (mall. *paum* PALMU), *paupar*, *saumai* ‘salmai’ SALMACIDU, *saupa* SALPA, *saupar* ‘salpar’, *sauvar*, *sàuvia*, *sauvatge*, *taup*, *vidauba* VITE ALBA; top. *Aufacs*, *Aufara*, *Aumatret*, *Aumenar*, *Cauvari*, *Riaup*, *Seuva*.

Aquestes formes vocalitzades es troben sobretot en mallorquí i menorquí, i menys en eivissenc, en què mots com *alba*, *estalviar*, *alfals*, *palpar*, *malva* i *almud* mantenen la consonant lateral (Veny, 1999a, p. 63). Són bastant freqüents al Camp de Tarragona i a comarques centrals del dialecte nord-occidental, i apareixen menys sovint en tortosí i a la resta del dialecte central. La consonant es manté regularment en pallarès, la Cerdanya i rossellonès amb excepcions (Coromines, 1974, p. 301), i a la Ribagorça i la Llitera (Sistac, 1993, p. 116). No vocalitzen Fraga ni altres indrets del Baix Cinca (Galan i Moret, 1995, p. 29), Maella, Favara, Nonasp (*albarda*, *alfals*, *albercoc*, *almosta*, *almorzar*; Navarro, 1996, p. 56) i Aiguaviva (Sanchis Guarner, 1949, p. 53). El valencià i l’alguerès també s’han mantingut refractaris a l’aplicació del procés.

3.3.1.3. ALTRES CASOS

Els dialectes actuals presenten pocs casos de vocalització davant de fricativa palatoalveolar i oclusiva velar: *aujub* ‘aljub’, top. *Aucadena* i *Aucúdia* (mall.); *alqueria* ‘alqueria’ (mall., men.). La variant [puə'ɣo] *PULICONE del català central suposa una dissimilació en [uə] del diftong [uw] generat per vocalització de la lateral.

Els clítics poden experimentar vocalització de la lateral alveolar final de síl·laba en consonància amb el seu caràcter funcional i desaccentuat: [əw] article *el* (Pollença); [liw(s)] *li'l(s)* (val. mer.; Colomina, 1985a, p. 166); *aumanco* ‘al manco’ (mall.); *aumon* ‘al món’ (men., n. occ. centr.).

Ocasionalment el producte [w] del procés de vocalització es troba en posició final de mot i pot haver estat generat per *-l* o per *l* preconsonàntica abans que la consonant final s’elidís. Exemples: *poau* PUTEALE (B. Camp); top. *Palou* < *Palol* PALATIOLU, *Valldaneu* VILARE DANHILDE? (DECat, vol. 6, p. 614); *espinau* (ribagorçà) i *panicau* ‘panical’ (ross.), formes derivades d’un primer element SPINA seguit dels vocables ALBU i CARDU, respectivament; cat. ant. *sau(v)* SALVU, *sauvs* SALVOS (*Crònica de Bernat Desclot*; Rasico, 1993, p. 30).

3.3.1.4. ULTRACORRECCIONS

Fou sobretot a partir del s. XIV (Badia, 1951, p. 190) que les variants amb [l] s’imposaren a les variants amb [w], sigui a partir d’un estat de fluctuació entre les

realitzacions [l] i [w], o bé perquè l'aproximant era reemplaçada per la consonant lateral, més prestigiosa. Aquest procés de substitució donà lloc a nombroses ultracorreccions consistents en el canvi [w] > [l] en mots que no tenien /l/ etimològica, com ara la forma del s. XII *Carcolde* provinent de la més antiga *Carcoude* *KARRIKÓBIDE (OnCat, vol. 3, p. 266-267). Tal com deixen entreveure els exemples exposats a continuació aquestes ultracorreccions podien ser afavorides per una acció assimilatòria exercida per part d'una altra consonant lateral present en el mateix mot (*malalt*, top. *Palaldà*) o per una acció dissimilatòria en el context d'un altre so labial (*delme*, *salma*, *espalmar*).

(Posició medial) *delme*, cat. dial. *deume* DECIMU (mall., A. Empordà, Camp de Tarragona); *colze*, cat. ant. *colde*, *coude* CUBITU; *malalt*, cat. ant. *malaute* MALE HABITU; *galta*, cat. ant. *gauta*, mall. *gautada* GABATA?; *folre*, cat. ant. *foure* gòtic FODR; *roldor*, cat. ant. *roudor* RORETURIU (DECat, vol. 7, p. 406); *elra* 'heura' HEDERA (ross.); *espalmar*, *espaumar* derivat de SPASMU; top. *Palaldà*, cat. ant. *Palaudà* PALATIUI DANI, *Postils* < *Postius* POSTICIS.

(Posició medial, català antic) *nolre*, *noure* NOCERE; *altar*, *azaltar*, *az/dautar* ADAPTARE (DECat, vol. 1, p. 233-234); *vilva* < *viuva* < *viðva* VIDUA; *relma* RHEUMA (Farreny, 1986, p. 143); *salma*, *sauma* SAGMA; *alciure*, *auciure* OC-CIDERE.

(Posició final absoluta) *gual*, cat. ant. *guau* VADU; *fornal* FORNACE; *raïl*, (ar)rel, cat. ant. *raïu* RADICE; *espelt* germ. SPEUT; *naril* < *nariu* NARICAE (pallarès); *aljal* < *al/rjau* *AIACE (A. Empordà); top. *Òpol*, cat. ant. *Òpe/ou* OPPI-DU, *Gornal* < *Gornau* germ. WARNHAD, *Castelladral* juntament amb *Viladrau*, que suposa una evolució -adral < -adrau germ. EDRAD.

(Posició final, català antic) *costol* CUSTODE, *nul*, *nuu* NUBE.

Hi ha casos similars de substitució de l'aproximant bilabiovelar per la lateral alveolar en mallorquí modern (*alcasió* 'ocasió', *altobús* 'autobús'; Bibiloni, 1983, p. 160) i també en altres indrets de la Romània: ladí dolomític *oldir* AUDIRE, *colsa* CAUSA; espanyol antic *esmeralda* SMARAGDU, *salma* SAGMA; lleonès antic *vilva* VIDUA (Pensado, 1991).

3.3.1.5. INTERPRETACIÓ

a) La hipòtesi que atribueix la vocalització /l/ > [w] al grau de foscor de la lateral alveolar prediu que el procés hauria de ser especialment freqüent en les condicions que afavoreixen una realització força fosca de la consonant lateral, *i. e.*, davant de consonant labial o velar, i potser en posició final de mot, alhora que darrere de vocal baixa i labial posterior. Les dades del català dialectal modern

s'adiuen en bona part amb aquesta hipòtesi per tal com, en aquest cas, el procés té lloc sobretot davant de consonant labial i darrere de [a] si bé no pas en posició final de mot ni davant de consonant velar.

Experiments de percepció revelen que el canvi fonètic que ens ocupa està motivat per la categorització de l'espectre greu d'una variant especialment fosca de /l/, caracteritzada per la presència d'un F2 força inferior als 1.000 Hz i un F1 situat cap als 400-500 Hz. Aquesta configuració espectral està determinada pel descens del dors i la retracció del postdors, i sobretot per la pèrdua de contacte alveolar central, que pot operar precisament davant de consonant labial i velar i darrere de vocal oberta (Recasens, 2014, p. 202-204). La vocalització de /l/ fosca també pot resultar d'una evolució /Vl/ > [Vwl] > [Vw] i, per tant, pot haver estat propiciada per la categorització perceptiva d'un segment transitori [w] inserit davant de la consonant lateral, que correspon a l'anticipació del moviment de descens dorsal durant la vocal abans que s'iniciï l'elevació de l'àpex lingual, seguida de l'eliminació de la lateral alveolar. Les transicions acústiques de F2 en consideració mostren una freqüència baixa i són especialment prominents darrere de vocal oberta, la qual cosa s'adiu amb la tendència a vocalitzar /l/ en [w] després de [a]. Aquest segon mecanisme de vocalització explica la presència del gradual de transició en variants lèxiques del català antic (*aulture*; Gulsoy, 1993, p. 188) i d'altres llengües romàniques (port. *siurba* 'silva', *aurma* 'alma', *aurdeia* 'aldeia', romanx *ault* ALTU, [fawltʃ] FALCE).

b) La vocalització de /l/ fosca davant de consonant dental i alveolar en català antic i occità podria restar associada amb un efecte dissimilatori, la finalitat del qual seria contribuir a mantenir el caràcter fosc de la consonant lateral en lloc de provocar-ne la desvelarització (Recasens, 1996b). Aquest efecte desvelaritzador permet d'explicar el pas de /l/ a [j] davant de consonant dental i darrere de [u] i l'elisió posterior del gradual en portuguès i espanyol (port. *abutre* < *abuitre* VULTURE, *cutelo* < *cuitello* CULTELLU, esp. *mucho* < *muito* MULTU; Williams, 1938, p. 90). Amb tot, també és possible que la vocalització de /l/ en aquests contextos consonàntics pugui ser propiciada per una realització força fosca de la lateral alveolar en consonància amb el fet que les consonants dentals poden articular-se amb un cert descens predorsal i endarreriment postdorsal (Recasens, 2014, p. 57-65).

No és plausible l'argument de Gulsoy (1993, p. 193-94) que, en català antic, /l/ vocalitzava davant d'oclusiva dental o d'africada alveolar a causa de la dificultat que experimentava la llengua per a executar dues oclusions successives del mateix lloc d'articulació. Com a fets provatoris d'aquesta hipòtesi explicativa, Gulsoy indica que el canvi /l/ > [w] no obrava davant de s etimològica (*pols* PULSU, *fals* FALSU) i que deixà d'actuar tan aviat com [lts, ldz] esdevingueren [ls, lz] cap als segles XIII-XIV (*alzina*, *salze*, *calç*, *dolç*). Dades articulatòries proven que

la condició d'homorganicitat entre /l/ i l'oclusiva dental o africada alveolar següent no propicia la pèrdua de contacte lingual central durant la producció de la consonant lateral sinó, ben al contrari, el seu manteniment. A més a més, en occità i altres llengües la vocalització de /l/ no ha tingut lloc només davant d'oclusiva dental o alveolar, sinó també davant de fricativa alveolar etimològica (*faus* FALSU, *maus* MALOS, *vaus* VALLES; Grandgent, 1905, p. 70).

c) En posició final de mot, el procés de vocalització podia tenir lloc a través de dos estadis successius. En primer lloc, el pas de /Vl/ a [Vwl] en virtut de la integració perceptiva com a /w/ de les transicions VC de F2 generades per una forta anticipació del moviment de descens del dors. En segon lloc, el canvi d'aquella seqüència [Vwl] a [Vw], evolució que resulta especialment factible quan el gest d'elevació apical de la consonant lateral alveolar ocorre després de la fi del període de sonoritat, la qual cosa fa que aquesta consonant pugui esdevenir imperceptible. La inserció de [w] davant de -/l/ podria ser avalada per variants gràfiques del català antic com *saul* SALVU (DECat, vol. 7, p. 634-635).

3.3.2. Geminada (LD, L'Ce,i)

a) En català antic, la seqüència [ld] (LD, L'Ce,i) en posició intervocàlica podia experimentar assimilació progressiva en [l:] i després vocalitzar en [wl] (Coromines, 1974, p. 214-216; DECat, vol. 7, p. 637; Gulsoy, 1993, p. 211-220). El procés [l:] > [wl] tenia una certa freqüència als segles XIII-XIV, tal com proven les formes següents vigents en documents de l'època: *caulera*, *callera* 'caldera', *faula*, *falla* fràncic *FALDA, *a/oulà*, *a/oilà*, *a/oldà* visigòtic *ALDA, *caule* CALICE 'calze', *poule* POLLICE 'polze', *aulet* ILICETU; top. *Besoulú*, *Besohlú*, *Besoldú* BISULDUN. Actualment trobem encara algunes variants dialectals amb la solució [wl] com *baula* 'balda' (bal.), i *saule* SALICE 'salze' i *aullina* ILICINA 'alzina' (centr. sept.). Els vocables del francès *épaule* (< *espa*[llə]) i *moule* (< *mo*[llə]) presenten una evolució anàloga de la geminada [l:] (Pope, 1934, p. 149).

El pas de [l:] a [wl] era propiciat per la realització especialment fosca de la lateral geminada (Recasens, 2014, p. 338-339). És sabut que les consonants llargues accentuen les propietats articulatòries dels seus correlats consonàntics simples, la qual cosa permet de justificar que [l:] provinent de -LL- pogués palatalitzar quan exhibia una realització clara (secció III.3.2.1), i vocalitzar en [wl] o en [w] quan era fosca tal com s'esdevingué darrere d'accent en romanès (*cateaua* CATELLA, *steaua* STELLA). Anàlogament als casos de vocalització de /l/ simple en posició de coda sil·làbica (secció III.3.3.1.5), el gradual [w] de la solució [wl] pot correspondre a l'espectre especialment greu de la lateral o a les transicions acústiques entre la vocal precedent i la geminada.

L'assimilació progressiva de mode lateral també afectà la seqüència [ʎd] en topònims emesos actualment amb [ʎ:] com *Vall-llossera* (< *Valldossera*), *Batllori* BALDWARI i *Castell-llebre* (< **Castelldebre* < *Castellvedre*).

b) En posició final de mot, el procés de vocalització ha afectat /l/ del grup LD en vocables llatins (*sou* SOLIDU) i en germanismes (*guineu* WINIDHILD?, top. *Sant Ou* i *Puig-ou* EWALD, *Valldaneu* VILARE DANHILDE?, llinatges *Arnau* ARNALDUS, *Tubau* THEUDOBALD). El resultat final pot haver estat generat per una evolució inicial /ld/ > [l:] > [wl] en posició intervocàlica i elisió posterior de [l] després de la síncope vocàlica (-ALDU > -[al:o] > -[awlo] > -[awl] > -[aw]; Gulsoy, 1993, p. 209). De fet, la grafia -ll en formes com *Arnall* ARNALDU podria correspondre ja a la seqüència [wl] més que no pas a la geminada [l:], que seria de difícil producció en aquest cas, si bé cal notar que la realització llarga de la lateral alveolar d'altra procedència és vigent en posició final absoluta de mot en mallorquí (*jo parl*). D'altra banda, la grafia -au(d) (*Arnaud* ARNALDUS) suggereix una altra evolució fonètica sense assimilació progressiva de mode i amb preposició de [w] seguida d'elisió de la lateral (-ALDU > -[awl(d)] > -[aw]). És possible que, tal com sembla haver-se esdevingut amb els grups llatins MB i ND (secció III.1.9.1), la vocalització de /l/ del grup LD final sigui resultat de més d'un procés evolutiu.

3.4. Elisió

3.4.1. Posició final de síl·laba

3.4.1.1. DARRERE DE VOCAL POSTERIOR LABIAL

a) En català, l'elisió de /l/ fosca ha tingut lloc sobretot en posició de coda sil·làbica davant de consonant i darrere de vocal labial posterior, en consonància amb el grau elevat de fosc de la consonant lateral alveolar en aquesta posició i en aquestes condicions contextuais. El procés d'elisió pot estar condicionat per la similitud acústica entre la vocal i /l/, alhora que per la reducció del gest apical de la lateral alveolar quan és coproduït amb el gest dorsal de la vocal precedent. El procés ha operat en una sèrie de mots del català general, sovint darrere de vocal tònica i davant de consonant labial, en què /l/ era especialment fosca: *cop* *COLUPU < COLAPHU, *dofí* DELPHINU, *obi* ALBEU, *om* ULMU, *pop* POLYPU, *sofre* SULPHUR, *Guillem* WILHELMU. Pel que fa a les formes *puça* PULICE i *pugó* *PULICONE, vegeu les seccions III.3.3.1.1 i III.3.3.1.3.

L'absència de /l/ té lloc també en altres formes lèxiques sobretot de caràcter dialectal, especialment després de vocal àtona i davant de consonants de diferents llocs d'articulació:

(Labial) *còbit* 'colbi', *comenera* CULMINARIA, *popís* 'polpís', *pumó* 'pulmó', *rebolcar-se* 'rebolcar-se', *sobam* 'sobalm(a)'; ['ɔb:ja] < òlbia 'òliba' (n. occ.); cat. ant. *em* 'elm', *panescam* 'panescalm'; top. *Sant Tem* 'Sant Telm'.

(Dental) *esbodregar* 'esboldregar', *rodor* 'ròldor' *RORETURIU, *sodegar* < *soldegar *SOLLITICARE 'soldregar'; *cotell* CULTELLU 'coltell', *cutiu* 'cultiu', *escotar* 'escoltar', *mot* 'molt', *motó* 'moltó', *potiner* derivat de *PULTINA? (ross.; Coromines, 1974, p. 302); top. *Puig d'Otre* ULTRA (Vallespir).

(Alveolar) *forrat*, *forro* 'folrat, folre' gòtic FODR; *vos* '(tu) vols' (ross., centr. sept., Llitera); *mussa* MULSA 'molsa' (ross.; ALDC, mapa 717); cat. ant. *cócera*, *colcedra* CULCITRA; top. *Osseja* potser del preromà OLÇEGIA, *Sossís* SOLISE-DIU; llinatges *Torrà* < *Tolrà* TOLOSANU, *Utzet* < *olzet* ILICETU.

(Palatoalveolar) *fotja*, cat. ant. *folges*, *folgas* FULICE.

(Velar) *foguera* < *folguera* 'falguera', *soc* 'solc', *cogar*, *acogolar-se* 'colgar' COL-LOCARE (DECat, vol. 2, p. 820-821).

La variant *co*[dz]*e* 'colze', vigent en rossellonès i a la zona septentrional extrema del dialecte central, pot explicar-se per elisió de [l] a partir de *co*[ldz]*e*, en què [ldz] provenia de la seqüència [lðʒ] originària (Gulsoy, 1993, p. 223-227). Altres llengües romàniques presenten casos d'eliminació de [l] darrere de vocal labial: espanyol *empuja*, *azufre*, *soso* INSULSU (Menéndez Pidal, 1968, p. 140); occità *pupo* PULPA, occità antic *co(l)p* (Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 208; Grandgent, 1905, p. 70).

Algunes de les variants lèxiques esmentades han mantingut la lateral en valencià, eivissenc i comarques meridionals i occidentals del dialecte nord-occidental en consonància amb el caràcter poc fosc que hi té /l/ (secció III.3.1): *polp* (Terra Alta, B. Ebre, val., eiv.); *colp* (val., eiv.); *còlbit* (val.); *pulça* (n. occ., *pul*[θ]*a* B. Aragó); *ol/rm* 'om' (val. mer.). La forma lèxica amb lateral mantinguda sol ser més antiga que la variant corresponent amb lateral elidida i aquest és clarament el cas de *polp*, *olm*, *pulça* i *colp* (Miralles, 1984, vol. 1, p. 177; Rabella, 1998, p. 191; Farreny, 1986, p. 143). Així, *pop* i *cop* no apareixen documentades fins al s. XIX i *om* és del s. XV, mentre que les variants *pulça/pulces* i *puça/puces* alternen en els documents medievals (DECat, vol. 2, p. 899; vol. 6, p. 57, 694 i 848).

b) La lateral alveolar també pot elidir-se en posició final de mot darrere de vocal posterior labial en un bon nombre de formes lèxiques de caràcter dialectal: *mujo* MUGILE 'mújol', *tremo* 'trèmol', *estrigo* 'estrígol', *trago* 'tràngol', *rodo* ROTULU 'ròdol'; *estrinjo* STRIGILE 'estrijol', *incredu* 'incrèdul', *sego* SECALE 'ségol', *trevo* *TRIFULU 'trèvol', *codo* *COTULU 'còdol' (Camp de Tarragona; Recasens, 1985, p. 132); *llombrigo* *UMBILICULU 'llombrígol', *llamanto* 'llamàntol', *risto* 'rístol' (DECat, vol. 7, p. 338); top. *Rafo* 'Ràfol', *Sant Pou* 'Sant Pol' PAULU, *Campdevano* 'Campdevànot'.

L'eliminació de *-l* és sistemàtica en gascó (*so* SOLE, *do* DOLU; Rohlf, 1970, p. 152), i és explicable per ultracorrecció en català l'epítesi de [l] darrere de vocal labial posterior a *tífols* 'tífus', *círcol* 'cerc', *dròpol* 'dropo', *bàndol* 'bando', *cèrvol* CERVU, *nèdol* 'nèdeu', *nínxol* 'ninxo' i el topònim *Pàndols*.

3.4.1.2. DARRERE D'ALTRES VOCALS

L'absència de /l/ final de síl·laba té lloc darrere de [a] i fins i tot darrere de *e* i davant de consonant labial en la forma del català general *pam* PALMU (*palm* en eiv. i cat. ant.) i en les dialectals *abercoc* 'albercoc' (val.) i *sam* PSALMU. La forma *palm* és exclusiva en els textos medievals fins al s. xv, en què ja es troba algun cas de *pam* (DECat, vol. 6, p. 206).

L'elisió de /l/ darrere de vocal baixa pot ocórrer també davant de consonant homòrghica dental i alveolar (o fins i tot palatoalveolar) en virtut d'un fenomen d'escurçament i reducció articulatòria de la consonant lateral, que pot tenir un matis clar. El procés ha operat en mots d'ús freqüent i clítics: *atre* 'altre' (centr., n. occ., val.; Veny, 1993a, p. 139-140); les variants dialectals *nosatre/os* i *natre/os* del pronom 'nosaltres', i també les formes corresponents a 'vosaltres'; *es* 'els' (ross., ribagorça, pallarès, val. mer.); *des* 'dels' (pallarès, val. mer.). Anàlogament a la variant *co[dz]e* 'colze' (secció III.3.4.1.1), hi ha hagut elisió davant d'africada a *aguatzil* 'alguatzir' (centr.), *ajub* 'aljub' (mall.), *sa[dz]e* SALICE 'salze' (Cerdanya) i *esta[dz]í* < *esta[dz]í* STILICIDIU 'estalzi' (ross.), així com en el cas de la variant pronominal *e[dz]i* 'elze' (men.), en què l'africada també hauria pogut ser generada per assimilació de la lateral a l'element oclusiu de l'africada següent.

3.4.1.3. INTERPRETACIÓ

En principi, l'absència de /l/ preconsonàntica darrere de vocal labial provinent de /a/ etimològica pot haver estat motivada, sigui per elisió de [w] originada per vocalització (/alC/ > [awC] > [owC] > [oC] o bé /alC/ > [awlC] > [owlC] > [owC] > [oC]) o per elisió directa (/alC/ > [olC] > [oC]). En la primera evolució la vocal baixa esdevé labial per assimilació a [w] i en la segona per assimilació a /l/ fosca. També hi ha dues evolucions possibles en cas que la vocal sigui posterior labial originàriament, a saber, /olC/ > [owC] > [oC], en què l'elisió és assolida per simplificació del diftong generat per vocalització de la lateral, i /olC/ > [oC], en què la lateral s'elideix directament sense passar per un estadi vocalitzat previ.

L'existència de les variants alternants següents suggereix que, en alguns casos referits en la secció III.3.3.1, l'absència de lateral s'esdevingué per vocalització més que per elisió directa, si bé no pot descartar-se l'aplicació de processos de

vocalització i d'elisió paral·lels i independents entre ells: *obi* ALBEU (cat. gral.), *oubi* (mall.), *òubit* (Conca de Barberà); *estauviar*, *esto/uviar* *ESTALBEARE; *escaufar* *EXCALEFARE < *EXCALEFACERE (centr., bal.), *escofar* (ross.); *còbit*, *còbic* 'colbi' (Camp de Tarragona); *dofí* DELPHINU (cat. gral.), *deufí* (B. Ebre, mall.); *pugó* *PULICONE (cat. gral.), *p[uə]gó* (Costa Brava). El mateix raonament suggereix que les formes del català medieval *doç* DULCE i *mot* MULTU podien provenir, respectivament, de *douç* i *mout*, també existents en la llengua antiga (Gulsoy, 1993, p. 180).

Si ni els dialectes actuals ni la llengua antiga no presenten formes alternants d'aquestes característiques, cal suposar que la lateral alveolar s'elidí sense vocalització prèvia. Aquest ha d'haver estat el cas de totes o la gran majoria de les formes lèxiques incloses en les seccions III.3.4.1.1 i III.3.4.1.2, a saber, vocables amb /l/ originària després de vocal tònica, sigui del català general (*cop*, *om*, *pop*, *sofre*) com del català dialectal, altres formes en què /l/ es trobava inicialment darrere de vocal àtona (*estrinjo* STRIGILE), i vocables d'ús freqüent i clítics inaccentuats (*atre* 'altre', *es* 'els').

3.4.2. Posició inicial de síl·laba

L'elisió de /l/ també pot tenir lloc en posició inicial de síl·laba després de consonant velar o labial tautosil·làbica en algunes variants lèxiques dialectals. Exemples: *rescum* 'resclum' (centr., mall., tort.; DCVB, vol. 9, p. 406); *do[b:]és* DUPLIARIOS 'doblers' (mall., men.); *fa/obiol* 'flabiol' (bal.); *giscar* 'xisclar' (mall., men., ross.); *onque* 'oncle' (val. mer.); *cofoll* 'clofoll' (eiv.). Segons Coromines, la forma antiga i dialectal *pus* PLUS (ross., mall., centr. sept.) fou generada per reducció segmental pròpia dels elements lèxics funcionals així com per dissimilació a partir de seqüències lèxiques del tipus *plus llong* i *plus llarg* (DECat, vol. 6, p. 625).

3.5. Rotacisme

En alguerès, la substitució de /l/ per bategant pot estar relacionada amb la qualitat especialment clara de la lateral alveolar en aquest dialecte. Aquesta substitució té lloc en posició intervocàlica (*ara* 'ala'), i també darrere de consonant tautosil·làbica, en què *r* pot fer-se vibrant en lloc de bategant o aproximant (*crau* 'clau', *brau* 'blau', *fror* 'flor', *ungra* 'ungla', (jo) *unfr* 'inflo'). Opcionalment el canvi que ens ocupa també pot afectar *l* inicial de mots funcionals com l'article definit i el pronom feble de 3a persona en posició intervocàlica (*de la casa*, *que li diu*; Kuen, 1932-1934, vol. 5, p. 168-169). Aquest fenomen de rotacisme apareix esporàdicament en documents dels segles XVII-XVIII i és a partir del s. XIX que esdevé

cada cop més general (Peana, 1995, p. 105). Segons Guarnerio (1886, p. 340) i en contrast amb la situació actual, /l/ medial es feia *r* davant de labial i velar però no pas davant de dentoalveolar (*carchiú*, *dascarç*, *curpa*, *sàrvia*, *altar*, *alt*), i documentació del s. XVIII també presenta formes com *vorta* ‘volta’ i *argua* < *algua* < **a*[ʎ]*gua* ‘aigua’, que poden ser considerades hipercorrectes del canvi *r* > *l* en posició preconsonàntica (Caria, 1990, p. 43; Bosch, 2002, p. 37-39; secció III.4.4.2).

El canvi *l* > *r* podria ser d'influència sarda per tal com opera amb profusió en dialectes d'aquesta llengua: en sassarès entre vocals i en àrees del logudorès davant de consonant (Guarnerio, 1892-1894, p. 151; Campus, 1901, p. 48), i sobretot en algunes zones del campidanès darrere de consonant tautosil·làbica en posició inicial de mot, davant de consonant i en posició intervocàlica (Viridis, 1978, p. 56, 58 i 69).

En altres dialectes catalans, el rotacisme de /l/ té lloc en formes lèxiques específiques i és particularment freqüent en valencià, en consonància amb el timbre clar que hi té la consonant lateral alveolar (secció III.7.1.6).

3.6. *Assimilacions i altres adaptacions articulatòries*

A diferència d'altres consonants, en balear i rossellonès, les laterals /l/ fosca i /ʎ/ no solen assimilar-se a la consonant següent, si exceptuem adaptacions articulatòries obligatòries de caràcter més universal que també trobem en català general com ara la dentalització de /l/ davant d'oclusiva dental (Recasens, 2014, p. 292-305 i 357-358). Cal esmentar, amb tot, alguns processos d'assimilació progressiva de mode nasal de caràcter dialectal: /n##l/ > [n:], en què la lateral pertany a l'article definit, en alguerès ([n:] *fan lo forat*, *com la dona*; Kuen, 1932-1934, vol. 5, p. 168); /n(##)ʎ/ > [n:] també en alguerès ([a'ɲɔk] ‘enlloc’, *u*[ɲ ɲ]*eó* ‘un lleó’; Kuen, 1932-1934, vol. 5, p. 167), valencià col·loquial (*quin llamp*; Recasens, 1996a, p. 258) i altres indrets només en posició medial (secció III.3.2.6). La nasalització regressiva /ln/ > [n:] disposa d'exemples en la toponímia (*el Monnell*, *Monner*, *Monnars* formats sobre MOLINU).

4. RÒTIQUES

4.1. *Reforçament*

La consonant ròtica esdevingué vibrant en català quan en llatí era inicial de mot o de morfema lèxic, geminada intervocàlica o anava precedida de consonant heterosil·làbica (*raig* RADIU, *torre* TURRE, *honra* HONORAT), i això també en arabismes (*raval*, *gerra*, *arròs*).

El pas a vibrant en posició inicial de mot s'explica per reforçament articulatori i és comparable a la palatalització de L-. En aquesta posició la consonant vibrant es troba també en gascó, indrets de l'alt-aragonès, dialectes sud-italians, espanyol, occità llenguadocià, i en sard, en què pot generar de manera més o menys sistemàtica una vocal protètica. En francès i portuguès la ròtica vibrant ha esdevingut uvular. Alguns autors consideren que la presència de [r] inicial de mot en les llengües de la península Ibèrica es deu a l'empremta iberoromana i, per tant, no accepten la vella teoria que l'atribuïa a una antiga colonització de pobladors procedents del sud d'Itàlia, on [r]- encara és vigent (Rohlf, 1970, p. 149-150; Lloyd, 1993, p. 395).

En posició intervocàlica interior de morfema l'evolució de RR contrasta amb la de R simple, que ha esdevingut bategant en català (*hora* HORA, *pera* PIRA). La realització bategant correspon també a R etimològica darrere de consonant tautosil·làbica en posició inicial de síl·laba (*pedra* PETRA, *agre* ACRU). Pel que fa a la realització fonètica de la consonant ròtica final de síl·laba, vegeu la secció III.4.3.2.

4.2. *Elisió en posició final de mot*

L'elisió de les vocals llatines en posició final de mot genera un nombre considerable de vocables acabats en consonant ròtica, com ara els infinitius verbals o els substantius acabats en -ARIU i -ORE. Altres formes lèxiques mantingueren la consonant ròtica final originària com ara alguns monosíl·labs llatins (*cor* COR, *per* PER) i mots d'altra procedència (arabismes *atzar*, *aixovar*; secció III.4.2.2). La situació actual dels dialectes catalans indica que la presència o absència de la consonant ròtica en aquesta posició està subjecta a condicionaments diversos.

4.2.1. *Escenari dialectal*

En català, hi ha elisió de ròtica final de mot en rossellonès, al Principat, en alguerès, en balear i a àrees extremes del valencià septentrional i meridional. La consonant es manté a la resta del dialecte valencià i a Aiguaviva (Sanchis Guarner, 1949, p. 51).

Tenim bibliografia abundant pel que fa als dominis de manteniment i d'elisió de -r en valencià (Sanchis Guarner, 1950, p. 88-89, i 1972, p. 84-85; Beltran Zaragoza, 1999, p. 139-141; Colon, 1952b; Alcover, 1908, p. 275-277; Salas, 1992-1993; Colomina, 1985a, p. 127-137; Beltran Calvo, 2011, p. 55-56). En valencià septentrional, l'elisió s'ha estès durant el segle xx per tota la comarca dels Ports i de l'Alt Maestrat, i per la pràctica totalitat del Baix Maestrat. Al principi del s. xx, tenien -r amb més o menys intensitat pobles com Culla, Benassal i Vinaròs (Al-

cover), mentre que actualment la ròtica només sembla vigent a la població meridional de la comarca Alcalà de Xivert (Beltran Zaragoza). Per la seva banda, les comarques intermèdies de l'Alcalatén i la Plana Alta resten escindides pel que fa al fenomen que ens ocupa. En el cas de la comarca de l'Alcalatén, no hi ha *-r* a l'Alcora, Lluçena (Colon, Alcover), Atzeneta i Vistabella (Alcover), Benafigos i Xodos (Salas) i Costur (Salas), mentre que a les Useres semblen alternar o haver alternat les solucions zero (Colon) i *-r* (Salas). Per la seva banda, a la Plana Alta, presenten elisió els pobles interiors i mantenen *-r* les poblacions costaneres: entre els primers cal esmentar Cabanes, Vilafamés, la Vall d'Alba (Salas, Colon), Sant Joan de Moró, la Pobla Tornesa i Bell-lloch (Colon); entre les segones hi ha Castelló, Torreblanca, Vilanova del Maestrat, Benicàssim, Borriol (Colon), Almassora (Alcover) i Orpesa (Beltran Zaragoza). La consonant es manté per tota la Plana Baixa: a Villarreal, Betxí, Aín, Artana (Colon), Nules, Borriana, Onda, Almenara, Xilxes (Alcover), la Vall d'Uixó, Vilavella (Salas); cal exceptuar, però, Ribesalbes, que ha passat de mantenir la ròtica (Colon, Sanchis Guarner) a elidir-la (Salas, Beltran Zaragoza). Pel que fa al valencià meridional, hi ha elisió de *-r* al Vinalopó Mitjà, i a alguns indrets del Camp d'Alacant (Busot, Agost), al Baix Vinalopó (Crevillent), a l'Alcoià (Ibi, Alcoi) i a la Marina (Xàbia, Bolulla, Pedreguer; Beltran Calvo). Aquest escenari coincideix amb el reportat al principi del s. xx, tret de les localitats Busot i Agost, que encara mantienien la consonant (Alcover).

L'afany de manteniment de la consonant ha generat casos d'ultracorrecció en el dialecte valencià que ens ocupa. Efectivament, a alguna àrea de la Marina hi ha epítesi de ròtica en mots plans acabats en *-e* i en mots aguts (*hòmer, còver, tràuerer, escriürer, crèurer, quinquèr, sofar, bacallar, presor*), i també han estat registrats casos d'aquestes característiques a altres zones del dialecte (Castelló *cónter* 'compte').

Pel que fa a les altres llengües romàniques, l'elisió de la ròtica final de mot ha tingut lloc en dialectes nord-italians i sud-italians (Rohlfs, 1966, p. 430-431), i també en occità, en què sembla datar del s. xiv i no ha afectat monosíl·labs i altres mots de característiques similars als que han mantingut la ròtica en català (Grandgent, 1905, p. 80; Anglade, 1977, p. 194; Alibèrt, 1976, p. 35-36). Els mosarabismes, per la seva banda, presenten casos de pèrdua de *-r* darrere de [j] en topònims sobretot valencians com *Llombai* LUMBARIU i *Patraix* < *Patrai(r)s* PETRARIOS.

4.2.2. Excepcions lèxiques

Hi ha un bon nombre d'excepcions lèxiques al procés d'elisió de ròtica final de mot als dominis dialectals que no mantenen la consonant. La relació de voca-

bles amb *-r* mantinguda no és coincident a totes les àrees del domini, la qual cosa suggereix que el procés d'elisió que ens ocupa progressa de manera gradual a través del lèxic i amb intensitat diferent i en diferents èpoques segons la zona.

a) En termes generals, els mots monosíl·labs poden mantenir la consonant. En el domini no balear aquest és el cas de la preposició *per*, els noms substantius *or*, *cor*, *mar*, *llar*, *tir*, *sor*, *far*, *llar* i *llor*, els adjectius *ver*, *car*, *pur* i *llur*, i també *mor*, que és alhora variant reduïda del vocable *amor* i forma de 3a persona del present d'indicatiu del verb *morir*. En balear, la situació de *-r* en els mots monosíl·labs és complexa: en mallorquí hi ha elisió en alguns d'aquests mots (*or*, *ver*, *cor*, *mar*) però no pas en d'altres (*per*, *pur*, *tir*, *sor*, *llar*, *mor* 'per mor de', i formes verbals de 1a persona com *mor* i *mir*); el menorquí i l'eivissenc mantenen la consonant, tret d'alguns vocables (*mar*, i, segons el parlant, *cor* i *or* en menorquí). També hi ha hagut manteniment de ròtica provinent de RR en topònims monosíl·làbics de la zona pirinenca (*la Tor* TURRE, *Nyer* ANGI-EKERRI, *Er* EKERRI, *Bar*, *Bor*; DECat, vol. 8, p. 491 i 624).

Mostren alternança entre elisió i manteniment altres monosíl·labs sovint pluralitzables, a saber, els adjectius *clar*, *dur* i *car* i els noms substantius *por*, *flor* i *plor*. L'elisió de la consonant ròtica en aquestes formes lèxiques és pròpia del balear, i també dels dialectes central i nord-occidental, tret del vocable *car*. Tendeixen a mantenir la consonant d'aquests mots el valencià meridional (*dur* i *car* i, en menys mesura, *clar* i *por*) i l'alguerès (*clar*, *por*, *dur*, *flor*, *plor*, i també *sor* 'suor'), i també altres zones en el cas d'un nombre reduït de vocables: el Priorat, el pallarès, l'A. Cerdanya i el valencià septentrional (*dur*); el rossellonès (*clar*, *dur*); el tortosí (*por*, *dur*).

El mot *fer* FERU 'salvatge' presenta elisió de *-r* en comarques septentrionals del domini, on s'ha mantingut en l'ús popular, i *llur* i *pur* elideixen la ròtica a indrets del Ripollès i la Noguera, respectivament (Fortuny, 1982, p. 65).

b) Pel que fa als mots polisíl·labs, solen mantenir la consonant noms genèrics i alguns adjectius aguts, com ara *amor*, *futur*, *obscur*, *favor*, *sospir* i *tesor*. Els arabismes semblen un cas a part per tal com la ròtica no hi presenta un tractament homogeni: hi ha manteniment a *atzar* (si bé aquest mot no presenta *-r* en mallorquí) i *algutzir*, i elisió a *quintar* i *aixovar* (Sánchez Miret, 2012). La presència de la consonant ròtica és també un fet en un nombre considerable de neologismes i cultismes aguts o plans d'ús relativament freqüent que, en qualsevol cas, poden elidir la consonant en la parla col·loquial (*auricular*, *escolar*, *actor*, *motor*, *factor*, *caràcter*, *màrtir*).

Parlars perifèrics que solen elidir la ròtica poden mantenir-la en alguns mots bisíl·labs que no la conserven generalment en els dialectes central i nord-occidental: *ahir* (val. sept. i mer., B. Aragó, ross., alg.); *madur* (ross., part del bisbat de Girona, val. mer.); *segur* (ross., n. occ. mer., val. mer.). En consonància amb

aquesta observació, l'alguerès manté *-r* en altres vocables que elideixen la ròtica en altres parlars catalans: *haver* i infinitius plans com *ésser*, *conèixer* i *néixer*, adjectius com *lleuger*, *millor*, *major* i *superior*, i noms substantius com *doctor* i *pin-tor* (Pais, 1970, p. 66). Un cas particular n'és el vocable (*a*)*cer*, que manté la consonant en els dialectes alguerès, central, nord-occidental i valencià i en la forma reforçada *cern* en el subdialecte menorquí, i l'elideix en pallarès, ribagorçà i mallorquí.

4.2.3. Formacions morfològiques

a) Davant de la marca *s* de plurals nominals la consonant ròtica es realitza en els dominis de manteniment de *-r*, tret d'algunes zones (Marina Alta *metler/met-lés*), i no ho fa en els dominis d'elisió (centr. [ku'ʎa]/[ku'ʎas] *collar/collars*, [flɔ]/[flɔs] *flor/flors*). Una excepció notable n'és l'alguerès, en què la consonant s'elideix en els singulars i es realitza feta lateral en els plurals (*pesca*[ro] 'pescador'/*pesca*[rols], [frɔr] 'flor'/[frɔls]). Pel que fa a la situació en benasquès, vegeu la secció II.4.2.5.

b) Les formacions amb infinitiu seguit de pronom clític presenten diferents tractaments dialectals.

Les zones d'elisió de *-r* poden realitzar la consonant ròtica davant de clític, i això més sovint en infinitius aguts que en infinitius plans i davant de vocal que de consonant. Aquest seria el cas del dialecte central (*parlar-li*, *téme(r)-la*; Fabra, 1912, p. 122-123), tret del tarragoní, en què la ròtica no apareix en cap cas, i a Blanes, on només ho fa si el clític comença en vocal. La ròtica apareix davant de clític també als indrets del valencià septentrional i meridional, en què *-r* s'elideix, i això sobretot si el clític en consideració comença per vocal (davant de clític començat en consonant pot haver-hi ròtica o no). En balear, la ròtica es realitza en infinitius aguts i plans davant de clític començat per vocal i consonant (men. *córrer-hi*), i en mallorquí pot assimilar-se a /m, n, l/ següents (també a /l/ en menorquí) i pot fer-se [ts] davant de /s/ ([fe]ro *fer-ho*, *vórrer-te*, *visita*[l:]ós 'visitar-los', *entorna*[m:]ós 'entornar-mos', [pəntinət'tsə]/[pəntinat'tsə] 'pentinarse'). La solució assimilada davant de lateral i nasal també té lloc al B. Empordà (*dona*[n:]e 'donar-ne'; Bonet, 2002, p. 982).

En altres àrees dialectals on *-r* s'elideix la consonant no apareix tampoc en formes d'infinitiu davant de pronom clític. A més del tarragoní, aquest és el cas del dialecte nord-occidental (lleidatà, Terra Alta, Noguera, Garrigues, Llitera), inclosa Aiguaviva, on *-r* es manté. Amb tot, el tortosí realitza la ròtica en les seqüències amb infinitiu agut, però no pas en les que tenen un infinitiu pla (*conèixe's* 'conèixer-los'; Massip, 1989, p. 52).

En valencià general, en què *-r* es manté, la consonant ròtica apareix també en

les formacions amb infinitiu seguit de clític. Amb tot, en zones de manteniment del nord i sud d'aquest domini dialectal, la consonant pot elidir-se davant de clític començat per consonant (hi ha *fer-ho*, *guardar-ho* però *pentinà-me*, *trencà-se*, *conéixe't*; Beltran Zaragoza, 1999, p. 140), i en comarques del valencià meridional com la Marina, el Baix Vinalopó i el Camp d'Alacant l'elisió pot tenir lloc fins i tot davant de *ho* (*mirà-la* 'mirar-la', *mira(v)-ho* 'mirar-ho'; Colomina, 1985a, p. 131).

4.2.4. Qüestions diacròniques

La qüestió dels factors que condicionaren l'elisió de *-r* en català és controvertida.

Una possibilitat és que el procés s'hagués originat en els plurals, tal com suggereix la situació d'alguns parlars valencians que elideixen la consonant de la seqüència *-rs*. Segons aquesta hipòtesi, el pas de *-rs* a *-s* hauria operat ja entre els pobladors del País Valencià, tal com suggereix la implementació del canvi juntament amb ultracorreccions com *càlzer* en documents valencians dels segles XIV-XIV (Sanchis Guarner, 1992, p. 141; Gimeno, 1989; *Liber Elegantiarum*, Moll, 1982, p. 308). També en suport d'aquesta possibilitat hi ha un bon nombre d'exemples de la simplificació *-rs > -s* en textos de procedència oriental i occidental dels s. XII i XIII i, fins i tot, anteriors a aquestes dates (OnCat, vol. 4, p. 62; Rasico, 1993, p. 33-34 i 120, i 2006, p. 353; Russell-Gebbett, 1965, p. 38), en documents rossellonesos del s. XIII (*escorredos*, *missages* 'missatgers', *estrangers*, *here-ters*; Fouché, 1924b, p. 6), en documents mallorquins del s. XIV (Miralles, 1984, p. 199), i en la toponímia (*Vilacís VILLIS CERVIS*, *Llina(r)s*, *Castella(r)s*, *Vandel·lòs < Vall de llors*, *Palamós PALU HUMORIS*). Un altre argument favorable a aquesta hipòtesi és que, des d'un punt de vista articulatori, la ròtica és especialment inestable davant d'una fricativa lingual emesa en el mateix lloc d'articulació o en un lloc d'articulació proper, i un de desfavorable que l'alguerès ha mantingut *r* feta *l* en els plurals però no pas en els singulars.

No és plausible l'explicació de Badia (1951, p. 226-227) que el diferent tractament de *-r* al Principat i al País Valencià guarda relació amb la força més gran amb què s'articulava la ròtica en posició de coda en el segon domini dialectal, i que fou precisament a causa d'aquest factor i a partir d'un estadi en què *-r* tendia a eliminar-se en els plurals que aquesta consonant fou reintroduïda en aquestes formes morfològiques en valencià i fou elidida definitivament en les formes del singular al Principat. El problema amb aquest argument és que actualment la ròtica final de síl·laba i de mot és articulatòriament més reduïda en valencià que al Principat i no a la inversa (Recasens, 2014, p. 229-235).

Resulta més adequat considerar la possibilitat que l'elisió de la ròtica tingué

lloc gradualment a través del lèxic entre els segles XI i XIII (Rasico, 1982, p. 228) i que aquest procés de pèrdua fou afavorit per diversos factors actuant de manera més o menys simultània: la presència de *s* en les formes de plural o de consonant inicial en el mot o clític següent; una prominència acusticoarticulatòria de la consonant ròtica més baixa en els mots plans que en els aguts (Sánchez Miret, 2006, 2012). És possible que durant la conquesta de València l'elisió de la ròtica es trobés en curs i que el pes de pobladors aragonesos i la incidència de parlants mossàrabs, i també la influència castellana més tard, contribuïssin a aturar el procés i fins i tot a reintroduir la consonant allí on ja s'havia perdut (Rasico, 1982, p. 230-231; Gimeno, 1994, p. 103-104). En aquest sentit, cal indicar que l'aragonès manté la ròtica en posició final absoluta però tendeix a eliminar-la en els plurals (Nagore, 1982, p. 30-31). El procés de recuperació de *r* deu continuar en valencià meridional, tal com sembla que proven ultracorreccions pròpies dels parlars actuals i el cas de localitats que en data recent han reintroduït la ròtica en noms i adjectius (Pedreguer; Beltran Calvo, 2011, p. 55-56) o de manera més limitada en les combinacions infinitu + clític *ho* (Colomina, 1985a, p. 136-137).

La procedència de pobladors del dialecte oriental del Principat durant l'edat mitjana pot ajudar a explicar l'elisió de *-r* a zones del valencià meridional, i els intercanvis entre parlants de les comarques meridionals del dialecte nord-occidental i nord-valencians, l'absència de ròtica en valencià septentrional. Pel que fa a la casuística de les Balears, el fet que en mallorquí el procés d'elisió continués fins i tot en els mots monosíl·labs després de la conquesta dels nous territoris fa pensar que el grau de manteniment de *-r* durant els segles XIII-XIV no era el mateix a totes les zones dialectals del Principat.

4.3. Realització fonètica

4.3.1. Posició intervocàlica

En valencià col·loquial, sobretot a les Valls del Vinalopó i altres àrees, en zones meridionals del dialecte nord-occidental i en alguerès, /r/ presenta realització aproximant entre vocals i davant de [j] en posició interior de mot. Un grau d'obertura considerable de la constricció lingual durant la producció de la bategant intervocàlica sobretot en parla ràpida permet de justificar casos d'elisió de la consonant en aquest context en valencià (*Mae de Déu* 'Mare de Déu', *pa* 'per a', *encà* 'encara', *a mateix* 'ara mateix', *paell* 'parell', *a* 'ara', *vaem*, *vaes* 'vàrem, vares', *vitat* 'veritat'), i en menys mesura a indrets del nord-occidental meridional (B. Aragó *paeix* 'pareix', B. Cinca *encà*). Hi ha testimonis d'aquest procés d'elisió en documents valencians del s. XVII i sobretot dels segles XIX-XX (*caitat*, *encà*, *mae*, *paell*, *paeix*, *pa*; Martines, 2000, p. 243-249).

Cal fer constar la presència d'una realització uvular de *r* en qualsevol posició en rossellonès i també a la població mallorquina de Sóller. Es tracta d'una variant fonètica d'influència francesa, que a Sóller també podria tenir un origen autòcton per tal com apareix en parlants d'altres localitats de l'illa de Mallorca.

4.3.2. Posició final de síl·laba

a) En posició final de síl·laba i de mot, la consonant ròtica alveolar pot presentar una realització més aviat vibrant que no pas bategant, sigui mitjançant un increment del nombre de contactes apicals o un canvi de configuració lingual (Recasens, 2014, p. 229-235), en català central, en català nord-occidental sobretot septentrional i central, i també en menorquí, rossellonès i alguerès. Aquest reforçament resulta especialment clar davant de pausa en mots aguts, i també davant de consonant no aproximant sobretot en les immediacions d'una vocal tònica. L'increment del nombre de contactes promou un ascens del nivell de pressió oral i pot ocasionar l'ensordiment parcial o total de la consonant ròtica. En posició final de mot davant de vocal inicial de mot següent, la ròtica només pot reforçar-se en [r] en alguerès (en la resta de parlars sempre hi ha bategant).

En valencià, nord-occidental meridional (B. Aragó), mallorquí (també en el cas del producte ròtic de *s* preconsonàntica) i eivissenc, hi ha sobretot realització bategant o aproximant [r, ɹ] de *r* final de síl·laba. En valencià col·loquial, la ròtica final de mot pot fer-se vibrant excepcionalment potser per tal d'incrementar el grau de perceptibilitat de la realització aproximant o bategant habitual. Pel que fa al mallorquí, la realització bategant és pròpia dels pocs monosíl·labs que mantenen la consonant, i també de les formes verbals de 1a persona del present d'indicatiu amb bategant subjacent ([r] a *esper*, *cobr* dels verbs *esperar* i *cobrar*, [r] a *corr* del verb *córrer*).

b) La consonant ròtica final de mot pot ser reforçada mitjançant l'oclusiva [t] a dominis on la consonant presenta realització vibrant. El reforçament de *-r* amb [t], actualment en recessió, té lloc en rossellonès, tret del mot *per* (*entir* 'enter', *llur*, *madur*, *segur*, *pur*, *car*, *dur*, *cor*; Fouché, 1924a, p. 120 i 209), i també és freqüent en el dialecte central en mots patrimonials sovint monosíl·làbics (*acer*, *ahir*, *amor*, *car*, *clar*, *cor*, *dur*, *mar*, *or*, *pur*), en neologismes i cultismes oxítons i fins i tot paroxítons (*ascensor*, *atzar*, *autocar*, *bar*, *motor*, *caràcter*, *nàcar*) i davant de vocal inicial de mot en locucions (*or*[t] i *grana*). En menys mesura, pot haver-hi epítesi d'oclusiva en el dialecte nord-occidental: *cor*(t), *car*(t), *pur*(t), *acer*(t) (Priorat); *or*(t) (Pallars Jussà); *or*(t), *car*(t) (Ribera d'Ebre). Malgrat la realització vibrant de *-r* en alguerès i menorquí, la consonant no es reforça amb [t] en aquests dos parlars. Territoris amb una variant no reforçada de la consonant ròtica en posició de coda sil·làbica no presenten inserció de l'oclusiva dental, a sa-

ber, el valencià, àmplies zones del nord-occidental centromeridional, inclòs el tortosí i la Noguera (Massip, 1989, p. 38; Fortuny, 1982, p. 65), així com el mallorquí, en el cas d'aquells mots que mantenen la ròtica final. Amb tot, el reforçament és possible a indrets del valencià meridional (Vinalopó Mitjà *ahir(t)*, *dur(t)*, *madur(t)*; Colomina, 1985a, p. 133) i del valencià septentrional (*dur(t)* a Benicarló; Gimeno, 1994, p. 108).

El reforçament que ens ocupa és explicable per integració perceptiva dels darrers contactes apicoalveolars generalment sords de la consonant en aquesta posició, tal com s'esdevé també en gascó ([ɔrt] AURU; Millardet, 1910, p. 149-150). Aquesta justificació permet de diferenciar els casos d'epítesi de [t] darrere de ròtica en zones dialectals específiques dels que tenen lloc després de [i] en mots paroxítons a tot el domini dialectal. Segons una altra hipòtesi, que podria ser complementària de l'anterior, el reforçament de -r amb [t] tindria l'origen en alternances entre les pronúncies amb oclusiva i sense oclusiva de mots acabats en -/rt/ i -/rd/ com *part* i *card* en rossellonès i en el dialecte central (Veny, 2013).

La realització vibrant de la ròtica final de mot pot reforçar-se ocasionalment amb [k] a indrets on ho fa amb [t] en vocables com *por*, *mar* i *llar*, si bé cal considerar la possibilitat que aquest canvi hagi estat motivat per equivalència acústica a partir de formes reforçades amb [t] (vegeu la secció III.7.1.3.1). Per la seva banda, el pas de -rn a -rt en ribagorçà (*fort* 'forn', *hivert* 'hivern') i valencià meridional (*hivert*, top. *Buafort* < *Bufern*) és també explicable per reforçament de ròtica final absoluta després que hagi tingut lloc l'elisió de la nasal, i opera en parlars provençals ([dʒurt] DIURNU, [surt] SURNU; Bouvier, 1976, p. 295).

4.4. Altres processos

4.4.1. Ròtica davant de [j]

a) La seqüència originària R[j] ([rj]) ha evolucionat fins a [jr] en català i, per tant, no ha experimentat palatalització de la consonant ròtica en consonància amb la dificultat que comporta l'ascens del dors lingual per a la producció de [j] durant la bategant precedent. Probablement, el canvi [rj] > [jr] tingué lloc no pas per metàtesi categòrica, sinó per categorització com a segment independent de les transicions vocàliques VC quan la ròtica encara era palatalitzada, seguida d'un procés de despalatalització de la consonant ([rʲ] > [jrʲ] > [jr]; vegeu Wireback, 2001, i la secció III.1.6.3 pel que fa a la mateixa modificació en el cas de /sj/ i /zj/ originàries). Un cop assolit l'estadi [jr] el segment gradual pogué inflexionar /a/ tònica precedent (secció II.3.1.1).

b) La incompatibilitat entre els gestos linguals de la vibrant alveolar i de [j] explica que [r] pugui esdevenir bategant en aquest context. Es tracta d'una ten-

dència vigent en els dialectes nord-occidental i valencià des dels Alts Pirineus fins al Migjorn del País Valencià i també en aragonès (DECat, vol. 7, p. 697; vol. 9, p. 613). El valencià té bategant a *bàrio* 'barrio' (DECat, vol. 1, p. 686), *sària* 'sàrria', *tíria* 'tírria', als topònims *Boriana* 'Borriana' i *Boriol* 'Borriol', i als mots importats del castellà *ariendes*, *m/bandúria* i *fanfària* (Martines, 2000, p. 238-240). Per la seva banda, en el dialecte nord-occidental trobem *suriaca* 'xurriaca' (també al Camp de Tarragona), *esfuriar-se* 'esfurriar-se' (també a la Conca de Barberà) i *sària* 'sàrria', i en àmbits localitzats *amorar* 'amorriar' i *corielles* 'corriola, corretjola' (Noguera; Fortuny, 1982, p. 257), *cascàries* (Alta Ribagorça; DECat, vol. 2, p. 612), *escariar* 'escarrar' (Garrigues; DECat, vol. 3, p. 502) i el topònim *Segària* < *Segàrria* (OnCat, vol. 7, p. 77).

El canvi que ens ocupa ha de ser relacionat amb la dificultat que comporta el pas d'una posició relativament baixa del predors i posterior del postdors durant la producció de la consonant vibrant a la posició dorsal alta i anterior corresponent a [j], i deu estar relacionat amb la vitalitat dels diftongs creixents en nord-occidental sobretot meridional i en valencià (secció II.7.1.6). Pel mateix motiu, *r* final de mot no es realitza vibrant davant de [j] inicial de mot següent en català general (*militar iugoslau*), i l'acabament *-ia* no sol presentar diftong creixent immediatament després de [r] en mots com *sàrria*, *tírria* i *corriola* al Principat.

4.4.2. *r* > *l*

La substitució *r* > *l* ocorre entre vocals i davant de consonant, és explicable per motius acusticoperceptius i pressuposa l'existència d'una variant clara, no fosca de /l/ (vegeu-ne exemples en la secció III.7.1.6.1). Efectivament, en aquestes posicions, ambdues realitzacions consonàntiques són especialment breus i presenten un F2 relativament alt, la qual cosa fa que puguin ser confoses. El canvi és freqüent en valencià i ha tingut lloc també en arabismes com a conseqüència de la presència de la mateixa variant clara de /l/ en àrab hispànic (*agutzil*, *gandul*, *atzerola*, *golfa*, *matalàs*, *xalefa* 'xereca'; DECat, vol. 5, p. 530).

Davant de consonant heterosil·làbica interior de mot, l'alguerès presenta realització lateral alveolar de *r*, com en les formes lèxiques *talda* 'tarda', *obelt* 'obert', *alc* 'arc', *velt* 'vert' i *foln* 'forn' i en el cas de la realització *-ls* de l'acabament de plural *-rs* (*pescarols* 'pescadors'). El canvi també pot operar en posició final de mot ([lm, rm] *altar major*, [ʎ:] *flor llarga*). Aquesta realització contextual està documentada durant el s. XVII si bé no sembla que hagi reeixit fins fa poc (Caria, 1990, p. 44; Kuen, 1932-1934, vol. 5, p. 150). La influència sarda hi sembla innegable per tal com la realització lateral de *r* en aquest context és present en sassarès, en parlars logudoresos i a la Barbagia (Guarnerio, 1892-1894, p. 157; Campus, 1901, p. 53; Viridis, 1978, p. 60).

4.4.3. Assimilacions, elisions i dissimilacions

4.4.3.1. GRUPS /r/ i /l/

La consonant rònica pot experimentar assimilació regressiva o elisió davant de consonant heterosil·làbica, sobretot si es tracta de [l] i [k], per tal com *r*, *l* i [k] s'articulen amb una posició baixa del predors i poden compartir una constricció o oclusió postdorsal (primària en el cas de [k] i secundària en el de *r* i *l*). No deu tractar-se, doncs, de dos processos independents sinó de la conseqüència preceptiva d'un mateix esdeveniment de reducció articulatòria, el resultat del qual pot ser integrat auditivament com una consonant llarga o de durada normal per part dels parlants.

a) L'assimilació de la consonant rònica a [l] següent amb resultat [l:] té lloc en alguns vocables en mallorquí i en un subgrup d'aquests mots també en menorquí: *parlar* i (jo) *parl*, *perla*, *burlar* i, amb grafia *ll*, també *fèllera* FERULA, *mèllera* MERULA i *allot* < *arlot* (DECat, vol. 1, p. 206). Ambdós subdialectes baleàrics també realitzen /r/ com a [l:] en formacions verbals amb clític (mall. *vorer-lo*, *mirar-lo*, men. *oferir-li*, *escurçar-lo*), i el mallorquí pot presentar la realització [ɰ:] del grup de consonants /rɰ/ (*perllongar*). L'assimilació /r/ > [l:] es troba també en francès antic (*parler*; Pope, 1934, p. 157) i italià dialectal (*trovarla*, *merla*; Rohlf, 1966, p. 339), i en combinacions lèxiques específiques en occità (*per la festa*; Alibèrt, 1976, p. 38).

L'absència de *r* deu ser ocasionada per elisió directa més que no pas per assimilació regressiva seguida de simplificació segmental quan afecta la preposició *per* en seqüències lèxiques com *per la* (Aiguaviva, A. Ribagorça, centr., alg., ross.).

b) El grup consonàntic /rk/ pot registrar assimilació regressiva o elisió de la consonant rònica en variants del mot *cercar* emeses amb [k:] (A. Cerdanya; ALPO, mapa 132) o només amb [k] (Maresme, Empordà, Penedès, Solsonès, Bages, A. Cerdanya). Variants anàlogues corresponents als vocables *cercle* CIRCULU ([k:l], [g:l] ross.; [g:l] Pallars) i *sarclar* SARCULARE 'eixarcolar' ([k:l], [g:l] ross.) comporten l'aplicació d'un procés d'assimilació regressiva propiciat per dissimilació de líquides.

4.4.3.2. GRUPS /rn/ i /rs/

La reducció articulatòria de /r/ davant de nasal i fricativa alveolar pot ser atribuïda a la incompatibilitat entre els modes d'articulació ròtic, per una banda, i nasal i fricatiu, per l'altra. La conseqüència d'aquest esdeveniment al nivell de producció i/o percepció és l'assimilació o l'elisió directa de la consonant rònica (Recasens, 2014, p. 332-333).

a) Aquesta casuística permet de justificar la presència més o menys ocasional

de variants lèxiques amb [n:] o [n] en lloc de *rn* sobretot en mallorquí ([n:] *tornar*; [n] (*jo*) *torn*, *carn*, *pern*, substantiu *torn*) i alguerès ([ln], [n] *for*n, *govern*; [n:] *tornar*) i, en menys mesura, en valencià (*quens* < *qüerns* ‘quaderns’). La simplificació de la seqüència *-rns* en *-ns* ha tingut lloc també en la forma empordanesa *emborns* i el topònim *Alborns* (Coromines, 1976-1977, vol. 3, p. 188-190), i el procés assimilatori afecta la ròtica final de la preposició *per* davant de [n] en occità ([n:] *per Nadal*; Alibèrt, 1976, p. 38).

b) Mots que tenien RS en llatí es fan amb [s] en català. Segons una interpretació del canvi, el grup [rs] experimentà assimilació regressiva en [s:], la qual cosa permet de justificar que, a diferència dels mots amb S intervocàlica, la fricativa resultant no hagi sonoritzat en romanç (espanyol *oso* URSU, *basura* *VERSURA; Menéndez Pidal, 1968, p. 136; Badia, 1951, p. 192). El fet, però, és que, mentre que en algunes formes lèxiques el pas de /rs/ a [s] operà abans dels primers documents escrits, en d’altres ho féu en època medieval. Així doncs, almenys pel que fa a les formes lèxiques afectades en aquest darrer període històric, s’escau pensar que el canvi d’interès fou propiciat per un procés de reducció articulatòria que provocà l’elisió de la consonant ròtica més que no pas per un procés d’assimilació regressiva. La desaparició de la consonant davant de la fricativa alveolar s’adiu amb la incompatibilitat entre els modes d’articulació ròtic i fricatiu: el mode fricatiu comporta el pas de l’aire expirat a alta velocitat a través d’una constricció lingual estreta, i el mode ròtic la formació d’un o més contactes apicals per a la producció dels quals cal aplicar una tensió apropiada sobre l’apex, rebaixar la posició del predors i retraure el postdors (Solé, 2002).

En mots com *ós* URSU (val. *orso*) i l’antic *sus* SUSU < SURSU, la consonant simple *s* apareix ja des dels primers documents escrits. En d’altres, els documents registren primerament *rs* i més tard *s*; així, *cós* CURSU substituï *cors* cap al s. XIV, i el mateix cal dir de *cos* CORPUS i *vessar* VERSARE en relació amb els més antics *cors* i *versar*. En alguns casos devien coocórrer les variants plena i reduïda del grup consonàntic (*farcir/fassir* FARCIRE, *borsa/bossa* BURSA, *mors/mos* MORSU). La influència culta del mot llatí o motius analògics feren que algunes formes amb *s* fossin substituïdes per d’altres amb *rs*, com *dòs* DORSU per *dors* i *vés* VERSU per *vers*, o que el mot mantingués invariablement el grup *rs* (*persona*).

Altres variants lèxiques simplificades són més aviat de caràcter dialectal. Així, l’acabament *-rs* pot fer-se *-s* a tot o part del domini valencià en mots com *socors*, *devers* i *diners*, i la realització *llavòs* ILLIS HORIS? ‘llavors’ està força estesa en el dialecte central. Tal com mostra la relació de formes següent, hi ha també exemples de les simplificacions [rs] > [s] i [rʃ] > [ʃ] en posició medial d’àmbit localitzat (en tots els casos els dígrafs *rs*, *rc* o *rç* corresponen a la realització [s]): cat. ant. *fassir* ‘farcir’; *escadusser* (*escaturser* amb [rs] al Bages i al Solsonès;

DECat, vol. 3, p. 451); *escarser* (nord-occidental); *urçol* HORDEOLU (mall., men.); *ca[s]ofa* ‘carxofa’ (mall.); *armossar* ‘esmorzar’ format sobre *ADMOR-DIU, *orsera*, *tòrcer* [la roba], *sàrcia* ‘xarxa’, *marcit*, [asba'zinja] ‘albergínia’ (val.; Colomina, 1991, p. 25). També pot haver-hi elisió de ròtica final de la preposició *per* davant de *s* inicial del mot en mallorquí (*pe(r) sa*).

En mallorquí i menorquí, les formacions infinitiu + clític registren el procés /rs/ > ts (mall. *vesti*[t:s]e ‘vestir-se’, *mori*[t:s]e ‘morir-se’), i la seqüència /rz/ pot realitzar-se africada sonora en posició medial (*ba*[d:z]er ‘esbarzer’). El canvi ha estat tractat generalment com una dissimilació a partir d’una solució assimilada prèvia ([ss], [zz]), si bé dades experimentals revelen que també podria restar associat amb un increment del grau de constricció lingual durant l’articulació de la consonant ròtica (Recasens, 2014, p. 330).

5. APROXIMANTS

5.1. Palatal

5.1.1. Elisió

5.1.1.1. POSICIÓ POSTCONSONÀNTICA

Ja en llatí, /j/ postconsonàntica s’eliminava sovint davant de vocal anterior. En català, el gradual originari no apareix en formes lèxiques com *paret* PARIE-TE, *estora* STOREA, *nosa* NAUSEA, *mullena* MOLLIENDA, *verema* VINDE-MIA, *feia*, cat. ant. *fahía* *FACEBAT < FACIEBAT, i el sufix *-dor(a)* < -TORIU/A. L’aproximant s’ha mantingut en el cas del grup MM[j] (*comiat* COMMEATU) i com a [j] o [i] en mots de caràcter més o menys culte (*premi*, *api*, *oli*, *nuvi*, *simi*, *notari*, *memòria*, *glòria*).

5.1.1.2. POSICIÓ INTERVOCÀLICA

L’aproximant [j] sol presentar una realització bastant oberta de tipus [ɛ̞] en posició intervocàlica interior de mot en mallorquí (Alcover, 1908, p. 240; Mascarró i Rafel, 1981; Recasens, 2014, p. 135-139). Hom ha indicat també una qualitat relativament oberta de la consonant intervocàlica a indrets costaners del Baix Empordà i del Maresme (DECat, vol. 8, p. 180), i també en lleidatà en el cas de la [j] antihiàtica afegida després de l’elisió de [β] en acabaments d’imperfet d’indicatiu (*portaie* ‘portava’, Gili Gaya, 1932, p. 250; secció III.1.13.1.3). L’elisió de [j] intervocàlica guarda relació amb aquesta qualitat evanescent de la consonant.

L’aproximant [j] intervocàlica s’elideix sistemàticament en menorquí (ciutadellenc [‘bæə] ‘abella’, [‘paə] ‘palla’, [‘veə] ‘vella’, [u‘ræə] ‘orella’, [‘dæə] ‘deia’,

[ˈvəəm] ‘vèiem’; Moll, 1932, p. 406). Les formes menorquines amb grau zero no són anteriors al segle XIX (*reas* ‘relles’, *grahas* ‘gralles’; Veny i Massip, 2011, p. 11), tal com avala el fet que [j] encara aparegués en boca de menorquins d’edat avançada al principi del segle XX i es mantingui actualment a la població del Castell prop de Maó, i haurien progressat des de Maó fins a Ciutadella (Montoya, 1995, p. 170-171). Alguns pobles mallorquins com Sa Pobla, Muro, Campos, Montuïri, Alcúdia, Capdepera, Lluçmajor, Sineu i Sóller presenten una realització molt oberta de [j] intervocàlica i elisió freqüent o sistemàtica de la consonant amb independència del context vocàlic (*agu(i)a*, *fu(i)a*, *du(i)a*; Veny, 1983, p. 84; Moll, 1980, p. 68). En altres indrets mallorquins, l’elisió de l’aproximant és explorable per confusió perceptiva en contacte amb vocal anterior (*be(i)a*, *cu(i)era*, *cre(i)a*, *clove(i)a*, *cabe(i)era*, i també *ve(i)a*, que també pot elidir [j] en eivissenc) o bé per superposició gestual en el context d’una vocal més oberta (*forre(i)at*, *pa(i)a*, *embu(i)at*). La realització especialment oberta de [j] justifica la presència de la forma *jueverd* en lloc de *juiverd* LOLIU VIRIDE en balear (s. XVIII *juavert*, *juyevert*; Martí Oliver, 1989, p. 29).

En pallarès-ribagorçà, [j] intervocàlica es fa evenescent o s’elideix després de *e* i s’elimina obligatòriament en contacte amb una vocal alta anterior (Coromines, 1976-1977, vol. 2, p. 49).

(Vocal *i* contextual) *pior* ‘pitjor’ PEJORE, *saí* *SAGINU ‘sagi’, *faína* *FAGINA, *traïner* format sobre *TRAGINARE ‘traginer’, *piar* format sobre *PĒDEA, *sia* ‘sitja’.

(Vocal *e* contextual) *enve(i)a* ‘enveja’, *corre(i)a* ‘corretja’, *bate(i)ar* ‘batejar’, *passe(i)ar* ‘passejar’, *gue(i)al* provinent de CAVEA ‘gaial’, top. *Veio* BIVIU a la Plana Baixa i *Treio* TRIVIU prop de Boí.

Aquest mateix procés d’absorció segmental afectava [j] provinent de [j] originària, ja en llatí vulgar: *fuita* FUGITA, *mestre* < cat. ant. *maestre* MAGISTRU, *ba/eina* < cat. ant. *baïna* VAGINA (secció III.1.6.4.2). L’elisió de [j] també podia operar en arabismes, tal com indiquen els topònims de la zona Tortosa-Morella *Aldea* i *Alcolea* al costat de la forma reforçada *Alcoletge* (Sanchis Guarner, 1992, p. 88). En altres llengües romàniques, [j] pot haver-se elidit immediatament abans o després de *e*: occità antic *paés* PAGENSE, *saeta* SAGITTA, italià *saetta*, *paese*, espanyol *veo* VIDEO, *correa* CORRIGIA, *peor* PEJORE (Grandgent, 1905, p. 55; Menéndez Pidal, 1968, p. 133 i 148; Rohlf, 1966, p. 300).

5.1.1.3. DIFTONGS

5.1.1.3.1. *Diftongs decreixents*

L'elisió de [j] pot haver-se produït en el diftong /uj/ tònic en formes del català general (*dut* < cat. ant. *duit* DUCTU, *eixut* < *eixuit* EXSUCTU). La simplificació /uj/ > [u] ha actuat també en les formes rosselloneses *nut* 'nuit', *truta* 'truita', *cur* < *cuir*, *cut* 'cuit', *fut* 'fuit' FUGIT, *cuda* 'cuida', *llutar* LUCTARI i *frut(a)* FRUCTU/A, que ja apareixen en textos d'aquest dialecte dels segles XIII-XIV (*mur* < *muir*, *cur* < *cuir*; DECat, vol. 2, p. 1093; vol. 5, p. 790; vol. 6, p. 828). Altres exemples del mateix fenomen són *jugar a cut* 'jugar a l'acuit' (benasquès), *budar* 'buidar' (ribagorçà), i la variant *juvert* LOLIU VIRIDE 'jolivert', que pressuposa una forma reconstruïda **juivert* (eiv.).

L'elisió de [j] també pot haver tingut lloc després d'altres vocals:

— /aj/ > [a] en la forma reduïda del català antic *mas* < *mais* MAGIS, que trobem a les *Homilies d'Organyà* i pot justificar-se a causa de l'ús freqüent d'aquest adverb (secció II.3.1.1), i en alguns germanismes antics (*agró* HAIGIRO, *esclatar* *SLAITAN; DECat, vol. 3, p. 519).

— /əj/ tònic > [e] en la variant mallorquina [rem] provinent de [rəjm] 'raïm' RACIMU (secció II.3.1.4).

— /iw/ > [u] potser a través d'una realització creixent [ju], que trobem a *duana* àr. *diwan*, d[u]menge 'diumenge' (val., alg., pallarès-ribagorçà, Camp de Tarragona, d[o]menge 'diumenge' B. Aragó, Terres de l'Ebre) i topònims començats en *Riu-* (*Rublanc*, *Rudovelles*).

5.1.1.3.2. *Diftongs creixents*

L'elisió de l'aproximant [j] en diftongs creixents pot actuar després de consonant palatoalveolar o per dissimilació en mots que presenten un altre diftong creixent. Són característiques d'aquesta tendència algunes variants lèxiques del valencià i d'àrees meridionals del dialecte nord-occidental: *reli*[tʃ]ós 'religiós'; [tʃ]ular SIBILARE 'xiular', en què la solució [u] prové potser d'una realització [ju] del diftong decreixent originari; *quet* 'quiet', ja vigent en català antic; *pacència* 'paciència', *concència* 'consciència', *cència* 'ciència' i també *acenciat* 'acenciat' (tortosí). En posició àtona s'expliquen per simplificació de *-ia* després de fricativa palatoalveolar les formes *conxorxa* (< **conxòrxa* < *consòrcia*) i *xarxa* (< **xàrxia* < *eixàrcia*) (DECat, vol. 8, p. 99).

L'elisió de l'aproximant anterior [j] darrere de consonant palatoalveolar està condicionada per la superposició temporal entre els gestos linguals dels dos segments fonètics articulatòriament anàlegs, i ha operat en francès (*cher* < *chier* CARU) i romanès ([^htʃa]pa < [^htʃəa]pa CEPA; Lausberg, 1970, p. 261-263).

5.2. Labiovelar

5.2.1. Reforçament

5.2.1.1. AMB CONSONANT VELAR

En català, la consonant labiovelar /w/ inicial de germanismes es reforça en [gw] mitjançant un increment del grau de constricció dorsovelar. Exemples: *guanyar* *WAIDANJAN, *guerra* WERRA, *guarir* WARJAN, *guardar* *WARDON, *guisa* WISA, *guilla* WIHSELA, els topònims *Guimerà* WIGMERA, *Gualter* WALTHER i *la Geltrú* *WISALTRUD, i els llinatges *Guinovart* WINOARD, *Guitart* WITHARD i *Guarner* WARINHARI. També el wau inicial de mot procedent de V llatina podia canviar-se en [gw]: *guaret* VERACTU < VERVACTU, llinatge *Güell* VADELLU, així com *gual* VADU-ALE i *gastar* VASTARE potser amb la contribució dels germanismes WAD i WOSTAN, respectivament (DECat, vol. 4, p. 413 i 691). Pel que fa a l'elisió de [w] després del reforçament amb g en algunes d'aquestes formes lèxiques, vegeu la secció III.5.2.2.

En posició medial, ja en llatí, la seqüència integrada per aproximant /w/ precedida de consonant i seguida de vocal anterior canvià la consonant en g i elidí el gradual labiovelar (*degués* DEBUISSSEM, *cregué* CREDUIT). Per tal d'explicar aquest canvi hom ha proposat que cal partir del fet que les dues consonants del grup eren heterosil·làbiques, el wau fou reforçat amb una consonant velar, i després hi hagué elisió de la consonant originària final de síl·laba i del segment gradual articulatòriament afí amb la consonant velar precedent: *degués* < *de*[g:w]és < *de*[bgw]és DEBUISSSEM, *cregué* < *cre*[g:w]et < *cre*[ðgw]et CREDUIT (Duarte i Alsina, 1984, p. 156). Segons una explicació alternativa i almenys en el cas dels ètims amb *b*, la consonant bilabial i el wau següent podien ser tautosil·làbics, i o bé *b* fou substituïda per g davant de [w] (secció III.7.1.2) o bé la labial s'elidí i després hi hagué reforçament amb g (seccions III.7.2.1 i III.7.3.3.2).

Dialectalment hi ha hagut reforçament de l'element [w] de diftongs creixents mitjançant una consonant velar en valencià meridional, àrees del nord-occidental meridional i altres zones properes a l'aragonès com el ribagorçà (també secció III.7.3.3.2): *me*[ɣw]a 'meua', *mire*[wɣwo] 'mireu-ho' (Colomina, 1985a, p. 170); *be*[ɣw]en, *a*[ɣw]ella, *güella* 'ovella', *ca*[wɣw]en 'cauen', *di*[ɣw]en 'diuen', *ani*[ɣw]ar 'aniuar', *cre*[ɣw]eta 'creueta', *güello* OCLU 'ull' (Haensch, 2003, p. 134 i 303; Morret i Sasot, 1996, p. 20). També hi ha casos de reforçament de /w/ interior de mot d'aquestes característiques en arabismes (*saragüells*, *algotzir*, top. *Alguaire*). La forma del català general *cigró* CICERONE és explicable per inserció de velar després de [w] (*ciuró* > *ciu*[ɣ]ró > *cigró*).

5.2.1.2. AMB CONSONANT LABIAL

El reforçament de /w/ també pot fer-se amb *b*, *v* mitjançant un increment del grau de constricció bilabial. Aquest podria ser el cas del germanisme *òliba* *UWWILA, i d'arabismes amb /ww/ com ara *alcavot* i els topònims *Monòver* i *Monnàber*.

5.2.2. Elisió

5.2.2.1. GRUPS AMB VELAR

5.2.2.1.1. Posició tònica

a) La semiconsonant /w/ s'ha mantingut en els grups llatins /kwa, gwa/ (*quan* QUANDO, *igual* AEQUALE, *cinquanta* CINQUANTA < QUINQUAGINTA) i en la seqüència /gwa/ de germanismes (*guaita*, *guarda*).

Ja en llatí vulgar, l'aproximant precedida de velar tautosil·làbica s'elidí quan es trobava davant de vocal anterior (*tòrcer* *TORCERE < TORQUERE, *quinze* QUINDECE, *cuina* COCINA < COQUINA, *qui* QUID), en alguna forma d'ús freqüent (*com* QUOMO < QUOMODO), i també per dissimilació en mots que tenien una altra aproximant labiovelar o una altra seqüència velar + /w/ (*cinc* CINQUE < QUINQUE, *catorze* QUATTUORDECE). Els cultismes solen mantenir el grup biconsonàntic (*conseqüència*).

En època romànica, l'elisió operà també davant de vocal anterior (*seguir* SEQUI; germanismes *guerra*, *guisa*, *guilla*), amb inclusió de les formes verbals en les quals el gradual havia estat reforçat amb consonant velar (*cregué*, cat. ant. *venc* < *ven*[gw]et *VENUIT; secció III.5.2.1.1). També s'elidí el gradual de la realització creixent [wi] del diftong /uj/ tònic en el cas del vocable *esquirol* SCURIO-LU?, el topònim *Vallgorguina* < *Vallgorg*[uj]ra VALLE GREGORIA, la forma verbal del català antic *esquir*, que es remunta a *es*[kuj]r EXCORIARE (DECat, vol. 3, p. 704), i possiblement el vocable [giʃ] *guix*, que deu provenir de la forma més antiga [gujʃ] GYPSU.

b) Algunes zones dialectals presenten un nombre considerable d'exemples d'elisió del gradual de la seqüència /wa/ originària en mots que el mantenen immodificat en català general.

Aquest procés s'ha aplicat al diftong tònic [wə] en els vocables *con*, *cotre*, *goita*, *gonya*, *gorda*, *gotlla*, *igol*, *engony*, *cinconta* i *gopo* corresponents a *quan*, *quatre*, *guaita* fràncic *WAHTA, *guanya*, *guarda*, *guatlla*, *igual*, *enguany* IN HOC ANNO, *cinquanta* i el castellanisme *guapo*, respectivament. L'elisió de [w] en aquestes formes lèxiques és pròpia sobretot de la regió nord-oriental del domini dialectal (Vallespir, A. i B. Empordà, Cerdanya, Garrotxa, Osona, Selva, Ri-

pollès, Berguedà, Solsonès, però no pas del Rosselló) i, en menys mesura, de comarques més meridionals del dialecte central (B. Llobregat, Anoia, Conca de Barberà, Alt Penedès) i de zones del dialecte nord-occidental sovint limítrofes amb el dialecte central (Segarra, A. Urgell, Andorra, Noguera) (Alcover, 1908, p. 215; Guiter, 1984, p. 155). La forma g[ɔ]tlla ‘guatlla’ arriba fins a alguns pobles del Camp de Tarragona (Recasens, 1985, p. 61). La seqüència [wa] es manté intacta a la major part del dialecte nord-occidental (pallarès-ribagorçà, tortosí), en valencià i en balear (si bé la realització [ɔ] és viva entre els vells eivissencs; Veny, 1999a, p. 52).

El desenvolupament /wa/ > [wɔ] > [ɔ] comporta l'assimilació de [a] a [w] precedent ([wa] > [wɔ]; ross. *enguony* ‘enguany’), i posterior simplificació del diftong [wɔ] ocasionada per superposició gestual dels dos segments fonètics en contacte o per confusió perceptiva entre una realització reduïda de [w] i la vocal següent acústicament afí ([wɔ] > [ɔ]).

Trobem exemples del canvi /wa/ > [ɔ] en textos dels segles XII-XIII: *cor* QUARE (Llull; *Usatges de Barcelona*); *co* ‘com’ QUOMO < QUOMODO (Moran, 1992-1993, p. 158); *con* QUANDO (Russell-Gebbett, 1965, p. 95). Documents posteriors presenten aquestes i altres formes amb diftong simplificat: s. XIV *sinconta*, *cor* (nord-est del Principat; Rasico, 1993, p. 218; Alegre, 2007, p. 43-45), *cor* ‘car’, *con* ‘quan’, *cotra* ‘quatre’ (mall.; Miralles, 1984, p. 148); s. XV *gord*, *cotre* (Rasico, 1981a, p. 181), *gont*, *quottre* (Badia, 1999, p. 256).

Hi ha també casos de la substitució inversa /ɔ/ > [wa] en documents medievals primerencs (segles X-XII *quamu* QUOMO, *qual* COLLU, *quantra* CONTRA, *quars* CORPUS) i també en els dialectes actuals (DECat, vol. 2, p. 797, 890-891 i 980): *quantra* ‘contra’ (centr. septr., bal.); *quàdols* ‘còdols’ (Segre mitjà); *quartina* ‘cortina’ (val. mer.). Ha estat proposat que aquestes formes del català antic responen sobretot a una tendència ultracorrectora que consistia a exagerar la presència del diftong per a evitar que fos simplificat mitjançant la diftongació de mots que no presentaven diftong originari (Rasico, 1981a), i que, en casos com *contra* > *quantra*, la diftongació servia per a evitar el tancament /ɔ/ (Ö) > [ɔ] condicionat pel caràcter proclític del mot (DECat, vol. 2, p. 893). Segons una altra hipòtesi, formes com *quantra*, *quamu*, *qual* i *quars* corresponen a un procés de diftongació incipient de /ɔ/ (Ö) que tingué lloc en català antic abans del canvi /wa/ > [ɔ] (Arnan, 1963-1968). Aquesta possibilitat explicativa està en consonància amb diftongacions de /ɔ/ precedida d'oclusiva velar ocorreguts en altres llengües romàniques (francoprovençal [kwɔl] CÖLLU, judeoespanyol *lugar* LOCALE esp. ‘lugar’) que, en paral·lel a aquelles variants del català antic, han operat en posició inicial de mot sobretot quan la vocal mitjana posterior es trobava davant de *r* i *l*, consonants que tendeixen a obrir la vocal i en conseqüència complementen el procés de diftongació propiciat per l'acció de l'oclusiva ve-

lar. Aquest procés de diftongació és assolit mitjançant la categorització com a segment gradual independent de les transicions vocàliques de F2 de baixa freqüència situades entre [k] i [ɔ] i associades d'alguna manera amb l'explosió especialment prominent de l'oclusiva velar en aquest context vocàlic.

c) Una altra solució del grup /wa/ tònic després de consonant velar és [a] (*caire* QUADRU). L'elisió del gradual s'explica per reducció articulatòria i escurçament motivats per la similitud entre les configuracions linguals corresponents a [w] i a la consonant velar precedent. Aquest resultat fonètic es troba sobretot al Capcir, Vingrau i Baixa Fenolleda (*egal, garda, e/ungany*); la forma *gatlla* és pròpia del rossellonès. També el francès i l'occità antic podien simplificar el grup QUA tònic en [ka] (fr. *quatre, quand*, occ. ant. *catre, gaita* fràncic *WAHTA, *car, can*; Grandgent, 1905, p. 44).

Els mots proclítics són especialment propensos a l'eliminació del gradual [w] del diftong, sense inflexió vocàlica prèvia, tal com demostren la forma *casi* 'quasi' vigent en el dialecte central, i també l'adverbi del català general *gaire* provinent de la variant més antiga *guaire* fràncic WAIGARO que encara és vigent en pallarès, al Solsonès, a l'A. Urgell, en ribagorçà i en rossellonès (en capcinès hi ha *gai-re*). Una acció dissimilatòria ha propiciat l'elisió del primer dels dos graduals [w] en les variants dialectals següents de *qualque* QUALE QUOD, *qualcú* i *qualcun*: *calque, calcú, calcun* (ross.); *calqui, calquiú* (alg.); *colque, colcú, colcun* (mall.). La mateixa explicació serveix per a explicar la variant *culcom* de *quelcom*, que trobem a la Cerdanya, al Pla de l'Estany i a l'Empordà.

5.2.2.1.2. Posició pretònica

a) En síl·laba pretònica, el diftong àton /wa/ originari precedit d'oclusiva velar sorda o sonora pot esdevenir *o* per reducció i elisió de la vocal àtona i no pas per aplicació dels canvis [w]a > [w]o > o, tal com deixa entreveure l'absència de variants lèxiques del tipus *quoranta* i *quostió*. El resultat del procés és [u] en rossellonès, central, menorquí, eivissenc i alguerès, i [o] en mallorquí i els dialectes occidentals si bé en pallarès també hi ha [u]. Exemples (amb algunes variants reduïdes entre parèntesis): *aguantar, quaranta* (*coranta*), *qualsevol, quaresma, quartà* i *quartera* (*cortà, cordera*), *cinquagesma* (mall. *cincogema*), *quadrat* i *quadró* (*codrat, codró*), *quadrilla, qüestió* (*custió*), *guanyar* (*gonyar*), *guaret* VERACTU < VERVACTU, *guarir* (*gorir*), *guarnir* (*gornir*), *guardar* (*gordar*) i els derivats *guardià, guardiola, guarniment*; cat. ant. *gostar* VASTARE 'gastar'. Poden mantenir [w] els mots savis i els mots patrimonials emesos en elocució acurada (cat. gral. *qüestió, quartà*), i registra el procés oposat *llanguanissa* 'llangonissa' (n. occ., val.).

Tal com s'esdevenia en posició tònica, la reducció segmental que ens ocupa deu ser més freqüent en el dialecte central que en el nord-occidental. Per la seva

banda, el valencià sol mantenir [w], si bé indrets de l'àrea meridional del dialecte mostren casos de simplificació (*coranta*, *collar* < *quallar*, *consevol*, *coresma*).

La grafia *o* per a indicar la simplificació dels grups pretònics d'interès apareix ja en català antic: s. XIII *cortons*, *cortal* (vall de Ribes; Rasico, 1993, p. 189); s. XIII-XIV *gordar*, *gonyat* (Llull; Badia i Moll, 1960, p. 1309); s. XIV *cortera*, *gonyar* (mall.; Miralles, 1984, vol. 1, p. 154), *gordar*, *gorir* (central sept.; Alegre, 2007, p. 43-45). El procés actua també en altres llengües romàniques (port. *corenta* QUARAGINTA < QUADRAGINTA; Williams, 1938, p. 41).

b) L'elisió de [w] en posició pretònica pot haver originat la solució [ə] en català central (*calitat* 'qualitat', *cantitat* 'quantitat', *calificar* 'qualificar', *gaitó* 'guaitó'), balear (*calidat*) i rossellonès (*gardar* 'guardar' al Capcir i Vingrau), i explica el mot del català general *gastar* provinent d'una forma *guastar* VASTARE encara vigent en rossellonès (DECat, vol. 4, p. 414). L'occità també elideix [w] dels grups romànics amb consonant velar (*gardar*).

L'ús antic de la grafia *a* prova que aquest procés de reducció segmental no és d'influència castellana, si bé és possible que els dígrafs *ca* i *ga* que trobem en els textos antics no corresponguin, de fet, a les seqüències reduïdes sinó a les no reduïdes *qua* i *gua*: s. XII *gardar*, *garí* (*Homilies d'Organyà*); s. XIII *caresma/quaresma*, *gardar/guardar* (Bruguera, 1991, p. 57), *calitat* (Llull; DECat, vol. 6, p. 889-890); s. XIV *gardar* (central sept.; Alegre, 2007, p. 43-45).

5.2.2.1.3. Posició posttònica

En síl·laba posttònica, el diftong àton final de mot *-[w]a* pot reduir-se a *-a* després de consonant velar tautosil·làbica (*ega* EQUA, *llenga* LINGUA, *Pasca* PASCUA, *aiga*, *aigualit* AQUA). Aquesta solució té lloc en rossellonès, i al Principat inclou amb més o menys vigència les comarques del Ripollès, Andorra, la Baixa Cerdanya, la Garrotxa, l'Alt Urgell, el Berguedà, el Bages, el Solsonès, la Segarra, l'Empordà, la Selva, Osona, l'Anoia, el Vallès, el Barcelonès i el Penedès (DCVB, vol. 1, p. 341; DECat, vol. 1, p. 91). La mateixa simplificació és característica de l'occità (*lenga*, *Pasca*).

El producte final de la simplificació del diftong pot ser també una vocal posterior labial (*Pasco*, *ego*, *aigo*, *llengo*), sigui [o] (mall., pallarès, Solsonès, Cadaqués) o bé [u] (men., eiv., Osona, Penedès, Garraf, alg.). En aquest cas, l'eliminació del gradual deu haver-se produït després que la vocal següent s'apropés al timbre de [w] precedent i, per tant, esdevingués posterior labial. A més a més, en mallorquí, pallarès, el Solsonès i Cadaqués, la solució [o] podria guardar relació amb el timbre [ɑ] que sol tenir-hi la vocal baixa o neutra procedent de A llatina final de mot (secció II.5.3.3). Formes lèxiques acabades en *a* o bé en *o* i sense [w] apareixen ja documentades als segles XIII-XV: *pascha* (*Vides de Sants Rossellone-*

ses), *aiga* (DECat, vol. 1, p. 90), *aygo* (Rasico, 1981a, p. 181), *Pasco*, *aygo*, *lengo* (mall.; Veny i Massip, 2013, p. 56, 66 i 86).

El manteniment de [w] en l'acabament *-[w]a* àton (*aigua*) és propi del Camp de Tarragona i dels dialectes nord-occidental i valencià. També poden presentar aquesta solució àrees dialectals que solen realitzar el mateix diftong amb *-a* o *-o* i sense [w] (Andorra, A. Urgell, pallarès, A. Empordà, Selva, Vallès, Penedès, Solsonès, eiv.; DCVB, vol. 1, p. 341).

5.2.2.2. ALTRES SEQÜÈNCIES

Ja en llatí vulgar, la consonant [w] podia eliminar-se quan formava part d'un diftong creixent precedit de consonant no velar (*gener* JANUARIU, *febrer* FEBRUARIU, *manera* MANUARIA, *fotre* FÚTTERE < FUTÚËRE, *batre* BÁTTERE < BATTÚËRE). També podia elidir-se el gradual del diftong decreixent AU per dissimilació davant d'una vocal posterior labial, preferentment alta, situada en la síl·laba següent (*agost* AUGUSTU, *escoltar* AUSCULTARE, *atorgar* *AUCTORICARE; Grandgent, 1991, p. 151-152).

El català presenta altres casos d'elisió del gradual labiovelar en diftongs decreixents i creixents exposats seguidament.

5.2.2.2.1. Diftongs decreixents

a) L'elisió del gradual del diftong /aw/ ha originat vocables com *esbalair* germ. *IZBLAUDJAN, *llaor* LAUDORE i *farga* < *faurga* FABRICA, els antics *clastra* CLAUSTRA (mall.), *bare* *BAUDATOR? 'traïdor' i *baïa* *BAUDÍA? 'traïció' (OnCat, vol. 2, p. 303), i els noms de lloc *Bagà* BAGAUDANE i també *Pala-folls* i *Palagret* formats sobre *palau* PALATIU. Són pròpies de la parla col·loquial les formes verbals *vere* 'veure' (Principat) i *haré* 'hauré' (ribagorçà, pallarès; Alcover i Moll, 1929-1932, vol. 5, p. 51), així com la realització [ru] de [rəw]-/[rəu]- en mots com *reumàtic*, *reunflar*, *reüllada* i *reunió* (DECat, vol. 7, p. 384).

L'elisió de [w] del diftong *ou* és explicable per equivalència acústica entre el gradual i la vocal posterior labial precedent. En posició preconsonàntica, el diftong pot resultar de les evolucions *ol* > *ou* (*còbit* 'colbí') i *al* > *au* > *ou* (*escofar* 'escalfar', *estoviar* 'estalviar', *obi* ALBEU), si bé la desaparició de la lateral alveolar de matís fosc també pot haver-se produït directament a causa de l'afinitat espectral amb la vocal posterior labial precedent (secció III.3.4).

b) El procés de simplificació dels diftongs decreixents amb segments alts /iw/ i /uj/ està en consonància amb la dificultat articulatòria que comporta el pas d'un segment alt anterior a un d'alt posterior i viceversa. Exemples: *si(u)s plau* (centr.); *dimenge* 'diumenge' (Ribagorça, ross.); [ʒ] *ibert* < **juivert* LOLIU VIRIDE 'joli-

vert' (ross.). Cal incloure també aquí variants lèxiques en *Ri-* de topònims començats en *Riu-*, en què el procés de simplificació pot haver actuat sobre les seqüències [riw]- o [rwi]- (*Ridoms*, *Ridecanyes* al Camp de Tarragona, *Riner*, *Rialb*, *Ridarenes*, *Ridellots*, *Ritort*), i potser també la forma *Pimorent*, en què *Pi-* deu provenir d'una realització [puj] o [pwi] de *Pui-* 'puig' (vegeu OnCat, vol. 6, p. 227, per a una hipòtesi alternativa).

5.2.2.2.2. *Diftongs creixents*

L'elisió del gradual [w] del diftong creixent /wi/ tònic també està condicionada per la difícil execució en una mateixa síl·laba de dos segments vocàlics alts consecutius que difereixen pel que fa a la dimensió d'anterioritat. El fenomen pot ser exemplificat amb el vocable *nit* NOCTE provinent d'una antiga forma *nuít* pronunciada [nwi] i d'ús freqüent fins al s. XIV (DECat, vol. 5, p. 931; secció II.2.1.1.1).

La simplificació /wi/ > [i] ha operat en variants dialectals com *frita* < fr[wi]ta FRUCTA (val. dial.), *mixó* < [mwi]ʃo < [muj]ʃo (n. occ., centr. mer.) i *trixó* 'truixó' (Pallars Sobirà, A. Ribagorça). Una evolució anàloga -[ʷo] > -[ʷer(o)] > -[e] explica la variant lèxica *volter* VULTURIU (pallarsès, ribagorçà, A. Urgell, ross.; secció II.6.4).

6. ALTRES CONSONANTS

La fricativa dental [θ] i la fricativa velar [x] de castellanismes han estat adaptades com a tals o mitjançant sons catalans equivalents en parlars fronterers amb l'aragonès (Ribagorça, Llitera, B. Cinca, B. Aragó; Sistac, 1993) i el murcià (Vinalopó; Montoya, 1989). La consonant [θ] pot mantenir-se en indrets fronterers d'aquestes característiques (*bicicleta*, *cero*, *cepillo*, *ciego*, *cera* 'vorera', *zanahoria*, *mozo*, *cierro* 'espai sense cavar') o adaptar-se amb [s] arreu (*acera*, *ciego*). La fricativa velar també pot mantenir-se en zones frontereres (*gemelo*, *refajo*, *pareja*, *jota*, *jabalí*, *juerga*, *arrojar*, *majo*, *lejía*, *juez*) i en alguns mots a tot el domini dialectal (*jalar*, *jaleo*, *jarana*, *jefe*, (ar)rojar, *lejía*). Altres solucions del procés d'adaptació de [x] són, per una banda, el so proper [k] (*majo*, (ar)rojar, *lejía*) i, per l'altra, [ʒ] o [(t)ʃ] tot aplicant les equivalències castellà *joven* / català *jove* i castellà *caja* / català *caixa* (*abadejo*, val. mer. *abejorro*, *navaja*).

7. ALTRES CANVIS CONSONÀNTICS

Aquesta secció s'ocupa de l'estudi de modificacions de lloc i mode d'articulació de consonants, i també de canvis que alteren la integritat dels segments consonàntics, sovint en condicions contextuais determinades. L'interès d'aquesta

anàlisi rau en la identificació de tendències dialectals i també de patrons evolutius que poden haver tingut lloc històricament en català. En concret, hi tractem assimilacions i dissimilacions (III.7.1), elisions (III.7.2), insercions consonàntiques en les posicions medial, final i inicial de mot (III.7.3, III.7.4), i processos de metàtesi (III.7.5). En una etapa final de l'elaboració del capítol hem incorporat alguns materials extrets del DECat i de l'OnCat per Martí Mestre (2006 i 2007) que no teníem registrats.

7.1. *Substitucions*

7.1.1. *Labials*

7.1.1.1. ENTRE BILABIAL O LABIODENTAL I LABIOVELAR

L'intercanvi entre /v/ o /b/ i [w] comporta un guany del grau d'obertura oral en l'indret de la constricció labial o labiodental (/v, b/ > [w]) o un increment del grau de constricció ([w] > /b, v/). Ambdós canvis resten associats amb l'afinitat espectral entre les consonants labials i labiodentals de mode aproximant i l'aproximant labiovelar atès que totes aquestes articulacions comparteixen un F2 baix amb una freqüència emplaçada cap als 1.000 Hz.

a) El pas de /v, b/ a [w] pot ocórrer en posició intervocàlica en alguns vocables disseminats pel domini dialectal: [ə'wəjə] (mall.), [w]ella (ross.), [u]ella (Garrotxa) 'ovella'; *oli*[w]a 'oliva', *lle*[w]eig 'llebeig' (eiv.); *bla*[w]a 'blava', segurament per analogia de *blau* (A. Empordà). També pot haver-hi pas de l'aproximant bilabial a [w] en les terminacions verbals d'imperfet d'indicatiu -a[w]a 'ava', -a[w]es 'aves'... (gironí, eivissenc) i en l'arrel de formes del mateix temps verbal (val. *be*[w]ia 'bebia', *ca*[w]ia 'cabia').

b) En posició intervocàlica i entre vocal i gradual, el canvi invers [w] > [β, v] no sembla dependre del context, opera més sovint que la substitució /v, b/ > [w] i té lloc en escenaris dialectals específics. El pas de [w] a [v] és freqüent en mallorquí (Manacor, Campos, Felanitx) i s'aplica fins i tot en posició final de mot (*coven* 'couen', *treven* 'treuen', *di*[v]ella 'diu ella'; Martí Oliver, 1989, p. 99). L'alacantí practica aquesta evolució en formes d'imperatiu de 2a persona del plural davant del clític *ho* (*mire*[vo] 'mireu-ho', *escrivi*-[vo] 'escriuiu-ho'), si bé aquestes variants també poden haver estat generades per inserció de [v] entre [w] i la vocal labial següent i elisió posterior del segment gradual (*mire*[wo] > *mire*[wvo] > *mire*[v]o; Colomina, 1985a, p. 170). Hi ha altres exemples del canvi [w] > [β, v] en valencià (*à*[v]ja < *àua* 'aigua', *pi*[β]et 'piuet de l'arreu', *bo*[v]et, *o*[v]et), i al Baix Cinca, al Baix Aragó i a les Terres de l'Ebre (*cla*[v]eta 'claueta', *cre*[v]eta 'creueta', *di*[v]en 'diuen', *ve*[v]en 'veuen', *gra*[v]et 'grauet', *here*[β]a 'hereua', *perdi*[v]eta, *o*[v]era 'ouera', *pe*[β]et 'peuet', *pobet* 'pouet').

En altres condicions contextuais, cal destacar la bilabialització de [w] davant de bategant en les variants pallareses *ci*[β]ró CICERONE ‘ciuró’ i *a*[β]ró ACERONE ‘auró’ (DECat, vol. 2, p. 698), i la labiodentalització del gradual postconsonàntic en la forma del català antic *vidva* VIDUA (secció III.1.8.2.3). La substitució [w] > [v] en posició inicial de mot i davant de consonant pot tenir lloc en dialectes italians (*vardà*, *vastà*, *restàver* ‘restauro’, *tavru* TAURU ‘toro’; Rohlf, 1966, p. 66-67 i 231).

7.1.1.2. ENTRE OCLUSIVES ORAL I NASAL

Les substitucions /b/ > [m] (també a partir d’una labiodental originària) i /m/ > [b] comporten una modificació del tret de nasalitat.

a) La substitució de /b/ per [m] ocorre amb una certa freqüència en posició inicial de mot, especialment si la consonant es troba en síl·laba àtona, i per assimilació regressiva davant de nasal. Exemples: cat. gral. *mandonguilla* < àr. *bunduqa*; *maldaments* ‘baldament’, *mam* ‘vam’ < ‘veiam’, *mancal* ‘bancal’, *marganyar* ‘barganyar’, *mastanaga* ‘bastanaga’, *mens* ‘bens’, *menses* ‘bensenes’, *mengala* ‘bengala’, *mermenera* ‘[mosca] vermenera’, *mesllum* ‘besllum’, *maginada* ‘bajanada’, *mim* i *mimen* ‘vime’ VIMEN, cast. *mandeca* ‘bandeja’; top. *Monfill* < *Bonfill*, *Minalessa* ‘Vinalesa’ i altres noms de lloc iniciats en *Ben(a)*- PINNA com *Menfalla* i *Menora* (OnCat, vol. 5, p. 248-249). L’assimilació sobretot regressiva o progressiva també pot haver tingut lloc en posició medial: *camallons* ‘cavallons’, *en (a)camant* ‘en acabant’, *llémens* i *glémens* ‘llévens’; *morma* < *morbe* MORBU (DECat, vol. 5, p. 784); *nomenal* ‘novenal’ (ALDC, mapa 827). En altres casos, la substitució que ens ocupa s’ha produït sense condicionaments contextuais aparents especialment en posició inicial de mot: *massetja* ‘bassetja’, *macarulla* ‘ballaruca’, *modeixó* ‘bodoix’, *moixerica* ‘boixerica’, *esllamissada* ‘esllavissada’, i també *mocí* ‘bocí’ i *margalló* ‘bargalló’, en què el canvi hauria pogut ser propiciat per assimilació a la nasal de la terminació *-ns* en les formes de plural (DECat, vol. 1, p. 637).

Com a factor afavoridor del canvi /b/ > [m] cal indicar que una certa obertura del passatge velofaríngi durant l’articulació de l’oclusiva oral contribueix al descens del nivell de pressió intraoral i, en conseqüència, facilita la vibració de les cordes vocals durant el període sencer de la consonant (Solé i Sprouse, 2011). El canvi /b, v/ > [m] condicionat sobretot per assimilació a una nasal següent disposa de casos històrics i dialectals en occità (*menin* VENINU < VENENU; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 362), espanyol (*almóndiga* ‘albóndiga’, *moñiga* ‘boñiga’; Menéndez Pidal, 1968, p. 201), portuguès (*manifrate* ‘bonifrate’, *moneca* ‘boneca’ i dialectes d’Itàlia ([mə'ni] ‘venire’, *malma* ‘malva’; Rohlf, 1966, p. 463).

b) El canvi invers /m/ > [b] pot actuar en síl·laba àtona inicial de mot i és atribuïble a una dissimilació regressiva quan té lloc davant d'una altra nasal situada en el mateix mot. Exemples: *berena* MERENDA, *bagatzem* 'magatzem', *barinal* 'marinal'; *la virondó* < *lamirundó* (DECat, vol. 9, p. 311); top. *Barenys* 'marenys', *Bonner* < *Monner* MOLINARIU. La substitució de /m/ inicial per [b] també pot estar condicionada per assimilació regressiva a una consonant bilabial oral (*balbé* 'malbé', *berbellós* 'vermellós', *bim/rbar* 'minvar', *búrbula* < *múrbula* 'múrgula'). En altres casos el canvi d'interès no té una explicació contextual aparent (*patraques* 'matraques').

7.1.1.3. ENTRE OCLUSIVA BILABIAL I FRICATIVA LABIODENTAL

La transformació [f] > [p] en posició final d'alguns arabismes vigents en valencià, tortosí i/o mallorquí ha estat qualificada per Coromines (DECat, vol. 3, p. 1008) d'ultracorrecció del canvi invers [p] > [f] (secció III.1.5). Exemples: *matalap* < cat. ant. *matalaf* 'matalàs', *cadap* 'cada', *cadup* 'caduf', *betzep* 'a betze', top. *Benicalap*. En altres casos, el mateix canvi és explicable per dissimilació de labiodentals (*filosop* 'filòsof', *parfant* 'farfant'), per adaptació llatina de la lletra grega phi amb /p/ en lloc de /f/ (val. *pantasma* PHANTASMA 'fantasma') o per altres motius (*estup* 'estuf', xàfec, *piuló* 'fibló'; DECat, vol. 8, p. 924).

Pel que fa a altres casos de labiodentalització de bilabial de caràcter assimilatori i dissimilatori, vegeu les seccions III.1.5 i III.1.11.2.

7.1.2. Entre labials i velars

Les substitucions /b, v/ > g i /g/ > b tenen lloc sobretot en contacte amb vocal labial. En aquest context ambdós canvis són explicables per confusió perceptiva entre consonants que presenten característiques acústiques similars (vegeu també Veny, 1989): totes aquelles realitzacions consonàntiques, i. e., labials i velar posterior, comparteixen un F2 baix cap als 1.000 Hz durant llur període estable, i transicions vocàliques de baixa freqüència i pràcticament planes. El pas de /b, v/ a oclusiva velar davant de segment vocàlic posterior labial s'adiu també amb la possible formació anticipada d'una aproximació dorsovelar durant la consonant labial o labiodental.

a) El canvi /b, v/ > g opera en síl·laba inaccentuada inicial de mot davant de o, u, i pot fer-ho davant o darrere de vocal posterior labial en posició medial.

(Posició inicial) *goldufa* 'baldufa', *go/aurrer* < *bourrer* derivat de *berruga*, *gòfia* 'bòfia', *gomitar* 'vomitar', *gombarda* 'bombarda', *gonior* 'bonior', *gords* 'bords'

‘mates sense valor’, *gorradura* ‘borradura’, *gorró* ‘borró [de l’arbre]’, *goret* VERACTU ‘voret’, *golter* VULTURIU ‘volor’, *gotzinar* ‘botzinar’.

(Posició medial) *vidauga* < *vidauba* ‘vidalba’, *trègol* ‘trèvol’, *grègol* ‘grèvol’, *etzigori* ‘etzibori’, *arregossar* ‘arrebossar’ (DECat, vol. 1, p. 414; vol. 3, p. 825); *fo-gony* FAVONIU (n. occ.; DECat, vol. 3, p. 918); *masoguer* ‘masover’ (ross.); *-ígol*, *-ògol* < *-ívol*, *-òvol* (*vinyògol* ‘vinyòvol’, *marxígol* ‘marxívol’); top. *Espinauga* < *Espinauba*, *Regostell* < *Rebostell*.

En algunes d’aquestes variants lèxiques la substitució consonàntica pot haver estat condicionada per un efecte dissimilatori de labials (*gomitar*, *gombarda*). Caldria incloure aquí també la forma valenciana *núgol* NUBILU ‘núvol’, que no deu provenir de la variant poc freqüent *núul* del català antic (DECat, vol. 5, p. 989). Resulta difícil saber si variants lèxiques com *llagor* ‘llavor’ han estat promogudes per substitució entre consonants labial/labiodental i velar o per epèntesi de *g* després de l’elisió d’una realització consonàntica labial intervocàlica (secció III.7.3.3.2). El pas de /b, v/ a *g* davant de segment posterior labial és freqüent en vocables d’altres llengües i dialectes romànics: sud-italià *gurrú* ‘burro’, sard *gurpe* VULPE (Rohlf, 1966, p. 196; Lausberg, 1970, p. 235); espanyol *golver* ‘vol-ver’, *guñuelo* ‘buñuelo’; gascò *g[w]e* BO(V)ARIU, *g[w]eit* VOCITU (Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 447).

Només hem recollit dos exemples del canvi que ens ocupa davant d’una vocal diferent de *o*, *u*: *garnatxa* ‘vernatxa’ procedent de l’italià *vernaccia*; la variant eivissenca *guespa* VESPA (occ. *guèspa*, fr. *guêpe*), que no és explicable per equivalència acústica per tal com l’espectre acústic d’una consonant labial és força diferent del d’una consonant velar anterior.

En posició final de mot, hi ha algun exemple dialectal del canvi [p] > [k] després de vocal posterior labial i, per tant, ocasionat per equivalència acústica (*cluc* < *clup* ‘difèria’). En principi, la mateixa explicació podria servir per a justificar la substitució d’oclusiva labial per oclusiva velar en altres contextos (*corc* ‘corb’, *barc* ‘barb’, *orc* ORBU ‘orb’).

b) El canvi /g/ > b és menys freqüent que la modificació contrària. Ha actuat sovint en posició inicial de paraula i immediatament davant de vocal labial posterior, sigui etimològica o bé inserida entre C1 i C2 de la seqüència tautosil·làbica *gr* (*g[ʷ]rum* > *b[ʷ]rum* > *brum*). Exemples: *botim* ‘gotim’, *borilla* cast. *golilla*, *botornons* ‘gotornons’, *brum* GRUMU ‘grum’, *brumet* ‘grumet’ ‘classe de raïm’. El mateix canvi disposa d’alguns exemples en posició medial: *cebuda* ‘ceguda’ CICCUTA, *múrbula* ‘múrgula’; *cobrombo* ‘cogombre’ (mall.). Altre llengües romàniques presenten casos de la substitució d’interès davant de segment vocàlic posterior labial: sard *ebba* EQUA, romanès *patru* QUATTUOR (Lausberg, 1970, p. 340 i 403).

El pas ocasional de [k] a [p] en posició final de síl·laba s'adiu amb la poca prominència acústica de l'explosió de les oclusives orals en aquesta posició (*gorp* 'gorg', *doptor* 'doctor'). Un altre exemple d'aquestes característiques és l'antiga forma *Coblliure* del topònim *Cotlliure*, provinent d'un anterior *Coglliure* CAU-CO LIBERE (OnCat, vol. 3, p. 458). També cal indicar aquí la bilabialització de [ŋ] en les variants dialectals *jum* de *junc* 'jonc' (Segrià, B. Matarranya, pallarès, ribagorçà) i *rem* de *reng* (Terra Alta; ALDC, mapa 827).

7.1.3. Entre dentals o alveolars i velars

7.1.3.1. OCLUSIVES ORALS

a) El canvi [t] > [k] té lloc sobretot en posició de coda sil·làbica, en què els atributs acústics de les consonants oclusives, a saber, l'explosió i les transicions vocàliques, són poc prominents. Ocorre sobretot darrere de vocal anterior (també Gauchat, 1925), so amb el qual [t] i [k] són afins acústicament; efectivament, en aquest context les oclusives velars anteriors i les oclusives dentals comparteixen un soroll de l'explosió agut i transicions vocàliques curtes en seqüències VC i CV. D'altra banda, un nombre més considerable de casos del canvi [t] > [k] que del canvi invers [k] > [t] (vegeu l'apartat b)) s'adiu amb diferències de nivell d'intensitat de l'explosió: l'explosió de la consonant més favorable al canvi ([t]) és menys intensa que la de la consonant menys favorable ([k]).

En alguns exemples la confusió [t] > [k] ha operat en posició final absoluta després de vocal anterior àtona en mots plans:

(Català general) *ànec* < cat. ant. *ànet* ANATE, *àmec* *AMIDU, *préstec* < cat. ant. *préstet* PRAESTITU.

(Català dialectal) *acòlic* ACOLYTHU 'acòlit', *àspic* ASPIDE 'àspid', *còubic* < *còlbit* COLLU ALBIDU, *géspe/ic* CAESPETE 'géspet', *bòlic* 'bòlit', top. *Butsènic* < *Butsènit*.

Altres casos del canvi [t] > [k] tenen lloc en posició final absoluta de mots aguts darrere d'altres vocals o de consonant, o bé davant de *s* de plural: *burxoc* 'burxot' (DECat, vol. 2, p. 347), *codonyac* 'codonyat', *esternuc* 'esternut', [jugar a] *cuc* '[jugar a] cuit', *forrellac* 'forrellat', *rebosec* REPOSITU 'rebot', *carc* CARDU 'card', *gerc* 'gerd', *arpiocs* 'arpiots', *filacs* 'filats'. La substitució que ens ocupa també poc afectar la seqüència *-rts* en zones septentrionals del dialecte nord-occidental que conserven l'oclusiva dental d'aquest acabament (pallarès i Andorra *dimarcs* DI(E) MARTIS 'dimarts', *marcs* MARTIUS 'març').

És possible que la presència d'oclusiva velar en proparoxítons llatins que no

acaben en oclusiva dental en la forma etimològica hagi estat condicionada pel canvi [t] > [k]. Així, un reforçament previ de la vocal final amb [t] en variants lèxiques com *tàvet*, *còvet*, *ràvet*, *cuït* ‘mosquit’, *ràfe/it*, *escòrpit* i la forma lèxica del català general *vímet* podria justificar la formació d’altres variants amb -[k], siguin del català general (*tàvec* ‘tave’ TABANU), dialectals (*còvec* ‘cove’ COPHINU, *ràvec* ‘rave’ RAPHANU, *vímec* ‘vímet’ VIMEN, *coïc* *CULICINU, *ràfec* < *rafe*) o del català antic (plural *escorpics* SCORPIU; *Vides de Sants Rosselloneses*, Maneikis-Kniazzeh i Neugaard, 1977, vol. 1, p. 126). Resulta més complicat atribuir la variant dialectal *créixecs* de *créixens* a un canvi previ [t] > [k] per tal com la forma **créixets* no està documentada, si exceptuem el mallorquí, en què /ks/ s’assimila en [ts] sistemàticament (DECat, vol. 2, p. 1033).

La substitució d’oclusiva dental sobretot sonora per una oclusiva velar també pot haver actuat en posició final de síl·laba interior de mot. Aquest intercanvi segmental permet d’explicar la forma del català general *regnes* *RETINAS (DECat, vol. 7, p. 210-211), l’antiga *digmenge* provinent de *didmenge* DI(E) DOMINICU ‘diumenge’, i també les dialectals *a[gz]avara* ‘atzavara’, *a[gz]erola* ‘atzerola’, *lle/icsó* < *lletsó*, *me[gz]ina* ‘medicina’, *su[g(d)ɜ]erir* ‘suggerir’, *Lla[gz]aret* top. ‘Llatzaret’. El mateix canvi ha tingut lloc en les variants lèxiques del valencià *rogle* ROTULU i *mogle* MODULU i en les del valencià meridional *do[gz]e* ‘dotze’, *tre[gz]e* ‘tretze’ i *se[gz]e* ‘setze’ (Colomina, 1985a, p. 141). En altres posicions tenim la forma *ga/olfi* DELPHINU ‘dofi’ (mall., val., Tortosa), i variants valencianes afins a variants similars del murcià en les quals hi ha hagut substitució de *d* per *g* sobretot en contacte amb vocal baixa o posterior: *agredó* ‘edredó’, *cagar-nera* ‘cadernera’, *calciga* ‘calcida’, *regolar* ‘redolar’, *regòs* ‘redòs’ (Martines, 2000, p. 149-156).

b) La modificació [k] > [t] disposa d’un bon nombre de variants lèxiques en posició final absoluta de mot. Exemples: *bricot* ‘albercoc’, *fit* FICU ‘fic’, *llimat* LIMACE ‘llimac’, *peüt* ‘peüc’, *espernellat* ‘espernallac’, *présset* PERSICU ‘préssec’, *saüt* SABUCU ‘saüc’, *arsènit* ARSENICU ‘arsènic’, *atzucat* ‘atzucac’, *càvet* *CAVICU ‘càvec’, *art* ARCU ‘arc’, *for(t)* FURCU ‘forc’, *gort* GURGU ‘gorg’, *sart* SARGU ‘sarg’; *ratapatxet* que prové segurament de la variant *ratapatxec* ‘ratpenat’ generada potser per encreuament de *ratapenat* i *muritxec* (DECat, vol. 7, p. 122); cat. gral. *galàpet* *CALÁPACCU; cat. ant. *not* NAUCU ‘noc’ (DECat, vol. 5, p. 944).

No és sempre fàcil justificar aquest canvi per equivalència acústica car, a diferència de [t] > [k], no s’aplica amb una freqüència especial en el context d’una vocal anterior. Així, té lloc després de *i* o *e* en alguns dels exemples exposats (*fit*, *arsènit*, *présset*, *càvet*) però no en d’altres. Tampoc no resulta fàcil explicar moltes d’aquestes formes a partir d’una assimilació regressiva -[ks] > -[ts] per tal com els mots afectats no solen usar-se en plural. Per aquests motius, l’explicació

del canvi [t] > [k] podria raure en una freqüència superior de mots acabats en -Vt que en -Vc en català.

Les explicacions fonètiques resulten més apropiades per a altres exemples. La substitució de *cs* per *ts* en les variants dialectals *espinats* ‘espinacs’ i *datsa* ‘dacsà’ (val. mer.; Martines, 2000, p. 159) és atribuïble a una assimilació regressiva. Per la seva banda, l’equivalència acústica i un procés de dissimilació regressiva d’oclusives velars poden justificar la substitució de /k/ per [t] davant de vocal alta anterior en la variant descurada *etivocar-se* ‘equivocar-se’ i en l’antiga forma *artibanc* ‘arquibanc’ (DECat, vol. 1, p. 366).

7.1.3.2. OCLUSIVES NASALS

El dialectes presenten alguns casos d’alveolarització de la nasal velar [ŋ] en posició final de mot, no explicable necessàriament per assimilació regressiva a partir de formes de plural acabades en -[ŋs] per tal com els mots *cinc* i *blanc*, que han experimentat el canvi, s’usen sobretot en singular. Exemples: *bla[n]* ‘blanc’ (A. Empordà); *ci[n]* ‘cinc’ (Pallars, A. Empordà, eiv.; ALPI, mapes 25 i 47); *abe[n]* ‘avenc’ (ross.). No sabem fins a quin punt el canvi [ŋ] > [m] a *jum* ‘jonc’ i *rem* ‘reng’ (secció III.7.1.2) ha tingut lloc a través de variants intermèdies amb [n] final.

7.1.4. Entre alveolopalatals o palatoalveolars i alveolars

a) El pas de la lateral alveolopalatal /ʎ/ a la lateral alveolar [l] ocorre en algunes variants lèxiques per assimilació regressiva de líquides o dissimilació regressiva de consonants alveolopalatals o palatoalveolars. Exemples: cat. gral. *alioli* ‘allioli’; *abelir* ‘abellir’, *ar/lbelatge* < *albellatge* ‘abellatge’ (val.); top. *Valimanya* < *Vallimanya* VALLE MAGNA; cat. ant. *Valells* *VALLICULOS, *Cogolells* < *Cogollells*, *Salentill* < *Sallentill* (OnCat, vol. 3, p. 402; vol. 7, p. 22). Són menys freqüents els canvis /ʃ/ > s i /ʎ/ > d per dissimilació de palatals (*assaig*, *assajar* EXAGIU, top. *Saneja* EXENEGIA, *Tordonell* < *Torellonell*).

b) La despalatalització de /ɲ/ en [n] disposa de la forma del català general *geniva* GINGIVA, que deu provenir d’una variant *genyiva* existent als dialectes juntament amb (*i/e*)*nyiva*, *engiva* i *ginyiva*. També per dissimilació de palatals cal explicar *nenya* < *nyenya* ‘llenya’ (Plana Alta), la forma del català general *llinatge* provinent de l’antiga *llinyatge* *LINEATICU, el topònim *Serinanell* < *Serinyanell* format sobre *SERENIANU, i potser les variants lèxiques del rossellonès *lleina* LIGNA ‘llenya’ i *aniell* AGNELLU ‘anyell’ (secció III.2.1.2.5).

Els casos següents d’alveolarització de /ɲ/ en posició final de mot poden ser atribuïts a un fenomen d’afebliment consonàntic alhora que a un procés de dissimilació de consonants palatals (secció III.2.1.2.5): *llunt* (val.), *allunt* (alg.) LON-

GE 'lluny'; *gin* (nord-valencià), *gi*[ŋ(k)] (Garrigues, Priorat) GENIU 'giny' (DECat, vol. 4, p. 464); *jun* JUNIU 'juny' (val. mer.).

c) El canvi [(d)ʒ] > *d* en les formes lèxiques *celurdià* 'cirurgia' (Pla de l'Estany, *celordià* mall.) i *esbardit* 'esbargit' (Noguera) deu haver estat promogut per una disminució de la intensitat del soroll fricatiu condicionada per la consonant ròtica precedent i la vocal anterior següent. El mateix efecte vocàlic i/o una dissimilació regressiva de consonants palatals permet de justificar les formes del català general *dejú*, *dejuni* JEJUNU i *dejunar* JEJUNARE, i també les dialectals *dispet* < *gispet* 'géspet' (Ripollès) i *dinoll* (Cerdanya) i *dunull* (capcinès) GENUCULU 'genoll'. Més problemàtic és el pretès origen dissimilatori del canvi *maduixa* < **majuixa* (DECat, vol. 5, p. 353).

7.1.5. Entre labials o labiodentals i dentals i alveolars

7.1.5.1. OCLUSIVES I FRICATIVES ORALS

L'intercanvi entre [p] i [t] pot tenir lloc en posició final de síl·laba, en què l'explosió de les oclusives és poc prominent. Com a exemples del canvi [t] > [p] tenim *llipsó* 'lletsó' (A. Empordà; Comas Caussa, 1970, p. 109), *gerps* 'gerds' i *torp* TURDU 'tord'. La substitució contrària [p] > [t] en les formes *cort* CURVU 'corb', *ort* ORBU 'orb' i potser *alart* 'alarb' ocorre després de *r* i per tant està en consonància amb la condició d'homorganicitat entre la consonant ròtica i la consonant dental. Pel que fa a les consonants fricatives, /f/ pot passar ocasionalment a [θ] (*mà[r]θ[θ]ega* 'màrfega', la Codonyera; ALDC, mapa 268) i a [s] (*sivella* 'fivella').

7.1.5.2. OCLUSIVES NASALS

a) L'evolució /m/ > [n] ha generat el vocable *fornir* provinent de l'antic *fromir* (DECat, vol. 4, p. 134), la variant *bonir* de *bomir* BOMBIRE (DECat, vol. 2, p. 87), i les formes *forniga* FORMICA 'formiga' (n. occ., Camp de Tarragona) i *arnella* ARMILLA 'armella' explicables per equivalència acústica entre els murmuris nasals i les transicions vocàliques de /m/ davant de vocal anterior i de /n/. En el cas dels canvis *fornir* < *fromir*, *bonir* < *bomir* i *forniga* < *formiga* pot haver-hi hagut, a més a més, dissimilació de labials.

Tal com s'esdevenia amb les oclusives orals (secció III.7.1.3.1), la poca distintivitat dels atributs acústics de lloc d'articulació de les oclusives nasals finals de síl·laba (murmuri nasal, transicions vocàliques) justifiquen l'intercanvi entre consonants nasals de lloc d'articulació diferent en aquesta posició. Així, /m/ ha passat a [n] en síl·laba àtona en la terminació de 1a persona del plural de formes verbals en rossellonès (*cantave*[n] 'cantàvem'; Badia, 1951, p. 224-225), i pot fer-ho

per dissimilació davant de consonant bilabial o labiodental heterosil·làbica en nord-occidental ponentí (ribagorçà *tru*[nf]*a*, Baix Aragó *i*[nm]*emorial*; Viudas, 1980, p. 88) i en mots funcionals com *amb* (val. [en] *ell* ‘amb ell’). El canvi *-/m/ > -[n]* en arabismes com *cotxó* i *almugatèn* suggereix que la nasal bilabial es pronunciava nasal alveolar en posició final de mot en àrab peninsular (Coromines, 1976-1977, vol. 3, p. 104).

b) El canvi invers */n/ > [m]* té lloc per dissimilació regressiva de nasals en la forma lèxica *llémens* LENDINES i deu haver estat motivat per ultracorrecció en posició final de mot en l’arabisme *magatzem* (DECat, vol. 4, p. 410). Per la seva banda, la bilabialització de */n/* davant de vocal posterior labial té origen assimilatori en les formes pronominals dialectals *mos* ‘nos’ (bal., val., n. occ.) i *mosatros* ‘nosaltres’ (val., Ribagorça).

També hi ha exemples del canvi */n/ > [m]* en posició final de mot, com ara en el cas de *dillums* ‘dilluns’ (n. occ. centromeridional, Camp de Tarragona), i en les formes *brim* ‘bri’ (Gulsoy, 1996, p. 70), *cr/lim* CRINE (n. occ., val.) i *rem* RICINU (B. Penedès, Camp de Tarragona i Priorat; DECat, vol. 7, p. 241) generades potser a partir dels plurals antics *brins*, *crins* i *rens*.

7.1.6. Entre alveolars, i entre dentals i alveolars

7.1.6.1. ENTRE *l* I *r*

L’intercanvi entre la lateral i la ròtica alveolars té l’origen en la similitud acústica entre els dos sons, i opera sobretot quan la ròtica és bategant i la lateral és clara (les dues consonants són breus i comparteixen una freqüència de F2 molt variable situada entre els 1.000 Hz i els 1.900 Hz). En aquestes condicions, el rotacisme de */l/* s’adiu bé amb una disminució de la superfície de contacte linguoalveolar i de la durada del període oclusiu durant la producció de la lateral. Excloem de la relació següent de formes lèxiques els arabismes en els quals l’intercanvi de sons s’ha produït sense condicionament assimilatori o dissimilatori per part d’una altra líquida (vegeu la secció III.4.4.2).

7.1.6.1.1. Posició intervocàlica, i inicial i final de mot

En posició intervocàlica medial, el canvi *r > l* actua sovint per dissimilació regressiva o progressiva de ròtiques i, menys sovint, per assimilació a *l* i en altres condicions. El canvi invers *l > r* s’explica sobretot per dissimilació regressiva de laterals. La relació de formes següent inclou també alguns casos de canvi en posició inicial absoluta de mot motivats per dissimilació i referits també en la secció III.3.2.1.2 (*rossinyol*, *ribell*, *rodiola*, *rantiscle*, *recorell*, top. *Llobregat*).

a) $r > l$

(Dissimilació regressiva) *aladre* ARATRU i el derivat *alegar* ‘aregar’, *celurg/dià* ‘cirurgia’, *colagror* ‘coragror’, *coliandre* ‘coriandre’, *pelegrí* PEREGRINU, *eixe-le-brat* *EXCEREBRATU (Badia, 1951, p. 187); cat. ant. *somaler* ‘somerer’; val. *soliguer* < cat. ant. *soriguer* *SORICARIU, *gesmiler* < *gesmirer* (DECat, vol. 4, p. 489); top. *Llobregat* RUBRICATU, *Milamar* ‘Miramar’.

(Dissimilació progressiva) *terratrèmol* TERRAE TREMOR, *fredolec* < *fredorec* (DECat, vol. 3, p. 188), *arraulir* *ADRIGORIRE, *margalida* MARGARITA, *prevalicar* ‘prevaricar’, *quartelons* ‘quarterons’, *retòlica* ‘retòrica’, *reula* ‘reura’, *Cristòfol* CHRISTOPHORU; *travelar* < *trasvarar* (mall.; DECat, vol. 3, p. 819); cat. ant. *carcelar* < *carcerer* ‘guardià de presó’; top. *el Carcalí* CARCARINU, *Torreselona* < *Torre-serona* (OnCat, vol. 3, p. 265 i 325).

(Assimilació regressiva) *faligola* ‘farigola’, *palamola* ‘paramola’.

(Dissimilació i assimilació simultànies) top. *Plantamor* PLANTARIU HUMORU, *Vilanflor* VILLA INFERIORE? VILLA FUIORE?.

(Altres casos) *enfalimar* ‘enfurismar’, *gepelut* ‘geperut’, *mulicec* ‘muricec’, *papeles* ‘paperotes’, *salampió* ‘sarampió’, *tuló* ‘turó’, *velema* ‘verema’, *xelevia* < *xerevia* ‘xirivia’, *cítala* ‘cítara’, *metàfola* ‘metàfora’.

b) $l > r$

(Dissimilació regressiva) *codrell* < **codarell* ‘codolell’, *caramella* CALAMELLA, *coriells* < *coliells* CAULICELLOS, *juriol* ‘juliol’, *maralt* ‘malalt’, *neurella* ‘neulella’, *poriol* ‘poliol’, *rossinyol* *LUSCINIOLU, *ribell* ‘gibrell’ *LABRELLU, *rodiola* ‘lladriola’ derivat de LATRO, *siurell* ‘xiulell’ derivat de SIBILARE, *taurell* ‘taulell’; *rantiscle* ‘lentiscle’ *LENTISC(U)LU < LENTISCU (Pallars Sobirà; Veny, 1996, p. 102); castellanismes *marilla* < *malilla* ‘manilla de cartes’, *porillar-se* format sobre *polilla*; cat. ant. *corondell* < *colondell* (DECat, vol. 2, p. 842); top. *Virallonga* < *Vilallonga* [de Ter], *Morella* MOLELLA?, *la Canarilla* < *Canalilla* (OnCat, vol. 3, p. 231; vol. 5, p. 397).

(Dissimilació progressiva) *galeria* GALILAEA, *aldarull* HALLELUIA?, *Eulària* ‘Eulàlia’, *lliri* LILIU.

(Assimilació) *carabruixa* ‘calabruixa’, *recorell* ‘llec/iorell’ format sobre LACU, *teraranya* ‘telaranya’, *teranyina* ‘tela aranyina’; s. XVIII *múrgura* ‘múrgula’.

(Altres casos) *corumna* ‘columna’, *fira* ‘fila’, *perar* ‘pelar’; gallicismes *borina* < fr. *bouline* ‘bolina’, *xeremia* < fr. ant. *chalemie*.

7.1.6.1.2. Posició postconsonàntica

Després de consonant tautosil·làbica, el canvi $r > l$ actua sovint per dissimilació regressiva de ròtiques o per assimilació de laterals, i en altres condicions. Per la seva banda, el canvi $l > r$ està condicionat sobretot per dissimilació regressiva.

a) $r > l$

(Dissimilació regressiva) *flare* ‘frare’, *flairar* FLAGRARE < FRAGRARE, *sembladura* ‘semladura’, *saflanòria* < *safranòria* ‘sahanòria’; *cluixir* ‘cruixir’, *plegar* ‘pregar’ (val.).

(Assimilació regressiva) *cla/omull* ‘caramull’, *clivell* ‘crivell’, *clemalls*, *clemas-cles* *CREMASCLOS ‘cremall’s; top. *Clevillent* ‘Crevillent’.

(Assimilació progressiva) *aliacilà* ‘aliacrà’, *alflàguima* < *alfràguima*, variant d’*alfàbrega*.

(Altres variants) *blagir* ‘abragir’, *blandó* ‘brandó’, *clagina* ‘carragina’, *clanc* ‘cranc’, *clènxe(l)s* ‘créixens’, *clin* ‘crin’, *closses* ‘crosses’, *disflessa* ‘disfressa’, *esglaó* ‘graó’, *fleix(e)* ‘freixe’, *flanja* ‘franja’, *pluna* ‘pruna’; castellanisme *glifo* ‘grifo’.

b) $l > r$

(Dissimilació regressiva) *braverol* ‘blaverol’, *crafoll* ‘clofoll’, *esprígol* < *esplígol* ‘espígol’, *frèvol* FLEBILE, *frabiol* ‘flabiol’, *gràndula* ‘glàndula’; *embrincar* < *blincar* ‘vinclar’ (val.).

(Assimilació) *freitera* ‘fleitera’.

(Altres variants) *brat* ‘blat’, *brusa* fr. *blouse*, *croscà* ‘closca’, *encrusa* ‘enclusa’, *frassada* ‘flassada’, *fruix* ‘fluix’, *grapa* ‘clapa’, *prançó* ‘plançó’, *prasent* < *plasent* ‘plaent’, *prat* ‘plat’, *pruja* ‘pluja’, *sofrimar* < *soflimar* ‘soflamar’; *crenxa* ‘clenxa’ (DECat, vol. 2, p. 755).

7.1.6.1.3. Posició preconsonàntica

Davant de consonant heterosil·làbica, els canvis $r > l$ i $l > r$ han estat originats sobretot per dissimilació regressiva de ròtiques i de laterals, respectivament. Ambdues substitucions fonètiques també poden tenir un origen assimilatori de tipus regressiu.

a) $r > l$

(Dissimilació regressiva) *alberg* germ. *HARIBAÍRGO, *albirar* ARBITRARI, *albre* ARBORE, *albrocer* < *arbrocer*, *almari* ‘armari’, *multra* < *murtra* ‘murta’, *oltriga* < *ortriga* ‘ortiga’, *peltret* ‘pertret’, *alborcer* i *albrocer* < *arbrocer* ‘arbocer’, *baltré* < *bartré* < *barder* ‘esbarzer’; *bultra* < *burtra* < **beürtra* < **besurta* ‘mena de boscos’; *colmero* < *cormero* ‘noi que cull fruita des de dalt els arbres’ (val.); top. *Molvedre* ‘Morvedre’.

(Dissimilació progressiva) *redolta* ‘redorta’, *reselvar* ‘reservar’, *redols* < cat. ant. *redors* ‘redós’.

(Assimilació regressiva) *malfull* ‘marfull’; *alfil* < cat. ant. *arfil* (DECat, vol. 1, p. 186); cat. ant. *celcle* ‘cercle’ (DECat, vol. 2, p. 676); top. *Xilvella* ‘Xirivella’.

(Altres variants) *bilbar* ‘birbar’, *espoltí* ‘esporti’, *selva* ‘serva’.

b) $l > r$

(Dissimilació regressiva) *arbelatge* ‘a(l)bellatge’, *arcalde* ‘alcalde’, *arbelló* ‘albelló’, *armolls* ‘almolls’, *cormell* COLUMELLU ‘colomell’, *parpella* PALPEBRA, *carcular* ‘calcular’, *vàrvula* ‘vàlvula’; *argelaga* < **algelaga*, *barjola* < **boljola* (DECat, vol. 1, p. 378 i 656); top. *Tarteüll* ‘Talteüll’.

(Assimilació regressiva) *artura* ‘altura’, *carfred* ‘calfred’, *escarpra* SCALPRU, *armoçar* < *almoçar* provinent de *ADMORDIARE ‘esmorzar’.

(Altres variants) *esturviar* ‘estalviar’, *orm* ‘olm’, *sarpàs* ‘salpàs’, *sorc* ‘solc’, *tar-pó* ‘talpó’; castellanisme *cormo* ‘colmo’.

c) Com a cas particular convé fer referència a les dissimilacions $[r] > [rl]$ i $/ll/ > [rl]$. El primer canvi ha generat la forma *garlotxa* provinent de *garrotxa* ‘tros de terra dolenta’ (Segrià; Corominas, 1972, vol. 2, p. 141). El segon disposa d’alguns exemples sobretot en indrets on la lateral té un matis clar: *birla* ‘bitlla’ (B. Ebre, Terra Alta, Ribera d’Ebre, B. Cinca, Matarranya, val.); *camamirla* ‘camamilla’ (tortosí, Ribera d’Ebre, sud del Xúquer, Camp de Tarragona); *seberlí* ‘sebellí’ (Segrià, B. Maestrat); potser *anguirla* ANGUILLA ‘anguila’ (Conca de Barberà).

7.1.6.1.4. *Situació dialectal i històrica*

Les dades adduïdes indiquen que l’intercanvi de líquides és més sovint dissimilatori que no pas assimilatori, i que el procés dissimilatori és molt més sovint regressiu que no pas progressiu.

El pas de *r* a *l* resulta freqüent en valencià sigui entre vocals (*alegar*, *velema*, top. *Milamar* ‘Miramar’) o darrere de consonant tautosil·làbica (*pluna*, *clanc*), i això sobretot en valencià meridional en consonància amb la incidència especial que el canvi té en murcià (Colomina, 1991, p. 25). La substitució inversa $l > r$ és, així mateix, particularment freqüent en valencià meridional (*prat*, *fruiX*) i, en menys mesura, en nord-occidental meridional, en què pot afectar formes lèxiques funcionals i emeses en ritme ràpid de parla (B. Aragó *ar costats* ‘als costats’). L’intercanvi entre la lateral i la ròtica alveolars en valencià s’adiu amb el matis poc velaritzat o clar que hi té la primera consonant (secció III.3.1). Pel que fa a la data històrica de l’intercanvi de líquides que ens ocupa, l’espanyol ja en presenta casos en posició final de síl·laba als segles XII-XIII (Lapesa, 1980, p. 385), si bé la intensificació de la tendència en aquesta llengua és del s. XVIII i sobretot del s. XIX (Alonso, 1976, p. 264).

Ambdues substitucions $l > r$ i $r > l$ estan ben documentades en parlars romànics que tenen una varietat clara de $/l/$, com el sard i dialectes italians. Pel que fa al procés $r > l$, l’origen dissimilatori del canvi és evident en formes lèxiques de l’occità (*coun-trali* CONTRARIU, *flagrar* FRAGRARE, *saltre* SARTOR, *malbre* MARMORE; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 370 i 375-376), espanyol (*taladro* TARATRU, *comprar* ‘comprar’, *miércoles* DI(E) MERCORIS, *árbol* ARBORE), portuguès antic (*ralo*

‘raro’, *álvidro* ARBITRU, *frol* ‘fror’, *priol* PRIORE) i italià (*albergo*, *pellegrino*, it. ant. *plora* ‘prora’; Rohlfs, 1966, p. 460). Per la seva banda, el canvi *l* > *r* s’explica per assimilació o dissimilació en variants lèxiques del portuguès antic (*groria* GLORIA, *paravra* PARABOLA; Williams, 1938, p. 104), occità antic i modern (*regramuso* LA-CRIMUSA, *emborígol* *UMBILICULU, *freb/ule* FLEBILE, *sourelh* SOLICULU; Grandgent, 1905, p. 83; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 362 i 377), espanyol general i dialectal (*lugar* LOCALE) i italià dialectal (*rapillu* LAPILLU; Rohlfs, 1966, p. 460).

7.1.6.2. LÍQUIDES I OCLUSIVES

Anàlogament a l’intercanvi entre *l* i *r*, l’intercanvi entre altres consonants emeses amb l’apex o la làmina linguals en les zones dental o alveolar també té un origen acusticoperceptiu quan afecta consonants que permeten el pas de l’aire durant la seva producció i presenten atributs espectrals similars. Així, *n* i *l* clara registren zeros espectrals, una intensitat baixa i discontinuïtats espectrals en relació amb les vocals adjacents. A més a més, les quatre consonants *r*, *n*, *l* clara i *d* tenen un locus de F2 similar situat a l’entorn dels 1.600-1.800 Hz i, en conseqüència, transicions vocàliques de característiques també comparables.

7.1.6.2.1. Nasal alveolar i oclusiva dental

a) *n* > *d*

S’expliquen per dissimilació de nasals sobretot regressiva les variants lèxiques *di(n)gú* i *degú* ‘ningú’, *domés* ‘només’ i *gurdiment* ‘guarniment’, i també els topònims *Serinyadell* derivat de *SERENIANU, *Dègons* < *Nègons, *Dabinal* derivat de NAPINA, i la forma antiga *Núdilas* de *Nulles* NUNILAS (OnCat, vol. 4, p. 7 i 14; vol. 5, p. 484; vol. 7, p. 117). Per la seva banda, les formes *col/ronda* COLUMNA (cat. ant., pallarès), així com *llanda* LAMINA atribuïble a influència aragonesa o mossàrab (val., Terra Alta), han estat generades per una dissimilació /mn/ > nd a través de l’estadi intermedi [nn].

b) *d* > *n*

Hi ha hagut dissimilació regressiva de dentals en el cas del topònim *Penardell* provinent de PETRETELLU i escrit *Pederdell* i *Pedredell* en català antic, i assimilació progressiva en la forma *andròmina*, que deu remuntar-se a *Andròmeda* (DECat, vol. 1, p. 310). Les variants *llinsó* ‘lletsó’, *guinza* ‘guitza’, *trenze* ‘tretze’ i *senze* ‘setze’ pròpies del valencià meridional poden explicar-se per substitució de *d* per *n* o per inserció de nasal davant de l’africada alveolar (secció III.7.3.2.1; Colomina, 1985a, p. 141). El mateix raonament resulta vàlid per a justificar les variants valencianes *bronxa/bronja* ‘brotxa’, *llonja* ‘lлотja’ i *rellonge* ‘rellotge’, i la més estesa *estríjol* STRIGILE ‘estríjol’ (DECat, vol. 3, p. 806).

7.1.6.2.2. Lateral alveolar i oclusiva dental

a) $l > d$

L'oclusivització de *l* té lloc especialment davant de vocal anterior i s'adiu amb la naturalesa poc fosca de *l*. Pot haver estat condicionada per assimilació de dentals a *codadell* 'codolell' (Solsona), i més sovint per dissimilació regressiva de laterals: *dentilla* LENTICULA 'lentilla' (A. Ribagorça, val.); *pedadilles* 'peladilles' (Terra Alta); *nosella* < **neu*[ð]ella < *neulella* LIGULA (Camp de Tarragona; DECat, vol. 5, p. 922); *dibrell*, *dribell* *LABRELLU (val.). Altres casos no condicionats per una consonant contextual són *diacrà* 'aliacrà' 'icterícia' (Camp de Tarragona, val.) i el mot del català general *deixar* provinent de l'antic *leixar* LAXARE.

El canvi dissimilatori /ll/ > *ld* compta amb alguns exemples: *aldarull* HALLE-LUIA? (DECat, vol. 1, p. 166); *galdofa* < *gallofa* (Vallès Oriental; DECat, vol. 4, p. 307); *dassipelda* 'dissipella' (Segrià mitjà); *píndola* PILLULA possiblement a través de *píldola*; top. *Boldís* < **Bollís* < ant. *Buslís* (OnCat, vol. 3, p. 53).

b) $d > l$

En algunes formes lèxiques hi ha hagut lateralització de *d* en posició intervocàlica, en què l'oclusiva dental sol fer-se aproximant: *melecina*, *rèlit* 'rèdit', *presili* 'presidi', *calabre* 'cadàver', *bòvila* 'bòveda'; *perfili* 'porfidia' (val.); *tragèlia* 'tragèdia' (mall.). Almenys en algunes d'aquestes formes, el canvi deu haver-se produït a través d'una realització bategant [r] intermèdia.

El valencià meridional presenta casos de lateralització de *d* en posició final de síl·laba segurament a través d'un estadi intermedi [ð] (*almissió* 'admissió', *almirrar* 'admirar'; Sanchis Guarner, 1950, p. 90). El pas d'oclusiva dental a *l* pot ocórrer també en la seqüència *rd* (top. *Carlit* CARDETI, *carlina* 'cardina'), i és explícable pel caràcter especial de la dental velaritzada o emfàtica de l'àrab en arabismes en què pot aparèixer realitzada com a *l* o com a *ld* (*raval*, *alcalde*, *aldea*, top. *Benicamel*).

7.1.6.2.3. Ròtica alveolar i oclusiva dental

a) $d > r$

A més de l'alguerès (secció III.1.13.1.2), hi ha casos de rotacisme de *d* intervocàlica en valencià i parlars meridionals del dialecte nord-occidental, preferentment en posició pretònica, que estan motivats per assimilació de líquides sobre tot regressiva (*carafal* 'cadafal', *croixirell* 'cruixidell', *lliró* 'lledó'), per dissimilació de dentals (*custòria* 'custòdia', *turó* 'todó', *desori* < cat. ant. *desodi*) o per cap condicionament contextual aparent (*seguerós* < **seregós* 'sedegós' i *aixeregat* 'assedegat', *sera* 'seda', *gairó* < *gaidó*). També hi ha variants d'aquestes característiques

en mallorquí (top. *Algaira* ‘Algaida’, *virell* ‘bidell’) i a altres indrets del domini dialectal: *l·limerar* < *l·limerar* LIMITARE ‘llindar’, *sereny* ‘sedeny’ (ribagorçà); *carira* ‘cadira’, *viriguera* VITICARIA ‘vidiguera’ (Coromines, 1976-1977, vol. 3, p. 116).

En posició final de síl·laba, l’afebliment de l’oclusiva dental pot generar una consonant ròtica, ocasionalment en règim d’alternança amb *l*. Exemples: *cora* *KÚTENA ‘cotna’ (eiv., Garrigues, Camp de Tarragona, tortosí, Bages, mall., val. mer.), *colna* (Ribera Baixa); *ferfet* < *fetfet* ‘cigala’ (ribagorçà); *forja* FULICINE ‘fotja’ (mall.); *garneu*, *graneu* < *gatneu* (Camp de Tarragona, men.); *milorxa* < *milotxa* ‘milà’ (B. Aragó); *po/urput*, *po/ulput* < *putput* ‘puput’ (val., Camp de Tarragona); *surja* < *sutze* SUCIDU (pallarès; DECat, vol. 8, p. 163-164).

b) *r* > *d*

La substitució de ròtica bategant o vibrant per *d* pot haver estat condicionada per dissimilació de ròtiques (*carredeta* ‘carrereta’, *didort(r)a* < *redort(r)a* RE-TORTA) si bé no necessàriament (*passadell* ‘passerell’). Per la seva banda, la vibrant [r] intervocàlica pot dissimular-se en *rd* en mots d’origen preromà com *gavardera* ‘gavarrera’ (Montsià) i *mardà* ‘marrà’ (n. occ., val.), i en d’altres propis del benasquès (*ixordiaca* *ESTORRIACA < *EXCORRIGIATA; Saura, 1997, p. 312). L’aragonès presenta exemples anàlegs d’aquest darrer canvi (Kuhn, 2008, p. 115-116).

7.1.6.2.4. Oclusiva nasal i ròtica alveolar

a) *n* > *r*

El rotacisme de *n* és ocasionat sovint per dissimilació regressiva de nasals. El fenomen explica formes del català general (*verí* VENINU < VENENU, *verema* < cat. ant. *venema* VENDEMIA, *coromina* < cat. ant. *conomina* CONDOMINA) i d’altres de més o menys esteses pel domini dialectal: *bora nit* ‘bona nit’, *caremàs* ‘canemàs’, *caramuixa* ‘canemuixa’, *espariment* < **espaniment* ‘expandiment’; *arem* < *anem*, *arun* < *anun* ‘a on’ (ross.; Fouché, 1924a, p. 116); top. *els Xerixons* SENEACIONES. Són menys freqüents els casos de rotacisme per dissimilació progressiva de nasals (*mirvar* ‘minvar’, *noranta* NONANTA < NONAGINTA), per assimilació regressiva de líquides (*serixell* ‘xenixell’, *parical* ‘[card] panical’, *pere·lló* ‘penelló’) i per accions conjuntes de tipus dissimilatori i assimilatori (*vimera* ‘vimenera’).

En altres llengües romàniques el rotacisme de *n* també és sobretot dissimilatori: italià dialectal (*arma* ‘anima’; Rohlfs, 1966, p. 461); occità (*marsip* MANCIPI, *arimau*, *alimau* ANIMALE, i potser *morgue* MONICU < MONACHU, *margue* MANICU; Anglade, 1977, p. 200; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 381; Grandgent, 1905, p. 83); espanyol (*sangre* < **sangne* SANGUINE).

b) $r > n$

El pas de ròtica a nasal pot estar condicionat per dissimilació regressiva de líquides: *ange/ilaga* ‘argelaga’, *panestatge* < *parestratge* PARASTATICU ‘prestatge’, *panescalm* < cat. ant. *parascalm*, *fanigola* ‘farigola’, *manescal* *fràncic MARHSCALK, *ixoniguer* *SORICARIU ‘xoriguer’; *pen de ver* < *per de ver* (men.; DECat, vol. 6, p. 440). És possible que, almenys en alguns casos, el canvi d’interès hagi tingut lloc a través d’una lateral alveolar intermèdia, que trobem en formes dialectals vigents com *faligola* i *soliguer*.

La substitució $r > n$ també pot haver estat motivada per dissimilació progressiva de líquides (*romaní* ROSMARINU, mall. *galenia* ‘galeria’) o bé per assimilació de nasals (*anengada* ‘arengada’, *to/ambonella* ‘tombarella’). Disposa també de variants no contextuais de caràcter dialectal o antigues com *jàssena*, *tòfena* i *cóce-na*, en què l’acabament *-ena* ha substituït el menys freqüent *-era* de *jàssera*, *tòfera* *TUFARA i *cócera* CULCITRA.

La vibrant [r] pot dissimular-se no només en *rd* i *rl* sinó també en *rn* (DECat, vol. 2, p. 380): cat. gral. *cadarn* CATARRHU, *gavarnera* ‘gavarrera’, *esparna* ‘esparra’, *papaternes* ‘papaterra’, *ternerola* ‘terrera’, *barnejar* ‘barrejar’ (val. mer.; Colomina, 1991, p. 32); top. *Sadernes*, *Soternes*, *Saderra* (OnCat, vol. 6, p. 323).

7.1.6.2.5. Oclusiva nasal i lateral alveolar

a) $n > l$

El pas de *n* a lateral alveolar té lloc sovint per dissimilació de nasals preferentment regressiva, qui sap si, almenys en alguns casos, a través d’una realització ròtica intermèdia quan la consonant nasal originària es troba en posició intervocàlica.

(Dissimilació regressiva) *alanquins* < *nanquins*, *calina* ‘[fam] canina’, *colomina* < cat. ant. *conomina* CONDOMINA, *cotolina* ‘cotonina’, *moliment* ‘monument’, *redolins* ROTUNDINOS; *estorlic* < **estorlins* < *estornins* i *escardalenc* < **escarladenc* < **escarnadenc* (DECat, vol. 3, p. 489 i 788); *calambruixa* < *canambruixa* ‘canemuixa’ (eiv.; DECat, vol. 2, p. 474); cat. ant. *gotirlons* < *gotir-nons*; top. *Calipont* *CANNI PONTE, *els Salaxons* SENEACIONES, *Balança* VENTIANU, i topònims formats sobre l’àrab *Ibn* ‘fill’ com *Vilafamès* < **Vinafamés*.

(Dissimilació progressiva) *campussol* COMPASSIONE, *termelejar* < *terme-nejar*, *ronsal* < **ransan* < àr. *rasan* (DECat, vol. 2, p. 465; vol. 7, p. 449; vol. 8, p. 435); *manxol* *MANCIONE (mall., DECat, vol. 5, p. 413); top. *el Fontalet* < *Fontanet* (OnCat, vol. 2, p. 318).

Altres variants com *solsuga* SANGUISUGA (ross.; Fouché, 1924a, p. 71) i *pil*[z]à ‘pinsà’ (n. occ.; Fortuny, 1982, p. 155) no tenen un motiu contextual aparent. La dissimilació *n > l* està documentada en occità (*garliment* ‘garniment’; Ronjat 1930-1941, vol. 2, p. 371), espanyol (*español* < esp. ant. *españón* *HISPANIONE, *delante* DE-IN-ANTE, *ingle* INGUEN; Menéndez Pidal, 1968, p. 181 i 215), portuguès (*lembrar* MEMORARE; Williams, 1938, p. 105) i italià dialectal (*veleno*, *alimali*; Rohlf, 1966, p. 460-461).

b) *l > n*

El pas de *l* a alveolar nasal s’explica sovint per dissimilació de laterals sobretot de tipus regressiu i en altres casos per assimilació regressiva o progressiva de nasals.

(Dissimilació) cat. gral. *poncella* *PUELLICELLA, *bombolla* BULBULLA, *ni-vell* *LIBELLU (mall. *llivell*), *píndola* < *píldola* PILLULA; cat. dial. i col·loquial *ambellatge* < *albellatge* ‘abellatge’, *ambelló* ‘albelló’, *ambeltir-se* < *albeltir-se* ‘abaltir-se’, *ancolla* ‘alcolla’, *anganell* ‘nou del coll’ < **algalell*, *bandufell* ‘baldufell’, *coniells* CAULICELLOS ‘coliells’, *contell* ‘coltell’ CULTELLU, *fandilla* ‘faldilla’, *franzillot* ‘falcillot’, *penagal* PELAGALE, *junibell* < *julibell* ‘jonquillo’, *poniol* ‘poliol’, *penícula* ‘pel·lícula’, *quansevol* ‘qualsevol’, *sondrec* < *soldrec* ‘sotrac’, *taunell* ‘taulell’, *bondrell* < **boldrell* VELLERELLU? ‘crostó’; cat. ant. *neula* < *leula* LIGULA ‘neunella’; top. *Vandellòs* < *Vall de llors*, *la Panadella* < *Paladella* diminutiu de *Pelada*, *el Vinardell* < *Vilardell* *VILLARICELLU, *Bancells* < *Balcells* format sobre BALTEU ‘balç’, *Manòvol* MALEVOLU, *Mirambell* < *Miralbell* (OnCat, vol. 5, p. 279).

(Assimilació, o dissimilació i assimilació) *donçaina* ‘dolçaina’, *escànem* ‘escàlem’, *manglana* *MALA GRANA ‘magrana’, *nentilla* < cat. ant. *lentilla* LENTICULA ‘l·lèntia’, *ninyola* ‘linyola’, *antre* < *un altre*, *melanconia* MELANCHOLIA, *mortandat* ‘mortaldat’, *munta* ‘multa’, *muntiplicar* ‘multiplicar’, *nantres* < *naltres* ‘nosaltres’, *neunella* ‘neulella’, *manilla* provinient del castellanisme *malilla* ‘joc de cartes’.

Sembla que algunes de les formes lèxiques esmentades i d’altres són atribuïbles a la qualitat clara de /l/ en àrab hispànic (secció III.3.1) i a un intercanvi de prefix: *ambercoc* ‘albercoc’, *ambernús* ‘albernús’, *ambúrnia* ‘albúrnia’, *angerra* ‘algera’, *ambelló*, *ancolla*, *anjub* ‘aljub’, *ampréssec* < **alpréssec* (DECat, vol. 6, p. 798).

El canvi que ens ocupa disposa de casos assimilatoris en espanyol (*encina* ILICINA) i occità (*mingrano* MILLE GRANA, *nentillo* LENTICULA; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 362), i dissimilatoris en portuguès (*negalho* < *legalho* *LIGACULU, *novelo* < *lovelo* GLOBELLU; Williams, 1938, p. 105) i italià dialectal (*navèl* LABELLU, *antro* ‘altro’; Rohlf, 1966, p. 346 i 460).

7.1.6.3. RÒTICA I FRICATIVA ALVEOLARS

a) $r > s$

El pas de r a s pot tenir lloc quan no es donen les condicions aerodinàmiques adequades per a la producció satisfactòria de la consonant ròtica (Solé, 2002). Ha estat propiciat per dissimilació regressiva en el mot del català general *sastre* < cat. ant. *sartre* SARTOR, les formes dialectals *asmari* ‘armari’ i *cescle* CIRCULU ‘cercle’, la forma antiga *asbre* ARBORE ‘arbre’, i el topònim *Vallcàscar* VALLU CARCAR. També pot haver estat condicionat per assimilació regressiva (*asbrocer* < *arbrocer* ‘arboç’, *sospresa* ‘sorpresa’) o per cap condicionament contextual aparent (*esmita* ‘ermita’). L’occità presenta variants dissimilades d’aquestes característiques (*prusi* PRURIRE, *lausié* *LAURARIU, *armàsi* ARMARIU, *sastre* SARTOR; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 143, 375 i 378).

b) $s > r$

El rotacisme de fricativa alveolar sonora pot estar motivat per la formació d’una constricció lingual ampla o de curta durada i un volum poc considerable del flux de l’aire expirat durant la producció de la fricativa. El pas a consonant bategant pot tenir lloc en posició intervocàlica, en què pot estar condicionat per assimilació a una ròtica o a una lateral ((*es*)*tirores* TONSORIAS ‘(es)tisores’, *llo-ranca* ‘llosanca’, cat. gral. *cirera* CERASIA), o per dissimilació regressiva de fricatives (*alores* ‘aloses’, cat. ant. *pererós* ‘peresós’, top. *Glorianes* < *Glo[z]ianes* (VILLAS) *CLAUDIANAS). Altres casos de rotacisme no tenen un motiu contextual clar (ross. *tanarida* *TENACETU?, mall. *jurà* ‘jusà’). El canvi d’interès és freqüent en topònims sovint d’origen germànic existents al nord del domini dialectal (*Tolrà* TOLOSANU, *Gombrèn* GUMESIND, *Gisclareny* GISCLASIND, *Truitarens* DRUHTISINDS, *Requerens* < *Requesens*). Com a casos particulars cal considerar el rotacisme de [z] final de mot davant de vocal en boca de parlants joves de la regió d’Alacant (*és una persona, dos hores de camí*; Segura, 1996, p. 63) i la realització [dʒr] de /dz/ a indrets del País Valencià (Plana Baixa *dodzre*, *tredzre*; González, 1991, p. 31).

La consonant fricativa alveolar també pot experimentar rotacisme davant de consonant heterosillàbica sonora, sigui nasal, lateral o oclusiva, que en aquest context pot fer-se aproximant. Aquest factor contextual ha actuat en les formes del català antic *preborde* (avui *paborde*) i *almorna* provinents de les variants també documentades *prebosde* PRAEPOSITU i *almosna* ELEEMOSYNA. Altres formes amb rotacisme de fricativa preconsonàntica són sobretot de caràcter dialectal: *murga* MUSICA, *aumorda* àr. *al-muzda*; *birbe* ‘bisbe’, *Corme* ‘Cosme’, *arma* ‘asma’, *derbocat* ‘desbocat’, *embirmat* ‘abismat’, *donarda* < **donasda* (mall.; DECat, vol. 3, p. 181); *fantarma* (mall., n. occ. mer.); *armolls* < *esmolls* ‘molls’, *erma* ‘esma’ (centr. sept.); *ens/xurmar* *OSMARE ‘ensumar’, *ordilles* USITILIA,

antic *armaut* ‘esmalt’ (ross.); *sancugerma* ‘Cinquagesma’ (pallars; DECat, vol. 2, p. 706); *xirlot* ‘sislot’ (val.); *targa* < **trarga* < **trasga* *TRANSICA ‘traiga’ (Cerdanya, A. Urgell; DECat, vol. 8, p. 692-693); *irla* INSULA (Segrià); *germil* < cat. ant. *gesmir* ‘gessamí’ (Safor); *sarda* < **sasda* (B. Cinca; DECat, vol. 7, p. 707); *mòrfora* ‘atmosfera’ (B. Ebre); *garlet* < *vaslet* ‘vailet’ (Garrotxa); cat. ant. *carlà*, *carlania* < **castlà* CASTELLANU (DECat, vol. 2, p. 625); top. *la Irla*, *les Irlles* INSULA, *Ordal* HOSPITALE, *Xinorla* < *Xinosla* AQUA *CAENOSULA, *Xirles* < *Cisles* SILICES, *Benicarló* < s. XIII *Benicaslo*, *Carme* < cat. ant. *Cazma*. També davant de consonant sonora el mallorquí pot presentar rotacisme de *s* final d’element lèxic funcional (*ser dones* ‘ses dones’, *aneu-vor’n* ‘aneu-vos-en’).

El procés que ens ocupa presenta casos en occità (*almorna*, *dirnar* < *disnar* DISJEJUNARE; Grandgent, 1905, p. 53) i en parlars sards en posició final de mot (*ir dentis*, *duor bois*; Viridis, 1978, p. 62).

7.1.6.4. ALTRES CANVIS

La consonant fricativa alveolar pot participar d’altres canvis menors amb resultat dental o alveolar. Aquest és el cas de [s] > [θ] en les formes assimilades del ribagorçà [θe'ðaθ] SAETACEU ‘sedàs’ i [θur'θi] SARCIRE ‘sargir’ (pel que fa a formes similars en alt-aragonès, vegeu Kuhn, 2008, p. 107-109), i també de [z] > [l] en la variant lèxica del valencià *deldeny* ‘desdeny’ explicable possiblement a través d’una realització ròtica intermèdia (Navarro Tomás i Sanchis Guarner, 1934, p. 129).

El reforçament de bategant en vibrant podria estar motivat per un increment del grau de retracció dorsal durant la consonant, sobretot en contextos favorables com una vocal posterior baixa o labial. Ha tingut lloc en alguns mots del català general o força estesos dialectalment: *espàrrec* ASPARAGU (*espàre/ic* mall., men., val., Camp de Tarragona, Conca de Barberà, n. occ. centromeridional), *parròquia* PAROCHIA, *esparralló* *SPARILIONE, *carrabina* provinent del francès *carabine*; *serrar* SERARE, que ja devia tenir vibrant en llatí (DECat, vol. 7, p. 847); els arabismes *garrafa* i *guitarra* explicables segurament per la tendència a incrementar el nombre de contactes apicals de *r* en hispanoàrab (Corriente, 1999). Altres variants lèxiques d’aquestes característiques tenen una extensió geogràfica més reduïda: *sarrampió* SIRIMPIONE ‘sarampió’, *càrritx* CARICE, *carraguina* format sobre *caragol*, *sorroll* ‘soroll’, *barromera* ‘bromera’; *arrencada* ‘arengada’ (Pallars Sobirà); *cur(r)umbela* ‘cucavela’, *carranc* < *caranc* ‘cranc’, *caparrulla* ‘caparulla’, *carrafal* < *carafal* < *cadafal* (val.).

7.1.7. Entre alveolopalatals, i entre alveolopalatals i palatoalveolars

7.1.7.1. LATERAL I FRICATIVA/AFRICADA

L'intercanvi entre les consonants emeses amb la làmina i el dors de la llengua [(d)ʒ] i [ʎ] té una certa freqüència.

a) /ʎ/ > [(d)ʒ]

El canvi /ʎ/ > [(d)ʒ] sembla relacionat amb la presència de fricció durant la lateral alveolopalatal especialment en posició inicial de mot i davant de vocal anterior o alta. Està condicionat majoritàriament per dissimilació regressiva de líquides en el cas dels vocables del català general *gibrell* *LABRELLU (*llibrell* eiv., val.), i *jull* LOLIU i *jolivert* LOLIU VIRIDE, si bé Coromines pensa que aquestes dues darreres formes provenen d'una variant dissimilada IOLIU del llatí vulgar. Altres variants dissimilades són dialectals i estan repartides per tot el domini lingüístic: *pojancral* 'pollancral', *pojancre* derivat de *POCLU < POPULU (Lluçanès); *jodriola* 'lladriola' (Gironès, Selva); *gentiscle* *LENTISC(U)LU < LENTISCU 'lentsicle' (ross., val., mall.); *gentilla* LENTICULA 'lletia' (n. occ., val.); *gembrígol* 'llombrígol' (ross., *jombrígol* val. mer.; Fouché, 1924a, p. 100); *falcija* FALCICULA 'falcilla' (val. sept.); *fijol* 'fillol' (Saldes-Bagà); *jarder* '[dijous] llarder', *jodriguera* 'llodriguera', *ginyola/llinyola* LINEOLA, *ginya/llinya* LINEA (mall.); *gatjol* 'callol' (eiv.); *giriblanc*, *giriblau* LILIU 'lliri' (val.); *gijol* < *llitjol* *LI-LIOLU (Vilallonga de Ter; DECat, vol. 4, p. 833); [figa] *sajola* potser provinent de *cellola* (DECat, vol. 7, p. 602); *fagell* < *fallell (A. Empordà, DECat, vol. 3, p. 862); top. *Bajalta* < *Vallalta*.

El canvi que ens ocupa pot haver estat motivat per assimilació a una fricativa o africada palatoalveolar següent en les formes del valencià meridional [dʒi'dʒir] 'llegir', [dʒetʃ] 'lleig' i [dʒ(a)w'dʒer] 'lleuger', o no presenta cap condicionament contextual aparent: *geituga* LACTUCA 'lletuga', *jum* LUMBU 'llom' (pallarès); *genegar/llenegar* 'esllenegar-se', *juitar* LUCTARE 'lluïtar', *joc* '[en] lloc [de]', *jamentar/llamentar* LAMENTARI (mall.; Alcover, 1908, p. 269-270); *justina* 'llustrina' (men.).

b) /[(d)ʒ]/ > [ʎ]

La lateralització de /[(d)ʒ]/ en les formes lèxiques següents podria ser conseqüència d'una acció ultracorrectora tendent a evitar la substitució de /ʎ/ per [(d)ʒ]: *llardí* 'jardi', *llegant* 'gegant', *Lloaquim* 'Joaquim', *enllegar* 'engegar', *llemegar* 'gemegar' (mall.); *llessamí* 'gessamí' (Principat, men.); *llässena* 'jässera', *Llacinto* 'Jacinto', *Lletrudes* 'Gertrudis' (val. mer.); *llençana* GENTIANA 'gençana' (capcinès, Cerdanya); *llispet* < *gispet* CAESPETE 'géspet' (Ripollès).

És inversemblant la hipòtesi de Coromines (DECat, vol. 4, p. 457) que el canvi /[(d)ʒ]/ > [ʎ] en posició inicial de mot hauria pogut ser motivat per assimilació progressiva de la consonant final de la forma de l'article *el* sobre una realit-

zació primitiva [j] de *Ge,i-* ([l#j] > [ʎ]), i això per tal com es tracta d'un fenomen d'àmbit local present sobretot en balear, en què l'article presenta la forma *es* i no *el*.

7.1.7.2. LATERAL I NASAL

a) /ʎ/ > [ɲ]

La substitució de /ʎ/ per [ɲ] pot haver estat propiciada per un increment del grau de contacte dorsal en el context d'una vocal alta o anterior, i disposa de formes dialectals com *nyigar* 'lligar' (Maella, Elx), *nyiueret* < *lliueret* 'llueret' (Elx), *parpinyola*, *parpellola* *PARPILIOLA (ross.; Fouché, 1924a, p. 200), *punyebral* < *pollagral* < *pollegal* (men.; DECat, vol. 6, p. 672) i *juny* 'jull' (Urgell, Camp de Tarragona). En altres vocables, el canvi ha afectat [ʎ] inicial de mot i pot ser atribuït a una assimilació regressiva condicionada per una nasal alveolopalatal contextual com en el cas de *nyaganya* 'lleganya' i *nyenya* 'llenya' (secció III.3.2.6).

b) /ɲ/ > [ʎ]

El canvi /ɲ/ > [ʎ] és explicable per dissimilació de nasals en els casos següents: *perellons* < **perenyons* PERNIONES 'penellons'; *pulloner* < *prunyoner* (A. Urgell; DECat, vol. 6, p. 840); *tollina* < *tonyina* (val.), (*en*)*xulla* < **ens/xunya* AXUNGIA (DECat, vol. 9, p. 605-606); *conglell* < *congreny* (n. occ., val.) (DECat, vol. 2, p. 880-881).

7.1.7.3. NASAL I FRICATIVA/AFRICADA

El pas de /ɲ/ a [ʒ] a *t(e)ragina* 'teranyina' en rossellonès i mallorquí s'explica per dissimilació regressiva de nasals. Una acció dissimilatòria de fricatives o africades palatoalveolars hauria contribuït a transformar la seqüència [ndʒ] del mot (*g*)*engiva* GINGIVA 'geniva' en [ɲ] i hauria promogut les variants *genyiva*, *enyiva* i *nyenyiva* que trobem repartides pel Camp de Tarragona i bona part del dialecte nord-occidental (secció III.7.1.4).

7.1.8. Discussió

Les dades de les seccions III.7.1.1-III.7.1.7 mostren que els canvis de mode d'articulació de les consonants de lloc d'articulació dental i alveolar *d*, *r*, *l* i *n* han estat promoguts sobretot per una acció dissimilatòria a distància de tipus regressiu. Aquestes modificacions estan associades amb propietats acústiques i articulatòries afins entre els sons d'interès, especialment una durada curta, atributs espectrals relativament aguts (tant pel que fa al locus de les transicions de F2 com a la freqüència d'aquest formant durant el període consonàntic), i contacte linguo-

alveolar central o linguodental sovint evanescent. Altres processos de modificació segmental de consonants també són ocasionats especialment per una dissimilació regressiva a distància, a saber, la despalatalització de les consonants palatals ($/\lambda/ > l$, $[(d)\zeta] > d$, $/\eta/ > n$) i l'elisió de les consonants alveolars de mode ròtic, lateral i nasal (secció III.7.2). Per la seva banda, els canvis relatius a la nasalització de labials són regressius i assimilatoris en el cas de $/b/ > [m]$ i regressius i dissimilatoris pel que fa a $/m/ > b$. El predomini de la direcció regressiva sobre la direcció progressiva de les dissimilacions consonàntiques és cosa també de les altres llengües romàniques (Posner, 1961).

Cal indicar el contrast entre la naturalesa sobretot dissimilatòria i regressiva dels canvis caracteritzats en aquesta secció i la naturalesa sobretot assimilatòria i ni preferentment regressiva ni preferentment progressiva dels processos d'epèntesi de nasal, bategant i lateral analitzats en la secció III.7.3.

7.2. Elisió

7.2.1. Bilabial, labiodental i labiovelar

7.2.1.1. CONTEXT LABIAL POSTERIOR

Tal com mostren els exemples presentats seguidament, l'elisió de consonant bilabial, labiodental o bilabiovelar s'esdevé especialment en posició pretònica, i pot estar condicionada per la presència de $[w]$ postconsonàntica o bé d'una vocal posterior labial situada sobretot abans però també després de la consonant elidida. L'acció regressiva sol ser exercida per una vocal tònica. Aquest canvi va precedit d'un increment del grau d'obertura de la constricció labial durant la producció de la consonant; seguidament, la superposició entre els gestos linguals i/o labials dels dos segments consecutius, així com l'afinitat espectral entre l'un i l'altre, promouen l'elisió de la consonant. L'elisió de la consonant labial pot ser conseqüència d'un altre mecanisme, a saber, la categorització segmental de les transicions vocàliques de F2 com a $/w/$ i l'elisió posterior de la consonant labial originària ($[\text{o}\beta\text{V}] > [\text{ow}\beta\text{V}] > [\text{owV}] > [\text{oV}]$).

[Acció regressiva] (Català general) *estiu* AESTIVU, *saüc* SABUCU, *paó* PAVONE, *trona* TRIBUNA, *sorra* SABURRA, *riu* RIVU, *por* < cat. ant. *paor* PAVORE, *oliu* OLIVU, *taüt* àr. *tabut*, *gaó* *CAVONE. (Català antic) *preon* PROFUNDU, *tre/aüt* TRIBUTU, *haüt* HABUTU, *claoll* < *clovoll* 'clovella'. (Català dialectal) *alcaó* 'alcavó', *osté* 'vostè', $[\text{wit}]$ 'buit' (val.; Beltran Calvo i Segura, 2007, p. 71); *(a)ürtar* 'avortar' (benasquès); *llaor* 'llavor' (n. occ., val.); *reujar* REPUDIARE 'rebutjar' (Vandellòs al B. Camp); top. *Talteüll* < *Tal te vull*.

[Acció progressiva] (Català antic) *Proençal* 'provençal' (s. XIII-XIV Diéguez,

2001, p. 88), *proar* PROBARE ‘provar’ (també mall.), *coïdar* < *covidar* *CONVITARE (ross.). (Català general i dialectal) *buina* ‘bovina’; *mo(u)-t’hi* (DECat, vol. 7, p. 406); *bua* < *buba* (DECat, vol. 2, p. 308); *vore* < *voure* ‘veure’ VIDERE (val., tortosí); *broet* ‘brouet’, *poet* i *pouar* ‘pouet, pouar’, *oet* ‘ouet’ (Marina); *enjoar* ‘enjovar’, *moïble*, *moïment* ‘movible, moviment’, *no*([j])*embre* ‘novembre’; *boal* ‘boval’ i *boer* ‘bover’, *buera* < **buvera* (forma derivada de *baf*), *coat* ‘covat’, *coeta* ‘coveta’, *alcoa* ‘alcova’ (mall.; Mas, 1960, p. 85); *roell* ‘rovell’ (capcinès); [‘tuə] ‘tova’ (ross.; DECat, vol. 8, p. 674); [w]/[u]*ella* ‘ovella’ (ross., ribagorça, Ripollès); [aw‘ri] ‘obrir’, *auricroc* ‘albercoc’ (n. occ.; Fortuny, 1982, p. 65); [ku‘il] ‘covil’ (val., ribagorça); top. *Boí* BOVINU, [Sant] *Cugat* CUCUFATU; llinatges *Ruira*, *Rovira* *ROBEREA.

[Acció progressiva i regressiva] (Català antic) *núul* NUBILU ‘núvol’. (Català general i dialectal) *buor* ‘bovor’, derivat de *baf*; *búol* < *búfol* ‘duc’ (Marina); top. *Manol* < *Manòvol* MALEVOLU.

Les variants lèxiques apuntades tenen una certa difusió per tot el domini dialectal, i resulten especialment freqüents en valencià i en menys mesura en el dialecte nord-occidental. En algunes d’aquestes variants i en d’altres, l’acció dissimilatòria d’una altra consonant labial sobretot precedent sembla haver contribuït a la implementació del procés d’elisió: *boal*, *boer*, *buera*, *buina*, *búol*, *buor*, *moïment*, *no(i)embre*; cat. ant. *paor*; valencià *poar*, *vore*. La reducció -IVU > -iu tenia lloc ja en llatí (*estiu* AESTIVU, *riu* RIVUS, *lleixiu* LIXIVU; Grandgent, 1991, p. 204-205).

Altres llengües registren casos d’elisió similars condicionada per un segment vocàlic immediatament següent o precedent: italià general i italià dialectal (*paura*, *gattíu* ‘cattivo’; Rohlfs, 1966, p. 292-293); occità modern i antic (*aondar* ABUNDARE, *saorra* SABURRA, *so(v/b)en* SUBINDE, *go(v)ernar* GUBERNARE; Lausberg, 1970, p. 357; Grandgent, 1905, p. 47); italià dialectal (*faúri* ‘favore’, *loa* ‘lupa’; Rohlfs, 1966, p. 279 i 293).

7.2.1.2. ALTRES CONTEXTOS

En contextos vocàlics no labials posteriors el procés d’elisió de consonant labial que ens ocupa pot tenir un origen dissimilatori i, per tant, operar en el context d’una altra consonant labial o labiodental situada en el mateix mot. Els casos d’elisió en posició inicial absoluta de mot també poden justificar-se per debilitament darrere de vocal final del mot precedent.

[Dissimilació regressiva] *esprà* ‘vesprada’ (val.); *espertina* ‘vespertina’ (ross.); *escambrí*, *escambril* ‘bescambrilla’ (bal.); cat. ant. *ivaç* VIVACIUS; top. *Aigua(v)iva*, *la Febró* < **Ilafabrór* VILLA FABRORU.

[Dissimilació progressiva] (Català general) *aviat* < cat. ant. *vi(v)aç* VIVACIUS, *vianda* *VIVENDA (DECat, vol. 9, p. 325), *guaret*, *v/boret* VERACTU < VERVACTU, *espantar* *EXPAVENTARE; top. *Beniure*, *Biure* < *Benviure* BENE VIVERE.

[Dissimilació regressiva i progressiva] cat. antic *païment* PAVIMENTU ‘paviment’.

L’elisió de la consonant labial en l’acabament d’imperfet *-ia* < *-ea* -EBAM també és explicable per dissimilació progressiva a partir de formes verbals amb dues bilabials com HABEBAM i DEBEBAM (Rohlf, 1966, p. 292), i el mateix raonament justifica les variants *beia* i *beïa* de *bevia* vigents en indrets dels dialectes nord-occidental i valencià (Alcover i Moll, 1929-1932, vol. 2, p. 147). Una dissimilació de tipus progressiu pot explicar, així mateix, l’elisió de l’oclusiva labial darrere de [w] en algunes formes lèxiques (DECat, vol. 8, p. 243): *tau(p)* TALPA (centr.); *aure* < *aubre* < *albre* < *arbre* ARBORE, totes quatre variants vigents en català central septentrional; *vidaura* (Garrotxa, Vallespir) < **vidaubra* < **vidalbra* < *vidalba* VITE ALBA; top. *Montcau* MONTE CALVU, *la Cau* < *la Calm*, *l’Espinau* SPINUS ALBUS. Pel que fa a l’elisió de [w] precedida d’oclusiva velar, vegeu la secció III.5.2.2.

7.2.2. Velar

7.2.2.1. CONTEXT LABIAL POSTERIOR

L’elisió de consonant velar té lloc sobretot en contacte amb vocal posterior o [w] i, tal com s’esdevenia amb l’elisió de labials, labiodentals i labiovelar, per confusió perceptiva entre una realització reduïda de la consonant i aquells segments vocàlics contextuals. La vocal o el gradual labial contextual pot precedir o seguir la consonant elidida, i no s’observa un efecte especial per part de la vocal tònica en l’elisió consonàntica d’interès. Pel que fa a l’evolució dels mots llatins JUGU, FAGU, FRAGU, REGULA, *FRAGULA i TEGULA, vegeu la secció III.1.8.2.2.1.

[Acció regressiva] (Català general) *teula* TEGULA, *neulella* format sobre LIGULA, *braolar* *BRAGULARE, *briu* cèltic *BRIGOS, *arraulir* *ADRIGORIRE, (a)*frau* FRAGU. (Català antic) *ahost* AGUSTU < AUGUSTU, *saús* SEGUSIU; a(v)[uj]*r* AUGURIU i el derivat *benaurat* (DECat, vol. 1, p. 759). (Català dialectal) *graula* GRAGULA (ross.); *fraula* *FRAGULA (val., mall.); *aiua* < *aigua*, *aülla* ‘agulla’, *fríula* ‘farigola’, *llaona* ‘(aixada) lligona’ (val.); *fau* FAGU, *baó* < *bagó* ‘abegot’ ‘raïm petit’ (A. Ribagorça); top. *la Reula* REGULA.

[Acció progressiva] (Català general) *trau* < cat. ant. *trauc* (DECat, vol. 8, p. 726). (Català antic) *pau* PAUCU (Llull, occità *pauc*). (Català dialectal) *eixau* ‘eixauc’ EXAQUARE (centr., ross.); *brua* < *bruga* BRUCU (Cerdanya); *rua* RUGA (cat. ant., bal., val., n. occ.); *baurrer* < *barruer* < *berruguer* (pallarès; DECat, vol. 1, p. 774); *reumar* < **remuar* RUMIGARE (pallarès, ribagorçà); *matafalua* ‘matafaluga’, *juar* JOCARI, *lletua* LACTUCA (val.); *noer* *NUCARIU ‘noguer’ (Camp de Tarragona, n. occ.); *eixuar* ‘eixugar’ (n. occ. centr., val.); *èpoa* EPOCHA (Camp de Tarragona).

[Acció regressiva i progressiva] (Català general) *jou* JUGU. (Català dialectal) *buot* < *bugot* ‘abegot’ (Ripollès); *duo* < *dugo* ‘duc’ (Segrià); *caüla*, *cula* ‘cugula’, *caullà*, *cullà* ‘cogullada’, *culló* ‘cogulló’ (val. mer.); *fuot* < *fugot* ‘fagot’ (ross.; ALDC, mapa 301).

L’elisió de velar en aquestes condicions resulta especialment freqüent en valencià sobretot meridional i està documentada, en menys mesura, en el dialecte nord-occidental. S’inscriu en una tendència a afeblir les oclusives en les posicions final de síl·laba i intervocàlica en valencià i en nord-occidental meridional.

També en valencià i sobretot en valencià meridional pot haver-hi elisió de la consonant velar en la seqüència *g[w]*, preferentment entre vocals i en posició inicial de mot en un bon nombre de formes lèxiques: [‘awja], [‘ajwa] ‘aigua’, *anti[w]a* ANTIQUA, *lle[w]a* ‘llegua’, *i[w]al* ‘igual’, *a[w]antar* ‘aguantar’, *e[w]a* ‘egua’, *ena[w]es* ‘enagos’ cast. *enaguas*, *lle[nw]a* LINGUA, *e[nw]any* ‘enguany’, [w] *aix* ‘guaix’, [‘walla] ‘guatlla’, [w] *ant* ‘guant’, [w] *uanyar* ‘guanyar’, [w] *uarda* ‘guarda’, [w] *ano* ‘guano’, [w] *aret* ‘guaret’. Algunes d’aquestes variants lèxiques amb consonant velar elidida també es troben en el dialecte nord-occidental: *anti[w]a* (Maella); *e[w]a* (A. Ribagorça); *ena[w]es* (Garrigues, Noguera).

Altres llengües romàniques presenten casos d’elisió de consonant velar sovint condicionada per un element vocàlic següent o precedent (Grandgent, 1905, p. 50-51; Pope, 1934, p. 139; Lausberg, 1970, p. 403; Bec, 1968, p. 167; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 88): occità *a(g)ost* AGUSTU < AUGUSTU, [fwaj‘ru] *FOCARIONE; francès antic *lieu* LOCU, s[əy]r SECURU, [‘ryə] RUGA; parlars reto-romànics [‘awa] AQUA, gascó (g)[w]ardar, (g)[w]aire, (g)[w]astar.

7.2.2.2. CONTEXT ANTERIOR

La consonant velar s’ha elidit també entre [i] àtona i vocal tònica en la forma del català antic *liar* LIGARE ‘lligar’ (DECat, vol. 5, p. 207) i el topònim valencià *Penàila* ‘Penàguila’.

7.2.3. Líquida i nasal

7.2.3.1. CONSONANT RÒTICA

L'elisió de ròtica en un grup de consonants pot estar condicionada per dissimilació sobretot regressiva i, en menys mesura, progressiva de líquides. En cas que la dissimilació sigui regressiva, la consonant líquida contextual pot trobar-se o no en el mateix grup de consonants que la consonant elidida. El procés d'elisió de ròtica en grups tautosil·làbics sembla operar amb una freqüència especial després de consonant labial.

[Dissimilació regressiva, mateix grup consonàntic] (Català general) *dimecres* < *dimerces* DI(E) MERCORIS, *bandarra* < **mandarra* < **mandrarra* (DECat, vol. 1, p. 620). (Català dialectal) *abre* < *arbre* ARBORE, *mabre* < *marbre* MAR-MORE; *pedre* < *perdre* PERDERE (val., B. Aragó); *pebricat* 'perv(e)ricat' (Camp de Tarragona). Pel que fa a *cercle* CIRCULU i *sarclar* SARCULARE, vegeu la secció III.4.4.3.1.

[Dissimilació regressiva, posició allunyada del grup] (Català general) *fadri* *FRATRINU, *paborde* < *preborde* PRAEPOSITU, *pendre* PRENDERE, *madastra* < *madrastra*, *padastre* < *padrastre*, *cansalada* < *carn salada*, *estamordir* < cat. ant. *estramordir*, *pogrés* 'progrés'; *penurja* < *pernaburja*? (DECat, vol. 6, p. 429). (Català dialectal) *pebe negre* 'pebre negre' (val.; Veny, 1983, p. 161); *givert* < *girvert* 'jolivert' (ross.; DECat, vol. 4, p. 920); cat. ant. *repembre* REPRIMERE 'reprèmer', *pestre* < *prestre* PRESBYTERU; top. *la Barroca* provinent de *sa Barroca* < *sobre roca* (OnCat, vol. 2, p. 359), *Castisserras* CASTRI SERRAS.

[Dissimilació progressiva] (Català general) *propi* PROPRIU, *arada* ARA-TRU, *trafegar* *TRANSFRICARE?. (Català antic) *reasaga* < *eresaga*, *fragasta* *FRAGASTRA (DECat, vol. 4, p. 160; vol. 7, p. 181). (Català dialectal) *escarpe* < *escarp* SCALPRU, *escorpa* 'escòrpora'; *torta* < *tortra* TURTURE 'tòrtora' (centr., eiv.); *prende* PRENDERE, *promete* 'prometre' (val., mall., alg.); *perde* PERDERE (mall., alg., val. sept.); *rebotim* 'rebrotim' (Camp de Tarragona); (*a*)*liacà* 'aliacrà', *armosar* < *armorzar* < *almorzar* 'esmorzar', *caria* < *carira* 'cadira' (alg.); *refomar* 'reformat' (n. occ.); *torrellac/t* < *torrellarg* (val.; DECat, vol. 8, p. 626).

7.2.3.2. CONSONANTS LATERAL I NASAL

També les consonants lateral i nasal alveolar poden elidir-se en virtut d'una dissimilació sovint regressiva i quan es troben en grups consonàntics.

[/l/] (Català general) *feble* FLEBILE, *colbi* COLLU ALBIDU. (Català antic) *atifell* < **altifell* *ARTIFICULU (DECat, vol. 1, p. 479-481). (Català dialectal) *bo-*

gal VULGARE, *agutzil* ‘algotzir’, *saplà* < **salplà* < *sòl-pla* (centr.; DECat, vol. 6, p. 582); *dalí* < àr. *dalíl* (Terres de l’Ebre; DECat, vol. 1, p. 43); *cucavela* < *colcavela*? (mall.; DECat, vol. 2, p. 1084); top. *Vilamalla* < *Villalmalla* VILLA ALEMANNA, [Sant Martí] *Sesgueioles* (article salat +) ECCLESIOLAS. Pel que fa a l’origen dissimilatori de la forma reduïda *pus* PLUS, vegeu la secció III.3.4.2.

[/n/] (Català dialectal) *aima* ‘ànima’ (ross.); *siglantana* < *singlantana* ‘sargantana’, *inxo* ‘nínxol’ (Empordà); *auguent* ‘ungüent’ (mall., men.); *moïment* < *moniment* ‘monument’ (eiv.); *veimar* < ross. *venimiar* VINDEMIARE ‘veremar’ (A. Empordà).

7.2.4. Altres consonants

Són explicables per dissimilació l’elisió de /s/ després d’una altra fricativa o ròtica alveolar (*escopir* *EXCONSPUERE, *salpassa* SALSPARSIO, top. *Súria* < *Sore(s)a* *SUBURISIA, *Portè* < *Porte(s)a* *PORTISIA), i l’elisió de consonant palatal en el context d’una altra consonant del mateix lloc d’articulació: *entilla* < *llentilla* LENTICULA (A. Urgell., men.); *enyiva* < *genyiva* i *engiva* < **gengiva* GINGIVA. L’afèresi de *d-* en el cas de les formes *astral* DEXTRALE ‘destral’ i *estall* ‘destall’ (val., tort.) és explicable per dissimilació d’oclusives dentals (secció III.1.13.1.1) i degué actuar darrere de vocal final del mot precedent.

7.3. Epèntesi

7.3.1. Bilabial, labiodental i labiovelar

a) La inserció de /v/ o /b/ sol estar condicionada per un segment vocàlic labial. Aquest fenomen d’epèntesi s’adiu amb la similitud entre els gestos labials de la vocal o gradual contextual i de la consonant inserida i està propiciat per un increment del grau de la constricció labial durant la producció del segment vocàlic (Millardet, 1910). Les variants lèxiques exposades seguidament indiquen que el procés en consideració gaudeix de freqüència similar en el sentit regressiu i progressiu i té lloc davant més que no pas després de vocal labial tònica. La inserció consonàntica pot operar en un hiat, sigui originari o generat per elisió d’una consonant intervocàlica.

[Acció regressiva] (Català general) *avui* HODIE, *vuit* OCTO (val. [wi], [wit]), *vora* ORA, *llavores* < **lla(s)ores* ILLIS HORIS?, *volva* *ULVA, top. *Provençana*, cat. ant. *Prohensana* (VILLA) PRUDENTIANA (OnCat, vol. 6, p. 282-283). (Català antic) *vull* OCLU ‘ull’, *bruvolar* *BRAGULARE ‘braolar’; *av[uj]r* < *a[uj]r* AUGURIU (DECat, vol. 1, p. 759); top. *Grevoletto* < **Greoletto* ‘Gresolet’ provi-

nent d'ACRÍPHYLLU (OnCat, vol. 4, p. 382). (Català dialectal) *avon* 'a on', *re-vull* < *reüll* < *rull* ROTULU 'rull' (mall., men.); *ravó* RATIONE 'raó', *ravor* RASORIU 'raor', *savó* SATIONE 'saó', *llevó* LEONE 'lleó', *bravó* BRADO 'braó', *ba/ubul* 'baül', *flavó* 'flaó', *vonzè* 'onzè', top. *Mavó* 'Maó', *ravola* derivat de RASA? 'raola' (mall.); *pèvol* PISULU 'pèsol' (Pallars, *pèvol* ross.); *flabuta* 'flaüta' (ross.); *volivarda* 'olivarda' (comarca de la Selva); *vuitubre* 'octubre' (cat. ant., eiv.); *vurçol* HORDEOLU 'urçol' (pallarès).

[Acció progressiva] (Català general) *covard* < cat. ant. *coart*, *masover* MAN-SUARIU. (Català antic) *destro/uvir* DESTRUERE 'destruir', *menovell* format sobre MINUUS; *Cabovez* < *Caboez* 'Caboet' (OnCat, vol. 3, p. 162). (Català dialectal) *covia* 'coïa' (Alcover i Moll, 1929-1932, vol. 2, p. 163); *rovella* 'rosella' (Camp de Tarragona, Conca de Barberà, mall., val. sept.); *llova* *LAUSA 'llosa', *Llovís* 'Lluís', *tovis* 'toís', *povar* PAUSARE 'posar', *cova* CODA 'cua', *covent* 'coent', *covet* 'coet', *rabova* 'rabosa', *filova* 'filosa', *gatova* 'gatosa', *rovegó* 'rosegó', *rovada* 'rosada', *llovir* LUCERE 'lluïr', *clova* CLAUSA 'closa', *farovers* 'faroers', empleats del far, *ovís* < *oís* AUGURIU 'esternut', [Coll des] *Gatovells* < *Gato(s)ell* (mall.); *barrobí* *VERUINU 'barrina' (mall., men.); *prova* 'proa' (val., men.); *covida* 'co(II)ida' (eiv.); *rovina* 'ruïna' (n. occ. centromeridional); *poval* 'poal' (mall., tortosí, val. sept.); *alova* ALAUDA 'alosa' (A. Empordà, Ripollès, men.); possiblement *abró* < **aubró* < *auró* *ACERONE i *cibró* < **ciubró* < *ciuró* CICERONE (pallarès; DECat, vol. 2, p. 698).

L'epèntesi de [v] és pròpia del mallorquí i, en menys mesura, del menorquí, valencià i altres zones, i en el primer parlar pot operar entre vocals de qualsevol timbre a través de frontera de mot (vegeu-ne uns quants exemples a Moll, 1934). Ocasionalment l'aproximant [β] ha estat inserida entre vocals en formes verbals d'imperfet en comarques nord-orientals del Principat com l'Empordà, la Garrotxa, el Ripollès, la Selva i el Gironès (*rivia* 'reia', *covia* 'coïa', *corre/ivia* 'corria', *sebia* 'seia', *crebia* 'creia'; Alcover i Moll, 1929-1932, vol. 2, p. 100, 163 i 169).

També en altres llengües el fenomen d'inserció de consonant labial condicionada contextualment pot afavorir les dues direccions, tal com exemplifiquen casos de l'italià sobretot dialectal (*rovina* 'ruïna', *povesia*, *avóst*, *rèvola*, *lí(v)unu* LIGNU; Rohlf, 1966, p. 299 i 473), occità (*mevoulo* MEDULLA, *cuveto* i *alauveto* provinents de CODA i ALAUDA; Ronjat, 1930-1941, vol. 1, p. 351 i 354) i espanyol antic (*juvizio*, *axuvar* esp. *ajuar*; Menéndez Pidal, 1968, p. 189).

b) L'epèntesi de [w] pot haver estat promoguda contextualment per una vocal labial sobretot tònica, i pot ser regressiva o progressiva. El procés és implementat mitjançant un increment del grau de constricció labial i dorsovelar durant l'articulació de la vocal labial i resulta força més perceptible en contacte amb *o* que en contacte amb *u*.

[Acció regressiva] *bra*[w]ó BRADO ‘braó’, *sa*[w]ó SATIONE ‘saó’, castellanismes *acorde*[w]on, *camale*[w]on (Camp de Tarragona); *lla*[w]or < *llaor* LABORE ‘llavor’, top. *A*[w]ós ‘Aós’ (Pallars).

[Acció progressiva] *nu*[w]et NUDU ‘nuet’; *clo*[w]a CLAUSA ‘clo(s)a’, *c*[ow]ar CUBARE ‘covar’, *filo*[w]a ‘filo(s)a’ (mall.); *c*[uw]ir COLLIGERE ‘collir’, *boual* < *boal* ‘boval’ (men.); *co*[w]a CODA ‘cua’ (bal.); *pro*[w]a ‘proa’ (A. Empordà, mall.); (*a*)*lo*[w]a ALAUDA ‘alo(s)a’ (ross., A. Empordà); *esco*[w]es ABSCONSAS ‘escoes’ (Maresme, Empordà); *no*[w]embre ‘novembre’ (Safor); *cru*[w]a ‘crua’, *nu*[w]í ‘nuo’ (ross.).

[Acció regressiva i progressiva] *b*[uw]ul, *b*[ow]ul ‘baül’.

Deu ser analògica la forma *conreuar* ‘conrear’ (*conreu*) i derivat de *pou* l’infinitiu *p*[uw]ar ‘poar’. El procés d’epèntesi de [w] ocorre especialment en els territoris que també practiquen l’epèntesi de [j] antihiàtica, *i. e.*, rossellonès, dialecte central septentrional i meridional, balear i pallarès, i és poc freqüent en valencià i als parlars meridionals del dialecte nord-occidental (*saó*, *coa*). També altres llengües romàniques presenten casos d’inserció de [w] de tipus regressiu i progressiu d’aquelles característiques (gascó [a'wuʎə] OVICULA, [sa'wuk] SABUCU, [pa'wuŋ] PAVONE, [l'luwə] LUNA; Millardet, 1910, p. 56 i 61-62).

c) La inserció de [m] està associada amb la presència d’una consonant nasal contextual a *campironat* ‘capironat’ i *encempegar* ‘ensopegar’ (DECat, vol. 2, p. 526; vol. 3, p. 375). S’ha aplicat sense condicionaments contextuais aparents en les formes *cambriola* ‘cabriola’ (val. mer.; Veny, 1978, p. 211) i *xambequí* provinent de *xabec* ‘tipus d’embarcació’ (DECat, vol. 9, p. 486).

7.3.2. Dental i alveolar

7.3.2.1. NASAL

a) A la llum de les variants lèxiques següents, el procés d’epèntesi de *n* sol dependre de la presència d’una consonant nasal situada després o abans de la nasal inserida. En el cas dels exemples d’acció progressiva referits seguidament, la nasal contextual sol estar situada en posició inicial absoluta de mot.

[Acció regressiva] (Català general) *angúnia* AGONIA, *llonganissa* LUCANICIA, *palangana* *PALAGANA?, *parangonar* < italià *paragonare*, *orenga* ORIGANU. (Català dialectal) *volantins* < cast. *volatín* ‘volatí’, *sangrantana* < *sagrantana* < *sargantana*, *revenxinar* ‘reveixinar’, *rengunyar* ‘reganyar’, *barrombins* ‘barrobins’; *tangí* àr. *ṭaġīn* (Coromines, 1976-1977, vol. 3, p. 128); *hivern* HIBERNU ‘hivern’ (alg.); *enrònia* ‘errònia’; top. *Campanet* < *capana* CAPANNA (DECat, vol. 2, p. 464).

[Acció progressiva] (Català general) *cantimplora* < *cantiplora* ‘canta i plora’, *cemente/iri* COEMETERIU (amb epètesi segurament ja en llatí), *encongir-se* < cast. *encogerse*, *intrincat* INTRICATU ‘intricat’, *ningú* < cat. ant. *negú* NECU-NU, *ninxo* < it. *niccio*. (Català dialectal) *mans/xiula* derivat de ‘marcir’, *manganya* ‘maganya’, *manjarra* àr. *meğárr* (DECat, vol. 5, p. 362 i 473-474; Coromines, 1976-1977, vol. 3, p. 124), *manduixa* ‘maduixa’, *melinx* ‘melitxa’ (tipus de formiga), *desempelluncar* < *desempellucar* ‘desempallegar-se’, *mentàfol* ‘metàfora’, *encempegar* ‘encepegar’, *rominguera* *RUMICARIA ‘romeguera’, *onso* ‘ós’, forma antiga i dialectal generada possiblement a partir de la seqüència *un oso*; *marrada* < *marrada*, derivat del cat. ant. *marrir* germ. MARRJAN; *manrúbio* MARRUBIU ‘malrubi’ (Marina Alta, Costera); *marranxa* < *morratxa* (Gironès, eiv.); *manyonfla* ‘manyopla’, *pantonfla* ‘pantufla’ (men.).

[Acció regressiva i progressiva] *mançana* MALA MATTIANA ‘maçana’, *mangrana* ‘magrana’, *pantingana* ‘pantigana’, *mangencar* ‘magencar’, top. *Manrana*; àr. *monjàbena* cast. ‘almojàbana’ (val. (al)*monjàvena*; Martines, 2000, p. 100).

En un bon nombre de les variants indicades (*angúnia*, *palangana*, *rengunyar*, *encongir-se*, *mangencar*, *desempelluncar*, *intrincar*, *llonganissa*, *mangrana*, *manganya*, *ningú*, *orenga*, *palangana*, *pantingana*, *parangonar*, *rominguera*, *sangrantana*), l’epètesi de nasal té lloc davant d’una oclusiva velar, la realització de la qual pot propiciar un lleuger descens anticipant del vel i en conseqüència la formació d’un breu període vocàlic nasalitzat que pot ser integrat perceptivament com una consonant nasal independent. La inserció de nasal davant de consonant velar pot tenir lloc també en formes lèxiques sense una altra nasal: cat. gral. *llangardaix* < *llagardaix* LACERTU, *trinquet* ‘triquet’, *llangost* LACUSTA < LOCUSTA ‘llagost’ (n. occ., val.); *anguet*, *anguell*, *angueix* ‘aquet, aquell, aqueix’ (Pobla de Segur; DCVB, vol. 1, p. 691); *anglà* ‘aglà’ (pallarès, A. Empordà); *ronglar* derivat de *rogle* ‘rotlle’ (val. mer.; Colomina, 1985a, p. 147; secció III.3.2.4.1); cat. ant. *engual* AEQUALE (*Vides de Sants Rosselloneses*, DECat, vol. 4, p. 830); top. *Anglès* ECCLESIS, *Anglesola* ECCLESIOLA.

En algunes de les variants lèxiques esmentades la inserció de nasal ha tingut lloc immediatament davant d’una fricativa o africada palatoalveolar, context en el qual l’anticipació del soroll fricatiu durant part de la vocal precedent pot promoure la impressió de nasalització (*encongir*, *tangí*, *mangencar*, *manxiula*, *melinx*, *marranxa*, *monjàbena*, *ninxo*, *revenxinar*; Ohala i Busà, 1995). L’epètesi de nasal davant de [(t)ʃ, (d)ʒ] també ha operat en mots sense una altra consonant nasal, que són propis del català general (*rínxol* < it. *riccio* i potser *flonjo*; DECat, vol. 4, p. 45-47; vol. 7, p. 327) o que frueixen d’extensió dialectal considerable (secció III.7.1.6.2.1): *estrínjol* STRIGILE ‘estrijol’, *arínjol* ‘arítjol’, *rellonge* HOROLOGIU

‘rellotge’ (val., n. occ. sept.); *junge* ‘jutge’ (val.); gallicismes *llonja* ‘llotja’ i *bronxa/bronja* (val., mall.). Potser caldria afegir a aquesta relació *conxa*, que es remunta al castellà *colcha* o al francès *couche* ‘vànova’ (Principat, val.).

Cal adduir també alguns exemples d’inserció de nasal davant de fricativa labiodental o alveolar: *onso*, *mançana*, *manyonfla* i *pantonfla* en la nostra base de variants amb una altra consonant nasal en el mateix mot; *trumfa* *TUFARA ‘patata’ (centr., n. occ.); *promfesó* ‘processó’ (centr.; ALDC, mapa 572); *regalénsia* LIQUIRITIA ‘regaléssia’ (bal.); *llinsó* ‘lletsó’ (*llensó*, men.), *guinza* ‘guitza’, *trenze* i *senze* (val. mer.; Colomina, 1985a, p. 141; secció III.7.1.6.2.1).

Amb menys freqüència, el procés d’epèntesi de nasal pot haver ocorregut davant de vibrant o d’oclusiva oral labial o dental. Pel que fa al primer context, tenim vocables amb una altra consonant nasal ja esmentats (*enrònia*, *manrada*, *manrúbio*, top. *Manrana*) i l’evolució [r] > [rn] en vocables sense nasal contextual (secció III.7.1.6.2.4). En el segon context, l’epèntesi ha actuat a *brèndola* ‘brèdola’, *cimbori* CIBORIU i *escambell* SCABELLU ‘escabell’, i també en les variants dialectals *llentua* LACTUCA (tortosí, Castelló) i *calambruixa* formada sobre CANNABE (eiv.; DECat, vol. 2, p. 474). És explicable per epèntesi de nasal el canvi /k:/ > [nɰ] en les formes ribagorçanes *venllar* ‘vetllar’, *banlle* ‘batlle’, *binlla* ‘bitlla’ i *guanlla* ‘guatlla’ (DECat, vol. 1, p. 815; vol. 4, p. 714; secció III.3.2.4).

b) La pròtesi de [n] s’explica per aglutinació de les formes d’article *un* o *una* i està sovint condicionada per assimilació a una altra nasal present en el mateix mot: *nansa* ANSA (centr., ross.); *nerm* ‘erm’ (Cerdanya); *nalt* ‘alt’, *nom* ‘hom’, [nun] ‘on’ (ross.; Fouché, 1924a, p. 204); *nànic* ANATE ‘ànec’ (Pratdip).

7.3.2.2. BATEGANT

L’epèntesi de bategant pot ser motivada per assimilació de líquides. Aquest procés pot generar grups homosil·làbics amb C1 de qualsevol lloc d’articulació en cas que la inserció depengui d’una líquida següent, i sobretot amb C1 dental si la inserció depèn d’una líquida precedent.

[Acció regressiva, inserció postconsonàntica] (Català general) *tresor* THE-SAURU, *brúixola* < *búixola*, *grinyolar* < *ganyolar*, *sangrinyol* SANGUINEOLU ‘sanguinyol’. (Català antic) *gróndola* < *góndola* (DECat, vol. 4, p. 562). (Català dialectal) *mostrela* MUSTELA ‘mostela’, *descalandrat* < *encandralat* derivat d’*escàndol*; *brúfol* ‘búfol’ (val.); *bruïol* ‘buiol’ (mall., *brullol* val.); *esprígol* potser provinent d’*esplígol* SPICULU ‘espígol’ (mall.; DECat, vol. 3, p. 644); *brunyor* ‘bunyor’ (Empordà, *brinyol* alg.); *empatrollar-se* ‘empatollar-se’, *esbrúfuls* < *búfuls* ‘bufades’ (men.); *c/xiprell* < *cepell*, *envitricollar* ‘embullar’, derivat segurament de *baticoll* (mall., men.; DECat, vol. 1, p. 779); *escambrell* SCABELLU ‘escambell’

(Conca de Barberà); *estrel(a)* STELA ‘estel’ (val., ribagorça); *franzillot* < *fanzillot* ‘falcillot’, *trossal* ‘tossal’ (val. mer.); *fresol* FASEOLU ‘fesol’ (Ports, val. mer.); *gràngola* < *gàngola* ‘lleterola’ (Maestrat; DECat, vol. 4, p. 348); *granxola* < *gansola* (A. Empordà; DECat, vol. 4, p. 342); *prinyol* ‘pinyol’ (A. Urgell, Noguera, Solsonès, A. Vinalopó); *safranò/ària* < *safanòria* (n. occ. centr. i mer., Camp de Tarragona).

[Acció progressiva, inserció postconsonàntica] (Català general) *pollancre* < *pollanca*, *pollacra* < cat. ant. *pollaca* (DECat, vol. 6, p. 657-658), *registre* REGESTU, *celistre* CAELESTIA. (Català antic) *clemastres* < *clemastes* ‘cremall’ (DECat, vol. 2, p. 1039). (Català dialectal) *bilordra* ‘bilorda’, *vidaura* < **vidalbra* ‘vidalba’ (DECat, vol. 2, p. 277; vol. 9, p. 316), *al/rbrocer* format sobre ARBUTEU ‘arbocer’, *lletruga* LACTUCA ‘lletuga’, *almostra* ‘almosta’ (Camp de Tarragona, val.); *alfàbrega* (Principat, *alfàbega* val., mall., men.); *arge/ilagra* ‘argelaga’ (A. Urgell); *galdrufa* ‘baldufa’ (Llitera); *ballestra* BALLISTA ‘ballesta’ (mall., men.); *bar/ltrés* ‘esbarzer’, procedent de *barta* (Priorat); *bur/ltra* < **be(s)urta* (Noguera); *cartró* derivat de CHARTA (centr., *cartó* val., n. occ., bal.); *coltrell* CULTELLU ‘coltell’ (val., s. xix; Martines, 2000, p. 219); *empeltrar* ‘empeltar’ (A. Ribagorça); *enredrar* ‘enredar’ (val.); *o(r/l)triga* URTICA ‘ortiga’ (ross., nord del Principat); *ordre* ORDINE (Principat, ross., *orde* n. occ., val., bal., alg.); *palangrana* < *palangana* (men.); *espoltir* EXPULTIRE < *espoltir*, *llatra* ‘llata’, *lledroner* ‘lledoner’ (mall.); *murtra* MURTA ‘murta’ (centr., ross.); *soldregar* < **soldegar* *SOLLICITARE? (n. occ.); *sultra* ‘solta’ (A. Empordà; DECat, vol. 8, p. 39); *tartrana* ‘tartana’ (centr.); *tartranya* ‘tartanya’ (Camp de Tarragona); *didortra* RETORTA ‘redorta’ (Osona, Garrotxa).

[Acció progressiva i regressiva, inserció postconsonàntica] (Català general) *bertrol* VERTIBULU ‘bertol’. (Català dialectal) *rastrell* RASTELLU ‘rastell’, *rebrell* REBELLE ‘rebot’, *lletriscle* *LENTISC(U)LU < LENTISCU ‘lletisacle’, *lletrera* LACTARIA ‘lletera’; *polleg(ue)ral* < *pollegal* (DECat, vol. 6, p. 672); llinatge *Bartrolí* ‘Bartolí’.

[Inserció intervocàlica i preconsonàntica] *diarrera* ‘diarrea’ (Vall d’Albaida); *agrarnar* ‘agranar’ (Plana Baixa); *almàrsera* ‘almàssera’ (val. mer.); *esparvilat* ‘espavilat’ (centr. sept.); *parpallol* PAPILIONE ‘papallona’ (ross.).

També hi ha casos d’inserció de ròtica sense condicionament contextual aparent amb la formació consegüent d’una seqüència *Cr* i, menys freqüentment, d’un grup *rC*. Aquesta acció ha generat els mots del català general *canastra* < cat. ant. *canasta* i *síndria*, que en l’ètim àrab no tenia *r* (cast. *sandía*). Altres variants són dialectals: *antostra* ‘antosta’ (Penedès); *congestra* CONGESTA ‘congesta’ (A. Ribagorça); *escrui* *SCOCLU < SCOP(U)LU ‘escull’ (mall.); *esbrinçar* < *esvinçar* ‘trencar-se’ (Garrigues); *ginestra* GENESTA ‘ginesta’ (n. occ.); *primentó* < *pi-mentó*, *sernatxo* CENACULU ‘senatxo’ (val.); *vespra* VESPA ‘vespa’ (men., mall.,

indrets del Principat); *cagarniu* ‘caganiu’ (Priorat, Terra Alta, Camp de Tarragona); top. *Angostrina* format sobre ANGUSTU.

La distribució geogràfica de variants lèxiques indica que el valencià no és massa favorable a la repercussió de *r* (*orde*, *cartó*, *vespa*, *murta*, *alfàbega*, *safanòria*, *tartana*). Altres llengües romàniques presenten formes lèxiques amb repercussió de líquida darrere de dental, com ara l’occità (*Martro* MARTHA; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 362), l’italià (*balestra*, dial. *strela*; Rohlf, 1966, p. 465-466) i l’espanyol (*goldre* CORYTU, *hojaldre* FOLIATILE; Menéndez Pidal, 1968, p. 190).

7.3.2.3. LATERAL ALVEOLAR

a) Alguns mots també han experimentat epèntesi de *l*, motivada per assimilació en el context d’una consonant líquida següent o precedent.

[Acció regressiva] *esplígol* SPICULU ‘espígol’ (Ports); *folondrar* < **flondrar* < *fondrar* (mall.; DECat, vol. 4, p. 81); top. *la Floranca* ‘foranca’ (DECat, vol. 4, p. 115).

[Acció progressiva] (Català general) *renglera* derivat de francic HRING *reng* (*renguera* n. occ., val. sept.). (Català antic) *alflàvia* ‘alfàbia’ (DECat, vol. 1, p. 174). (Català dialectal) *baldufla* ‘baldufa’ (DECat, vol. 1, p. 589), *riscle* ‘cingle’, mot relacionat amb *risc* (val.; DECat, vol. 7, p. 333); *carrascla* < *carrasca* ‘garric’ (Priorat); *roscla* ‘rosca’ (eiv.); *ruscla* RUSCA ‘rusca’ (ross., Garrotxa).

En altres casos l’epèntesi de *l* no té condicionaments contextuals aparents o la consonant lateral s’afegeix després de la vocal inicial de mot *a*-.: *xumisclear* ‘somicar’, *almosta* < cat. ant. *amosta* cèlt. *AMBOSTA; *aumetlla* < **almetla* < cat. ant. *ametla* ‘ametlla’ (Camp de Tarragona, Priorat, Terres de l’Ebre; DECat, vol. 1, p. 279; vol. 3, p. 282).

b) En la forma lèxica del català general *llombrígol* *UMBILICULU, en el topònim ribagorçà *la Llínsola* INSULA i en la variant valenciana *leix AXE* ‘eix’ hi ha hagut pròtesi de lateral alveolar per aglutinació a partir de seqüències amb les formes d’article definit i amb la contribució de l’acció regressiva exercida per la consonant lateral següent en els dos primers mots. També en aquests dos mots, [l]- esdevingué [ʎ]- en data posterior.

7.3.2.4. DENTAL

En algunes formes lèxiques, la pròtesi de *d* s’explica per aglutinació de la preposició *de* i pot ser afavorida per la presència d’una oclusiva dental sonora en el

mateix mot. Exemples: dial. *dentrar* ‘entrar’ (DECat, vol. 3, p. 396-397); *dalt* ‘alt’ (ross.; ALPO, mapa 283); *dondada* ‘onada d’aigua’ (pallarès; Coromines, 1976-1977, vol. 2, p. 44); *dobrir* ‘obrir’ (mall., punts del ross.; SACAZE, mapa 174).

7.3.3. Dorsals

7.3.3.1. APROXIMANT PALATAL

a) L’epèntesi de [j] intervocàlica sol estar condicionada per l’acció d’una vocal mitjana anterior *e* precedent o següent, que sol ser tònica més que no pas àtona sobretot en els casos d’epèntesi regressiva.

[Acció regressiva] (Català general) *veiem* VIDEMUS, *creiem* CREDIMUS. (Català dialectal) *faiena* FACENDA < FACIENDA ‘feina’ (A. Ribagorça, Pallars, *faena* val., Ribera d’Ebre, tortosí); *graiella* CRATICULA ‘graella’ (centr., pallarès, A. Urgell, Noguera); *noiembre* ‘novembre’ (Noguera, *noembre* Noguera, Segarra, Lleida, Penedès); *paiella* PATELLA ‘paella’ (centr., pallarès, Andorra, A. Urgell); *plaiet* PLACERE (Empordà, pallarès, n. occ. sept. i centr., eiv.); *raiel* RADICE ‘arrel’ (pallarès, Garrotxa, Ripollès, *rael* Pallars, A. Urgell, Garrigues, Priorat, val. mer.); *maiestre* < cat. ant. *maestre* MAGISTRU ‘mestre’ (Pallars); *duient* ‘duent’, *coient* ‘coent’ (centr., n. occ.).

[Acció progressiva] *ideia* ‘idea’, *xemeneia* fr. *cheminée*; *teia* < cat. ant. *tea* TEDA < TAEDA (centr., mall., pallarès, men., *tea* val., eiv., part del n. occ.); *ar-reiar* *ARREDARE ‘arrear’ (centr.); *conreiar* *CONREDARE ‘conrear’ (centr., n. occ.); *reial* REGALE ‘real’ (Principat, pallarès, mall., *real* val., men.; DCVB, vol. 9, p. 311); *peial* PEDALE (pallarès, *peal* n. occ., val.); *pereia* PIGRITIA ‘peresa’ (pallarès, ribagorçà, *perea* n. occ., val.); s. XIII-XIV *leial* LEGALE (Llull).

També poden registrar inserció de [j] antihlàtica sobretot després de *e* tònica o àtona variants lèxiques d’origen forà o més o menys cultes: *teiatro* ‘teatre’, castellanismes *apeiadero*, *beiato*, *corxeia*, *empleio*, *feio*, *meneio*, *passeio*, *recreio*, *ta-leia*, *Teiodoro*, [x] *aleio*, gallicisme *lliure(i)a* (Mariner, 1953). És pròpia del dialecte nord-occidental sobretot central la inserció de [j] antihlàtica en contacte amb *e* després de la pèrdua de consonant labial en formes verbals: *portaie* ‘portava’, *cantaie* ‘cantava’ (Noguera, lleidatà, B. Cinca, Garrigues); *beiem* ‘bevem’, *deiem* ‘devem’, *ploient* ‘plovent’ (n. occ. sept. i centr.; Alcover i Moll, 1929-1932, vol. 2, p. 147 i 174).

L’epèntesi de [j] en posició intervocàlica és cosa sobretot del rossellonès, català central i parlars septentrionals del dialecte nord-occidental. En rossellonès i parlars septentrionals del Principat, el procés en qüestió té lloc sovint en contacte

amb [i] tònica: *calr*['ijə] 'caldria', *cantar*['ijə], *pr*['i'ju] 'parió', [ə'ji]*re* 'ahir', *p*[ə'ji]*s* 'país' (ross.; Fouché, 1924a, p. 235); [ə'ji]*nes* 'eïnes' (Ripollès; Schädell, 1909, p. 405); *v*[ə'ji] 'veí' (ross., pallarès). De fet, en el topònim de la vall de Finestres *la Treiola* TRICHILA?, la seqüència *ei* deu haver estat originada per dissimilació a partir del diftong [ij]. Malgrat tenir [ə] en el sistema vocàlic, els subdialectes mallorquí i menorquí no presenten casos d'epèntesi de [j] potser pel fet que aquesta consonant té una articulació evanescent en posició intervocàlica en els dos subdialectes (secció III.5.1.1.2).

El valencià i sobretot la zona meridional del dialecte nord-occidental rebutgen la inserció de [j] antihiàtica potser a causa de la fixesa que hi tenen les vocals. En valencià, a més dels exemples fornits anteriorment (*faena*, *peal*, *tea*, *real*, *pe-re-a*), cal destacar la manca d'inserció en formes verbals (*veent*, *creeu* 'creieu', *trea* 'treia', *traem* 'treiem', *quea*, *caïa* 'queia'; Alcover i Moll, 1929-1932, vol. 2, p. 153 i 169). La zona meridional del dialecte nord-occidental també registra exemples rellevants de manca d'epèntesi com *faena*, *peal*, *rael*, *perea* i d'altres: *aldea* (Priorat); *paella*, *caeu*, cast. *feo*, *real* (tortosí); *veem*, *caem*, *creem* (Baix Cinca, Terra Alta, Baix Aragó); *paella*, *teatro*, *real* (Garrigues); *emplear*, *graelles*, *diarrea* (Noguera; Fortuny, 1982, p. 109, 184, 264 i 277). Al Camp de Tarragona, la freqüència de formes amb [j] antihiàtica resulta superior a les comarques orientals (Alt Camp, Tarragonès) que a les properes als territoris on es parla català nord-occidental (Baix Camp).

Altres llengües romàniques presenten casos d'inserció de [j] en contacte amb vocal anterior i ocasionalment amb vocal alta posterior labial, de caràcter regressiu i progressiu: [lyjo] LUNA, [ha'rijə] 'farine', ['lijo] LIGAT, *idèio* en gascó i altres dialectes occitans (Millardet, 1910, p. 65 i 67; Ronjat, 1930-1941, vol. 1, p. 345 i 353); ['nijə] 'nido' i *pieie* 'piede' en italià dialectal (Rohlf, 1966, p. 297 i 474); *sayeta*, *peyón* i *leyer* en aragonès antic i *suyo* en espanyol (Menéndez Pidal, 1968, p. 133).

b) Presenten pròtesi de [j] condicionada per *e* accentuada les variants toponímiques *Ielna* 'Elna' i *Ieus* 'Eus' (ross.; Fouché, 1924a, p. 205), i les formes lèxiques ['je(y)wa] EQUA 'egua' (val.), *iera* AREA 'era' (àrea pirinenca) i *ierm* EREMU 'erm' (Pallars, Benasc).

7.3.3.2. VELAR

a) En posició intervocàlica, la inserció de velar en contacte amb vocal posterior labial s'adiu amb l'afinitat articulatòria existent entre la vocal contextual i la consonant afegida. El procés és sobretot regressiu i actua preferentment davant de vocal tònica, però pot ser també progressiu i condicionat alhora per les vocals precedent i següent. També és essencialment regressiu el reforçament de [w] en

[gw] en germanismes, arabismes i formes del català antic i dialectal analitzat en la secció III.5.2.1.

[Acció regressiva] (Català general) *beguda* < *beüda* BIBITU, *hagut* < cat. ant. *haüt* HABUTU, *fastigós* FASTIDIOSU. (Català antic) *pregon* < *preon* PROFUNDU. (Català dialectal) *vidrigola*, *judrigola* 'vidriola', *berguller* < **breguller* 'breülller'; *cadagú* 'cada u'; *agagús* 'gaús', *flaguta* < *flaiüta* 'flauta' (Camp de Tarragona); [ə'yon] 'a on' (centr., [ə'yun(t)] Camprodon, Vilallonga de Ter; ALPO, mapa 399); *bagul* 'baül' (Principat, *baül* val., mall.); *bragó* BRADO 'braó' (val. mer.); [kurni'yo] 'cornió' 'fruit del corner' (Priorat); (*en*)*ragonar* 'enraonar', *llagor* LABORE 'llavor', *tardagó* < *tardaó* TARDATIONE 'tardor', *alligoli* 'alioli', cast. *fego* 'feo' (A. Ribagorça); *esgragó* 'graó' (Berguedà); *facegura* 'farci(d)ura', *llegó* LOTONE 'lledó', *regolar* *ROTULARE 'redolar' (val. mer.; Colomina, 1985a, p. 124); *llagut* 'llaüt' (centr., *llaüt* n. occ. mer., val., bal.); *pago* PAVONE 'paó' (val., mall.); *pagor* PAVORE 'por' (tortosí); *pègol* PISULU 'pèsol' (ross.); *perigó* < *peiró* format sobre PETRA 'pedró' (val. sept.); *pregonera* '[herba] presonera' (Ripollès); *ragó* RATIONE 'raó' (Principat); *ragut* participi de RADERE 'raüt' (A. Urgell); *sagó* SATIONE 'saó' (ross., centr.).

[Acció progressiva] (Català general) *faluga* < cat. ant. *falua* 'falua'. (Català dialectal, topònims) *coguet* 'coet', *fuguell* *FUSELLU 'fusell', *lluguent* 'lluent'; *afugar-se* derivat de FUSU 'afuar-se' (B. Maestrat, Camp de Tarragona); *ajugar* 'ajudar', [dʒu'yan] *Joan* (val. mer.); *cruga* CRUDA 'crua' (B. Maestrat, A. Cerdanya; ALPO, mapa 172); *cuga* CODA 'cua' (ross., A. Ribagorça, Cerdanya); *dugues* DUAS 'dues' (centr.); *fuguet* 'fuet' (ross., A. Ribagorça); *gruga* GRUE 'grua', *puga* 'pua' (A. Ribagorça); *juguí* JUDICIU 'juí', *roguín* 'roín' (Montsià; Gimeno, 1982, p. 195); *menjuga* 'menjua' (n. occ. mer., val.); *nugar* *NUDARE < NODARE 'nuar' (n. occ., val.); *roguégó* format sobre *ROSICARE 'rosegó' (ross., Camp de Tarragona); *roguella* derivat de ROSA 'rosella' (Garrigues, Llitera); *sanjugana* [ε] 'santjoanada' 'verbena de Sant Joan' (B. Cinca); *sugar* SUDARE 'suar' (Ribagorça, B. Cinca); top. ribagorçans i pallaresos *la Vedoga* < *l'Avetosa*, *la Cluga* CLUSA i *la Petroga* PETROSA, amb g inserida després de la caiguda de S (secció III.1.7.4).

[Acció regressiva/progressiva] (Català general) *estugós* AESTUOSU (DECat, vol. 3, p. 812). (Català dialectal) *bugor* VAPORE < *buor* 'bavor'; *sugor* 'suor' (val.).

Cal afegir als exemples anteriors casos d'inserció de velar davant de [w] com *megua* 'meua', *tegua* 'teua' i *segua* 'seua' a la Llitera i al Baix Cinca (Sistac, 1993, p. 158; Galan i Moret, 1995, p. 49), i *meugua*, *teugua*, *seugua*, *cregueta* 'creueta' i *aniguar* 'aniuar' en ribagorçà (Haensch, 2003, p. 102; secció III.5.2.1.1).

És possible que, en algunes de les variants exposades més amunt, la presència

de g s'hagi produït per substitució directa de consonant labial per consonant velar. Aquest hauria pogut ser el cas de la forma *bogor* VAPORE 'xafagor' del Camp de Tarragona per tal com les formes *bovor* i *buor* també són presents a la comarca, i de la forma valenciana *núgol* NUBILU 'núvol' que podria provenir de l'antic *núul* o directament de *núvol* (secció III.7.2.1.1).

El procés d'inserció que ens ocupa també pot haver tingut lloc davant o darrere de vocal anterior, context en el qual les consonants velars són o poden ser articulades en un indret avançat palatovelar o postpalatal. Alguns hiats desfets per la consonant velar i esmentats en la relació anterior de formes lèxiques tenen una vocal tònica anterior i una vocal àtona posterior labial (*juguí*, *lluguent*, *roguella*, *roguín*, *alligoli*). Altres hiats presenten vocal anterior però no pas *o*, *u*: *ri-guent* 'rient' (Cerdanya); [ə'ʝirə] 'ahir' (ross.; ALPO, mapa 284); *emplegar* 'em-plear' (A. Ribagorça); *volligana* 'voliana' 'papallona' (Garrigues); *llàntiga* 'llàntia' (B. Cinca; Galan i Moret, 1995, p. 30). L'epèntesi en formes de present de subjuntiu com *sàpiga* i *càpiga* (cat. ant. *sàpia* SAPIAT, *càpia* CAPIAT) pot ser atribuïda a la presència de *i* precedent i també a influències analògiques (Moll, 1952, p. 223; Badia, 1951, p. 303).

La inserció de velar és especialment freqüent en rossellonès i nord-occidental, i presenta alguns exemples en el dialecte central i, en grau inferior, en el dialecte valencià. El balear opta per l'epèntesi de /v/ en hiats de les mateixes característiques.

Altres llengües semblen atorgar preferència a la direcció regressiva quan la inserció de velar és promoguda per vocal labial i a les dues direccions regressiva i progressiva quan l'epèntesi té lloc en contacte amb vocal anterior: italià dialectal i antic *pagone* PAVONE, *aguto* 'avuto', *a[g]irone* 'airone', *magestro* 'maestro', *spiga* 'spia', *idega* (Rohlf, 1966, p. 473-474); gascó *pregun* PROFUNDU, s. xiv *pagor* PAVORE (Millardet, 1910, p. 63); portuguès dialectal *dugas* DUAS (Leite de Vasconcellos, 1987, p. 105).

b) La pròtesi de /g/ en les formes lèxiques del català general *gosar* < *osar* AU-SARE 'osar' i del mallorquí *gobi* < *obi* ALBEU 'obi' deu haver estat propiciada per inserció de velar antihiàtica quan els vocables *osar* i *obi* anaven precedits d'un mot acabat en vocal. Per la seva banda, la forma valenciana *gruga* d'*oruga* ERUCA pot provenir d'una variant *guruga* amb velar protètica (DECat, vol. 3, p. 426).

7.4. Epítesi

7.4.1. Dental i alveolar

a) El procés d'epítesi d'oclusiva dental té lloc en mots paroxítons acabats sobretot en [i]. Exemples: *andàmit*, *àpit*, (*ai*)*xèrrit* 'xerri', *cànvit*, *collègit*, *espòlit*,

evangèlit, *flèndit* ‘fendi’, *gènit*, *vògit* ‘vogi’, *reb[ə]mbòlit* ‘rebombori’, [sam'bòlit] ‘cimbori’, *enjòlit*, *sòm(n)it*, *trènit* TRIENNIU ‘trienni’, *grèmit*, *llàvit*, *mèdit*, *ò(u)bit* ‘obi’ ALBEU, *prèmit*; *grèfit* < **gravi*, *nòlit* *NAULIU (DECat, vol. 4, p. 652; vol. 5, p. 952); *ràfit* < cat. ant. *rafe* (A. Urgell, Noguera); *ensèmit* ‘ensems’ (tort.; DECat, vol. 3, p. 373); *tríbit* TRIPANU? ‘tribe’ (pallarès; Coromines, 1976-1977, vol. 2, p. 45). Les formes *èquits* ‘equis’ i *llàpits* ‘llàpis’ deuen ser ultracorreccions. Ocasionalment l’epítesi de dental ha tingut lloc darrere de vocal tònica, com en el cas de la variant *escorpit* SCORPIU ‘escorpi’ (ross. *escúrpit*, Empordà *escòrpit*), i dels monosíl·labs *eit* ‘eix’ (ross.; Veny, 1978, p. 60) i *òits* < cat. antic i dial. *oi* ODIU ‘fàstic’ (Empordà, Camp de Tarragona).

A diferència de l’epítesi darrere de vibrant (secció III.4.3.2), l’epítesi de *t* darrere de [i] s’estén per tot el domini dialectal amb inclusió del valencià. Ha estat suggerit que aquest fenomen és explicable per reforçament motivat per un increment del grau de constricció dorsal de la vocal (Recasens, 1996a, p. 225), o bé per analogia de llatínismes com *dipòsit*, *dèbit*, *hàbit* i *trànsit*. El procés apareix documentat als segles XV-XVI (DECat, vol. 5, p. 952), si bé n’hi ha exemples ocasionals en època anterior com *nòlit* (s. XIII) i possiblement *escorpics*, en què l’oclusiva velar devia substituir una oclusiva dental anterior en el temps (*Vides de Sants Rosselloneses*).

Menys sovint, l’epítesi d’oclusiva dental pot tenir lloc darrere de *e* àtona en mots paroxítons propis sobretot del pallarès: *àrguets* *ARGANOS ‘àrguens’, *còvet* COPHINU ‘cove’, *màpet* ‘mapa’, *llémets* LENDINES ‘llémenes’, *vímet* VIMEN ‘vimet’ (també centr.), *tàvet* TABANU ‘tavec’ (també A. Cerdanya) i *ràvet* RAPHANU ‘rave’ (Coromines, 1976-1977, volum 2, p. 45). Segons Coromines (DECat, vol. 9, p. 285), *vímet*, *còvet* i *ràvet* s’haurien format a partir de les variants *vímets*, *còvets* i *ràvets* dels plurals *vímens*, *còvens* i *ràvens*. El reforçament de [u] o [w] disposa de *sàput* ‘sapo’ (Camp de Tarragona, Llitera, Segrià), les variants rosselloneses *llebraut* < *llebrau* ‘llebre petita’ i *saraut* cast. *sarao* (Fouché, 1924a, p. 243), i formes verbals de 1a persona del present d’indicatiu (centr. sept. *càntot*, *pàrlot*; Alcover i Moll, 1929-1932, vol. 2, p. 81).

b) Algunes consonants dentals i alveolars epentètiques actuen com a segments d’enllaç en el domini de la frase i en formacions verbals amb clític: *an* [u]nt ‘a on’ (ross.); *an ell*, *an algú* ‘a ell, a algú’, *on*[t] *és* ‘on és’, *anan*[t]-*hi*, *vagin*[t]-*hi*, *posin*[t]-*ho* (ross., Principat); *a*[ð] *ell*, *pa*[ð] *ell* (val.).

7.4.2. Velar

a) Tal com s’esdevenia amb l’epítesi de dental, l’epítesi de velar és especialment freqüent en mots paroxítons darrere de vocal àtona sobretot anterior, la qual cosa està en consonància amb el fet que la consonant afegida i la vocal con-

textual són produïdes amb elevació del dors. Exemples: cat. gral. *camàlic*; *aèric* 'aeri', *esquèrric* 'esquerri', *pàtic* 'pati' (B. Cinca; Galan i Moret, 1995, p. 34); *rebombòric* 'rebombori', *tròlec* 'trole' (tortosí, val.). Algunes variants amb velar final haurien pogut ser originades per substitució d'oclusives a partir de formes amb *t* epitètica (secció III.7.1.3.1): *vímec* < *vímet*, *tàvec* < *tàvet*, i també *ràfec*, *còvec* i *ràvec*. En alguns casos pot pensar-se en una substitució [t] > [k] per canvi de sufix (*llémecs*, *créixecs* 'créixens').

Menys sovint l'epítesi de velar té lloc darrere de vocal àtona posterior o de [w], segments amb els quals les consonants velars posteriors comparteixen indret d'articulació. Casos d'inserció d'aquestes característiques són les formes rossel·lo-neses *llebrauc* < *llebrau* 'llebre petita', *pórroc* PORRU 'porro' i *niuc* NIDU 'niu', així com *cruc* 'cru' CRUDU (ribagorçà) i *nuc* 'nus' NODU (val.) explicables també per analogia de la *g* antihiàtica de *cru(g)a* i *nu(g)ar* (DECat, vol. 2, p. 1067). Un cas particular n'és el reforçament de les formes de 1a persona del present d'indicatiu en variants com *pàrloc/pàrlec/pàrlíc*, *òmplic*, *òbric*, *búlloc* i *bàtec* en central septentrional, Baix Camp - Priorat (terminacions verbals -oc, -ic), tortosí, val. (-ic), Maestrat i B. Camp (-ec) (Alcover i Moll, 1929-1932, vol. 2, p. 87; vol. 4, p. 9, 71 i 84; Alcover, 1908, p. 302; Recasens, 1985, p. 175).

El reforçament postvocalic amb [k] pot haver operat després de segment vocàlic alt anterior o posterior en occità provençal (*nic* NIDU, *nuc* NODU; Bouver, 1976, p. 297) i en contextos anàlegs en el francoprovençal de Valais (*mec* MENSE, *proc* PRODE; Jeanjaquet, 1931, p. 45).

b) Darrere de consonant pot haver-hi reforçament amb [k] de monosíl·labs acabats en ròtica, potser com a alternativa al reforçament amb [t]: *llarc* 'llar' (ross.), *marc* 'mar' i *porc* 'por' (centr.), i també *pérc* 'pér' 'cossi' i *turc* 'tur' (mall.; DECat, vol. 8, p. 933). L'epítesi d'oclusiva velar també pot actuar en mots acabats en nasal (centr. *trenc* 'tren').

7.5. *Metàtesi*

7.5.1. *Migració de líquida alveolar*

7.5.1.1. *MATEIXA SÍLLABA*

En un bon nombre de variants lèxiques és especialment freqüent la permutació de bategant amb una vocal adjacent en les dues direccions, regressiva amb desplaçament cap a l'esquerra CVr > CrV (*esbarzer* > *esbrazer*) i progressiva amb desplaçament cap a la dreta CrV > CVr (*bragueta* > *bargueta*). És possible que aquestes variants siguin generades no pas per metàtesi estricta sinó per dos mecanismes successius, a saber, epètesi de [ə] com a resultat de la categorització segmental d'un element vocàlic curt existent entre la ròtica i la consonant adja-

cent, i l'elisió consegüent de la vocal mitjana central originària. D'aquesta manera, *esb[ə]r[ə]zer* i *b[ə]r[ə]gueta* podrien esdevenir *esbrazar* i *bargueta* si s'assigna rol fonemàtic a l'element [ə] inserit.

La metàtesi regressiva i progressiva de bategant opera sobretot en posició pretònica i, tal com deixen entreveure els exemples esmentats a continuació, el resultat del procés depèn en gran manera del lloc d'articulació de la consonant que forma part de la seqüència CrV. Efectivament, el procés afavoreix i evita seqüències CrV amb consonant labial o labiodental (*persiana* > *pressiana*, *braguer* > *barguer*) i evita seqüències CrV amb consonant velar (*cropó* > *corpó*), i això a causa dels motius següents: per una banda, resulten freqüents les seqüències *p/brV* i *p/bVr* per tal com la manca d'activació de la llengua durant la producció de /p, b, f/ fa que el gest apical de *r* pugui sobreposar-se en major o menor mesura a la consonant labial; per una altra banda, una dificultat més gran de superposició entre el gest apical de la consonant ròtica i el gest dorsal de /k, g/ fa que hi hagi un predomini clar de les seqüències *c/gVr* sobre les seqüències *c/grV*. En algun cas la transposició que ens ocupa tenia lloc ja en llatí vulgar (*trull* *TROCULU < TORCULU; DECat, vol. 8, p. 912).

[Canvi regressiu CVr > CrV, consonant labial o labiodental] cat. gral. *préssec* PERSICU; *bricoc/t*, *a/obrecroc* 'albercoc', (*al*)*bregínia* 'albergínia', *bregant* 'bregant', *calabre* 'cadàver', *esbrazar* 'esbarzer', *fragalada* 'fargalada', *primís* 'permís', *pressona* 'persona', *pressiana* 'persiana', *profidi* 'perfidia'; *precurat* 'percurat' (DECat, vol. 2, p. 1110); *frugar* 'furgar' (A. Ribagorça).

[Canvi regressiu CVr > CrV, consonant dental] *martri* 'màrtir', *trezer* 'tercer'; *cantre* 'càntir' (pallarès); *romir* < **dromir* 'dormir' (alg.); *travolta* 'tal volta' (Fraga).

[Canvi regressiu CVr > CrV, consonant velar] *crocat* 'corcat', *craxofa* 'carxofa', *granatxa* 'garnatxa', *graneu* 'garneu'; *grafí* 'galfí' amb el significat de 'delfí' (alg.).

[Canvi progressiu CrV > CVr, consonant labial] *alborcer* < *arbrocer* 'arbocer', *bargueta* 'bragueta', *barguer* 'braguer', *bergadora*, *bergar* 'bregadora, bregar', *borgit* 'brogit', *borseral* 'brosseral', *bursent* 'brusent', *fa/orbiol* < *frabiol* 'flabiol', *pernòstic* 'pronòstic', *porfessó* < *professó* 'processó', *safarnòria* < *safranòria* 'safanòria'; *borseguer* 'brosseguer', *embornals* < **umbrenals*, *ferginal* < *freginal* 'farra-genal' (DECat, vol. 2, p. 275; vol. 3, p. 280 i 899); *palmavera* 'primavera' (alg.); *bergater* < *bregater*, *s[u]bert[u]t* 'sobretot', gallicismes *berloc* fr. *breloque*, *berte*[l:]a fr. *bretelle* i *parlina* fr. *praline* (ross.; Fouché, 1924a, p. 240); top. *Burgar* 'Brugar', *Burguera* 'Bruguera'.

[Canvi progressiu CrV > CVr, consonant dental] *caterdal* 'catedral'; *tardossa* 'tradossa' TRANS DORSU (DECat, vol. 3, p. 191); top. *Martés* MATRES.

[Canvi progressiu CrV > CVr, consonant velar] *carfoll* ‘clofoll’, *carmallers* ‘cremallers’, *corpó* ‘cropó’, *escarpinell* ‘crespinell’, *Guergori* ‘Gregori’, *garnar* ‘granar’, *guérbol* ‘grèvol’; *garvilles* < *gravilles* ‘graelles’, *carbata* fr. *cravate* (ross.; Fouché, 1924a, p. 262); *dorbir* < *dobrir* ‘obrir’ (capcinès); *queraïlla* ‘criadilla’, *quirdar* ‘cridar’ (val.).

Pel que fa a les tendències dialectals, s’observa una certa preferència per la transposició CVr > CrV en balear (*bregant*, *pressona*, *pressiana*, *profidi*, *ubregínia*, *trece*, *craxofa*, *graneu*) i pel procés invers CrV > CVr en rossellonès potser com a reminiscència del mateix canvi en occità (*bargueta*, *bergater*, *berloc*, *bertella*, *parlina*, s[u]bert[u]t, *carbata*). Els altres dialectes no semblen afavorir cap d’ambdós patrons. Efectivament, trobem exemples del procés CVr > CrV en nord-occidental (*primís*, *presona*, *esbrazer*), valencià (*brasínia* ‘albergínia’, *fragalada*, *precurat*) i central (*bricoc*, *pressiana*, (a)ubregínia, *granatxa*), i exemples del canvi invers CrV > CVr en els mateixos dialectes (n. occ. *bursent*, *Guergori*, *bergar*, *carfoll*, *corpó*, *guérbol*; val. *borseguer*, *borseral*, *quirdar*; centr. *borgit*, *Burguera*, *safarnòria*).

L’absència de grups tautosil·làbics d’estructura Cr en posició inicial de síl·laba en àrab explica potser la transposició dels segments d’aquella seqüència en les variants lèxiques *quirdar* (val.), *albercoc* i *garbell* (cat. gral.), i en els topònims *Formentera* i *Formentor* PROMONTORIU, *lo Llavarco* LAVACRU i *Xiarc* SIA-GRIU. Com a reacció envers aquesta tendència s’expliquen, segons Coromines, ultracorreccions de caràcter mossarabitzant com els topònims valencians *Fletx* FILICE i *Calatrava*, aquest darrer derivat d’un arabisme amb la seqüència *tarb* (OnCat, vol. 1, p. 86).

7.5.1.2. SÍLLABES DIFERENTS

a) La migració de bategant entre síl·labes adjacents amb formació d’un nou grup Cr és més sovint regressiva (CV(C)CrV > CrVC(C)V) que no pas progressiva (CrVC(C)V > CVC(C)rV). Les dades exposades seguidament indiquen dues altres tendències generals. Per una banda i tal com s’esdevé en altres llengües (Blevins i Garrett, 2004; Dumenil, 1987), la ròtica sol desplaçar-se cap a una síl·laba més prominent, la síl·laba inicial de mot, que la síl·laba originària. Per una altra banda, el desplaçament de la consonant ròtica genera noves síl·labes d’estructura CrV amb labial o labiodental (*fadrí* > *fradí*) i també dental (*catedral* > *catredal*) més que no pas amb consonant velar (*cabra* > *craba*). Aquesta preferència segmental guarda relació amb les mateixes restriccions que hem esmentat en la secció III.7.5.1.1: les consonants labials i [r] són emeses amb articuladors independents i, per tant, poden sobreposar-se fàcilment; les consonants dentals i [r] són

en gran manera homorgàniques i per tant poden ser coproduïdes; es fa difícil coordinar l'activitat dorsal de les consonants velars i apical de [r], amb la qual cosa resulta més factible realitzar seqüències CVr que seqüències CrV en aquestes circumstàncies.

[Canvi regressiu CV(C)CrV > CrVC(C)V, consonant labial] *brívia* VIPERA 'víbria', *brondell* 'bondrell', *cabreste* 'cabestre', *fràbica* 'fàbrica', *fradí* 'fadri', *frebe* 'febre', *pradí* 'padri', *predís* 'pedrís', *prató* 'patró', *probe* 'pobre', *prodir* 'podrir', *prebe* 'pebre', *preda* 'pedra', *bravada* < **bavrada* 'bavarada'; *aprostats* 'apostrats' (mall.; Moll, 1934, p. 25); *prende* < *pendre* 'prendre', *freber* 'febrer' (alg.; Pais, 1970, p. 66; DECat, vol. 6, p. 420); *propessia* 'apoplexia' (val.).

[Canvi regressiu CV(C)CrV > CrVC(C)V, consonant dental] *catredal* 'catedral', *dribell* < *dibrell* *LABRELLU 'gibrell', *trigue* 'tigre'; *drobir* < *dobrir* 'obrir' (mall., capcinès); *drinto*, *drins* 'dintre' (ribagorçà); *entregue* INTEGRU (cat. ant., val. mer.); *madrastra* 'madastra' (Llitera, Selva); *rastal* < **drestal* 'destal', *rotina* < **drotina* 'doctrina', (en)trende '(en)tendre' (alg.).

[Canvi regressiu CV(C)CrV > CrVC(C)V, consonant velar] cat. gral. *cranc* CANCRU; *crestar* 'castrar', *crobir* 'cobrir', *crompar* 'comprar', *Grabiel* 'Gabriel'; *craba* 'cabra' (ribagorçà, capcinès, alg.); *cogrombe* 'cogombre' (alg.); *cramba* 'cambra' (capcinès); *gribell* 'gibrell' (Maella).

[Canvi progressiu CrVC(C)V > CVC(C)rV, consonant labial] *fabriol* 'flabiol', *quebrassa* 'crebassa', *copró* 'cropó'; *quebrantada* 'crebantada' (DECat, vol. 2, p. 1032).

[Canvi progressiu CrVC(C)V > CVC(C)rV, consonant dental] *costra* 'cros-ta', *pedricar* 'pedicar', *cotrell* < *crotell* 'clatell', *fedrolíc* 'fredolíc', *pàtric* 'pràctic', *patracol* 'protocol'; *detr a* 'dret a', *quidrar* < *cridar* (val.).

S'observa una preferència clara pel canvi CV(C)CrV > CrVC(C)V en alguerès (*rotina*, *craba*, (en)trende, *probe*, *romir*), mallorquí i menorquí (*aprostats*, *cabreste*, *fradí*, *pradí*, *pradís*, *prende*, *probe*, *prodir*, *prebe* i *prebot*, *preda*, *catredal*, *drobir*, *trigue*), capcinès i, en menys mesura, rossellonès (*probe*, *prebe*, *craba*, *cramba*, *crobir*, *crompar*), ribagorçà (*frebe*, *probe*, *drinto*, *craba*, *probe*, *crompar*) i altres àrees del dialecte nord-occidental (*prebot*, *fràbica*, *crestar*), i català central (*prebot*, *catredal*, *Grabiel*, *crestó*). En valencià, al costat de casos d'aquestes característiques (*dribell*, *crompar*), trobem una certa tendència a afavorir la direcció progressiva CrVCV > CVCrV (*costra*, *detr a*, *copró*, *quebrassa*, *quebrantada*).

b) Altres desplaçaments de la consonant ròtica entre síl·labes adjacents o més llunyanes són minoritaris (regressius: CVCVr > CVrCV, CVVCrV > CrVVCV; progressius: CVrCV > CVCrV i CrVCVCV > CVCVCrV).

[Canvi regressiu CVCVr > CVrCV] *escarmalar* ‘escamarlar’, *carganera* < *ca-garnera* ‘cadenera’.

[Canvi regressiu CVVCrV > CrVVCV] *proaga* < *poagra*, *tre(i)ato* ‘teatre’.

[Canvi progressiu CVrCV > CVCrV] *gudriola* ‘guardiola’, *sagrantana* ‘sargantana’.

[Canvi progressiu CrVCVCV > CVCVCrV] *pessebre* PRAESEPE (DECat, vol. 6, p. 472).

c) Menys sovint, la migració a distància pot afectar també la lateral alveolar: (CVCCIV > CIVCCV) *blincar* ‘vinclar’; (CVICV > CVCVI) *cabilsó* ‘calbissó’; (CV(C)CVCIV > CIV(C)CVCV) *esclotifat* ‘escotiflat’, *plantofa* ‘pantofla’. Pot haver-hi, així mateix, migració dels graduals [j, w]: *sinc[w]às* < *si un cas* (B. Cinca); *lluenga* < *llengua* (A. Ribagorça).

7.5.2. Permutació

7.5.2.1. CONSONANTS ADJACENTS

Un altre tipus de metàtesi consisteix en la permutació de dues consonants adjacents, una de les quals sol ser (si bé no necessàriament) una consonant líquida.

a) En un bon nombre de casos la permutació en qüestió afecta sobretot seqüències integrades per dues líquides o per una líquida i una consonant dental o alveolar.

(lr > rl) *erla* < ross. *elra* ‘heura’ (capcinès).

(rl > lr) *bolra* ‘borla’ (Luna, 1982, p. 37); *fèllera* < **felra* FERULA, *mèllera* < **melra* MERULA (men.; Moll, 1932, p. 406).

(nr > rn) *gernació* ‘generació’; *sernissol* < **cenrisolo* CINERIS OLOR (DECat, vol. 7, p. 835).

(dl > ld) *veldar* VIGILARE ‘vetllar’, *molde* MODULU, (g)*ualda* germ. QUAHTILA ‘guatlla’, *amelda* *AMIDDULA ‘ametlla’, *rolde* ROTULU, *espalda* SPATULA. Aquesta permutació és pròpia del valencià i de parlars nord-occidental meridionals (secció III.3.2.4.1).

b) És inusual la permutació consonàntica sense intervenció de líquida: (dm? > nd) top. *Marenda* MARITIMA; (nm > mn) *escamnar* < *escatmar* *SCATTIMARE? (DECat, vol. 3, p. 463-464); ([ks] > [sk]) *tasca* *TASCA? < TAXA, top. *Mascança* MAXENTIANU, *Masquefa* àr. *maqsîfa*; (sp > ps) *capsa* < *caspa* (alacantí; Segura, 1998, p. 51); (ps > sp) *engospar* < *copsar* (mall.); (st > ts) *Cocentina* COS-

TENTANIA < CONTESTANIA (OnCat, vol. 3, p. 396); (*ig* > *g[j]*) *àlguia* < *àliga* AQUILA (ross., Garrigues); (*ib* > *b[j]*) *òlbia*, *ò[b:]ia* < *òliba* (Segrià, Garrigues).

Els casos de metàtesi entre obstruents (oclusives, fricatives) esmentats no sempre s'adiuen amb la tendència esperada a fer que l'oclusiva ocupi la posició inicial de síl·laba (*ts* > *st*, [*ks*] > [*sk*], *ps* > *sp*; Ultan, 1971). Pel que fa a la possibilitat que el vocable *pinta* provingui de *PENCTINE i no pas de PECTINE en virtut d'una metàtesi *tn* > *nt*, vegeu DECat, vol. 6, p. 545-547.

c) La formació de diftongs creixents ([j]V) a partir de diftongs decreixents (V[j]) és pròpia sobretot del nord-occidental centromeridional, valencià i alguerès, i s'adiu amb una tendència a afavorir aquest tipus de diftong i l'estructura CV en aquestes zones dialectals. El canvi V[jr]V > V[rj]V (ocasionalment V[ir]V > V[ri]V) a l'acabament de mot té lloc sovint al Segrià, a les Garrigues, a l'Urgell i a la Noguera (*àrie*, *drapàrie*, *gàrie*, *bòria*, *pescàrie*, *perió*, *cúrio*), i també en valencià meridional (*àrie*, *bòria*, *cúrio*, top. *Benifarió* < *Benifairó*, *cària* < *ca(d)ira*), comarques meridionals del dialecte nord-occidental com el Baix Ebre, el Baix Cinca, la Terra Alta i la Ribera d'Ebre (*cúrio*, *pariastre*, *mariastra*, *àrie*, *bòria*, *gàrie*), alguerès (*bòria*, *àrie*, *buriar* < *buirar* 'buidar') i menorquí (*allàrie* 'en l'aire', *gàrie*; Moll, 1932, p. 410). Resulta menys freqüent la formació de diftong creixent mitjançant permutació de [j] amb altres consonants: *almònia* 'almoïna' (B. Cinca); *descudiar* 'descuidar', *axiò* 'això' (Valls del Vinalopó). Algunes variants amb permutació de [w] d'àmbit valencià són *àuia* < *àiua* 'aigua', *anfuegar* 'aufegar', *Jamue* 'Jaume' i *ambuert* < *aubert* 'obert'.

La formació de diftongs decreixents a partir de diftongs creixents o hiats explica les formes lèxiques del català general *boira*, *xicoira* i *foira* provinents de BOREAS, CICHORIA i FORIA. També caldria incloure en aquest apartat la variant antiga *tuit* TOTTI generada probablement a partir de seqüències *tuti* + vocal inicial de mot (DECat, vol. 8, p. 659). Pel que fa a la permutació de [w] o [u], tenim variants lèxiques d'àmbit general com *viuda* VIDUA 'vídua' i *euca* i *euga* EQUA, i d'altres d'àmbit dialectal com *baurrer* < *barruer* 'berruguer'.

7.5.2.2. CONSONANTS NO ADJACENTS

Les dades dels apartats III.7.5.2.2.1-III.7.5.2.2.9 indiquen que la permutació entre consonants pot tenir lloc també entre segments no adjacents, sovint però no necessàriament amb intervenció d'almenys una consonant líquida.

7.5.2.2.1. Entre líquides

(*r-l* > *l-r*) *palaura* 'paraula', *milacre* 'miracle'; *colaret* 'coralet' (DECat, vol. 2, p. 921); *olendra* HIRUNDULA (ross.).

(*l-r > r-l*) *úrçola* ‘úlçera’, *regalísia* LAQUIRITIA, cat. gral. *rajola* < àr. *la*[dʒ]*ora*.
 (*r-[ʎ] > [ʎ]-r*) cat. gral. *mallerenga* < *mar(e)llenga*; *pellieró* < *perelló* ‘penelló’;
camalleres < *camarelles* ‘caramelles’ (DECat, vol. 2, p. 558).

(*[ʎ-r > r-[ʎ]*) *perellofa* ‘pellerofa’, *baralluc/ga* ‘ballaruca’; *barallofa* < **ballaro-fa* (DECat, vol. 1, p. 602).

(*l-[ʎ] > [ʎ]-l*) *Villalonga* < *Vilallonga*.

7.5.2.2.2. Entre líquida i consonant labial o labiodental

(*p-r > r-p*) *careputxa* ‘caperutxa’.

(*b/v-[r] > [r]-b/v*) *garravera* ‘gavarrera’; *rabejar* ‘barrejar’ (DECat, vol. 1, p. 679).

(*m-[r] > [r]-m*) *escarramar-se* ‘escamarrar-se’ (DECat, vol. 2, p. 447).

(*r-m > m-r*) *camarelles* ‘caramelles’.

(*v/b-l > l-v/b*) *acolivlar-se* ‘acovilar-se’ format sobre *covil*; cat. gral. *òliba* < val. *òbila* germ. *UWWILA.

(*f-l > l-f*) *matalafua* ‘matafaluga’.

(*[ʎ]-v > v-[ʎ]*) *esvallís* ‘esllavís’.

7.5.2.2.3. Entre líquida i consonant dental o alveolar no líquida

(*d-[r] > [r]-d*) *rader* ‘darrer’, *radere* ‘darrere’.

(*n-r > r-n*) *llargandaix* ‘llangardaix’; llinatge *Boronat* < *Bonarar* BONA
 HORA (DECat, vol. 1, p. 761).

(*r-n > n-r*) *capinorat* ‘capironat’, *sangartana* ‘sargantana’; *nereta* ‘oreneta’
 (Empordà); top. *Menargues* (VILLAS) MARIANICAS.

(*r-s > s-r*) *muixirec* ‘muricec’, *cisera* CERASIA (ribagorçà).

(*d-l > l-d*) *oludar* ‘udolar’ (DECat, vol. 8, p. 953).

(*l-d > d-l*) *escardalenc* < **escarladenc* (DECat, vol. 3, p. 489).

(*n-l > l-n*) topònim *Vilanesa* ‘Vinalesa’.

(*l-ç > ç-l*) topònim *Xirles* < *Cisles* SILICES.

(*[ʎ]-d > d-[ʎ]*) *delloner* ‘lledoner’.

(*[ʎ]-n > n-[ʎ]*) *venaller* ‘avellaner’.

(*[ʎ]-s > s-[ʎ]*) *dessepillar* ‘desllapissar’.

7.5.2.2.4. Entre líquida i palatal o velar

(*[k]-r > r-[k]*) *curucull* ‘cucurull’.

(*g-r > r-g*) *murugó* < *muguró* ‘mugró’.

(*[r]-g > g-[r]*) *garratiu* ‘regatiu’ (ross.; Fouché, 1924a, p. 241).

(*r*-[n] > [n]-*r*) *anyaró* ‘aranyó’.
 ([j]V*r* > *r*V[j]) *berellol* < *bellerol* ‘abellerol’.
 (*g*-*l* > *l*-*g*) *àliga* ‘àguila’.
 (*l*-*g* > *g*-*l*) *angigala* < *angilaga* ‘argelaga’.
 ([ʎ]-[k] > [k]-[ʎ]) *bacarulla*, *macarulla* ‘ballaruca’.

7.5.2.2.5. Entre bilabial i labiodental

(*v*-*b* > *b*-*v*) *bavor* ‘vapor’, *brívia* < *víbria* VIPERA.
 (*m*-*v* > *v*-*m*) *vauma* < *mauva* MALVA (mall.).

7.5.2.2.6. Entre bilabial o labiodental i dental o alveolar no líquida

(*m*-*n* > *n*-*m*) *vinem* VIMINE (Camp de Tarragona).
 (*f*-*t* > *t*-*f*) *tafalleria* < *fatalleria* ‘fetilleria’.
 (*t*-*p* > *p*-*t*) *espetència* < *estipència* ‘estipendi’.
 (*b*-*t* > *t*-*b*) *tab(a)ola* < *bataiola*.
 (*f*-*s* > *s*-*f*) *sàfil* ‘fàcil’.
 (*s*-*p* > *p*-*s*) *empassegar* ‘ensopegar’.
 (*n*-*v* > *v*-*n*) *gavinet* fràncic KNIF ‘ganivet’.

7.5.2.2.7. Entre bilabial o labiodental i velar

(*b*-*g* > *g*-*b*) *agabanyar* ‘abaganyar’, *alfàgueba* ‘alfàb(r)ega’, *garballó* ‘bargalló’,
guidauba < *vidauga* ‘vidalba’.
 (*b*-[k] > [k]-*b*) *caballat* ‘bacallà’ (DECat, vol. 1, p. 529).
 ([k]-*p* > *p*-[k]) *pac aquí*, *pac allà* ‘cap aquí/allà’ (val., tortosí).
 (*f*-*g* > *g*-*f*) *engafitar* < **enfigatar* (DECat, vol. 3, p. 1017).
 (*g*-*f* > *f*-*g*) *refolgar* ‘regolfar’.
 (*m*-[k] > [k]-*m*) *camarulla* < *macarulla* ‘ballaruca’.
 (*m*-*g* > *g*-*m*) *alfàguima* < *alfàmiga* ‘alfàbega’, *gamatzem* ‘magatzem’.

7.5.2.2.8. Entre dental i alveolar no líquida

(*n*-*d* > *d*-*n*) *àdena* ‘àneda’, *cadanella* ‘canadella’.

7.5.2.2.9. Entre velar i dental, alveolar no líquida o consonant palatal

([k]-*t* > *t*-[k]) *empatecar* < *empaquetar* (Costera; Sancho Cremades, 1995, p. 47).

(g-[z] > [z]-g) *masaguem* ‘magatzem’

([tʃ]-[k] > [k]-[tʃ]) *borcatxa* < **borxaca* ‘butxaca’.

(g-[ɲ] > [ɲ]-g) *abarnegar* < **abarnyagar* ‘abarganyar’; *renyegar* ‘reganyar’ (ross.).

7.5.3. Altres metàtesis

Algunes metàtesis no s’adiuen amb els patrons de modificació segmental analitzats en les seccions III.7.5.1 i III.7.5.2. Hi ha hagut migració d’una consonant no líquida en el cas del canvi *g(l)làrima* < *làgrima* ‘llàgrima’ (A. Ribagorça), i intercanvi entre una consonant i un grup de consonants a *managra* ‘magrana’ i *saflada* ‘flassada’. És especialment complex l’intercanvi segmental en les variants lèxiques següents: *entaforar* ‘enforatar’, *drólliga* ‘llúdriga’, *carranxar* < *xancarrar*, *descalandrat* ‘escandralat’, *panarrat* ‘rat penat’, *pinyarrat* < *ratpinyat*; *espertugó* < **esturpegó* < **stropaó* ‘estropada’ (DECat, vol. 3, p. 809); *grufar* ‘furgar’ (mall.); *marfanta* < *fantarma* ‘fantasma’ (tortosí); *regastalles* < **restegalles* (men., DECat, vol. 7, p. 206).

IV. Prosòdia

1. DESPLAÇAMENT ACCENTUAL

1.1. Retracció

a) Una tendència històrica prou freqüent en català ha estat la conversió de hiats amb segon element accentuat /i/ en diftongs decreixents, sobretot en el cas de noms substantius i verbs. La retracció accentual en noms substantius disposa de les formes pròpies del català general següents: *reina*, cat. ant. *reīna* REGĪNA; *beina* < cat. ant. *baīna* VAGĪNA; *buina* < *buīna* BOVĪNA; *flauta* < *flaiūta*; *cuina* < cat. ant. *coīyna* COCINA < COQUĪNA; *feina* FACIENDA; *eina* < cat. ant. *aīyna*; *beneit* BENEDĪCTU; (*ar*)*rel* < cat. ant. *raiīl*, *raiū* RADĪCE. El desplaçament accentual d'interès està documentat ja al s. XIV (*feyna*, *ba/eyna*) o en data anterior (*cuyna*, *buyna*, Llull; DECat, vol. 2, p. 1092).

Pel que fa als verbs, la retracció accentual afectà els infinitius acabats en -ĒRE i altres seqüències (*respondre* RESPONDĒRE, *plaure* PLACĒRE, *creure* CREDĒRE; seccions II.5.4.2.1.1 i III.5.2.2.2), les formes de 1a i 2a persona del plural en alguns temps verbals (CANTABĀMUS > *cantàvem*, ERĀTIS > *éreu*; Badia, 1951, p. 119), formes d'imperfet del català general (*creia* CREDEBAT, *feia* *FACEBAT, *treia* TRAHEBAT, *queia* CADEBAT < cat. ant. *creīa*, *faīa*, *traīa*, *caīa*) i del dialecte nord-occidental (*moia* MOVEBAT, *coia* COCEBAT, *ploia* PLOVEBAT), així com formes mallorquines de present d'indicatiu com *cr[əj]m*, *v[əj]s* i *f[əj]s*, provinents de les antigues *creem*, *veets* i *faets*, i d'altres (*d[əj]m/d[əj]s*, *qu[əj]m*).

El procés de retracció accentual és característic dels dialectes orientals i, segons Duarte i Alsina (1984, p. 130-131), deu ser posterior al de reducció vocàlica *e, a* > [ə] (el balear fa *qu[ə]ia*, *j[ə]ia*, [ə]*ina* i *b[ə]na*; secció II.5.4.2.1) i a l'ascens de [o] àtona condicionat contextualment (*cuina*, *buina* es fan amb [u] a tot el domini; secció II.6.5). La transformació de /i/ en [j] després que l'accent recaï-

gués sobre la vocal precedent contribuï a tancar /a/ tònica en formes rizotòniques verbals i altres mots: *qu[ɛ]a*, *j[ɛ]a* (amb [ɛ] en àrees del dialecte nord-occidental), *f[ɛ]nə*, *[ɛ]nə*, *b[ɛ]nə* i *arr[ɛ]l* (secció II.3.4; Alcover i Moll, 1929-1932, vol. 2, p. 153 i 180-181).

Els dialectes occidentals han conservat un bon nombre de formes lèxiques sense desplaçament accentual: *rael*, *raïl* (n. occ., val.); *dia* 'deia' (val., Terres de l'Ebre, Noguera); *caïa* 'queia', *traïa* 'treia' (val.); *flaüta* (val., eiv., ross.); *faena*, *creïa* 'creia' (val., Terres de l'Ebre); *via* 'veia', *fia* 'feia' (Aiguaviva, indrets del B. Cinca); *roïna* (centr.; DCVB, vol. 9, p. 542); *faïna* (pallarès); *buïna* (ross.); *aïna* (n. occ., val., ross.); *reïna* RESINA (n. occ., val. sept.).

b) Altres mots plans generats per aplicació del procés de retracció accentual tenen una extensió dialectal restringida: *clàvia* CLAVICULA (centr., n. occ.), i *clavia* també és vigent en el dialecte central; *maleit* 'maleït' (Alcoià); *roina* < *roïna* derivat de ROS (Maresme, Rupit, Llofriu); *b[uj]ga* 'boïga' (pallarès); *jui* < *juí* JUDICIU (eiv., cat. ant. s. xv); *r[ə]m* 'raïm' (mall., eiv.); *cruia*, plural *cru(i)es* 'cruïlla' (mall., men.); *bàtec* 'batec', amb el significat de 'xàfec' (pallarès); *garro* 'garró' (centr. sept.); *tito* 'titot' 'gall dindi' (val., Pratdip, Vandellòs); *gallo* 'galló' (Pratdip, Vandellòs); *curro* 'corró' (Camp de Tarragona, Conca de Barberà, val., n. occ.); els numerals *d[ɛ]set* < *deèsset*, *dí[w]it* i *dè nau*, i *xàfes* compost dels vocables *aixa(d)a* i *fes* (val.); cat. ant. *homey* HOMICIDIU, *espoli* SPONSALICIU. Cal destacar, així mateix, un fenomen de retracció accentual, sembla que de factura moderna, en formes verbals de temps indicatiu com *cànvia* 'canvia' i *estúdia* 'estudia'.

També alguns topònims s'han vist afectats pel fenomen que ens ocupa: *Súria* *SÜBÜRİŞIA, [Torrent de] *Parèis* < *Para(d)ís*, *Bellvei* < *Bellveí*, *Cànoves* < *Cases Noves*, *Sant Mori* SANCTU MAURITIU, *Càldegues* < *Casal d'Egues*, *Almos* ADALMODIS, *Sant Serni* SATURNINU, *la Bòria* < **la Boeria* BOVARIA, *Sorba* SUBURBANU; llinatge *Ruira* < *Ruïra* *ROBEREA. És interessant l'observació de Coromines que la retracció accentual pot haver estat condicionada per la llargada de la vocal àtona la qual cosa hauria fet, per exemple, que *deesset*, *Ca(s)esnoves* i **Boeria* esdevinguessin *dèsset* en valencià (s. xv), *Cànoves* i *Bòria* (DECat, vol. 2, p. 111 i 746-747).

1.2. Desplaçament cap a la dreta

1.2.1. Casuística general

Durant el període de transició del llatí a les llengües romàniques un canvi accentual cap a la dreta promogué la conversió de mots esdrúixols en mots plans en casos diversos (Badia, 1951, p. 118-119): en vocables en què el gradual [j] s'eli-

dia (PARÍETE > *paret*) o generava consonants palatals (MULÍERE > *mu[ɫ]er*); en formes lèxiques en les quals la vocal tònica originària anava seguida d'una seqüència tautosil·làbica oclusiva + R (CÁTHEDRA > *cadira*, ÍNTEGRU > cat. ant. *entir*); en formes verbals amb prefix (CÓNVENIT > *convé*).

En català, l'accent lèxic s'ha desplaçat cap a la dreta en formes dialectals (*gar-gola* 'gàrgola', *palvora* 'pòlvora', val. *codol* *COTULU 'còdol') inclosos els cultismes (*filosop/f* 'filòsof', *poliedre* 'poliedre', *eczema* 'èczema', *entima* 'íntima', *llegetima* 'llegítima'). En particular, el rossellonès presenta una tendència força sistemàtica a fer plans els mots esdrúixols mitjançant dos mecanismes fonamentals (secció II.8.9.6.2): un canvi de posició accentual (*llegrames* 'llàgrimes', *girgula* 'gírgola', *orendola* < *orèndola* HIRUNDELLA 'oreneta', *murgula* 'múrgola', *musica*, *sillaba*); l'elisió de la vocal final (*ali*, *algui* < *àlia*, *àlguia* 'àliga', *frígul* < *frígula* 'farigola', *llàgrim* 'llàgrima', *prèdic* 'prèdica', *famili* 'família', *glori* 'glòria') o d'altres segments fonètics (*agla*, *alga* 'àguila', *pulvra* 'pòlvora', *alfalga* 'alfàbega', *a/eima* 'ànima'). Aquesta tendència al rebuig de proparoxítons és compartida amb l'occità (*arma* ANIMA, *legremo* LACRIMA; Anglade, 1977, p. 124-125; Ronjat, 1930-1941, vol. 2, p. 232).

Un altre cas és determinat per algunes variants lèxiques sobretot mallorquines, en què l'accent s'ha traslladat a la vocal /i/ de la síl·laba següent i la vocal /u/, que ha perdut l'accent, pot haver passat a [o]: *foria* 'fúria', *cantoria* 'cantúria', *llopia* 'llúpia', *delobí* 'diluvi', *most[ij]*/*mostia* *MUSTIDU/A, *nov[ij]*/*novia* 'nuvi, núvia' (men. *noví*, s. xv *novia*; DECat, vol. 5, p. 986). La força atractora de *i* també ha actuat en mots del català general com *humit* HUMÍDU, *humil* HUMĪLE, *malrubí* MARRUBIU, *esperit* SPĪRITU i *escorpí* SCORPIU (*escò/úrpit* és dialectal), i en topònims acabats en *-rubí* RUBEU (*Rubí* < *Rirubí* RIVU RUBEU, *Quer-rubí*, *Font-rubí* FONTE RUBEU, *Malrubí* BALTEU RUBEU; OnCat, vol. 6, p. 439). Aquesta tendència és justificada per Coromines amb arguments diferents segons el cas (DECat, vol. 3, p. 552; vol. 4, p. 826): a *noví* i *mustí*, a causa de la presència del diftong *-[ij]*; en vocables com *humit* i *escorpí*, per analogia de la massa d'adjectius i participis acabats en *-í*, *-it* i *-ida*; en mots cultes com *esperit* per influència del llatí medieval eclesiàstic.

Cal apuntar també casos del canvi /uj/ > [wi] en posició inicial absoluta de mot en el cas de les formes valencianes [wi] *HODIE* i [wit] *OCTO* (secció II.7.1.6), i de la forma balear *uís* 'esternut' generada a partir del plural de l'antic vocable *a[u]j*r AUGURIU. En seqüències amb consonant prevocàlica, el canvi /uj/ > [wi] pot haver estat seguit d'elisió del gradual: *esquirol* SCURIOLU, *nit* < *nuit* NOCTE, i potser [giʃ] *GYPSU* provinent de [gujʃ] (secció III.5.2.2.1.1).

Com a casos particulars de desplaçament accentual cap a la dreta cal esmentar antropònims germànics que han transferit l'accent a la vocal final (*Guifrè* WIFRID, *Guarner* WARNHARI), noms de lloc d'influència mossàrab acabats en *-tx*

(*Felanitx* *FENALES, *Costitx* COSTIS, *Andratx* i *Cugullutx*, al costat d'altres variants sense desplaçament com *Favàritx* FABARES i *Bàlitx* VALLES?), i algun altre topònim (*Viladasens* < *Viladàsens*).

1.2.2. Formacions verbal + clític

El mallorquí accentua el pronom en formacions verbals amb pronom enclític ([komprə'lə] *compra-la*, [ve'zi] *ves-hi*), mentre que en eivissenc el procés és fluctuant. Atès que aquest moviment accentual també té lloc en rossellonès (*guarda-m*[E], *ajudem-l*[u]) i en parlars occitans, hom ha pensat que fou portat a Mallorca pels colonitzadors rossellonesos en l'època de la conquesta de l'illa (Coromines, 1974, p. 258) o que podria ser atribuït a la influència occitana. Veny (1983, p. 94) suggereix, però, que el mallorquí podia arribar independentment a aquest resultat i addueix, com a cas il·lustratiu, el desplaçament accentual sobre el pronom enclític en varietats americanes de l'espanyol. L'accentuació dels enclítics en rossellonès és posterior a la neutralització de les vocals àtones i devia tenir lloc cap als segles XIV-XV (Melchor, 1996), que és precisament quan apareix documentada en mallorquí (textos d'Anselm Turmeda i de Francesc Prats).

Cal remarcar l'existència d'algunes diferències entre balear i rossellonès pel que fa al procés de desplaçament accentual que ens ocupa. En rossellonès, el fenomen només opera en les formacions amb imperatiu per tal com aquest dialecte anticipa el pronom a l'infinitiu (*senta-te*, *se mocar*), mentre que en mallorquí ho fa en formacions amb imperatiu, infinitiu i gerundi. D'altra banda, anàlogament a zones occitanes (Ronjat, 1930-1941, vol. 4, p. 549-550) i a diferència del rossellonès (Fouché, 1924*b*, p. 41), el mallorquí pot desplaçar l'accent sobre la darrera síl·laba del verb en lloc del pronom en circumstàncies determinades (Moll, 1980, p. 46-47): de manera opcional en formacions amb alguns pronoms enclítics començats per consonant (*agafa-l*[ə], *agaf*[ə]-*la*), i obligatòriament si el contacte entre el verb i el pronom genera una seqüència vocàlica (*escolt*[ə]-*ho*) i en combinacions amb forma reduïda del pronom (*atur*[ə]'l).

La casuística del mallorquí compta amb situacions paral·leles en altres llengües romàniques. El sard campidanès desplaça l'accent sobre el pronom en formacions d'imperatiu, infinitiu i gerundi + *mi*, *ti*, *si*, i sobre la darrera síl·laba del verb en formacions imperatiu + *dhu* ILLUM, *dha* ILLA, *dhus* ILLOS, *dhas* ILLAS i *dhi* ILLI (*lassamí*, *setsidí*, *naràdhu*; Viridis, 1978, p. 21-22). Algunes àrees dialectals d'Itàlia presenten desplaçament accentual en formacions imperatiu i infinitiu + pronom enclític, ja sigui sobre el pronom enclític o sobre la darrera síl·laba del verb segons la zona (Rohlf, 1966, p. 442). En gascó, els infinitius paroxítons poden desplaçar l'accent sobre la síl·laba final del verb davant de pronom enclític àton (*lèje* 'llegir' > *lejé-lo* 'llegir-la'; Rohlf, 1970, p. 171).

2. ABSÈNCIA DE REDUCCIÓ VOCÀLICA

L'assignació de transparència semàntica a l'element lèxic de l'esquerra de mots compostos i derivats amb prefix tònic pot haver ocasionat la manca de reducció de la vocal tònica subjacent d'aquest element morfològic. En català central, aquesta situació pot fer que aquesta vocal es redueixi a [ə] o a [u] (*entrepà, anticatalà, contraindicació*) o bé que alternin les realitzacions reduïda i no reduïda ([ə]/[a] *malgastar, salfumant, passaport, gratacel*, [ə]/[ɛ] *terratrèmol*, [u]/[ɔ] *contradir*). Quan mots d'aquestes característiques són tractats com a no compostos, la vocal d'interès es redueix sistemàticament ([ə] *paraigua*). En la mateixa línia tenim realització [o] de la vocal àtona en síl·laba inicial de formes lèxiques com *moltíssim, només* i *tothom* en zones del català central, i casos de falsa composició com s[a]lpassa i C[a]rnaival en eivissenc (Veny, 1999a, p. 55).

En mallorquí, la influència de *e* tònica explica la presència de [e] àtona en lloc de [ə] en l'arrel de formes verbals (*llevar, esperam*) i de mots derivats i vocals de tipus postverbal (*peuet, nevada*; secció II.5.3.2). En el mateix subdialecte, les formacions amb infinitiu i imperatiu seguits de pronom enclític poden reduir o mantenir no reduïda la vocal àtona final de la forma verbal, la qual cosa motiva l'aparició d'alternances com *menj[a]/[ə]r-se* i *menj[a]/[ə]u-vos*. Convé destacar altres casos de presència de [ɛ] i [ɔ] en posició àtona en els dialectes nord-occidental (Priorat, Ribera d'Ebre *donéss[ɛ]m, donéss[ɛ]u*) i valencià (*dèss[ɛ]t, dèn[ɛ]u, [ɔ]bria*; Sancho Cremades, 1995, p. 40).

Alguns monosíl·labs funcionals redueixen la vocal o en mantenen el timbre no reduït segons la zona dialectal: [a]/[ə] *han fet, ha tancat* (centr.); [e] *per, de, que* (alg.; Kuen, 1932-1934, vol. 5, p. 139 i 141). Així, la forma *és* del verb *ésser* pot reduir la vocal en la locució *és clar* ([ə]s *clar*) i elidir-la darrere de vocal tònica final del mot precedent (*això (é)s car*).

Altres casos d'absència de reducció de vocals àtones han estat comentats en seccions anteriors: la realització [e] de *e* en hiats de vocables com *teatre* i *àrea* (secció II.8.9.6.1.1) i en la síl·laba final de mots com *màneg* i *espàneg* en mallorquí (secció II.5.3.2); la realització no reduïda de *e* i *o* en castellanismes i mots cultes (cat. gral. *logos, vàter*, mall. *especial, meditar*, alg. *mesilla, negatiu, servil*; secció II.7.2).

V. Evolució fonètica, cronologia i diversitat dialectal

Aquest capítol resumeix la cronologia i el contingut dels canvis fonètics més rellevants anteriors i posteriors a la conquesta dels nous territoris balear, valencià i alguerès esdevinguda al llarg dels segles XIII-XIV, a partir de les indicacions fornides en els capítols II i III sobre vocalisme i consonantisme. Un bon nombre d'aspectes de caràcter dialectal tractats en aquest capítol figuren també a Recasens (2014, p. 365-371).

1. PERÍODE ANTERIOR A LA CONQUESTA DELS NOUS TERRITORIS

1.1. *Vocalisme tònic*

En un període inicial de la llengua les vocals mitjanes baixes tòniques foren afectades per processos de tancament. Així, /ɛ/ i /ɔ/ diftongaren sistemàticament davant de segment palatal, tal com també s'esdevingué en occità, i després el nucli del diftong creixent es tancà en una vocal alta (secció II.2.1.1). D'altra banda, en un bon nombre de casos, /e, o/ tòniques i àtones passaren a fer-se [i, u] també en el context d'un segment palatal, després de fricativa/africada alveolar i davant de consonant nasal final de síl·laba (seccions II.2.1.2, II.2.2 i II.2.3). A diferència de l'occità, aquest procés de tancament també afectà la vocal baixa dels diftongs /aw/ i /aj/ (seccions II.3.1 i II.3.2). La vocal baixa també es tancà en les terminacions verbals -AMUS i -ATIS, tret del ribagorçà i pallarès (secció II.3.3), i en formes rizotòniques com a conseqüència de la presència de [ə] en el sistema vocàlic àton en català oriental (*tanca-tenca*; secció II.3.4).

Pel que fa al vocalisme posterior labial, /ɔ/ es tancà davant de nasal final de síl·laba en alguns vocables (secció II.2.2.2), i /o/ s'obrí en síl·laba inicial d'un nombre considerable de mots (secció II.6.3). No participà d'aquest darrer procés el

dialecte rossellonès, en què les vocals mitjanes posteriors eren especialment tancades.

En català oriental, però no en el dialecte occidental (ni en occità), es produí la reducció de /e/ i /a/ àtones a [ə] davant d'accent, i la retracció consegüent de /e/ tònica a /ə/ (seccions II.5.4.2.1 i II.5.4.2.2). Aquest darrer canvi operà també sobre la vocal tònica del diftong /ew/ (*creu*), i devia actuar inicialment en l'àrea septentrional del dialecte i en rossellonès tal com suggereixen algunes grafies dels textos medievals i casos d'obertura de /e/ tònica en [ɛ] en contacte amb consonant tancadora a l'antiga diòcesi de Girona (*ell, diumenge*) (seccions II.5.2.1, II.5.2.3.2 i II.6.4). Segurament en data posterior, /ɛ/ provinent de Ē i del diftong /aj/ es tancà en [e] en català oriental i occidental, tret del subdialecte pallarès-ribagorçà, en què la vocal mitjana baixa de la sèrie anterior es mantingué generalment oberta (secció II.5.4.2.3).

1.2. *Vocalisme àton*

El procés de síncope vocàlica o d'elisió de vocals àtones interiors i finals de mot motivà, en ambdós sectors dialectals del domini lingüístic, la formació d'un nombre considerable de síl·labes travades per una, dues o tres consonants (seccions II.4.2.1-II.4.2.3). En concomitància amb l'aragonès, l'elisió de -e i -o només ha operat de manera parcial en ribagorçà (secció II.4.2.5).

Pel que fa a les modificacions de qualitat vocàlica, cal remarcar, per una banda, una sèrie de processos de tancament: /e/ > [i] i /o/ > [u] en el context de segment palatal i davant de nasal final de síl·laba, i /e/ > [i] en posició final absoluta i també en síl·laba travada (*pari, mànic*), especialment en el dialecte nord-occidental (seccions II.2.1.2, II.2.2 i II.5.3.2); /a/ > e en posició posttònica travada per consonant, amb inclusió dels plurals nominals i verbals i de la terminació verbal -AT (el ribagorçà manté la vocal baixa en aquest cas; secció II.3.5). Per una altra banda, -e es féu -o en noms substantius i formes de 1a persona del present d'indicatiu (secció II.4.2.4).

1.3. *Consonantisme*

El català anterior a la conquesta dels nous territoris disposava de les unitats consonàntiques següents (seccions III.1-III.4). (En aquesta relació no fem referència a la realització dels grups de consonants.)

(Oclusives) [p] (P-, PP); [b] (-P-, B-); [t] (T-, TT); [d] dentoalveolar (-T-, D-); [k] (Ca, o, u-, CC); [g] (Ga, o, u-).

(Fricatives, aproximants) [f] (F-, FF); [v] (-B-, V-, -V-, -F-); [s] (S-, SS, RS);

[z] (-S-, NS, S[j]), realització que també podia correspondre a [ð^z] posttònica provinent de -D-, T[j], -Ce, i-; [ð] (-D-, T[j], -Ce, i-, -TIS); [(j)ʃ] (ST[j], SCe, i, SC[j], SS[j], X); [ɣ] (-Ca, o, u-).

(Africades) [ts] (Ce, i-, C[j]), que ja es feia [s] a indrets del català peninsular; [dʒ] (Ge, i, J, D[j], G[j], B[j]-V[j], TIC, DIC, amb possibles diferències relatives a la llargada del període oclusiu entre els cinc primers grups i els dos darrers).

(Nasals) [m] (M, MB); [n] (N, ND, MN); [ɲ] (N[j], GN, NGe, i, ND[j], NN). Els canvis MB > [m], ND, MN > [n] i NN > [ɲ] devien tenir lloc abans de la síncope vocàlica, si bé sembla que MB i ND encara es trobaven en l'estadi [m:] i [n:] quan la vocal final s'elidí; després, es produí l'elisió de -N i l'escurçament de [m:] i [n:] en [m] i [n], respectivament.

(Laterals) [l] (-L-); [ɭ] (L-, LL, LL'Ge, i, i també L[j] C'L, G'L, tret dels territoris ieistes, que realitzaven aquests grups amb [j]). Anàlogament a NN > [ɲ], el canvi LL > [ɭ] devia operar abans de la síncope vocàlica.

(Ròtiques) [r] (-R-, T'R); [r̄] (-RR-, R-).

Entre els processos de canvi ocorreguts després de la síncope vocàlica i la conquesta dels nous territoris cal esmentar també M'L > *mbl* i M'R, M'N > *mbr* (secció III.1.9.2). Després de la síncope, les obstruents finals de síl·laba s'assimilaven en sonoritat a la consonant heterosíl·làbica següent i s'ensordien en posició final absoluta. Per la seva banda, [ð] i [ɣ] i també [β] finals de síl·laba vocalitzaren directament en [w], si bé la presència d'aquest gradual al lloc de [β], [ð] i [ɣ] pogué obeir a l'aplicació d'altres mecanismes (secció III.1.8.2).

2. PERÍODE POSTERIOR A LA CONQUESTA DELS NOUS TERRITORIS

2.1. *Vocalisme*

2.1.1. Base articulatòria

La fonètica i fonologia del vocalisme del valencià i del balear actuals són, en gran manera, un reflex del vocalisme del català occidental i oriental medievals, respectivament, i això no tan sols pel que fa als sistemes de vocals àtones [i, e, a, o, u] que trobem actualment en valencià i [i, ə, o, u] encara vigent en mallorquí.

Pel que fa al vocalisme tònic, sembla que la base articulatòria del vocalisme del català peninsular en el període d'expansió de la llengua havia experimentat canvis importants en relació amb el que havia estat abans del procés de reestructuració de les *ees* tòniques (seccions II.5.4.2.2-II.5.4.2.5). Efectivament, la centralització /e/ > [ə] en el dialecte oriental i el tancament /ε/ > [e] en ambdós dialectes contribuïren a reduir dràsticament el rendiment del fonema /ε/ als parlars del Principat. Com a conseqüència d'això, /ε/, i per simetria /ɔ/, hi devien adquirir

una realització especialment oberta (secció II.7.1.1), la qual cosa podria explicar que actualment les vocals mitjanes baixes siguin especialment obertes en mallorquí i en gran manera en menorquí (en què /ɛ/ té un rendiment fonològic inferior a /e/ i /ə/) i a zones del valencià i a territoris de la Franja (on /ɛ/ té un rendiment fonològic inferior a /e/). No sabem fins a quin punt la realització especialment anterior de /a/ tònica que avui dia trobem en mallorquí (i en menys mesura en menorquí) i a zones valencianes existia al Principat abans de la conquesta dels nous territoris o fou motivada per la realització especialment oberta que hi tenia la vocal /ɔ/.

En posició àtona, el català oriental disposava de la vocal [ə] en posició pretònica, [e] en bona part en posició posttònica medial (secció II.5.4.2.1.1) i [o] en totes les posicions, mentre que en català occidental hi havia [e] i [a] en lloc de la vocal mitjana central [ə]. En aquest darrer dialecte, /e/ devia ser especialment tancada i aquest tancament podia manifestar-se en posició final absoluta o travada per consonant (secció II.5.3.2). També en català occidental, l'antiga realització septentrional [ɑ] de /a/ àtona final absoluta evolucionava fins a [a] i, fins i tot, [ɛ] segons l'indret (secció II.5.3.3). Aquestes tres variants de realització de la vocal baixa podien ser vigents en el català occidental parlat en els temps de la conquesta del País Valencià, i potser contribuïren a la gènesi del procés d'harmonia vocàlica en territoris valencians on les vocals mitjanes tòniques són especialment obertes (secció II.7.1.5). D'altra banda, les realitzacions vocàliques mitjanes anteriors i, fins i tot, la realització [ɑ] de /ə/ final absoluta de mot que trobem a indrets dels dialectes central i balear podrien correspondre a un estadi antic en què l'oposició entre -/e/ i -/a/ encara era vigent o potser ja havia estat eliminada en benefici de variants fonètiques diverses (secció II.5.3.4).

No cal descartar la possibilitat que el timbre especialment obert de les vocals mitjanes baixes i especialment anterior de /a/ al País Valencià i a les Balears guardi alguna relació amb la fonètica dels habitants que poblaven aquests territoris abans de la conquesta dels nous territoris. En aquest sentit, sembla que els moriscos espanyols pronunciaven la vocal baixa /a/ amb timbre [ɛ] almenys en algunes posicions (DECat, vol. 1, p. 191).

2.1.2. Canvis

L'allunyament geogràfic entre les diferents regions de parla catalana després de la conquesta del País Valencià i les Balears féu possible que hi tinguessin lloc canvis fonètics particulars.

2.1.2.1. VOCALISME TÒNIC

En català central i rossellonès /ə/ s'obrí en [ɛ] (seccions II.5.2.1 i II.5.4.2.5). A més a més, en el segon dialecte, /o/ i /ɔ/ davant de nasal final de síl·laba passaren a fer-se [u] (de manera anàloga a l'occità, en què /u/ provinent de Ū evolucionà anteriorment a [y]), i després /ɔ/ es tancà en /O/ i [ɛ] en /E/ (seccions II.6.2 i II.7.2). En gironí, per la seva banda, /ɔ/ i /o/ s'han confós en /O/. En català occidental, /e/ s'obrí en [ɛ] davant de consonant obridora i aquest canvi féu que mots com *pèl* i *vela* presentessin el mateix timbre a tot el Principat (seccions II.5.4.2.4 i II.5.4.2.5).

La realització especialment oberta de /ɛ, ɔ/ i anterior de /a/ en valencià, mallorquí i zones del dialecte nord-occidental ha propiciat alguns canvis fonètics. Per una banda, la diftongació espontània més o menys freqüent de /ɛ, ɔ/ en ribagorçà, que opera sistemàticament en aragonès (II.2.6), i la diftongació de /ɛ/ tònica davant de consonant obridora al Baix Aragó (II.7.1.2.1). Per l'altra, el descens de /ɔ/ i /o/ davant de [w] i fenòmens d'harmonia vocàlica en valencià, així com l'existència de variants lèxiques amb /a/ realitzada [ɛ] en contacte amb segment tancador en mallorquí (seccions II.7.1.3-II.7.1.5).

La inestabilitat de /ə/ tònica explica la seva transformació en [ɛ] a part del balear (secció II.5.2.1), i en [e] en alguerès potser a causa de la influència del sard, que també féu que les vocals mitjanes baixes tinguessin una realització fonètica especialment tancada en aquest darrer dialecte (secció II.5.4.2.5). La influència del castellà a concentracions urbanes i zones frontereres permet de justificar la possible pèrdua de la distinció entre les vocals mitjanes altes i baixes sovint en benefici de /e/ i /o/, i que hi siguin presents [je] i [we] i altres diftongs creixents en manlleus lèxics i cultismes (secció II.7.2). El baix rendiment de /ɛ/ en valencià fa que formes rizotòniques i cultismes amb /ɛ/ originària s'hi facin sovint amb /e/ (secció II.5.1.3).

2.1.2.2. VOCALISME ÀTON

Pel que fa al vocalisme àton, cal indicar en primer lloc l'ascens sistemàtic de /o/ àtona a [u] en català central, menorquí i eivissenc en època moderna. En comparació dels dialectes sense /ə/, els dialectes amb /ə/ (central, rossellonès, balear) han participat en superior mesura dels fenòmens d'elisió i d'inserció de *e*, *a* en contacte amb consonant líquida, d'elisió en seqüències vocàliques i d'afèresi d'aquestes mateixes vocals (secció II.8.9), i d'assimilació /e, a, ə/ > o, u per part d'una vocal o consonant contextual (secció II.8.3). Cal remarcar una certa afinitat entre rossellonès, central septentrional i mallorquí pel que fa a l'elisió de /ə/ àtona en condicions diverses, que podria tenir arrels històriques (seccions II.8.9.2

i II.8.9.6): en contacte amb vocal tònica en posició interior de mot; en diftongs decreixents amb [j] i [w], inclòs l'acabament *-eu* de formes verbals; en posició final de mot, davant de vocal tònica inicial del mot següent, i en l'acabament *-ia* tal com s'esdevé també en occità; en posició inicial absoluta. Actualment s'observa un guany de les realitzacions [e] i [o] àtones en detriment de [ə] i [u] en mots savis i neologismes (secció II.7.2).

Els dialectes nord-occidental i valencià difereixen en alguns aspectes pel que fa a processos de canvi relatius al vocalisme àton. El nord-occidental (també el parlar de la comarca de la Marina i altres zones valencianes) afavoreix més que el valencià general l'afèresi, la síncope vocàlica en contacte amb consonant líquida i els canvis *e- > a-* i *o- > au-*, aquest darrer també propi del rossellonès (seccions II.8.7, II.8.9.2 i II.8.9.4). Per la seva banda, el valencià pot registrar epítesi vocàlica sobretot darrere de ròtica final absoluta de mot (secció II.8.9.3). L'afinitat entre l'alguerès i el sard podria explicar que en el primer dialecte [ə] hagi esdevingut sistemàticament [a] (secció II.5.4.2.1.3).

2.2. Consonantisme

2.2.1. Canvis de caràcter general

Alguns canvis relatius al consonantisme esdevinguts en el català del Principat després de la conquesta dels nous territoris s'iniciaren en el dialecte oriental en data anterior i en alguns casos s'imposaren només parcialment o no ho feren en els dialectes occidental, balear i valencià.

Pel que fa a les consonants obstruents, cal destacar els processos següents: la desafricació de /ts/ (*Ce, i-*, C[j]) en [s] (secció III.1.7.2); l'afebliment de /b, d, g/ de qualsevol procedència etimològica en posicions de debilitament fonètic, que només ha operat parcialment en balear i valencià (secció III.1.4); la pèrdua gradual de /v/, fonema que s'ha mantingut en balear i valencià no apitxat i, fins fa poc, en zones meridionals del Principat (secció III.1.11); la desafricació de /dʒ/ (J, B[j]-V[j], D[j], G[j], *Ge, i*) en [ʒ] en posició intervocàlica, tret en bona part de la posició posttònica (*platja, boja*) i d'àmbits dialectals com el valencià, en què l'africada s'ha mantingut en qualsevol posició (secció III.1.6.6.2); l'elisió de C2 oclusiva precedida de nasal i lateral homorgàniques en grups consonàntics finals de mot, si bé no pas en balear, a la major part del dialecte valencià i fins i tot en zones del dialecte nord-occidental fins fa poc (secció III.1.9.3.2). Zones del dialecte nord-occidental també han mantingut els grups N'R i L'R sense epènesi d'oclusiva dental (secció III.1.9.2.1.1).

En relació amb consonants d'altres modes d'articulació, cal esmentar l'escissió dialectal pel que fa al tractament de D'L, T'L, J'L i G'L, amb les solucions [l:]

en nord-occidental meridional, balear i valencià i [ʎ:] a la resta del Principat (secció III.3.2.4), l'absència de ieisme també en nord-occidental i valencià (secció III.3.2.5), i l'elisió de *-r* a tot el domini lingüístic tret del valencià, en què la ròtica s'ha mantingut o ha estat reintroduïda a causa d'influències diverses com les de l'aragonès i del castellà (secció III.4.2). A tot el bloc dialectal occidental, els grups /kwa, gwa/ originaris i la seqüència *-ns* en els plurals de mots paroxítons s'han mantingut immodificats (seccions III.2.3.1.2 i III.5.2.2.1).

2.2.2. Afavoriment d'estructures CV i VC

Els dialectes catalans presenten diferents patrons de compressió segmental de vocals i de consonants en funció de modificacions prosòdiques i rítmiques. En comparació d'un grup de dialectes (català central, nord-occidental, rossellonès, i en gran manera balear), un altre grup de parlars (nord-occidental meridional i ponentí, valencià, alguerès) tendeix a escurçar en menor grau les vocals i en grau superior les consonants en posicions d'afebliment. Aquestes tendències de realització de segments vocàlics i consonàntics han comportat l'afavoriment d'estructures CV en el segon bloc de dialectes i d'estructures VC en el primer, i també l'aplicació de processos que afectaven la integritat segmental de les vocals àtones en els parlars del primer grup més que no pas en els del segon (secció II.8.9.7).

Els mecanismes bàsics d'afavoriment d'estructures CV són el relaxament de les consonants intervocàliques i en posició de coda, amb llur possible elisió o substitució per consonants més obertes (obstruents > sonants), i el reforçament de les consonants en posició d'obertura. Un altre mecanisme afavoridor d'estructures CV és la inserció d'un segment de naturalesa vocàlica entre les consonants d'un grup heterosil·làbic. L'assimilació de lloc d'articulació de C1 a C2 en grups consonàntics heterosil·làbics no ha de ser considerada necessàriament un cas d'afebliment de consonants en posició de coda sil·làbica si no opera juntament amb processos de lenició o elisió.

2.2.2.1. ESTRUCTURA CV

Segons Coromines, la tendència a reforçar les consonants finals de síl·laba en català reculà fortament des de fa molt en valencià, tal com proven la no geminació de *gl* en mots com *mogle* i *rogle* (al costat de la solució més antiga [g:l] que també es troba en aquest dialecte), la simplificació dels grups d'oclusives heterosil·làbiques, i la caiguda de /d/ intervocàlica que, segons aquest lingüista, deu ser bastant recent (DECat, vol. 6, p. 157; vol. 7, p. 736). Aquesta tendència, que també trobem en major o menor mesura en nord-occidental meridional i ponentí, podria guardar relació amb la participació d'aragonesos en la conquesta del País

Valencià i amb la influència posterior del castellà (vegeu Catalán, 1971, pel que fa a processos de canvi anàlegs en espanyol dialectal modern).

L'afebliment segmental en posició intervocàlica es manifesta a través de l'elisió de les consonants següents: l'aproximant [ð] sobretot en contacte amb vocal oberta, tret parcialment d'indrets septentrionals del dialecte valencià (secció III.1.13.1.1); les aproximants labial, labiodental i velar, també en contacte amb [w] (seccions III.1.13.1.3 i III.7.2); /r/, que presenta sovint realització aproximant i participa del canvi [rj] > [rj] (seccions III.4.3.1 i III.4.4.1). Altres manifestacions del procés d'afebliment que ens ocupa són la sonorització, amb possible lenició, d'oclusiva final de mot davant de vocal inicial del mot següent (secció III.1.13.3), i la desafricació moderna de [dʒ] intervocàlica fins i tot si prové de TIC, DIC i NIC en àrees del valencià septentrional i nord-occidental meridional (seccions III.1.6.6.2). Pel que fa a la posició preconsonàntica heterosil·làbica, l'afebliment consonàntic compta amb la lenició i possible elisió de C1 oclusiva (*dotor*, *efete*; secció III.1.13.2), i amb la realització bategant o aproximant en lloc de vibrant de r final de síl·laba i de mot (secció III.4.3.2).

Algunes característiques fonètiques són indicatives d'un fenomen de reforçament de consonants en posició d'obertura en valencià general i en català nord-occidental centromeridional. Els fonemes fricatius /ʃ/ i /ʒ/ es reforcen mitjançant realització africada en les posicions inicial de mot i postconsonàntica, i mitjançant l'apèndix preposat [j] en el cas de /ʃ/ intervocàlica i postvocalica final de mot (/ʒ/ intervocàlica també avantposa [j] en nord-occidental i es fa africada en valencià; secció III.1.6.6). Un altre mecanisme de reforçament en posició inicial de síl·laba és la substitució de /w/ per [ɣw] (*megua*; secció III.7.3.3.2) i la tendència a afavorir diftongs creixents en formes lèxiques com [wi] HODIE, [wit] OCTO i d'altres (secció II.7.1.6).

Un bon grapat de substitucions consonàntiques de l'alguerès concomitants amb el sard s'inscriuen en la tendència a afeblir les consonants en les posicions intervocàlica i final de síl·laba. Entre vocals, hi ha rotacisme de /d/ i realització aproximant de la bategant (seccions III.1.13.1.2 i III.4.3.1). En posició de coda sil·làbica, trobem la simplificació de geminades, la possible elisió de C1 oclusiva en grups consonàntics heterosil·làbics i la simplificació d'altres grups (e. g., *-sks*, *-tʃs/* > *-[ts]*), la inserció d'un element vocàlic alt anterior entre consonants d'algunes seqüències heterosil·làbiques, i un nombre considerable d'assimilacions de C1 oclusiva o nasal a C2 (e. g., *-mps*, *-ncs* > *[ns]*) (seccions II.8.9.5.2, III.1.12.2, III.1.13.2.2 i III.1.13.4).

2.2.2.2. ESTRUCTURA VC

Un increment del grau d'oclusió o de constricció fa que les consonants resultin reforçades en posicions que poden comportar un afebliment articulatori.

Aquesta tendència permet explicar, en català central i en nord-occidental sobretot centroseptentrional (també en rossellonès i balear), la presència de realització llarga en posició intervocàlica posttònica de l'element oclusiu de les seqüències /bl, gl/ (PL, BL, CL, GL) i /bj, gj/ (B[j]-V[j], G[j]) i de l'africada /dʒ/ (seccions III.1.4.2.2, III.1.4.2.3 i III.1.6.6.2). A més a més, tots els dialectes esmentats, tret de bona part del balear, presenten realització vibrant de ròtica final de síl·laba i de mot (secció III.4.3.2). Una altra característica pròpia del reforçament de les consonants obstruents en posició de coda és llur reticència a participar en assimilacions regressives de lloc, mode i sonoritat en el dialecte nord-occidental (secció III.1.12.3). No queda clar fins a quin punt la presència de la geminada [ʎ:] (T'L, D'L, J'L, G'L) a bona part del Principat i en rossellonès ha de ser atribuïda també a una tendència històrica a reforçar en [ʎ] l'obstruent final de síl·laba d'aquests grups etimològics (secció III.3.2.4).

2.2.3. Grau de palatalitat

Els parlars catalans difereixen també pel que fa al grau baix o elevat de palatalitat amb què són emeses les consonants palatals, i un bon nombre de processos dialectals relatius a aquestes consonants s'expliquen satisfactòriament assumint l'existència d'aquestes diferències. El fenomen de despalatalització té lloc sovint en posició final de síl·laba en consonància amb el fet que les consonants palatals poden exhibir una disminució del grau de contacte dorsopalatal en aquesta posició, mentre que el procés de palatalització opera sovint en posicions fortes en què és habitual un increment de contacte dorsopalatal durant la producció de les consonants dentals, alveolars i velars.

Els parlars amb consonants palatals de grau baix de palatalitat inclouen l'alguerès, el mallorquí i el menorquí, el rossellonès, la zona septentrional del català central i del català nord-occidental, i els parlars acastellanats. Per la seva banda, les consonants palatals semblen fruir d'un grau elevat de palatalitat en parlars emplaçats al sud de la línia Lleida-Barcelona i en valencià. La despalatalització de les consonants palatals en posició de coda sil·làbica pot haver estat, almenys en part, hereva del rossellonès (i de l'occità) i de parlars septentrionals del Principat en el cas del mallorquí, de l'occità en el cas del rossellonès (Appel, 1918; Schultz-Gora, 1906; Grandgent, 1905; Anglade, 1977) i del sard en alguerès. No sabem fins a quin punt el romanç que es parlava a la Catalunya Nova i al País Valencià abans de la conquesta dels nous territoris incidí sobre l'increment del grau de palatalitat de les consonants palatals en els parlars nord-occidental meridional i valencià.

Exposem seguidament les principals característiques fonètiques afavoridores d'un guany o d'una disminució del grau de palatalitat de les consonants palatals d'interès.

2.2.3.1. PALATALITAT BAIXA

En rossellonès, en l'àrea septentrional del Principat, inclòs el vessant occidental (e. g., pallarès i zones veïnes), i en balear els fonemes fricatius palatoalveolars sord i sonor es realitzen sovint fricatius en lloc d'africats en les posicions fortes inicial de mot i postconsonàntica, i no avantposen [j] en les posicions intervocàlica i postvocàlica final de mot (secció III.1.6.6). D'altra banda, /s/ no experimenta palatalització progressiva en els grups finals *-lls* i *-nys* (secció III.1.9.2.2). Un altre tret característic de la tendència a afavorir un grau baix de palatalitat és la presència de ieisme en català central septentrional i balear, si bé no pas en nord-occidental pirinenc ni en rossellonès (secció III.3.2.5).

El pas de consonant palatal a alveolar o aproximant en posició de coda sil·làbica disposa de casos diversos en l'àrea dialectal que ens ocupa. La fricativa /ʃ/ i l'africada corresponent es fan [j] en posició final de mot en rossellonès i en la mateixa posició davant de consonant inicial del mot següent en mallorquí, mentre que la seqüència *-tʃs/* originària ha passat a *-[jts]* en rossellonès i català central septentrional i a *-[js]* en pallarès (seccions III.1.6.6.1 i III.1.9.3.2.2). Davant de consonant, el mallorquí despalatalitza *-/ɲ/* en *-[jɲ]* i *-/ʎ/* pot fer-ho en *-[l]*, si bé la primera despalatalització també pot correspondre a la tendència contrària a incrementar el grau de palatalitat de la consonant palatal (seccions III.2.1.2.5 i III.3.2.6). Cal constatar també la presència de /j/ intervocàlica evanescent en mallorquí i l'elisió sistemàtica d'aquest al·lòfon en menorquí (secció III.5.1.1).

En alguerès, la tendència a la despalatalització de les consonants palatals en posició de coda sil·làbica es manifesta a través de les realitzacions [n], [l] i [s] de */ɲ/*, */ʎ/* i */ʃ/* finals de mot, respectivament (seccions III.1.6.6.1, III.2.1.2.5 i III.3.2.6). Pel que fa a */ʃ/* i */ʒ/* medials, aquest dialecte té un sistema mixt amb [dʒ] en totes les posicions (*/ʒ/*), i [tʃ] inicial i postconsonàntica i [ʃ] en lloc de [jʃ] entre vocals (*/ʃ/*) (secció III.1.6.6). El fet que aquest dialecte no sigui ieista pot ser conseqüència de la intervenció de pobladors procedents dels territoris meridionals del dialecte central en la conquesta de l'Alguer a l'edat mitjana.

2.2.3.2. PALATALITAT ELEVADA

Com a trets característics del grau elevat de palatalitat cal destacar, en la zona centromeridional del dialecte nord-occidental, la realització africada de */ʃ/* i */ʒ/* en les posicions inicial i postconsonàntica, i amb apèndix [j] ([jʃ], [jʒ]) en posició intervocàlica i postvocàlica final (seccions III.1.6.6 i V.2.2.2.1). Aquest escenari també és propi de */ʃ/* en valencià mentre que el fonema */ʒ/* s'hi fa africat en totes les posicions.

Hi ha alguns exemples de palatalització condicionada pel context. La fricativa

alveolar palatalitza després de consonant palatal en les seqüències *-lls*, *-nys* i *-[Vj]s* en nord-occidental centromeridional i valencià, i els grups */jn/* i */jʃ/* intervocàlics medials poden realitzar-se, respectivament, *[ɲ]* i *[tʃ]* sobretot en la primera zona dialectal (seccions III.1.10.1.2 i III.2.1.2.4). Per la seva banda, en valencià i en gran manera en català nord-occidental meridional i ponentí, */s/* pot realitzar-se *[ʃ]* davant d'oclusiva velar en formes no verbals i verbals incoatives (*llui*[ʃk]o) i en l'acabament postvocàlic *-ts* (seccions III.1.10.1.3 i III.1.10.1.4). En aquests darrers parlars, el grau elevat de palatalitat de les sibilants s'ha vist contrarestat per la tendència contrària a fer especialment anterior la fricativa palatoalveolar */ʃ/*, que pot arribar a confondre's amb */s/* i a despalatalitzar-se en les posicions inicial de mot i medial intervocàlica en alguns vocables, i a mantenir el timbre alveolar de *[s]*-etimològica en mots que es realitzen amb *[ʃ]*- en català general (*eisaringa*, *sifra*, *Sisona*) (secció III.1.10.2). Cal considerar també com a resultat del procés despalatalitzador que ens ocupa l'alveolarització ocasional de consonants palatals en posició de coda, sobretot en valencià (*juny*, *lluny*; secció III.2.1.2.5).

2.2.4. Altres tendències conservadores i autòctones

La posició dels parlars laterals i aïllats del domini dialectal, a saber, el rossellonès, l'alguerès, el balear, el valencià i els parlars de la Franja aragonesa, fa que hom pugui trobar-hi característiques fonètiques pròpies de llengües veïnes o del català antic, i també trets autòctons absents en altres indrets dialectals.

2.2.4.1. ALGUERÈS

A més de la tendència a formar estructures CV i a despalatalitzar les consonants palatals en condicions apropiades, l'alguerès presenta altres trets segurament d'influència sarda o italiana: l'epèntesi sistemàtica de *[t]* en els grups consonàntics *ns* i *ls*; una realització clara de */l/* i, com a conseqüència d'aquest fet, rotacisme de */l/* intervocàlica i després de consonant tautosil·làbica i el canvi *r > l* davant de consonant heterosil·làbica (seccions III.3.5 i III.4.4.2).

Altres característiques de la fonètica i fonologia de l'alguerès són pròpies del català antic: la solució *[dʒ]* intervocàlica de les seqüències etimològiques *Ge, i, J, D[j]* i *G[j]* (secció III.1.6.6.2); el manteniment de C2 oclusiva en grups homorgànics finals amb C1 nasal i */l/* (*camp*, *sant*; secció III.1.9.3.2); la presència de la nasal alveolar en la terminació *-ns* de plural de mots plans (*hòmens*) i del grup *-[Cr]* en formes verbals (*entr*, *unfr* 'inflo') (seccions III.1.9.3.2.3 i III.2.3.1.2). És controvertit l'estat de la consonant ròtica final de mot en alguerès car sol elidir-se en les formes de singular (quan es manté, presenta realització vibrant sense reforçament amb *[t]*) i es manté en les formes de plural (secció III.4.3.2).

2.2.4.2. MALLORQUÍ

A més d'afavorir les estructures sillàbiques VC i la despalatalització de consonants palatals, el mallorquí (i en gran manera el menorquí) presenta altres característiques pròpies també del rossellonès, de l'occità i de parlars septentrionals del dialecte central, fruit potser de contactes durant l'edat mitjana i de la participació de parlants d'aquesta procedència en la conquesta de les Balears.

Entre aquestes característiques, convé destacar-ne quatre: l'elisió de [z] (S) pretònica en un nombre considerable de mots, solució afí amb parlars occitans (secció III.1.7.4); la solució [ɔ] de /kwa, gwa/ tòniques pròpia del rossellonès i del dialecte central septentrional (III.5.2.2); la tendència a palatalitzar /s/- davant de vocal anterior, que és també freqüent a l'Empordà i en rossellonès (III.1.10.1.1.1); l'accentuació del pronom en combinacions verb + clític, que també trobem en occità i rossellonès (secció IV.1.2.2). També paral·leles a l'occità i en gran manera al rossellonès són les assimilacions regressives obligatòries de lloc i sovint de mode de C1 oclusiva en seqüències consonàntiques, la simplificació dels grups CC#C i CCC#C, la reducció de C1 en seqüències /s, r/ + lateral i nasal, i la realització africada de /rs, rz, ss, sj/ (seccions III.1.12.1 i III.1.13.6). És possible que alguns d'aquests trets, com l'accentuació de clític postverbal o les assimilacions consonàntiques, siguin autòctons i estiguin en consonància amb la tendència per part de les àrees dialectals aïllades a desenvolupar característiques lingüístiques pròpies. Entre els fenòmens de clar origen illenc convé destacar l'elisió pràcticament sistemàtica de -r i la realització [c], [j] de /k, g/ en condicions contextuals determinades a zones de Mallorca (seccions III.4.2 i III.1.14). Destaca la solució balear [l:] de T'L, D'L, J'L i G'L, característica de l'occità, en contraposició a la solució [ɬ:] pròpia del rossellonès i del dialecte central (secció III.3.2.4).

S'expliquen per conservadorisme la manca d'epèntesi en el grup N'R força vigent al Principat en època medieval (secció III.1.9.2.1), el manteniment de les consonants geminades fins i tot si són finals de mot i de C2 oclusiva en grups finals amb nasal i /l/ homorgànica precedent (seccions III.1.13.4 i III.1.9.3.2), i la presència de les seqüències -/Cl/ i -/Cr/ en formes verbals i d'un nombre elevat de vocables amb realització africada llarga de /ʒ/ intervocàlica (seccions III.1.6.6.2 i III.1.9.3.2.3). L'eivissenc manté el grup final -sts, /n/ final d'arrel en les formes de plural de mots plans (*hòmens*) i l'oclusiva oral en la seqüència -nc.

2.2.4.3. ROSSELLONÈS

A més de la tendència a afavorir estructures sillàbiques VC i a despalatalitzar les consonants palatals en algunes condicions, el rossellonès presenta altres trets afins amb l'occità: la presència de s intervocàlica (D,T[j], Ce,i) davant d'accent en

un bon nombre de mots (secció III.1.7.3.2); el rebuig d'esdrúixols mitjançant l'elisió de vocal o de síl·laba posttònica (secció IV.1.2); l'elisió de la nasal en les formes de plural (*mas, pas*) així com, en la llengua medieval, el manteniment o antiga restitució de N final (*coton, plen*), característiques que en menys mesura també trobem en català central septentrional (secció III.2.3.1.1). El rossellonès també elideix *s* de mots d'ús freqüent o funcionals en seqüències Cs##C tal com fan els parlars septentrionals del dialecte central, i pot mantenir l'oclusiva dels grups *-nc/g* i *-rts* per arcaisme (seccions III.1.13.6 i III.1.9.3.2).

2.2.4.4. VALENCIÀ I NORD-OCCIDENTAL MERIDIONAL I PONENTÍ

L'afinitat entre el valencià i el nord-occidental meridional i ponentí ha estat posada de manifest en el cas de l'afavoriment d'estructures CV i del grau elevat de palatalitat de les consonants palatals. Hi ha altres concomitàncies entre les dues delimitacions dialectals, que retrobem en les llengües i en els dialectes veïns de la Península. Per una banda, tenim la presència d'una variant relativament clara de /l/ amb manca de vocalitzacions i d'elisions davant de consonant (*colp*), que en ribagorçà ha fet possible la realització [Cɰ] dels grups tautosil·làbics /Cl/ (seccions III.3.1 i III.3.2.3). Aquesta realització fa que *l* i *r* pugin intercanviar-se entre vocals i darrere de consonant tautosil·làbica, i que /ll/ pugui dissimilar-se en *rl* i *nl* (secció III.7.1.6). Un altre tret concomitant és l'apitxament de /z, dz, dʒ/ en ribagorçà i valencià central (secció III.1.10.4), i la manca de casos d'epèntesi de [j] intervocàlica en consonància amb l'absència de [ə] en posició àtona (secció III.7.3.3.1). Cal esmentar també l'adquisició de les consonants [θ] i [x] en castellanismes als territoris de la Franja i en valencià meridional, que també poden ser adaptades amb *s* i amb [k]/[(t)ʃ]/[ʒ], respectivament (secció III.6).

Altres característiques conservadores del valencià són el manteniment de formes verbals del tipus *munyc* i *dormc* (secció III.1.9.3.2.3), la manca de desplaçament accentual cap a l'esquerra en un bon nombre de mots també freqüent en nord-occidental meridional (IV.1.1), i la presència de *-r* tret de les àrees extremes del dialecte (secció III.4.2).

L'àrea ponentina del dialecte nord-occidental mostra trets específics que pot compartir amb l'aragonès: la solució [j] de *Ge,i*, D[j], B[j]-V[j], J i G[j] en posició intervocàlica i final de mot (pallarès, ribagorçà; secció III.1.6.4.2); vocables sense palatalització de L- (secció III.3.2.1.1); una variant clara de /l/ i manteniment de -N en mots oxítons (ribagorçà; seccions III.3.1 i III.2.3.1.1). Altres característiques pròpies sobretot del ribagorçà són afins amb parlars occitans: la manca de palatalització de -NN- (secció III.2.1.1); la palatalització de la lateral alveolar en seqüències /Cl/ tautosil·làbiques (secció III.3.2.3); la solució [θ] de [ts] (*Ce,i*, C[j], T[j]), que trobem també en aragonès (secció III.1.7.2.2).

Finalment, cal considerar els parallelismes entre l'alacantí i el català oriental, que podrien ser una romanalla de la influència d'aquest darrer dialecte durant l'època de la conquesta i/o d'una colonització balear que tingué lloc a comarques costaneres del sud del País Valencià al s. xvii. Es tracta de l'elisió de *-r* i de C2 oclusiva en grups finals homorgànics amb C1 nasal o /l/, de l'allargament de l'element oclusiu de /dʒ/ intervocàlica, i de l'absència de l'apèndix [j] en la realització de /ʃ/ intervocàlica i postvocàlica final de mot (seccions III.1.6.6.1, III.1.6.6.2, III.1.9.3.2 i III.4.2). D'origen clarament mallorquí són els casos d'assimilació regressiva d'oclusiva en grups consonàntics heterosil·làbics a la comarca de la Marina.

Bibliografia

- ADAM, M. (2004). «Els infinitius del tipus 'néix(e)re' i la seva àrea geogràfica». *Sintagma*, núm. 16, p. 43-76.
- ALARCOS, E. (1983). *Estudis de lingüística catalana*. Barcelona: Ariel.
- ALCOVER, A. M. (1908). «Una mica de dialectologia catalana». *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, núm. 4, p. 194-303.
- ALCOVER, A. M.; MOLL, F. de B. (1929-1932). «La flexió verbal en els dialectes catalans». *Anuari de l'Oficina de Llengua i Literatura*, núm. 2-5.
- (1969-1975). *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca: Moll. 10 v.
- ALEGRE, M. (1986). «Les vocals *e* i *o* tòniques en català central: Mostra d'alternances geogràfico-lingüístiques». *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, núm. 12, p. 77-88.
- (2007). *Diàlegs de Sant Gregori: Estudi lingüístic de la versió catalana de 1340*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- ALEGRE, M.; GÜELL, J.; ROFES, J. (1980). «Delimitació de frontera dialectal en una zona del Baix Camp-Priorat». *Anuario de Filología*, vol. 6, p. 327-336.
- ALIBÈRT, L. (1976). *Gramatica occitana segon los parlars lengadocians*. Montpeller: Centre d'Estudis Occitans.
- ALONSO, A. (1967). *De la pronunciación medieval a la moderna en español*. Madrid: Gredos.
- (1976). *Estudios lingüísticos: Temas hispanoamericanos*. 3a ed. Madrid: Gredos.
- ALVAR, M. (1953). *El dialecto aragonés*. Madrid: Gredos.
- ANDERSON, J. M. (1965). «A study of syncope in vulgar Latin». *Word*, núm. 21, p. 70-85.
- ANGLADE, J. (1977). *Grammaire de l'ancien provençal*. París: Klincksieck. [Reedició de 1921]
- APPEL, C. (1918). *Provenzalische Lautlehre*. Leipzig: Reisland.
- ARNAN, M. (1963-1968). «Sobre el canvi "CO" en "QUA" en el català preliterari». *Estudis Romànics*, vol. 12, p. 213-219.
- Atlant linguistisch dl ladin dolomitich y di dialec vejins* (1998). A cura d'H. Goebel. 1a part. Wiesbaden: Ludwig Reichert. 4 v. [ALD]
- Atlas lingüístico de la Península Ibérica* (1962). A cura de T. Navarro Tomás. Vol. 1: *Fonética*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. [ALPI]

- Atlas linguistique de la France* (1902-1910). A cura de J. Gilliéron i E. Edmont. París: Champion. 9 v. [ALF]
- Atlas linguistique de la Gascogne* (1954-1973). A cura de J. Séguay. París: Centre National de la Recherche Scientifique. 6 v. [ALG]
- Atlas linguistique des Pyrénées Orientales* (1966). A cura d'H. Guiter. París: Centre National de la Recherche Scientifique. [ALPO]
- Atlas linguistique «Sacaze» des confins catalano-languedociens* (1986). A cura de G. J. Costa. Saint-Estève: Société de Professeurs de Catalan. [SACAZE]
- Atles lingüístic de la diòcesi de Tortosa* (1997). A cura de Ll. Gimeno. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. [ALDT]
- Atles lingüístic del domini català* (2001-...). A cura de J. Veny i L. Pons. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. [ALDC]
- BADIA, A. M. (1951). *Gramàtica històrica catalana*. Barcelona: Noguer. [Traducció al català i reedició: *Gramàtica històrica catalana* (1981). València: Tres i Quatre]
- (1963-1968). «Les vocals tòniques E i O en el català de Barcelona. Assaig d'anàlisi fonològica de la situació actual». *Estudis Romànics*, vol. 12, p. 119-172.
- (1999). *Les regles d'esquivar vocables i la «qüestió de la llengua»*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- BADIA, A. M.; MOLL, F. de B. (1960). «La llengua de Ramon Llull». A: *Obres essencials de Ramon Llull*. Vol. 2. Barcelona: Selecta, p. 1299-1358.
- BALAGUER, C.; POJADA, P. (2005). *Diccionari català-occità i occitan-catalan*. Barcelona: Llibres de l'Índex.
- BALLONE, F. (2013). *An acoustic study of Sardinian and Algherese Catalan vowels*. Tesi doctoral. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- BARAUT, C. (1980). «Les glosses catalanes del ms. 838 de la biblioteca de Montserrat». A: *Estudis de llengua i literatura catalanes oferts a R. Aramon i Serra en el seu setantè aniversari*. Barcelona: Curial, 1980. (Miscel·lània Aramon i Serra; 2), p. 15-31.
- BARBERÀ, J. (1978). *El lèxic agrícola de la Ribera Baixa*. Tesi de llicenciatura. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- BARNES, J. (2006). *Strength and weakness at the interface: Positional neutralization in phonetics and phonology*. Berlín: Nova York: Mouton de Gruyter.
- BARNILS, P. (1913). «El parlar apitxat». *Butlletí de Dialectologia Catalana*, núm. 1, p. 18-25.
- (1916a). «Introducció». A: MESTRE, F. *Vocabulari català de Tortosa*. Tortosa.
- (1916b). «Del català de Fraga». *Butlletí de Dialectologia Catalana*, núm. 4, p. 27-45.
- BARNIOL, E. (1981). «Contribució a l'estudi del vocalisme de Solsona». *S'Afrau*, núm. 4, p. 5-25.
- BASTARDAS, J. (1995). «El català preliterari». A: *La llengua catalana mil anys enrere*. Barcelona: Curial, p. 109-145.
- BATLLE, M. (1996). «L'evolució de les Ě i ǫ + iod en català dins la Romània». *Caplletra*, núm. 20, p. 13-32.
- BATLLE, M.; MARTÍ I CASTELL, J.; RABELLA, J. A. (2016). *Gramàtica històrica de la llengua catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BEÀ PONS, I. (2016). *El parlar del Pallars Sobirà i la Vall Fosca*. Tesi doctoral. Lleida: Universitat de Lleida.
- BEC, P. (1968). *Les interférences linguistiques entre gascon et languedocien dans les parlers du Comminges et du Couserans*. París: Presses Universitaires de France.

- BEDDOR, P. S. (1983). *Phonological and phonetic effects of nasalization on vowel height*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- BELTRAN CALVO, V. (1994). *El parlar de Callosa d'en Sarrià i de les Valls de Tàrbena i de Guadalest*. València: Generalitat Valenciana.
- (2011). *Estudi geolingüístic dels parlars de la Marina Alta: L'empremta mallorquina*. Ondara: MACMA; Predeguer: IECMA.
- BELTRAN CALVO, V.; HERRERO, T. (2011). *Estudi geolingüístic dels parlars de la Marina Baixa: L'empremta mallorquina*. Ondara: MACMA; Predeguer: IECMA.
- BELTRAN CALVO, V.; SEGURA, C. (2007). *El valencià de Torís*. Torís: Ajuntament de Torís.
- BELTRAN ZARAGOZÀ, A. (1999). «La llengua al nord del País Valencià». *Caplletra*, núm. 26, p. 131-151.
- BIBILONI, G. (1983). *La llengua dels mallorquins: Anàlisi sociolingüística*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- BLASCO, E. (1984). *Grammatica storica del Catalano e dei suoi dialetti con speciale riguardo all'Algherese*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- (1989). «El català medieval i hodiern de Sardenya: història lingüística i cultural, tipologia, aspectes sociolingüístics». A: FERRANDO, A. (ed.). *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana*. Vol. 8. València, p. 329-342.
- BLAYLOCK, C. (1966). «Assimilation of stops to preceding resonants in Ibero-Romance». *Romance Philology*, núm. 19, p. 418-434.
- BLEVINS, J.; GARRETT, A. (2004). «The evolution of metathesis». A: HAYES, B.; KIRCHNER, R.; STERIADE, D. (ed.). *Phonetically based phonology*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 117-156.
- Bolletí del Diccionari de la Lengua Catalana* (1902-1936). Palma de Mallorca: Amengual y Muntaner. 18 v. [BDLC]
- BONDIA, M. T. (1965). *El habla de Maella*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- BONET, E. (2002). «Clitització». A: SOLÀ, J.; LLORET, M. R.; MASCARÓ, J.; PÉREZ SALDANYA, M. (ed.). *Gramàtica del català contemporani*. Vol. 1. Barcelona: Empúries, p. 933-989.
- BOSCH, A. (2002). *El català de l'Alguer*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BOURCIEZ, E. (1967). *Éléments de linguistique romane*. París: Klincksieck.
- BOUVIER, J. C. (1976). *Les parlers provençaux de la Drôme*. París: Klincksieck.
- BRUGUERA, J. (1991). «Estudi filològic i lingüístic i vocabulari general». A: *Llibre dels Fets del Rei en Jaume*. Vol. 1. Barcelona: Barcino.
- BRUGUERA, T. (1985). «La llengua del Libre Jutge». A: *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*. Vol. 2. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes; 10), p. 89-110.
- CABRÉ, M. T. (1969). *Fonética y léxico: L'Argentera-La Torre de Fontaubella-Capçanes*. Tesi de llicenciatura. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- CABRÉ, T.; PRIETO, P. (2001). «Hiatus and rising diphthong-favoring contexts in Catalan». A: *Reports de recerca del Grup de Gramàtica teòrica*, GGT-01-7. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.
- CADUFF, L. (1952). *Essai sur la phonétique du parler rhétoroman de la Vallée de Tavetsch (canton des Grisons, Suisse)*. Berna: A. Francke.

- CAIMARI, F. (1983). «El vocalisme de Sineu». *Maina*, núm. 8, p. 36-45.
- CAMPUS, G. (1901). *Fonetica del dialetto logudorese*. Torí: Bona.
- CARIA, R. (1990). «L'alguerès des d'una perspectiva històrica». *Revista de l'Alguer*, núm. 1, p. 33-53.
- CARRERA, J. (2002). *Escola catalana i variació fonètica: Una evolució del vocalisme àton a Alguair i Lleida*. Lleida: Pagès.
- CASANOVA, E. (1990). «L'evolució del sistema palatal català: una interpretació». *A Sol Post*, núm. 1, p. 45-62.
- (1997). «Estigmatització i canvi lingüístic: la neutralització de la /a/ àtona final en -o a la Vall d'Albaida». A: TALENS, J.; CASANOVA, E. (ed.). *Actes del Primer Congrés d'Estudis de la Vall d'Albaida*. València: Diputació de València: Institut d'Estudis de la Vall d'Albaida, p. 159-177.
- (2001). «Llengües en contacte a l'edat mitjana al regne de València: el cas de l'aragonès i del castellà». A: CANO, M. A.; MARTINES, J.; MARTINES, V.; PONSODA, J. J. (ed.). *Les claus del canvi lingüístic*. Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, p. 135-160.
- CASSANY, J. (1983). «Notes sobre el "ieisme" a la comarca d'Osona». *Ausa*, núm. 11, p. 93-104.
- CATALÁN, D. (1971). «En torno a la estructura silábica del español de ayer y del español de mañana». A: COSERIU, E.; STEMPEL, W. D. (ed.). *Sprache und Geschichte: Festschrift für Harri Meier zum 65 Geburtstag*. Munic: Wilhem Fink Verlag, p. 77-110.
- CERDÀ, R. (1964). *Las fricativas prepalatales catalanas*. Tesi de llicenciatura. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- COLOMINA, J. (1985a). *L'alacantí: Un estudi sobre la variació lingüística*. Alcoi: Institut d'Estudis Juan Gil-Albert.
- (1985b). «El parlar de la Marina Alta». *La Rella*, núm. 4, p. 37-54.
- (1991). *El valencià de la Marina Baixa*. València: Generalitat Valenciana.
- (1994). «La simplificació dels grups consonàntics finals en català». A: *Actes del X Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Vol. 3. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 195-224.
- (1999). *Dialectologia catalana: Introducció i guia bibliogràfica*. Alacant: Universitat d'Alacant.
- COLON, G. (1952a). «Castelló i la seua llengua». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. 28, p. 7-13.
- (1952b). «Unes notes sobre la pèrdua de -R final etimològica». *Revista Valenciana de Filología*, vol. 2, núm. 1, p. 57-65.
- (1970). «Sobre el funcionament de les sibilants en el català de Castelló». A: *Phonétique et linguistique romanes: Mélanges offerts à M. Georges Straka*. Vol. 1. Lió: Estrasburg: Société de Linguistique Romane, p. 43-51.
- (1999). «Per a la data de l'apitxat». *Caplletra*, núm. 27, p. 43-54.
- COMAS CAUSSA, J. (1970). *Caracterització del parlar de Pau (Alt Empordà)*. Tesi de llicenciatura. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- CONTINI, M. (1983). *Étude de géographie phonétique et de phonétique instrumentale du sarde*. Torí: Edizioni dell'Orso.
- COROMINAS, J.; PASCUAL, J. A. (1976). *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*. 3a ed. Madrid: Gredos. 4 v.

- COROMINES, J. (1965). «La survivance du basque jusqu'au Bas Moyen Âge. Phénomènes de bilinguisme dans les Pyrénées centrales». A: *Estudis de toponímia catalana*. Vol. 1. Barcelona: Barcino, p. 93-152.
- (1972). *Tópica hespérica*. Madrid: Gredos. 2 v.
- (1974). *Lleures i converses d'un filòleg*. Barcelona: Club Editor.
- (1976-1977). *Entre dos llenguatges*. Barcelona: Curial. 3 v.
- (1980-1991). *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial. 9 v.
- (1989-1997). *Onomasticon Cataloniae*. Barcelona: Curial. 8 v.
- CORRIENTE, F. (1999). *Diccionario de arabismos y voces afines en iberorromance*. Madrid: Gredos.
- COSTA, G. (1977). «Del canvi de O tancada en U al català del nord». *Revue de Linguistique Romane*, núm. 41, p. 293-301.
- COSTA, P. J.; MATTINGLY, I. G. (1981). «Production and perception of phonetic contrast during phonetic change». *Status Report on Speech Research* 67-68. New Haven: Haskins Laboratories, p. 191-196.
- CRADDOCK, J. A. (1980). «The contextual varieties of yod: An attempt at systematization». A: *Festschrift for Jacob Ornstein: Studies in general linguistics and sociolinguistics*. Rowley: Newbury House, p. 61-68.
- CRAVENS, T. D. (2002). *Comparative historical dialectology: Italo-Romance clues to Ibero-Romance sound change*. Amsterdam: John Benjamins.
- CROSSWHITE, K. M. (2004). «Vowel reduction». A: HAYES, B.; KIRCHNER, R.; STERIADE, D. (ed.). *Phonetic based phonology*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 191-231.
- CRUSELLES, P.; HERRERO, R.; JIMÉNEZ, J. (2014). «Percepció de diferències mínimes en les sibilants del valencià». A: *VI Congreso Internacional de Fonética Experimental: Libro de resúmenes*. València: Universitat de València, p. 45-46.
- CUBELLS, O. (2005). *Els parlars de la Ribera d'Ebre: Estudi geolingüístic*. Tesi doctoral. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili.
- DAUZAT, A. (1897). *Phonétique historique du patois de Vinzelles (Puy-de-Dôme)*. París: Félix Alcan.
- (1928). *Essais de géographie linguistique: Problèmes phonétiques*. París: Honoré Champion.
- (1938). «Géographie phonétique de la Basse Auvergne». *Revue de Linguistique Romane*, núm. 14, p. 1-210.
- Diccionari general Occitan Cantalansa* (2002). Lo Monastèri (Rodés): Cultura d'Òc.
- DIÉGUEZ, M. A. (2001). *El Llibre de Cort de Justícia de València (1279-1321)*. Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- DOLS, N. A. (2002). «Fenòmens en grups consonàntics». A: SOLÀ, J.; LLORET, M. R.; MASCARÓ, J.; PÉREZ SILDANYA, M. (ed.). *Gramàtica del català contemporani*. Vol. 1. Barcelona: Empúries, p. 319-343.
- (2011). «Calculant distàncies. Els límits de l'harmonia i de la coarticulació CVC en el català de Mallorca». A: *Noves aportacions a la fonologia i la morfologia del català: volum d'homenatge a Max W. Wheeler*. Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, p. 175-191.

- DUARTE, C. (1996). «La llengua del manuscrit Consuetudines Dertuse». A: MASSIP, J. (ed.). *Costums de Tortosa*. Barcelona: Fundació Noguera, p. XLIX-LXXIII.
- DUARTE, C.; ALSINA, A. (1984). *Gramàtica històrica del català*. Vol. 1. Barcelona: Curial.
- DUMENIL, A. (1987). «A rule-account of metathesis in Gascon». *Linguisticæ Investigatio-nes*, núm. 11, p. 81-113.
- DUNJÓ, R. M. (1966). *Vocabulario del campo de Benicarló*. Tesi de llicenciatura. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- FABRA, P. (1906). «Les e toniques du catalan». *Revue Hispanique*, núm. 15, p. 9-23.
- (1912). *Gramàtica de la llengua catalana*. Barcelona: L'Avenç.
- FARO, A. (1989). «Fonología y morfología del habla de Santisteba». *Alazet*, núm. 1, p. 49-72.
- FARRENY, M. D. (1986). *Processos de crims del segle xv a Lleida: Transcripció i estudi lingüístic*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs.
- FERRANDO, A. (1989). «La formació històrica del valencià». A: FERRANDO, A. (ed.). *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana*. Vol. 8. València, p. 399-428.
- FERRANDO, A.; GUIRAU, A. (1983). «Particularitats fonètiques i anivellament geolingüístic a la comarca de Morella». *L'Espill*, núm. 17-18, p. 209-230.
- FERRAZ, V. (1934). *Vocabulario del dialecto que se habla en la Alta Ribagorza*. Madrid: Tipografía de Archivos.
- FISCHER-JORGENSEN, E. (1964). «Sound duration and place of articulation». *Zeitschrift für Phonetik*, núm. 17, p. 175-207.
- FLEMMING, E. S. (2002). *Auditory representations in phonology*. Nova York: Londres: Routledge.
- FORTUNY, J. B. (1982). *La parla d'Os de Balaguer*. Tesi de llicenciatura. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- FOUCHÉ, P. (1924a). *Phonétique historique du roussillonnais*. Tolosa: E. Privat.
- (1924b). *Morphologie historique du roussillonnais*. Tolosa: E. Privat.
- FOUGERON, C. (1999). «Prosodically conditioned articulatory variation: a review». *UCLA Working Papers in Phonetics*, núm. 97, p. 1-73.
- FOUGERON, C.; KEATING, P. A. (1997). «Articulatory strengthening at edges of prosodic domains». *Journal of the Acoustic Society of America*, núm. 106, p. 3728-3740.
- GALAN, J.; MORET, H. (1995). *Estudi descriptiu de la llengua de Fraga*. Fraga: Institut d'Estudis del Baix Cinca.
- GALMÉS, A. (1962). *Las sibilantes en la Romania*. Madrid: Gredos.
- GARCIA, J.; BERTRAN, V. (1994). *El parlar de Pedreguer*. Pedreguer: Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta.
- GARDETTE, P. (1941). *Géographie phonétique du Forez*. Macon: Imprimerie Protat Frères.
- GARTNER, T. (1910). *Handbuch der Rätoromanischen Sprache und Literatur*. Halle: Niemeyer.
- GAUCHAT, L. (1925). «Confusions d'occlusives dans les patois de la Suisse romande». A: *Homenaje ofrecido a Menéndez Pidal*. Vol. 1. Madrid: Hernando.
- GIANNELLI, L.; SAVOIA, L. M. (1978-80). «L'indebolimento consonantico in Toscana». *Rivista Italiana di Dialettologia*, núm. 2, p. 23-58; núm. 3-4, p. 38-101.
- GILI GAYA, S. (1932). «Estudi fonètic del parlar de Lleida». A: *Miscelànea filològica dedicada a D. Antonio Mª Alcover*. Palma de Mallorca: Imprenta Vda. de S. Piza, p. 241-255.

- GIMENO, LL. (1982). *Precisions geolingüístiques sobre el tortosí*. Tesina de llicenciatura. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- (1989). «L'elisió de la /r/ final de mot en tortosí meridional». *Caplletra*, núm. 6, p. 123-140.
- (1994). *Estudi lingüístic dels parlars de les comarques del nord de Castelló*. Castelló de la Plana: Societat Castellonenca de Cultura.
- GIRALT, J. (1997-1998). *L'apòcope de la vocal -/o/ en l'àrea dialectal lliterana*. Treball de doctorat. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- (1999). «Una mostra de la transició dialectal cataloaragonesa: els parlars de la Llitera». *Caplletra*, núm. 26, p. 67-90.
- GÖKÇEN, A. (1977). «The language of Homilies d'Organyà». A: GULSOY, J.; SOLÀ-SOLÉ, J. M. (ed.). *Catalan Studies: Volume in memory of Josephine de Boer*. Barcelona: Hispam, p. 59-69.
- GONZÁLEZ, M. S. (1991). *El parlar de la Plana Baixa*. València: Generalitat Valenciana.
- GONZÁLEZ OLLÉ, F. (1972). «La sonorización de las consonantes sordas iniciales en vascuence y en romance y la neutralización de k-/g- en español». *Archivum*, núm. 22, p. 253-274.
- GRAFSTRÖM, A. (1958). *Étude sur la graphie des plus anciennes chartes languedociennes avec un essai d'interprétation phonétique*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- GRAMMONT, M. (1971). *Traité de phonétique*. 9a ed. París: Delagrave.
- GRANDGENT, C. H. (1905). *An outline of the phonology and morphology of old Provençal*. Boston: Heath.
- (1991). *Introducción al latín vulgar*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- GRIMALT, J. A. (1972). «El vocalisme de Felanitx». *Mayurka*, núm. 8, p. 57-63.
- GUARNERIO, P. E. (1886). «Il dialetto catalano d'Alghero». *Archivio Glottologico Italiano*, núm. 9, p. 61-364.
- (1892-1894). «I dialetti odierni di Sassari, della Gallura e della Corsica». *Archivio Glottologico Italiano*, núm. 13, p. 125-140.
- (1918). *Fonologia romanza*. Milà: Hoepli.
- GUIRAU, A. (1977). *L'estat actual del subdialecte apitxat*. Tesi de llicenciatura. València: Universitat de València.
- GUITER, E. (1953). «Els altres capcir». A: BADIA, A.; GRIERA, A.; UDINA, F. (ed.). *Actes del 7è Congrés Internacional de Lingüística Romànica*. Vol. 2. Barcelona: Abadia de Sant Cugat del Vallès, p. 706-735.
- (1970). «El límit nord-oriental del català». *Miscellània Barcinonensia*, núm. 27, p. 29-51.
- (1984). «El català del nord». A: *Miscellània Sanchis Guarner*. Vol. 1. València: Universitat de València, p. 149-158.
- GULSOY, J. (1982). «Pròleg». A: RASICO, P. *Estudis sobre la fonologia del català preliterari*. Barcelona: Curial: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 5-16.
- (1993). *Estudis de gramàtica històrica*. València: Institut de Filologia Valenciana; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (1996). «El tractament de la -n < N' en català». *Caplletra*, núm. 20, p. 38-82.
- (1997). «Castellano viejo, portugués velho, catalán vell: el tratamiento de E+C'L/T'LL, e historia de VETUS VETERIS». *La Corónica*, núm. 1, p. 67-86.

- GUTIÉRREZ, C. (2016). *En torno a los orígenes del español. Estudio sobre las secuencias con dos nasales en castellano*. Tesis doctoral. West Lafayette: Universitat de Purdue.
- HADWIGER, J. (1905). «Sprachgrenzen und Grenzmundarten des Valencianischen». *Zeitschrift für Romanische Philologie*, núm. 29, p. 712-731.
- HAENSCH, G. (1974). «Las hablas del valle de Isábena (Pirineo aragonés)». *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, núm. 30, p. 295-314.
- (2003). *Las hablas de la Alta Ribagorza (Pirineo aragonés)*. Saragossa: Diputació de Saragossa. [Reproducció de l'edició original de 1960]
- HAIMAN, J.; BENINCÀ, P. (1994). *The Rhaeto-Romance languages*. Amsterdam: John Benjamins.
- HAJEK, J.; MAEDA, S. (2000). «Investigating universals of sound change: the effect of vowel height and duration on the development of distinctive nasalization». A: BROE, M. B.; PIERREHUMBERT, J. B. (ed.). *Papers in laboratory phonology. V: Acquisition and the lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 52-69.
- HERRERO, R.; JIMÉNEZ, J. (2011). «Coarticulació i harmonia vocàlica en el valencià septentrional». A: *Noves aproximacions a la fonologia i la morfologia del català*. Alacant: Universitat d'Alacant, p. 243-274.
- HILTY, G. (1980). «Alguns aspectes de l'evolució històrica de la E oberta i de la E tancada en català». A: *Miscel·lània Aramon i Serra*. Vol. 2. Barcelona: Curial, p. 231-237.
- JEANJAQUET, J. (1931). «Les patois valaisans. Caractères généraux et particularités». *Revue de Linguistique Romane*, núm. 7, p. 23-51.
- JIMÉNEZ, J. (1998). «Valencian vowel harmony». *Rivista di Linguistica*, núm. 10, p. 137-161.
- JIMÉNEZ, J.; LLORET, M. R. (2011). «Harmonia vocàlica: paràmetres i variació». *Estudis Romànics*, núm. 33, p. 53-80.
- JUNGEMANN, F. (1955). *La teoría del sustrato y los dialectos hispano-romances y gascones*. Madrid: Gredos.
- KALMAN, H. (1974). *Étude sur la graphie et la phonétique des plus anciennes chartes rouergates*. Zurich: Faculté des Lettres: Université de Zurich.
- KENT, R. G. (1945). *The sounds of Latin*. 3a ed. Baltimore: Linguistic Society of America.
- KIESLER, R. (1995). «Zur Phonetik der Katalanischen Arabismen». *Zeitschrift für Romanische Philologie*, núm. 111, p. 171-205.
- KUEN, H. (1932-1934). «El dialecto de Alguer y su posición en la historia de la lengua catalana». *Anuari de l'Oficina Romànica de Llengua i Literatura*, vol. 5, p. 121-177; vol. 7, p. 41-112.
- KUHN, A. (2008). *El dialecto altoaragonés*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza. [Traducció de «Der hocharagonesische Dialekt» (1935). *Revue de Linguistique Romane*, núm. 11]
- LAFONT, R. (1983). *Éléments de phonétique de l'occitan*. Valderiès: Vent Terral.
- LAMUELA, X. (1992). «L'evolució dels sons representats per g, j i tg en català». A: FERRANDO, A. (ed.). *Miscel·lània Sanchis Guarnier*. Vol. 1. València: Universitat de València; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 175-178.
- LAPESA, R. (1980). *Historia de la lengua española*. Madrid: Gredos.
- LAUSBERG, H. (1970). *Lingüística románica*. Madrid: Gredos.
- LEITE DE VASCONCELLOS, J. (1987). *Esquisse d'une dialectologie portugaise*. Lisboa: Instituto Nacional de Investigação Científica.
- LEVY, E. (1894-1917). *Provenzalisches Supplement Wörterbuch*. Leipzig: Reisland. 7 v.

- LLORET, M. R.; JIMÉNEZ, J. (2008). «Marcatge posicional i prominència en el vocalisme àton». *Caplletra*, núm. 45, p. 55-91.
- LLOYD, P. (1993). *Del latín al español*. Madrid: Gredos.
- LOPORCARO, M. (1997). «On vowel epenthesis in Alguer Catalan». A: BERTINETTO, P. M.; GAETA, L.; JETCHEV, G.; MICHAELS, D. (ed.). *Certamen phonologicum 3*. Torí: Rosenberg and Sellier, p. 205-227.
- LUNA, X. (1982). *El vocalisme del català a la zona de transició central-septentrional: Alt Empordà*. Tesina de llicenciatura. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- (1995). «Les vocals tòniques de l'Alt Empordà». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 28, p. 265-303.
- LUTTA, C. M. (1923). «Der Dialekt von Bergün und seine Stellung innerhalb der rätoromanischen Mundarten Graubündens». *Zeitschrift für Romanische Philologie* [Halle: Niemeyer], núm. 71.
- LUZI, J. (1904). «Der sutselvischen Dialekte». *Romanische Forschungen*, núm. 16, p. 757-846.
- MADDIESON, I. (1984). *Patterns of sounds*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MANEIKIS-KNIAZZEH, Ch. S.; NEUGAARD, E. J. (1977). *Vides de Sants Rosselloneses*. Barcelona: Fundació Vives Casajuana. 3 v.
- MARINER, S. (1953). «Castellanismos léxicos en un habla del Campo de Tarragona». *Boletín de la Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 25, p. 171-226.
- (1975). *Estudis estructurals del català*. Barcelona: Edicions 62.
- MARTÍ I CASTELL, J. (2002). *Estudi lingüístic dels Usatges de Barcelona*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MARTÍ MESTRE, J. (1994). *El Llibre de Antiquitats de la Seu de València*. València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 2 v.
- (2006). «Processos fonètics catalans en el DECat de Joan Coromines. II. Consonantisme». A: *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*. Núm. 53. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 1471-1485.
- (2007). «Processos fonètics catalans en el DECat de Joan Coromines. I. Metodologia, vocalisme i variació». A: CASANOVA, E.; TERRADO, X. (ed.). *Studia in Honorem Joan Coromines*. Lleida: Pagès, p. 389-420.
- (2012). «El vocalisme i consonantisme en el Curial e Güelfa». A: FERRANDO, A. (ed.). *Estudis lingüístics i culturals sobre Curiel e Güelfa*. Vol. 2. Amsterdam: John Benjamins, p. 537-596.
- MARTÍ OLIVER, J. (1989). *Receptari de cuina del segle XVIII*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MARTINES, J. (2000). *El valencià del segle XIX: Estudi lingüístic del «Diccionario Valenciano» de Josep Pla i Costa*. València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MARTINET, A. (1955). *Économie des changements phonétiques*. Berna: Francke.
- MAS, C. (1960). *El habla del valle de Sóller*. Tesi de llicenciatura. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- MASCARÓ, I. (1990). «Les vocals tòniques a Mallorca i Menorca: un estudi acústic». *Revista de Menorca*, núm. 2, p. 115-142.
- MASCARÓ, J.; RAFEL, J. (1981). «La e intervocàlica baleàrica». *Randa*, núm. 11, p. 37-44.

- MASSANELL, M. (2016). «Sincretisme i canvi morfològic: evolució de la terminació verbal en -at en català». *Caplletra*, núm. 61, p. 165-209.
- MASSIP, A. (1989). *Aproximació descriptiva al parlar tortosí*. Tarragona: Diputació de Tarragona.
- MATEUS, M. H.; ANDRADE, E. d' (2000). *The phonology of Portuguese*. Oxford: Oxford University Press.
- MAURAND, G. (1974). *Phonétique et phonologie du parler occitan d'Ambialet (Tarn)*. Tesi doctoral. Tolosa de Llenguadoc: Universitat de Toulouse-Le Mirail.
- MELCHOR, V. de (1996). «Cronologia dels canvis en els pronoms clítics del català rossellonès». A: *Miscel·lània Germà Colón*. Vol. 5. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes; 32), p. 259-272.
- MENÉNDEZ PIDAL, R. (1954). «A propósito de la LL y L latina. Colonización suditálica en España». *Boletín de la Real Academia Española*, núm. 34, p. 165-216.
- (1968). *Manual de gramática española*. Madrid: Espasa-Calpe.
- MERCER, M. (1998). *Variació en la síncope de la vocal neutra en contacte amb la consonant bategant a la Vall de Camprodon*. Treball de doctorat. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- MEYER-LÜBKE, W. (1974). *Grammaire des langues romanes*. Vol. 1: *Phonétique*. Ginebra: Slatkine Reprints. [Traducció de *Grammatik der romanischen Sprachen* (1890-1906)]
- MICHEL, L. (1956). *Étude du son «S» en latin et en roman*. París: Presses Universitaires de la France.
- MIER, J. Z. (1986). «Estudi sociolingüístic de certs aspectes de la llengua catalana». *Treballs de Sociolingüística*, núm. 6, p. 33-112.
- MILLARDET, G. (1910). *Études de dialectologie landaise*. Tolosa: Privat.
- (1925). «Études siciliennes. Recherches expérimentales et historiques sur les articulations linguales en sicilien». A: *Homenaje ofrecido a Menéndez Pidal*. Vol. 1. Madrid: Hernando, p. 713-757.
- MINGUELLA, C. (1965). *Contribución al habla de Borjas Blancas*. Tesi de llicenciatura. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- MIRALLES, J. (1984). *Un llibre de Cort Reial mallorquí del segle XIV*. Palma de Mallorca: Moll. 2 v.
- MOLL, F. de B. (1932). «Estudi fonètic i lexical del dialecte de Ciutadella». A: *Miscel·lània filològica dedicada a don Antonio Ma. Alcover*. Palma de Mallorca: Imprenta vda. de S. Piza, p. 397-460.
- (1934). «Transcripció de cançons populars amb notes sobre fonètica sintàctica». *Anuari de l'Oficina Romànica de Llengua i Literatura*, vol. 7, p. 1-34.
- (1952). *Gramàtica històrica catalana*. Madrid: Gredos. [Versió catalana: *Gramàtica històrica catalana* (1991). València: Universitat de València]
- (1980). *El parlar de Mallorca*. Barcelona: Barcino.
- (1982). *Textos i estudis medievals*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MONTOYA, B. (1985). *De sociolingüística històrica: canvi lingüístic en curs i desplaçament de llengües a l'extrem meridional de la llengua catalana*. Tesi doctoral. Alacant: Universitat d'Alacant.
- (1986). *Variació i desplaçament de llengües a Elda i a Oriola durant l'edat moderna*. Alacant: Diputació Provincial.

- MONTOYA, B. (1989). *La interferència lingüística al sud del País Valencià*. València: Generalitat Valenciana.
- (1995). «L'observació del canvi fonològic en el català balear». A: TURELL, T. (ed.). *La sociolingüística de la variació*. Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias, p. 165-220.
- (1998). «Mesures estadístiques i acústiques del canvi fonològic en el vocalisme balear». *A Sol Post*, núm. 4, p. 75-91.
- MORAN, J. (1984). *El capbreu de Castellbisbal: Estudi filològic i lingüístic d'un text català antic*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- (1990). *Les homilies de Tortosa*. Barcelona: Curial: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (1992-1993). «Jurament de Pau i Treva del comte Pere Ramon de Pallars Jussà al bisbe d'Urgell. Transcripció i estudi lingüístic». *Llengua i Literatura*, núm. 5, p. 147-169.
- (1994). «Notes sobre la confluència de V i B en català». A: *Treballs de lingüística històrica catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 25-41.
- (1998). *Cronicó de Perpinyà (segle XIII)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2004). *Estudis d'història de la llengua catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MORANT, F.; ESCRIVÀ, V. (1987). *L'apitxat de Gandia: un problema sociolingüístic*. La Safor: C. E. I. C. Alfons el Vell.
- MORET, H.; SASOT, M. (1996). *Aproximació descriptiva a la llengua de Saidí*. Calceit: Institut d'Estudis del Baix Cinca.
- NADAL, J.; PRATS, M. (1982-1996). *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Edicions 62. 2 v.
- NAGORE, F. (1982). *Gramàtica de la llengua aragonesa*. 4a ed. Saragossa: Librería General.
- NAVARRO, P. (1996). *Els parlars de la Terra Alta*. Tarragona: Diputació de Tarragona. 2 v.
- NAVARRO TOMÁS, T.; SANCHIS GUARNER, M. (1934). «Análisis fonético del valenciano literario». *Revista de Filología Española*, núm. 21, p. 113-141.
- OHALA, J. J.; BUSÀ, M. G. (1995). «Nasal loss before voiceless fricatives: a perceptually-based sound change». *Rivista di Linguistica*, núm. 7, p. 125-144.
- OHALA, J. J.; SOLÉ, M. J. (2010). «Turbulence and phonology». A: FUCHS, S.; TODA, M.; ZYGIS, M. (ed.). *Turbulent sounds: An interdisciplinary guide*. Berlín: Nova York: De Gruyter Mouton, p. 37-102.
- OTERO, C. P. (1971-1976). *Evolución y revolución en romance*. Barcelona: Seix Barral. 2 v.
- PADEN, W. D. (1998). *An introduction to old Occitan*. Nova York: Modern Language Association of America.
- PAIS, J. (1970). *Gramàtica algueresa*. Barcelona: Barcino.
- PARRY, M. (1997). «Piedmont». A: MAIDEN, M.; PARRY, M. (ed.). *The dialects of Italy*. Londres: Nova York: Routledge, p. 237-244.
- PEANA, J. (1995). «El fenomen del rotacisme en la parla popular algueresa d'avui». A: *Estudis de lingüística i filologia oferts a Antoni M. Badia i Margarit*. Vol. 2. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 101-120.
- PENNY, R. (2000). *Variation and change in Spanish*. Cambridge: Cambridge University Press.

- PENSADO, C. (1983). «Sobre los resultados de las vocales velares latinas precedidas de yod inicial». *Revista de Filología Románica*, núm. 1, p. 109-136.
- (1984). *Cronología relativa del castellano*. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- (1986). «El contacto de sílabas como origen de las evoluciones de las secuencias de consonante + wau en romance». *Revista de Filología Románica*, núm. 4, p. 73-110.
- (1991). «Un reanálisis de la 'l leonesa'». A: HARRIS-NORTHALL, R.; CRAVENS, T. D. (ed.). *Linguistic studies in Medieval Spanish*. Madison: Hispanic Seminary of Medieval Studies, p. 63-87.
- (1993). «El ensordecimiento castellano: ¿un fenómeno extraordinario?». *Anuario de Lingüística Hispánica*, vol. 9, p. 195-230.
- PI, J. (1993). «La variació fonètica del morfema d'infinitiu de la segona conjugació». A: FERRANDO, A.; HAUF, A. G. (ed.). *Miscel·lània Joan Fuster*. Vol. 7. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 393-412.
- PLAZA, C. (1996). *La parla de la Conca de Barberà*. Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV.
- POLITZER, R. L. (1951). «On the chronology of the simplification of geminates in Northern France». *Modern Language Notes*, núm. 66, p. 527-531.
- (1967). *Beitrag zur Phonologie der Nonsberg Mundart*. Innsbruck: Eugen-Russ Verlag.
- PONS, L. (1992). *Iodització i apitxament al Vallès: Interpretació sociolingüística i psicolingüística dels canvis fonètics*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- PONSODA, J. J. (1996). *El català i l'aragonès en els inicis del Regne de València segons el Llibre de Cort de Justícia de Cocentaina (1269-1295)*. Alcoi: Marfil.
- POPE, M. K. (1934). *From Latin to Modern French with special consideration of Anglo-Norman*. Manchester: Manchester University Press.
- POSNER, R. (1961). *Consonantal dissimilation in the Romance languages*. Oxford: Basil Blackwell.
- PRADILLA, M. A. (1993). *Variació i canvi lingüístic en curs al català de transició nord-occidental/valencià*. Tesis doctoral. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili.
- (1995). «El desafricament prepalatal intervocàlic al català de transició nord-occidental/valencià». A: TURELL, M. T. (ed.). *La sociolingüística de la variació*. Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias, p. 53-116.
- QUINTANA, A. (1987). «Els parlars del Baix Matarranya». A: *Miscel·lània Antoni Maria Badia i Margarit*. Vol. 6. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, 14), p. 155-187.
- (2012). *El català de La Codonyera (Terol, Aragó)*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza.
- RABELLA, J. A. (1998). *Un matrimoni desavingut i un gat metzinat: Procés criminal barceloní del segle XIV*. Barcelona: Curial: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- RAFEL, J. (1963-1968). «La U catalana d'origen consonàntic». *Estudis Romànics*, núm. 12, p. 179-211.
- (1976). «Fonologia diacrònica catalana: Aspectes metodològics». A: *Actes del II Col·loqui de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 46-75.
- (1980). «Sobre el benasquès». A: BRUGUERA, J.; MASSOT, J. M. (ed.). *Actes del V Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 587-618.

- RAFEL, J. (1981). *La lengua catalana fronteriza en el Bajo Aragón meridional: Estudio fonológico*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- RASICO, P. (1981a). «Old Catalan COR and the phonological evolutions ua > o, o > ua». *Papers in Romance*, núm. 3, p. 179-188.
- (1981b). «El desenvolupament dels fonemes ž i š en el català preliterari». A: *Homenatge a Josep M. de Casacuberta*. Vol. 2. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes; 2), p. 5-24.
- (1981c). «El tractament català dels grups de nasal o líquida més oclusiva, a la llum de la documentació medieval: precisions fonològiques». A: *Miscel·lània Pere Bohigas*. Vol. 1. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes; 3), p. 9-26.
- (1982). *Estudis sobre la fonologia del català preliterari*. Barcelona: Curial: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (1989). «Informe sobre acusacions fetes contra En Ponç de Vilamur, bisbe d'Urgell (c. 1251): Retranscripció i estudi lingüístic». A: *Miscel·lània Joan Fuster*. Vol. 1. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 9-26.
- (1993). *Estudis i documents de lingüística històrica catalana*. Barcelona: Curial.
- (1999). «The Ordinacions de la Vall de Ribes (1347): An edition and linguistic study». *Catalan Review*, núm. 13, p. 203-211.
- (2006). *El català antic*. Girona: Universitat de Girona: CCG.
- RECASENS, D. (1985). *Estudi lingüístic sobre la parla del Camp de Tarragona*. Barcelona: Curial: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (1986). *Estudis de fonètica experimental del català oriental central*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (1996a). *Fonètica descriptiva del català: Assaig de caracterització de la pronúncia del vocalisme i consonantisme del català al s. xx*. 2a ed. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (1996b). «An articulatory-perceptual account of vocalization and elision of dark /l/ in the Romance languages». *Language and Speech*, núm. 39, p. 63-89.
- (1998). «Factors històrics d'algunes característiques fonètiques i fonològiques del mallorquí». A: *Estudis de llengua i literatura catalanes en honor de Joan Veny*. Vol. 2. Barcelona: Universitat de Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 541-558.
- (2004). «A production account of sound changes affecting diphthongs and triphthongs in Romance». *Diachronica*, núm. 21, p. 161-197.
- (2011a). «Sobre l'elisió i el manteniment de la vocal posttònica medial dels proparoxitons llatins en català i altres llengües romàniques». A: *Noves aportacions a la fonologia i la morfologia del català: Volum d'homenatge a Max W. Wheeler*. Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, p. 501-521.
- (2011b). «Variació fonètica i canvi lingüístic en el tarragoní del segle xx». A: *Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Tarragona*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 75-83.
- (2011c). «Velar and dental stop softening in Romance». *Diachronica*, núm. 28, p. 186-224.
- (2014). *Fonètica i fonologia experimentals del català*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

- RECASENS, D.; MIRA, M. (2014). «Gradient phonetic implementation of regressive voicing assimilation in Catalan heterosyllabic two- and three-consonant clusters». *Phonetica*, núm. 71, p. 128-156.
- REMACLE, L. (1984). *La différenciation des gémées MM, NN en MB, ND*. París: Société d'Édition Les Belles Lettres.
- RENAT, G. (1943). «Les e tòniques del valencià». A: *Miscellània Fabra*. Buenos Aires, p. 349-362.
- REPETTI, L.; TUTTLE, E. F. (1987). «The evolution of Latin PL, BL, and CL, GL in Western Romance». *Studi Mediolatini e Volgari*, núm. 33, p. 53-115.
- RIERA, M. (1992). *La llengua catalana a Andorra*. Barcelona: Institut d'Estudis Andorrans.
- ROHLFS, G. (1966). *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*. Vol. 1: *Fonetica*. Torí: Einaudi.
- (1970). *Le gascon: Études de philologie pyrénéenne*. Tübingen: Niemeyer.
- RONJAT, J. (1930-1941). *Grammaire (h)istorique des parlers provençaux modernes*. Montpellier: Société des Langues Romanes. 4 v.
- RUSSELL-GEBBETT, P. (1956). «The Xipella subdialect of Catalan in Tuixén and Josa de Cadí; Yéisme in Gósol and Sorribes». *Orbis*, núm. 5, p. 393-406.
- (1961-1962). «Catalán oriental y catalán occidental en el nordeste de la provincia de Lérida». A: *Actas do IX Congreso Internacional de Lingüística Románica*. Vol. 2. Lisboa: Centro de Estudos Filológicos, p. 305-315.
- (1965). *Mediaeval Catalan linguistic texts*. Oxford: The Dolphin Book Co. Ltd.
- SABORIT, J. (s/d). «La /-a/ final i les harmonies vocàliques» [en línia]. <<http://reocities.com/SoHo/cafe/9308/alvhv.jpg>>.
- SALA, E. (1983). *El parlar de Cadaqués*. Girona: Diputació Provincial de Girona.
- SALAS, E. (1992-1993). «Algunes puntualitzacions geolingüístiques sobre el valencià septentrional a les comarques de l'Alcalatén, la Plana Alta i la Plana Baixa». *Estudis Castellonencs*, núm. 5, p. 533-548.
- SALVI, G. (1997). «Ladin». A: MAIDEN, M.; PARRY, M. (ed.). *The dialects of Italy*. Londres: Nova York: Routledge, p. 286-294.
- SALVIONI, C. (1901). «La risoluzione palatina di K e G nelle Alpi lombarde». *Studj di Filologia Romanza*, núm. 8, p. 1-34.
- SAMPSON, R. (1999). *Nasal vowel evolution in Romance*. Oxford: Oxford University Press.
- SÁNCHEZ MIRET, F. (1998). *La diptongación en las lenguas románicas*. Munic: Lincom Europa.
- (2004). «El problema de la hipotètica diftongació en català en el context de les altres llengües romàniques». A: CALVO, C.; CASANOVA, E.; SATORRE, F. J. (ed.). *Lingüística diacrònica contrastiva / Lingüística diacrònica contrastiva*. València: Universitat de València, p. 141-188.
- (2006). «Aspectos fonéticos y no fonéticos en la evolución de las consonantes finales». *Zeitschrift für Romanische Philologie*, núm. 122, p. 28-36.
- (2012). «La història de /-r/ en català: perspectiva romànica». A: *La lingüística romànica al segle XXI: IV Jornada de l'Associació d'Amics del professor Antoni M. Badia i Margarit*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 27-60.
- SANCHIS GUARNER, M. (1936). «Extensión y vitalidad del dialecto valenciano "apitxat"». *Revista de Filología Española*, núm. 23, p. 45-62.

- SANCHIS GUARNER, M. (1949). «Noticia del habla de Aguaviva de Aragón». *Revista de Filología Española*, núm. 33, p. 16-65.
- (1950). *Gramàtica valenciana*. València: Torre.
- (1968). «Noticia del habla de Énguera y la canal de Navarrés (prov. de Valencia)». A: QUILIS, A. (ed.). *XI Congreso Internacional de Lingüística y Filología Románicas*. Vol. 3. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, p. 1521-1530.
- (1972). *La llengua dels valencians*. 4a ed. València: L'Estel.
- (1973). «Introducció». A: AMO, J. *L'Oncle Canyís: Estampes del vell Monòver*. València: L'Estel.
- (1992). *Aproximació a la història de la llengua catalana*. 2a ed. Barcelona: Salvat.
- SANCHO CREMADES, P. (1995). *El valencià col·loquial de la vila de Canals*. Canals: Ajuntament de Canals.
- SAURA, J. A. (1997). «La cuestión de la filiación filológica del benasqués actual desde una perspectiva fonético-fonológica». A: ARNAL, M. L.; GIRALT, J. (ed.). *Actas del I Encuentro «Villa de Benasque» sobre Lenguas y Culturas Pirenaicas*. Saragossa: Diputación General de Aragón, p. 307-334.
- SCHÄDEL, B. (1909). «Die Katalanischen Pyrenaendialekte». *Revue de Dialectologie Romane*, núm. 1, p. 15-98 i 386-412.
- SCHULTZ-GORA, O. (1906). *Altprovenzalisches Elementarbuch*. Heidelberg: C. Winter.
- SEGURA, C. (1996). *Estudi lingüístic del parlar d'Alacant*. Alacant: Generalitat Valenciana.
- (1998). *El parlar d'Elx a estudi: aproximació a una descripció*. Elx: Ajuntament d'Elx.
- SÉGUY, J. (1953). «Essai sur l'état des palatales et de -d- romans en occitan du XIIe siècle». *Pallas, Annales publiées par la Faculté des Lettres de Toulouse*, núm. 1, p. 169-220.
- (1954). «Accommodements avec une loi d'accomodation». *Via Domitia*, núm. 1, p. 43-56.
- SISTAC, R. (1993). *El ribagorçà a l'Alta Llitera (Els parlars de la vall de la Sosa de Peralta)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- SOLÉ, M. J. (2002). «Aerodynamic characteristics of trills and phonological patterning». *Journal of Phonetics*, núm. 30, p. 655-688.
- SOLÉ, M. J.; SPROUSE, R. (2011). «Voice-initiating gestures in Spanish: Prenasalization». A: WEI, M.; ZEE, E. (ed.). *Proceedings of the 17th International Congress of Phonetic Sciences*. Hong Kong: Hong Kong University, p. 72-75.
- STRAKA, G. (1965). «Naissance et disparition des consonnes palatales dans l'évolution du latin au français». *Travaux de Linguistique et de Littérature* [Université de Strasbourg], núm. 3, p. 117-167.
- TERRADO, J. (2002). «Los participios ribagorzanos en -áu, -éu, -íu». *Caplletra*, núm. 32, p. 53-71.
- TORRES, M. (1993). *La llengua catalana a Eivissa al segle XVII: «Reials ordinacions de la Universitat d'Eivissa (1663)»*. Eivissa: Mediterrània.
- TUTTLE, E. F. (1985). «Le interdentali venete nella storia delle sibilanti romanzi occidentali». A: CORTELAZZO, M. (ed.). *Guida ai dialetti veneti*. Vol. 7. Pàdua: Università di Padova. Cooperativa Libreria Editrice, p. 7-43.
- ULTAN, R. (1971). «A typological view of metathesis». *Stanford University Working Papers on Language Universals*, núm. 7, p. 1-44.
- VANELLI, L. (1997). «Friuli». A: MAIDEN, M.; PARRY, M. (ed.). *The dialects of Italy*. Londres: Nova York: Routledge, p. 279-285.

- VENY, J. (1978). *Estudis de geolingüística catalana*. Barcelona: Edicions 62.
- (1983). *Els parlars*. Palma de Mallorca: Raixa.
- (1989). «L'equivalència acústica B = G en català: els casos de *bolera*ny “remolí” i *boixac* “galdiró”». A: *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*. Vol. 23. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 101-127.
- (1993a). *Dialectologia filològica*. Barcelona: Curial: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (1993b). «Els joglars de la mar». A: *Miscel·lània Jordi Carbonell*. Vol. 5. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes; 26), p. 158-175.
- (1996). *Onomàstica i dialectologia*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (1999a). *Aproximació al dialecte eivissenc*. Palma de Mallorca: Moll.
- (1999b). «La centralització de [o] àtona en català: del *clotell* al *clatell*». *Catalan Review*, núm. 13, p. 225-253.
- (2002). «Sobre el valencià gemecar ‘gemegar’». *Caplletra*, núm. 32, p. 143-155.
- (2009). «San(t) Antoni / Sen(t) Antoni». A: *Per una història diatòpica de la llengua catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 114-128.
- (2013). «Sobre l'epítesi dental de -r > -rt en català: del *cor* al **cort*». *Estudis Romànics*, núm. 35, p. 391-399.
- VENY, J.; MASSIP, M. A. (2011). *Scripa menorquina*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (2013). *Scripta mallorquina*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- VILÀ, C. (1989). *El parlar de la Plana de Vic*. Manresa: Caixa d'Estalvis de Manresa.
- VILADOMAT, J. (1959). *La Cerdanya: Estudio lingüístico*. Tesi de llicenciatura. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- VIRDIS, M. (1978). *Fonetica del dialetto sardo campidanese*. Cagliari: Edizione della Torre.
- VIUDAS, A. (1979-1980). «Descripción fonológica del habla de la Litera». *Archivum*, núm. 29-30, p. 423-457.
- (1980). «El habla y la cultura populares de la Litera. Léxico agrícola». *Ilerda*, núm. 41, p. 7-109.
- WALSH, T. (1986). «Origin of the Catalan dialects: pre-Roman substrates or medieval history». *Hispanic Review*, núm. 54, p. 405-425.
- (1987). «On the permutation of the Vulgar Latin tonic front mid-vowels in Medieval Catalan». *Bulletin of Hispanic Studies*, núm. 64, p. 305-318.
- WARTBURG, W. V. (1971). *La fragmentación lingüística de la Romania*. Madrid: Gredos.
- WEINREICH, H. (1958). *Phonologische Studien zur Romanischen Sprachgeschichte*. Münster-Westfalen: Aschendorffsche Verlag.
- WESTBURY, J.; KEATING, P. (1985). «On the naturalness of stop consonant voicing». *Journal of Linguistics*, núm. 22, p. 145-166.
- WHEELER, M. W. (1988). «Occitan». A: HARRIS, M.; VINCENT, N. (ed.). *The Romance languages*. 3a ed. Londres: Croom Helm.
- (1998). «Fonètica històrica i teoria fonològica». A: MAS, J.; MIRALLES, J.; ROSSELLÓ, P. (ed.). *Actes de l'Onzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Vol. 1. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 299-338.

- WHEELER, M. W. (2007). «La síncope i l'apòcope en la història del català: una aproximació a la teoria de l'Optimitat». A: *Morfologia i fonologia catalana i romànica: Estudis diacrònics*. Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- WILLIAMS, E. B. (1938). *From Latin to Portuguese*. Filadèlfia: University of Pennsylvania Press.
- WIREBACK, K. J. (2001). «A gradual approach to sibilant + /j/ metathesis in Hispano-Romance». *La Corónica*, núm. 30, p. 159-203.
- (2005). «Yod sin palatalización, palatalización sin yod: la interacción de la palatalización, la geminación, y la formación de yod en el desarrollo de /ks/ en el romance occidental». *Zeitschrift für Romanische Philologie*, núm. 121, p. 381-404.
- (2010). «On the palatalization of Latin /ɲn/ in Western- and Italo-Romance». *Romance Philology*, núm. 64, p. 295-306.
- ZAMORA VICENTE, A. (1989). *Dialectología española*. Madrid: Gredos.

Índex de termes

accent

- desplaçament cap a la dreta 20, 87, 134, 406-408
- retracció 27, 45, 405-406
- verb + clític 408

africada

- desafricació
 - d'alveolar sorda 218-220
 - de dental sonora 214-218
 - de palatal sonora 365
- ensordiment 273-277
- palatalització 269-270
- sonorització 277

anteriorització i deslabialització vocàliques

- /o/ tònica 110-111
- o, u àtones 146-149

aproximant labiovelar

- elisió
 - en diftongs 356-357
 - en grups consonàntics 352-356
- epèntesi 385-386
- reforçament 351-352, 358-359

aproximant palatal

- elisió
 - en diftongs 350
 - en grups consonàntics 348
 - en posició intervocàlica 348-349
- epèntesi en hiats 391-392
- pròtesi 392

arabismes

- aproximant labiovelar 351-352
- aproximant palatal 200, 349
- consonant africada sorda 218, 267, 277
- consonants geminades 170-171
- líquides i nasals 299, 304, 311, 336, 339, 345, 366, 374, 376, 398
- obstruents sonores 170-172, 175-178, 190-191, 228, 231, 246, 276, 281, 291, 371
- obstruents sordes 170-171, 174, 180, 191-192, 202, 219, 267, 291, 360
- vocalisme àton 18, 49
- vocalisme tònic 17, 46

assimilacions consonàntiques

- grups *mb*, *nd*, *ld* 248-253, 297
- lloc d'articulació 170, 192, 256, 267-269, 283-285, 303, 310, 346
- mode d'articulació 283-285, 300, 310, 318, 326, 331-332, 336, 340, 346-348, 359-360, 367-379
- sonoritat 229-230, 285

cultismes

- accent 407
- consonants 179, 221-222, 230, 237, 270, 275-276, 290, 296, 312, 315, 339
- grups consonàntics 170, 193, 195, 197, 230, 234-235, 238, 290, 292, 299, 303, 309, 315, 347-348, 352

vocalisme àton 54, 79, 126-127, 140, 409

vocalisme tònic 16, 18-20, 27, 30-31, 38, 47, 70, 75-76, 114

vocalització 235, 237

descens vocàlic

diftong *ou* tònic 118-119

e, o tòniques 31, 96-97

i, e àtones 134-140

/u/ tònica davant de consonant nasal 98-99

diftongació

/a/ tònica darrere de consonant palatal 117-118

/ε/ davant de consonant obridora 116-117

/ε, ɔ/ davant de consonant palatal 18-27, 239

hiats 125-126, 199

/ɔ/ darrere de velar 353

o-, u- àtones 151-152

ribagorçana 38-39

elisió

afèresi vocàlica 154-155

consonants finals llatines 170

grups consonàntics del mallorquí 293-294

simplificació de hiats i diftongs 162-167

vocals àtones finals 61-62, 64-65

vocals àtones medials 53-60, 156-158

evolució vocàlica

/a/ àtona final 50-52, 79-81, 88-92

/e, a/ àtones 72, 76-81, 86-92, 127

/ə/ àtona final 81

/e/ tònica 71-76, 82-85, 92-94, 96-98

/ε/ tònica 66-70, 82-85, 94-96

/o/ àtona 111-113, 127

/o/ tònica 99-111, 113-114

/ɔ/ tònica 34-35, 99-103, 113-114

formes rizotòniques 38, 44, 48-49, 70, 75-76, 79, 113-114, 406

fricatives

africada 202-212, 290-291

aproximant palatal 203, 210, 245-247

assimilació 284, 292

bilabialització de labiodental 181-182, 190-191, 278-282

dental sorda 357

elisió de [ðʒ] 220-225

elisió de fricativa alveolar 225-228, 292-293, 384

ensordiment 172, 231, 273-277

manteniment de F- 173

palatalització 195-196, 265-274

pas a lateral 377

pas a oclusiva oral 360-361

preposició de gradual 203-207, 211-212

pròtesi de labiodental 24-25, 384-385

reforçament de [ðʒ] 220-224

rotacisme 375-376

sonorització 173-174, 179-180, 276

velar sorda 357

frontera catalanoaragonesa

fricativa dental 219-220, 245

vocalisme final 64-65

geminades

ensordiment 170-171

simplificació 170-171, 291-293, 308

germanismes

aproximants, líquides i nasals 173, 242, 252, 332, 351-352, 393, 407

obstruents sonores 172-173, 375

obstruents sordes 174-175, 193, 256

harmonia vocàlica 20, 30-31, 90, 121-125

hellenismes

obstruents 175

vocalisme 16

hiat 27, 37-38, 76, 125-126, 132, 163, 165, 221, 405, 409

influència bascoide

consonantisme 180, 192, 249, 280, 307, 309, 312, 315

vocalisme 21, 61, 64, 83, 154

inserció

epèntesi i epítesi consonàntica 25, 253-257, 268, 334, 338, 343-344, 384-396

- epèntesi i epítesi vocàlica 52-53,
155-156, 159-162
- pròtesi vocàlica 52, 154
- laterals**
 - assimilació 331-332, 336
 - canvi de lloc d'articulació 364
 - despalatalització 326
 - elisió 332-334, 383-384
 - epèntesi 390
 - ieisme 321-325
 - nasalització 326, 374, 378
 - palatalització
 - de grups consonàntics 315-321
 - de L- 311-315
 - de L[j] 315
 - de -LL- 312-315
 - pas a *d* 371
 - pas a fricativa/africada 377
 - pròtesi 390
 - rotacisme 311, 335-336, 366-370
 - variants fosca i clara 310-311
 - vocalització 326-332
- lleï Coromines** 35, 101, 104-110, 113-114, 118
- metàtesi**
 - consonàntica 40, 53, 157, 186, 196,
320, 344, 396-404
 - vocàlica 152-153
- moçàrab**
 - africació 267
 - aproximant palatal 200
 - líquides 311-313, 315-316, 324, 338
 - nasals 298-299, 370
 - obstruents i grups consonàntics 173,
175, 180, 192-193, 195, 212, 224,
241, 249, 273, 281
 - vocalisme àton 55, 61, 64, 141
 - vocalisme tònic 17, 20-21, 40, 42, 44,
47, 96, 104, 124
- nasals**
 - assimilació 303, 310
 - canvi de lloc d'articulació 364-366
 - despalatalització 301-302
 - elisió 251-252, 303-310, 384
 - epèntesi 386-388
 - palatalització
 - de grups consonàntics 299-300,
303
 - de N[j] 298-299, 300-301
 - de -NN- 252, 296-298
 - pas a *d* 370
 - pas a lateral 373-374
 - pas a *b* 360
 - pròtesi 388
 - rotacisme 372
 - vocalització 304
- oclusives/aproximants**
 - afebliment 171, 181-182, 185-187,
289-290
 - allargament 187-190
 - assimilació 170, 283-285
 - elisió
 - de [ð] intervocàlica 286-288
 - de labial 288-289, 379-381
 - de velar 381-382
 - en grups amb líquida 185-187,
255
 - en grups finals 258-265
 - en grups *mb*, *nd* 248-252
 - en grups triconsonàntics 257-
258, 293-294
 - ensordiment 171-172, 190, 231-233
 - epèntesi 253-257, 384-385, 392-394
 - epítesi 343-344, 394-396
 - labiodentalització de bilabial 171,
181-182, 190-191, 282-283
 - oclusives (alveolo)palatals del mallorquí 294-296
 - palatalització
 - de C, G davant de *i*, *e*, [j] 193-200
 - de P[j], B[j], V[j] 193, 198
 - de TIC, DIC, NIC 212-214
 - de T[j], D[j] 192-193, 196-200
 - pas a lateral 371
 - pas a nasal 359, 370
 - pròtesi 390-391, 394
 - rotacisme de *d* 288, 371-372
 - sonorització
 - en posició inicial de mot 175-
177
 - en posició intervocàlica 173,
178-180, 194

- en seqüències consonàntiques 173-174, 177-180, 189, 228-231, 285
 - vocalització 247-248
 - de dental 185-187, 241-244
 - de fricativa 245-247
 - de labial 233-236
 - de velar 237-241
- pallarès-ribagorça**
 - aproximant palatal 199-200, 208-210, 349, 386, 391
 - epèntesi consonàntica 253-254
 - laterals i nasals 297-298, 302, 307-308, 314-318, 323, 328
 - obstruents 179-180, 187, 189-190, 203-207, 228, 249, 255, 259-260, 264, 268-269, 362, 395
 - vocalisme àton 61, 64, 78, 91, 140, 163, 167, 354-356
 - vocalisme tònic 21, 26, 38-39, 41-45, 47-48, 68-70, 73, 95-96, 100, 102, 353
- reducció vocàlica** 76-77, 79, 83, 88-92, 111-112, 126-127, 405-406, 409
- retracció i/o labialització vocàliques**
 - vocal àtona 63-64, 140-144
- ròtiques**
 - africació de *rs* 348
 - aproximant 342
 - assimilació 346-348
 - elisió
 - en grups consonàntics 346-348, 383
 - en posició final de mot 337-340
 - en posició intervocàlica 342
 - epèntesi 388-390
 - grups *r[j]* 344-345
 - lateralització 345, 366-368
 - pas a *d* 372
 - pas a fricativa 375
 - pas a nasal 373
 - reforçament 343-344
 - vibrant 336-337
- sistemes vocàlics menors** 126-127
- tancament vocàlic condicionat**
 - vocal baixa àtona 144-146
 - davant de labiovelar 47
 - en posició posttònica 49-52
 - harmonia de /*ε*, *o*/ 121-125
 - vocal baixa tònica
 - davant de labiovelar 46-47
 - en acabaments verbals 48
 - en contacte amb dentoalveolar 121
 - en contacte palatal 39-46, 119-120
 - en formes rizotòniques 48-49
 - vocals mitjanes àtones 128-149
 - e* en contacte amb africada 36
 - e* en contacte amb fricativa alveolar 36-37
 - e* posttònica 77-79
 - e*, *o* davant de nasal 32-34
 - e*, *o* en hiats 38
 - o* en contacte amb palatal 32
 - vocals mitjanes tòniques
 - davant de nasal 32-35
 - en contacte amb lateral 38
 - en contacte amb palatal 18-30
 - en formes rizotòniques 70, 113-114
 - en hiats 37-38
 - tancament a distància 20, 30-31
- vocalisme protoromànic** 15-18

Índex general

ABREVIACIONS	7
I. INTRODUCCIÓ	9
1. Objectius i continguts	9
2. Breu aproximació històrica	10
3. Transcripció fonètica i terminologia	12
4. Agraïments	13
II. VOCALISME	15
1. Gènesi del sistema vocàlic	15
1.1. Vocals tòniques	15
1.2. Vocals àtones	17
2. Inflexió de les vocals mitjanes tòniques	18
2.1. Context palatal	18
2.1.1. Vocals mitjanes baixes	18
2.1.1.1. Davant de consonant palatal	18
2.1.1.2. Metafonia	20
2.1.1.3. Altres casos	20
2.1.1.4. Interpretació	21
2.1.1.4.1. Diftongació condicionada	22
2.1.1.4.2. Tancament directe	25
2.1.2. Vocals mitjanes altes	27
2.1.2.1. Davant de consonant palatal	27
2.1.2.1.1. Processos	27
2.1.2.1.2. Interpretació	28
2.1.2.2. Segment vocàlic alt a distància	30
2.1.2.3. Consonant precedent	31
2.2. Davant de consonant nasal final de síl·laba	32
2.2.1. Vocals mitjanes altes	32
2.2.2. Vocal /ɔ/	34

2.2.3.	Interpretació	35
2.3.	En contacte amb africada i fricativa alveolars	36
2.3.1.	Africada	36
2.3.2.	Fricativa	36
2.4.	Seqüències vocàliques	37
2.5.	Altres tancaments vocàlics	38
2.6.	Diftongació ribagorçana	38
3.	Tancament de A	39
3.1.	Diftong /aj/	39
3.1.1.	Davant de [j], [jr], [jz], [js]	40
3.1.2.	Davant de [(j)f]	42
3.1.3.	Davant de [jt]	44
3.1.4.	Altres casos	45
3.1.5.	Interpretació	46
3.2.	Diftong /aw/	46
3.3.	Acabaments verbals amb /a/ tònica	48
3.4.	Formes rizotòniques	48
3.5.	/a/ posttònica	49
3.5.1.	Formes nominals en singular	49
3.5.2.	Acabaments verbals i nominals en plural	50
4.	Epèntesi i elisió de vocals àtones	52
4.1.	Epèntesi	52
4.1.1.	Pròtesi	52
4.1.2.	Epítesi	52
4.2.	Elisió o síncope vocàlica	53
4.2.1.	Posició medial	54
4.2.1.1.	Consideracions generals	54
4.2.1.2.	Efecte consonàntic	55
4.2.1.2.1.	Ròtica bategant alveolar	55
4.2.1.2.2.	Lateral alveolar	56
4.2.1.2.3.	Nasals	57
4.2.1.2.4.	Obstruents	58
4.2.1.2.5.	Interpretació	59
4.2.2.	Posició final	61
4.2.3.	Ordre d'aplicació de l'elisió de vocals posttòniques	61
4.2.4.	Labialització de la vocal final	63
4.2.5.	Vocalisme final a la frontera catalanoaragonesa	64
5.	Reestructuració del vocalisme anterior i baix	66
5.1.	Vocal /ɛ/ (Ē)	66
5.1.1.	Tancament vocàlic i excepcions contextuais	66
5.1.1.1.	Descripció	66
5.1.1.2.	Motivació articulatòria	67
5.1.2.	Pallarès, ribagorçà i altres zones dialectals	68
5.1.3.	Formes rizotòniques i cultismes	70
5.2.	Vocal /e/ (Ī, Ê)	71
5.2.1.	Evolució general	71

5.2.2.	Relació amb la frontera divisòria del vocalisme àton	72
5.2.3.	Excepcions contextuais	72
5.2.3.1.	Nord-occidental i valencià	72
5.2.3.2.	Central i balear	73
5.2.3.2.1.	En contacte amb consonant palatal	73
5.2.3.2.2.	Davant de consonant nasal no alveolopalatal	74
5.2.3.2.3.	Altres contextos	75
5.3.	Vocals /e/ i /a/ àtones	76
5.3.1.	Procés de reducció vocàlica	76
5.3.2.	/e/	77
5.3.3.	/a/ final	79
5.3.4.	/ə/ final	81
5.4.	Interpretació dels canvis	82
5.4.1.	Teoria de Gulsoy	82
5.4.1.1.	Principis generals de la teoria	82
5.4.1.2.	Aspectes problemàtics	83
5.4.2.	Hipòtesi alternativa	85
5.4.2.1.	Centralització de /e, a/ àtones en [ə]	86
5.4.2.1.1.	Aspectes generals del procés de centralització	86
5.4.2.1.2.	Aspectes específics del procés de centralització	88
5.4.2.1.3.	Altres dialectes	90
5.4.2.2.	Centralització de /e/ tònica	92
5.4.2.3.	Ascens de /ε/ tònica	94
5.4.2.4.	Descens de /e/ tònica	96
5.4.2.5.	Descens de /ə/ tònica	97
6.	Reestructuració del vocalisme posterior	98
6.1.	Descens de /u/	98
6.2.	Català septentrional	99
6.2.1.	Tancament vocàlic	99
6.2.1.1.	Casuística dialectal	99
6.2.1.2.	Incidència lèxica	100
6.2.2.	Sistemes vocàlics i aspectes cronològics	103
6.3.	Llei Coromines	104
6.3.1.	Caracterització del procés	104
6.3.2.	Factors contextuais	104
6.3.2.1.	Contextos obridors	105
6.3.2.2.	Contextos tancadors	106
6.3.2.3.	Altres contextos	108
6.3.3.	Resum	109
6.4.	Anteriorització de /o/ tònica	110
6.5.	Neutralització entre /o/ i /u/ àtones	111
6.5.1.	Fets històrics	111
6.5.2.	Frontera dialectal	112

6.6.	Alternança entre /o/ i /ɔ/ tòniques en formes rizotòniques, cultismes i altres vocables	113
6.6.1.	Formes verbals	113
6.6.2.	Formes no verbals	114
7.	Canvis vocàlics de factura moderna	114
7.1.	Valencià i balear	114
7.1.1.	Realització de les vocals tòniques mitjanes i baixa	114
7.1.1.1.	Escenari dialectal	114
7.1.1.2.	Consideracions diacròniques	115
7.1.2.	Diftongació de /ɛ/ i /a/ tòniques	116
7.1.2.1.	Vocal mitjana	116
7.1.2.2.	Vocal baixa	117
7.1.3.	Descens de /ɔ/ i /o/ tòniques	118
7.1.4.	Ascens de /a/ tònica	119
7.1.4.1.	Context palatal	119
7.1.4.2.	Context dental i alveolar	121
7.1.5.	Harmonia vocàlica	121
7.1.5.1.	Casuística i extensió geogràfica	121
7.1.5.2.	Justificació històrica	123
7.1.6.	Transformació de hiat en diftong creixent	125
7.2.	Sistemes de cinc vocals i incidència lèxica de les vocals tancades en mots nous	126
8.	Altres canvis relatius al vocalisme àton	127
8.1.	Ascens vocàlic	128
8.1.1.	/e, a/, [ə] > [i]	128
8.1.1.1.	Efectes vocàlics	128
8.1.1.2.	Efectes consonàntics	129
8.1.1.3.	Distribució dialectal	130
8.1.2.	/o/ > [u]	131
8.1.2.1.	Efectes vocàlics	131
8.1.2.2.	Efectes consonàntics	132
8.1.2.3.	Distribució geogràfica	133
8.2.	Descens /i, e/ > [e, a, ə], /e/ > [a]	134
8.2.1.	Posició inicial absoluta de mot	134
8.2.2.	Posició medial	135
8.2.2.1.	Efectes vocàlics	135
8.2.2.2.	Efectes consonàntics	138
8.2.3.	Distribució dialectal i interpretació	140
8.3.	Retracció i labialització /e, a/, [ə] > o, u	140
8.3.1.	Efectes vocàlics	140
8.3.2.	Efectes consonàntics	141
8.3.3.	Distribució geogràfica	144
8.4.	Ascens /a/ > [e]	144
8.4.1.	Efectes vocàlics	144
8.4.2.	Efectes consonàntics	145
8.5.	Anteriorització i deslabialització /o, u/ > [e, a, ə]	146

8.5.1.	Efectes vocàlics	146
8.5.2.	Efectes consonàntics	147
8.6.	Tendències relatives a les substitucions vocàliques	149
8.6.1.	Efectes vocàlics	149
8.6.2.	Efectes consonàntics	149
8.7.	Diftongació de /o/- i /u/-	151
8.8.	Metàtesi	152
8.9.	Canvis que afecten la integritat segmental	154
8.9.1.	Pròtesi	154
8.9.2.	Afèresi	154
8.9.3.	Epítesi	155
8.9.4.	Síncope	156
8.9.4.1.	Casuística	156
8.9.4.2.	Interpretació i distribució geogràfica	157
8.9.5.	Epèntesi	159
8.9.5.1.	En contacte amb líquida	159
8.9.5.2.	Altres consonants contextuals	162
8.9.6.	Simplificació de seqüències vocàliques	162
8.9.6.1.	Elisió en contacte amb vocal tònica	162
8.9.6.1.1.	<i>e</i>	162
8.9.6.1.2.	<i>a</i>	164
8.9.6.1.3.	Mots en contacte	164
8.9.6.2.	Elisió en contacte amb [i] àtona i amb [j]	164
8.9.6.3.	Elisió en contacte amb [u] àtona i amb [w]	166
8.9.7.	Resum de tendències dialectals	167
III.	CONSONANTISME	169
1.	Obstruents	169
1.1.	Elisió d'obstruents llatines finals de mot	170
1.2.	Escurçament de geminades	170
1.2.1.	Oclusives	170
1.2.2.	Fricatives	171
1.3.	Sonorització i ensordiment d'obstruents inicials de síl·laba	171
1.3.1.	Obstruents sonores	171
1.3.1.1.	Tractament general	171
1.3.1.2.	Arabismes i germanismes	172
1.3.2.	Obstruents sordes	173
1.3.2.1.	Tractament general	173
1.3.2.2.	Arabismes, germanismes i hellenismes	174
1.3.2.3.	Casos particulars	175
1.3.2.3.1.	Sonorització en posició inicial absoluta de mot	175
1.3.2.3.2.	Sonorització darrere de consonant	177
1.3.2.3.3.	Sonorització en posició postvocàlica	178
1.3.2.3.4.	Manca de sonorització d'oclusives	179
1.4.	Afebliment d'oclusives sonores inicials de síl·laba	181

1.4.1.	Evolució general	181
1.4.1.1.	Escenari dialectal	181
1.4.1.2.	Català antic	182
1.4.2.	Grups consonàntics tautosil·làbics	185
1.4.2.1.	Grups amb ròtica	185
1.4.2.1.1.	Tractament general, vocalitzacions i elisions	185
1.4.2.1.2.	Els grups TR i T'R	186
1.4.2.2.	Grups amb lateral	187
1.4.2.3.	Grups amb [j]	189
1.5.	Pas de bilabial a labiodental	190
1.5.1.	Labiodental sonora	190
1.5.2.	Labiodental sorda	191
1.6.	Palatalització i africació de grups segmentals	192
1.6.1.	T[j], P[j]	192
1.6.1.1.	Dental	192
1.6.1.2.	Labial	193
1.6.2.	C[j], Ce, <i>i</i>	193
1.6.3.	SS[j], S[j]	195
1.6.4.	J, B[j]-V[j], D[j], G[j], Ge, <i>i</i>	196
1.6.4.1.	Evolució general	196
1.6.4.2.	Solució [j]	198
1.6.5.	TIC, DIC, NIC	201
1.6.6.	Realització dialectal de fricatives i africades palatoalveolars	201
1.6.6.1.	Correlat sord	202
1.6.6.2.	Correlat sonor	204
1.6.7.	Interpretació de l'evolució de fricatives i africades palatoalveolars sonores	207
1.6.7.1.	Seqüències J, B[j]-V[j], D[j], G[j], Ge, <i>i</i>	207
1.6.7.2.	Seqüències TIC, DIC i NIC	212
1.7.	Canvis relatius a les consonants dentals i alveolars inicials de síl·laba	214
1.7.1.	Desafricació [dz] > [ð]	214
1.7.2.	Desafricació de [ts]	218
1.7.2.1.	Evolució general	218
1.7.2.2.	Solució fricativa dental	219
1.7.3.	Evolució de [ðʒ] provinent de D,T[j] i Ce, <i>i</i>	220
1.7.3.1.	Escenari general	220
1.7.3.2.	Diferències dialectals	223
1.7.4.	Elisió de S intervocàlica	225
1.8.	Vocalitzacions i canvis relatius a la sonoritat en posició final de síl·laba	228
1.8.1.	Sonoritat	228
1.8.1.1.	Grups consonàntics interiors de mot	228
1.8.1.2.	Ensordiment final	231
1.8.2.	Vocalització d'aproximants	233
1.8.2.1.	Labials	233

1.8.2.1.1.	Posició preconsonàntica	234
1.8.2.1.2.	Posició final de mot	236
1.8.2.2.	Velars	237
1.8.2.2.1.	Solució [w]	237
1.8.2.2.2.	Solució [j]	238
1.8.2.3.	Dentals	241
1.8.2.3.1.	D, T[j], <i>Ce, i</i>	241
1.8.2.3.2.	Acabament -TIS	244
1.8.2.4.	Fricativa /s/	245
1.8.3.	Vocalització vs. ensordiment final	247
1.9.	Simplificació i epèntesi en grups de consonants	248
1.9.1.	Grups MB, ND i LD, L' <i>Ce, i</i>	248
1.9.1.1.	Seqüències amb nasal	248
1.9.1.2.	Seqüències amb lateral	252
1.9.2.	Epèntesi d'oclusiva	253
1.9.2.1.	Grups medials	253
1.9.2.1.1.	Grups romànics M'L, M'R, M'N, N'R, L'R	253
1.9.2.1.2.	Grup ND'R	255
1.9.2.1.3.	Altres grups	255
1.9.2.2.	Grups finals	256
1.9.3.	Elisió	257
1.9.3.1.	Grups medials	257
1.9.3.2.	Grups finals	258
1.9.3.2.1.	Grups CC	258
1.9.3.2.2.	Grups CCC amb C3 = s	262
1.9.3.2.3.	Altres grups	264
1.10.	Palatalitat i sonoritat de fricatives linguals	265
1.10.1.	Palatalització	265
1.10.1.1.	En contacte amb segment vocàlic	265
1.10.1.1.1.	Posició inicial de mot	265
1.10.1.1.2.	Altres posicions	267
1.10.1.2.	Assimilació progressiva en grups consonàntics	267
1.10.1.3.	Africades alveolars	269
1.10.1.4.	Grup /sk/	270
1.10.2.	Manca de palatalització	271
1.10.3.	Interpretació	272
1.10.4.	L'apitxat	273
1.10.4.1.	Apitxament històric	273
1.10.4.2.	Ensordiment i sonorització lèxics i contextuals	275
1.10.4.2.1.	Fricatives alveolars	275
1.10.4.2.2.	Africades palatoalveolars	276
1.11.	Bilabialització de /v/	278
1.11.1.	Extensió i diacronia	278
1.11.2.	Incidència lèxica	280
1.11.2.1.	Bilabialització	280

1.11.2.1.1.	Efectes contextuals	280
1.11.2.1.2.	Altres casos	281
1.11.2.2.	Labiodentalització	282
1.12.	Assimilacions de lloc i mode	283
1.12.1.	Balear i rossellonès	283
1.12.2.	Alguerès	285
1.12.3.	Nord-occidental i central	285
1.13.	Lenició i elisió	286
1.13.1.	Oclusives intervocàliques	286
1.13.1.1.	Elisió de /d/	286
1.13.1.2.	Rotacisme de /d/	288
1.13.1.3.	Elisió de labial i labiodental	288
1.13.2.	Oclusiva preconsonàntica	289
1.13.2.1.	Valencià i nord-occidental meridional	289
1.13.2.2.	Alguerès	290
1.13.2.3.	Africació de /z/	290
1.13.3.	Oclusiva final de mot prevocàlica	291
1.13.4.	Geminades	291
1.13.5.	Fricativa preconsonàntica	292
1.13.6.	Grups de tres i quatre consonants (Principat, balear, rossellonès)	293
1.14.	Oclusives (alveolo)palatals del mallorquí	294
2.	Nasals	296
2.1.	Palatalitat	296
2.1.1.	N-, NN	296
2.1.2.	Grups amb iod i altres	298
2.1.2.1.	N[j], MN[j]	298
2.1.2.2.	GN	299
2.1.2.3.	N <i>Ge</i> , <i>i</i> , ND[j]	300
2.1.2.4.	Palatalització dialectal	300
2.1.2.5.	Despalatalització	301
2.2.	Grup MN	303
2.2.1.	Evolució general	303
2.2.2.	Altres solucions	303
2.3.	Elisió	304
2.3.1.	Final de mot	304
2.3.1.1.	Mots oxítons	304
2.3.1.2.	Mots paroxítons	307
2.3.2.	Grups medials	308
2.3.2.1.	Geminades	308
2.3.2.2.	Grups NS, NF, NV	308
2.3.2.3.	Altres grups	309
2.4.	Assimilacions	310
3.	Laterals	310
3.1.	Variants fosca i clara de /l/	310
3.2.	Palatalització	311

3.2.1.	L-, -LL-	311
3.2.1.1.	Evolució general	311
3.2.1.2.	Casuística històrica	312
3.2.2.	L[j], L'Ge,i, C'L, G'L, P'L	315
3.2.3.	P/BL, C/GL, FL	316
3.2.4.	Tractament de T'L, D'L, J'L, G'L	318
3.2.4.1.	Escenari dialectal	318
3.2.4.2.	Interpretació històrica	320
3.2.5.	Ieisme	321
3.2.5.1.	Ieisme etimològic	321
3.2.5.1.1.	Escenari dialectal	321
3.2.5.1.2.	Interpretació històrica	323
3.2.5.2.	Ieisme no etimològic i ultracorreccions	325
3.2.6.	Altres canvis relatius a [ʎ]	325
3.3.	Vocalització	326
3.3.1.	Posició preconsonàntica	326
3.3.1.1.	Davant de dental i alveolar	326
3.3.1.2.	Davant de labial	327
3.3.1.3.	Altres casos	328
3.3.1.4.	Ultracorreccions	328
3.3.1.5.	Interpretació	329
3.3.2.	Geminada (LD, L'Ce,i)	331
3.4.	Elisió	332
3.4.1.	Posició final de síl·laba	332
3.4.1.1.	Darrere de vocal posterior labial	332
3.4.1.2.	Darrere d'altres vocals	334
3.4.1.3.	Interpretació	334
3.4.2.	Posició inicial de síl·laba	335
3.5.	Rotacisme	335
3.6.	Assimilacions i altres adaptacions articulatòries	336
4.	Ròtiques	336
4.1.	Reforçament	336
4.2.	Elisió en posició final de mot	337
4.2.1.	Escenari dialectal	337
4.2.2.	Excepcions lèxiques	338
4.2.3.	Formacions morfològiques	340
4.2.4.	Qüestions diacròniques	341
4.3.	Realització fonètica	342
4.3.1.	Posició intervocàlica	342
4.3.2.	Posició final de síl·laba	343
4.4.	Altres processos	344
4.4.1.	Ròtica davant de [j]	344
4.4.2.	r > l	345
4.4.3.	Assimilacions, elisions i dissimilacions	346
4.4.3.1.	Grups /rl/, /rk/	346
4.4.3.2.	Grups /rn/, /rs/	346

5.	Aproximants	348
5.1.	Palatal	348
5.1.1.	Elisió	348
5.1.1.1.	Posició postconsonàntica	348
5.1.1.2.	Posició intervocàlica	348
5.1.1.3.	Diftongs	350
5.1.1.3.1.	Diftongs decreixents	350
5.1.1.3.2.	Diftongs creixents	350
5.2.	Labiovelar	351
5.2.1.	Reforçament	351
5.2.1.1.	Amb consonant velar	351
5.2.1.2.	Amb consonant labial	352
5.2.2.	Elisió	352
5.2.2.1.	Grups amb velar	352
5.2.2.1.1.	Posició tònica	352
5.2.2.1.2.	Posició pretònica	354
5.2.2.1.3.	Posició posttònica	355
5.2.2.2.	Altres seqüències	356
5.2.2.2.1.	Diftongs decreixents	356
5.2.2.2.2.	Diftongs creixents	357
6.	Altres consonants	357
7.	Altres canvis consonàntics	357
7.1.	Substitucions	358
7.1.1.	Labials	358
7.1.1.1.	Entre bilabial o labiodental i labiovelar	358
7.1.1.2.	Entre oclusives oral i nasal	359
7.1.1.3.	Entre oclusiva bilabial i fricativa labiodental	360
7.1.2.	Entre labials i velars	360
7.1.3.	Entre dentals o alveolars i velars	362
7.1.3.1.	Oclusives orals	362
7.1.3.2.	Oclusives nasals	364
7.1.4.	Entre alveolopalatals o palatoalveolars i alveolars	364
7.1.5.	Entre labials o labiodentals i dentals i alveolars	365
7.1.5.1.	Oclusives i fricatives orals	365
7.1.5.2.	Oclusives nasals	365
7.1.6.	Entre alveolars, i entre dentals i alveolars	366
7.1.6.1.	Entre <i>l</i> i <i>r</i>	366
7.1.6.1.1.	Posició intervocàlica i inicial i final de mot	366
7.1.6.1.2.	Posició postconsonàntica	367
7.1.6.1.3.	Posició preconsonàntica	368
7.1.6.1.4.	Situació dialectal i històrica	369
7.1.6.2.	Líquides i oclusives	370
7.1.6.2.1.	Nasal alveolar i oclusiva dental	370
7.1.6.2.2.	Lateral alveolar i oclusiva dental	371
7.1.6.2.3.	Ròtica alveolar i oclusiva dental	371

	7.1.6.2.4.	Oclusiva nasal i ròtica alveolar	372
	7.1.6.2.5.	Oclusiva nasal i lateral alveolar	373
	7.1.6.3.	Ròtica i fricativa alveolars	375
	7.1.6.4.	Altres canvis	376
7.1.7.		Entre alveolopalatals, i entre alveolopalatals i palatoalveolars	377
	7.1.7.1.	Lateral i fricativa/africada	377
	7.1.7.2.	Lateral i nasal	378
	7.1.7.3.	Nasal i fricativa/africada	378
7.1.8.		Discussió	378
7.2.		Elisió	379
	7.2.1.	Bilabial, labiodental i labiovelar	379
		7.2.1.1. Context labial posterior	379
		7.2.1.2. Altres contextos	380
	7.2.2.	Velar	381
		7.2.2.1. Context labial posterior	381
		7.2.2.2. Context anterior	382
	7.2.3.	Líquida i nasal	383
		7.2.3.1. Consonant ròtica	383
		7.2.3.2. Consonants lateral i nasal	383
	7.2.4.	Altres consonants	384
7.3.		Epèntesi	384
	7.3.1.	Bilabial, labiodental i labiovelar	384
	7.3.2.	Dental i alveolar	386
		7.3.2.1. Nasal	386
		7.3.2.2. Bategant	388
		7.3.2.3. Lateral alveolar	390
		7.3.2.4. Dental	390
	7.3.3.	Dorsals	391
		7.3.3.1. Aproximant palatal	391
		7.3.3.2. Velar	392
7.4.		Epítesi	394
	7.4.1.	Dental i alveolar	394
	7.4.2.	Velar	395
7.5.		Metàtesi	396
	7.5.1.	Migració de líquida alveolar	396
		7.5.1.1. Mateixa síl·laba	396
		7.5.1.2. Síl·labes diferents	398
	7.5.2.	Permutació	400
		7.5.2.1. Consonants adjacents	400
		7.5.2.2. Consonants no adjacents	401
		7.5.2.2.1. Entre líquides	401
		7.5.2.2.2. Entre líquida i consonant labial o labiodental	402
		7.5.2.2.3. Entre líquida i consonant dental o alveolar no líquida	402
		7.5.2.2.4. Entre líquida i palatal o velar	402

7.5.2.2.5.	Entre bilabial i labiodental	403
7.5.2.2.6.	Entre bilabial o labiodental i dental o alveolar no líquida	403
7.5.2.2.7.	Entre bilabial o labiodental i velar	403
7.5.2.2.8.	Entre dental i alveolar no líquida	403
7.5.2.2.9.	Entre velar i dental, alveolar no líquida o consonant palatal	403
7.5.3.	Altres metàtesis	404
IV.	PROSÒDIA	405
1.	Desplaçament accentual	405
1.1.	Retracció	405
1.2.	Desplaçament cap a la dreta	406
1.2.1.	Casuística general	406
1.2.2.	Formacions verbal + clíctic	408
2.	Absència de reducció vocàlica	409
V.	EVOLUCIÓ FONÈTICA, CRONOLOGIA I DIVERSITAT DIALECTAL	411
1.	Període anterior a la conquesta dels nous territoris	411
1.1.	Vocalisme tònic	411
1.2.	Vocalisme àton	412
1.3.	Consonantisme	412
2.	Període posterior a la conquesta dels nous territoris	413
2.1.	Vocalisme	413
2.1.1.	Base articulatòria	413
2.1.2.	Canvis	414
2.1.2.1.	Vocalisme tònic	415
2.1.2.2.	Vocalisme àton	415
2.2.	Consonantisme	416
2.2.1.	Canvis de caràcter general	416
2.2.2.	Afavoriment d'estructures CV i VC	417
2.2.2.1.	Estructura CV	417
2.2.2.2.	Estructura VC	418
2.2.3.	Grau de palatalitat	419
2.2.3.1.	Palatalitat baixa	420
2.2.3.2.	Palatalitat elevada	420
2.2.4.	Altres tendències conservadores i autòctones	421
2.2.4.1.	Alguerès	421
2.2.4.2.	Mallorquí	422
2.2.4.3.	Rossellonès	422
2.2.4.4.	Valencià i nord-occidental meridional i ponentí	423
	BIBLIOGRAFIA	425
	ÍNDIX DE TERMES	443
	ÍNDIX GENERAL	447

BIBLIOTECA FILOLÒGICA

Títols publicats

- 1 Pere PUJOL (comp.), *Documents en vulgar dels segles XI, XII i XIII procedents del bisbat de la Seu d'Urgell* (1913)
- 2 Pere Barnils, *Die Mundart von Alacant. Beitrag zur Kenntniss des Valencianischen* (1913)
- 3/[1] Marià AGUILÓ, «Diccionari Aguiló». *Materials lexicogràfics aplegats per Marian Aguiló i Fuster*, vol. I, Lletres A i B (1915)
- 3/[2] Marià AGUILÓ, «Diccionari Aguiló». *Materials lexicogràfics aplegats per Marian Aguiló i Fuster*, vol. II, Lletres C (1916)
- 3/[3] Marià AGUILÓ, «Diccionari Aguiló». *Materials lexicogràfics aplegats per Marian Aguiló i Fuster*, vol. III, Lletres D i E (1918)
- 3/[4] Marià AGUILÓ, «Diccionari Aguiló». *Materials lexicogràfics aplegats per Marian Aguiló i Fuster*, vol. IV, Lletres F a Ll (1921)
- 3/[5] Marià AGUILÓ, «Diccionari Aguiló». *Materials lexicogràfics aplegats per Marian Aguiló i Fuster*, vol. V, Lletres M a O (1924)
- 3/[6] Marià AGUILÓ, «Diccionari Aguiló». *Materials lexicogràfics aplegats per Marian Aguiló i Fuster*, vol. VI, Lletres P i Q (1929)
- 3/[7] Marià AGUILÓ, «Diccionari Aguiló». *Materials lexicogràfics aplegats per Marian Aguiló i Fuster*, vol. VII, Lletres R i S (1931)
- 3/[8] Marià AGUILÓ, «Diccionari Aguiló». *Materials lexicogràfics aplegats per Marian Aguiló i Fuster*, vol. VIII, Lletres T a Z (1934)
- 4 Antoni GRIERA, *La frontera catalano-aragonesa. Estudi geogràfico-lingüístic* (1914)
- 5 Josep M. ARTEAGA, *Textes catalans avec leur transcription phonétique. Précédés d'un aperçu sur les sons du catalan* (1915)
- 6 *Estudis romànics (Llengua i literatura)*, vol. I (1916)
- 7 Pere BARNILS, *Vocabulari català-alemany de l'any 1502* (1916)
- 8 Jaume MARCH, *Diccionari de rims* (1921)
- 9 *Estudis romànics (Llengua i literatura)*, vol. II (1917)
- 10 Vincenzo CRESCINI i Venanzio TODESCO (ed.), *La versione catalana dell'Inchiesta del San Graal. Secondo il Codice dell'Ambrosiana di Milano 1.79 sup.* (1917)
- [11] INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, *Diccionari ortogràfic. Precedit d'una exposició de l'ortografia catalana segons el sistema de l'I. d'E. C.* (1917; 2a ed., 1923; 3a ed., 1931; 4a ed., 1937)
- 12 Pompeu FABRA, *Gramàtica catalana* (1918; 2a ed., 1919; 3a ed., 1922; 4a ed., 1926; 5a ed., 1930; 6a ed., 1931; 7a ed., 1933; facsímil de la 7a ed., 1995; 1a reimpr., 2000; 2a reimpr., 2004; 3a reimpr., 2006)
- 13 Joseph ANGLADE, *Bibliographie élémentaire de l'ancien provençal*
Pierre ROKSETH, *L'article majorquin et l'article roman dérivé de IPSE*
Pere BARNILS, *Les vocals tòniques del rossellonès*
Manuel de MONTOLIU, *El llenguatge com a fet estètic i com a fet lògic* (1921)
- 14/[1] Manuel MILÀ i FONTANALS, *Epistolari d'en M. Milà i Fontanals*, vol. I, 1840-1874 (1922)

- 14/[2] Manuel MILÀ I FONTANALS, *Epistolari d'en M. Milà i Fontanals*, vol. II, 1875-1880 (1932)
- 15 Pierre ROKSETH, *Terminologie de la culture des céréales à Majorque* (1923)
- 16 Max-Léopold WAGNER, *Notes linguistiques sur l'argot barcelonais* (1924)
- 17 Jaume MEDINA i Enric SULLÀ (cur.), *Actes del Simposi Carles Riba. Barcelona, 17-19 d'octubre de 1984* (1986)
- 18 Carles RIBA, *Cartes de Carles Riba*, vol. I, 1910-1938 (1989)
- 19 INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. SECCIÓ FILOLÒGICA, *Documents de la Secció Filològica, I* (1990)
- 20 Antoni NUGHES, *El sínode del bisbe Baccallar. L'Alguer, església i societat al segle XVI* (1991)
- 21 Daniel RECASENS, *Fonètica descriptiva del català (Assaig de caracterització de la pronúncia del vocalisme i consonantisme del català al segle XX)* (1991; 2a ed., rev., 1996)
- 22 Núria VILÀ, *Estudi del vocabulari de les eines agrícoles a la comarca del Baix Camp* (1991)
- 23 Loïs ALIBERT i Josep CARBONELL, *La correspondència entre Loïs Alibert i Josep Carbonell i Gener (Materials per a l'estudi de la codificació de la llengua occitana)* (1995)
- 24 Carles RIBA, *Cartes de Carles Riba*, vol. II, 1939-1952 (1991)
- 25 Ernest QUEROL, *Anàlisi de camps lèxics de l'oví de la comarca dels Ports* (1992)
- 26 Pius FONT I QUER, Pompeu FABRA i Miquel de GARGANTA, *Un epistolari fonamental per a la lexicografia científica catalana (1928-1953)* (1991)
- 27 INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. SECCIÓ FILOLÒGICA, *Documents de la Secció Filològica, II* (1992; 2a ed., rev., 1993; 3a ed., rev., 1996)
- 28 Carles RIBA, *Cartes de Carles Riba*, vol. III, 1953-1959 (1993)
- 29 Jordi FARRÉ i Andreu MOIX, *Els noms de casa de Llorenç i de Maldà* (1993)
- 30 INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. SECCIÓ FILOLÒGICA, *Documents de la Secció Filològica, III* (1996)
- 31 Montserrat BIGAS i Marta MILIAN, *Anàlisi morfolèxica dels noms de planta* (1996)
- 32 INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. SECCIÓ FILOLÒGICA, *Documents normatius 1962-1996 (Amb les novetats del diccionari)* (1997)
- 33 Ramon ARAMON, *Estudis de llengua i literatura* (1997)
- 34 Guillem CALAFORRA, Wilhelm Meyer-Lübke i 'Das Katalanische'. *Introducció i traducció* (1998)
- 35 Joan PETIT I AGUILAR, *Gramàtica catalana* (1998)
- 36 Joan Anton RABELLA, *Un matrimoni desavingut i un gat metzinat. Procés criminal barceloní del segle XIV* (1998)
- 37 *Miscel·lània Fabra. Recull de treballs de lingüística catalana i romànica dedicats a Pompeu Fabra* (1998)
- 38 Antoni M. BADIA i MARGARIT, *Les 'Regles de esquivar vocables' i «la qüestió de la llengua»* (1999)
- 39 Montserrat BARRI, *Aportació a l'estudi dels gal·licismes del català* (1999)
- 40 Francesc FELIU, *Catàleg dels manuscrits filològics d'Antoni de Bastero* (2000)
- 41 Pere BOHIGAS, *Mirall d'una llarga vida. A Pere Bohigas, centenari* (2001)
- 42 Antoni FEBRER i CARDONA, *Diccionari menorquí, espanyol, francès i llatí* (2001; reimpr., 2005)

- 43 Joan ARMANGUÉ, *Estudis sobre la cultura catalana a Sardenya* (2001)
- 44 Aurora BEL, *Teoria lingüística i adquisició del llenguatge. Anàlisi comparada dels trets morfològics en català i en castellà* (2001)
- 45 Joaquim MIRET I SANS, *Cafè i quilombo. Els diaris de viatge de Joaquim Miret i Sans* (2001; reimpr., 2005)
- 46 Simona S'KRABEC, *L'estirp de la solitud. Arthur Schnitzler, Italo Svevo, Thomas Bernhard, Drago Janc'ar* (2002)
- 47 INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. SECCIÓ FILOLÒGICA, *Documents de la Secció Filològica, IV* (2003)
- 48 *El català de l'Alguer: un model d'àmbit restringit* (2003)
- 49 M. Dolors FARRENY, *La llengua dels processos de crims a la Lleida del segle XVI* (2004)
- 50 Antoni FEBRER I CARDONA, *Obres gramaticals, I* (2004)
- 51 Josep Vicenç FOIX, *Diari 1918* (2004)
- 52 *Els mètodes en dialectologia: continuïtat o alternativa? I Jornada de l'Associació d'Amics del Professor Antoni M. Badia i Margarit (Barcelona, 11 de març de 2004)* (2005)
- 53 Carles RIBA, *Cartes de Carles Riba, vol. IV, Apèndix 1916-1959* (2005)
- 54 Joan SOLER, *Definició lexicogràfica i estructura del diccionari* (2006)
- 55 Paul AEBISCHER, *Estudis de toponímia catalana* (2006)
- 56 *Cap a on va la sociolingüística? II Jornada de l'Associació d'Amics del Professor Antoni M. Badia i Margarit (Barcelona, 20 d'octubre de 2005)* (2006)
- 57 *Homenatge de l'IEC a Joan Coromines, en el centenari de la seva naixença* (2006)
- 58 Montserrat ADAM, *El català septentrional de transició: nova visió des de la morfologia* (2006)
- 59 *Llenguatge. Articles de 'La Vanguardia' (1999-2002)* (2006)
- 60 Jordi JULIÀ, *L'art imaginatiu. Les idees estètiques de Gabriel Ferrater* (2007)
- 61 Antoni FEBRER I CARDONA, *Preceptiva poètica* (2008)
- 62 Anna MATAMALA RIPOLL, *Interjeccions i lexicografia. Anàlisi de les interjeccions d'un corpus audiovisual i proposta de representació lexicogràfica* (2008)
- 63 *Novetats del diccionari ('Diccionari de la llengua catalana', segona edició)* (2008)
- 64 *Del llatí al romanç, com hem emplenat el buit? III Jornada de l'Associació d'Amics del Professor Antoni M. Badia i Margarit (Barcelona, 17 de maig de 2007)* (2008)
- 65 Pere GÓMEZ I INGLADA, *Quinze anys de periodisme: les col·laboracions de J. V. Foix a 'La Publicitat' (1922-1936)* (2010)
- 66 M. Salomé RIBES, *L'obra lingüística d'Alfons Par* (2011)
- 67 *La lingüística romànica al segle XXI. IV Jornada de l'Associació d'Amics del Professor Antoni M. Badia i Margarit (Barcelona, 23 d'octubre de 2009)* (2012)
- 68 Andreu BOSCH I RODOREDÀ, *El lèxic alguerès de l'agricultura i la ramaderia entre els segles XVII i XVIII* (2012)
- 69 Carles MIRALLES, Jordi MALÉ i Jordi PUJOL PARDELL (cur.), *Actes del III Simposi Carles Riba. Barcelona, 30 de novembre i 1 i 2 de desembre de 2009* (2012)
- 70 Josep MARTINES, *El valencià del segle XIX: el lèxic. L'aportació del 'Diccionario valenciano' de Josep Pla i Costa* (2012)
- 71 Ester LIMORTI i Artur QUINTANA, *El Carxe. Recull de literatura popular valenciana de Múrcia* (2012)

- 72 Cesáreo CALVO, *Estudi contrastiu del lèxic de la traducció italiana del 'Tirant lo Blanc' (1538)* (2012)
- 73 Miquel Àngel PRADILLA CARDONA (ed.), *Fabra, encara. Actes del III Col·loqui Internacional «La lingüística de Pompeu Fabra»* (Tarragona, 17, 18 i 19 de desembre de 2008) (2012)
- 74 Daniel RECASENS, *Fonètica i fonologia experimentals del català. Vocals i consonants* (2014)
- 75/1 Josep Antoni AGUILAR, *La 'Crònica' de Ramon Muntaner: edició i estudi (Pròleg - capítol 146), vol. 1* (2015)
- 75/2 Josep Antoni AGUILAR, *La 'Crònica' de Ramon Muntaner: edició i estudi (Pròleg - capítol 146), vol. 2* (2015)
- 76 M. Teresa CABRÉ (ed.), Judit FREIXA i Elisenda BERNAL, *La neologia lèxica catalana* (2015)
- 77 Joan PEYTAVÍ DEIXONA, *El català al nord de Catalunya a principi del segle XXI. Perspectiva històrica de la llengua i realitat lingüística del dialecte* (2016)
- 78 Joan PEYTAVÍ DEIXONA, *Le catalan dans le nord de la Catalogne au début du XXIe siècle. Perspective historique de la langue et réalité linguistique du dialecte* (2016)
- 79 Joan COROMINES, *Llibreta de Camp XXV de l'«Onomasticon Cataloniae». Enquestes toponomàstiques i dialectals realitzades a la Catalunya del Nord (1959-1960)* (2016)
- 80 Daniel RECASENS, *Fonètica històrica del català* (2017)

Fonètica històrica del català

El llibre que el lector té entre les mans és un estudi cronològic i interpretatiu dels principals desenvolupaments fonètics corresponents a les vocals i consonants del català des dels orígens de la llengua fins avui. Els nombrosos materials aportats en estudis de lingüística històrica i dialectologia del català publicats des del principi del segle xx hi són ordenats i avaluats críticament a partir de coneixements actuals sobre la incidència que els fenòmens de producció i percepció fonètiques tenen en la gènesi i la difusió dels canvis fonètics. D'especial interès és l'anàlisi de desenvolupaments de caràcter general, a saber, processos relatius al canvi tímbric i a la integritat segmental, que han tingut lloc en els dialectes catalans en qualsevol període històric. El llibre també s'ocupa des d'una perspectiva històrica de les principals tendències fonètiques dels dialectes del català.

